

INSTITUT
ZA
ISTORIJU

PRILOZI

GODINA XIV
BROJ 14-15

SARAJEVO 1978

PRILOZI * God. XIV * Broj 14—15

HISTORISCHES INSTITUT

of the Federal Republic of Yugoslavia

BEITRÄGE

JAHRGANG XIV

Nummer 14—15

SARAJEVO

1978.

INSTITUT ZA ISTORIJU

PRILOZI

GODINA XIV

Broj 14—15

SARAJEVO
1978.

Redakcioni odbor

DR PAVAO ANĐELIĆ
DR ZDRAVKO ANTONIĆ
[DR NIKOLA BABIĆ]
DR AHMED HADŽIROVIĆ
DR ADEM HANDŽIĆ
DR DŽEVAD JUZBAŠIĆ

Glavni i odgovorni urednik

DR DŽEVAD JUZBAŠIĆ

Sekretar Redakcije

IBRAHIM KEMURA

S A D R Ž A J

	Strana
<i>In memoriam. Dr Nikola Babić (1926—1978)</i>	9
<i>Uz dvadesetogodišnjicu Instituta za istoriju u Sarajevu</i>	11

ČLANCI I RASPRAVE

Dr Nada Klaić, <i>Iz problematike srednjovjekovne povijesti Bosne</i>	17
Mr Behija Zlatar, <i>O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću</i>	81
Dr Dževad Juzbašić, <i>Pokušaji stvaranja političkog saveza između vodstva srpskog i muslimanskog autonomnog pokreta u Bosni i Hercegovini</i>	141
Ibrahim Kemura, <i>Preuzimanje »Gajreta« od strane Egzekutivnog odbora Muslimanske narodne organizacije 1907. godine</i>	203
Dr Tomislav Išek, <i>O socijalnoj strukturi Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do 1929. godine</i>	223
Dr Teodoro Sala, <i>Italijanske baze hrvatskog separatizma (1929—1940)</i> .	241
Mr Rafael Brčić, <i>Italijanski planovi u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj« 1941—1943. godine (Sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu)</i> .	281
Budimir Miličić, <i>Organizaciono-političko izgradnja Socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine 1945—1963.</i>	309

PRILOZI

Dr Enver Imamović, <i>Da li je rimska Arđuba današnji Vranduk u Bosni?</i>	337
Mr Boris Nilević, <i>Vojvoda Ivaniš Pavlović</i>	349

Strana

Dr Ferdo Hauptmann, <i>Internacija hercegovačkog ustaničkog vojvode Miće Ljubibratića u Grazu (Gracu) god. 1876/77</i>	363
Dr Rade Petrović, <i>Otpor austrougarskoj okupaciji i prilike u Bosni i Hercegovini 1878. godine (Prema izvještajima Talijanskog konzulata u Sarajevu)</i>	371
Branislav Begović, <i>Osnivanje i početak rada prve industrije za preradu drveta u Zavidovićima</i>	399
Sajma Sarić, <i>Prilog proučavanju kolonizacije u Bosni i Hercegovini od 1918—1934</i>	415
Slobodan Kristić, <i>Osvrt na izvore i literaturu za izučavanje društveno-ekonomskih promjena u Bosni i Hercegovini 1945—1950</i>	427

DISKUSIJA

Dr Branislav Đurđev, <i>Istorijski ljudi ne može biti potpuna negacija njihove prirodnosti, nego ... (Kako tumači Mirjana Gross »moje« shvatanje istorije)</i>	441
--	-----

BIBLIOGRAFIJA

Budimir Miličić, <i>Bibliografija izdanja Instituta za istoriju u Sarajevu i objavljenih radova saradnika Instituta 1959—1978</i>	471
---	-----

OCJENE I PRIKAZI

Dr Radovan Samardžić, <i>Sulejman i Rokselana, Srpska književna zadružna kolo LXIX, knjiga 463, Beograd 1976, str. 691 (Enes Pelidija)</i>	577
Zdravko Kajmакović, <i>Georgije Mitrofanović, »Veselin Masleša«, Biblioteka »Kulturno nasljeđe«, Sarajevo 1977, str. 406 (mr Boris Nišević)</i>	582
Dr Aleksandar Matkovski, <i>Kreposništvo vo Makedonija vo vreme na turskoto vladeenje. — Le servage en Macédoine pendant la domination turque. Izd. Institut za nacionalna istorija, Skopje 1978, str. 411 (Milka Zdraveva)</i>	585
Galib Šljivo, <i>Klek i Sutorina u međunarodnim odnosima 1815—1878, Filozofski fakultet u Beogradu, Beograd 1977. godine. (Vera Ilić)</i>	588

Mitar Papić, <i>Istorijski srpski škola u Bosni i Hercegovini</i> , IP »Veselin Ma-sleša«, Biblioteka »Kulturno nasljeđe«, Sarajevo 1978, str. 191, (dr Nusret Šehić)	591
Dr Enver Redžić, <i>Austromarksizam i jugoslavensko pitanje</i> , Institut za savremenu istoriju, IP »Narodna knjiga«, Beograd 1977, str. 497 (dr Ilijas Hadžibegović)	596
Dr Ahmed Hadžirović, <i>Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1918 — 1941</i> . Izdanje Instituta za istoriju u Sarajevu i Izdavačke organizacije »Rad« u Beogradu, Beograd 1978, str. 501 (Budimir Miličić)	601
Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom 12, knjiga, 3, Vojnoistorijski institut, Beograd 1978, (Slobodan Branković)	605
Dr Branislav Petranović i dr Čedomir Štrbac, <i>Istorijski socijalističke Jugoslavije</i> , »Radnička štampa«, Beograd 1977, knjiga, I, II, III, (dr Drago Borovčanin)	610
Prilozi za orijentalnu filologiju XXV/1975, Orijentalni institut, Sarajevo 1977, (mr Behija Zlatar)	620
VI Jugoslovenski simpozijum o nastavi istorije, Banjaluka 1. 2. i 3. septembra 1978. godine (Miralem Arslanagić)	623

IZ INSTITUTA

Dr Drago Borovčanin, <i>Djelatnost Instituta u 1977. godini</i>	629
---	-----

INHALT

	Seite
<i>In memoriam. Dr Nikola Babić (1926—1978)</i>	9
<i>Zum 20. Jahrestag des Historischen Institutes in Sarajevo</i>	11

ABHANDLUNGEN UND AUFSÄTZE

Dr Nada Klaić: <i>Zur Problematik der Geschichte des bosnischen Mittelalters</i>	17
Mr Behija Zlatar: <i>Über einige mohammedanische feudale Familien im XV und XVI Jahrhundert in Bosnien</i>	81
Dr Dževad Juzbašić: <i>Versuche der Schaffung eines politischen Bündnisses zwischen der Führung der serbischen und der mohammedanischen Autonomiebewegung in Bosnien und der Herzegowina</i>	141
Ibrahim Kemura: <i>Die Übernahme der Gesellschaft »Gajret« durch das Exekutivkomitee der Mohammedanischen Volksorganisation im Jahre 1907</i>	203
Dr Tomislav Išek: <i>Structure sociale du Parti paysan croate en Bosnie-Herzégovine jusqu'à 1929</i>	223
Dr Teodoro Sala: <i>Italienische Basen des kroatischen Separatismus 1929—1940</i>	241
Mr Rafael Brčić: <i>Italienische Pläne im »Unabhängigen Staat Kroatien« 1941—1943 (Mit besonderer Berücksichtigung Bosniens und der Herzegowina)</i>	281
Budimir Miličić: <i>Organisatorisch-politischer Aufbau des Sozialistischen Bundes der Werktätigen Bosniens und der Herzegowina von 1945—1963</i>	309

BEITRÄGE

	Seite
Dr Enver Imamović: <i>Ist die römische Arduba das heutige Vranduk in Bosnien?</i>	337
Mr Boris Nilević: <i>Woiwode Ivaniš Pavlović</i>	349
Dr Ferdo Hauptmann: <i>Die Internierung des Wojwoden aus dem herzoginischen Aufstand, Mićo Ljubibratić, in Graz 1876/77</i>	363
Dr Rade Petrović: <i>Der Widerstand gegen die österreich-ungarische Okkupation und die Verhältnisse in Bosnien und der Herzegowina im Jahre 1878 (Nach den Berichten des Italienischen Konsulats in Sarajevo)</i>	371
Branislav Begović: <i>Gründung und Arbeitsbeginn der ersten Industrie für Holzverarbeitung in Zavidovići</i>	399
Sajma Sarić: <i>Ein Untersuchungsbeitrag zur Kolonialisierung in Bosnien und der Herzegowina von 1919 bis 1934</i>	415
Slobodan Kristić: <i>Ein Rückblick auf Quellenangaben und Literatur für die Untersuchung gesellschaftlich-ökonomischer Veränderungen in Bosnien und der Herzegowina 1945—1950</i>	427

DISKUSSION

Dr Branislav Durdev: <i>Die Geschichte der Menschen kann nicht eine völlige Negation ihrer Natürlichkeit sein, sondern... (Wie deutelt M. Gross »meine« Geschichtsauffassung)</i>	441
---	-----

BIBLIOGRAPHIE

Budimir Miličić: <i>Bibliographie vom den Ausgaben des Historischen Instituts in Sarajevo und Verzeichnis der veröffentlichten Arbeiten seiner Mitarbeiter 1959—1978</i>	471
--	-----

BESPRECHUNGEN

Dr Radovan Samardžić, <i>Sulejman i Rokselana, Srpska književna zadružga, kolo LXIX, knjiga 463, Beograd 1976, str. 691 (Enes Pelidija)</i>	577
---	-----

Zdravko Kajmaković, <i>Georgije Mitrofanović, »Veselin Masleša«</i> , Biblioteca »Kulturno nasljeđe«, Sarajevo 1977, str. 406 (mr Boris Nilević)	582
Dr Aleksandar Matkovski, <i>Kreposništvo vo Makedonija vo vreme na turskoto vladeenje. — Le servage en Macédoine pendant la domination turque</i> . Izd. Institut za macionalna istorija, Skopje 1978, str. 411 (Milka Zdraveva)	585
Galib Šljivo, <i>Klek i Sutorina u međunarodnim odnosima 1815—1878</i> , Filozofski fakultet u Beogradu, Beograd 1977. godine. (Vera Ilić)	588
Mitar Papić, <i>Istorijski srpski škola u Bosni i Hercegovini</i> , IP »Veselin Mašleša«, Biblioteca »Kulturno nasljeđe«, Sarajevo 1978, str. 191, (dr Nusret Šehić)	591
Dr Enver Redžić, <i>Austromarksizam i jugoslavensko pitanje</i> , Institut za savremenu istoriju, IP »Narodna knjiga«, Beograd 1977., str. 497 (dr Ilijas Hadžibegović)	596
Dr Ahmed Hadžirović, <i>Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1918 — 1941</i> . Izdanje Instituta za istoriju u Sarajevu i Izdavačke organizacije »Rad« u Beogradu, Beograd 1978, str. 501 (Budimir Miličić)	601
Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom 12, knjiga 3, Vojnoistorijski institut, Beograd 1978, (Slobodan Branković)	605
Dr Branko Petranović i dr Čedomir Štrbac, <i>Istorijski socijalističke Jugoslavije</i> , »Radnička stampa«, Beograd 1977, knjiga I, II, III, (dr Drago Borovčanin)	610
Prilozi za orientalnu filologiju XXV/1975, Orijentalni institut, Sarajevo 1977, (mr Behija Zlatar)	620
<i>Das VI. jugoslawische Symposium über den Geschichtsunterricht</i> , Banjaluka 1. 2. u. 3. Septembar 1978. (Miralem Arslanagić)	623

AUS DEM INSTITUT

Dr Drago Borovčanin, <i>Die Tätigkeit des Institutes im Jahre 1977</i>	629
--	-----

Zelency

IN MEMORIAM

Dr NIKOLA BABIĆ

(1926—1978)

Naprečac i prerano — kako se to obično dešava izuzetno dinamičnim ljudima — iz naše sredine otišao je divan drug, neumorni javni radnik i istaknuti naučnik dr Nikola Babić. Poginuo je 18. novembra 1978. u saobraćajnoj nesreći na pragu svoje 53-će godine života, u naponu snage, ne dospjevši da ostvari mnoge predviđene naučne projekte i lične planove.

Bio je satkan od najljepših i najplemenitijih vrlina kojima je uvijek i svugdje zračio. Neposredan, vedar, dobronamjeran, principijelan, darovit, poduzimljiv i vrijedan — predstavljao je stamenu i stvaralačku ličnost koja je, otjelovljujući skladnu spregu neprekidne i svestrane angažovanosti na naučno-stručnom i društveno-političkom polju, ostavljala iza sebe duboke tragove. Lako je uspostavljao kontakte s ljudima i stvarao prijatnu radnu atmosferu. Na saradnike je prenosio vlastiti optimizam, elan i iskustva.

Djetinjstvo i ranu mladost proveo je u svom rodnom Trubaru i u drugim predjelima Bosanske krajine, gdje je u 15-oj godini definitivno kročio na put revolucije, s njom se identifikovao i ostao bezrezervno vjeren njenim ciljevima do kraja života. U SKOJ je primljen 1942. godine, a član Komunističke partije Jugoslavije postaje polovinom sljedeće ratne godine.

Opredjeljenje Nikole Babića za učiteljski poziv potkraj rata nije bilo slučajno. Visoko je cijenio znanje, želio je da ga stiče i prenosi na druge. Takav je ostao. Obrazovanje i nauka čine okosnicu njegove cje-lokupne bogate i plodne djelatnosti. Posvetio se izučavanju i osvjetljavanju naše burne prošlosti, a napose njene novije faze jer je smatrao da poznavanje i naučno interpretiranje istorije ima nezamjenjivu konstruktivnu funkciju u razvoju i unapređivanju savremenog društvenog života. Ta stanovišta i osvjeđenja bila su zacjelo presudna da je marljivo studirao istoriju na Višoj pedagoškoj školi i na Filozofskom fakultetu, da je sedam godina predano radio u Istoriskom odjeljenju, odnosno Komisiji za istoriju Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine, da je potom s entuzijazmom i znalački od 1962. do 1972. godine obavljao dužnost upravnika jednog odjeljenja i zatim naredne četiri godine direktora Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta koji je pod njegovim rukovodstvom prerastao u Institut za istoriju, a posljednje dvije i po godine kao predsjednik Komisije za istoriju Predsjedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine bio inicijator i nosilac njene višestruke aktivnosti.

Uporedo sa tim obimnim i odgovornim poslovima koje je uspješno i savjesno obavljao, Nikola Babić je — da pomenemo još samo neke ilustrativne podatke o njegovoj razgranatoj djelatnosti — imao vidnog udjela u pokretanju i afirmaciji brojnih naučnih i stručnih publikacija, pripremanju i rezultatima preko dvadeset naučnih skupova, koncipiranju i realizaciji više muzeoloških postavki, razvoju Društva istoričara, kao i sistemskom njegovanjem tradicija narodnooslobodilačke borbe i revolucije.

Više od deset godina ulagao je svoje znanje i kreativnost u razvoj našeg časopisa »Prilozi« kao član redakcionog odbora, glavni urednik (1972—1975) i autor.

Babićevi prvi istoriografski prilozi »Kratak pregled razvoja djelatnosti Komunističke partije Jugoslavije u Bosni i Hercegovini 1919—1945«, i »Drvarski kraj 1941. godine« bili su odmah zapaženi u naučnoj javnosti i nagovještavali su pojavu jednog solidnog i perspektivnog istoričara koji se orijentisao na izučavanje tada još neobradene, a veoma značajne i aktuelne problematike naše novije istorije. Ima izvjesne karakteristične simbolike u činjenicama da je prvi pomenuti rad štampan u Godišnjaku Društva istoričara Bosne i Hercegovine čiji će predsjednik Nikola Babić postati dvije decenije kasnije, a da je članak o svom Drvaru u prelomnoj 1941. godini objavio u časopisu »Pregled« kome je od 1975. godine bio inventivan glavni i odgovorni urednik.

Nikola Babić, koji zauzima istaknuto mjesto među začetnicima i utemeljačima naučne obrade istorije radničkog pokreta, jugoslovenske Komunističke partije i revolucije, ukupno je napisao i publikovao oko 80 raznovrsnih radova — monografija, članaka, saopštenja na naučnim i drugim skupovima u zemlji i inostranstvu, priloga i osvrta — čiji zbir čini vrijedan istoriografski opus. Opšti nivo i domet, tematski raspon i impozantan opseg tih tekstova je pokazatelj razvojnog puta pisca, širine njegovog naučnog interesovanja i velike radne energije. Istovremeno on se s uspjehom bavio i redaktorskim, recenzentskim, predavačkim i ostalim naučnim i stručnim poslovima.

Osnovni predmet Babićevog proučavanja bio je cijelokupni radnički, poglavito revolucionarni pokret u bosanskohercegovačkim, pa i jugoslovenskim i međunarodnim razmjerama od prve decenije XX stoljeća do 1945. godine i posljерatnih zbijanja. Njegovo istraživanje i snalaženje u toj relativno prostranoj oblasti novije istorije koju ispunjava mnoštvo složenih procesa, pojave i događaja, odavalo je smjelog i zrelog stručnjaka. Za Nikolu Babića je takođe karakteristično da je pripadao malobrojnoj grupi naših istoričara koja njeguje različite oblike saopštavanja svojih rezultata. Ali bilo da je pisao strogo naučnu studiju ili popularno-publički članak, on se uvijek oslanjao na kritički provjerenu građu i pritom ispoljavao odlike dobrog poznavaca materije, metodičnog, temeljitog i objektivnog analitičara.

Za posljednjih petnaest godina Nikola Babić je objavio četiri knjige i petu pripremio za štampu. Jedna od njih — njegova doktorska disertacija »Rat, revolucija i jugoslovensko pitanje u politici Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine«, koja svojom tematikom svjedoči o širini autorovih naučnih dijapazona i zahvata, donijela je Nikoli Babiću zasluženo visoko priznanje — Dvadesetsedmojulsku nagradu.

Istoriografski radovi Nikole Babića su obimna i vrlo korisna literatura koja predstavlja krupan i kvalitetan doprinos istorijskoj nauci, a rezultati i efekti njegove ukupne javne djelatnosti su nesumnjivo vrijedan i trajan prilog našoj kulturi.

Preranom smrću Nikole Babića naš časopis i Institut, istorijska nauka, glavni grad Bosne i Hercegovine i naša šira zajednica gubi mnogo. Tu prazninu bolno osjećamo u sebi i oko sebe.

Neka je slava i hvala našem dragom nezaboravnom drugu, kolegi, prijatelju i saborcu Nikoli!

Dr Nedim Šarac

UZ DVÄDESETOGODIŠNJCU INSTITUTA ZA ISTORIJU U SARAJEVU

Ove godine navršavaju se dvije decenije rada Instituta, čije osnivači i početni koraci padaju u poslijeratno vrijeme kada su u našoj sredini stvarani realni uslovi za sistematski napredak nauke i obrazovanje brojnih naučnih ustanova. U proteklom dvadesetogodišnjem razdoblju Institut se uobličavao, sazrijevao i razvijao, dajući doprinos uzdizanju naučnih i stručnih kadrova i istoriografiji u Bosni i Hercegovini.

U prvoj fazi svog djelovanja, od osnivanja potkraj 1958. do 1974. godine, program Instituta bio je prvenstveno usmjeren na istraživanje i proučavanje istorije radničkog pokreta, nerođnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije kod nas, s obzirom na to da je najnovija istorija, napose ova njena oblast, u nauci bila neadekvatno zastupljena, a sa društveno-političkog stanovišta vrlo aktuelna. Ovakva orientacija uslovila je karakter i naziv ustanove-Institut za proučavanje istorije radničkog pokreta. Proširenjem tematike u skladu sa opštim potrebama i zahtjevima istorijske nauke ustanova se stalno razvijala i prerasla 1974. godine u Institut za istoriju.

Formiranju Instituta prethodilo je djelovanje Istorijskog odjeljenja, odnosno Istorijskog arhiva Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine. Mada je u okviru ovog Odjeljenja i Istorijskog arhiva obavljen niz pionirskih poslova neophodnih i za kasniju djelatnost Instituta, ipak se pokazalo da se tako ne mogu realizovati krupni i raznovrsni zadaci pred kojima je stajala istorijska nauka u Bosni i Hercegovini, pogotovo u oblasti istorije radničkog pokreta i novije istorije u cjelini. To je bio razlog da sredinom 1958. godine Izvršno vijeće Skupštine SR Bosne i Hercegovine doneše Uredbu o osnivanju Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta u Sarajevu. Prema toj Uredbi, pred Institut su postavljeni sljedeći zadaci: da na naučnoj bazi proučava, podstiče i organizuje proučavanje istorije radničkog pokreta i narodne revolucije; da radi na usavršavanju stručnog i naučnog kadra; da objavljuje, tj. neposredno saopštava rezultate svog naučnog rada i da sarađuje sa srodnim ustanovama i organizacijama kao i pojedinim naučnim radnicima u zemlji.

Iako je Institut formiran avgusta 1958. godine, njegova samostalna djelatnost počinje u januaru 1959. godine, kada se i formalno odvojio od Istorijskog odjeljenja CK SK Bosne i Hercegovine. U naredne dvije go-

dine u Institutu se najviše radilo na prikupljanju i arhivističko-dokumentacionom sređivanju grade koja se odnosi na istoriju radničkog pokreta i revolucije. U tom periodu građa preuzeta od Istorijskog odjeljenja CK SK Bosne i Hercegovine obogaćena je novim zbirkama. Prikupljeno je nekoliko hiljada originalnih dokumenata, mikrofilmova, fotokopija kao i brojni rukopisi sjećanja. Preuzeta i novopribavljena grada razvrstana je po istorijskim periodima. Inventarisano je oko 25.000 dokumenata. Arhivistički je obradeno 5.600 dokumenata iz NOB-a i izradena regesta za preko 6.000 dokumenata. Napravljena je kartoteka podataka za meduratni i ratni period. Istodobno saradnici Instituta bili su angažovani na izradi bibliografija, hronologija studijskih projekata i sl.

U cilju daljeg unapredovanja naučnog i stručnog rada u Institutu se sredinom 1961. godine formira Odjeljenje istorijske obrade i Odjeljenje istorijske građe. U okviru Odjeljenja istorijske građe nastavljen je rad na prikupljanju i obradi građe.

U okviru Odjeljenja istorijske građe, uporedo sa prikupljanjem i obradom dokumenata, proširena je djelatnost na publikovanje izvora. Tako su pripremljena dva toma dokumenata ZAVNOBiH-a, koji su objavljeni povodom 25-godišnjice Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a. Pripremljena je i štampana knjiga dokumenata o djelatnosti Komunističke partije Jugoslavije u Bosni i Hercegovini od 1921. do 1941. Takođe je pripremljeno i štampano faksimilno izdanje lista »Radničko jedinstvo« (1922 — 1923), organa Nezavisnih sindikata.

Tokom 1971 — 1972. godine u Institutu je izrađena »Hronologija radničkog pokreta Bosne i Hercegovine do 1941«, u koju je uvršteno oko 3500 hronoloških jedinica.

Novoformirano Odjeljenje istorijske obrade, započinjući svoj rad sa sedam stalnih i četiri spoljna saradnika, izradilo je 1962. godine, u skladu sa studijskim projektom Istorije SKJ, perspektivni program, koji je razrađen na sljedeće teme: Radnički pokret u Bosni i Hercegovini do majskih štrajkova 1906. godine; Rascjep u bosanskohercegovačkom radničkom pokretu 1918—1921. godine; Radnički pokret u Bosni i Hercegovini 1921—1929. godine; KPJ i radnički pokret u Bosni i Hercegovini 1929—1937. godine; Napredni omladinski pokret u Bosni i Hercegovini od 1937—1941. godine; Sindikalni pokret i tarifno-štrajkačke akcije u Bosni i Hercegovini od 1935—1941. godine; Organizacioni i idejni razvitak KPJ u Bosni i Hercegovini 1937—1941. godine; Antifašistički pokret žena u Bosni i Hercegovini 1937—1941. godine; KPJ u periodu priprema i pokretanja ustanka u Hercegovini 1941. godine; Pripreme i pokretanje ustanka u istočnoj Bosni; Razvoj narodne vlasti u Bosni i Hercegovini do II zasjedanja AVNOJ-a i Okupacioni sistemi u Bosni i Hercegovini 1941. godine. Ovaj program kasnije je dopunjavan i modificiran.

Povećane obaveze i ambicije Instituta iziskivale su posebnu brigu u pogledu angažovanja i uzdizanja naučnih i stručnih saradnika. Pri tome je ostvarena stalna i korisna saradnja sa katedrama za istoriju filozofskih fakulteta u Sarajevu i Beogradu, kao i s drugim naučnim ustanovama i istaknutim istoričarima u zemlji i inostranstvu. Kvalifikaciona

struktura saradnika poboljšavana je na taj način što je pretežan broj onih koji su preuzeeli tematske zadatke upućivan na postdiplomske studije i razne druge oblike usavršavanja i specijalizacije u zemlji i inostranstvu. Zahvaljujući takvoj orientaciji i materijalnoj podršci nadležnih društvenih faktora, do sada je 13 saradnika izradilo i odbranilo doktorske disertacije, a 15 asistenata završilo postdiplomske studije. Njihove doktorske i magistarske teze, koje su po pravilu tretirale važnije neobrađene probleme naše istorije, predstavljaju, uzevši u cijelini, vrijedan i zapažen naučni doprinos. Preko 20 članova našeg kolektiva učestvovalo je na međunarodnim simpozijumima, kolokvijumima, kraćim i dužim specijalizacijama i istraživanjima u više zemalja. Njihovi boravci omogućili su Institutu da uspostavi još tješnje veze sa raznim istorijskim institutima, arhivima i bibliotekama kao i sa afirmisanim istoričarima u naučnim centrima u Jugoslaviji i nizu evropskih zemalja.

Posebno je važno istaći da je proces osposobljavanja i usavršavanja naučnog i stručnog kadra u zemlji i inostranstvu tekao uporedno sa ostvarivanjem dugoročnih i jednogodišnjih programa Instituta.

Imajući u vidu naučne potrebe i težnje da Institut svoju djelatnost proširi na sve periode i oblasti naše istorije, njegovi organi upravljanja definisali su sredinom 1971. godine Petogodišnji program rada, koji je predviđao obradu sljedećih tema: Borba Muslimana u Bosni i Hercegovini za vjersku autonomiju i stvaranje prvih političkih organizacija; Borba Srba Bosne i Hercegovine za vjersku i prosvjetnu autonomiju; Bosanskohercegovački sabor; Nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini u svijetlu istorijskog razvitka radničkog pokreta i narodnooslobodilačkog pokreta; Bosna i Hercegovina i stvaranje jugoslovenske države; Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1919—1941; Reformizam u radničkom pokretu u Bosni i Hercegovini između dva rata (1921—1941); Bosna i Hercegovina u politici ustaškog pokreta; Radikalna stranka u Bosni i Hercegovini 1919—1941; Savez zemljoradnika (Zemljoradnička stranka) u Bosni i Hercegovini (1919—1941); Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1918—1941. godine; Istoriski razvoj Socijalističkog saveza radnog naroda u Bosni i Hercegovini; Omladinski pokret u Bosni i Hercegovini u NOP-u; Četnički pokret u Bosni i Hercegovini 1941—1945. godine; Socijalna i nacionalna struktura partizanskih odreda u Bosni i Hercegovini 1941. godine; Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a; Razvoj političkog sistema u Bosni i Hercegovini od 1946. do 1971. godine i Agrarni odnosi u Bosni i Hercegovini 1945. do 1953. godine.

Iz ovog Petogodišnjeg programa do sada je devet tema završeno, tri se privode krajу, a pet tema nije uzeto u obradu, jer se Institut u međuvremenu orijentisao na prioritetnije zadatke.

Sada se u Institutu radi na realizaciji novog srednjoročnog programa za period 1976—1980. godine, kojim je pored tema iz novije istorije planirana i obrada nekoliko tema iz srednjeg vijeka i osmanskog perioda. Ovakva programska konцепција stoji u tijesnoj vezi sa proširenim djelokrugom Instituta i njegovim prerastanjem 1974. godine u Institut za istoriju. Pored rada na projektima i temama iz pomenutog srednjoročnog programa rada, 1976. godine sedam saradnika Instituta je angažovano na

pisanju IV, V i VI knjige višetomne Istorije naroda Bosne i Hercegovine, u organizaciji Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Danas je u Institutu zaposlen 21. stalni naučni i stručni saradnik. Od tog broja 11. su doktori nauka a 6. magistri. U administraciji i drugim pomoćnim službama radi 10. radnika.

Potrebno je posebno istaći da su u proteklom periodu saradnici Instituta, osim ispunjavanja redovnih programske obaveza, izradili više monografija, studija, članaka i drugih radova, pripremili nekoliko zbornika grade i drugih publikacija. Rezultati ove aktivnosti su npr.: studija »Vjerske zajednice i politička zbivanja u Bosni i Hercegovini 1878 — 1945« na kojoj je radilo sedam saradnika i knjiga grade »Žene Bosne i Hercegovine u NOB«, koju je pripremilo pet saradnika; zbornik grade »Ivan Krndelj — grada za monografiju«, na kojem su radila dva saradnika; studija »Istorijski razvoj socijalističkog saveza do 1963«, i dr.

Institut je 1965. godine pokrenuo časopis »Prilozi«. Pojavom »Priloga« saradnici Instituta i širi krug drugih istoričara su dobili mogućnost da putem ove periodične publikacije saopštavaju rezultate svog naučno-istraživačkog rada. Prilozi su već stekli naučnu afirmaciju. Pored stalnih saradnika Instituta, u našem časopisu objavljaju svoje radove i brojni istoričari iz zemlje i inostranstva. Putem »Priloga« Institut je ostvario široke kontakte i veze sa mnogim naučnim ustanovama u zemlji i u svijetu.

Iz »Bibliografije izdanja Instituta za istoriju u Sarajevu i objavljenih radova saradnika Instituta 1959—1978«* koja je izradena povodom dvadesetogodišnjice Instituta vidi se:

1. Da je do sada štampano 15 brojeva časopisa »Prilozi«, 5 knjiga zbornika radova sa naučnih skupova, 7 knjiga izvora i hronologija događaja iz istorije radničkog pokreta do 1941. godine.

2. Da su stalni saradnici Instituta izradili i posredstvom Instituta ili u saradnji sa drugim naučnim i izdavačkim ustanovama, objavili: 22 monografije i druge knjige, 227 članka i rasprava, 115 priloga i diskusija i 202 prikaza, osvrta i kritika.

3. Da su spoljni saradnici Instituta objavili do sada u raznim izdanjima Instituta: 188 članaka i rasprava, 32 priloga, 118 diskusija i 26 prikaza, osvrta i kritika.

U cjelini uzevši pomenuti radovi čine bibliografiju od preko hiljadu jedinica.

Da bi se dobila potpunija slika rezultata dvadesetogodišnjeg naučno-istraživačkog rada Instituta ovoj bibliografiji treba dodati još rukopise: dvije monografije i jednu knjigu grade koje se nalaze u štampi, jedanaest obrađenih tema i petnaest magistarskih radova. Osim toga, izvjestan broj projekata i tema nalazi se u poodmakloj fazi obrade, a nekoliko desetina radova predato je u štampu ili saopšteno na naučnim skupovima i savjetovanjima u zemlji i inostranstvu,

* Vidi str. 471—575.

Tematska struktura svih radova nastalih u Institutu pokazuje da ih se većina odnosi na noviji period bosanskohercegovačke istorije, dok znatno manji broj priloga tretira srednjovjekovni i osmanski period. Ova razlika odražava razvitak Instituta kao naučne ustanove koja se do 1974. godine pretežno bavila istorijom radničkog pokreta, a zatim se opredijelila za širi naučni program.

S obzirom na to da se istorija naroda Bosne i Hercegovine ne može izučavati izdvojeno od zbivanja u jugoslovenskim i drugim susjednim zemljama, posvećivana je pažnja i određenijim istorijskim procesima u jugoistočnoj Evropi. Stoga je i do 1974. u Institutu obrađivana kompleksnija problematika bosanskohercegovačke istorije od 1878. do 1945.

U proteklom periodu Institut je organizovao više naučnih skupova i savjetovanja i upućivao svoje saradnike na simpozijume koje su priredivale druge naučne ustanove u zemlji i inostranstvu. Institut se samostalno ili u saradnji sa Akademijom nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Katedrom za istoriju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, Orijentalnim Institutom u Sarajevu, Istorijско-pravnom katedrom i Katedrom državnog i međunarodnog prava Pravnog fakulteta u Sarajevu, Katedrom za političke nauke Fakulteta političkih nauka u Sarajevu, Komisijom za istoriju Predsjedništva CK SK BiH, Društvom istoričara Bosne i Hercegovine, Republičkim odborom SUBNOR-a BiH, Zajednicom institucija za noviju istoriju naroda i narodnosti Jugoslavije i drugim srodnim ustanovama, organizovao niz naučnih skupova i savjetovanja od kojih treba pomenuti ove: povodom pojave »Pregleda istorije SKJ« (1964), »Istorijske prepostavke Republike Bosne i Hercegovine (1968),« »1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine« (1971), »AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini« (1973), »Mlada Bosna« (1974), »Banja Luka u novijoj istoriji« (1976), »Kozara u NOB-i« (1977), »Četvrti i Peta konferencija KPJ za Bosnu i Hercegovinu u istorijskom razvitku revolucionarnog pokreta 1938.—1941« (1978).

Bitno je istaći da su na ovim skupovima rasvjetljavana brojna otvorena pitanja iz bliže i dalje prošlosti, uz učešće istoričara iz svih jugoslovenskih naučnih centara. Na izvjesnim skupovima bili su prisutni i neposredni učesnici istorijskih događaja koji su svojim prilozima i diskusijama doprinosili da se pojedina pitanja, osobito ona za koja nedostaju relevantni dokumenti, svestranije osvijetle. Saopštenja i diskusije sa ovih skupova i savjetovanja uglavnom su objavljeni te su na taj način postali dostupni naučnoj i široj javnosti.

Naučni i stručni potencijali Instituta, odnosno njegovih saradnika došli su, u vidu pisane i žive riječi, do vidnog izražaja na kongresima i skupštinama istoričara, u univerzitetskoj nastavi, u redakcijama i na stranicama brojnih publikacija, na seminarima i savjetovanjima nastavnika istorije, u kritičkim razmatranjima i analizama nastavnih programa i udžbeničke literature, u komisijama za istoriju SK, na polju ideološko-političkog obrazovanja, u odgovarajućim emisijama radija i televizije, na javnim tribinama itd. Institut je, takođe, stalno davao svoj doprinos obilježavanju svih značajnih jubileja iz naše istorije i drugim društvenim akcijama, potvrđujući time svoju angažovanost, otvorenost i sprem-

nost na saradnju sa drugim naučnim ustanovama, radnim i društveno-političkim organizacijama.

Za rezultate postignute na polju istoriografije do sada su dva saradnika Instituta dobila Dvadesetosedmojulsку nagradu, trojica nagradu »Veselin Masleša«, jedan nagradu »4 juli«, a više članova kolektiva je odlikovano.

Dosadašnji razvoj i uspjesi Instituta u velikoj mjeri su ostvareni zahvaljujući povoljnoj društveno-političkoj i kulturnoj atmosferi u našoj sredini, izgradnji i uspješnom funkcionisanju samouprave unutar ustanove, zdravim međuljudskim i drugarskim odnosima u kolektivu, te stalnoj brizi i materijalnoj podršci šire društvene zajednice.

Ostvareni nivo i rezultati nesumnjivo čine solidnu osnovu daljeg napretka Instituta, pred kojim stoje složeni i odgovorni naučni zadaci. Njihovo ispunjavanje zahtijeva sistematsko podmlađivanje i usavršavanje naučnog kadra, unapređenje metoda rada i proširivanje istraživanja u svim oblastima naše istorije, napose u poslijeratnom periodu obnove i socijalističke izgradnje, jačanje materijalne podloge Instituta neposrednim povezivanjem sa udruženim radom. Time će se stvoriti još povoljnije mogućnosti da Institut daje nove i veće doprinose istoriografiji čiji je osnovni smisao i cilj da svestrano i objektivno osvijetli viševjekovnu, burlnu i bogatu istoriju naših naroda.

Dr Zdravko Antonić

ČLANCI I RASPRAVE

Dr Nada Klaić

IZ PROBLEMATIKE SREDNJOVJEKOVNE POVIJESTI BOSNE

Osjećam dužnost i potrebu da na početku ovih svojih razmatranja o političkom položaju Bosne u srednjem vijeku odam javnosti jedno priznanje: naime, misli, tvrdnje i pretpostavke koje ovdje izlažem rezultat su mojih prvih susreta s izvanrednom izvornom građom o Bosni za XII., XIII. i XIV. stoljeće. Listajući taj prekrasan materijal prvi put prije nekoliko godina kad sam radila na hrvatskoj povijesti tog razdoblja¹⁾, a poznavajući i literaturu, učinilo mi se da ozbiljno raspravljanje o političkom položaju Bosne u srednjem vijeku tek predstoji. Tā, uz rijetke izuzetke o Bosni pisane su samo uspješnije ili manje uspješne sinteze, dok se o pojedinim pitanjima jedva raspravljalo. Stoga se i moglo dogoditi da prikazi političkog života Bosne odgovaraju više shvaćanjima i pristupima njihovih

¹⁾ Naime, politički položaj Bosne od XII do pedesetih godina XIV stoljeća obradila sam prvi put u svojoj nedavno izašloj »*Povijesti Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*«, Zagreb 1976, str. 453—477 i 635—653.

Ako u ovom prikazu toga odnosa zalazim na mjestima dublje u problematiku i dolazim do novih spoznaja, onda je to dokaz više da je izvanrednoj političkoj povijesti Bosne u srednjem vijeku potrebno posvetiti mnogo veću pažnju nego što se to dosad činilo.

autora, a manje su, ili uopće nisu, rezultat svestranog ispitivanja bogate izvorne građe. Upravo me ta spoznaja natjerala da, pošto sam provela potrebnu analizu izvora, pokažem u čemu se slažem s dosadašnjim autorma, a što mi se čini neprihvatljivim.

Daleko sam od pomisli da svoje zaključke, pretpostavke i misli smatram nepogrešivim! No, naravno, stojim čvrsto iza svake svoje tvrdnje s izvorom koji je potkrijepljuje i bit će zadovoljna ako svojim prilogom otvorim raspravljanje o srednjovjekovnoj Bosni, jer ona to, bez sumnje, zasljužuje.

I

Premda je već pred gotovo sedamdeset godina pukao željezni lanac Monarhije koji je prečesto tjerao u očaj historičare u XIX st., ipak se tragovi starih odnosa osjećaju u historiografiji i danas. Taj je utjecaj vrlo često nesvjestan, više nametnut nego usvojen, ali toliko vidljiv da odmah upada u oči. Jedan takav »prežitak« prošlosti osjeća se u raspravljanju o političkom položaju Bosne u srednjem vijeku, dakako do Turaka. On se zapaža i u najnovijoj historiografiji. Još je nedavno Anto Babić, koji je vrlo lijepo pokazao svima što je Bosna do XII st., toliko bio smućen zbog bana Borića da je njegovo banovanje razočarano nazvao »beznačajno doba bana Borića«²⁾! Nekoliko godina za njim i S. Ćirković ne vidi u Boriću drugo nego ugarskog vazala³⁾.

Pokušali bismo se, dakle, u ovom prilogu vratiti na pitanje kakav je odnos Bosne prema ugarskim kraljevima, i to ponajviše zato što o jednom dijelu izvornog materijala na kojem su se do sada gradili zaključci o tom odnosu imamo drugačije mišljenje nego dosadašnji historičari Bosne. Pokušat ćemo također neke, po našem mišljenju dobro postavljene probleme, kao što je Babićeva rasprava o bosanskoj državi, nešto nadopuniti.

Bit će, prema tome, riječi o: 1. nastajanju bosanske države; 2. o vremenu kad su Arpadovići dobili naslov »reges Rame«; 3. o tobožnjem Babićevu i Kulinovu ugarskom vazalstvu; 4. o tome da li je Bosna doista u XIII st. »podnožje ugarske države« i najzad 5. o »gospodstvu« nad Bosnom i u njoj u XIV stoljeću.

II

U pogledu najnužnije literature zadržavat ćemo se samo na temeljnim djelima iz bosanske prošlosti, i to prvenstveno takvima u kojima su već dani historiografski pregledi. To vrijedi, prije svega, za Vjekoslava Klaića, prvog autora kritičke povijesti Bosne. Klaić je, pišući 1882. g. svoju »Poviest Bosne do propasti kraljevstva«, u izvrsnom historiografskom pregledu na početku djela⁴⁾ pokazao kako i neka odlična djela o Bosni gube vrijednost zbog svoje tendencioznosti. Tako je on, na primjer,

²⁾ Iz istorije srednjovjekovne Bosne, Sarajevo 1972, str. 75.

³⁾ Istorija srednjovjekovne bosanske države, Beograd 1964, str. 42.

⁴⁾ »Nešto o izvorih i pomagaljih za poviest Bosne« (str. 1—14).

osudio M. Schimeka, koji je želio »poviešću Bosne u oči rata s Turskom dokazati nikada neutrnuvše, premda donekle zastarjelo pravo ugarskih kraljeva, dotično habsburških vladara na tu zemlju«.⁵⁾ Dakako, nije nedostajalo sličnih pokušaja i u srpskoj historiografiji. J. C. Engel je, služeći se J. Rajićem i F. Pejačevićem poviest Bosne posve stopio u poviesti Srbije, smatrajući obje za jednu cjelinu, pače je u to ime sam mnoge stvari pridodao za koje je historijski dokaz ostao dužan«.⁶⁾ Na kraju je Klaić zaključio da ne samo »djelo Engelovo, koliko i sva pređašnja pokazuju velike i znamenite praznine«. Jer »ciela stoljeća posve su nejasna, a i što se znade iz političkoga života, veoma je manjkavo, da često i protuslovno; o unutarnjem pako životu u Bosni do god. 1463, ne može se stvoriti ni površna slika«.⁷⁾ Kako je Klaić dao doista iscrpan pregled historiografije do osamdesetih godina prošlog stoljeća, nepotrebno je posebno se na njemu i ovdezadržavati. Poučen lošim primjerima prije sebe, Klaić nastoji izbjegći pogreške predšasnika. On već u prikazu slavenske seobe upozorava svoje suvremenike da »samo dvije oblasti, najzapadnija i najiztočnija zadržave narodna imena: hrvatsko i srbsko; ostale oblasti ovim u sredini dobiše imena budi plemenska, budi mjestna (topografska)«.⁸⁾ Nema prema tome sumnje, nastavlja Klaić, da je rijeka Basante ili Basanius kumovala pri imenu novih pridošlica koji se oko nje naseliše. On ostavlja otvoreno pitanje» imaju li se prvobitni slovenski žitelji Bosne pribrojiti Hrvatom ili Srbom«, ali za njega, kao i za svakog kritičkog historičara, nema sumnje »da je oblast Bosna, već od prvoga časa bila na razmeđi življa hrvatskoga i srbskoga«. Čim su se, dakle, »pod imenom hrvatskim i srbskim počele stvarati dvije države i skupljati oko sebe ostale oblasti: obje su države privlačile Bosnu, svaka na svoju stranu«.⁹⁾ Međutim, Klaić, kao i većina autora prije i poslije njega, poriče Bosni u to doba politički individualitet, nazivajući je oblašću! Možda je, kaže Klaić, za Tomislava i banovina koja mijenja gospodare.¹⁰⁾ Da su formalni momenti poticali Klaića na takve zaključke, pokazuje njegova tvrdnja o tome kako bosanski banovi u XI st. »dižu ugled svoj i banovine tako da se ona g. 1067 spominje u istom redu sa kneževinom Dukljom i Srbijom«.¹¹⁾ Bodin postavlja u njoj za kneza Stjepana. Dvanaest stoljeće donosi velike prom-

5) N. dj., str. 7.

6) N. dj., str. 6.

7) Klaić ima, donekle, pravo kad misli da je za takvu situaciju u historiografiji krivo pomanjkanje domaćih izvora o Bosni, ali nama čini se da mnogo veću zapreku čini nedovoljno razrađena društveno-ekonomska i, prije svega, političko-pravna problematika. Prečesto se posiježa za modernim pojmovima države i društva kako bi se što lakše dokazalo ono što se namjerava dokazati.

8) N. dj., str. 42.

9) N. dj., str. 43.

10) Klaić se pita nije li u Tomislavovo doba i Bosna postala banovinom »jer ime bana i čast njegova poznata je samo Hrvatom«, što nije točno. Za to pitanje nije odlučno što o bosanskim banovima doznajemo tek od popa Dukljanina, a o hrvatskom banu već iz djela »De administrando imperio«. Upravo činjenica da hrvatski ban drži vlast u Dinarskim planinama, gdje je kolijevka i bosanskog bana, utvrđuje pretpostavku da su se obje političke cjeline razvijale neodvisno jedna od druge i to na temeljima starije političke organizacije.

11) N. dj., str. 45.

jene u političkom životu zemlje. Jer se za Bele II »prijatelja i saveznika Srbalja... pokazuje i Bosna prvi put u tjesnijem odnošaju prema kralju ugarskom«. Tvrđnju da je Bela II primio »banovinu Bosnu u ime miraza od tista svoga, srbskoga velikoga župana Bele Uroša« smatra Klaić pu-kom slutnjom ničim nedokazanom.¹²⁾ Zato »će biti vjerojatnije da su i bosanski bani videći kako su Arpadovići ugarski zavladali hrvatskom državom i stupili u savez i srodstvo sa srbskim vladari, sami se pridružili kralju ugarskom, da njegovom pomoću odbiju zajedničkoga dušmanina, koji im je prietio sudbinom Bugarske«.¹³⁾ Bela II je, tvrdi dalje Klaić, dao svom sinu Ladislavu čast bosanskog vojvode, »ostavljajući u istinu i nadalje domaćim banom da upravljaju svojom djedovinom.¹⁴⁾ To potvrđuje položaj bana Borića i njegove Bosne. Opirući se na Cinamove vijesti, Klaić ističe »da je Bosna tada sizala do rieke Drine, koja joj je bila međa prema Srbiji«, a »nije bila podložna velikomu županu srbskomu, nego je tamošnji narod imao svoje običaje i uredbe, a i svoga vlastitoga vla-dara«.¹⁵⁾ Klaić naročito podvlači činjenicu da je Cinam Borića nazvao saveznikom ugarskog vladara. »Ugarskim kraljem ne bijaše Borić ban podanik, već saveznik, kojega su osobito pazili cienili i odlikovali, pače ga za njegovu pomoć i nagradivali«.¹⁶⁾ Naime, Klaić pretpostavlja da je Borić dobio Usoru i Soli i »da je upravo za te oblasti dospio u neku ovi-slost prema vladarom ugarsko-hrvatskim, jer za samu Bosnu neima pa-metara da bi bila ikad podložna kraljem ugarskim«.¹⁷⁾ U toj ga tvrdnji učvršćuje poznata činjenica da Borić i njegovi potomci imaju posjede u Slavoniji. Bizantska vladavina ne ostavlja, prema Klaiću, u Bosni ni-kakva traga, a nakon smrti Manojla Komnena »Kulin je gledao banovinu svoju osoviti na vlastite noge«.¹⁸⁾ Iz Kulinova ugovora s Dubrovnikom »razabire se, među inim, da je Kulin bio tada posve neodvisan ban«.¹⁹⁾ Na nastojanja Bele III »da spravi Bosnu pod podložnu si nadbiskupiju splitsku, nanukalo je bana Kulina — kako Klaić pretpostavlja — da se odvrati od rimske crkve, nebi li se možda tako oteo i svedjer mah otimlju-ćoj sili ugarsko-hrvatskog kralja«. No, Kulin se prevario, jer je »upravo tim izazvao umješanje Bele III«, koji »kao branitelj vjere katoličke pobere krivovjerca Kulina na račun«.²⁰⁾ Ipak je tek Emerik počeо »sasvim ozbilj-no raditi kako bi stekao vrhovnu vlast ne samo nad Bosnom, nego i nad istom Srbijom i Bugarskom«. U tome mu pomaže Vukan, ali se Kulin u toj situaciji pokazao »kao mudar i oprezan vladar«. Videći, naime, »kako se dvie vlasti na nj spremaju i kako je umješivanje Ugarske bilo štetno u susjednoj Srbiji, odluči popustiti moćnom papi Inocentiju i tako sa svoje zemlje odvratiti težke oblake, što se bjehu nad njom pribrali«.²¹⁾ Odreknu-

¹²⁾ N. dj., str. 47.

¹³⁾ N. dj., str. 47.

¹⁴⁾ N. dj., str. 48.

¹⁵⁾ N. dj., str. 51, bilj. 19.

¹⁶⁾ N. dj., str. 51 (potcrta N. K.).

¹⁷⁾ N. dj., str. 51—52 (potcrta N. K.).

¹⁸⁾ N. dj., str. 56.

¹⁹⁾ N. dj., str. 57.

²⁰⁾ N. dj., str. 58.

²¹⁾ N. dj., str. 61.

ćem na Bilinom polju, Kulin je »liepim načinom odklonio uplitanje kralja Emerika i razagnao tmaste oblake koji su prietili Bosni i samostalnosti njezinoj«.²²⁾ Prateći dalje razvitak prilika za Andrije II i Horonija III, Klaić konstatira da »sve ostade nastojanje rimskoga dvora i ugarskoga dvora jalovo« i patareni su, kako misli, podigli na bansku stolicu Mateja Ninoslava, »rodom i odgojem patarena«.²³⁾ Ipak Ninoslavu »ide slava, da je uz sve nezgode i nevolje umio uzčuvati svoju banovinu kako ju bješe baštinio od svojih roditelja i praroditelja«.²⁴⁾ Položaj se Bosne mijenja 1254. g., kad je, kako Klaić misli, Beli IV pošlo za rukom podložiti vrhovnoj vlasti »ne samo Bosnu, nego i humsku zemlju«.²⁵⁾ Pozivajući se na Račkoga, Klaić se složio s njim smatrajući drugu polovicu XIII st. najtužnijim dobom starije bosanske povijesti, jer tada, kako Rački reče, Bosna »postaje podnožje ugarske države« te »pada na nju zastor zaboravnosti i mrtvila«.²⁶⁾ Novu joj promjenu donose tek Briširci, a kad njih 1322. g. nestaje, Karlo I postavlja, prema Klaiću, Stjepana Kotromanića »samostalnim banom ciele Bosne, to jest gornje Bosne i pridruženih joj oblasti Usore, Soli i Dolnjih krajeva«.²⁷⁾ Mladi ban se, dakle, »pokloni novozasjavšoj zvezdi Anžuvinaca i postade vjeran pristaša Karla Roberta«. Učinio je to na obostranu korist, jer je kralj »mogao lakše obuzdati velikaše hrvatske«, a ban se uplitati »na svoju korist u posle hrvatsko-dalmatinske«.²⁸⁾ Prisan se odnos između banova i kraljeva nastavlja za Ludovika I kad se ban Stjepan kralju »posvema povjeri, nazirući u njemu jedinu zaštitu od premoći cara Dušana«.²⁹⁾ Dajući ocjenu Stjepanova banovanja, Klaić je istakao da je on »vladajući bosanskom banovinom preko trideset godina položio temelj kasnijoj državi bosanskoj«. Očekujući da se neće svi složiti s njegovom ocjenom Stjepanove vladavine, on završava: banu se ipak »jedno mora priznati, da je naime umio tadanje zamašaje upotriebiti na korist svoje banovine«.³⁰⁾ Ozbiljna opasnost zaprijetila je Bosni ponovno za bana Tvrtka kad je Ludovik I nastojao bana »što bolje skučiti i učiniti ga što ovisnijim o svojoj milosti i vlasti«.³¹⁾ Tvrtko dobiva potvrdu bosanske banovine s Usorom, ali je primoran odstupiti Ludoviku humsku zemlju čime je »bosanska banovina sasvim skučena, a ban Tvrtko postade posve ovisan o kralju Ljudevitu«.³²⁾ Buna protiv Tvrtka dovodi bana u još teži položaj jer se vraća u zemlju »božjom milosti i kralja Ljudevita«.³³⁾ Premda je to bio samo trenutačan odnos, on je do kraja Tvrtkova života određivao banov odnos prema ugarskom kralju. Ipak već za

²²⁾ N. dj., str. 64.

²³⁾ N. dj., str. 67.

²⁴⁾ N. dj., str. 82.

²⁵⁾ N. dj., str. 84.

²⁶⁾ N. dj., str. 85.

²⁷⁾ N. dj., str. 106.

²⁸⁾ N. dj., str. 109.

²⁹⁾ N. dj., str. 127.

³⁰⁾ N. dj., str. 141.

³¹⁾ N. dj., str. 145.

³²⁾ N. dj., str. 147.

³³⁾ N. dj., str. 148.

krunidbe 1377. g. Tvrtko ne želi više ništa čuti o Ludoviku jer je Bosna njemu »bogodarovana zemlja«.³⁴⁾

Prema tome, Klaić odlučno odbija mišljenje prema kojem Bosna dolazi u zavisan odnos prema ugarskim kraljevima prije druge polovice XIII st. Do takva ga stava vodi ne samo jasno razlikovanje različitog političkog razvitka pojedinih bosanskih pokrajina, nego i samostalna analiza izvornog materijala.

S obzirom na to da će u ovom prilogu biti riječi o načinu na koji su Arpadovići došli do naslova »reges Rame«, osvrnut ćemo se ukratko i na pisce koji su od Klaića dalje nastojali odgovoriti na to pitanje.

J. Pauler, ugarski historičar, postavlja sebi 1894. g. pitanje »Wie und wann kam Bosnien an Ungarn?«³⁵⁾ Glavni oslonac za svoju tvrdnju da se to dogodilo 1137. g. nalazi Pauler u jednoj nedatiranoj ispravi o osnutku samostana Osatár u zaladskoj županiji. Naime, u toj se ispravi tvrdi da je Bela II odobrio osnutak samostana »in conventu strigoniensi ubi filio suo Ladisclao communi regni consilio bosnensem ducatum dedit«.³⁶⁾ Pauler smatra da se u vjerodostojnost ove »isprave« ne može sumnjati. On se, dakako, mora pitati kako je moguće da Arpadovići, koji su se vrlo rado kitili različitim zemljama u svom vladarskom naslovu nisu uzeli i naslov reges Bosne? I nalazi prebrzo i odgovor: to je zato što Bosna u to vrijeme još nema samostalnu i konačnu državnu organizaciju.³⁷⁾ Pauler smatra da su se »bosanska plemena« svojevoljno pridružila ugarskoj državi, na što je nastala lăbavă veza između njih i vladara, veza u kojoj su »plemena« sačuvala autonomiju. Ta »bosansko-srpska plemena« podložila su se Ugarskoj nešto prije 1137. g., dakle negdje između 1110. i 1130. g. za vlade Stjepana II i bana Bjeloša.³⁸⁾ Potvrdu svojoj pretpostavci nalazi Pauler u položaju bana Borića, koji se 1155. g. bori u vojsci Geze II protiv Manjola. U isto vrijeme, tj. oko 1138. g. osvaja, kako Pauler misli, Bela II i Ramu te njeni imenice unosi u svoju vladarsku titulu. To malo područje je »ugarski ban Bosne« posvojio za svoga kralja. Tako se, nastavlja Pauler, najlakše može protumačiti činjenica zašto nema Bosne u vladarskom naslovu ugarskih kraljeva. Paulerov je konačan zaključak da su se »srpska plemena« svojevoljno podvrgla ugarskom kralju u trećem desetljeću XII st. i on im je oko 1137. g. dao političku organizaciju, tj. banat i odmah zatim je osvojio i Ramu »koja se je tokom vremena razvila u bosansku državu«.³⁹⁾ Što se tiče izvornog materijala, Pauler je s njim vrlo brzo gotov: ili ga ne analizira ili ga smatra vjerodostojnim.

F. Šišiću je, kad je 1944. g. pisao nastavak i drugu knjigu svoje povijesti Hrvata⁴⁰⁾, kao polazna točka poslužila »davno poznata činjenica«

³⁴⁾ N. dj., str. 156.

³⁵⁾ Wiss. Mittb. aus Bosnien u. Hercegovina II B., 1894, sep. ot. str. 1—6.

³⁶⁾ N. dj., str. 2.

³⁷⁾ N. dj., str. 3.

³⁸⁾ N. dj., str. 5.

³⁹⁾ N. dj., str. 5—6.

⁴⁰⁾ Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102—1301), Prvi dio (1102—1205). Od Kolomana do Ladislava III, Djela HAZU, Knj. XXXVIII, 1944.

da je Bosna »pridružena« Ugarskoj »nešto prije 1138«, tako da mu je samo »nejasno« kako je »Bosna došla u tješnji odnos s ugarsko-hrvatskim kraljem i kakve je prirode bio taj odnos«.⁴¹⁾ Redajući gotovo sva mišljenja o tom »zakućastom pitanju«, Šišić se složio s Klaićem i Paulerom smatrajući »da se Bosna između 1132. i 1138 godine sama od svoje volje pridružila Ugarskoj, onako kao 1102. Hrvatska«.⁴²⁾ A što se tiče naslova »rex Rame« Šišić prihvata mišljenje V. Čorovića, koji je ustvrdio da je »župa Rama možda prva priznala njihovu (tj. kraljeva) vrhovnu vlast«.⁴³⁾ Šišić zato mora odbaciti Paulerove pretpostavke o tome da su ugarski kraljevi najprije dobili Bosnu, kao manje vjerojatnu. Ugarski kralj je po svoj prilici »njaprije dobio Ramu i stekavši je prvu na putu pridobijanja Bosne, za-držao to ime i docnije«.⁴⁴⁾ U konačnom se zaključku, ipak, pretpostavke pretvaraju u sigurne tvrdnje. »Ugarsko-hrvatski kralj je, dakle, najprije iz Hrvatske stekao (dobrovoljnim poklonstvom) župu Ramu na istočnoj granici Hrvatske, a onda i ostalu Bosnu. Budući da ni Rama ni Bosna nisu imale tada (oko 1138) nikakove državne organizacije, mogao je kralj uzeti u svoju titulu koju mu drago od njih dviju (Rame ili Bosne), da njome označi novo proširenje svoje državne vlasti«.⁴⁵⁾ Šišiću, na žalost, izvori ne predstavljaju nikakav problem, štoviše, on odbacuje sumnje koje je izražavao još Pauler.

Zamjerajući autorima prije sebe što su namjerno ili nemamjerno mimoilazili problem stvaranja bosanske države, Anto Babić se 1955. g. prvi prihvatio ne baš lake zadaće da govoriti o »formiranju srednjovjekovne bosanske države«.⁴⁶⁾ Pošto je dao kratak prikaz problema do svog vremena, Babić nastoji da dâ kako sam piše, »sliku društveno-političkog razvitka slovenskih plemena na području kasnije bosanske države«, jer je on »rezultirao u formiranju prvobitne bosanske države«. To ga zanima u prvom redu zato što dok to ne riješi ne može odgovoriti »na pitanje u kojem je obliku državne organizacije Bosna ušla u političke odnose s Ugarskom«.⁴⁷⁾ Izvorni materijal je, doduše, oskudan, ali Babić polazi s potpunim pravom »od prostog i očiglednog fakta da pet stoljeća života slavenskih plemena u ovoj zemlji nije moglo da ne ostavi nikakva traga u njihovom društveno-političkom razvitku«. Ispitujući još jednom rijetke izvore od IX do XII st., Babić iznosi o njima svoje mišljenje s kojim se, dakako, ne moramo uvijek složiti. Dok mu, naime, dajemo pravo kad bilješku cara pisca iz X st. o »zemljici Bosni« zabacuje kao dokaz protiv političkog individualiteta Bosne, dotle je njegovo tumačenje podatka iz franačkih anala o Srbinima, po našem mišljenju, neprihvatljivo.⁴⁸⁾ Uostalom, protiv općenitog

⁴¹⁾ N. dj., str. 56.

⁴²⁾ N. dj., str. 59.

⁴³⁾ N. dj., str. 59—60.

⁴⁴⁾ N. dj., str. 60.

⁴⁵⁾ N. dj., str. 60.

⁴⁶⁾ Iz istorije srednjovjekovne Bosne, str. 49—80.

⁴⁷⁾ N. dj., str. 53.

⁴⁸⁾ To je mišljenje — premda ga prihvata čitava srpska historiografija — neprihvatljivo i to iz dva razloga: put kojim Ljudevit bježi u Borninu Hrvatsku može biti samo unski put, stoljetna veza između Jadrana i Panonije. Na tom pri-

tumačenja spomenutog podatka govori i Babićeva, prema našem uvjerenju, ispravna pretpostavka da je Bosna tada posebna politička — ali ne i srpska! — cjelina. Stoga mi se čini potrebnim Babićev napor da franačke analne popuni tekstom Konstantina Porfirogeneta. Nema razloga miješati bilo hrvatsku ili srpsku »jezgru« u proces nastajanja bosanske države samo zato što je povremeno dolazilo do osvojenja Bosne s jedne ili druge strane. Stoga smatram da je Babić čvršće i odlučnije postavio problem, imali bi njegovi zaključci o položaju Bosne od X do XII st. također veću čvrstoću. No, uza sve to Babić je uvjerljivo pokazao da Bosna u spomenuto doba ima »ustaljeni i organizirani teritorij«, što znači da ima »bitne attribute državne organizacije«.⁴⁹⁾ Babić se pri tome, kao i nekada Klaić, poziva na Cinamove vijesti koje takav položaj Bosne potvrđuju. Bosna ima tada svoje granice, organiziranu vlast, nosioca vlasti »koji se naziva banom sa izvjesnim vladarskim obilježjima. Bosna se tada nalazila u istom redu sa Raškom i Hrvatskom« i ona se »i pored povremene zavisnosti od susjednih slavenskih država ili od Vizantije, održala kao poseban organizam«.⁵⁰⁾ Bosna je »u samom početku XII st. bila samostalna država, nezavisna od Duklje i Raške« tako da je u »državno-pravne odnose s Ugarskom ušla ne kao skup plemena«, nego »kao gotova država koja je u nove odnose ulazila sa duboko ukorijenjenom tradicijom«.⁵¹⁾ Dajući Babiću pravo i prihvatajući njegove rezultate, možemo samo po-

rodnom putu svog bijega Ljudevit se sklanja »k Srbima narodu koji, kako se kaže, drži veliki dio Dalmacije« (ad Sorabos, quae natio magnam Dalmatiae partem obtinere dicitur; F. Rački, Documenta, str. 327). Budući da su franački anali pisani u doba kad se kod Južnih Slavena etnički pojam podudara s političkim, to su Srbi koji se pominju u ovom podatku mogli biti jedino jedna veća skupina došljaka koja se pod tim imenom, zajedno s Hrvatima i ostalim »plemenima«, naselila u Dinaridima. Oni su osnovali na Uni svoju »plemensku« jedinicu, imali vlastitog vladara (franački anali tvrde da je Ljudevit ubio jednoga od voda (uno ex ducibus eorum), ali su se kasnije stopili s Banskom Hrvatskom u veću političku cjelinu. Ali, to stapanje nije došlo do potpunog brisanja političke organizacije ili, štoviše, imena, jer su Srbi sačuvali i jedno i drugo do razvijenog srednjeg vijeka. Najbolji je dokaz činjenica da upravo u tom dijelu Hrvatske postoji u XIV st. unska županija sa srpskim kastrumom i, što je još važnije, sa »srpskim stolom«, dakle plemičkom organizacijom Srba u unskoj županiji (vidi V. Klaić, Građa za topografiju ličko-krbavske županije u srednjem vijeku, str. 9—11). Drugi glavni razlog koji govori protiv tumačenja da Srbe treba tražiti u tadašnjoj Bosni jest činjenica da se srpsko ime i naselje u srednjovjekovnoj Hrvatskoj moglo stvoriti i stvarati samo za zajedničkog doseljenja! Jer kad bi se i dokazalo da su Srbi u trećem desetljeću IX stoljeća imali političku vlast nad Bosnom, to naravno ne bi značilo da su u Bosni Srbi i naseljeni! Ponavljamo, u IX st. su politički i etnički pojmovi identični. I najzad, najveći nedostatak poistovjećivanja Srba franačkih anala s kasnijom srpskom državom je pomanjkanje teritorijalnog kontinuiteta između Srba u IX st. i kasnije srpske države! Ta franački anali izričito kažu da su Srbi u Dalmaciji, a koliko je poznato, Dalmacija nikad nije prelazila Drinu, dakle zapadnu granicu srpske države (kojoj su »Srbii« samo jedno od ne baš često upotrebljavanih imena; vidi M. Dinić, O nazivima srednjovekovne srpske države — Sklavonija, Srbija, Raška — Prilozi za knjiž., jezik, ist. i folklor XXXII, Sv. 1—2, 1966, str. 26—34).

49) N. dj., str. 63.

50) N. dj., str. 76.

51) N. dj., str. 79, 80.

žaliti što nije *na isti način* nastavio ispitivati državno-pravne odnose Bosne i ugarskih vladara od XII do svršetka XIV st.

Premda je i starija i novija historiografija dosta jasno postavila problem političkog položaja Bosne do smrti Tvrtkove, S. Ćirković, koji je posljednji radio na bosanskoj povijesti tog razdoblja ne raspravlja mnogo o njemu.⁵²⁾ Jer po njemu »od 1138. godine nastaje — tobože — niz sačuvanih ugarskih povelja u kojima u službenoj titulaturi ugarskih kraljeva dolaze do izraza pretenzije na Bosnu«. Ćirković priznaje da je »ime Bosne na čudan i još neobjašnjen način u ugarskoj kraljevskoj tituli zamjenila Rama«, ali, s druge strane, ipak tvrdi da je »u to vreme Ugarska već imala Bosnu pod svojom vrhovnom vlašću«.⁵³⁾ U bilješci nalazimo i priznanje da »nije jasno na koji način je Ugarska potčinila Bosnu«.⁵⁴⁾ Ćirković se slaže s B. Nedeljkovićem, koji je »s razlogom« kritizirao Pauferovo mišljenje.⁵⁵⁾ Kako mali Ladislav nije bio sposoban da upravlja »bosanskim dukatom«, u Bosni vladaju, prema Ćirkoviću, »domaći banovi pod ugarskom vrhovnom vlašću«. Borić je po njegovu mišljenju ugarski vazal koji i nestaje kao »ugarska žrtva«.⁵⁶⁾ On je u borbama za prijestolje pomagao Stjepana IV, ali kad je Stjepan skinut s prijestolja, nestaje i Borić. Naime, novi vladar šalje, kako Ćirković misli, »protiv njega nekog nemackog viteza Gotfrida« te je »ovim pohodom svakako nasilno presećeno Borićevo banovanje«.⁵⁷⁾ No, ugarska je vlast nad Bosnom »mogla trajati još samo dve godine«, jer je Manojlo »zagospodario« i tom zemljom. »Bosna se tada jedini put javila u neuobičajeno opširnoj vizantijskoj carskoj tituli koju je za sebe stvorio car Manojlo«. Nakon Manojlove smrti nastaje za Bosnu vrlo teško vrijeme i zato »bosansku istoriju u XIII veku ispunjava žilava borba bosanskih banova da očuvaju samostalnost Bosne koju su ugarski kraljevi težili da uključe potpuno u svoju državu i svedu na položaj ostalih državnih oblasti«.⁵⁸⁾ Kulin je, prema Ćirkoviću, za srpsko-ugarskih ratova »došao pod vlast ugarskog kralja«. U prilog svojoj tvrdnji Ćirković se poziva na dvije činjenice: prvih godina XIII st. Bosna se »smatrala kao terra regis Hungarie, a početkom XIII st. ugarski se kralj izričito navodi kao Kulinov vrhovni gospodar«. Zavisnost se banova očituje »u izvesnim ličnim obavezama banovim, a unutar svojih granica Bosna je sačuvala samostalnost«.⁵⁹⁾ Ćirković, međutim, ne kaže ništa o kakvim je obavezama riječ. Ipak, tako prikazani ugarsko-bosanski odnosi nisu u skladu s onim što slijedi. Kad je, naime, Vukan priznao vrhovnu vlast ugarskog kralja, Kulin, iako je ugarski vazal, napada Vukana, o čemu Emerik javlja papi. Odnosi se s Ugarskom nisu, kako Ćirković misli, sredili »posredstvom papske kurije«, jer bilinopoljska izjava i ka-

⁵²⁾ *Istorijski spisi*, srednjovjekovne bosanske države, str. 12—153.

⁵³⁾ N. dj., str. 42.

⁵⁴⁾ N. dj., str. 351.

⁵⁵⁾ N. dj., str. 352.

⁵⁶⁾ N. dj., str. 42, 43.

⁵⁷⁾ N. dj., str. 43.

⁵⁸⁾ N. dj., str. 46.

⁵⁹⁾ N. dj., str. 47 (potcrtila N. K.).

sniji put Kulinova sina — ne Kulina — u Ugarsku dokaz je ugarske slavosti prema Bosni. Ćirković smatra da je politički položaj Bosne u XIII st. nerazdvojno vezan s vjerom. Matej Ninoslav je »istovremeno i ugarski vazal i katolik koji se odriče jeretičkih zabluda svojih prethodnika«.⁶⁰⁾ Ninoslav gubi, prema Ćirkoviću, za ugarskih »križarskih ratova jedan dio svog teritorija«, ali nakon tatarske provale obnavlja vjerojatno svoju vlast u čitavoj Bosni. Vjerujući u podatke tobožnje Ninoslavove darovnice iz 1244. g., Ćirković zaključuje da se Ninoslav »pokorio Ugarskoj bez težih posledica«, jer se »u samostalnost i unutrašnje uređenje Bosne nije diralo«.⁶¹⁾ I Ninoslavov nasljednik ban Prijezda, koji je, prema Ćirkoviću, možda još za Ninoslavove vladavine povremeno dolazio na vlast »u senci ugarskog oružja«, »pokoran je kralju Beli IV«. Kao nagradu za vjernost dobiva od kralja Novake na Dravi za koje je Prijezda »čvrsto uvezan u tkivo obaveza vernosti i službovanja koje je svaki ugarski feudalac dugovao svome kralju«. Unatoč tome »stvar u Bosni« nisu se potpuno okrenule »na ugarsku korist« i Bela IV mora 1253. g. ratovati u Bosni. Rat svršava uspješno, pa je Bosna tom prilikom »nema sumnje, opet jednom potčinjena Ugarskoj, ali su posledice bile teže i trajnije«.⁶²⁾ Bosna je tada podijeljena na dvije banovine, Bosnu u užem smislu i Usoru i Soli. Međutim, na Bosnu tada najviše utječe mačvanska banovina, jer su njezini banovi često »gospodari Bosne ili jednog njezinog dela«.⁶³⁾ Za to su vrijeme Prijezda i njegovi sinovi »vjerni ugarski vazali«. Ipak Ćirković mora konstatirati i to da je bosanski banat mogla biti i prazna titula.⁶⁴⁾ Za Dragutina, koji dobiva Mačvu s Beogradom, Usoru i Soli i Prijezdinog sina Stjepana I Kotromanića, koji je »gospodar« u »pravoj« Bosni, »samostalnost Bosne je očuvana, doduše u okvirima dve podeljene i nerazdvojne oblasti«.⁶⁵⁾ Ladislav IV ne može ni misliti na »intervenciju u vazalnim zemljama«.⁶⁶⁾ Početkom XIV st. bosanska je država »tako reći nestala, apsorbovana feudalnim oblastima Šubića i kralja Dragutina«. Bribirci ostavljaju »domaće banove iz roda Kotromanića, iako pod nadzorom i kontrolom deštovornjom od one koju su vršili ugarski kraljevi«. Oni su ipak »poštovali unutrašnju samostalnost Bosne«, ali su sputavali »izrazitiju spoljnu politiku Bosne; ova je zemlja bila u punom smislu reći pod njihovim okriljem«.⁶⁷⁾ Međutim, još prije Mladinova pada uzima Karlo I bana Stjepana II »pod svoju neposrednu vlast«, tako da i Bosna opet 1322. g. dolazi »pod vrhovnu vlast ugarskih kraljeva«. Ban Stjepan II ostaje »čitavo vreme svoje vladavine lojalan Karlu I i njegovom nasledniku Lajošu«.⁶⁸⁾ To je doba »nepomućenih odnosa s Ugarskom«, jer Anžuvinci »nisu išli dalje od zahteva da im bosanski ban bude vazal sa tra-

⁶⁰⁾ N. dj., str. 60.

⁶¹⁾ N. dj., str. 67.

⁶²⁾ N. dj., str. 72.

⁶³⁾ N. dj., str. 73.

⁶⁴⁾ N. dj., str. 74.

⁶⁵⁾ N. dj., str. 75.

⁶⁶⁾ N. dj., str. 76.

⁶⁷⁾ N. dj. str. 84.

⁶⁸⁾ N. dj., str. 86, 86—87.

dicijonalnim obavezama«.⁶⁹⁾ Premda ban Stjepan II, prema Ćirkoviću, nastupa i djeluje »kao lojalni kraljev vazal«, on u toku borbi s Nelipcem dobiva »pod svoju vlast istaknutu porodicu Stjepanića«, a preko nje osigurava »vlast Bosne nad Donjim Krajevima«. U njegovo se doba zato naglo širi »bosanski državni teritorij«, i to je »osamostaljenje Bosne«.⁷⁰⁾ God. 1324. Stjepan II se prvi put javio s titulom »gospodin Usore i Soli«, a to se uspostavljanje bosanske vlasti nad ovim zemljama »svakako nije moglo izvršiti bez saglasnosti kralja Karla I, koji je budno pazio na poštovanje kraljevskih prava«.⁷¹⁾ Ipak, »u toku jedne decenije samostalnog vladanja ban Stjepan II udvostručio je teritorijalno prostranstvo bosanske države«.⁷²⁾ Bosna se tada po Ćirkoviću miješa u prilike u Hrvatskoj i Dalmaciji »zbog vazalnih obaveza bosanskog bana prema ugarskom kralju«. Banovo »učešće u akcijama kralja Lajoša I« omogućilo mu je da »povede samostalniju politiku«.⁷³⁾ Ćirkoviću se ipak čini da ponašanje bana Stjepana u početku Ludovikove vladavine »nije sasvim jasno«. Do takva ga zaključka vodi nepovjerenje prema izvoru koji očito govori o banovoj želji izraženoj 1343. g. da se bez Ugra, pa i protiv njih, poveže s Venecijom. Vazalni se odnos prema Ludoviku prekida prema istom autoru jedino 1346. g. Posve je drugačiji položaj Stjepanova nasljednika bana Tvrtka. Tvrtkova majka putuje odmah u Ugarsku, po svoj prilići zbog »dobijanja kraljeve potvrde i saglasnosti sa promenom na banskom prestolu«.⁷⁴⁾ Bosna je za Ludovikova II mletačkog rata »potisnuta na drugoステni položaj«, što je bio »rezultat svesne politike ugarskog kralja«. Ćirković misli da je Ludovik zahtjevao i u Bosni sve ono što »je nekada pripadalo kralju« i zato je, smatra, vršio »sistemsку reviziju svih prava i poseda koje su feudalci uživali«.⁷⁵⁾ Ludovik to čini tobøze u Završju, Hlijevnu i Humu. Čim je »ostvario kraljevska prava u odnosu na Bosnu« Ludovik potvrđuje Tvrtku i Vuku bosanski i usorski banat. Međutim, 1363. g. nastaje preokret. Dvije Ludovikove vojske nemaju nikakva uspjeha, ali slavlje je Tvrtkovo kratkotrajno. Zbačen s banstva 1366. g., Tvrtko bježi u Ugarsku i vraća se Ludovikovom milošću natrag, tako da kralj ostaje otad Tvrtkov »gospodar«.⁷⁶⁾ Ipak između njih nema više sukoba jer su im interesi različiti.

Prema svemu što je u ovom kratkom pregledu historiografije rečeno nije teško razabrati da se historiografija već sto godina vrti u zatvorenom krugu istih problema prilično nemoćno i to prije svega zato što se rijetko koji historičar odlučio na to da prethodnom analizom izvora učvrsti svoje tvrdnje.

⁶⁹⁾ N. dj., str. 87.

⁷⁰⁾ N. dj., str. 87, 88.

⁷¹⁾ N. dj., str. 89.

⁷²⁾ N. dj., str. 92.

⁷³⁾ N. dj., str. 114.

⁷⁴⁾ N. dj., str. 122.

⁷⁵⁾ N. dj., str. 123.

⁷⁶⁾ N. dj., str. 138.

III

1. O POSTANKU BOSANSKE DRŽAVE

Problem stvaranja država u Južnih Slavena, kao uostalom i neki drugi pravno-politički problemi slavenskoga ranog srednjeg vijeka, teoretski još nije postavljen. Valja, doduše, priznati da su pravnici pokušavali i pokušavaju, na žalost, bez dovoljnog poznavanja srednjeg vijeka, nametnuti historičarima svoja shvaćanja o rađanju država koja je nemoguće prihvati. Na primjeru »pravničke teorije« o postanku hrvatske države nije se teško uvjeriti da je zaista bilo krajnje vrijeme da se usko formalistička pravnička shvaćanja odbace. Ni »modernizacija« pojma države koju neki pravnici predlažu zalažeći se za teoriju prema kojoj se država tobože javlja kao »organizacija sile«, »prinudni aparat« itd. u klasnom društvu nije prihvatljiva.⁷⁷⁾ Jer to »klasno društvo« je tobože »izdiferencirano« tada kad pravnik nalazi o njemu prvi pismani podatak, tj. prvi podatak o neslobodnom seljaku!⁷⁸⁾

Razumije se da ni s takvim teorijama koje procese kao što je stvaranje države nastoje datirati jednim datumom — Trpimirova darovnica je tobože »rođni list« hrvatske države ili podatak o Srbima iz 823. g. dokaz je tobože za postojanje srpske države⁷⁹⁾ — ne možemo ništa početi. Treba ih potpuno odbaciti.

Međutim, tako dugo dok nema stručnjaka za to neobično zanimljivo pitanje, ništa nam drugo ne preostaje nego da pokušamo dati odgovor u okvirima danas općenito rješavanog problema u našoj historiografiji. Nastoeći, naravno, da izbjegnemo formalne momente koji za problem nastajanja države nisu odlučni. To znači da ćemo, ipak, postaviti pitanje *kad je u Južnih Slavena organizirana politička vlast?* Postavljajući pitanje tako, činimo, zasad svjesno, svojevrsno nasilje nad ranim srednjim vijekom, i to iz dva razloga: prvo, čitav smo proces sveli na jednu njegovu komponentu, a drugo, *namjerno smo poistovjetili svaku trajnu organizaciju političke vlasti s državom*. Takav izlaz iz problema nameće u prvom redu terminologija ranog srednjeg vijeka. Naime, svaki medievist zna da su različiti termini za vladare, velike i male, sami po sebi najslabiji oslonac za zaključivanje. To osobito vrijedi za slavenski rani srednji vijek, za slavenske vladare koji po evropskim pisarnama i skriptorijima dobivaju zaista vrlo različite naslove.⁸⁰⁾

⁷⁷⁾ Vidi o tome opširnije N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, str. 141 i d.

⁷⁸⁾ Koliko je ta teorija promašena pokazuje mišljenje o postanku hrvatske države. Pravnici su skloni datirati postanak države IX stoljećem zato što se u Trpimirovoj ispravi — koja nije autentična pojavljuju servi, a oni su tobože dokaz društvene diferencijacije!

⁷⁹⁾ Vidi bilj. 48.

⁸⁰⁾ Koliko bi bilo opasno zaključivati po terminima, svjedoči naziv *rex* koji nose, od hrvatskih vladara, na primjer, jednako Trpimir kao i Tomislav, a među neretljanskim vladarima svi od Berigoja dalje.

Odlučimo li se, dakle, kao nekad F. Rački, da svaku trajnu političku vlast nazovemo državom, riješit ćemo se nepotrebnih nedoumica. Otpada, na primjer, pitanje je li županska vlast dovoljno »jaka« da se smatra državom ili »javnom« ili smijemo li državom nazvati samo ona područja kojima vladaju reges? Otpada i potreba da vrlo različitoj latinskoj terminologiji po svaku cijenu tražimo domaće isto tako »vrijedne« naslove.

Druga teoretska pretpostavka koja je *nužna*, a izvorima ju je nemoguće dokazati, jeste težnja i potreba odnosno nužnost svake ljudske zajednice da se nakon naseljenja na određenom teritoriju organizira, tj. stvori, imenuje, postavi itd. nekoga tko će čuvati zajednicu unutar i prema vani. To nije proces od danas do sutra, nego dugotrajno, ponekad stoljetno okupljanje manjih političkih cjelina oko prvotne jezgre. Svišto je, po mom uvjerenju, razbijati glavu s nazivima prvotnih vladalaca. I tako nam domaći nazivi nisu poznati. A to i tako nije bitno. Bitno je u procesu stvaranja država kod Južnih Slavena nešto drugo, naime, način kako su došli na Balkan, odnosno »društvena formacija« u kojoj su stigli. Rani slavenski srednji vijek dokazom je da su samo dvije veće skupine Hrvata i Srba uspjele prvoju jezgru ne samo sačuvati nego i dalje razviti, učvrstiti i postepeno proširivati. Drugim riječima, jedino Hrvati na jadranskoj obali i Srbi u unutrašnjosti Balkana pretvaraju svoje etničko *ime* pod kojim su se doselili u politički pojam, u državu! Sve druge manje i hrvatske⁸¹⁾ i srpske grupe⁸²⁾ postepeno su nestajale i najzad nestale.

Već sama činjenica da su spomenute grupe sačuvale do danas ime potvrđuje pretpostavku da su nakon naseljavanja ti naseljenici zadržali političku vlast koju su u novoj domovini zatekli. Nema razloga odbijati osnovnu jezgru hrvatske narodne tradicije koja tvrdi da su Hrvati zamijenili Avare u vlasti nad zatećenim Slavenima. Ta je politička vlast ujedno i prednost koju imaju pred onim »anonimnim« Slavenima koji su u tihoj kolonizaciji ispunili čitav Balkan. Kod tih je Slavena proces dozrijevanja političke organizacije, bez sumnje, nešto sporiji, očito i zato što su ih Dinarske planine razbijale u čitav niz međusobno nepovezanih i neprijateljski raspoloženih zajednica. Vrlo je karakteristično da ta »bezimena« slavenska masa ispunjava čitav prostor Dinarida i čitavu Panoniju. Imena koja ti Slaveni dobivaju nisu donesena iz pradomovine, nego se stvaraju iznova nakon naseljenja, i to obično po geografskim sredinama u koje su se smjestili. Slavonija, Bosna, Travunija, Zahumlje, Neretvani itd. sve su to nova imena slavenskih došljaka.

Međutim, to što su spomenuti Slaveni u početku stvaranja političkih zajednica u »zaostatku« za Hrvatima i Srbima ne znači da ih nisu mogli stići, štoviše, i prestići. Neretvani su već u prvim poznatim izvorima iz IX st. najjača država na istočnoj jadranskoj obali, a ipak pri stvaranju njihove države nije kumovala neka ratnička družina kao kod Hrvata. Brzom usponu Neretvana pomaže u prvom redu izvanredan položaj na

⁸¹⁾ Na primjer, Hrvati u Karantaniji, u Duklji ili na Peloponezu.

⁸²⁾ Srpska grupa na Uni (današnji Srb) koja ostavlja, kako je ranije spomenuto (vidi bilj. 48), i ime i nešto izmijenjenu političku organizaciju.

Jadranu koji im je omogućavao da od samog početka vrše nadzor na Srednjem Jadranu.

Samo se po sebi razumije da je proces ujedinjavanja manjih političkih cjelina u veće u unutrašnjosti znatno sporiji. To su pretežno stočarski krajevi, a stočar se opire pokoravanju, jer je vrlo pokretan i želi biti slobodan na svom širem području. Nipošto slučajno, upravo ta gospodarska zajednica, tj. ljetni pašnjaci sa zimskim zimovalištima ostaju stoljećima i politički okvir dinarskih stočara. Liča, Gacka i Krbava, koje su okrunjene Velebitom i drugim planinama samo su najpoznatiji primjer za takvu političko-gospodarsku zajednicu. »Prava« Bosna je izvan svače sumnje isto tako u početku jedna takva zajednica koja u stoljetnom procesu pridružuje susjedne zajednice, počevši od Soli, Usore i Donjih Krajeva te ostalih pokrajina na jugu, ali tako da i dalje zadržava svoju prvotnu cjelinu.

Polazeći s jedino ispravnog stajališta da je i Bosna prije prvih poznatih pismenih podataka državna organizacija, Babić je, kako smo se uvjerili, uspješno pobijao ranija mišljenja. Usporedba s Banskom Hrvatskom učvrstila će još jače njegovu teoriju. Naime, tako dugo dok zastupamo dosta uvjerljivu hipotezu da je banat u Hrvatskoj politička organizacija koja je naslijedena neposredno od Avara, nema razloga da taj isti banat u Bosni tumačimo drugačije nego u Hrvatskoj. Najzad, Pop Dukljanin gotovo ne poznaje drugog vladara u Bosni osim bana, a činjenica je da je upravo banska čast sve do Trvrtkove krunidbe jedina priznata osnova vladarske vlasti u Bosni. I to također svjedoči o njezinu podrijetlu i starosti. U doba kad Borić sjedi na ugarskom dvoru, u Bosni nema bana. Historijsko pravo bosanskih banova tako je ukorijenjeno da ban u XIII st. kad mora podijeliti vlast sa svojim sinovima uzima naslov velikog bana, a tek u XIV st. povode se banovi za primjerom Bribiraca te banstvu dodaju naslov »gospodina«.

Ni Tvrtko po svoj prilici ne bi zamijenio banski naslov kraljevskim da nije došao u priliku, kako sam kaže, »nasledovati prestol moih praroditel gospode srbske«.⁸³⁾ Budući da su se njegovi praroditelji iz zemaljskog preselili u nebesko carstvo, a njihove su zemlje ostale bez pastira, Tvrtko odlazi »v srbskuju zemlju« želeći »ukrepiti prestol roditel moih«, te je doista ovjenčan »Bogom darovanim vencem na kraljevstvo praroditel moih«. Tvrtkova je krunidba tako svjestan čin jer se on od osvajača srpskih zemalja »mogao pojaviti u ulozi obnovitelja srpske monarhije«⁸⁴⁾ i nasljednika carskih i kraljevskih prava. Od krunidbe Tvrtko je Stefan, što stvarno znači ovjenčan, pa mu je novo ime »postalo važnije od prvog ličnog imena«. Otad Tvrtko nikad ne upotrebljava »samo ime Tvrtko, već Stefan Tvrtko, a neretko samo Stefan«.⁸⁵⁾ Kasnije je, kao što je pozato, dodaо svom naslovu Hrvatsku i Dalmaciju.

⁸³⁾ S. Čirković, *Sugubi venac*. Prilog istoriji kraljevstva u Bosni, Zbornik FF VIII, Beograd 1964, str. 343.

⁸⁴⁾ N. dj., str. 348.

⁸⁵⁾ N. dj., str. 354.

Prema tome, osamstoljetno bosansko banstvo koje se u Bosnu nije moglo prenijeti iz Hrvatske više je nego rječito svjedočanstvo o trajnjoj ulozi političke jezgre od doseljenja Slavena u srcu današnje Bosne. Zato se čini da još jedino smijemo postavljati pitanje u kakvom je odnosu bosanski ban prema susjednim vladarima, tj. da li je bilo kome od njegovih susjeda pošlo za rukom pokoriti ga oružjem ili ga na neki drugi način dovesti u vazalni položaj prema sebi? Kako se to pitanje odnosi, prije svega, na ugarskog kralja, razmotrimo najprije često raspravljanu pitanje kada su Arpadovići postali »reges Rame«.

2. KADA ARPADOVIĆI POSTAJU »REGES RAME«?⁸⁶⁾

Premda gotovo nema povjesničara koji nije izrekao svoje mišljenje o arpadovskoj tituli »rex Rame«, ipak još nitko nije podvrgao kritici sve podatke o tom naslovu u XII st. Zbog toga propusta nije bilo ni zadovoljavajućih odgovora na to pitanje. Nameće nam se, dakle, u prvom redu zadaća da analiziramo sve isprave s podacima o reges Rame i tek tada smijemo ući u raspravu o mogućem vremenu stjecanja toga dijela arpadovskog vladarskoga naslova.

Izvori. Ovdje nas zanimaju prvenstveno one isprave iz XII st. u kojima Arpadovići imaju naslov reges Rame. Namjerno ističem isprave u pluralu, jer historiografija, ni najmanje slučajno, uzima u obzir samo neke isprave, dok tzv. »očite falsifikate« s istim podatkom »rex Rame« zaobilazi ili prešutkuje. Za to su pitanje odlučni, prije svega, podaci isprava do Bele III, točnije do smrti Manočla Komnena ili još točnije do 1172. g., tj. do povratka Bele III na ugarsko prijestolje.

⁸⁶⁾ Namjerno postavljjam pitanje kad su Arpadovići stekli naslov »reges Rame«, a ne otkad su mogli raspolažati s bosanskim vojvodstvom, jer mi se podatak o Belinom pravu određivanja i postavljanja bosanskog »vojvode« ne čini dovoljno čvrsta osnova za razumno raspravljanje. Činjenica je, doduše, da se od V. Klaića do S. Cirkovića taj podatak vjerno prepisuje, ali nijedan autor dosad nije podvrgao kritici spomenutu vijest. J. Pauler je napisao: »In einem Codex des Admonter Klosters ist eine Urkunde über die Gründung und Dotirung des Klosters Csátar in Ungarn« (n. dj., str. 1), ali to nije točno. Nije, naime, riječ o ispravi, nego o bilješci i to nedatiranoj iz nekog admontskog kodeksa koji, sudeći po odlomku, koji donosi Smičiklas, nije mogao nastati prije smrti Geze II. Dotični odlomak teksta glasi: »In nomine sancte et indiuidue trinitatis. Notum sit omnibus sancte dei ecclesie cultoribus, tam clericis quam laicis, quod rex Bela incitus in conuentu Strigoniensi, ubi filio suo Ladislao communi regni consilio Bosnensem ducatum dedit, in insula abbatie monialium, ubi ecclesia s. Marie, archiepiscopo Feliciano presidente et ceteris episcopis presentibus, scilicet... His nihil contradicentibus, Bela rex concessit Martino comiti ad placitum sua ordinare. Gratiam quam pater concesserat, concessit succedens in regnum Geuczha, presente Belos duce... predium Chiatarri, in quo monasterium est edificatum quod erat cum fratribus suis commune, cambiuit...«. (T. Smičiklas, CD II, str. 46). S obzirom na to da mi nije bilo moguće provjeriti točnost bilješke — Pezov Codex je štampan 1729. g. u Grazu — ostaje, bar zasad, pretpostavka da je Bela II mislio raspolažati s bosanskim »vojvodstvom«. Međutim, ne može biti niti govora o tome da je Bosna tada u rukama Arpadovića, a ta bilješka nema nikakve veze s kasnijim naslovom »reges Rame«.

To su ove isprave:

1. Kolomanova potvrđnica prava i posjeda splitske nadbiskupije iz 1103. g.⁸⁷⁾
2. Belina potvrđnica izdana nadbiskupu Gaudiju za crkvu Sv. Marije u Solinu iz 1138. g.⁸⁸⁾
3. Geza potvrđuje »urbis salonitane proceribus« stari »privilegij« (1141 g.).⁸⁹⁾
4. Nedatirana Gezina potvrda trogirskog privilegija (1142. g.).⁹⁰⁾
5. Gezina potvrda crkve Sv. Marije splitskoj nadbiskupiji iz 1143. godine.⁹¹⁾
6. Gezina potvrda sela Srinjina splitskoj nadbiskupiji iz 1158. g.⁹²⁾
7. Geza II potvrđuje splitskom nadbiskupu crkvu Sv. Bartola u Kninu i samostan Sv. Stjepana i Mojsija u Solinu (1158. g.).⁹³⁾
8. Stjepan »domini regis Geize filius« zajedno s majkom i svojim prvacima potvrđuje splitskom nadbiskupu Petru župe Krbavu, Bužane, Plase, Vinodol, Modruš i Novigrad, kapelu Sv. Stjepana i Mojsija u Solinu, što je splitskoj crkvi potvrdio već njegov otac.⁹⁴⁾
9. Stjepan, sin kralja Geze potvrđuje samostanu Sv. Kuzme i Damjana posjede Rogovu i Vrbiču (1166. g.).⁹⁵⁾
10. Bela III potvrđuje zagrebačkom kaptolu posjede Zelinu i Novi predij (1175. g.).⁹⁶⁾
11. Belin vojskovođa Maur potvrđuje zadarskom samostanu Sv. Krševana posjed Kokićane (1182. g.).⁹⁷⁾
12. Dedomir, pristav bana Dionizija uvodi samostan Sv. Krševana u posjed Brda (1183. g.).⁹⁸⁾
13. Stanje Ugarske 1185. g.⁹⁹⁾

Popis isprava i dokumenata u kojima se javlja naslov rex Rame ili Rama kao zemlja ugarskog vladara vrlo je zanimljiv. On na prvi pogled

⁸⁷⁾ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni CDS II*, str. 10—11.

⁸⁸⁾ CD II, str. 47.

⁸⁹⁾ CD II, str. 49.

⁹⁰⁾ CD II, str. 53.

⁹¹⁾ CD II, str. 54.

⁹²⁾ CD II, str. 86—87. Ovo je jedan od najnespretnijih falsifikata splitske crkve, što se može ustanoviti po Gezinoj intitulaciji. On je, tobože, »dei gratia, Hungarie, Dalmatiae, Croatie, Rameque dux«! Falsifikator je očito mislio da se ugarski vladar zove dux isto kao i hrvatski vladar Branimir (Branimir dux Chroatorum) koji je, tobože, »sa svojim precima« potvrđivao splitskoj crkvi Srinjin, selo u Polijicima. Falsifikator ide tako daleko da izrađuje pečat te tobožnji prepisivač »originala« u XVII st. daje njegov opis. I na pečatu je, tobože, bila ista vladarska intitulacija.

⁹³⁾ CD II, str. 87—88.

⁹⁴⁾ CD II, str. 96—97.

⁹⁵⁾ CD II, str. 106.

⁹⁶⁾ CD II, str. 139—140.

⁹⁷⁾ CD II, str. 179—180.

⁹⁸⁾ CD II, str. 184—186.

⁹⁹⁾ CD II, str. 133.

objašnjava neke činjenice i otklanja suvišna pitanja. Ako je, naime, od devet isprava osam neposredno, na ovaj ili onaj način vezano uz Split, onda se nastajanje tih isprava smije tražiti samo u tom gradu. Nadalje, ako je šest isprava izdano u korist splitske crkve, onda je izvan svake sumnje da autore ili točnije sastavljače i naručitelje spomenutih »diploma« valja također tražiti u krilu te crkve. Jer najvažnija je činjenica da su svih šest isprava — to jest isprave iz 1103, 1138, 1143, dvije iz 1158. i 1163. g. — očiti falsifikati splitske crkve!¹⁰⁰⁾ U ovom trenutku nije toliko odlučno pitanje u kakvoj su međusobnoj povezanosti spomenuti falsifikati, jer je više nego jasno da je njihovo nastajanje uvjetovano potrebnama splitske crkve. Crkva brani ugrožene posjede na hrvatskom teritoriju, prije svega posjede Lažane i Sućurac u Kaštelskom polju te Tugare, Srinjin i Gate u Poljicima. Nije neopravdana pretpostavka da neki od ovih falsifikata nastaju u drugoj polovici XII st., tj. za bizantske uprave kad u diplomatičkom materijalu i u Salonitanskoj povijesti Tome Arhidiakona nailazimo na prve tragove o borbi splitskih nadbiskupa za posjede na neretvanskem području.¹⁰¹⁾ Kao što je poznato, splitski nadbiskup Rajnerije i pogiba u Mosoru pod kamenjem kojim su ga zasuli Kačići braneci svoje posjede.¹⁰²⁾ I u XIV st. je bilo trenutaka kad se izmišljenim i pravim popisima posjeda splitska crkva bori za sela na hrvatskom području. Dva »montaneja« iz tog vremena dokazom su da je nadbiskupiji ipak pošlo za rukom steći neka prijeporna sela za koja se stoljećima borila.¹⁰³⁾

Falsifikati splitske crkve nisu, razumije se, nastajali onim redoslijedom kako su datirani. Drugim riječima, tobožnja Kolomanova potvrđnica iz 1103. g. nije nastala najranije. Naprotiv, s obzirom na to da su u nju uneseni gotovo svi sporni posjedi nadbiskupije, ona nastaje kasno, tj. u XIV st. Ta je isprava tako grubi falsifikat da ju je i Šišić kao takvu ocijenio.¹⁰⁴⁾ Međutim, njega kao ni povjesničare prije i poslije njega nije ništa zabrinjavala činjenica da se Koloman već u toj ispravi — dakle 1103. godine! — naziva i rex Rame! Da su dakle istraživači bosanske prošlosti bili savjesniji, ne bi smjeli to pitanje ostaviti otvorenim. To više,

¹⁰⁰⁾ Vidi o tome opširno u N. Klaić, Još jednom o tzv. privilegijima trogirskog tipa, IČ XX, Beograd 1973, str. 52—66.

¹⁰¹⁾ God. 1180 piše Mancjolo (CD II, str. 165) vojvodi Rogeriju da mu se potužio splitski nadbiskup na neke otimače, posebno na Kačiće, koji su oduzeli splitskoj crkvi neke posjede u Srinjinu. Neka Rogerije stvar ispita, i ako je istina da su u crkvenom privilegiju obuhvaćeni prijeporni posjedi, treba da ih crkvi vrati »sicut in chartula predicta ecclesie apparuerit pertinere«. Isto treba vojvoda Rogerije da učini sa zemljama crkve sv. Bartola, koje splitska crkva prisvaja, dakako, ako »kartom« dokaže da su njezine.

¹⁰²⁾ Vidi N. Klaić, Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku, str. 26.

¹⁰³⁾ Vidi L. Katić, Reambulacija dobara splitskoga nadbiskupa 1397. godine, SP III/5, 1956.

¹⁰⁴⁾ F. Šišić, je to učinio već u Priručniku I, Zagreb 1914, str. 634—640, no unatoč tome je M. Kostrenić, Slobode dalmatinskih gradova po tipu trogirskom, Rad 239, str. 107, bilj. 188 ustvrdio da je taj »očiti falsifikat« vjerodostojna isprava.

što su ostale falsifikate splitske crkve smatrali autentičnima.¹⁰⁵⁾ Nemar se osvećuje, jer bezbrižan odnos prema izvornom materijalu prati i najnoviju historiografiju o Bosni. Ta S. Ćirković je ustvrdio, kako smo upozorili, da se naslov »rex Rame« pojavljuje u »nizu ugarskih« isprava!¹⁰⁶⁾ Da ne duljimo. S obzirom na to da su u falsifikatu iz 1103. g. zaista nabrojena sva »piissima desideria« splitske crkve, sva je prilika da je ta isprava mlađa po postanku od ostalih. Šišić je s dovoljno opravdanja stavlja na početak druge polovice XIV st., točnije oko 1367. g., upravo tada kad tobože nastaje i njezin prijepis iz originala pred splitskim nadbiskupom Ugolinom. To je doba borbe za desetinu na hrvatskom području.¹⁰⁷⁾

Budući da ni ostali falsifikati splitske crkve nisu, prema našem uvjerenju, nastali prije 1180. g., nema više potrebe dokazivati da *Arpadovići sve do smrti Manoja Komnena ne nose naslov reges Rame!*

Takvom bi se zaključku pri površnom ispitivanju izvornog materijala mogli protiviti podaci o reges Rame u četiri isprave: 1. Geze II iz 1141. g.¹⁰⁸⁾, 2. istog vladara iz 1142 (1151)¹⁰⁹⁾, 3. Stjepanove potvrdnice za samostan Sv. Kuzme i Damjana iz 1166. g.¹¹⁰⁾ i 4. potvrdnice Bele III za kaptolske posjede Zelinu i Novi predjel.¹¹¹⁾

Međutim, prve dvije od ovih isprava također se ubrajaju u skupinu splitskih falsifikata. Njih zaista nije teško prepoznati kao falsifikate.¹¹²⁾ Potvrđnicu zagrebačkog kaptola iz 1175. g. prebacio je s puno opravdanja I. Szentpéteru u 1185. g.¹¹³⁾ To drugim riječima znači da Bela u njoj ima

¹⁰⁵⁾ Međutim, historičare, na žalost, ne zbiraju i jedna druga činjenica, naime, da još nekoliko falsifikata datiranih XII stoljećem u kojima nema podatka o »rex Rame«. To su, na primjer, tobožnje Kolomanove isprave iz 1111. g. (CD II, str. 21—23) koje je već Šišić odbacio kao lažne (vidi *Poviest Hrvata za Arpadovića*, str. 26, bilj. 50). Zatim, među falsifikate bez podatka »reges Rame« treba ubrojiti također tobožnju Stjepanovu potvrdu trogirske privilegija iz 1124 (CD II, str. 37—38), kao i tobožnju Gezinu zakletvu »urbis Spalatensis principibus« iz 1142. g. (CD II, str. 49—50). Ona sadržajno spada u grupu »trogirske privilegije«. Prema tome, trebalo je odavno ocijeniti vrijednost svih isprava koje su datirane XII stoljećem i ispitati zašto u jednima Arpadovići imaju, a u drugima nemaju spomenuti naslov. To je trebalo učiniti toliko prije što je čitava dosadašnja historiografija bila uvjerenja da su Arpadovići zaista od 1138. g. nosili naslov »reges Rame«.

¹⁰⁶⁾ N. dj., str. 42.

¹⁰⁷⁾ F. Šišić, n. dj., str. 26.

¹⁰⁸⁾ CD II, str. 49. Geza, tobože, izdaje nedatiranu zahvalnicu nadbiskupu Gaudiju i knezu Černeki te »omnibus urbis Salonitane proceribus« zato što su mu izrazili sućut nakon smrti njegova oca! U vrlo naivno sastavljenoj ispravi Geza ide, tobože, u susret njihovoj molbi i potvrđuje im »privilegije«. On to čini, tobože, »antiqua lege patrum nostrorum« obećavajući salonitanskim »prvacima« da će ih još više voljeti! Zaista je nevjerojatno kako je tako nevjesto sastavljenom falsifikatu naša historiografija dosad vjerovala.

¹⁰⁹⁾ CD II, str. 53—54.

¹¹⁰⁾ CD II, str. 106.

¹¹¹⁾ CD II, str. 139—140.

¹¹²⁾ N. Klaić, *Još jednom o tzv. privilegijima*, str. 55—59.

¹¹³⁾ *Regesta regum stirpis arpadianae critico-diplomatica*, T. I., Budapestini MCMXXIII, str. 46.

naslove koji mu doista nakon vraćanja »baštine« pripadaju. Ostala bi, prema tome, jedino potvrđnica iz 1166. g. za rogovsku opatiju, ali je i ona, prema našem uvjerenju, nastala u danas poznatoj formi tek u drugoj polovici XIV st. Dao ju je, naime, sastaviti zadarski nadbiskup Nikola Matafar.

Prema tome, ništa nas ne sprečava u zaključku da Arpadovići točnije Bela III tek nakon uspostave svoje vlasti nosi naslov *rex Rame*, a da ga njegovi predšasnici na ugarskom prijestolju nisu nosili niti su ga mogli nositi. No, s obzirom na okolnosti pod kojima, kako ćemo vidjeti, Bela dobiva naslov *rex Rame*, nije isključeno da ga nosi od 1172. g., dakle od trenutka kad se vraća iz Konstantinopola u svoju zemlju.

Kritičkoj historiografiji preostaje još jedino da utvrdi *kako i kada Bela dolazi do spomenutog naslova?* Nije, dakako, samo riječ o naslovu. Treba ispitati kakva je pravna podloga tog naslova. Ne ulazeći na ovom mjestu u zanimljiv problem kako su Arpadovići stjecali »regna«, zadržimo se samo na primjerima koji su nam bliži. Naime, na naslovu hrvatsko-dalmatinskog kralja. Odavno je poznata činjenica da Koloman dobiva naslov *rex Croacie et Dalmacie* nakon krunidbe u Biogradu na moru. Koloman je tada mogao baštiniti samo Zvonimirov naslov i, dakako formalno, zemlje koje je Zvonimir dobio pri krunidbi u Solinu. To formalno pravo nije, kao što je poznato, omogućilo Kolomanu stvarnu vlast tako da je primoran oružjem osvajati onaj dio Donje Dalmacije kojom Zvonimir nije vladao. Tako se na kraju njegove vladavine i dogodilo da on u korist Venecije gubi upravo ono što je Zvonimir s pomoću Arpadovića stekao, a oružjem je primorao Zadar, Trogir i Split da ga priznaju za vladara. Uostalom, što znači u početku XII st. zvučni Zvonimirov naslov hrvatsko-dalmatinskog kralja pokazuje žestoka borba koja se oko njega vodi. Suparnici su Arpadovića ne samo mletački duždevi nego i vojvode andechs-meranski koji, kao i duždevi, također nose naslov vojvoda hrvatsko-dalmatinskih!¹¹⁴⁾ Prema tome, u borbu za Zvonimirovu baštinu ulaze tri kandidata koji bez obzira na rezultat borbe zadržavaju naslove.

No, unatoč dosta nepovoljnog rješenju dalmatinskog pitanja, Arpadovići i kasniji ugarski vladari stavljuju u svoj vladarski naslov obje zemlje, Hrvatsku i Dalmaciju, odmah nakon Ugarske. Taj za ono doba zakoniti put Arpadovića do naslova hrvatsko-dalmatinskog kralja isključuje tvrdnje starije ugarske historiografije o osvojenju i osvajanju hrvatskih zemalja kao pravnoj podlozi za njihovo stjecanje. Da je zaista bila riječ o ostvarivanju naslijednog prava, svjedoče Ladislavove riječi upućene montekasinskom opatu Oderiziju. Ladislav mu javlja da je »Sklavoniju« gotovo čitavu »stekao«, ne osvojio!¹¹⁵⁾

114) Njemački carevi u XII st. raspolažu s tom titulom i podjeljuju je svojim vazalima. Tačko grof Konrad iz Dachaua dobiva 1152. g. naslov »dux Croacie et Dalmacie«, a od njega prelazi taj naslov na porodicu Andechs-Meranskih, koja je vladala i Istrom. Vidi K. Jireček, *Toljen, sin kneza Miroslava Humskog*, Glas XXXV, 1892, str. 4—5.

115) Vidi V. Klaic, *Ein Brief des Königs Ladislaus von Ungarn an Oderizius Abt von Monte Cassino*, VZA III, 1901.

Hrvatska je za Ladislava *regnum* u kojem postavlja Alma za *kralja* (constituit regem).¹¹⁶⁾ Za arpadovsko pravo na obje zemlje nije bitno što su se one u kasnijem razvitu gotovo osloboidle vladara i pošle svojim putem, Arpadovići ostaju sve do 1918. g. *reges Croacie et Dalmacie*.

Pa ipak, da historijsko pravo nije jedina osnova za arpadovsko stjecanje naslova i zemalja pokazuje slučaj Srbije i Bugarske. Obje se zemlje nalaze u tituli ugarskih vladara od početka XIII st. kad je Emerik najprije uspješno ratovao u Srbiji, a zatim i u Bugarskoj. Oba su naslova, dakle, rezultat ratovanja.¹¹⁷⁾ Usprkos zvučnoj tituli Arpadovića, pa ni sam Emerik nema nikakvo trajnije pravo nad jednom ili drugom zemljom tako da naslovi ostaju kao uspomena na trenutačan uspjeh ugarskog oružja.

A što se zbilo s *Ramom* četvrtom po redu zemljom u naslovu ugarskih vladara? Rama nema u početku XII st. kao ni ranije nikakve veze s Hrvatskom i Dalmacijom, pa je u ime neke baštine Trpimirovića Arpadovići nisu mogli steći. Nema dokaza, a nije ni logično, da je Rama na bilo koji način do toga vremena povezana s neretvanskom kneževinom.

Međutim, neće biti suvišno prolistati *Dukljaninovu Kroniku* i u njoj potražiti podatke o Rami. Naravno, ne zato da iz Kronike izvadimo neke pouzdane historijske podatke. No, Dukljanin je ipak dobar vodič za upoznavanje najvažnijih geografskih, pa i administrativno-političkih cjelina u »Crvenoj Hrvatskoj« u XII st. Sto, dakle, on govori o Rami? Dukljanin ubraja *Ramu*, zajedno s *Neretvom* u jednu od zemalja kojima vlada Svevlad, četvrti Predimirov sin.¹¹⁸⁾ »Tetrahrija« Predimirovih sinova se nije dugo održala, »narod« se obraća sedmorici Krešimirovih unuka koji su zavladali njihovim zemljama, a pošto su oni makanuti, vlast nad tetrahrijom prelazi opet na Silvestra iz Predimirove obitelji. Govoreći o tim promjenama na vlasti, Dukljanin ubraja *Neretu* i *Ramu*, dvije županije u *Podgorje* (Submontana), jednu od četiriju provincija, ali ih *nikad ne veže s Bosnom!* To je i razumljivo, jer u doba stvaranja »tetrahrije« Bosnom i Bijelom Hrvatskom vlada Predimirov sin Krešimir. I ranije, za Hranimira, »bjelohrvatskog« vladara Pop Dukljanin povezuje Bosnu s Hrvatskom. Istjerani se Hranimir nastoji s vojskom iz Raše i Bosne vratiti u svoju zemlju.¹¹⁹⁾ I Tišemir šalje sina k tastu u Bijelu Hrvatsku da zajedno zauzmu Bosnu. Krešimir zaista zavlada i tom zemljom, a nakon djedove smrti i Bijelom Hrvatskom. Krešimirov sin Stjepan naslijedio je oca u obje zemlje. Dok se Bosna ponovno pojavljuje u Dukljaninovoj Kronici za Bazilija II i Bodina, *Podgoria* (Submontana) se u njoj spominje

¹¹⁶⁾ U dataciji isprave priora Draga stoji: *Anno incarnationis Jesu Christi nostri domini millesimo XCI, Kyri Alexio Constantinopoleos imperante, tempore quo Vladislaus, Pannoniorum rex, Chroacie inuadens regnum domnum Almum, suum nepotem illo statuit regem* (F. Rački, *Documenta*, str. 154).

¹¹⁷⁾ F. Šišić, *Poviest Hrvata za Arpadovića*, str. 167—168.

¹¹⁸⁾ Dukljanin priča kako je Hvalimir dobio Zetu, Boleslav Tribumiju, Dragislav Helmaniju i Svevlad Podgorje. Svaka je od tih jedinica imala po 9 županija, osim Svevladova Podgorja, koje je imalo 11 županija. Posljednje dvije županije u Svevladovoј zemlji su *Nereta* i *Rama*. F. Šišić, *Letopis popa Dukljanina*, SKA, Pos. izd. Knj. LXVII, Filoz. i fil. spisi knj. 18, Beograd 1928, str. 326—327.

¹¹⁹⁾ N. dj., str. 311.

samo još jednom. Narod dovodi Silvestra iz Dubrovnika i on postaje vladar u »tetrarhiji« koju ostavlja svom sinu Tugemiru, a ovaj opet Hvalimiru. Hvalimir ima tri sina kojima dijeli vlast u tetrarhiji tako da Podgorje dobiva Miroslav.¹²⁰⁾

Premda kritičkom historičaru ovi Dukljaninovi podaci ne mogu poslužiti kao vjerodostojan izvorni materijal, ipak mu je dopušteno iz njih izvaditi historijsku jezgru. Ona bi se mogla sažeti po prilici ovako: *Zagorje i Primorje* kao sastavni dijelovi izmišljene Budimirove države nisu samo posebne i zatvorene geografske cjeline nego i političke jedinice. One imaju i svoj vlastiti politički razvitak, u kojem, po Dukljaninu, vrlo rijetko dolazi do povezivanja. Tek je jednom nakon Budimirova uređenja države, i to za Krešimirova sina Legeca i sedmorice njegovih sinova postignuto jedinstvo.¹²¹⁾ I koliko god Dukljanin često mijenja na prijestolju te svoje vladare, kroz šumu njegovih podataka probija jasno izražena misao: primorsko i zagorsko kraljevstvo ostaju zasebne cjeline!

Za problem o kojem ovdje raspravljamo odlučno je da su *Rama i Neretva* uvijek sastavni dijelovi *Primorja*, dok je *Bosna u Zagorju*. Dakle, ako se u XII st., uz razumljive razlike i promjene, pojavljuje ista situacija, tj. ako županije Neretva i Rama nemaju neposredne veze s Bosnom, kakvog imma smisla njihovo poistovjećivanje? Zar samo zato što Arpadovići tada, kao ni kasnije, nemaju naslov reges Bosne, a imaju reges Rame?

Kada su, dakle, Arpadovići mogli postati reges Rame? Autentičan izvorni materijal vodi nas do prvih godina obnovljene vlasti »nepobjedivog« ugarskog kralja Bele III.¹²²⁾ U prilog tvrdnji da se taj naslov smije povezivati tek s Belom III idu i dragocjeni podaci o stanju u Belinim zemljama oko 1185. g. Kad se naime Bela III drugi put ženi s kćerkom Ludovika VII, onda se na francuski dvor šalje opis Beline zemlje pod naslovom »Regni Ungarie fines et dominatus amplitudo«. Prva rečenica u tom opisu glasi: In regno Bele regis Ungarie sunt he terre: *Ungaria caput regni, Croacia, Dalmacia et Rama.*¹²³⁾ Pošto je opisano stanje crkava (nadbiskupija i biskupija), prelazi se na opis vladarskih prihoda, koji su, usput rečeno, vrlo veliki. Kralj ima prihode od kovnice novca, kraljevskih mitnica, od trgovine, stranaca i od županija, što sve iznosi oko 86 000 maraka. Kralj prima prihode od slavonskog hercega, zatim dobiva darove od svojih župana i članova obitelji, a na kraju i »populus terre regi facit victum plenarium«.

Upadaju u oči dvije činjenice: prva, da među sastavnim dijelovima Ugarske nema Slavonije, premda je u njoj poseban herceg ili vojvoda i druga, da iz Rame koja je također kraljeva zemlja ne prima nikakvih prihoda. Bosna, dakako, u to vrijeme nije Belina zemlja, pa se on niti ne usudi o njoj ništa pisati francuskom dvoru. Da ju je držao, on bi se, bez

¹²⁰⁾ N. dj., str. 329, 330.

¹²¹⁾ N. dj., str. 327—330.

¹²²⁾ Tako Zadrani, sretni da su se oteli mletačkoj vlasti i da su došli pod ugarske kraljeve, ponekad zovu Belu III. Vidi, na primjer, CD II, str. 184.

¹²³⁾ CD II, str. 133—134.

sumnje, vrlo rado poхvalio da je i ona njegova »terra«. Gornji je izvor tako vrlo vrijedno svjedočanstvo da je Bela III nakon Manojlove smrti — *a možda još i ranije!*¹²⁴⁾ — povratio zemlje koje su Arpadovići baštinili od Trpimirovića, ali on polaže pravo i na Ramu, pa valja riješiti pitanje kako je do nje došao.

Pokušajmo slijediti tragove vijesti o Bosni od Manojlove smrti unatrag do prvih dodira cara obnovitelja s tom zemljom.

Bosna ili točnije Borić, kao prvi poznati njezin vladar, spominje se prvi put za bizantsko-ugarskih ratova 1155. i 1156. g. Bizantski kroњičar Cinam izričito tvrdi da je Borić »vladar bosanske zemlje« i da je u tom ratu savezniк Ugra, točnije Geze, o čemu je već ranije bila riječ.¹²⁵⁾ Pokušaj Manojla da pojedinačnim napadom svlada Borića ne uspijeva i on se vraća u svoju zemlju. Ipak je 1156. g. sklopljen mir između Geze i Manojla prema kojem su Dunav i Sava utvrđeni kao granice, što znači da je Srbija i dalje ostala pod Bizantom. Do novih bizantsko-ugarskih zapletanja dolazi tek nakon Gezine smrti kad je Manojo ponovno mogao nastupiti kao branilac prava onih Arpadovića koji su se sklonili na njegov dvor. Kao što je poznato, krunu prima Gezin sin Stjepan III, no bilo je jasno da se neće moći održati, jer su tada u Bizantu njegovi suparnici Stjepan i Ladislav, braća njegova oca. I doista, čim se Manojo približio Ugarskoj, Stjepan III bježi, a car postavlja za kralja Ladislava. Ladislav doskora umire, a na prijestolje se uspinje Stjepan IV, dakle ponovno bizantski štićenik. U obraćunu između strica i nećaka koji izbija sredinom 1163. g. kod Stolnog Biograda, stric je potučen, dok je nećaku vraćena kruna. Iste godine priznaje Stjepana III i Manojo, ali uz uvjet da mu predala svoga brata hercega Belu i one zemlje koje je Beli odredio još otac, dakle Hrvatsku s Dalmacijom.

Ipak se bizantsko-ugarski sukobi nastavljaju. Uzroke novih sukoba vidi historiografija u ponašanju Stjepana III, koji je, kako se misli, odlučio »lično poći u Hrvatsku i Dalmaciju«, jer su se obje zemlje — navodno — izjasnile još nedavno za Stjepana IV.¹²⁶⁾ Međutim, prema sačuvanom Manojlovom pismu, car ne dolazi s ratnim namjerama već zato da preuzeće Beline zemlje i zaštiti Stjepana IV.¹²⁷⁾ Na kraju je ponovno sklopljen mir u kojem se Stjepan III stvarno odriče Hrvatske i Dalmacije u korist hercega Bele, no uistinu u korist cara Manojla. Iduće godine, tj. 1165. Stjepan III mora caru predati Srijem. Tada upravo povjerava Manojo svom vojskovodi Ivanu Dukasu da, idući iz Panonije, preko Srbije i, dakako, Dinarida okupira Dalmaciju. Prema Cinamovim podacima, bizantska vojska zauzima neke dalmatinske gradove, »narod Kačića« i Duklju. Cinam govori o osvajanju 57 gradova.

Već je V. Klaić pretpostavljao da je u spomenutim bizantsko-ugarskim ratovima »Bosnu zadesio isti udes« kao i Srijem, Hrvatsku i Dal-

¹²⁴⁾ Najranija moguća godina je 1172, kad se Bela vraća u domovinu i preuzima vlast.

¹²⁵⁾ V. Klaić, n. dj., str. 49. bilj. 14.

¹²⁶⁾ F. Šišić, n. dj., str. 85.

¹²⁷⁾ N. dj., str. 127.

maciju, naime, da je »spala pod vlast byzantskoga cara Emanuela«. Govoreći o Cinamovoj vijesti, Klaić kaže: »Već sam taj znatan broj upućuje nas da je tuj i bosanskih gradova bilo, tim sigurnije što Cinnamus Bosnu pribraja Dalmaciju«. Uostalom, nastavlja Klaić, da je Manojlo »smierao i na Bosnu, svjedoči *naslov u jednoj izpravi od godine 1155.*« Klaić ga donosi u latinskom prijevodu: »Manuel in Christo Deo fidelis rex Porphyrogenitus, Romanorum imperator, piissimus, semper Sebastus, Augustus... Dalmaticus, Ungaricus, Bosthnicus, Servicus, Zecchicus...«. Car je, dakle, »od tih zemalja stvorio neku vrst baštine za svoga štićenika Belu«. Takvu pretpostavku potvrđuje »i okolnost što je kraljević Bela još u Carigradu dao kovati novce kao kralj Rame«!¹²⁸⁾ I doista. Dajući 1875. g. »Opis jugoslavenskih novaca« Sime Ljubić je, pozivajući se na Ruppu ustvrdio »da je Bela u to doba (tj. dok je bio u Carigradu) kovao novce kao kralj Rame«. Novac je imao natpis: *MONETA BELE REGIS R(ame).*¹²⁹⁾ Ako je Ljubićeva tvrdnja točna — a nema razloga da joj ne vjerujemo — onda je »misterij« Rame u naslovu ugarskih vladara riješen. Naime, Manojlo je u skladu sa stvarnim proširenjem svoje vlasti na Beline zemlje povećao i svoj vladarski naslov unoseći u njega sve stečevine u ratovima s Ugrima. Zato upravo 1166. g. ima, kako je nedavno konstatirao i G. Ostrogorski, zaista neobičan »arhaistički« naslov. Taj je naslov uzet iz Manojlova vjerskog edikta i neznatno se razlikuje od onoga na koji je upozorio Klaić. Naše zemlje su u Manojlovu naslovu iz 1166. g. unesene ovim redom: *dalmatinski, ugarsi, bosanski, hrvatski* (vladar).¹³⁰⁾ Kako je u spomenutom naslovu navedeno četrnaest zemalja, a naše su u njega unesene najranije 1165. g., ne dobiva se dojam da ih Manojlo nemjerno stavlja u svoju intitulaciju. U svakom slučaju Manojlo se ne ponaša u tom izvoru kao *zaštitnik* prestonasljednika, nego kao *vladar*. Ta on ne priznaje ni Stjepana III, jer uzima i naslov ugarskog vladara. Sa stanovišta bizantskih careva njegov je postupak ne samo razumljiv nego i opravdan: samo on je *car, basileus, autokrator i augustus* u stečenim zemljama i nijedan od »barbarskih« vladara ne može nositi bilo koji od carskih naslova, pa bio to i njegov zet. Stoga je lako povjerovati da Manojlo ostavlja Beli prilično prezren i skroman naslov *rex*, a daje mu i onu zemlju koju sam, kao dotad nepoznatu, nije uvrstio u svoj dugi naslov.

Gornji postupak Manojla s Belom u Bizantu pokazuje koliko su ugarski kandidati na konstantinopoljskom dvoru igračke u rukama vladara. Bela je poslužio Manojlu kao dobar izgovor pri osvajanju Balkana. Zato i carev kroničar, nipošto slučajno, govori o Dalmaciji, koja se pruža od Drine do Jadrana. Jer mu kao pravna osnova za osvajanja služi arpa-

¹²⁸⁾ V. Klaić, n. dj., str. 52, bilj. 25. O osvajanjima bizantske vojske vidi i najnoviji rad J. Ferluge, *La Dalmazia fra Bisanzio, Venezia e l'Ungheria ai tempi di Manuele Comneno*, Studi Veneziani XII, Firenze 1970, str. 63—83.

¹²⁹⁾ N. dj., str. 183, bilj. 2.

¹³⁰⁾ G. Ostrogorski, *Avtokrator i Samodržac*. Prilog za istoriju vladarske titulature u Vizantiji i u južnih Slovena, Glas SKA, CLXIV, 1935, str. 100, bilj. 1.

dovska titula koju su baštinili od Trpimirovića. Tako je Manojlo, praveći se tobože lud, na račun Arpadovića osvojio pola Balkana!

Sve, dakle, upućuje na to da Aleksije-Bela dobiva kao bizantski pre-stolonasljednik naslov jedne male zemlje koju mu je prepustio njegov veliki zaštitnik. I kad je već Rama milošću grčkog cara ušla u vladarski naslov Arpadovića, oni nisu imali razloga da je ne zadrže i kasnije kad se Bela vratio u svoju zemlju i preuzeo vlast u svojim zemljama. Usto je Bela III., posve prirodno, zadržao u svom naslovu tri ostale zemlje — Ugarsku, Hrvatsku i Dalmaciju — na koje je imao prastaro pravo.

Mogli bismo još jedino postaviti pitanje zašto Bela nakon Manojlove smrti ne uzima naslov *rex Bosne*? Razlozi mogu biti dvojaki: stvarnu vlast u Bosni drži tada netko drugi, koga je ondje postavio bizantski car; ili Bela ne uzima taj naslov zato što on jednostavno u to vrijeme još ne postoji, a Bela nije u situaciji kao bizantski car da sam stvara vladarske naslove.

3. TOBOŽNJE BORIĆEVO I KULINOVO UGARSKO VAZALSTVO

Pokušajmo ustanoviti jesu li Arpadovići u XII st. imali neku drugu mogućnost da Bosnu pretvore u vazalnu zemlju kako to ponekad tvrdi historiografija.

Prema su podaci o Boriću rijetki, čini nam se da povjesničarima nije pošlo za rukom srediti ih tako da čine razumnu i skladnu cjelinu.

Prvi podatak o Boriću zabilježio je, kako je već ranije rečeno, Cinam i prema njegovu tekstu Borić je ugarski saveznik, a ne vazal. Svaka kombinacija o ugarskom vazalstvu bana Borića na osnovi Cinamova teksta plod je maštete.

Drugi podatak o Boriću zabilježen je još za njegova života i sačuvan u dignitariju jedne isprave o parnici za šumu i posjed Dubravu zagrebačkog biskupa.¹³¹⁾ Isprava ili točnije zapis nije formalno bespriješoran, pa je to po svoj prilici razlog zašto se i različito tumači. Naime, ispravu tobože izdaje *Stjepan* »inspirante diuina gracia paterna insignitus dignitate«, koji je odlučio vratiti zagrebačkoj crkvi ono što su joj dali njegovi »sveti preci«. Bili su to najprije Ladislav, a zatim »Bela rex, felicis memorie, pater meus et dominus«. Oni su predali zagrebačkoj crkvi posjede i »coram principibus suis sigillis confirmauerant«. Stjepan također sada potvrđuje zagrebačkoj crkvi Dubravi, koju mu je pokušao oteti neki Sudegna, ali je ban Bjeloš presudio u biskupovu korist. To su potvrdili i vitezovi zagrebačkog biskupa. No, »u vrijeme najslavnijeg kralja Geze« ponovno je biskupu osporavan posjed Dubrave — tada mu Dubravu pokušavaju oduzeti šomođski župan i njegovi ljudi — a otimači su posjed i držali »usque ad tempus Ladislai secundi«. Biskup se Bernald ponovno potužio Bjelošu, a taj je odredio da otimači dokažu svoje pravo, što nisu mogli. Dubrava je zato vraćena biskupu. Tada je »Stephanus rex piissi-

¹³¹⁾ CD II, str. 97—98. U Smičiklasovu tekstu je ispašao redak s Borićevim imenom: Brocca, curiali comite, Boricio bano, Adriano comite.

mus«, saznavši istinu, zapovjedio da se napiše privilegij i da se zapečati »pečatom njegovog veličanstva«! To treba ponovo učiniti »coram principibus regni«. Pošto ih je našbrojio — a među njima je i Boricio — sastavljač ovog zapisa stavlja datum, tj. godine 1163, XI indikcije i XIV epakte te završava: »A tercio Stephano piissimo rege Vngarie, secundi Bele regis filio, primo anno regni sui... hoc priuilegium factum est«. Na kraju je dodana kao i u većini crkvenih falsifikata sankcija za prekršitelje.

Sastavljaču ovog »zapisa« nije baš dobro poznata kronologija ugarskih vladara, pa je izmiješao očeve i sinove. On proglašava Stjepana III surnom Bele II, a nije mu poznato u kakvoj su rodbinskoj vezi »najslavniji kralj Gejza« i »Ladislav drugi«. Bjeloš se u sastavu pojavljuje čitavo vrijeme kao sudac i ban. Budući da sastavljač ovog zapisa, koji je unesen u *Liber privilegiorum episcopatus zagrabiensis*, nije uopće znao za Stjepana IV, mogao je misliti samo na Stjepana III, čije ime i stavlja na kraju zapisa u dataciju. Iz teksta ovog zapisa slijedi zaključak: *bosanski ban Borić je 1163—1164. na dvoru kralja Stjepana III vrlo uvažena osoba te mu se zato odaju sve počasti kao prvaku kraljevstva (princeps regni)*.

Prema netočnoj tvrdnji čitave dosadašnje historiografije odnosi se na Borića i jedna vijest iz Kezinih »Gesta Hungarorum«.¹³²⁾ Riječ je o njemačkom vitezu Gottfriedu iz Meissena, praoцу velikaške porodice Kelled, koji »temporibus Stephani regis tercii introivit in Hungariam«. Gottfried je na carskom dvoru u Frankfurtu ubio »lancgravium de Turingia «i pobjegao je iz Njemačke, bojeći se kazne, k Stjepanu III. Budući da ga Stjepan nije htio izručiti njegovim neprijateljima, bio je proskribiran i tako je ostao u Ugarskoj. Pošto je dao spomenute podatke o njemu, Keza kaže: »Quem quidem postmodum *adversus ducem de Bozna cum exercitu rex transmittit, quo devicto, ad regem reversus, cum favore de cetero pertractatur*«.

Klaić je očito svojim komentarom Kezine vijesti tako temeljito »zaveo« historičare nakon sebe da su do danas čitali u tom izvoru ono što u njemu nema! Naime, Klaić je ustvrdio da se Stjepan III »osvetio banu Boriću« tako da je na njega poslao Gottfrieda, koji »svlada Borića i slavodobitan se vrati u Ugarsku«.¹³³⁾ Šišić ide tako daleko da u tekstu izvora dodaje Borićevu ime¹³⁴⁾, a Ćirković također preuzima Klaićevu tumačenje.¹³⁵⁾

Međutim, Keza i ne zna za bana Borića! On govori o bosanskom vojvodi (dux) protiv kojega Gottfried uspješno ratuje u ime kralja Stjepana III.

Treba, dakle, sliku ugarsko-bizantsko-bosanskih odnosa šezdesetih godina XII st. potpuno izmijeniti. Zbog uspješne Manojlove akcije u Bosni ne preostaje Boriću drugo nego da se skloni na ugarskom dvoru, dakle na

¹³²⁾ F. Šišić, n. dj., str. 86, bilj. 12.

¹³³⁾ N. dj., str. 50.

¹³⁴⁾ »Quem quidem postmodum *adversus ducem de Bozna (ban Borić) cum exercitu rex transmittit...*« (n. dj., str. 86, bilj. 12).

¹³⁵⁾ N. dj., str. 43.

dvoru svoga nekadašnjeg saveznika Stjepana III. Borić traži, bez sumnje, od Stjepana pomoć protiv Manojla i novog bosanskog duksa kojega *Manojlo postavlja u Bosni*. Gottfried je možda i pobijedio bosanskog vojvodu, ali ta pobjeda nije iskoristena kasnije u političkom životu. Jer *ban Borić ostaje u Ugarskoj*, a Manojlo zadržava naslov bosanskog vladara čak i tada kad je Belu vratio na ugarsko prijestolje.

V. Klaić je pretpostavljao da je Borić ipak došao u neku ovisnost od Ugra zbog toga što je dobio Soli i Usoru. U prilog takvoj, dakako netočnoj tvrdnji, Klaić se poziva na poznatu činjenicu da je Borić imao posjede u Slavoniji, da je dozvolom kralja Stjepana darivao templare i da se Borićevi potomci »spominju još u 13. stoljeću kao vlastela hrvatska«.¹³⁶⁾

Tvrđnje o slavonskim posjedima bosanskog bana ne samo da su točne nego se s novim podacima mogu dopuniti. Iz potvrde što je 1209. g. daje Borić za posjed Zdelju slavonskim templarima »pro remedio anime sue« razabire se da je ban ostao na kraljevskom dvoru i da mu je sam kralj dao posjede u Slavoniji (Borić daje posjed Zdelju »ex concessione regis Stephanii«). Tu su darovnicu potvrdili i Borićevi nećaci ili unuci (nepotes).¹³⁷⁾ Prema sačuvanim podacima iz sredine XIII st., ban Borić ima dva sina: *Stjepana* i *Pavla*. Obojica se u zaista neobičnim okolnostima pojavljuju na historijskoj pozornici i ostavljaju čudno svjedočanstvo o sebi. Najprije je Stjepan morao dati Aleksandru Borsovom 1250. g. svoj posjed Zlatnuk zato što mu je ranio ženu i ubio šestoricu njegovih slуга.¹³⁸⁾ Pavao je falsificiranom ispravom, kako sam Bela IV tvrdi, pokušao 1259. g. oteti zagrebačkom biskupu posjed sv. Martin.¹³⁹⁾ »Generacio Borich bani« ima u XIII i XIV st. najviše posjeda u požeškom komitatu, oko Orljavice, Lipine, Mrsunjskog luga, Save itd. U to vrijeme ima već nekoliko pokrajnjih loza tako da već sedamdesetih godina XIII st. svi zajedno čine plemićku organizaciju (generacio). Oni se, koliko je danas poznato, 1272. g. prvi put nazivaju »nobiles viri de genere Borich bani«.¹⁴⁰⁾ Njihov nobilitet nije samo prazna titula. Kad 1273. g. kraljica Elizabeta poklanja Aladaru, sinu Čeha posjed Orljavicu, onda izričito naglašava neka je Aladar posjeduje »in eadem consuetudine et libertate, guibus aliorum nobilium de Pasagua de genere quondam, Borych bani terre et possessiones possidentur«.¹⁴¹⁾ Borići su, bez sumnje, kao plemići oslobođeni od plaćanja marturine.

¹³⁶⁾ N. dj., str. 52.

¹³⁷⁾ CD III, str. 87. »Villam quoque que Esdel vocatur, quam banus Boricius de Bozna pro remedio anime sue prefate domui milicie templi ex concessione regis Stephanii, quam eciam pater noster Bela rex sigilli sui munimine roboravit et in perpetuum contulit; et eciam terram, quam eiusdem Boriciei nepotes iam dicte domui dederunt, cum suis metis et terminis perpetuo confirmamus.«

¹³⁸⁾ CD IV, str. 424.

¹³⁹⁾ CD V, str. 135.

¹⁴⁰⁾ CD VI, str. 14.

¹⁴¹⁾ CD VI, str. 54.

Položaj je Borića u XIV st. još odličniji. U doba kad Anžuvinci uvode i provode řanderjalni sistem, uvlačeći u novo društvo i neplemenite slobodnjake, Borići su im mogli vrlo dobro doći. I dok se po drugim županijama stavlju plemićke čete pod zapovjedništvo kaštelana ili župana, Borići dobivaju izuzetno pravo da postavljaju sami svoga kapetana! God. 1337. obraća se Karlu I službeno iz Požege »comes Stephanus, capitaneus generacionis Borich bani«.¹⁴²⁾ Stjepan je, dakle, ne samo kapetan nego i požeški župan. No, ustupci koje Karlo I i Ludovik I čine hrvatskim i slavonskim velikašima da bi ih privukli na svoj dvor, osjetili su kao neugodne posljedice i Borići. Borići gube požeško županstvo — župan postaje krčki knez Dujam — kasnije Mikčev sin Akuš. Uza sve to su još dovoljno jaki da zadrže kapetanat. Posljednji poznati kapetan »plemičke općine bana Borića« je Nikola.¹⁴³⁾ To drugim riječima znači da su Borići sačuvali i svoju plemićku organizaciju.

S. Ćirković je, kako je već spomenuto, *bana Kulina* prikazao kao ugarskog vazala, a smatra također da je i Bosna u njegovo vrijeme ugarska zemlja. V. Klaić je sasvim drugačije prikazao tadašnje ugarsko-bosanske odnose.

Pri tako različito postavljenom problemu valja se vratiti na izvore.

Glavni oslonac za Ćirkovićeve zaključke je Vukanova »denunciacija« papi. Vukan, naime, piše papi da se »in terra regis Ungarie, vide-licet Bossina« širi hereza i da je ban Kulin sa ženom i sestrom (Miroslavovom udovicicom) te rođacima zaveden tom herezom, uveo u nju više od deset tisuća kršćana!¹⁴⁴⁾

Treba li pokloniti vjeru Vukanovoj vijesti? Što o Kulini i njegovu odnosu prema ugarskom kralju govore neposredni izvori, prije svega dopisivanje s papinskim dvorom?

Prvi neposredan izvor o Kulini je njegova dobro poznata *povlastica* izdana 1189. g. *dubrovačkom knezu Kravašu* i »svim dubrovačkim građanima«. Kulin obećaje održavati s njima »pravi goj« i »pravu veru«. Dubrovčani »kire hode po moemu vladaniju« mogu se potpuno slobodno kretati, ništa im se neće dogoditi, ali su dužni davati banu svojevoljni »poklon«. Kulinići činovnici pomagat će ih i štititi, a i on će to činiti koliko bude mogao. Po običaju onog vremena ugovor je učvršćen zakletvom. »Tako mi Bože pomagai (i) sie sveto evangelie«.¹⁴⁵⁾

Kako se po svemu može razabratи, Kulina je povlastica jasan dokaz banova samostalnog političkog položaja. Kao samostalan vladar jedne zemlje u unutrašnjosti Kulin dopušta Dubrovčanima trgovanje po svojoj zemlji tek pošto plate »poklon«, stvarno porez.

Međutim, za ocjenu Kulina položaja poslije 1180. g. važno je razmotriti kakvi su bosansko-ugarski odnosi, drugim riječima, pokazuje li

¹⁴²⁾ CD X, str. 306.

¹⁴³⁾ CD XI, str. 547.

¹⁴⁴⁾ CD II, str. 333—334, g. 1199.

¹⁴⁵⁾ N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, str. 458, bilj. 21.

»obnovitelj« ugarske vlasti Bela III bilo kakve namjere da i Kulinovu Bosnu pripoji svojoj zemlji? Jer valja uzeti u obzir da se Bela III ne ustručava — bar formalno — nametnuti za vladara Kačićima. Jedna bračka, ne baš posve ispravna darovnica, datirana je »diebus regis Bele«.¹⁴⁶⁾

Kako nigdje nema traga bilo kakvim sukobima između Bele III i Kulina, ne stoji zasad ništa na putu zaključku da smrt Manojlova nije poremetila odnose između trojice njegovih »štićenika«: Bele III, Nemanje i Kulina. Tek pošto Nemanja odlazi, a Bela umire, pogoršava se položaj Kulina, i to prije svega zato što novi vladari ne žele ostati u svojim granicama. Emeriku zadaje mnogo briga i njegov brat Andrija, a Vukan nastoji, oslanjajući se na Emerika, ukloniti brata Stefana. Andriji polazi za rukom uzeti svoju vojvodinu i proširiti je novom stečevinom, naime, Humom. On se proglašava i *humskim vojvodom* (Chumleque dux).¹⁴⁷⁾ Možda tom prilikom dolazi i do Rame, ali se zaustavlja pred Kulinovom Bosnom.

Promjenu u srpsko-bosanske i bosansko-ugarske odnose unosi Vukan. Dodvoravajući se papi, on mu piše da namjerava »rimsku majku crkvu poslije Boga najviše voljeti i štovati«, ali usto ne zaboravlja dodati neka papinski poslanici donesu palij za dukljanskog nadbiskupa.¹⁴⁸⁾ Pošto je održan i koncil, Vukan se »neizmjerne zahvaljuje« Inocenciju III što mu je poslao baš prave poslanike.¹⁴⁹⁾ Oni su po čitavom njegovu vladanju sve uredili upravo tako kako bog određuje. »Neka vaše očinstvo zna — nastavlja Vukan — da se svagdje kitimo s posvećenim vijencem«. I na kraju pisma dodaje: »Demum vero paternitatem vestram nolumus latere, quia heresis non modica in terra regis Ungarie, videlicet Bossina, pullulare videtur in tantum, quod pecatis exigentibus, ipse Bacilinus¹⁵⁰⁾ cum uxore sua et cum sorore sua, que fuit defuncti Miroslau Kmenti¹⁵¹⁾ et cum pluribus consanguineis sui seductus plus quam decem milia christianorum in eandem heresim introduxit. Unde rex Ungarie exacerbatus, illos ad vestram presentiam compulit venire a vobis examinandos, illi autem simulatis litteris redierunt dicentes a vobis concessam sibi legem. Unde rogamus, ut regi Ungarie suggeratis, ut eos a regno suo euellat tamquam zizania a trito«.¹⁵²⁾

Prema tome, iz Vukanova pisma izbjija njegova vruća želja da taj heretik Kulin — koji nije kralj kao on ili kao Emerik — bude istjeran iz zemlje, jer je Bosna i onako zemlja ugarskog kralja. Prijava Vukanova odaje njegove političke planove: uspije li Emerik, njegov saveznik istje-

¹⁴⁶⁾ CD II, str. 190.

¹⁴⁷⁾ CD II, str. 309.

¹⁴⁸⁾ CD II, str. 312—313.

¹⁴⁹⁾ CD II, str. 333. »Illorum itaque probitate et scientia nos informati deo et paternitati vestre inumeras grates rependere curamus, quia tales ad nos missisti, quales in voto semper habuimus suscipiendos, divino munere predictos, quia omne datum optimum et omne donum perfectum de sursum est.«

¹⁵⁰⁾ I. Kukuljević ispravlja s pravom u Ban Culinus.

¹⁵¹⁾ I. Kukuljević, također s pravom, ispravlja u Chemensis.

¹⁵²⁾ CD II, str. 334.

rati Kulina, može on »pravovjernik« koji se povezao s papom i priznaje rimsku crkvu kao pravu i jedinu doći na njegovo mjesto.¹⁵³⁾

Inocencije vrlo brzo poduzima korake protiv Kulina i njegovih heretika. U posebnom pismu od 11. X 1200. zahtjeva od »predragog u Kristu sina Hemerika, kralja Ugra« da oštro istupi protiv heretika. Posebno protiv Kulina, koji je pružio zaštitu onim patarenima koje je splitski nadbiskup Bernard istjerao iz Splita i Trogira. On, Kulin im je otvorio svoju zemlju, časti ih više nego katolike nazivajući ih kršćanima. Zato neka Emerik pokrene rat protiv njih i »ukoliko rečeni ban sve heretike iz zemlje koja je podložna njegovoj vlasti ne istjera, ti sam, pošto im oduzmeš imanja, potjeraj njega i same heretike ne samo iz njegove zemlje, nego i iz čitava kraljevstva Ugarske«. Neka ne štedi bana ako ga na drugi način ne može dovesti na »put pravde«, jer ionako ima nad njim »iurisdictionem temporalem«!¹⁵⁴⁾

¹⁵³⁾ Budući da na ovom mjestu raspravljamo samo bosansko-ugarskim odnosima, ne zadržavamo se posebno na Kulinovu odnosu prema papi, premda nam se valja osvrnuti i na prve poznate odnose i veze Kulina s papom Aleksandrom III. Taj papa, očito na svom putu u Veneciju 1177. g., doznaće o hereticima na Balkanu i zato se u jesen 1180 (CD II, str. 167—168) obraća crkvenim i svjetovnim vlastima, svećenstvu i narodu po Dalmaciji i čitavoj »Sklavoniji« obavještavajući ih da šalje svoga poslanika Tebalda da mjesto njega uništi što treba uništitи i zasadi što treba zasaditi. Zato su ga svi dužni časno primiti, odazvati se njegovu pozivu i prihvati ono što on odredi. Upravo taj poslanik nosi i papino pismo Kulinu. Ali, Tebald nije došao sam do Kulina i zato mu i on piše kako je »mnogo želio« vidjeti Kulina i dati mu papino pismo s blagoslovom, no nije stigao. Salje mu oba pisma i moli ga da u znak poštovanja prema papi i bl. Petru, a za spas svoje duše pošalje njemu dva čovjeka (duos famulos), dvorjanike ili možda predstavnika patarena (a ne sluge ili robeve kako se smatra u historiografiji) i kuninih koža. Ako Kulin želi nešto poručiti papi, »znajte da čemo vas rado i pažljivo saslušati«. Tebaldova adresa Kulinu glasi: »Culin, magno banu Bosine«. Nedavno je S. Ćirković, n. dj., str. 46 napisao da »je pravi smisao ovoga traženja« nepoznat, premda nam se čini da odgovor treba tražiti u gore spomenutom Vukanovu pismu. Tebald, vrlo vjerojatno, ne traži sluge niti robeve, nego nekoga iz Kulinove sredine tko će papu obavijestiti što se u Kulinovoj zemlji zbiva. I Kulin doista uspostavlja vezu s Rimom, jer Vukan tvrdi da Kulin lažnim ispravama želi dokazati da je papa odobrio njegov »zakon«. Prema tome, uoči Vukanove prijave Kulin ima sredene odnose s Rimom i zato mirno dočekuje novu ofanzivu koju vodi Inocencije IV.

¹⁵⁴⁾ CD II, str. 350—351. »Accepimus autem, quod cum nuper venerabilis frater noster (Bernardus) Spalatensis archiepiscopus Patarenos non paucos de Spalatensi et Traguriensi civitatibus effugasset, nobilis vir Culinus banus Bossinus, iniuritatem eorum non solum tutum latibulum, sed et presidium contulit manifestum et perversitatem eorundem terram suam et se ipsum exponens, ipsos pro catholicis, immo ultra catholicos hororavit, vocans eos autonomasice christianos. Ne igitur huiusmodi morbus, si eius non obsistatur principiis, vicina corruptat et in regnum, quod absit, Hungaria deflaut labes eius, serentatatem regiam rogamus, monemus et exhortanmur in domino in remissionem tibi peccaminum iniungentes, quatinus ad vindicandam tantam Christi et christianorum iniuriam potenter et regaliter accingaris et nisi banus predictus universos hereticos de terra sue potestati subiecta proscripscerit, bonis eorum omnibus confiscatis, tu eum et hereticos ipsos non solum de terra eius, sed de toto Ungarie regno proscribas et bona talium ubicunque per terram tuam potuerunt inveniri, confisces, nec parcat oculus tuus bano predicto, qui contra eum iurisdictionem exerceas temporalem, si alias ad viam rectitudinis non poterit revocari.«

Premda je Vukan uvjeravao, kako smo vidjeli papu, da je Bosna zemlja ugarskog kralja¹⁵⁵⁾, papa se ne usudi takvu tvrdnju ponoviti u pismu Emeriku. *Bosna je Kulinova zemlja!*

Uostalom, nastavak dopisivanja s papom pokazuje da je Vukanova tvrdnja neistinita. Obraćajući se splitskom nadbiskupu Bernardu i svom poslaniku kapelanu Ivanu, papa im javlja da su »*in terra nobilis viri Culini bani*« mnogi heretici.¹⁵⁶⁾ On je pisao Emeriku, a taj je zapovjedio Kuliu da sve takve ljude istjera iz svoje zemlje (ut huiusmodi homines de tota terra sibi subiecta proscripteret). Kulin mu je odgovorio da ih je smatrao katolicima, ali da ih je spreman poslati u Rim da se njihova vjera potvrđi ili osudi.¹⁵⁷⁾ I doista, u Rim odlaze nadbiskup Bernard i dubrovački arhidjakon Marin.¹⁵⁸⁾ Zato Inocencije III šalje Bernarda i svog kapelana Ivana »ad terram prefati Culini« da doznačaju istinu. Ako ih nađu

¹⁵⁵⁾ Za ispravnu ocjenu tadašnjeg Emerikova odnosa prema Bosni — naravno, odnosa kako ga prikazuje Inocencije III — vrlo je karakteristična papina tvrdnja da kralj ima nad banom »iurisdictionem temporalem«. Ne vodeći uopće računa o tom izrazu, historiografija tumači taj podatak kao dokaz Emerikove vlasti nad Bosnom, premda ni sam papa na to ne misli. Obuzet željom da svlada heretičke, papa se obraća Emeriku pišući mu kako je on dužan suzbijati herezu na osnovi vlasti koja mu je »iz neba« dana (concessa tibi celitus, iurisdictione). Jer i on, papa u onim zemljama koje su podložne njegovoj vremenitoj, kratkotrajnoj sudskej vlasti (*in terris vero iurisdictioni nostre temporali subiectis*) smije zaplijeniti heretička dobra, dok će svjetovne vladare (per potestates et principes seculares) natjerati da to isto čine. Prema tome, papa smatra da kao glava zapadnog kršćanstva ima pravo podjeljivati vladarima, pa i Emeriku pravo »vremenske jurisdikcije« (to znači vremenski određene na neki rok) u svim heretičkim poslovima! Jurisdikcija koju papa tako velikodušno dijeli nema nikakve veze s političkom vlašću nad Bosnom, jer takvu vlast nije papa ni dao, niti mogao dati bilo kojem vladaru. Uostalom, da papa povjerava Emeriku isključivo crkvene poslove dokazuje nastavak pisma u kojem Inocencije III zahtijeva od Emerika da postupi protiv izabranog zadarskog nadbiskupa Nikole, iako je Nikola sufragam gradeškog patrijarha.

¹⁵⁶⁾ CD III, str. 14. »Cum igitur in terra nobilis viri Culini bani quorumdam hominum multitudine moretur, qui de dampnata Catharorum heresi sunt vehementer suspecti et graviter infamati...«.

¹⁵⁷⁾ CD III, str. 14—15. »Ipse vero semetipsum excusans respondit, quod eos non hereticos sed catholicos esse credebat, paratus quosdam eorum pro omnibus ad sedem apostolicam destinare, ut fidem et conversationem suam nobis exponerent, quatinus nostro iudicio vel confirmarentur in bono, vel revocarentur a malo, cum apostolice sedis doctrinam vel inviolabiliter observare«. U ovoj je Kulinoj poruci osobito značajan završetak, jer je po njemu jasno da se Kulin želi podvrići nauči rimske crkve.

¹⁵⁸⁾ Ne može se šutke mimoći činjenica da Kulin šalje u Rim upravo nadbiskupa Bernarda za kojega Toma Arhidjakon tvrdi: »Erat autem insectator hereticorum ualte sollicitus«. Njemu Toma pripisuje obraćenje okorjelih heretika Mateja i Aristodija. Braća su se, naime, njegovim opomenatama i prijetnjama vratila pravoj crkvi (ad mandatum ecclesie sunt reuersi). Bernard je, kako Toma tvrdi, napisao također »quandam compilationem contra hereticos« (F. Rački, *Historia Saloniensis*, str. 80, 96).

Da Kulin, dakle, nije bio siguran u ispravnost svoga postupka, ne bi izabrao baš takvog posrednika kod pape. A obojica, Bernard i arhidjakon Marin zaklinju (implorans) papu u Kulino ime da pošalje banu zgodnog čovjeka koji će ispitati njega i njegove ljude i iskorijeniti ono što ne valja.

među njima i heretike i oni ih ne bi poslušali, neka postupe prema papinoj odredbi protiv heretika.¹⁵⁹⁾

Međutim, Emerik se u to vrijeme umiješao u borbu između Vukana i Stefana Nemanjića. Jedan od razloga bratske borbe jest postupak pape Inocencija III., koji nastoji i Stefana privući k sebi. I već je Stefan počeo papu nazivati svojim »duhovnim ocem« kojega je poput svoga oca odlučio slušati čuvajući zapovijedi »svete rimske crkve«.¹⁶⁰⁾ Kako je Stefan spreman primiti od pape poslanike — očito da i on primi »vijenac« — Vukan nije smio čekati. On zajedno s Emerikom tjeru brata s prijestolja. Emerik izvlači iz svega samo jednu korist: on uzima naslov »rex Servie«.¹⁶¹⁾ Zabavljajući se srpskim problemima, Emerik se ne može brinuti za vlastitu zemlju i križari mu otimaju zajedno s Mlečanima Zadar. To iskoristiava Kulin, koji provaljuje u Srbiju. Budući da u doba Kulina provale Emerik već nosi naslov »srpskog kralja«, papa govori o Srbiji kao o zemlji koja pripada ugarskoj kruni (et terram Servie tue corone subiectam). Uostalom, o toj provali doznaće papa iz tužbe samoga Emerika. On prijavljuje Kulina kao bezbožnika! Jer Kulin je navalio »s bezbrojnim mnoštvom pogana« i odveo je u ropstvo »neke kršćane« podložne ugarskoj kruni. Emerik se tuži da Kulin prijeti da će i preostali dio zemlje zauzeti.¹⁶²⁾

Prema tome, ovaj neposredan izvor — papa je o Kulinoj provali obaviješten posredstvom Emerikovih poslanika — pokazuje u pravom svjetlu odnos bana i ugarskog kralja. Kulin ne samo da nije ugarski vazal on nije ni zavisan od ugarskog kralja. Naprotiv, javlja se kao njegov doстоjni suparnik i upada u Srbiju, koju Emerik tada smatra svojom zemljom.

No, što Kulin znači tada za Bosnu i u Bosni doznajemo posredno s »heretičkog zbora« na Bilinom polju u travnju 1203. g. »Priori« bosanskih heretika odriču se svoga naučavanja u nazočnosti ne samo spomenutog papina poslanika Ivana nego i »presente bano Culino domino Bosne«!¹⁶³⁾ Stilizacija teksta ne dopušta sumnje u to radi li se o *ugledu ili časti!* Da je, naime, pisar htio kazati da je Kulin gospodin, onda bi odabrao drugačiji poredak riječi. Rekao bi: *presente domino Culino, bano Bosne*. Prema tome, *Kulin uzima naslov »gospodina« da pokaže kako je njegova vlast nad Bosnom jača od banske*. Uostalom, da to nije samo ukras dodan Kulinoj banskoj vlasti potvrđuje i sam Emerik, koji pišući Inocenciju III ističe da je zapečaćene članke s Bilina polja dao »domino illius terre, filio scilicet memorati Culini, qui tunc apud nos erat«.¹⁶⁴⁾ U istom Emerikovom pismu uzalud tražimo i najmanji trag Kulina vazalskog

¹⁵⁹⁾ CD III, str. 14—15.

¹⁶⁰⁾ F. Šišić, *Poviest Hrvata za Arpadovića*, str. 167.

¹⁶¹⁾ Već Emerikovo pismo upućeno papi u početku 1203. g. pokazuje da je kralj uzeo spomenutti naslov.

¹⁶²⁾ Na to je pismo, inače odavno poznato, nedavno upozorio S. Ćirković, *Jedan prilog o banu Kuliu*, IC IX—X, 1959, str. 71—77.

¹⁶³⁾ CD III, str. 24.

¹⁶⁴⁾ CD III, str. 37.

odnosa prema ugarskom kralju.¹⁶⁵⁾ Upravo protivno, jer Emerik piše kako poslanik Ivan vodi dvojicu glavnih heretičkih predstavnika »iz zemlje Kulina bana« (in terra Culini bani) i kako je Kulinovu sinu naložio da sve ono što rimska crkva traži »in terra sua faciat inviolabiliter observari.«

Čini se, prema tome, da Emerikova uloga pri svladavanju heretičkih zabluda nije odraz njegova političkog položaja u Bosni ili nekoga njegovog posebnog odnosa prema Kulinu. Papinski poslanik, nipošto slučajno, naziva Emerika »christianissimus rex«¹⁶⁶⁾, a i kralj sam, pišući Inocenciju III smatra sebe najodanijim sinom svete majke crkve.¹⁶⁷⁾

Prema tome, Emerik ne pokreće ništa može pokrenuti bilo kakav »križarski rat «na Kulinovu Bosnu. »Domini Bosne«, tj. *Kulin i njegov sin* sami uređuju svoje odnose s Rimom, a prvaci heretika daju svoju izjavu bez pritiska Arpadovića. Emerik, unatoč tome što je »najkršćanskiji« vladar, samo izdaleka prati heretički bosanski pokret i najzad mora ocu i sinu priznati »gospodstvo« u sebi zaista nedostiznoj Bosni.

4. DA LI JE BOSNA DOISTA U XIII STOLJEĆU »PODNOŽJE UGARSKE DRŽAVE«?

Općenitom uvjerenju starije hrvatske historiografije da je Bosna u drugoj polovici XIII st. potpuno ugarska zemlja nije se, na žalost, ni novija literatura pokušala oprijesti. Naprotiv, Bosna je tada neka čudna vazalna zemlja koja ima potpunu »unutrašnju samostalnost«, iako su njezini banovi ugarski vazali!

Da bismo bili u stanju izreći svoj sud o odnosu ugarskih vladara prema banovima u XIII st., vratit ćemo se, kao i uvjek do sada, *na izvore*.

Izdvojimo li namjeravane »kaznene ekspedicije« protiv Bosne u prvoj polovici XIII st. ostaje doduše tek nekoliko izvora, ali oni su vrlo dragocjeni. To su, prije svega, *tri vrlo važna pisma pape Grgura IX* upućena istoga dana, tj. 10. listopada 1234. g. na tri različite adrese: prvo, *nobili viro Ninosclavo duci de Bosna*, drugo *Colomanno regi i treće dominikancima »de Bosna«*.¹⁶⁸⁾ Ne može biti nikakve sumnje da su adrese slučajno izabrane! Ninoslav nije nemamjerno nazvan *vladarom*, kao ni Koloman *kraljem* ili Prijezda — koji je spomenut u trećem pismu — *banom*.

¹⁶⁵⁾ Papin poslanik Ivan, javljajući papi o stanju crkve u Kulinoj Bosni piše »quod in regno bani Culini de Bosna non est nisi unus episcopatus et episcopus modo mortuus est« (CD III, str. 36). Potrebno je, nastavlja poslanik, postaviti i više biskupa u toj zemlji »quia regnum est ipsius administrus dietarum decem et plus« (CD III, str. 36).

¹⁶⁶⁾ CD III, str. 36.

¹⁶⁷⁾ CD III, str. 36—37. »Nos tamen, quem inter devotos filios eadem ecclesia spiritualibus fovet et amplectitur, ipsius honori et utilitati pre ceteris potius ac devotius pro posse nostro cupimus intendere.«

¹⁶⁸⁾ CD III, str. 388—390.

Papina adresa Ninoslavu nužno za sobom povlači zaključak da Ninoslav tada nije ban. Kako ne može biti niti rex, moguće je jedino da je Ninoslav tada za sebe u Bosni upotrebljavao naslov koji će oko te godine nositi i u zakletvi dubrovačkom knezu Žan Dandolu, naime, *veliki ban!*¹⁶⁹⁾ Za naše je zaščitivanje neobično važno da papa i u pismu Kolomanu i dominikancima naziva Ninoslava »dux de Bosna«. Prijezda je ban, a taj će naslov nositi Prijezda kad se u pravnji Ninoslava spušta u Dubrovnik. I sadržaj Grgurovih pisama svjedoči da terminologija nije nasumice odabранa. Pismo Ninoslavu odgovor je na njegov, Ninoslavov prosvjed upućen papi zbog Kolomanova odnosa prema velikom banu. Ninoslav je, bez sumnje, pisao papi o svom »obraćenju«, jer Grgur IX postupa s njim kao s pravim sinom svete rimske crkve. Papa prima bana i njegovu zemlju (personam et terram tuam de Bosna) u osobitu zaštitu i veseli se što je iz tmine doveden na svjetlost istine. Neka se, dakle, nitko ne usudi Ninoslava, tako dugo dok je katolik (te in fide catholica permanente) smetati u njegovoј zemlji, koju su, kako on tvrdi (sicut asseris), od davnine mirno posjedovali tvoji herezom zaraženi preci. Ali, neka uščuva i pravo »dragog nam u Kristu sina ugarskog kralja«.¹⁷⁰⁾

S namjerom da pomogne Ninoslavu, papa se isti dan obraća i hercegu Kolomanu izlažući mu tužbe »plemenitog muža Ninoslava, bosanskog vojvode«. Ninoslav se, naime, tuži da su njegovi heretički preci po svojoj volji dijelili županje i sela u svojoj zemlji (comitatus et alias vilas terre sue), a on, premda je napustio herezu i istjerao heretike, ne može činiti isto. Drugi, naime, protiv njegove volje drže njegove zemlje. Zato papa opominje i moli Kolomana neka na korist vjere i zator hereze poštuje taj stari običaj kako bi ga i on mogao pohvaliti.¹⁷¹⁾

¹⁶⁹⁾ CD III, str. 427 (ban bosanski veliki).

¹⁷⁰⁾ CD III, str. 388. »Te igitur sincere caritatis brachiis amplexantes, personam et terram tuam de Bosna cum omnibus bonis, que impresentiarum rationabiliter possides, sub beati Petri et nostra proteccione suscipimus et presentis scripti patrocinio communimus, districtius inhibentes, ne quis te in fide catholica permanentem super eadem terra, quam, sicut esseris, progenitores tui qui fuerunt vitio heretice pravitatis infecti ab antiquo pacifice possederunt, presumat indebite molestare, iure carissimi in Christo filii nostri illustris regis Ungarie semper salvo«.

¹⁷¹⁾ CD III, str. 388—389. »Dilecto filio nobili viro Ninosclavo duce de Bosna nobis innotuit referente, quod cum progenitores sui de antiqua consuetudine comitatus et alias villas terre sue concesserint et abstulerint quibuscumque, prout eis proprie voluntatis arbitrium suggerebat, eo nuper ab heresi ad fidem catholicam, domino faciente, converso et hereticos expugnante, detentores comitatuum et aliarum terrarum ducatus sui predicte consuetudini refragantur, comitatus et terras easdem contra voluntatem eius temere detinendo. Quare nobis humiliter supplicativ, ut cum ipse detrioris conditionis esse non debeat, quam dicti progenitores eiusdem qui fuerunt vitio heretice pravitatis infecti, super hoc ades sibi favore benivolо dignarumur. Quocirca serenitatem tuam rogamus, monemus et hortamur in domino, quatinus consuetudinem ipsam, sicut est ab antiquis temporibus approbata, in favorem fidei et pravitatis heretice detrimentum approbata, in favorem fidei et pravitatis heretice detrimentum facias firmiter observari, ita quod serenitatem tuam dignis exinde laudibus commendemus«.

Treće Grgurevo pismo pisano je dominikancima.¹⁷²⁾ »Dragi naš sin, plemeniti muž Ninoslav, vojvoda bosanski nam je izložio, a mi smo ga rado saslušali i veselimo se«, kaže papa u početku pisma, da se nedavno (nuper) plemeniti muž »Ubanus« zvan Prijezda, njegov, tj. Ninoslavov rođak, »od nečistoće heretičke opačine vratio čistoći katoličke vjere te je na nagovor samog vladara (suadente duce prefato) predao vama, dakle dominikancima, svoga sina kao taoca. Budući da Ninoslav tvrdi (sicut idem dux asserit) da o Prijedzinoj vjeri više ne može biti sumnje — jer vjerno progoni heretike — neka se dominikanci najprije uvjere da li je Prijezda potpuno obraćen, a zatim neka mu vrate sina.¹⁷³⁾

Pisma su papina sadržajno tako dobro povezana da već sada daju odgovor na neka pitanja koja nas zanimaju. Očito je da je Ninoslav kao »veliki ban« ili »dux« zaštitnik svom rođaku Prijezdi, koji je »običan« ban. Ugarski kralj tvrdi da ima u Bosni neko pravo, ali to nije »stari običaj« prema kojem sami bosanski vladari odlučuju o svojim zemljama i selima. To može biti samo ono isto pravo koje je imao i Emerik, naime, pravo uništavanja bosanskih heretika.¹⁷⁴⁾ Inače papa ne bi Kolomana opominjao da Ninoslavu vrati njegova prava. Ni jedna riječ u ovim papinskim pismima ne upućuje na zaključak da je Ninoslav tada vazal ugarskog vladara.

Međutim, da li su njegov položaj promijenili »križarski ratovi« koji su prema Klaiću »uz neke stanke« trajali od 1234. do 1239. g.? Klaić misli da je Koloman tada pobijedio bana Ninoslava i Bosnu pregazio te se preko pregažene zemlje spustio u Hum.¹⁷⁵⁾ Čirković je istog mišljenja. Obojica se pozivaju na: 1. papinska pisma Kolomanu, zagrebačkom i bosanskom biskupu; 2. na darovnicu kojom Andrija poklanja Kolomanu Ninoslavovu Bosnu; 3. na zahvalu bosanskog biskupa Ivana na časti, jer da ga tiše »ratni trudovi«; 4. na »obraćenje« usorskog kneza Sibislava i njegove majke i 5. na imenovanje Ponse bosanskim biskupom. Šest Grgurovih pisama pisano je od 14. do 17. listopada 1234. g.¹⁷⁶⁾

a. Pismo Grgura IX »najdražem sinu« Kolomanu¹⁷⁷⁾ puno je najprije hvale što je pristao na to da svoje snage okrene protiv heretika.

¹⁷²⁾ Adresa je doduše naslovljena »dilectis filiis fratribus predictoribus de Bosna«, ali je prema kasnijoj prepisci vidljivo da je riječ o dominikancima u Ugarskoj.

¹⁷³⁾ CD III, str. 389. »Dilectus filius nobilis vir Ninosclavus dux de Bosna nobis exposuit et nos libenter audiimus et gaudemus, quod vestre sollicitudinis studio procurant nobilis vir Ubanus dictus Priesda consanguineus eius nuper ab immunditia pravitatis hereticus redit ad catholice fidei puritatem et ut im illa stabilitate perseveret, suadente duce prefato, filium suum vobis obsidem assignavit. Verum quia de fide ipsius iam non debet, sicut dux idem asserit, dubitari, cum puram et simplicem et devotionem eiusdem enga sanctam ecclesiam iam non argumenta sed experimenta demonstrent, dum in prosequendis hereticis fideliter elaborat, nobis pro parte sua fuit humilitar supplicatum, ut dictum obsidem sibi restitui faceremus.«

¹⁷⁴⁾ Odnosno »iurisdictio temporalis« iz ranije spomenutog Inocencijeva pisma.

¹⁷⁵⁾ N. dj., str. 72—73.

¹⁷⁶⁾ CD III, str. 415—419.

¹⁷⁷⁾ CD III, str. 415.

Neka se, dakle, tako snažno uputi »versus partes Sclavonie« da se i drugi povedu za njegovim primjerom.¹⁷⁸⁾ Jer koliko se njegovom vrlinom poveća broj vjernika, toliko će se povećati i njegova uzvišenost, imat će zaštitu apostolske stolice i vječno blaženstvo. Pismo piše isti papa koji se točno pred godinu dana obratio i Ninoslavu i Kolomanu, dakle poznalikite u Bosni. Ali, u ovom pismu on ne misli na Bosnu, niti je spominje! Prema tome, na osnovi ovoga pisma ne smijemo tvrditi da je Koloman namjeravao pokrenuti križarski rat protiv Ninoslava.

b. Grugur IX daje hercegu Kolomanu dopuštenje — pošto ga je on sam na to zamolio — da smije u zemljama koje su pod interdiktom slušati misu. Papa mu dopušta, ali tek pošto istjera izopćene i zatvori vrata, tada neka mu šapćući služe misu!¹⁷⁹⁾ Ni to se pismo ne odnosi na Ninoslavovu Bosnu, nego na Andrijinu Ugarsku.

c. Adresa trećeg pisma neobično je zanimljiva: *fratri (Johanni) episcopo bosnensi contra hereticos Sclavonie predictanti!* Papa dopušta biskupu da križarima koji idu »contra hereticos in Sclavonie partibus constitutos« podijeli oproste.^{179a)} Ponovno o Bosni i o Ninoslavu ni riječi.

d. U novom pismu hercegu Kolomanu papa prima hercega u zaštitu svoju i sv. Petra, jer je uvjeren da će se herceg još s većim žarom boriti protiv heretika ako mu apostolska stolica dâ što više milosti.¹⁸⁰⁾

e. O Kolomanovim namjerama obaviješten je i zagrebački biskup. Papa mu, naime, piše da je Koloman uzeo znak križa i »proposuit hereticos de Sclavonie partibus in manu forti et brachio extento viriliter extirpare«. Zato ga je, kaže, i uzeo u zaštitu.¹⁸¹⁾

f. Peto papino pismo upućeno je bosanskom biskupu Ivanu. Doznavši za njegove vrline, papa ga je imenovao »biskupom i pastirom« nadajući se da će u svojoj biskupiji i u susjednim mjestima iskorijeniti heretu. Zato mu i nalaže i zapovijeda da u tome »sic efficaciter et solerter intendas«. Da bi mogao u svom poslu što bolje uspjeti, neka »universis

¹⁷⁸⁾ »...te versus partes Sclavonie ita magnanimiter et potenter accingas, quod et alii humusmodi sanctitatis opus animo prompto suscipiant...«.

¹⁷⁹⁾ »...te versus partes Sclavonie ita magnanimiter et potenter accingas, quod interdicto deveneris, nominatim interdictis et excommunicatis exclusis, non pulsatis campanis, clausis ianuis et voce suppressa, tibi divina facias celebrari, dummodo causam non dederis interdicto«. Zanimljiv je upravo ovaj završetak pisma prema kojemu se vidi da se Kolomanova molba ne može odnositi na Bosnu, nego je herceg ustao u obranu svoga oca i zbog toga je i na njega pala sumnja »hereze«, a prema tome i kazna izopćenja.

^{179a)} CD III, str. 416.

¹⁸⁰⁾ CD III, str. 417. »Hinc est, quod te affectionis paterne brachiis amplectantes, personam tuam cum omnibus bonis tuis que in presentiarum rationabiliter possides sub beati Petri et nostra protectione suscipimus et presentis scripti patrocinio confirmamus, districtius inhibentes, ut dum pro reverentia redemptoris contra hereticos perstiteritis debellandos, nullus super bonis eisdem te presumat indebet molestare«.

¹⁸¹⁾ CD III, str. 417—418.

catholicis per regnum Ungarie constitutis, qui ad commonitionem tuam crucis assumpto caractere ad hereticorum exterminium se accinxerint, podijeli oprost koji inače dobivaju hodočasnici koji idu u Svetu zemlju.¹⁸²⁾

g. Zato je i posljednje papino pismo pisano »*križarima protiv heretika Sklavonije u ugarskim stranama*« (*crucesignatos contra hereticos Sclavonie in partibus Ungarie constitutos*).¹⁸³⁾ Budući da namjeravaju ići u Sklavoniju boriti se protiv heretika, papa na njihovu molbu određuje »*ut postquam arripueritis iter peregrinationis huiusmodi*«, primit će njegovu zaštitu. Pismo istog sadržaja upućeno je i zagrebačkom biskupu.

Sva papina pisma bez razlike govore o križarskom ratu kao o *budućem pothvatu* na koji se spremaju ugarski križari pod vodstvom hercega Kolomana i bosanskog biskupa! Očito je dakle da biskup *Ivan nije ni pošao u Bosnu!* Ta on namjerava križarski rat voditi iz Ugarske. Osim toga, u svim je pismima riječ o križarskom ratu u »Sklavoniji«, a ni jednom se ne spominje Ninoslavova Bosna.

Posljednja tri Grgurova pisma pisana još za života Andrije II i datirana 9. VII i 20. IX 1235¹⁸⁴⁾ sadržajno se nadopunjaju s prethodnima.

Iskazujući hercegu Kolomanu posebnu milost, Grgur IX mu apostolskom vlašću potvrđuje »*concessionem de terra Bosne a prefato rege patre tuo tibi liberaliter factam*«, jer on zna da je ta »*koncesija*« zakonski i brižno učinjena.¹⁸⁵⁾

Papi se, dakako moglo s ugarskog dvora pisati svašta. Važno je uvjetiti ga kako i otac i sin imaju još uvijek ozbiljne namjere da se u Bosni pozabave pitanjem heretika. Otac je za tu svrhu ustupio sinu »zemlju Bosnu«. Nije mu, razumije se, dao ni banatus, ni ducatus, nego terram! Taj akt, gledamo li na njega s državnopravnog stajališta, ne znači ništa. On ne bi davao Kolomanu, sve da je i bio ostvaren, nikakva prava nad Bosnom. Najzad, kako bi Andrija II mogao dati ono što tada nije imao?

Da su otac i sin zajedno s bosanskim biskupom — koji je još uvijek u Ugarskoj — kupovali papu svjedoči novo Grgurovo pismo poslano još istog mjeseca. Papa se obraća bosanskom biskupu, priorima ostrogonskih franjevaca i dominikanaca *zabranivši im* da izvrše i objave nad Andrijom II »*sentencije*«, tj. izopćenje o kojemu mu je govorio njegov poslanik.¹⁸⁶⁾

Treće i posljednje Grgurovo pismo stvarno je blagi ukor bosanskom biskupu koji nije otisao u Bosnu. Taj zaključak proizlazi, prije svega, iz arenge: Kristov vojnik treba da ratuje do kraja »*quia non pugne sed victorie, non incipientibus sed perseverantibus dominus dat coronam*«!

¹⁸²⁾ CD III, str. 418.

¹⁸³⁾ CD III, str. 419.

¹⁸⁴⁾ CD III, str. 443—444.

¹⁸⁵⁾ CD III, str. 443.

¹⁸⁶⁾ CD III, str. 443—444. »*Cum venerabilis frater noster (Jacobus) Prenestinus episcopus tunc apostolice sedis legatus discretioni vestre commiserit denuntiationem sententiarum suarum quas in carissimum in Christo filium nostrum A(ndream) illustrem regem Ungarie duxerit promulgandas, presentium vobis auctoritate mandamus, quatenus sine speciali mandato nostro super hoc nullatenus procedatis*«.

Stoga se ne pristoji biskupu da traži dopuštenje da se povuče, jer ako je na sebe uzeo križ da se bori i borio se i ako ga ratni napor pritiskuju, ljubav prema Bogu i povjerenoj crkvi od njega zahtijevaju da se sve do smrti ne povuče od povjerene službe. Papa mu, zatim, citira primjere svetaca koji se nisu bojali umrijeti za Krista! Na kraju mu zapovijeda »quatenus a cessionis petitione desistens et ecclesiam tuam non desinens salubriter gubernare, sic hereticos et alios fidem catholicam impugnantes viriliter et potenter impugnes«, jer će samo tako zaslužiti mjesto u »nebeskoj palaci«.¹⁸⁷⁾

Čini se, prema tome, da za Andrijina života ništa nije poduzeto protiv Bosne, iako je herceg Koloman jedno vrijeme imao ozbiljnu namjeru da povede križarski rat. Bezizglednost svog položaja najbolje shvaća bosanski biskup Ivan, koji odustaje i predaje službu i prije nego što je ugarske križare poveo na heretike. Ustupanje Bosne hercegu Kolomanu prividna je zamka za papu koji zbog velikodušnosti ugarskog kralja zabravlja na njegov grijeh i oslobađa ga od kazne izopćenja.

Doduše, nije poznato što se u to vrijeme zbiva u Bosni, ali nema dokaza da se u njoj vodi bilo kakav križarski rat. Sačuvana su samo tri pisma, ponovno od pape Grgura IX, upravljena *ugarskim prelatima* i *Ani*, udovici bosanskog bana Stjepana.¹⁸⁸⁾ Iz njih doznajemo da je »nobilis vir Zibislauskenesius de Woscra, natus qoundam Stephani bani de Bosna« bio među heretičkim vladarima u bosanskoj dijecezi *katolik* — quasi *lilium inter spinas* — i zato ga papa uzima u svoju osobitu zaštitu. Javlja, dakle, ugarskim prelatima neka ga puste u miru. Neka na isti način postupaju sa Sibislavovom majkom, jer je i ona čista kao ljiljan. U oba je pisma dodatak o pravu ugarskog kralja, isti onaj koji smo ranije našli u pismu Ninoslavu. Kako papa piše da su knez Sibislav i njegova majka pravovjerni, a njihova »čistoća« nije rezultat straha pred križarima, smijemo zaključivati da je usorski knez i prije namjeravanog križarskog rata bio katolik. Nije isključeno da se upravo zato što je doznao za namjeravanu križarsku akciju na ugarskom dvoru obratio papi za potvrdu o svojoj »čistoći«. Papa zato o svemu piše ugarskim prelatima.¹⁸⁹⁾

Prema tome, na osnovi sačuvanih dokumenata smijemo tvrditi samo toliko da su od 1233. g. dvije zemlje — *Bosna* Ninoslava i *Prijezde* i *Usora* kneza Sibislava i njegove majke — »registrirane« u Rimu kao *pravovjerne i katoličke*, a to drugim riječima znači da je ugarska križarska akcija pro-

¹⁸⁷⁾ CD III, str. 444—445.

¹⁸⁸⁾ CD IV, str. 16—18.

¹⁸⁹⁾ Prvo pismo je upućeno ostrogonskom nadbiskupu Robertu, pečujskom biskupu kao i ostrogonskom prepozitu, a treće istom Robertu »et eius collegis«. Adresa se, dakle, odnosi na metropolitu i pečujskog biskupa na čijem se području tada nalaze posjedi bosanske biskupije. Ne čini nam se slučajnim da upravo u to vrijeme, dakle 1235. g., pečujska biskupija zahtijeva od Andrije II da potvrdi granice njezine dijeceze u Slavoniji, kao i njezino pravo desetine (CD III, str. 445). Nije isključeno da su tek tada učvršćene istočne granice zagrebačke biskupije. U svakom slučaju pečujska biskupija je uspjela uvjeriti vladara da se njezina jurisdikcija proteže i nad požeškom i nad vukovskom županijom tako da je zagrebačka dijeceza ostala stisnuta između Sloboštine i Sutle.

tiv njih nemoguća. Zato se na ugarskom dvoru i u bosanskoj biskupiji u Ugarskoj govori u to vrijeme o križarskom ratu u »Sklavoniji«, a ne o Bosni ili protiv Bosne.

Stoga se ne može prihvati kao istinit Kolomanov izvještaj Grguru IX o hercegovojo, tobože uspješnoj akciji u Bosni. Koloman se prije 26/IV 1238. g. hvali papi da je s mnogo napora (*non absque multis laboribus*) »zemlju Bosnu... izveo na put katoličke čistoće«.¹⁹⁰⁾ Uostalom, Kolomanova neistinita samohvala nije slučajna. Grgur IX mu je s pravom mogao prigovoriti da je on najviše kriv što križarski rat nije pokrenut, a i u pitanju bosanskog biskupa nije bio tako nedužan. No, papi i tako ne preostaje drugo nego da prihvati Kolomanov izvještaj takav kakav jest i da poduzme nove korake zbog još uvijek neriješenog pitanja bosanskog biskupa. Obraćajući se tek u travnju 1238. kumanskom biskupu Teodoru, papa ga uvjerava kako je u očišćenoj Bosni potrebno iznova zasaditi kršćanstvo, a to bi mogao učiniti »*dragi sin*« i brat dominikanac Ponsa. Zato neka Teodor po papinskoj zapovijedi, ukoliko nema kanonske zapreke, odredi Ponsu »za biskupa i pastira« i neka mu povjeri upravu u duhovnim i svjetovnim poslovima. Vrlo je važan nastavak papina pisma: ako Ponsa odlbije u toj stvari pokoriti se, neka ga na to natjera i pošto položi zakletvu (prema tekstu koji papa šalje u buli), neka zatraži posvećenje. Čim Ponsa položi zakletvu, neka je Teodor po posebnom poslaniku pošalje u Rim, jer papa želi da do daljne odredbe bosanski biskup bude podložan »samo apostolskoj stolici« (*soli apostolice sedi*). Osim toga, neka mu Teodor zapovijedi da se pobrine i za »zemlju Hum« (*de terra Cholim*) koju je Koloman također »očistio«. Uostalom, Teodor će se nakon što ga postavi i uvede u čast, pobrinuti da se osnuje kaptol buduće stolnice i da svećenstvo prima desetine i prvine.¹⁹¹⁾ Na kraju pisma papa dodaje: ukoliko se njegov prijedlog za imenovanje Ponse ne bi mogao provesti, neka Teodor nađe neku drugu zgodnu osobu koja bude mogla nositi takav teret i čast.

Grgur IX je, ipak, razabrao da Kolomanov izvještaj o uspjesima u Bosni nije bio istinit. Ugarski su se prelati doduše složili s tim da Ponsa bude biskup, ali nisu učinili ništa da mu osiguraju prihode i tako omoguće pristojan odlazak u Bosnu. Potkraj 1238. g. šalje Grgur IX ponovno nekoliko pisama u Ugarsku u kojima izražava svoje nezadovoljstvo. Ostrogonskom nadbiskupu Robertu nalaže neka pomogne bosanskom biskupu,

¹⁹⁰⁾ CD IV, str. 51. »...filius noster Colomannus rex et dux Sclavorum illustris, sicut eiusdem insinuatione percepimus, terram Bosne, deletis tamen pravitatis heretice maculis, non absque multis laboribus deduxit ad lucem catholice puritatis.«

¹⁹¹⁾ CD IV, str. 57. »Ceterum quod ipse, postquam loco prefuerit, necnon instituendi per te prepositus et capitulum future cathedralis ecclesie, ac terre clerici in decimis et primitiis vel aliis percipere debebant, deliberatione sufficienti *preamble statuas* prout secundum deum vieneris expedire.« Prema ovom dijelu Grgurova pisma, jasno protizilazi da u Bosni još nije osnovana stolnica, ni kaptol u njoj, što je lako shvatiti uzme li se u obzir da je bosanski biskup tada u Ugarskoj. Stoga, po mom uvjerenju, nije točna Klaiceva tvrdnja koja se od njega provlači historiografijom da su odmah u početku Kolomanova »križarskog rata« osnovani i katedrala i kaptol Sv. Petra te da je herceg upravo radio na tome da biskup dobije desetinu Usore, Soli i Donjih Krajeva (n. dj., str. 74).

jer je Bosna još uvijek heretička. Bosanski je biskup odviše siromašan, a upravo je njemu povjerio poslaničku službu u bosanskoj biskupiji (cui plene legationis officium in diocesi Bosnensi commisimus). Biskupu je potrebna potpora (subsidiū) kako bi mogao izvršiti povjereni posao.¹⁹²⁾ Pismo istog sadržaja upućeno je i drugom ugarskom metropoliti, naime, kakočkom nadbiskupu i njegovim sufraganim.

Isti dan piše Grgur IX i Kolomanu. On ga u vrlo oprezno pisanom pismu hvali što nastoji iz Bosne istjerati heretike¹⁹³⁾ i ništa više.

Međutim, u pismu pečujskim dominikancima papa daje oduška svom nezadovoljstvu. »Dux Bosne«, je nedostojan »božje milosti«, jer je, kako čuje, ponovo upao »u bespuće zablude«. Budući da je onda dok se još prikazivao pravovjeran, ostavio kod vas — dakle kod pečujskih dominikanaca — »kako kažu, neki novac za izgradnju katedrale u krajevima Bosne«, neka ga oni, ako je to točno, odmah predaju Ponsi. Neka bosanskem biskupu djelotvorno pomognu.¹⁹⁴⁾ Iz drugog papina pisma još doznaјemo da se kod istih dominikanaca nalazi još jedan »depozit«, naime, novac bana Jule, koji im je predao herceg Koloman. Neka varadinski opat posreduje da se i taj novac preda Ponsi.¹⁹⁵⁾

¹⁹²⁾ CD IV, str. 64. »Cum igitur ad hoc terre Bosne, que usque ad hec tempora pertulit heretice pravitatis opprobrium in redemptoris iniuriam et periculum animalium de venerabili fratre nostro (Ponsa) episcopo Bosnensi... provideri fecerimus, ut eius exemplis et meritis, auctore deo, ad status gratiam redeat salutaris, fraternalitatem vestram, sicut attente possumus, exhortamur, per apostolica vobis scripta mandantes, quatinus eidem paupertate nimia pregravato, cui plene legationis officium in diocesi Bosnensi commisimus, pro divina et nostra reverentia illud de bonis vestris impendatis, postposita difficultate, subsidium, per quod super sollicitudine sibi credita effectum consequi valeat exoptatum...«.

¹⁹³⁾ CD IV, str. 65.

¹⁹⁴⁾ CD IV, str. 65—66. Indignum se gratia... dux Bosne constituens, quam in eo circa ipsum clementia dei fecerat, quod pravitatem contemporrens hereticam, ad catholicam rediit unitatem, in erroris invium, sicut accepimus, dampnabiliter est relapsus. Verum cum idem, quando fidelis et devoti faciem pretendebat, quandam apud vos pro cathedrali ecclesia construenda in Bosne partibus deposuerit, ut dicitur, pecunie quantitatem, mandamus, quatenus, si ita est, ipsam venerabili fratri nostro (Ponse) episcopo Bosnensi in opus huiusmodi ac alia que negotio fidei opportuna fuerint convertendam, postposito difficultatis obstaculo, integre assignetis; alias eidem episcopo, cui plene legationis officium in diocesi Bosnensi commisimus, super sollicitudine sibi credita sic efficaciter assistentes, quod deum vobis reddatis in hac parte propitium et nos super hoc providere aliter non coacti teneamur ad opera gratiarum. Pismo ugarskim dominikancima potvrđuje prijašnje papino priznanje da u Bosni zapravo još ništa nije učinjeno. Papa osuđuje Ninoslavu kao ponovnog heretika, ali bit problema će biti, po svoj prilici, na drugoj strani. Nameće se, naime, misao da se Ninoslav opire organizaciji katoličke crkve u svojoj zemlji prije svega zbog toga što treba da je vodi ugarsko svećenstvo! Kao svaki mudar vladar, on želi svoju crkvu i svoje svećenstvo, a ako to ne može postići — jer su papa i ugarsko svećenstvo poduzimali korake u sasvim drugom pravcu — onda radije zatvara svoju zemlju ne puštajući u nju imenovanog bosanskog biskupa.

¹⁹⁵⁾ Varadinski se opat treba pobrinuti »quatinus bona que pro redemptione votorum crucesignatorum Ungarie contra hereticos diocesis eiusdem sunt habita, vel haberit poterunt in futurum, fideliter colligi faciens, ipsa prefato assignete episcopo, in huiusmodi utilitatib[us] negotii convertenda« (CD IV, str. 67). U početku pisma papa ponovno priznaje opatu da je Ponsi povjerio poslaničku službu u Bosni kako bi mogao suzbijati heretike, pa je to novi dokaz da Ponsa ni nekoliko mjeseci nakon imenovanja nije pošao u Bosnu.

Ipak Grgur IX ne namjerava pisati Ponsi čistu istinu o stanju hereze u Bosni. On biskupa, naprotiv, uvjerava kako je ondje, zahvaljujući Kolomanu, uspostavljeno kršćanstvo i zato se on nada (spes nostra sit) da će biskup tu zemlju potpuno očistiti od hereze. Neka biskup opominje vjernike po Ugarskoj da se muški i snažno pokrenu na suzbijanje heretičke kuge. A papa će križare posebno zaštititi, dok Ponsi daje posebnu vlast koju je imao i njegov predšasnik.¹⁹⁶⁾

Koloman se tek nakon godine dana ponovno javlja papi.¹⁹⁷⁾ No, po svemu izgleda da Koloman i nije imao neke posebno dobre vijesti i zato ga papa opet hvali što namjerava boriti se protiv heretika.

O čemu je zapravo riječ, doznajemo iz ostalih Grgurovih pisama: Ponsi i »kaptolu sv. Petra u Bosni« (capitulo sancti Petri in Bosna) i prioru dominikanaca u Ugarskoj.¹⁹⁸⁾ Ponsa se, naime, sam obratio papi moleći ga da njemu i kaptolu potvrdi Kolomanove darovnice, što papa rado čini.¹⁹⁹⁾ A dominikanskog priora poziva da nekoliko svoje braće pošalje u Bosnu, jer je iz Kolomanova pisma razabrao da se njegovim marom »in terra Bosne extirpari hereses et fidei catholice incepert funiculi dilatari!«²⁰⁰⁾ Budući da papino pismo iz 27. XII 1239.²⁰¹⁾ ima potpuno isti sadržaj kao i njegovo pismo godinu dana ranije »bosanskim dominikancima«, nema sumnje da se u Bosni ništa u međuvremenu nije promijenilo. Ninoslav očito nije pustio bosanskog biskupa u svoju zemlju, a pečujski dominikanci ili nisu imali Ninoslavov »depozit« ili ga nisu htjeli dati bosanskom biskupu. Ne može se također mimoći činjenica da papa za Ponsino imenovanje upotrebljava iste riječi kao potkraj 1238. g. kad je dominikancima prvi puta javio da je biskupu povjerio »legacionis officium«. Kako je ovo pismo poslano »bosanskim dominikancima«, a prijašnje pečujskim, nije isključeno da papa namjerno zove spomenute dominikance bosanskima, kao što to, uostalom, čini i u gore navedenom pismu kad piše kaptolu sv. Petra — u Bosni! Zatvarajući oči pred očitim neuspjehom čitave akcije, papa zove i kaptol, biskupa i dominikance bosanskima kao da se doista nalaze u Bosni!

Tako crkvena politika Kolomana, Bele IV i pape Grgura IX u Bosni doživljava potpuni slom. Ninoslav čvrsto zatvara svoju zemlju i zato ga papa — kojemu drugo i ne preostaje — ponovo naziva heretikom. No, i

¹⁹⁶⁾ CD IV, str. 67—68.

¹⁹⁷⁾ CD IV, str. 93—94.

¹⁹⁸⁾ CD IV, str. 94—95.

¹⁹⁹⁾ CD IV, str. 94. »Eapropter carissimi in domino frater et filii, vestris iustis postulationibus inclinati, possessiones et alia bona vestra vobis a karissimo in Christo filio nostro C(glo)mano, rege illustri, duce Sclavonia et aliis Christi fidelibus pia devotione collata, sicut ea omnia iuste ac pacifice obtinetis, vobis et per eos ecclesie vestre auctoritate apostolica concedimus et presentis scripti patrocinio communimus.«

Premda je iz dosadašnjih Grgurovih pisama vidljivo da kaptol *Sv. Petra nije u Bosni*, papa kao da se to njega ne tiče, adresira pismo i biskupu i kaptolu »u Bosni«. Posjedi koje je Koloman dao biskupiji i kaptolu, dakako u Slavoniji, poslužit će sastavljaču tobožnje Ninoslavove darovnice iz 1244. g. kao jedina istinita jezgra njegove krivotvorine.

²⁰⁰⁾ CD IV, str. 95.

²⁰¹⁾ CD IV, str. 95.

takvo tiho papino negodovanje izraženo je samo u pismu ugarskim dominikancima. O tome se papa, naravno, ne usudi pisati ugarskom kralju, a kamoli pozvati na odgovornost samog »bosanskog vojvodu«!

Međutim, s novim papom Inocencijem IV položaj se bosanske biskupije mijenja. Prije svega, papi se sredinom 1246. g. javio *bivši bosanski biskup Ivan*, a i *ugarski dominikanci* tražeći da im papa dâ posebno pravo u borbi protiv heretika.²⁰²⁾

U to vrijeme počinje i borba kaločkog nadbiskupa za bosansku biskupiju. Da postigne svoj cilj, ugarski se prelat ne ustručava ponoviti svoje optužbe protiv dubrovačkog nadbiskupa.²⁰³⁾ Kaločki nadbiskup Benedikt se nudi papi da će protiv bosanskih heretika povesti križarski rat. Oduševljen, Inocencije IV mu daje pravo da raspolaže s imanjima nevjernika, a zatim ga imenuje svojim legatom.²⁰⁴⁾ Početkom 1247. g. pozdravlja papa ideju Bele IV, koji je također odlučio poći protiv heretika.²⁰⁵⁾

Obećanja o ratu na heretike nisu ostala bez posljedica. Kaločki nadbiskup i bosanski biskup idu pred papu da ga uvjere kako bosanska biskupija ne pripada rimskoj crkvi! Treba je, naprotiv, podložiti kaločkoj crkvi, jer je kaločki nadbiskup vrlo mnogo za nju učinio. I papa najzad pristaje.²⁰⁶⁾

Podvrgavanje bosanske biskupije kaločkoj metropoli bez sumnje je vrlo neugodno iznenadilo Ninoslava. Tako dugo dok je bosanski biskup bio papin sufragan, i to s boravkom izvan njegove zemlje, ban se nije trebao mnogo uzbudjavati. Promjena vrhovništva mogla se vrlo neugodno upotrijebiti protiv njega. Ninoslav zato šalje Inocenciju IV vjerodostojna svjedočanstva o čistoći svoje vjere²⁰⁷⁾, našto papa obustavlja namjeravanu akciju protiv njega. Kaločkom nadbiskupu Benediktu je zapovijedeno da ne istupi protiv Ninoslava, bar tako dugo dok papa ne dobije izvještaj

²⁰²⁾ CD IV, str. 295—296.

²⁰³⁾ CD IV, str. 297—298.

²⁰⁴⁾ CD IV, str. 298—299.

²⁰⁵⁾ CD IV, str. 310—311. Na kraju pisma papa uvjerava Belu IV: »Sciturus pro certo, quod super facto terre Bosnensis nil penitus statuemus, nisi de tuo consilio et assensu!«

²⁰⁶⁾ Premda križarski rat nije ni pokrenut, kaločki nadbiskup je uvjeroj papu kako je njegov predčasnik odveo iz Bosne — nad kojom ima *dominium temporale*! — mnogo tisuća heretika. No, kako crkvene utvrde, kaže dalje nadbiskup, nisu dovoljno čvrste da bi mogle odoljeti navalama heretika, zemlja se ne može držati »in puritate fidei«. Buđući da, nadalje, »nulla spes sit« da bi se ta zemlja vratila »ad fidem«, mole ga, priznaje Inocencije IV, kralj i kaločki nadbiskup da bosansku dijecezu podloži ugarskom metropoliti, točnije samom kaločkom nadbiskupu. Neka, prema tome, duhovne osobe kojima papa piše, »predictam Bosnensem ecclesiam cum omnibus suis iuribus subiciatis, auctoritate nostra, ecclesie Colocensi« (CD IV, str. 322—323).

²⁰⁷⁾ CD IV, str. 341—342. Inocencije IV obavještava o tome katoličkog nadbiskupa: »Cum sicut intelleximus nobilis vir Ninoslaus banus de Bossena a' fide nequaquam deviet orthodoxa, sed tamquam catholicus vivat sub religionis observantia christiane, licet olim, necessitatis tempore, ab hereticis contra suos inimicos auxiliu et favorem receperisse dicatur et eidem insuper nobili per quorundam fidelium litteras, licet antiquas, laudabile perhibetur testimonium super fidei sua puritate...«.

o banu.²⁰⁸⁾ Inocencije doista piše senjskom biskupu Filipu neka ispita što može o životu i glasu koji uživa »plemeniti muž Ninoslav, bosanski ban«.²⁰⁹⁾

Tako je Ninoslav ponovno odbio nasrtljive ugarske prelate od svoje zemlje što mu je omogućilo da do kraja života (ili vladanja) zadrži položaj koji je stekao još 1233. g. kad ga upoznajemo kao bosanskog vladara.

U historiografiji se, međutim, sasvim drugačije prikazuje odnos Ninoslava prema ugarskom vladaru: on je tobože već 1237. g. pokoren, a 1244. se, kako Ćirković misli, sam pokorio Beli IV.

Glavni izvor koji se dosad općenito smatrao vjerodostojnim jest *tobožnja Belina darovnica iz 1244. g.* koja ni sadržajno ni formalno nije autentična.²¹⁰⁾

Tako za karakter odnosa između Ninoslava i Bele IV ostaju tri podatka: Toma Arhiđakon, koji tvrdi da je Bela IV poslao jednu vojsku s Dionizijem u Dalmaciju, a »alium exercitum misit ad ulciscendum bani Bosinensis temeraria facta« (tj. njegovu drskost što se usudio primiti čast splitskoga kneza).²¹¹⁾ Drugi podatak je bilješka o miru koji Bela IV sklapa s Venecijom »in castris iuxta castrum Gallaz«, a u kojem se ugarski kralj odriče Zadra.²¹²⁾ Najzad, treći podatak, na koji je već upozorio V. Klaić, jest Belino pismo Inocenciju IV., u kojem mu priznaje da je okružen neprijateljima, među ostalim, »Bulgarorum et Boznensium hereticorum a parte meridiei, contra quos etiam ad presens per nostrum exercitum dimicamus».

Na osnovi gornjih podataka stvara Klaić zaključak da je Bela svršetkom 1254. g. »ne samo Bosnu, nego i humsku zemlju podložio vrhovnoj vlasti svojoj i tako ostvario živu želju svoju i svojih predčasnika«.²¹³⁾

Ne navodeći izvor, S. Ćirković stavlja pokorenje Bosne u jesen 1253. g.²¹⁴⁾, ali u naslovu čitava poglavljia datira početak »ugarske prevlasti« 1250. godinom.²¹⁵⁾

Oba autora se pozivaju na primjer humskog kneza Radoslava, koji 1254. g. priznaje da je »kletvenik« Bele IV. No, čini se da taj primjer nije baš najsretnije izabran za usporedbu s Bosnom. Već smo se dosad izlažući povijest Bosne mogli uvjeriti da se sudbina Huma nužno ne povezuje s Bosnom, naprotiv, njihov je politički razvitak različit. Herceg Andrija

²⁰⁸⁾ CD IV, str. 342. »...mandamus, quatenus provide pensans, quod animalium lucrum attendendam est potissime ac obtandum, contra prefatum nobilem et terram suam, presertim super eo, quod a prefatis hereticis interdum iuvamen habuit, satisfacere, sicut dicitur, sit paratus et nos de vita, fama et conversatione ipsius... mandamus diligenter inquire, aliquatenus non procedas.«

²⁰⁹⁾ CD IV, str. 342.

²¹⁰⁾ Budući da o toj ispravi namjeravam pisati na drugom mjestu, molim, neka čitalac uzme zasad u obzir ono što sam o razlozima koji govore protiv vjerodostojnosti ove tobožnje potvrđnice napisala u *Povijesti Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, str. 471–472, bilj. 94.

²¹¹⁾ Thomas, str. 195.

²¹²⁾ S. Ljubić, *Listine I*, str. 65.

²¹³⁾ V. Klaić, n. dj., str. 84, bilj. 4.

²¹⁴⁾ N. dj., str. 72.

²¹⁵⁾ N. dj., str. 70.

zauzima Hum, ali ne može do Bosne. A upravo su se od kraja XII st. Arpadovići mogli pozivati na svoje pravo na Hum, što s Bosnom, razumije se, nije bio slučaj.

S druge strane, i Klaić i Čirković propuštaju upozoriti na primjer omiških knezova Kačića, koji su zaista u ratu s Belom IV. Možda je Bela namjeravao 1253. g. povesti vojsku na Bosnu, ali se predomislio — vrlo vjerojatno zbog neuspjeha 1244. g. pod Glažom — i pošao je, kao nekad herceg Andrija, da najprije s juga učvrsti svoju vlast. Tako dolazi na red neretvanska kneževina i humsko kneštvo. Bela IV je već 1244. g. »gospodin« omiškim Kačićima²¹⁶⁾, a 1258. g., a možda i nešto prije, prima ih među »plemiće kraljevstva« (nobiles regni).²¹⁷⁾ Toj Belinoj »milosti« prema knezovima prethodio je *rat*, jer još 1258. g. Bela drži neke zarobljene Kačiće i omišku utvrdu. Tada dolaze Kačići *prvi put u ovisnost prema ugarskom kralju* i njegovu banu.

Prema tome, nema nikakve sumnje da Bela IV ratuje s Kačićima i postiže uspjeh u Humu, ali nema nikakva dokaza da je bilo što postigao u Bosni. Pomanjkanje izvora o Bosni u drugoj polovici XIII st. nije dokaz za pokorenje Bosne, nego obrnuto: budući da je Arpadović nije podložio svojoj vlasti, njoj se u inače vrlo bogatom diplomatičkom materijalu Arpadovića nije sačuvao — osim u naslovima! — nikakav spomen.

Belin pothvat, dakle, ne uspijeva i *Ninoslavova i Prijezdina Bosna ostaju i dalje potpuno slobodne!*

Da li je druga polovica XIII stoljeća donijela neke bitne promjene u položaju Bosne? V. Klaić je dao vrlo jednostavnu sliku tadašnjih bosansko-ugarskih odnosa: Prijezda se uspinje na bansku stolicu potpomognut od Bele IV, koji ga obdaruje i posjedima, no on se ipak ne može dugo održati. Obnovljene prijestolne borbe svršavaju Belinim pokorenjem Bosne i Huma. Bela zatim dijeli bosansku banovinu na dvije polovice i osniva nove banovine koje spaja s Bosnom. Otad ponajviše stranci, ugarski velikaši ili članovi dinastije nose naslove bosanskih banova ili vojvoda.

Međutim, po samim naslovima ne možemo ništa sigurnije zaključivati o položaju Bosne, i to prije svega zato što titule same po sebi ne osiguravaju svojim nosiocima stvarnu vlast. Da je bosanski banat ukras za spomenute nosioce *izvan Bosne*, najbolji je dokaz da se nije sačuvao ni jedan jedini njihov akt o Bosni niti je bilo tko između njih došao u Bosnu.

A Prijezin je položaj u Bosni, zahvaljujući sačuvanim izvorima, ipak dosta poznat. God. 1233. on je »očišćen« od hereze i dobiva naslov bana. Nakon smrti Ninoslava kad »veliko banstvo« prelazi na Ninoslavova sina Stepana, Prijezda se ne može održati u Bosni i odlazi u Slavoniju, gdje dobiva, kao i bosanski biskup, posjede u vukovskoj županiji. Prije 1255. g. ima i posjed Novak na Dravi.²¹⁸⁾ Međutim, prije 1267. g. u vla-

²¹⁶⁾ Vidi N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, str. 487.

²¹⁷⁾ N. dj., str. 488.

²¹⁸⁾ CD V, str. 105.

²¹⁹⁾ CD IV, str. 594. Bela IV priznaje da je županat Novak dao »fideli nostro Prezde bano«, ali mu nije dao i »zemlju« Novak koja je pripadala ivanovcima.

sništvu su spomenutog posjeda još samo njegovi sinovi.²²⁰⁾ Prijezda se očito vratio u domovinu, ali čini se da ne dobiva Bosnu, nego Donje Kraje. Tek nakon smrti ili možda uklanjanja Stepana, svakačko prije 1287. g., Prijezda je ponovno na banskoj stolici. Sačuvana je jedna njegova darovnica iz 1287. g.²²¹⁾ On je u njoj uz dopuštanje gospoda — a ne ugarskog kralja — ban bosanski i to u zemlji koju zove regnum.²²²⁾ Tom darovnicom daruje svom zetu *Ladislavu* župu Zemljanik. Prijezda ne vlada samovoljno već se savjetuje sa svojim sinovima Stjepanom, Prijezdom i Vukom, ali prima i savjet svojih velikaša. Prijezda je, prema tome, potpuno slobodan i samostalan vladar, pa je taj njegov položaj dokaz da Bosna ni u to vrijeme nije »podnožje ugarske države«.

5. O »GOSPODSTVU« U BOSNI I NAD BOSNOM U XIV STOLJEĆU

Historiografijom se kao crvena nit provlači tvrdnja da su bosanski vladari i u XIV st. gajili neki poseban osjećaj prema Anžuvincima koji ih je dovodio u vazalni položaj prema ugarskim vladarima. Čini nam se, ipak, da u XIV st. dolazi do nekih dotad manje uobičajenih pojava koje je nemoguće obuhvatiti shemom vazalnih odnosa, kao što to čini historiografija. Tu je shemu teško upotrijebiti i zato što dosad stranci, dakle nebosanski vladari, nad Bosnom nisu bili »gospoda« — *domini*.

Na političku promjenu koja se posljednjih godina XIII st. odigrava najviše utječe stvarni položaj novih kandidata za ugarsko prijestolje. Ne može se mimoći činjenica da se napuljski Anžuvinci bore za ugarsko prijestolje i da je prvi okrunjeni Anžuvinac — *rex Hungarie!* Karlo II, koji tolikim žarom hvata veze s hrvatskim i ugarskim oligarhima hvali velikaše samo zato što se bore za ugarsko kraljevstvo njegova unuka. Logička posljedica ove stvarne nemoći jest potvrđivanje ili odobravanje vlasti onim velikašima koji su se u arpadovskim zemljama učvrstili. Brišircima i Frankopanima se prepusta Hrvatska i Dalmacija, u Slavoniji se, osim ostalih, učvršćuju Babonići itd. No, Bosnom Anžuvinac ne može raspolagati, niti je može bilo kome prepustiti. Bosna nije njegova, a još manje je ima »invasor«, kako napuljski dvor zove Andriju III. Pozivajući se na historijsko pravo, napuljski su Anžuvinci kao rođaci Arpadovića mogli zahtijevati samo *Ramu i Hum*, koje su trajno ili bar neko vrijeme bile, uz druge zemlje, ukras njihova naslova. Naprotiv, *Usora i Soli* su mogle biti zahtijevane kao herceške pokrajine.

Uzmemo li u obzir gore opisanu situaciju, lakše ćemo razumjeti zašto su Briširci *prva strana »gospoda« Bosne* i zašto već oni moraju dopustiti *Hrvatinićima* da u svojim *Donjim Krajevima rade* što hoće. Jer izuzetan položaj kneza Hrvatina do kojega i on dolazi s pomoću napuljskih Anžuvinaca, stariji je od briširskog »gospodstva« nad Bosnom.

²²⁰⁾ CD V, str. 438—439: to su »Prezdha et Stephanus, filii Prezdha bani«.

²²¹⁾ CD VII, str. 588—589.

²²²⁾ »Prijezda, domino concedente, banus boznensis«.

A i samim Bribircima put do vlasti nad Bosnom nije bio lagan. Dosad se obično smatralo da Pavao 1299. g. prvi put nosi naslov »dominus Bosne«, no čini se da intitulacija u fundacijskoj ispravi za samostan Sv. Ivana kod Skradina nije pouzdana.²²³⁾ Ako je taj naslov tada točan, onda on zaista pokazuje više želju, nego stvarnost. O njemu, za primjer, na napuljskom dvoru ne znaju ništa. Kad Karlo II iste godine potvrđuje knezu Hrvatinu, njegovim sinovima i braći Donje Krajeve, onda to čini i zato što je Hrvatin »rođak i u svojti s Pavlom, banom Hrvata« i njegovom braćom »knezovima dalmatinskih gradova«.²²⁴⁾ Karlo II ne spominje bribirsku vlast nad Bosnom ni 4. VIII 1299. kad ponovno potvrđuje Bribircima vlast »in regno Vngarie et Sclauonie et partibus Croacie et Dalmatie«.²²⁵⁾ Stoga je mnogo vjerojatnije da je Pavlov naslov iz 1299. g. pogreška prepisivača. Tā iduće godine, dakle 1300, Pavao ne stavlja naslov »dominus Bosne« na pečat kojim pečati ugovor s Goričkim. Dok se, naime, u samom ugovoru naziva »ban Hrvata«, na pečatu stavlja mnogo zvučniji naslov — *banus tocius Sclavonie!*²²⁶⁾

Gledamo li na prvi poznati ugovor između Pavla, njegove braće i njegovih sinova s knezom Hrvatinom iz početka 1301. g.²²⁷⁾ s tog stajališta — tj. ako ne smatramo Pavla već tada »bosanskim gospodinom« — onda ćemo lakše razumjeti zašto spomenuti ugovor nema nipošto »podložnički« karakter. Bribirci zahvaljuju knezu Hrvatinu i njegovoj braći na uslugama koje im je učinio i koje će im još učiniti te mu zato obećavaju da neće dirati u njegove posjede.²²⁸⁾ Naprotiv, oni će se boriti protiv svih koji bi mu htjeli naškoditi. Vrlo je značajno da Pavao s članovima svoje obitelji obećaje Hrvatinu da ga ni za čiju volju neće napustiti, uz uvjet da Hrvatin i njegovi nasljednici uvijek spremno i vjerno po svojim snagama i mogućnostima stoje uz njega.²²⁹⁾ Takvu istu zakletvu daje Pavlu i Hrvatin. Stoga sam imala pravo kad sam nedavno napisala da ovaj ugo-

²²³⁾ CD VII, str. 331. Isprava je, čini se, loše prepisana iz originala koji je imao I. Kukuljević, ali se kasnije izgubio. Naše nepovjerenje prema Pavlovu »bosanskom« naslovu utvrđuje i ostatak Pavlove titule. Naime, u njoj se Pavao naziva banom *Hrvatske i Dalmacije*, premda je poznato da je Pavlov pravi bamski naslov »banus Croatorum«. Kod većine »barbarskih« naroda u ranom srednjem vijeku, pa i kod Hrvata, politički pojam, dakle država, označavala se narodnim imenom (Hrvati, Croati). Naprotiv, stranci, prije svega Latini i Grci, hrvatsku su državu češće zvali *Croatia* ili *Hrobatia*. Čini se, prema tome, da je Pavlova intitulacija pri prepisivanju izmijenjena i da joj je dodano ono što Pavao tada nije držao, tj. bosansko »gospodstvo«.

²²⁴⁾ CD VII, str. 342.

²²⁵⁾ CD VII, str. 333—354.

²²⁶⁾ CD VII, str. 374—375.

²²⁷⁾ CD VIII, str. 3—4.

²²⁸⁾ CD VIII, str. 3—4. »...promisimus fide ducti et promittimus, quod eundem Horuatinum comitem et ipsius fratres, heredes heredumque successores, in predictis eorum possessionibus nominatis, illese conseruabimus et in nullo ipsas possessiones ab eisdem minuemus.«

²²⁹⁾ »...nec aliqualiter ob alicuius voluntatem ad fidem nostram deseramus, donec prefatus comes Horuatinus et sui fratres, heredes heredumque successores nobis et nostris heredibus heredumque successoribus fidelissime et inseparabiliter non postponendo, nec non omni tempore impermutabiliter aduersus quoslibet astabunt nobis prompte, fideliter, totis viribus atque posse.«

vor »više sliči prisezi vjernosti dvaju odličnika za zajedničku obranu«, ali ne i tada kad sam ga, istom prilikom, nazvala »vazalnim ugovorom«!²³⁰⁾ Sankcija za prekršitelje ovog savezničkog ugovora dodana na kraju još jednom potvrđuje da je *ugovor privat*: onoga koji pogazi zadani riječ neka svi smatraju »očitim prekršiteljem vjere«.

Nije li, dakle, ovaj ugovor dokaz da se Pavao spremo s Hrvojevom pomoću da zauzme »gospodstvo nad Bosnom«? Hrvoje koji tada nosi naslov »comes de Inferioribus Bosne confinibus« pomaže svog rođaka koji mu je nedavno pomogao s preporukom u Napulju da se uspne do bosanskog banstva. U to je, naime, vrijeme vlast Bribiraca ograničena na Hrvatsku i Dalmaciju, jer Pavlova braća Juraj i Mladin su u tom ugovoru »comites civitatum Dalmacie«.

Nema razloga sumnjati u to da je Hrvatin doista pomogao Bribicima. Sredinom 1302. g. nosi Pavlov brat Mladin, koliko je danas poznato prvi put, naslov »banus bosniensis«.²³¹⁾ Mladin toliko cijeni novi naslov da odbacuje stari, naime, splitsko kneštvo. A i ponaša se kao *prvi i samostalni bosanski ban*, jer nagrađuje splitske trgovce posebnom milosti (gratiam specialem), tj. pravom trgovanja, kupovanja, izvoza itd. »per universum dominium nostrum Chroatie et Bosne«. Štoviše, Mladin nalaže svim svojim činovnicima u Hrvatskoj i Bosni da splitske i druge trgovce štite ako ne žele izgubiti njegovu milost. Privilegij pečati svojim starim pečatom »quia sigillum nostrum banale nondum erat paratum«.²³²⁾

Da bismo se lakše uživjeli u tadašnje političke prilike, uzmimo u obzir i činjenicu da Karlo Anžuvinač još uvijek nije u bribirskoj državini priznat za vladara. Kad Mladinov brat Juraj 1303. g. izmiruje gradove Split i Trogir, onda svoju ispravu datira u eshatokolu²³³⁾, i to papom Bonifacijem VIII! Dakako, pošto se na početku isprave našlo samo njegovo ime!²³⁴⁾

U takvim se okolnostima Bribicima s pravom činilo da im banstvo i gospodstvo nad Bosnom pripada više nego drugim »banskim« obiteljima. Uostalom, Bribirci se pomaže približavaju Bosni. Pavlovi sinovi nose 1301. g. naslove »comites Trium camporum, Hliune et de Cetina«²³⁵⁾, što znači da su Bribirci proširili svoju vlast i na nekadašnje dijelove hrvatske države i time se približili granici Bosne.

S druge strane, papa Bonifacije VIII, koji se bori za svog štićenika upotrebljava u toj borbi sva moguća sredstva. Tačka već 1303. g. dijeli pravo ugarskom svećenstvu da iskorjenjuje heretike »in banatu Boznensi«²³⁶⁾, premda njegov kandidat nije okrunjen niti za ugarskog kralja!

²³⁰⁾ N. Klaić, n. dj., str. 443.

²³¹⁾ CD VIII, str. 27.

²³²⁾ CD VIII, str. 28.

²³³⁾ Naime, datacija u eshatokolu je dokaz da Juraj piše svoju ispravu u obliku javne diplome u kojoj se datum stavlja u završni njezin dio.

²³⁴⁾ CD VIII, str. 51. »Nos Georgeus de Berberio, civitatum maritimarum Dalmatie comes.«

²³⁵⁾ CD VIII, str. 3.

²³⁶⁾ CD VIII, str. 48.

Valjalo se, dakle, požuriti, jer papa, doduše, ne piše da je bosanski banat u ugarskom kraljevstvu, no položaj je maloga Karla takav da se i to moglo očekivati. Najzad, papa se ne ustručava Karlove suparnike pozvati na sud.²³⁷⁾

Međutim, 1303. g. se u Pavlovom Skradinu još uvijek ništa ne zna u banovoj vlasti nad Bosnom, pa je ta činjenica kao i novi ugovor Bri-biraca i Hrvatina 1304. g.²³⁸⁾ novi dokaz da Pavao još ne misli bratovo bosansko banstvo zaštитiti jačom vlašću nad Bosnom. Spomenute se godine svi Bri-birci sastaju u Splitu²³⁹⁾ s Hrvatinom »dragim i vjernim našim kumom« zaklevši mu se na raspelo da neće dirati njegove utvrde, dobra i posjede i da neće sumnjati u njega i njegove sinove dok ne upadne u očitu nevjerojatnosti.²⁴⁰⁾ A »da bi gore rečena vjera, naše obećanje i osiguranje zadržalo vječnu čvrstoću«, Pavao je kao starješina (tamquam maior et senior atque pater) pod prijetnjom svoga prokletstva zaprijetio svim članovima obitelji da drže istu vjeru prema Hrvatinu. Taj je ugovor također zapečaćen sa četiri pečata.

- Prema tome, sadržaj se zadane vjere Hrvatinu *ne mijenja*, iako je Mladin bosanski ban, a Pavlov sin Mladin nosi naslov: *tocius terre Hlim comes!*²⁴¹⁾

Ponovno se pojavljuje nedoumica: da li je to vazalni ugovor, kako sam nedavno tvrdila ili rođačko i prijateljsko uvjeravanje da širenje bri-birske vlasti u susjedstvu Hrvatinove kneževine neće izmijeniti njihove srdačne odnose? Mislim danas da je u pitanju ovo drugo. Taj je zaključak utoliko više opravdan što Pavao 1304. g. kad se sastaju u Splitu *još nije dominus Bosne!*

Ipak je otpor protiv Mladinu I u Bosni tolik da ga »patarenii« ubiju. Vijest Mihe Madijeva o patarenima ubojicama ne treba shvatiti doslovno. Splitskom je kroničaru čitava Bosna patarenska.

Nakon bratova ubojstva Pavao odluči promijeniti svoj odnos prema Bosni. Pošto je svom sinu Mladinu dao bosanski banat, sam uzima čitavu Bosnu i dodaje svom dotadašnjem banskom naslovu novi: *tocius Bosne dominus!*²⁴²⁾ Taj je novi naslov ili točnije nova vlast nad Bosnom očito trebalo pokazati bri-birskim suparnicima tko ima vrhovnu vlast u toj zemlji.

U tako izmijenjenim prilikama knez Hrvatin se posljednji put spušta do Pavlova Skradina da mu ondje Pavao i njegovi sinovi obnove danu

²³⁷⁾ CD VIII, str. 48—49.

²³⁸⁾ CD VIII, str. 72.

²³⁹⁾ CD VIII, str. 80.

²⁴⁰⁾ CD VIII, str. 80. »... promittimus ad fidem nostram nobilem virum Horruatinum comitem de Inferioribus confiniis Bosne, conpatrem mostrum dilectum et fidelem, ac eius filios debita, sincera ac assueta dilectione prosequi, confouere, diligere ac amare, ac quod castra ipsius, bona ac possessiones non recipiemus ab eodem, nec ab eius filiis, neque minuemus, immo non dubitando de sua persona et suorum filiorum atque bonis, omnimoda securitatis apud nos gaudeant libertate, nisi, quod absit, infidelitatem facerent nobis manifestam.«

²⁴¹⁾ CD VIII, str. 96.

²⁴²⁾ CD VIII, str. 96.

zakletvu.²⁴³⁾ Ban zaista s četvoricom svojih sinova zakletvom potvrđuje da će biti »pravi prijatelji«, i to za vječno, Hrvatinu i njegovim sinovima; međutim, u ugovoru se pojavljuju i nova obećanja koja u dosadašnjim zakletvama nismo susretali. Hrvatin se može slobodno i sigurno kretati po državini Brčbiraca, oni neće u njega sumnjati, štoviše, neće ga ni na koji način ili bilo pod kojim uvjetom ili zbog čega zatvoriti. Ako tko optuži Hrvatinu pred Pavlom zbog nevjere ili zbog nekoga drugog prijestupa, Hrvatin nije dužan pred banom odgovarati ako neće. Naprotiv, on se zdrav i čitav može vratiti u svoje utvrde, »a da se mi nećemo protiviti ili ga sprečavati«. Pavao će Hrvatinu pomagati i neće ga napustiti »za bilo kakvo prijateljstvo, ljubav, nagradu, strah ili mržnju«. Ako Hrvatin — što ne daj Bog! — počini očitu nevjerojatu i ne može je ili neće ispraviti, tada mu je Pavao dužan četiri mjeseca prije nego što podne na njegova imanja javiti pismom da se čuva njega i njegovih. Pavao ga u međuvremenu ne smije zatvoriti niti stupiti na njegova imanja. Pavao će uz prijetnju gubitka očinskog blagoslova zapovjedati svojoj djeci da se drže zadane vjere knezu Hrvatinu, a ukoliko je on ili oni prekrše, smatrati će se pred bogom i ljudima nevjernicima.

Iz teksta se ove bričarske zavjernice naziru ipak neka Pavlova prava nad bosanskim velikašima. Oni su tek sada došli u vazalni odnos prema novom »gospodstvu«. Nije odlučno da ta Pavlova prava upoznajemo u ovom ugovoru s negativne njihove strane. Naime, dugogodišnje prijateljstvo i savezništvo dvaju odličnika veže ruke onom koji je sada postao viši tako da Pavao ne smije Hrvatinu učiniti ono što smije drugim vazalima u Bosni. On smije: vazala zbog nevjere zatvoriti, povesti na njega vojsku, oteti mu imanja i istjerati ga s njegove zemlje. Ban je *vrhovni sudac za bosanske velikaše*, samo Hrvatin, zbog osobitog odnosa prema Pavlu ne mora doći na njegov sud. Pavao je kao »gospodin« dužan braniti bosansku vlastelju od svakog napada, a seniorska njegova dužnost traje tako dugo dok je vazal vjeran.

Međutim, Pavlovo »gospodstvo« nad Bosnom učinit će nam se nekako drugačije ako ga pokušamo svesti na stvarne odnose. Prije svega, zasad nije poznat nijedan Pavlov »akt« prema »pravoj Bosni«. Stoga nam nije dopušteno tvrditi da je Pavlu zaista pošlo za rukom da se nametne za »gospodara čitavoj Bosni«. Historijski je utvrđena vlast »hrvatskog gospodina« u dvije župe *Donjih Krajeva: u Banici i Vrbanji*, dakle upravo u Hrvatinovoј zemlji. Ta se činjenica slaže sa sadržajem ranije nabrojenih ugovora između Bričbiraca i Hrvatina. Drugim riječima, Hrvatin je za bana Stepana II²⁴⁴⁾, koji je naslijedio Mladina II u Bosni »izdajnik« i ta Hrvatinova nevjera »otkuljena« je tek nakon njegove smrti kad njegov sin *Vukoslav* »ostavi hrvatskoga gospodina« i vraća se »pravom« banu.

²⁴³⁾ CD VIII, str. 96—97.

²⁴⁴⁾ Upotrebljavam ovaj oblik imena zato što se sam vladar tako naziva i smatram da bi tako uvjek trebalo učiniti kad nam je poznat narodni oblik imena.

²⁴⁵⁾ Lj. Thallóczy, *Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje körmendskoga arkiva*, Glasnik zem. muzeja Bosne i Hercegovine XVIII, sep. ot. str. 3 (dalje citiram Istraživanja o postanku).

Stepan II mu daje Banicu i Vrbanju zato što »one župe bista neverne i stasta naprotivu nam polag Hrvat«.²⁴⁵⁾

»Nevjeru« Hrvatina i njegovih župa nije teško shvatiti. U doba kad su ga sa sjevera i sjeverozapada pritisnuli Bašonići, koji osim Dubice, Vrbasa, Glaža i Sane imaju i Pset, a s juga mu prijete Bribirci, Hrvatin bira između dva zla manje i smatra korisnjim priznati »hrvatskog gospodina«.

Ali, danas poznati izvorni materijal nas naprosto primorava na zaključak da je *Hrvatin jedini bosanski velikaš koji je priznao Pavla!* No, unatoč tome Pavao će do svoje smrti zadržati naslov »bosanskog gospodina«. U vezi s tim Pavlovim naslovom ne može se mimoći ni činjenica da Pavlov sin i nasljednik ne slijedi primjer svog oca: Mladin II nikad nije uzeo naslov »dominus Bosne« već se zadovoljava s mnogo skromnijim bosanskim banatom.

Međutim, pogledajmo ima li možda Mladin II više uspjeha u Bosni od svoga oca? Jedino svjedočanstvo o odnosu Mladina II prema budućem banu Stjepanu jest molba koju Mladin piše papi Ivanu XXII 1318. g.²⁴⁶⁾ Papa je iz Mladinova pisma doznao da »Stjepan sin pokojnog Stjepana bana bosanskog« namjerava oženiti neku svoju rođakinju i zato mu je potrebno posebno papino dopuštenje. Mladin, dakle, nipošto slučajno i nenamjerno, ne zove Stjepana banom! Tā i ne mogu odjednom dva bana banovati! Sva je, dakle, prilika da ni Mladin II nije mnogo postigao u Bosni i da mu u krajnjoj liniji nije drugo preostalo nego da se pomiri s takvim stanjem. Ipak njegova ljubav prema suparničkoj banskoj bosanskoj obitelji ne ide tako daleko da bi pred papom priznao Stjepana za bana. U prilog pretpostavci i povučenom odnosu Mladina II prema Bosni govore i naslovi s kojima se ban Stjepan II pojavljuje na historijskoj pozornici.

Stoga se čini da se nastojanje Bribiraca da provedu stvarno gospodstvo nad Bosnom razbijja na otporu domaće banske porodice. Ona, naravno, gleda na »hrvatskog gospodina« istim očima kao i ranije ugarskog kralja. A budući da se jedan Bribirac ipak usudio poći u tu neprijateljsku zemlju, izgubio je glavu. Poučen gorkim stričevim iskustvom, Mladin II ne ponavlja njegovu pogrešku, ali se i ne odriče naslova bosanskog bana koji također nosi do svoga pada 1322. g.

Mladinov pad 1322. g. prva je prilika za novog ugarskog vladara da dođe u neposredan dodir s Bosnom. Da bismo mogli ocijeniti kakav je odnos snaga između mladog Anžuvinca i bana Stjepana II, valja uzeti u obzir, prije svega, položaj Karla I u vlastitoj zemlji, a zatim i u Hrvatskoj i Dalmaciji. Obje su zemlje, kao što je poznato, regna koja odavno pripadaju »svetoj ugarskoj kruni«, novom pojmu koji vrlo vješto ubacuje u Ugarsku papa Bonifacije VIII. Njegov poslanik Gentil uvjera 1308. g. u Budimu skupljene velikaše i prelate kako su ugarski kraljevi sveti upravo po tome što su krunu primili od papa²⁴⁷⁾ I premda se velikaši

²⁴⁶⁾ CD VIII, str. 508.

²⁴⁷⁾ CD VIII, str. 238.

opiru takvom tumačenju, Gentil proglašava Karla za »pravog kralja« Ugarske našto ga i velikaši prihvaćaju kao »pravog kralja i nasljednika ugarskog kraljevstva«. Oni obećavaju »sibi servire ac obedere teneri tanquam vassalli legitimi et fideles domino naturali«.²⁴⁸⁾ Nato polože i zakletvu vjernosti.

Međutim, od svih hrvatskih i slavonskih velikaša u Budimu je prisutan samo Henrik Gisingovac, koji 1309. g. obnavlja zakletvu vjernosti. Polaže je »domino nostro, domino Karulo illustri regi Ungarie«.²⁴⁹⁾ Poznato je da Karlo I prihvata 1310. g. i službu Babonića, no i za njih Karlo ostaje ugarski kralj. Kad Babonići izdaju svoje isprave, ne datiraju ih po Karlu, a kad uvrijedeni na Anžuvincu prelaze u službu austrijskih vojvoda, obećavaju Habsburgovcima da s »gospodinom ugarskim kraljem« i njegovom ženom neće sklapati poseban mir.²⁵⁰⁾

Na jadranskoj obali, u državini Bribiraca Karlo I je gotovo nepoznat. Ako ga koji dalmatinski notar i stavi u dataciju svoje isprave, onda mu daje naslov ugarskog kralja.

Prvo pravo koje se Karlo usudi u Slavoniji zahtijevati »u ime svojih svetih predčasnika« jest dio crkvenih prihoda. Tek 1325. g. obnavlja se banska vlast u Slavoniji²⁵¹⁾, dok Hrvatska s Dalmacijom praktički sve do smrti Nelipca, tj. do 1344. g. ostaje za ugarskog kralja »obećana zemlja«. Dalmatinski gradovi, koji su redom prelazili pod »zaštitu« mletačkog dužda drže Karla za »rezervu« ili protutežu duždu, ali ne nazivaju ga »svojim prirodnim gospodinom«, nego ugarskim kraljem. God. 1344. počinje Ludovik I zahtijevati i tražiti po Hrvatskoj i svoja kraljevska prava i prava »ugarske svete krune«, pa s tom godinom počinje uspostava kraljevske vlasti u Hrvatskoj. Svaki je hrvatski velikaš tada u načelu infidelis, jer drži utvrde i zemlje koje kralj smatra svojima. Oni velikaši koji su napustili »put neistine i nevjere« bez snage kraljeva oružja, mogu se nadati »milosti«, kralj će ih nagraditi, ali su mu dužni predati svoje utvrde. Grgur Kurjaković, Budislav Ugrinović i Ivaniš Nelipčić prvi su tako nagrađeni velikaši u Hrvatskoj, prvi kraljevski vitezovi. Uspjeh Ludovikov, dakle, nije velik. Ali, njega to mnogo ne smeta, jer je u svim županijama ili uz sve utvrde koje su na bilo koji način došle u njegove ruke organizirao plemićke općine, plemena (generationes) koje je izuzeo ispod vlasti velikaša i podložio svojim banovima. Ludovik tako organizira niže plemstvo i u onim dijelovima Hrvatske, kao na primjer u Hlijevnu, u kojima se odavno zaboravilo da su pripadali hrvatskim kraljevima. Dalmacija se također nakon 1358. g. vraća pod ugarskog kralja. Štoviše, i oni gradovi, poput Dubrovnika, koji do tog vremena nisu priznavali ugarske vladare, polazu zakletvu vjernosti Ludoviku I.

Međutim, valja naglasiti da se u sva tri »regna« anžuvinska vlast ili točnije prava »svete krune« obnavljaju na račun stoljetnog arpadovskog prava u tim zemljama.

²⁴⁸⁾ CD VIII, str. 239.

²⁴⁹⁾ CD VIII, str. 249.

²⁵⁰⁾ CD X, str. 249—250.

²⁵¹⁾ Vidi opširnije N. Klačić, n. dj., str. 514 i d.

Što će, dakle, Anžuvinac učiniti s Bosnom na koju nije naslijedio nikakvo krunsko ni kraljevsko pravo? Naslovi s kojima se ban Stjepan II pojavljuje već u prvim svojim ispravama jasno su svjedočanstvo da ban ne čeka blagoslov ugarskog vladara da priključi Bosni ono što smatra da joj pripada. Naravno, bez obzira na arpadovsko-anžuvinske zvučne, ali prazne naslove. Već u prvoj listini Stjepan je »po milosti božjoj« — a ne po milosti ugarskog vladara — »gospodin vsem zemljam bosanskim, i Soli, i Usore, i Dolnim kraem i hmske zemle gospodin«, dok je u njegovoj pravnji, između ostalih, knez Ostoja »od Rame«.²⁵²⁾ Sudeći upravo po osobama iz Stepanove pravnje, pod banovom su vlašću također Zagorje, Uskoplje i Trebotić. U ispravi koju negdje u to vrijeme izdaje i knez Pavao Hrvatinić²⁵³⁾ Stjepan II je »vsoj Bosne gospodin najbole«, dok je spomenuti knez Pavao »gospodin vsem Zemlniku«. U jednoj kasnijoj Stepanovoj ispravi spomenuti su u dignitariju njegovi dostojanstvenici »ot Neretve« i »od Dumna«. Pribisav koji piše spomenutu ispravu hvali bana Stepana »koi držaše ot Save do mor, od Cetine do Drine«.²⁵⁴⁾

Prema tome, naslovi bana Stepana II odaju ne samo njegove političke planove nego i prve uspjehe u početku vladanja. Smatrajući, potpuno s pravom, da banstvo, nakon »gospodstva« »Bribiraca, ne odgovara njegovu stvarnom položaju, on sam sebe također proglašava gospodinom ne samo nad Bosnom nego i nad svim zemljama koje su tada s njom povezane u političku cjelinu.

O ugledu bana Stepana II i njegovu političkom položaju svjedoče neki podaci iz dalmatinskih gradova. Trogirsko vijeće časti 1326. g. bana odabranom titulom. Oni pišu: magnifico et potenti domino, domino Stephano, libero principi et domino Bozne, Usore et Salse et plurimorum aliorum locorum atque terre Chelmi comiti.²⁵⁵⁾ Ako poneku riječ iz ove laskave adrese odbijemo na uobičajeno dodvoravanje dalmatinskog grada, ipak moramo uzeti u obzir da dalmatinska komuna ne oslovjava Stepana kao bana, nego mu daje naslov »slobodnog vladara« i »gospodina Bosne« odnosno »drugih mnogih zemalja«. Ovi posljednji naslovi ne mogu biti slučajni niti su posljedica dalmatinske uljudnosti.²⁵⁶⁾

Pisma pape Ivana XXII iz 1325. g. ne proturječe gornjim shvaćanjima, ona su, naprotiv, rezultat papinske proračunane politike. Papa se, naime, najprije obraća Karlu tvrdeći da se mnogo heretika skupilo »ad principatum Bosnensem in confinio Dalmacie constitutum«, a on je razabrao (sicut accepimus) da je taj principat njemu podložan (dictus principatus tuae sit dicioni subiectus). Neka Klaro, pomogne Fabijanu da se Bosna očisti od hereze.²⁵⁷⁾ No, u drugom pismu, pisanom istog dana i upravljenom »Stephano principi bosnensi«, papa nema hrabrosti da sa-

²⁵²⁾ Istraživanja o postanku, str. 3.

²⁵³⁾ N. dj., str. 5.

²⁵⁴⁾ N. dj., str. 6—7.

²⁵⁵⁾ CD IX, str. 296.

²⁵⁶⁾ Dvije godine zatim pišu Trogirani banu jednostavno »Steposius de Bosna« (CD IX, str. 199).

²⁵⁷⁾ CD IX, str. 241.

mom banu ponovi tvrdnju o Karlovoj vlasti nad Bosnom! Naprotiv, Ivan XXII moli bana i zapovijeda mu, budući da je iz pouzdana izvještaja doznao (sicut fidedigna relatione percepimus) da je dobar vjernik, da uništava herezu. To treba da učini i zato »qoud dicti principatus presides (et) ad te precipue pertinet haereticos persecui supradictos«.²⁵⁸⁾ A kad isti papa nakon dvije godine piše i slavonskom banu Mikcu, onda mu ponovno govori o hereticima »in terris tibi subiectis in regno Ungarie«.²⁵⁹⁾ Sve su te tvrdnje, naravno, netočne, izrečene zato da se preko ugarskog kralja i njegovih činovnika prodre do Bosne. Upravo zato Ivan XXII pozdravlja Karla kao slavnog borca za kršćanstvo. Karlo je »gloriosus athbeta domini, intrepidus que pugil ecclesie ac ortodoxe religiois zelator assiduus«!²⁶⁰⁾ I to papa piše vladaru koji nije dopustio da se po njegovoj zemlji skupljaju papinski prihodi prije dok se jedan njihov dio ne odvoji od kralja!

Na izvanredan položaj bana Stepana II podsjeća i njegova »vera« dana Dubrovniku 1332. g.²⁶¹⁾ Uzalud tražimo u tome, i u idućem ugovoru iz 1333. g., bilo kakav spomen na ugarskog kralja, Ban je jedina sudska i politička vlast. Slično nam se ban predstavlja i 1339. g. kad trogirskim trgovcima daje »fidem et securitatem per nostrum districtum, iuristictionem (et) forciam«.²⁶²⁾ Za usporedbu valja još jednom upozoriti da dalmatinski gradovi u to vrijeme — na primjer u ugovoru između Splita, Šibenika i Trogira 1339. g.²⁶³⁾ — uopće ne spominju ugarskog kralja.

Banov će odnos prema ugarskom kralju na posredan način pokazati i postupak s *Hrvatinicima*. Hrvatinovi sinovi, prije svega Vukoslav, nisu zbog očeve »izdaje« u banovoj milosti. Vukoslav je 1315. g. kad izdaje jednu ispravu, još uvijek u Sanici odnosno u Lušcima, odaške je »pristupil« kasnije banu Stepanu²⁶⁴⁾ Već smo prije spomenuli da Vukoslav napušta »hrvatskog gospodina« i da je zato nagrađen. Kad Vukoslav 1325. g. izdaje »cartam libertatis: zajedno s trojicom svojih sinova, tada sjedi u svojoj utvrdi Ključu«.²⁶⁵⁾ Premda Vukoslav dobiva Banicu s Ključem upravo od bana Stepana II, navedena isprava ne daje ničim naslutiti da je knez Vukoslav banov vazal. Upravo protivno, Vukoslav se okružio svojom pratnjom — u kojoj su njegov kapelan Juraj i »comes noster« Radek — a u dataciji kao i u ispravama drugih oligarha, nije označen ni ugarski kralj ni bosanski ban i gospodin.

Cini se, međutim, da nakon Vukoslavove smrti Stepan II nije voljan jednako postupati s njegovim sinovima. Po svoj prilici nisu se ni *Vlatko, Vuk i Pavao* jednako odnosili prema banu. U svakom slučaju, 1331. g.

²⁵⁸⁾ CD IX, str. 243—244.

²⁵⁹⁾ CD IX, str. 324.

²⁶⁰⁾ CD IX, str. 350.

²⁶¹⁾ CD X, str. 35.

²⁶²⁾ CD X, str. 494.

²⁶³⁾ CD X, str. 559.

²⁶⁴⁾ *Istraživanja o postanku*, str. 4.

²⁶⁵⁾ CD IX, str. 238.

ban nagrađuje knezove *Vuka* i *Pavla*, ali u darovnici nije spomenut i *Vlatko*. Ipak je *Vlatko* zadržao očev Ključ koji mu i *Tvrtko* kasnije potvrđuje.²⁶⁶⁾

Ugled se bana Stepana II osjeća u Hrvatskoj i Dalmaciji odmah nakon pada bana Mladina II. Kad 1324. g. jedna grana Briširaca sklapa savez sa Zadranima, Briširci, doduše, nazivaju Karla I »svojim gospodarom«, ali Zadranji se obavezuju da će Briširce braniti protiv svih neprijatelja, osim od »dominum regem Hungarie, commune Veneciarum et comitem Stephanum de Bosna«.²⁶⁷⁾

Karlo I je svjestan da nema pravne podloge na osnovi koje bi nastupio protiv bosanskog bana. Tako se ni odnos bana i Karla I ne mijenja do kraljeve smrti.

U literaturi se obično ističe da s dolaskom *Ludovika* I na vlast nastaje bitna promjena u odnosu između kralja i bana. Stepan po Ludovikovoj zapovijedi vodi vojsku na Ivaniša Nelipčića. O toj zapovijedi doista govori i sam ban u sklopljenom ugovoru s Ivanišem, no to uopće nije bitno. Banovo priznanje još jače ističe dvoličnu ulogu koju će odigrati u zbijanjima 1345 i 1346. g. kad je uglavnom njegovom krivicom Ludovik poražen pod Zadrom. U početku banova ugovora s Nelipčićem Stepan II daje na znanje (*recognoscimus*) da mu je »njegov gospodin« (*dominus noster*) kralj Ugarske zapovijedio (*ex mandato*) da u njegovo ime podje u osvajanje »zemalja, utvrda, sela i posjeda« koji pripadaju kralju i kraljevskoj kruni ugarskoj. Neka ban oružanom rukom svlada buntovnike i nevjernike kraljevskog veličanstva po Hrvatskoj.²⁶⁸⁾ Ban se, dakle, vrlo rado odazvao, pridružio se banu Nikoli, jer mu se pružila izvanredna prilika da se s čitavom vojskom spusti u Hrvatsku u kojoj je već doživio neuspjeh.

U svečanoj zakletvi obojice banova, Stepan nastupa kao jamac mlađom knezu i njegovoj majci. On će ih braniti protiv svih, osim protiv kralja. Međutim, raspravljanje o tome tko koga 1345. g. sluša i čija je uloga u tom trenučku značajnija presijeca intitulacija u Stepanovoj ispravi. Ona glasi: *Nos Stephanus, dei gracia, banus Bosne nec non terrarum Vsure, Salis, Dolnie Craye, Rame ac totius Cholm princeps et dominus*« Stepan II dakle i za Ludovika zadržava ne samo bosansko banstvo nego i gospodstvo nad onim zemljama koje je i ranije držao. Dakako, u tim mu okolnostima nije teško nazvati Ludovika svojim »gospodarom« i slušati njegove »zapovijedi« kad mu sve to može pružiti priliku da pod krinkom poslušnosti ojača svoj politički položaj. Tā on sjedi sa svojim odličnicima u Kninu, izdaje ondje svoju ispravu, pečati je svojim pečatom i »zaboravlja« u ispravu unijeti ime ugarskog vladara ili godine njegova vladanja. U ispravi nije naveden ni jedan ugarski dostojanstvenik — pa ni ban Nikola — ali je zato ban Stepan okružen svojim dostojanstvenicima.²⁶⁹⁾ Dovedemo li ovakav postupak bana Stepana u vezu s njegovom

²⁶⁶⁾ *Istraživanja o postanku*, str. 9.

²⁶⁷⁾ S. Ljubić, *Listine I*, str. 348.

²⁶⁸⁾ CD XI, str. 207—208.

²⁶⁹⁾ U Stepanovoj su pratnji »comites« (vojvoda Vuk, Pavao Hrvatinov, Dabiša, Hrvatin Stjepanov, Stjepan Družić) i »nobiles et iupani« (Pribislav Hlapović,

izrazito protukraljevskom politikom za prvog mletačkog rata, onda, razumije se, nećemo ozbiljno povjerovati u iskrenu odanost starog i iskusnog bana prema mladom ugarskom kralju.

Uostalom, ban Stepan II se do kraja života ponaša kao da Ludovika nema. Kad neposredno pred banovu smrt Ludovik uzima njegovu kćer za ženu, onda iz Avignona Stepana oslovljavaju s »dux Boznensis«. I to na osnovu Ludovikova pisma papi.²⁷⁰⁾

Svi gore spomenuti momenti isključuju, po mom uvjerenju, tvrdnju historiografije da ban Stepan II gleda u Anžuvincima svoje sizerene, a da su oni u njemu našli »lojalnog vazala«. Stepanovo »gospodstvo« nad Bosnom i susjednim zemljama izgrađeno je u doba kad je Karlu doduše pošlo za rukom da svlada Mladina II, ali ne i to da ga dostoјno zamijeni u Hrvatskoj i Dalmaciji.

Tvrtkovo banovanje ne počinje u tako sretnim okolnostima. Ali, ničim nije opravdano ni mišljenje historičara da je Tvrkova majka tražila i dobila u Ugarskoj potvrdu banstva za svoga sina. Jer »dijak« Dražeslav, koji piše ispravu o »stanku na Mileh« ne kaže ništa drugo nego da su se majka i sin, Jelena i Vuč, vratili iz Ugarske A na rečenom se »stanku« skuplja ne samo »sva Bosna« nego i velikaši iz *Donjih Krajeva, Zagorja i Humske zemlje*.²⁷¹⁾ Upada u oči da od Stepanovih zemalja nema Usore, Soli i Rame- pa bi se iz te činjenice mogao izvući zaključak da Ludovik osporava svom rođaku vlast u onim zemljama koje je po kraljevu mišljenju bespravno pripojio Bosni još ban Stepan II. Prema tome ako je Tvrkova majka doista bila na ugarskom dvoru i ako su o čemu raspravljali, predmet njihova razgovora nije mogao biti bosanski banat, nego nedavno pripojene zemlje tom banatu. Nema sumnje, naime, da se Ludovik s dovoljno vještine borio za prava ugarskih kraljeva, što znači za one zemlje koje su nekad bile sastavni dio hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva. Ludovik, bez sumnje, traži natrag *Livno, Duvno i Glamoč* na koje Stepan II nije imao pravo. Bilo je, po svoj prilici, i riječi o Rami.

Ali, ni Tvrko se tako lako ne predaje. On odmah, početkom 1355. g., također putuje »u Ugre«, naime u Đakovu da se posavjetuje s bosanskim biskupom Pelegrinom i članovima bosanskog kaptola. »Savjetovanje« je tako uspješno i srađeno da Tvrko prihvata Pelegrina za svoga kuma. Pred đakovačkom katedralom Tvrko izdaje namiru dubrovačkim trgovcima u prisustvu, među ostalim, Pelegrina »spiritualis patris nostri«. Što više, biskup i kaptol pečate svojim pečatima izdani »list«, dok se Tvrko služi samo svojim prstenom, jer nema pečata.²⁷²⁾

Pošto se tako osigurao u Đakovu, Tvrko se vraća u svoju zemlju i prema jednom trogirskom izvještaju doznajemo da odlazi sa svojom voj-

Stjepan čelnik, Dragiša sin kneza Stipka, Tišen Vitanov, Zerkije, Ostoja, Rogata i Stipan Gojslavić).

²⁷⁰⁾ CD XII, str. 194.

²⁷¹⁾ *Istraživanja o postanku*, str. 10.

²⁷²⁾ CD XII, str. 269—270. Uz Tvrku su tada Vukoslav Nahojević, knez Maštanj Bubonić, Stepoje Hrvatinić i Stepša Stjepana Družića, »mstři nobiles«.

skom upravo u one zemlje u kojima mu ugarski kralj osporava vlast. Trogirski knez piše duždu: *Banus vero bosinensis habuit castra, que fuerunt olim comitis Gregorii, olim voyvode ac etiam habuit olim domine Chatarine, quod tenebatur per Novchum Ciprianich.* Et hoc fuit per concordium«.²⁷³⁾

Dok V. Klaić nije mnogo razbijao glavu s tim tko je vojvoda Grgur, S. Ćirković pogrešno misli da je riječ o »pokojnom Grguru Šubiću«.²⁷⁴⁾ Međutim, ni jedan Brčbirac nije bio vojvoda, jer te časti nose njihovi dobrojanstvenici. Među velikašima koji su pratili još bana Stepana II nije bilo mnogo ni vojvoda, ni velikih vojvoda. Jedan između njih koji se 1332. g. spušta s banom u Dubrovnik jest *veliki vojvoda Vladislav Galešić*.²⁷⁵⁾ Njegov je sin *Grgur*. *Upravo taj Grgur postaje prije studenog 1356. g. Ludovikov vazal!* U izdanoj ispravi o Grgurovom stupanju u Ludovikovu službu kralj daje na znanje da se »nobilis vir Gregorius filius Gales de Hleuna, dilectus nobis et fidelis... submisit et subiecit«. Grgur je predao kralju »castrum suum Byztricha vocatum in Hleuna habitum« sa svim prípadnostima. Kralj mu za uzvrat daje Čavu »u našem slavonskom kraljevstvu«.²⁷⁶⁾

Prema tome, Tvrtko odlazi s vojskom u Hlijevno ili Livno da preuzeme Grgurove utvrde. Uredivši pitanje hrvanjskih utvrda, Tvrtko odlazi k majci i svojoj vojsci u Duvno i ondje pregovara s knezom Ivanišem Nešipčićem. Možda je bilo govora o cetinskom, kliškom ili humskom kneštву, jer je Ivaniš tada držao kliško kneštvo.²⁷⁷⁾ Kako Ludovik nije 1345. g. vratio Ivanišu, premda je obećao, cetinsko kneštvo — kasnije ga je nagrađio županijom Vrbasom i Sanom — nije isključeno da Ivaniš već tada drži i »humsku zemlju« koju vraća Ludoviku tek 1372. g.²⁷⁸⁾

Uostalom, u tom kraju u kojem se Tvrtko 1355. g. kreće naći će se još jedan »izdajnik« bosanskog bana, pa nije isključeno da je i to Tvrtka potaklo da se uputi s vojskom u Duvno. Naime, u početku 1357. g.²⁷⁹⁾ obećaje Ludovik nagradu ne samo Hrvatinovim unucima Grguru i Vladislavu nego i *Grguru Stipaniću iz Glamoča!* Nagrada je ne samo potvrda posjeda i povlastica nego i »vječno« oslobođenje »a potestate et iurisdictione bani Boznensis«. Čini se, prema tome, da se Tvrtko 1355. g. opire predaji Grgurove Bistrice (i Livna), Stipanićeva Glamoča i možda Humske zemlje.

Ipak Tvrtkov položaj počinju ugrožavati Hrvatinići. Ludovik je znao obećanjima privući Hrvatinove unuke Grgura i Vladislava. Pokažu li vjernost prema kralju i ugarskoj kruni, sačuvat će sve svoje posjede i slobode, a on će ih oslobiti od sudske vlasti bosanskog bana. Dakako, kad mu predaju utvrdu Greben »in confinibus regni Bozne«.²⁸⁰⁾ Zamjena

273) *Listine III*, str. 271.

274) N. dj., str. 123.

275) E. Fer mendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica*, MSHSM XXIII, 1892, str. 22—23.

276) CD XII, str. 376.

277) CD XII, str. 658.

278) CD XIV, str. 440.

279) CD XII, str. 396.

280) *Istraživanja o postanku*, str. 41.

Grebena za Ludovikovu utvrdu Dobrukuću u Slavoniji je doista provedena, jer Grgur Pavlović drži spomenuti kastrum još 1376.²⁸¹⁾

Vjerojatno je Tvrtkovo opiranje Ludoviku da preda sporne zemlje i posjede dovelo 1357. g. do otvorenog sukoba među njima. Pojedinosti o njihovoj *nagodbi* — bekšinski arhiđakon piše o *miru* (pacem initam) — nisu sasvim točno poznate. Spomenuti pisac tvrdi da je Tvrtko za predani Hum dobio potvrdu bosanskog i usorskog banata. Tvrtko je bio dužan izbaciti iz svoje zemlje heretike, poći s Ludovikom u rat kad to od njega zatraži i boraviti — on ili njegov brat — na kraljevu dvoru.²⁸²⁾

Ako su ovi uvjeti točno zabilježeni, onda je Ludovik u svom mlađenčkom žaru zaista išao predaleko u postavljanju zahtjeva. Takav kraljev postupak podsjeća na njegova obećanja dana Zadranima u oči borbe s Mlečanima kad se zaklinjaо da će radije poginuti nego ostaviti vjerne građane, a ipak je grad najzad ostavio Veneciji. Možda se i sada naivno nadoaо da će u Tvrtku i Vuku naići na vjerne vazale samo zato što im je obećao usorski banat! No, Tvrtko mu je uzvratio istom mjerom. Pristao je na sve postavljene uvjete, očito znajući unaprijed da ih se neće pridržavati. Uostalom, službeno nam i nije ništa poznato o tim pregovorima. Poznate su jedino posljedice: Tvrtko ide otad sve do otvorenog rata s Ludovikom svojim putem i ne pada mu na pamet da se pridruži Ludoviku — *kako bi morao kao vazal!* — ni tada kad je u rat protiv Mlečana ustala čitava Dalmacija. Čini se, prema tome, da je Ludovik 1357. g. postigao bar to da mu bosanski vladar ne radi iza leđa u Dalmaciji kako je to činio njegov stric 1345—1346. g. Ludovik će bosanskog bana u ugovoru s Dubrovnikom nazvati svojim vazalom (*fidele nostro*), ali ga uzalud tražimo bilo gdje u njegovoј pratnji.²⁸³⁾ I Dubrovčani će pisati Tvrtku da im je zajednički »gospodin« zapovjedio da ih brani od Vojislava²⁸⁴⁾, ali kad su se sami nagodili s njim, više se ne usude banu pisati da treba da sluša Ludovika.

Međutim, Tvrtkov se položaj postepeno pogoršava. Ludovik je stekao ne samo Dalmaciju, on šalje svoju majku u Hrvatsku i Dalmaciju da ustanova koja su kraljevska prava. Pri uspostavi kraljevske vlasti pomažu mu plemići koje je ranije nobilitirao. I u donjoslavonskim županijama se sve više osjeća ruka Anžuvinka i njegovih činovnika. Županije *Vrbas*, *Glaž* i *Sanu* drže kraljevi ljudi. U Sani koja je nekad pripadala oligarhim organizirano je niže plemstvo koje zajedno sa županom — koji je ujedno kaštelan *Kozare* i *Grebena* — samo rješava svoje probleme.²⁸⁵⁾

Ludoviku polazi najzad za rukom na prilično nepošten način izmamiti od trećeg Hrvatinova unuka, kneza *Vlatka Vukoslavića* utvrdu *Ključ*! Ponavlja se, prema tome, pritisak na Donje Krajeve kojem se Hrvatinci ne mogu oduprijeti.

²⁸¹⁾ CD XIII, str. 53; XIV, str. 151 i XV, str. 194.

²⁸²⁾ N. Klaić, n. dj., str. 145.

²⁸³⁾ CD XIII, str. 482.

²⁸⁴⁾ CD XII, str. 603.

²⁸⁵⁾ CD XIII, str. 490.

Čini se, međutim, da su Kotromanići djelomično bili sami krivi da se već Vlatkov otac Vukoslav osjećao zapostavljen. Prve Stepanove potvrđnice bile su, kako je već rečeno, izdane upravo Vukoslavu za Banicu i Vrbanju. Kako on dobiva sa župama i dva grada — Ključ i Kotor — iz teksta bi se potvrđnice moralо pretpostavljati da je Vukoslav zaista dobio obje župe i pravo da njegova braća i nećaci u njih ne diraju. No, Vukoslav stvarno nije uživao vlast u obje župe. To se razabire iz potvrđnica izdanih njegovim sinovima. Kako Vukoslav ima tri sina, nije bilo sve jedno kako će podijeliti očevu baštinu. Dva su mlađa brata prestigla najstarijeg — Vlatka i obrafila se Stepanu II 1331. g.²⁸⁶⁾ Ban je dao istražiti među plemenitim ljudima i oni su potvrdili da su Banice »plemenito kneza Vuka Vukoslavića i njegova brata kneza Pavla«. Treći brat Vlatko nije u diobi ove baštine uopće spomenut. Tek pošto se promijenio ban u Bosni, Vlatko traži od Tvrtka i njegovih »suvladara« potvrdu baštine I tada doznajemo da on u Banici ima samo utvrdu Ključ i šest sela, u Zemljjaniku samo dva sela, a u Vrbanji dva Latičića« i tri sela. U nizu »osiguranja« koje Vlatko dobiva, najmlađe je iz 1357. g. koje mu Tvrtko daje nakon »izdaje« njegovih bratića Grgura i Ladislava, Pavlovih sinova. Tvrtko tada uvjerava Vlatka i njegova sina Vukoslava da im se ništa zbog te nevjere neće dogoditi.²⁸⁷⁾

Čini se da Hrvatinici ipak nisu odviše vjerovali Tvrtku i odlučili su promijeniti »gospodina« i pristati uz Ludovika. Pojedinosti o pregovorima između kralja i Vukoslavovih sinova nisu poznate, ali je poznat njihov završetak: najstariji i najmlađi brat — Vlatko i Pavao — pristaju uz Anžuvinca. Pavao se kasnije (1367. g.)²⁸⁸⁾ ipak vraća Tvrtku, a Vlatko je povjerovavši Ludoviku, ostao i bez Ključa, kojega je predao kralju, i bez obećanog Bršljanovca. Vlatka su najprije slavonski plemići primili vrlo neprijateljski²⁸⁹⁾, a kad su zatim članovi zagrebačkog kaptola trebali po kraljevskoj zapovijedi uvesti kneza u posjed utvrde i imanja, ustali su svi susjadi i onemogućili statuciju.²⁹⁰⁾ Unatoč tome, Ludovik izdaje iduće godine ispravu o »izmjeni« koja je za njegova shvaćanja vrlo karakteristična. Kralj, doduše, priznaje da mu je Vlatko »tempore nimium placito et opportuno« predao Ključ i na taj način iskazao »homagium sumpme fidelitatis nostre maiestati et sacre nostre corone«, te će zato biti nagrađen, »licet dictum castrum Cluch nostrum fuerit et fit regium proprium«!²⁹¹⁾ A ta je isprava izdana nakon kraljeva poraza pod Sokolom!

Imamo li u vidu ovaj, ne baš ljubezan odnos Ludovika prema Hrvatinicima, lakše ćemo razumjeti zašto kralj bez poteškoća 1363. g. napreduje sa svojom vojskom do Sokola u Plivi: sanska županija s Grebenom je već odavna u njegovim rukama, a Pavao i Vlatko su mu omogućili da bez zaustavljanja ide njihovom Banicom i Zemljjanikom. Ali, Sokol brani

²⁸⁶⁾ *Istraživanja o postanku*, str. 8.

²⁸⁷⁾ N. dj., str. 11.

²⁸⁸⁾ N. dj., str. 12.

²⁸⁹⁾ N. dj., str. 41.

²⁹⁰⁾ CD XIII, str. 296, 299—300.

²⁹¹⁾ CD XIII, str. 364.

1363. g. Hrvatinov sin *Vukac* — stric Vlatka i Pavla — koji ostaje »u vjeri« bana Tvrta i zato ga on 1366. g. nagrađuje obranjenim gradom.²⁹²⁾

Upravo u spomenutoj *Tvrtskoj darovnici Sokola i Plive Vukcu Hrvatiniću* ban priznaje da mu je »verni sluga« učinio »vernu službu u ono vreme kda se podviže na me ugarski kral u ime Ludovik«.

Nema sumnje, dakle, da se Ludovik »digao« na Tvrta s namjerom da uzme tobožnja kraljevska prava »in regno Bosne«. Upravo situacija u kojoj Ludovik *prvi put* ističe da je »kraljevstvo Bosna« njegovo, jasno odaje osvajačku čud Anžuvinka. Premda su pod Sokolom on sam, a u Usori njegovi vojskovođe izgubili bitku, Ludovik će u tekstovima o novom pečatu (1363. i 1364. g.)²⁹³⁾ neprestano ponavljati da je Bosna njegova. Dva ratišta na kojima se 1363. g. ratuje nisu slučajno odabранa: kralj će vratiti pod svoju vlast staru hrvatsku županiju Plivu, a njegovi će vojskovođe pokoriti Usoru, koju Tvrtsko nije zasluzio. Međutim, moguće je, kako ćemo kasnije počazati, da ugarska vojska ide u Usoru zato da ondje podigne na bansku stolicu Tvrtskoga brata Vuka. No, s kakvim god namjerama dolazio Ludovik i njegovi dostojanstvenici u Bosni, dogodilo im se ono što i ranije Arpadovićima: oni *nisu prodri do Bosne!*

Pod zidinama Sokola Ludovik nije samo izgubio bitku. Ako se do tog vremena mogao nadati da će ga Tvrtsko i Vuk slušati, sada se takve nade morao odreći. A i Tvrtsko nije 1363. g. samo obranio banat. Ili tada, a možda i ranije, Tvrtsko *uklanja svog brata Vuka s banstva*, te sam ostaje jedini ban. Zato u »privilegiju o mletačkom građanstvu«²⁹⁴⁾, koji je *izdan njegovoj majci i njegovu bratu Vuku*, Tvrtsko nosi naslov »totius Bossine banus«, a njegov spomenuti brat je samo — *knez (comes)*! I premda se na početku privilegija čita da se građanstvo daje Tvrtsku, njegovu bratu i majci, u *samom je tekstu Tvrtsko izostavljen*. Građansko pravo neka uživaju »gospodin Vuk i Jelena« (prefati domini Wolf et Helena cum dictis eorum heredibus in Veneciis et extra perpetuo gaudent et utantur)! Čini se da su majka i sin tada u Veneciji i da polažu zakletvu u ruke Marka Bonzi, »eorum fidelem familiarem«.

Spomenuti privilegij svjedoči tako o napetu odnosu na Tvrtskovu dvoru nakon pobjede nad Ludovikovim vojskama. Tvrtsko oduzima bratu banstvo i sam se proglašava »banom čitave Bosne«. Stoga nas ne iznenađuje da je Vuk zajedno s majkom potražio pomoć u Veneciji upotrijebivši, razumije se, bratovo ime i ugled. Zbog takvih odnosa nije neopravданo, kako smo ranije već kazali, staviti upravo u ovo vrijeme svađu među braćom o kojoj je riječ u Tvrtskoj darovnici Stjepanu i Vuku Rajkoviću.²⁹⁵⁾ Tvrtsko u njoj priznaje: »kada se behmo svadili, tada nas Stipan Rajković umiri i da nam naš grad Bobovac, a neda ga datti Ugrom«.

²⁹²⁾ Đ. Šurmin, *Hrvatski spomenici I*, MHJSM VI, 1896, str. 83.

²⁹³⁾ Naime, pečati su za bosanske vojne bili izgubljeni, pa je kralj nakon 1363. g. priznavao vrijednost samo onima svojim i očevim ispravama koje su vlasnici donijeli kraljevskom kancelaru na ovjerovljenje s novim pečatom.

²⁹⁴⁾ *Listine IV*, str. 74.

²⁹⁵⁾ J. Šidak, *O vjerodostojnosti isprave bosanskog bana Tvrtska Stjepanu Rajkoviću*, Studije o »Crkvi bosanskoj« i bogumilstvu, Zagreb 1975, str. 249—259.

Isprava je, doduše, izdana nakon pomirenja braće, ali sukob je, dakako, stariji. Očito se braća svade i oko Bobovca, koji je zbog te svade mogao doći, kako Tvrtko priznaje, u ruke »Ugra«. Nije isključeno da Ugri poziva sam Vuk zbog toga što mu Tvrtko i prije 1363. g. osporava pravo na banstvo. Ako je ta pretpostavka točna, onda smo dobili odgovor i na pitanje zašto Ludovik dijeli svoju vojsku na dvoje: ostrogonski nadbiskup Nikola i palatin Nikola Kont idu, vrlo vjerojatno, ususret Vuku u Usoru zato da *mu pomognu domoći se vlasti u usorskoj banovini!* Rajkovići, koji su najprije pristali uz Vuka, mijenjaju odluku kad im se približila ugarska vojska i radije predaju Bobovac Tvrtku nego Ugrima. Budući da Ugri doživljavaju poraz, Vuk ostaje i dalje bez banovine i iduće godine traži pomoć u Veneciji. A Mletačka Republika je oviše oprezna da bi otvoreno radila u korist Vuka, a protiv Tvrtka i zato, po svoj prilici, tajni pregovori o pomoći dobivaju bespriječornu javnu formu: Vuk postaje upravo zbog zasluga svoga brata »bana čitave Bosne« — »civis Venetus«!

Ipak je Vuk na kraju istjerao i Tvrtka i majku. Sam Tvrtko priznaje duždu da su ga velikaši sramotno i potpuno (totaliter) izbacili iz zemlje. No, Ludovik ga je, budući da je bio pravedan i vjeran (*iustitia nostra et fidelitate requirente*) nekako vratio u njegovo kraljevstvo, ali ne u čitavo i zato ne može, kako dužd od njega zahtijeva, kazniti krivce. Tvrtko se zajedno s majkom potpisuje: *Tuerco, dei et domini nostri Ludovici regis gratia bannus Bosne ac domina Elena genitrix ipsius carissima, vestri amici intimi.*²⁹⁶⁾

Eto, dakle trenutka koji su ugarski kraljevi već dugo iščekivali — bosanski je ban napokon njihovom milošću zasjeo na bansku stolicu!

Otad, tj. od 1366. g., u ugarsko-bosanskim odnosima se postavlja samo jedno pitanje: koliko dugo će se Tvrtko prignute i ponizne glave obazirati na svoga spasioca? Koliko dugo i da li će uopće priznavati da je Ludovik njegov »gospodar«? Hoće li mu sada ustupiti one zemlje koje mu je 1357. g. obećao?

Na sva ta pitanja nalazimo vrlo jasan odgovor u Tvrtkovim »listovima« iz 1366. i 1367. g. To je, prije svega, Tvrtkova darovnica Vukcu Hrvatiniću izdana »pod Prozorom u Rame«.²⁹⁷⁾ Intitulacija Tvrtkova je zaista divna i pokazuje nam bana u sasvim novom svjetlu: *on nije više samo ban, on je i »gospodin«!* Tvrtko uzima, naime, ovu intitulaciju: »Jaz rab boži i svetoga Grgura, a zovom gospodin *ban Tvrtko*, sin gospodina Vladislava i sinovac velikoga i slavnoga gospodina bana Stepana, milostiju božjom gospodin mnogim zemljam, Bosne i Soli i Usore i Dolnim kraem i Podrinju i hlimski gospodin«.

Pozivajući se očito namjerno na bana Stepana, Tvrtko potpuno zaboravlja na »milost« ugarskog kralja, jer mu »gospodstvo« nije darovano od Ludovika, nego od boga. Stoga umjesto očekivanog vazalstva i pokornosti Ludovik dočekuje pravi politički uspon svoga štićenika koji ide tako daleko da se na kraju svoje duge i bogate titule naziva gospodinom i one

²⁹⁶⁾ *Listine*, IV, str. 84.

²⁹⁷⁾ D. Šurmin, n. dj., str. 83.

zemlje koju je davno morao predati njemu. Novi dodatak koji Tvrtko uzima k banskom naslovu nije slučajan. Jer sada su on i Ludovik izjednačeni. Naime, Ludovik je u svim zemljama, osim Ugarske, formalno rex, ali stvarno *dominus naturalis* i tako ga i u hrvatskim zemljama zovu. I kao što je pravna osnova ugarskog kralja upravo kraljevski naslov, tako je i Tvrtkov banat ona čast i vlast s kojom bosanski vladari idu u postepeno osvajanje »gospodstva« svih onih zemalja koje su kraće ili duže vrijeme bile vezane s Bosnom. Dakako, do Tvrtkove krunidbe za kralja.

I gotovo bismo mogli stvoriti zaključak da Tvrtko već 1366. g. potpuno zaboravlja »milost« Ludovika da 1367. g.²⁹⁸⁾ nema u potvrdi dubrovačkih povlastica jedna odredba u kojoj se Tvrtko ipak osvrće na ugarskog kralja. »Vera« koju zadaje svojoj »braći« i prijateljima dubrovačkoj vlasteli želeći da su »jedna kuća do veka« nije naravno za bosanske vladare ništa nova. To su svi dosadašnji bosanski banovi obećali. Ali, Tvrtko neće ni Dubrovnik, ni bratstvo s građanima napustiti »do veka nigdare« — uz jedan izuzetak: »otloživše što bi ne bilo na neveru gospodinu kralu ugarskom!« Takva se ograda o nevjeri neće pojavit više ni u jednoj Tvrtkovoj ispravi, pa je i to jedan od dokaza kako je Tvrtko kao »gospodin svim zemljama« brzo zaboravio usluge ugarskog kralja. Uostalom, to je za prilike XIV st. normalno. Stoga je potpuno uzaludan napor Urbana V., koji Ludovika upozorava da je Tvrtko njegov »podložnik« (*subditus tuus*).²⁹⁹⁾ Ponovno je riječ o papinom laskanju ugarskom kralju koje se, dakako, papa ne usudi ponoviti kad se u istoj stvari obraća na samog Tvrtka.³⁰⁰⁾

Prema tome, Tvrtko je najprije 1366. g. s vjernim velikašima spriječio da ugarski kralj »regnum Bosne« osvoji i okiti s njim svoj naslov, a zatim je — koje li ironije! — upravo taj vladar pomogao da se digne do gospodstva u Bosni s njom povezanim zemljama. Videći Tvrtkove uspjehе, Ludovik se više ne miješa u bosanske poslove; iz Ludovikovih pregovora s knezom Ivanišem Nelipčićem doznajemo tek toliko da je kralj zahtijevao da mu knez vrati humsko kneštvo koje je držao od 1365. do 1372. g. Ludovik mu je nato vratio njegova porodična imanja, prije svega cetinsko kneštvo. Tvrtko, dakle, vrlo vješto iskoristiava stvarnu nemoć svog »zaštitnika« i od 1366. g. počinje njegov uspon koji završava tek pred smrt kad svojim zemljama pripaja i Hrvatsku s Dalmacijom.

Prema tome, tristogodišnje nastojanje ugarskih vladara da Bosnu učine svojom zemljom svršava 1366. g. prividnim i vrlo kratkim uspjehom. Tvrtkova kratkotrajna zahvalnost i »vjera« ponovni je dokaz kako je nemoguće na toj krhkoy vezi, zasnovanoj prije svega na moralnim odlikama, izgrađivati čvrste političke odnose. Ako senior nema stvarne snage da vazala primora na održavanje vjernosti, vazal će brzo pokloniti svoju vjernost drugom senioru ili se potpuno oslobođiti. Neki čvršći odnos između bosanskog i ugarskog vladara, odnos u kojem bi prvi služio drugome, bilo je nemoguće ostvariti i zato što je Bosna stoljećima bila i

²⁹⁸⁾ CD XIV, str. 40—41.

²⁹⁹⁾ CD XIV, str. 249.

³⁰⁰⁾ CD XIV, str. 249.

ostala ugarskom vladaru nedostižna zemlja. Ni jedan vladar, ni jedna »križarska vojska« nije doprla do nje. Ukoliko je i bilo pokušaja da se oružanom rukom pokori, takvi su pokušaji završavali na bosanskim granicama. Tako su Bosna i njezini vladari sve do kraja XIV st. sačuvali svoj samostalni, ni od koga ovisan politički položaj. Štoviše, gospodstvo im je u XIV st. omogućilo da se izjednače s ugarskim vladarima kojima u slučaju Bosne nije ni »sveta kruna« sv. Stjepana ništa pomogla.

ZUSAMMENFASSUNG
ZUR PROBLEMATIK DER GESCHICHTE DES BOSNISCHEN
MITTELALTERS

Der Autor des Beitrages stellt sich die Aufgabe, fünf sehr wichtige Fragen zur Geschichte des bosnischen Mittelalters zu lösen: 1. Das Entstehen des bosnischen Staates; 2. Wann erhielten die Arpadien den Titel »reges Rame«? 3. Wird von der angeblichen ungarischen Vasallenherrschaft der Bane Borić und Kulin die Rede sein; 4. Wird man sich damit auseinandersetzen, ob Bosnien im 13. Jahrhundert wirklich ein »Ausläufer des ungarischen Staates« war und 5. die Frage der »Herrschaft« über und in Bosnien im 14. Jahrhundert.

1. Von dem Standpunkt ausgehend, daß die Slawen, die das Gebiet Bosniens und seiner Provinzen besiedelten weder zur kroatischen noch zur serbischen Volksgruppe gehörten, vertritt der Autor die Auffassung, daß der bosnische Staat, ähnlich wie auch in Kroatien, durch die Entwicklung der Banate entstand. Das bosnische Banat war jener Kern, um den sich später die anderen bosnischen Länder sammelten.

2. Auf die Frage, wann den Arpadien der Titel *reges Rame* verliehen wurde, geht der Autor erst ein, nachdem er den Wert aller aus dem 12. Jahrhundert stammenden Urkunden bewertet hat, in denen dieser Titel vorkommt. Da es sich um Falsifikate der Kirche von Split handelt, kommt der Autor zur Schlußfolgerung, daß die Arpadien bis zum Tode des Kaisers Manojlo Komnen, genauer, bis zur Thronbesteigung des Arpadien Bela III diesen Titel nicht trugen. Bela III. wurde dieser Titel schon zur Zeit seines Aufenthalts am Hofe von Konstantinopel verliehen. Während der Kaiser selbst in seinen ohnehin schon ausführlichen Titel auch den bosnischen aufnahm, gestattete er Bela den Titel *rex Rame* zu führen. Bela kehrt mit diesem Titel nach Ungarn zurück, und in den folgenden Jahrhunderten bleibt rex Rame Bestandteil der Amts- und Rangbezeichnung ungarischer Herrscher.

3. Die Quellenangaben über Borić erneut einer Kritik unterwerfend, stellt der Autor fest, daß Borić, als ungarischer Verbündeter von den Kriegen gegen Byzanz her, an dem ungarischen Hof Zuflucht suchte, wo er auch blieb. König Stjepan III. schickte sein Heer, das zwar gegen den byzantinischen —

von Kaiser Manojlo Komnen eingesetzten — Woiwode (dux) erfolgreich gekämpft hatte, nach Bosnien, dennoch kehrte Borić nicht ins Land zurück. Seine Nachkommen werden in dem Verwaltungsbezirk (županija) Požega erwähnt, wo sie sich zu einer besonderen Adelsgemeinde (generatio) vereint haben.

Mit Hilfe einer erneuten Quellenanalyse wendet sich der Autor gegen die Auffassung, Kulin sei ein Vasall des ungarischen Königs gewesen. Im Gegenteil, Kulin und sein Sohn sind die *domini Bosniens*.

4. Auch auf die Frage, ob Bosnien im 13. Jahrhundert ungarisches Vasallenland gewesen sei, antwortet der Autor negativ. Denn die Quellen — es handelt sich um päpstliche Briefe — bezeugen, daß sich *Ninoslav* rechtzeitig mit Papst Gregor IX. verbunden hatte, der ihn daher auch schützte. Auf diese Weise schlug der Ban dem ungarischen Herrscher die Waffen aus der Hand, sodaß aus dem beabsichtigten Kreuzzug zur Zeit Andreas II. und des Herzogs Koloman nichts wurde. Ja sogar nicht einmal der bosnische Bischof, der damals in Ungarn weilte, ging nach Bosnien. Im Gegenteil, das *Bosnien* des *Ninoslav* und des *Prijezda* und die *Usora* des Fürsten *Sibislav* sind in Rom ab 1233 auch *rechtgläubig* und *katholicsh* »registriert«. Die Kirchenpolitik Belas IV. und Papst Gregors IX. erlitt auch in Bosnien eine völlige Niederlage. *Ninoslav* schließt die Grenzen seines Landes, läßt auch den bosnischen Bischof nicht ein und wird für den Papst erneut zum Häretiker. Als jedoch Innozenz IV. das bosnische Bistum dem Erzbischof von Kalocsa unterstellt, schickt *Ninoslav* Urkunden über die Reinheit seines Glaubens nach Rom. Von da ab bis zu seinem Lebensende behält er die Stellung, die er im Jahre 1233, als wir ihn als bosnischen Herrscher kennenlernten, gewann. Die angebliche Schenkungsurkunde aus dem Jahre 1244 ist kein Gegenbeweis zur obengenannten Behauptung, da sie nicht glaubwürdig ist. Ban *Prijezda* hat dieselbe Stellung wie sie auch *Ninoslav* hatte.

5. Die »Oberhoheit« oder das Dominat über das Bosnien des Statthalters (Ban) Pavle bzw. der Fürsten von Bribir beginnt nach Meinung des Autors erst nach der Ermordung von Pavles Bruder Mladin, also nach 1304. Nachdem er seinem Sohn Mladin das bosnische Banat gegeben hatte, nahm sich Ban Pavao den Titel »tocius Bosne dominus«. Zu dieser Stellung hat ihm ohne Zweifel auch Hrvatin, der Fürst von Donji Krajevi Bosniens verholfen. Er, scheint es, war auch der einzige bosnische Magnat, der die Macht Payles anerkannte. Die Bemühungen der Fürsten von Bribir, die wirkliche Macht zugewinnen, zerbrechen an Widerstand der einheimischen banater Familie. Nach 1322, d. h. nach der Niederlage des Ban Mladin II., ernennt sich Ban Stepan II. zum *Herrschер* nicht nur über Bosnien, sondern auch über alle Länder, die damals mit ihm zu einer politischen Einheit verbunden waren. Diese unabhängige Stellung behält Sepan II. nicht nur während der Herrschaft Karls I., sondern auch während der seines Nachfolgers Ludwig I. Als Ban Tvrko den Thron besteigt, bemüht er sich zuerst um Verbindung mit dem bosnischen Bischof Pelegrin, nimmt dann die Orte Livno, Duvno und Glamčić, also jene Gebiete, für die ihm der ungarische König den Herrschaftsanspruch nicht anerkannte. Tvrkos Stellung jedoch bedrohen die Hrvatinić', die der ungarische König mit Versprechungen auf seine Seite zu ziehen wußte. Im

Jahre 1357 scheint es endlich zwischen ihnen zu einem Vergleich zu kommen: für die Übergabe von Hum wird Tvrtko mit dem bosnischen und dem usorischen Banat belohnt. Wahrscheinlich hat ihn Ludvig aber auch dazu verpflichtet, sich seinen, Ludvigs, Heereszügen anzuschließen. Und obgleich zu dieser Zeit Ludvig Tvrtko seinen Vassallen nennt, kümmert sich dieser nicht groß darum. Im Jahre 1363 versuchte der ungarische König mit Waffengewalt sein angebliches Recht »in regno Bosne« zu verwirklichen, erlebt aber einen Mißerfolg. Da Tvrtko seinem Bruder Vuk die Banehre genommen und sich selbst zum *Ban über das ganze Bosnien* ernannt hatte, ist es nicht auszuschließen, daß der erwähnte Feldzug Ludvigs einen Versuch darstellt, dem gestürzten Vuk zu helfen. Schließlich hat Vuk dennoch Tvrtko und seine Mutter aus Bosnien vertrieben, worauf Tvrtko mit Ludvigs Hilfe ins Land zurückkehrt. Und das ist der Augenblick, auf den die ungarischen Könige lange gewartet haben: endlich ein bosnischer Ban ihrer Gnaden. Doch Tvrtko vergißt sehr schnell die »Gnade« und noch im selben Jahr, 1366, gibt er sich zu der Ehrenbezeichnung *Ban* auch den Titel *Herr* (dominus). Diese »Herrschaft« ist ihm nicht von Ludvig sonderr von Gott geschenkt! Von da an beginnt sein unaufhaltsamer Aufstieg auf dem Gebiet der Politik.

Die dreihundertjährigen Bemühungen ungarischer Könige, Bosnien zu ihrem Land zu machen, enden demnach im Jahre 1366 mit scheinbaren und sehr kurzem Erfolg. So und deshalb haben die bosnischen Herrscher bis zum Ende des 14. Jahrhunderts ihre, von niemandem abhängige, politische Stellung gewahrt. Mehr noch, ihre »Herrschaft« ermöglichte es ihnen im 14. Jahrhundert sich den ungarischen Herrschern gleichzustellen.

Mr Behija Zlatar

O NEKIM MUSLIMANSKIM FEUDALNIM PORODICAMA U BOSNI U XV I XVI STOLJEĆU

Pitanje nastanka i razvitka muslimanskih feudalnih porodica je veoma složeno i malo izučavano. O ovom problemu u našoj istoriografiji malo je pisano. Ni ovaj rad nema pretenziju da dâ potpun odgovor na pitanje nastanka i razvitka muslimanskog plemstva u Bosni. Naime, bila bi potrebna mnogo veća arhivska istraživanja da bi se ova tema svestranije i temeljitiye obradila.

U ovom radu učinjen je pokušaj da se na osnovu raspoloživih izvora, u prvom redu deftera, i literature obradi porijeklo nekih muslimanskih feudalnih porodica u Bosni do kraja XVI stoljeća. To su mahom porodice domaćeg porijekla, ali ima i izvjestan broj onih, čiji su rodonačelnici došli sa strane i ostali u Bosni. Ovdje su dati kraći podaci o pojedinim porodicama, kao i o nekim članovima tih porodica. Riječ je o oko 180 značajnih ličnosti. Šestorica od njih bili su veliki veziri, petorica veziri, dvadeset ih se nalazilo na položaju beglerbega u raznim ejaletima Osmanskog Carstva, oko četrdeset ih je vršilo dužnost sandžakbega po raznim provincijama, nekoliko ih je vršilo dužnost admirala turske flote. Ostali su bili kapetani, seraskeri, miralajji, spahije, mutesvelije, kadije.

*
**

Dolaskom Turaka nastaju mnoge krupne promjene u Bosni. Pored svog državnog uređenja, izrazito centralističkog, Turci donose i svoje društveno uređenje, svoju vjeru i svoje pravo.

Od pada Bosne pod tursku vlast 1463. godine, pa do kraja XVI stoljeća Osmansko Carstvo, u čijem se okviru nalazila i Bosna, doživljava stalni uspon. U tom periodu Turci su zauzeli velika područja kako na istoku tako i na zapadu. U XVI stoljeću Osmanlije poduzimaju više vojnih pohoda u samoj Bosni sa područja Bosne, koja u to vrijeme postaje isturenja krajina (serhat) prema Austriji i Mletačkoj Republici i zbog toga dobiva specifičan položaj u okviru Osmanskog Carstva. Značajno učešće

u ovim pohodima uzimaju ljudi domaćeg porijekla. Oni koji su se isticali dobivali su za svoje zasluge posjede (timare i zajamete).¹⁾ Već početkom XVI stoljeća u Bosni je uvedena praksa da se timari i zajameti dodjeljuju uglavnom domaćim spahijama.²⁾ Ta je činjenica znatno uticala na učvršćenje domaćeg muslimanskog plemstva u Bosni. U kanun-nami bosanskog sandžaka iz 1516. godine stoji: »Neka se tezkireli timari ne kvare i ne pretvaraju u tezkiresiz timare. (Isto tako) neka se tezkiresiz timari ne pretvaraju u tezkireli timare, (nego) neka ostaju onakvi kakvi su. A kada ostanu upražnjeni (mahlul), neka se opet daju ljudima toga vilajeta, koji su lišeni posjeda (mazul), jednakih tim zeametima, odnosno timarima, a neka se ne daju ljudima lišenih posjeda iz drugih sandžaka. Neka se upražnjeno leno svakog sandžaka dodijeli opet čovjeku lišenom posjeda u tom sandžaku.«³⁾

Ovakva odredba bosanske kanun-name znatno je uticala na jačanje domaćeg plemstva. Muslimanski feudalci su držali najveći dio posjeda u svojim rukama, a velik broj ih je sačuvao svoje posjede još iz predturskog perioda.

Turci su u svoje redove uvrštavali pripadnike domaće vlastele i vojničkih redova, te su mnoge spahiye u početku predstavljali direktne potomke srednjovjekovnog bosanskog plemstva i pripadnika predturskih vojnih redova.⁴⁾ Ukoliko su te spahiye prihvatile islam, dobivali su titulu *beg*, i često se uzdizali do položaja sandžakbega, beglerbega i vezira. Ti ljudi sačinjavali su dobar dio domaće feudalne klase i bili glavni oslonac Porte u Bosni.

Za razliku od zapadnoevropskog plemstva, osmansko plemstvo je bilo »vojničko plemstvo u koje je mogao dospjeti svaki podanik musliman, ako se istakne zaslugama za državu, naročito ratničkim. Plemički naslov *beg* pripadao je samo predstavnicima vojnog reda.«⁵⁾

Pored odredbe bosanske kanun-name da se timari i zajameti dodjeljuju samo domaćim ljudima, na jačanje muslimanskog plemstva u Bosni uticalo je i uspostavljanje tzv. odžakluk-timara (pravo naslijedstva timara u jednoj porodici). Odžakluk-timari su uspostavljeni neposredno poslije

¹⁾ Timar je leno koje je dodjeljivano uglavnom za vojničku službu, dok su zajameti bili vezani ne samo za vojničke dužnosti nego i za funkcije u administrativnom aparatu. Njihovi uživaoci nosili su plemičku titulu *beg*. O tome više vid. H. Šabanović, *Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća*, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine (GDI BiH), XI/1961, str. 198.

²⁾ A. Sućeska, *Položaj bosanskih Muslimana u osmanskoj državi*, Pregled 5, Sarajevo 1974, str. 483.

³⁾ Posljednja rečenica upućuje na zaključak da je ta praksa primjenjivana i u drugim sandžacima: *Kamuni i kanunname za bosanski, hercegovački, zvornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak*, Sarajevo 1957, str. 26.

⁴⁾ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959, str. 17.

⁵⁾ H. Šabanović, *Bosanski divan*, Prilozi za orientalnu filologiju (POF), XVIII—XIX/1968—69, Sarajevo 1973, str. 11.

velikog poraza turske vojske pod Siskom 1593. godine, beratom tadašnjeg bosanskog beglerbega Mustafa-paše Ajaspašića.⁶⁾

Međutim, moguće je da su i ranije stečeni timari i zijameti ostajali u porodici i nasljeđivani po sistemu odžakluša. Naime, u nekim turskim dokumentima pojedine spahiye tvrde za sebe i svoje pretke da svoje posjede drže još od osvojenja Bosne.⁷⁾ Pregledajući deftere iz XVI stoljeća, može se vidjeti da su posjedi pojedinih porodica nasljeđivani u porodici. Zbog oskudnosti podataka još uvijek se ne može reći u kakvoj je mjeri bilo to nasljeđivanje prije konačnog ozakonjenja nasljednih timara 1593. godine. Prema podacima N. Filipovića u radu o odžakluk-timarima⁸⁾, na osnovu deftera iz XVI stoljeća vidi se da su »sinovi nasljeđivali timare svojih očeva u određenoj količini i prema određenim okolnostima. Veći dio su dobivali iza oca koji je poginuo na bojnom polju nego iza oca koji je umro prirodnom smrću«. Dakle, nasljeđstvo se prenosilo uglavnom na sinove, a kasnije nakon ozakonjenja odžakluk timara 1593. godine broj nasljednika se proširuje i na druge članove obitelji.

U stvaranju muslimanskog plemstva u Bosni značajnu ulogu odigrao je i proces islamizacije. Prvi podaci o prelasku na islam datiraju još od 1435. godine kada Turci stišu prve, iako ne još trajne pozicije u Vrhbosni. Ti prvi slučajevi islamizacije odnose se na članove istaknutih srednjevjekovnih porodica. Već u doba Mehmeda Osvaljača javljaju se vojvode i političari porijeklom iz Bosne: Ali-beg »gospodar zemlje Pavlovića«, Ali-beg Vlahović i njegov brat Ismail Vlahović, Sinan-paša Borovnić i mnogi drugi.⁹⁾ U najranijim katastarskim popisima vidi se da su većina posjednika timara i zijameta bili sinovi hrišćana ili su u srodstvu s hrišćanima. Radi ilustracije navešću nekoliko primjera: Radivoj i Milovac rođaci Ali-bega, Jakub-beg, brat Radosava, Sinan-beg, sin Dragala¹⁰⁾, Hamza-beg, sin Obrena¹¹⁾, Ahmed-beg, kapidžibaša, sin Radića, koji je početkom XVI stoljeća imao najveći zijamet u Bosni (100.088 akči)¹²⁾, i drugi. U ovom ranijem periodu javlja se i dosta sinova Abdulaha, što takođe ukazuje na hrišćansko porijeklo.

⁶⁾ A. Sučeska, *Evolucija u nasljeđivanju odžakluk timara u bosanskom pašaluku*, GDI BiH XIX/1970—71, Sarajevo 1973, str. 35.

⁷⁾ A. Sučeska, *Neke specifičnosti Bosne pod Turcima*, Istorische pretpostavke republike Bosne i Hercegovine, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo 1968, str. 44.

⁸⁾ N. Filipović, *Odjakluk-timari u Bosni i Hercegovini*, POF V/1954—55, Sarajevo 1955, str. 260.

⁹⁾ A. Handžić, *O islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni*, POF XVI—XVII/1966—67, Sarajevo 1970, str. 30.

¹⁰⁾ İstanbul, Başbakanlık Arşivi (BBA), Tapu defter (TD) № 18, Sumarni defter bosanskog sandžaka iz 1485. godine. Fotokopije u Orientalnom institutu u Sarajevu (OIS) br. 61, fo 19, 26, 37, 71 i 83.

¹¹⁾ BBA, TD № 974, Sumarni defter bosanskog sandžaka iz 1489. godine; OIS br. 88 fo 43.

¹²⁾ BBA, TD № 56, Sumarni defter bosanskog sandžaka iz 1516. godine; OIS br. 63 fo 24; Historijski arhiv Dubrovnik (HAD), Consilium Rogatorum (Cons. Rog.) 168, 38, 79.

Feudalnu klasu u Bosni u početku sačinjavaju feudalci »porijeklom izvan Bosne kao i veliki broj domaćih feudalaca među kojima i dalje ima feudalaca hrišćana.«¹³⁾ Ali već krajem XV stoljeća, a naročito tokom XVI stoljeća, broj hrišćana feudalaca se stalno smanjuje. Većina njih je primilo islam, zadržalo uglavnom svoje posjede i zajedno s doseljenicima spahijama i potomcima visokih činovnika porijeklom iz Bosne sačinjavali su muslimansku feudalnu klasu toga doba. Oni hrišćani spahiye koji nisu prihvatali islam bili su u nešto nepovoljnijem položaju od feudalaca muslimana, ali su i oni i dalje zadržali status feudalca.

Na islamizaciju stanovništva u Bosni, pored drugih faktora, uticali su, naročito na svoje rođake i potomke oni Bosanci, koji su odranije postali visoki funkcioneri na Porti. Od mnogobrojnih primjera navešću primjer Mustafa-paše Sokolovića, koji je na islam preveo stanovnike cijelog svog rodnog sela. Islam su prihvatali oni ljudi koji su željeli da poboljšaju svoj društveni i ekonomski položaj, kao i oni koji su sanjali o visokim položajima u osmanskoj vojnoj hijerarhiji, jer kao hrišćani nisu mogli imati te prednosti.¹⁴⁾ »Proces islamizacije odigrao je značajnu ulogu i stvorio moralnu i socijalnu osnovu za učvršćenje moći i ugleda domaćeg plemstva.«¹⁵⁾

U islamizaciji domaćeg stanovništva značajnu ulogu odigrali su i gradovi kao centri muslimanske kulture i civilizacije. Građdovi i kasabе razvijaju se širom zemlje i postaju administrativni, kulturni i privredni centri. Bilo da su to gradovi koje Turci zatiču i dalje razvijaju ili gradovi koje oni sami osnivaju, svi oni poprimaju islamsko-orijentalni karakter. Islamsko-orijentalni grad razlikuje se od evropskog grada po svom nastanku, razvitku i svojoj ulozi.¹⁶⁾ Više gradova u Bosni osnovali su sandžakbezi, veziri, većinom iz Bosne. Podizanjem svojih kulturnih i drugih objekata, i na taj način formiranjem gradskih naselja, ovi ljudi su udovoljavali kako lokalnim tako i širim potrebama. »Osnivanje gradova bilo je faktički rezultat državne politike, što je država ostvarivala preko institucije vakufa.«¹⁷⁾ Članovi pojedinih begovskih porodica često su podizali istovremeno niz svojih vakufskih objekata (kulturnih, prosvjetnih, privrednih i drugih) i na taj način osnivali nova gradska naselja. Tako je, na primjer, podizanjem džamije, osnovne škole i nekoliko dućana u selu Hrvace u nahiji Sinj i Cetina (kliški sandžak) Ferhad-beg Sokolović, sandžak-beg tog sandžaka (kasnije paša) oko 1570. godine udario temelje

¹³⁾ N. Filipović, *Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Godišnjak, knj. VII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. V, Sarajevo 1970, str. 152.

¹⁴⁾ H. Šabanović, *Bosanski divan*, POF XVIII—XIX/1968—69, Sarajevo 1973, str. 11.

¹⁵⁾ N. Filipović, *O nastanku feudalnih posjeda muslimanskog bosanskog plemstva*, Pregled V, Sarajevo 1953, str. 392.

¹⁶⁾ N. Filipović, *O problemima društvenog i etničkog razvijanja u doba osmanske vlasti*. Prilozi — Institut za istoriju br. 11—12, Sarajevo 1976.

¹⁷⁾ A. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću*, POF XXV/1977, str. 167.

novoj kasabi. U istom sandžaku i u isto vrijeme Ferhad-beg je osnovao i kasabu Zemunik.¹⁸⁾

Utvrđeno je, takođe, da je osamdesetih godina XVI stoljeća kasabu Novosel (najraniji naziv današnjeg Donjeg Vakufa), osnovao domaći plemić Ibrahim-beg, sin poznatog krajišnika Malkoč-bega.¹⁹⁾ Nedaleko od Donjeg Vakufa formirana je, nešto kasnije, i kasaba Česta, prvobitni naziv za današnji Gornji Vakuf. Ovu kasabu osnovao je Mehmed-beg Stočanin krajem XVI stoljeća. Zna se isto tako da je Mustafa-paša Sokolović, oko 1555. godine, podizanjem svojih vakufskih objekata u svom rodnom kraju, osnovao kasabu Rudo. Hadži Mustafa-aga kizlar-aga u carskom dvoru isto tako je, opet podizanjem svojih zadužbina u rodnom kraju, udario temelje Novom Jajcu, kasnijem Varcar Vakufu, današnjem Mrkonjiću.²⁰⁾

Pored vakufa, kao urbanog faktora, na razvitak gradova u Bosni u demografskom smislu uticala je takođe jedna važna povlastica. To je tzv. muafijet tj. potpuno ili djelomično oslobođanje muslimanskog rajinskog stanovništva od feudalnih i državnih obaveza. Ove privilegije znatno su podsticale priliv rajinskog muslimanskog stanovništva u gradove.²¹⁾

Muslimanska feudalna klasa svoj položaj učvrstila je tokom XVI stoljeća, ne samo kroz timarski sistem nego i sticanjem velikog broja čifluka. Ovi čifluci ostajali su u nasljeđe jednoj porodici, a mogli su se prodati ili zamijeniti. Zbog svog mnogo povoljnijeg materijalnog položaja, feudalci su uspjevali da većinu čifluka zadrže u svom posjedu. Najviše uspjeha u sticanju čifluka imale su one porodice koje su posjedovale veću ekonomsku moć i političku snagu. Zahvaljujući, između ostalog, i procesu čifučenja, bogatiji feudalci će još jače učvrstiti svoj položaj i kasnije će biti najistaknutiji predstavnici begovskih porodica.²²⁾

Na razvitak muslimanske feudalne klase veliki uticaj imale su borbe koje su tokom cijelog XVI stoljeća poduzimane s tla Bosne. U ovim borbama značajnu ulogu imale su spahijske sastavljene uglavnom od potomaka domaće vlastele. Učešćem u ovim pohodima oni dobivaju poseban status u okviru Turskog Carstva.²³⁾

U Bosni, kao isturenom krajiškom ejaletu, najveći dio tereta i pri napadu i pri odborani padao je na leđa domaćih ljudi. Oni katkada i sami poduzimaju osvajačke pohode prema zapadu. Kako je jedan broj tih ljudi imao rođake funkcionere na Porti, oni su, zahvaljujući moći i uticaju tih rođaka, uspjevali da očuvaju svoja imanja i da se postepeno pretvore u provincijsku aristokraciju. Inače, u osmanskoj državi se nije dozvoljalo učvršćenje na vlasti aristokratskih porodica, te se događalo da su u Anadolju pojedine moćne porodice bile prosto uništene. Međutim, u provincijama je stanje bilo drugačije. Daleko od centralne vlasti, pro-

¹⁸⁾ A. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja...*, POF XXV/1977., str. 140—141.

¹⁹⁾ Isto, str. 145.

²⁰⁾ Isto, str. 152.

²¹⁾ A. Handžić, *Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u XVI vijeku*, JIČ 1—2/1974., str. 67.

²²⁾ A. Sučeska, *Ajani*, Sarajevo 1975., str. 172.

²³⁾ Isto, str. 171.

vincijski begovi su lakše uspjevali da održe svoje posjede. Naročito je to bilo evidentno u Bosni, zahvaljujući između ostalog i činjenici da je u XVI stoljeću znatan broj funkcionera Osmanskog Carstva bio južnoslovenskog porijekla. Njihovi potomci i rođaci koji su ostajali u rodnom kraju nastojali su da svoja imanja na neki način očuvaju u porodici. Kako njihovi rođaci visoki funkcioneri nisu mogli ostavljati u nasljedstvo svoj položaj, oni su zavještali svoja velika imanja, a za upravnika vakufa ostavljali svoje potomke.

O porijeklu muslimanskog plemstva u Bosni iznošena su razna mišljenja. Najiscrpnije o tom pitanju pisao je prof. V. Čubrilović. Prema mišljenju koje taj istoričar zastupa u svom radu: *Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini*²⁴⁾, to plemstvo je različitog porijekla:

1. Bosanski begovi su porijeklom od nekadašnjeg bosanskog plemstva. To su, po mišljenju Čubrilovića, porodice Kovačevići, Sijerčići, Todorovići, Ljubovići itd.

2. Bosanski begovi su potomci hrišćanske djece ili sinova muslimanskih ljudi iz naroda, koji su svojim sposobnostima dospjeli do visokih položaja. Potomci ovakvih ljudi čine većinu muslimanskih begova.

3. Bosanski begovi su potomci turskih visokih činovnika, čiji su očevi služili u Bosni, dobili tu timare i tu ostali. Takve porodice su Čengići, Miralemi i druge.

Prema raznim porodičnim predanjima, dosta muslimanskih porodica porijeklom je iz Azije. Ali ta predanja ne mogu se uzeti kao sasvim tačna i ne mogu se potpuno odbaciti. Naime, moguće je da su pojedini funkcioneri s istoka, dobivši posjed u Bosni, tu ostajali i osnivali svoje porodice. Ali, oni su se uglavnom uklapali u domaće stanovništvo i vremenom gubili svoje etničko obilježje..

Posmatrajući genealogije muslimanskih feudalnih porodica do kraja XVI stoljeća, vidi se da je većina ovih porodica domaćeg porijekla, bilo da su potomci istaknutih rodova iz srednjeg vijeka i srednjovjekovnog seoskog plemstva ili ljudi iz Bosne i drugih naših pokrajina koji su, prihvativši islam, uspjevali da dostignu visoke položaje i obezbijede svojim porodicama vlast i ekonomsku moć. Manji dio ovih porodica porijeklom je iz Azije, Mađarske, Albanije, Bugarske, kao i drugih provincija Osmanskog Carstva. I najzađ postoji jedan broj porodica za koje se ne može utvrditi porijeklo.

Izvodeći genealogije ovih porodica, koliko je bilo moguće, i obrađujući pojedine ličnosti koje su pripadale muslimanskom plemstvu, stiče se utisak da je dosta tih ličnosti dobivalo visoka zvanja u Osmanskom Carstvu, jer se o njima sačuvalo najviše podataka. Bilo ih je koji su dostigli rang sandžakbega, beglerbega, vezira, kao i niz drugih značajnih funkcija u turskom upravnom i vojnem aparatu. Članovi muslimanskih begovskih porodica tokom cijele turske uprave predstavljali su najjači oslonac

²⁴⁾ V. Čubrilović, *Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini*, ZJČ/1935, str. 1—2.

osmanske vlasti u Bosni. Oni su vodili glavnu ulogu ne samo u političkom i ekonomskom nego i u kulturnom životu Bosne.

Od svih tih porodica jedan broj se zadržava u Bosni. Neke postaju čuveni rodovi u XVII stoljeću (Čengići, Ljubovići, Firdusi, Atlagići, Lakišići), mnoge su se zadržale u Bosni i u kasnijem periodu (Kopčići, Sokolovići, Vilići, Obrenovići, Malkoči-Dugalići, Arnavutići, Repovci, Alibegovići), a neke od tih porodica potpuno iščezavaju (Tardići, Minetovići, Borovinići, Katušići), ili ostaju samo mutevelije svojih vakuфа (Jahjapasići i Boljanići). Izvjestan broj muslimanskih begovskih porodica ulazi i u narodno pjesništvo, naročito u epske muslimanske pjesme. (Lakišići, Ljubovići, Vilići, Kopčići, Sokolovići, Atlagići, Čengići.)

O običnim spahijskim porodicama nema dovoljno podataka u defterima, budući da defteri, u kojima bi se inače mogli naći takvi podaci, ne donose precizno imena.

U XVI stoljeću, kada Osmansko Carstvo dostiže i svoj najviši uspon, u oblasti kulture dobar broj naučnika potjecao je iz Bosne. Neki od njih ubrajaju se među najkrupnije naučnike islamske kulture osmanskog perioda.²⁵⁾ Njihov doprinos bio je veći na polju vjerskih i društvenih disciplina, nego na polju prirodnih nauka.²⁶⁾ Među istoriografima Osmanskog Carstva XVI i XVII stoljeća ističe se i Bosanac Ibrahim Alajbegović-Pečevi, čije djelo *Tarih-i Pečevi* daje pregled događaja u Osmanskom Carstvu od vremena Sulejmana Veličanstvenog do 1640. godine.

I književnost se u ovo vrijeme vidno razvijala u Bosni u okviru sveobuhvatne islamske kulture. Već od XV stoljeća javljaju se naši ljudi koji svoja književna djela pišu na arapskom, turskom i perzijskom jeziku. Bosanska književnost pisana, na ovim jezicima, u stvari je dio osmansko-turske književnosti, ali kako su tu književnost stvarali naši ljudi, ona se istodobno smatra i našom kulturnom baštinom.²⁷⁾ Najviše djela napisano je na turskom jeziku. Među poznatim književnicima XVI stoljeća u Bosni javlja se i nekoliko imena iz redova muslimanske feudalne klase (Derviš-paša Bajezidagić, Ali-beg, sin Ahmed-paše Hercegovića, Mustafa-paša Skenderpašić, Mehmed-beg Ulamapašić i drugi).

Islamska kultura u Bosni najviše se ispoljila na području građevinarstva. U XV i XVI stoljeću Osmansko Carstvo bilo je u usponu, a ratovi koji su u to vrijeme vođeni na zapadnim stranama donosili su materijalne prihode u vidu ratnog plijena. Kako je ideologija muslimanske feudalne klase bila islam, koji svojim sljedbenicima preporučuje trošenje materijalnih sredstava i u opštedruštvene svrhe, to su ljudi svih staleža, a posebno predstavnici viših slojeva (sandžakbezi, beglerbezi, veziri), pozidali mnogobrojne zadužbine i za njihovo održavanje zavještali svoja nepokretna dobra i velike svote novca. U nedostatku državnog budžeta ili posebnih državnih investicionih institucija, vakufi su igrali važnu ulogu

²⁵⁾ N. Filipović, *Uticaj islama na bosansko-hercegovačko tlo, Islamizacija*, Radio-Sarajevo, III program 1975, br. 9. god. IV, str. 79.

²⁶⁾ Isto, str. 79.

²⁷⁾ H. Šabanović, *Književnost Muslimana Bosne i Hercegovine na orientalnim jezicima*, Sarajevo 1973, str. 16.

u rješavanju kulturnih i komunalnih potreba u gradovima. Oni su imali velikog udjela u kulturnoj i ekonomskoj istoriji naše zemlje u doba osmanske vladavine.²⁸⁾ Osnivači vakuфа (vakif), naročito oni iz viših slojeva, predstavnici feudalne klase mnogo su doprinijeli ne samo osnivanju jednog broja gradova u Bosni nego i daljnjoj njihovoј izgradnji, podizanjem kulturnih, prosvjetnih, privrednih, komunalnih i drugih objekata. Svi ti arhitektonski objekti izgrađeni su pod uticajem osmanske arhitekture tj. pod uticajem islamske umjetnosti. Ti objekti, može se reći, činili su urbane kosture naših gradova i većina ih ima svoju umjetničku vrijednost. Bez obzira na to što je gradena pod orijentalnim uticajem, ova arhitektura ima svojih specifičnosti.

Kada bi Osmanlije osvojile neko područje, među prvim podignutim objektima u pojedinim naseljima bile su džamije, i tako su formirani gradovi orijentalne frzionomije. Zato su džamije najbrojniji spomenici islamske arhitekture na tlu Bosne. Mnoge od njih i danas predstavljaju značajne istorijske i umjetnički rijetke spomenike: Gazi Husrev-begova džamija u Sarajevu, Ferhad-paše Sokolovića u Banjoj Luci, Aladža džamija u Foči, Karađoz-begova u Mostaru i druge. Osim džamija, i drugi vakufski objekti (sakralnog, društvenog, komunikacionog, komunalnog i drugog karaktera), bili su značajni. To su medrese (među kojima se ističe Gazi Husrev-begova u Sarajevu), tekije, mauzoleji, karavansaraji, hamami. Izuzetno mjesto među spomenicima tursko-islamske materijalne kulture zauzimaju mostovi. Njih su u Bosni u XVI stoljeću podizali domaći ljudi na najvišim državničkim položajima, kao i sami sultani. Poznati su mostovi sultana Sulejmana: most u Foči, Donjem Vakufu i Mostaru. Mostarski most je napravljen iz sredstava koja su prikupljena od stanovništva hercegovačkog i kliškog sandžaka putem razreza.²⁹⁾ Najблиži saradnici sultana Sulejmana podigli su dva veoma značajna mosta. Rustem-paša je sagradio most na Željeznici pokraj Sarajeva, a Mehmed-paša Sokolović most na Drini u Višegradu.³⁰⁾ Među značajnije arhitektonske spomenike ovog perioda mogu se svrstati i bezistani. U Bosni je bilo šest bezistana: tri u Sarajevu (podignuta između 1463. i 1551 godine), a podigli su ih Mehmed-beg, sin Isa-begov, Gazi Husrev-beg i Rustem-paša, dva u Travniku i jedan u Banjoj Luci.³¹⁾ Pored navedenih objekata, treba još istaći česme, imareta (javne kuhanje), musafirhane (gostionice) i sahat kule. Islamsko-orijentalna arhitektura ostavila je uticaja i na stambenu arhitekturu u Bosni. Feudalci su gradili za stanovanje kamene dvorce ili kule u kojima su živjeli. Na području Bosne i Hercegovine bilo je mnogo takvih objekata, ali ih se malo sačuvalo. Pored kula, građeni su i odžaci

²⁸⁾ O vakuфima u Jugoslaviji opširno kod Mehmeda Begovića, *Vakufi u Jugoslaviji*, Beograd 1963.

²⁹⁾ M. Vasić, *O gradnji starog mosta u Mostaru*, Balcanica VIII, Beograd 1977, str. 192.

³⁰⁾ Dž. Čelić i M. Mujezinović, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1969, str. 21.

³¹⁾ H. Kreševljaković, *Naši bezistani*, »Naše starine« II/1954, str. 23.

ili konaci.³²⁾ Najstarija kula koja je sagrađena u Bosni u vrijeme turske vladavine bila je kula Ibrahim-bega, sina Malkoča u blizini Donjeg Vakufa.

Članovi muslimanskih feudalnih porodica ženili su se djevojkama iz uglednih porodica, ponekad i ženama iz carske kuće. Ima dosta primjera da naši ljudi koji su ili prije turske okupacije bili ugledne ličnosti ili su svojim zaslugama u službi Osmanlija dostigli visoke položaje, koji su žene kćerkama sultana: Ferhad-beg, otac Gazi Husrev-begov, Mehmed-paša Sokolović, Rustem-paša Opuković, Ahmed-paša Hercegović, Mu-stafa-beg Dautpašić, Pijale-paša i drugi. Muslimanski rodovi se povezuju međusobno ženidbom. Navešću nekoliko primjera: Sinan-beg Boljanić bio je oženjen sestrom velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića; otac slavnog istoričara Ibrahim Alajbegovića-Pečevije bio je oženjen sestrom Ferhad-paše Sokolovića; kćerka vezira Rustem-paše bila je udata za velikog vezira Ahmed-pašu, a Gazi Husrev-beg, poznati bosanski sandžak-beg i Bali-beg Jahjapašić, bili su sinovi dviju sestara, kćeri Bajezida II.

U XV i XVI stoljeću javlja se u Bosni niz značajnih ličnosti u visokim krugovima, u osmanskoj vojsci i administraciji, ali se ne može utvrditi njihovo porijeklo, rodbinska pripadnost i povezanost. Pomenjuću samo neke od tih ličnosti: Sofi Mehmed-paša, sin Abdul Muinov, bio je beglerbeg Rumelije, drugi vezir Porte i bosanski sandžakbeg od 1553. do 1557. godine. Umro je u Budimu. U Banjoj Luci je podigao niz zadužbina: džamiju, mekteb, most. Značajan je i po tome što je sjedište bosanskog sandžaka prenio iz Sarajeva u Banju Luku.³³⁾ Derviš Jakub-paša Bošnjak, vezir sultana Bajezida II »bio je rob iz vilajeta Bosna« (Târih-i Al-i Osmân). Kao dječak odveden je u Carigrad i odgojen na dvoru. Imao je sjajnu karijeru. Pored niza političkih dužnosti, istakao se i kao pjesnik. Napisao je pjesmu o krvavskoj bici u kojoj je i sam učestvovao.³⁴⁾ Semiz Ali-paša Pračić, rodom iz Prače, počeo je kao mir-i alem 1545. godine da bi 1549. postao vezir.³⁵⁾ Ajas-paša, beglerbeg Rumelije, vezir i namjesnik u Bosni, u Sarajevu i Visokom sagradio je niz zadužbina.³⁶⁾ Sulejman-paša, rodom iz Prijepolja u Hercegovini bio je veliki vezir.³⁷⁾

Dalje u literaturi i izvorima javlja se niz ličnosti pod imenom Bošnjak. Očito da je riječ o ljudima porijeklom iz Bosne, ali se ne može utvrditi njihova veza i pripadnost određenoj porodici.

Članovi muslimanskih feudalnih porodica ulaze i u narodne pjesme. Oni su držali i narodne pjevače na svojim dvorovima. Iz XVI stoljeća nije

³²⁾ H. Kreševljaković, *Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini*, »Naše starine« II, 1954, str. 71—86.

³³⁾ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 71.

³⁴⁾ H. Šabanović, *Književnost Muslimana Bosne i Hercegovine...*, str. 47—55.

³⁵⁾ O njemu više vid. *Islam Ansiklopedisi*, str. 341; *Ibrahim Pečevi, Tarih I*, 24; *Sicilli Osmani IV*, str. 35; *Encyclopédie de l'islam, Nouvelle édition*, Tom I A—B, Paris 1960, str. 409.

³⁶⁾ H. Šabanović, *Dvije najstarije vakufname u Bosni*, POF II/1951, str. 29—37.

³⁷⁾ O njemu više vid. Ismail Hakkı Uzuncarsili, *Osmanlı Tarihi*, III cilt, II kisim, Ankara 1954, str. 425—426.

se sačuvalo mnogo takvih pjesama. Tokom XVII., XVIII. i XIX. stoljeća nastaje mnogo veći broj pjesama gdje su glavne ličnosti bosanski begovi i njihove porodice.

Kako se vidi, tokom cijele osmanske vladavine muslimanski feudalci predstavljali su najjači oslonac osmanske vlasti u Bosni. Izgrađena na timarskom sistemu, muslimanska feudalna klasa će tokom stoljeća igrati vodeću ulogu u političkom i kulturnom životu zemlje, naročito najistaknutiji predstavnici ovog staleža.³⁸⁾

Poraz pod Siskom nanio je težak udarac muslimanskoj feudalnoj klasi u bosanskom pašaluku. Međutim i pored poraza pod Siskom i prestanka osvajanja, XVII. stoljeće znači stabilizaciju u životu bosanskog plemstva. Prvi veći udar je gubljenje Podunavlja krajem XVII. i početkom XVIII. stoljeća, kao i teritorija u Slavoniji, Lici i Dalmaciji. Tokom XVII., XVIII. i XIX. stoljeća muslimanske feudalne porodice će i dalje voditi glavnu riječ u zemlji i imati vlast u svojim rukama, sve do vremena kada je Omer-paša Latas srušio moć muslimanskog bosanskog plemstva.

Hercegovići

Hercegovići su potomci poznate srednjovjekovne porodice Vukčić-Kosača. Jedan od sinova Stefana Vukčića Kosače i princeze Barbare Stjepan prešao je na islam i dobio ime Ahmed. Ne zna se tačno kako i kada je Stjepan dospio u Istanbul i prešao na islam.

Ahmed-paša Hercegović rođen je u Novom (današnji Herceg-Novi). Djetinjstvo i jedan period školovanja proveo je u Dubrovniku. Pod imenom Ahmed javlja se prvi put 1477. godine u jednom fermanu Mehmeda II. Već sljedeće godine 1478. Ahmed se nalazi u sviti Mehmeda II kao mir-i alem. Prije 14. decembra 1481. godine oženio se kćerkom Bajezida II., princezom Hundi-hatun i postao sandžakbeg Burse, a zatim beglerbeg Anadolije. Godine 1486. bio je zarobljen kod Adane u jugoistočnoj Anatoliji. Sljedeće godine je oslobođen, vraćen u Tursku i imenovan za vezira.³⁹⁾ Zatim je 17. marta 1488. postao kapudan-paša i na ovom položaju bio je 4 godine i 10 mjeseci.⁴⁰⁾ Prvi put je postao veliki vezir 8. marta 1497. godine. U proljeće 1500. godine bio je vezir, a 1501. komanduje osmanskim flotom u bici protiv Francuza. Godine 1502. Ahmed-paša po drugi put postaje veliki vezir, a 1511. treći put. U vrijeme sultana Selima I postavljen je četvrti put za velikog vezira.⁴¹⁾ Od 1515. do 26. IV 1516. bio je peti put na položaju velikog vezira.⁴²⁾

³⁸⁾ A. Sučeska, *Položaj bosanskih Muslimana u Osmanskoj državi*, »Pre-gled« 5, Sarajevo 1974, str. 48.

³⁹⁾ *Encyclopédie de l'islam*, Nouvelle édition, Tom III, Leyde E. I. Brill, Paris 1971, str. 351—352 (Članak o Ahmed-paši Hercegoviću napisao H. Šabanović).

⁴⁰⁾ İsmail Hami Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 5. İstanbul 1971, s. 178.

⁴¹⁾ *Türk Ansiklopedisi*, İstanbul 1968, I. st. s. 264.

⁴²⁾ İ. H. Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 5, str. 11—15.

Ahmed-paša je od svoga oca Stefana Kosače naslijedio kuću i vrtove u Konavlima. Za ove posjede dobivao je od Dubrovčana na ime zakupnine izvjesnu sumu novaca. Često je s njima dolazio u sukob zbog neplaćanja zakupnine.⁴³⁾ Ali, ipak, njegov odnos prema Dubrovčanima bio je korektan. Ahmed-paša im se obraćao kao »milim i dragim priateljima, presvjetloj gospodi dubrovačkoj, knezu i vlasteli od brata Ahmeda Hercegovića⁴⁴⁾ Kod sultana se zauzimao za svoje prijatelje Dubrovčane,⁴⁵⁾

Tokom svoje duge službe (četrdeset godina je proveo u službi trojice sultana) Ahmed-paša se istakao kao dobar ratnik, diplomata i političar i kao prijatelj svojih zemljaka. U pravnji sultana Selima Ahmed-paša je učestvovao u pohodu protiv perzijskog šaha Ismaila, a bio je uz sultana Selima i u vrijeme bitke na Čaldiran polju 23. VIII 1514. godine.⁴⁶⁾ Umro je 21. jula 1517. godine i sahranjen u dvorištu svoje džamije, koju je podigao u selu Dil, nazvanom kasnije Hersek (Hercegovina), njemu u čast. Ova džamija predstavlja je remek djelo osmanlijske arhitekture.⁴⁷⁾ Osim te džamije, Ahmed-paša je podigao i imaret u selu Hersek i džamiju u selu Rus. Za taj imaret zavještao je posjed koji je kupio od Husrev-bega, sina Ali-bega sandžakbega Čirmena (Černomen).⁴⁸⁾ Džamija Ahmed-paše Hercegovića više puta je bila oštećena, ali se očuvala i do danas. Džamija je locirana u mjestu koje se i danas zove Hersek, a nalazi se na putu od Jalove prema Izmitu uz Mramorno more. Uz džamiju je sačuvano i turbe, u kojem je, po svoj prilici, sahranjen Ahmed-paša. Sačuvani su i ostaci hamama, karavansaraja i ljetnikovca, što ih je takođe podigao Ahmed-paša.⁴⁹⁾

Ahmed-paša je imao četiri sina: Ali-bega, Mustafa-bega, Ahmed-bega i Mehmed-bega i jednu kćerku koja se zvala Huma. Posjed Ahmed-pašin u Konavlima naslijedili su njegovi sinovi i primali od Dubrovčana 48 dukata zakupnine.⁵⁰⁾

Ahmed-pašin sin Ali-beg bio je primljen na dvor sultana Selima I i na dvoru je odgojen. Iz dvora je izašao kao kapidžibaša, a kasnije je upravljao s više sandžaka. Bio je vrlo obrazovan. Kao pjesnik pisao je pod pseudonimom Širi. Iстicao se svojim stvaralaštvom među osmamljiskim pjesnicima XVI stoljeća.⁵¹⁾

⁴³⁾ Č. Truhelka, *Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive*, Glasnik Zemaljskog muzeja (GZM), XXIII, Sarajevo 1911, str. 92, 120, 141; G. Elezović, *Turski spomenici*, I, sv. 1, Beograd 1940, str. 271, 533, 582—652; Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma* II, Beograd 1934, str. 252, 307.

⁴⁴⁾ Lj. Stojanović, *Povelje i pisma*, str. 353.

⁴⁵⁾ Isto, str. 356.

⁴⁶⁾ G. Elezović, *Turski spomenici*, str. 639.

⁴⁷⁾ *Encyclopedie de l'islam*, Tom III, str. 351—352.

⁴⁸⁾ M. Tayyib Gökbilgin, XV—XVI asırnlarda, *Edirne ve paşa livâsi*, vakuflar, mülkler, mukataalar, İstanbul 1952, str. 391—394. (Dalje kratica: M. Gökbilgin, *Edirne...*)

⁴⁹⁾ A. Nametak, Ahmed-paša Hercegović, *Glasnik VlS-a u SFRJ* br. 6/1977, str. 626—628.

⁵⁰⁾ C. Truhelka, *Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive*, str. 161.

⁵¹⁾ S. Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Sarajevo 1912, str. 22.

Ali-begov brat Mustafa-beg takođe je bio odgojen na dvoru Seli-ma I. Jedno vrijeme je bio sandžakbeg Bozoka.⁵²⁾ (Turska, grad Bozok nalazi se istočno od Ankare.) Ubijen je u vrijeme pobune Turkmena 1527. godine kao sandžak-beg Kilikije⁵³⁾ (Turska, grad Icel ili Cilicia nalazi se u jugoistočnom dijelu Anadolije).

Ostala dva brata Ahmed-beg i Mehmed-beg spomenuti su u jednom aktu pisanom 1587. godine u Banjoj Luci povodom njihove očevine u Konavlima. Kako oni u to vrijeme nisu više bili u životu, to je kuća i vinogradi u Konavlima, nasljedstvo njihovog oca Ahmed-paše, pripalo državnoj blagajni.⁵⁴⁾

Huma, kćerka Ahmed-paše Hercegovića spominje se u jednom sporu oko nasljedstva Ahmed-pašinog s unukom Vlatkom Kosače. Ovaj spor riješen je u njenu korist.⁵⁵⁾

Krajem XVI stoljeća gubi se svaki trag potomstvu Ahmed-paše Hercegovića. Godine 1585. u dubrovačkim izvorima spominje se još jedan potomak te loze, Mustafa-aga Hercegović. On je tom prilikom Dubrovčanima poklonio nekoliko grla stoke.⁵⁶⁾

Stefan Vukčić-Kosača

Stjepan tj. Ahmed-paša Hercegović

Ali-beg	Ahmed-beg	Mustafa-beg	Mehmed-beg	Huma
---------	-----------	-------------	------------	------

Isabegovići

Ranije je vladalo mišljenje da su Isabegovići bili u srodstvu s Kosačama. Ta teza je posljedica pogrešnog čitanja nekih izvora.⁵⁷⁾ O porijeklu rodonačelnika ove porodice Ishak-bega ne zna se mnogo. Zna se toliko da je bio oslobođeni rob Pašajigitov. Od 1414. do 1439. godine bio je krajišnik skopskog krajišta, i u to vrijeme je često sa svojim trupama upadao u Bosnu.⁵⁸⁾ Na položaju skopskog krajišnika zamijenili su ga, koliko se pouzdano zna, sinovi Barak, a zatim Isa-beg. Truhelka, međutim, navodi da je Ishak-beg imao i trećeg sina po imenu Eseb Aliju, koji je takođe bio skopski krajišnik.⁵⁹⁾

Stariji Ishak-begov sin Barak došao je u Bosnu na poziv Stjepana Vukčića Kosače (1435) i harao po zemljama Pavlovića. Barak je prodirao u Bosnu i sljedeće godine, i to još dublje u njenu unutrašnjost. U pro-

⁵²⁾ I. H. Danišmend, *Osmanli Tarihi Kronolojisi*, II s. 122—123.

⁵³⁾ R. Samardžić, *Sulejman i Rokselana*, Beograd 1976, str. 344—345.

⁵⁴⁾ HAD, Acta Turcarum, B III, № 11, 85ka—b.

⁵⁵⁾ G. Elezović, *Nekretna dobra Ahmed-paše Hercegovića u Dubrovniku kao izvor za pljačku dubrovačke republike*, POF I/1950, str. 71.

⁵⁶⁾ HAD, Dona Turcarum, 126.

⁵⁷⁾ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 25.

⁵⁸⁾ Isto, str. 25.

⁵⁹⁾ C. Truhelka, *Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke archive*, str. 332.

Ijeće 1439. godine Turci su ponovo upadali, ali ovoga puta ne samo pod vodstvom Baraka nego i pod vodstvom Isa-bega.⁶⁰⁾ Njegove akcije su mnogo doprinijele konačnom padu Bosne pod Turke.

Isa-beg je od 1439. godine, sa malim prekidima (1443—1444), bio krajšnik skopskog krajišta. Bosansko krajište, kao prva vojno-administrativna jedinica u Bosni, bilo je organizovano između 1448. i 1451. godine. Ono je zapremalo »cijelo sarajevsko polje i sve okolne planinske predjele koje je obuhvatala i kasnija sarajevska nahija, a svakako i srednjovjekovna župa Vrhbosna«.⁶¹⁾ Od 1464. do 1470. godine Isa-beg je bio sandžakbeg bosanskog sandžaka. Imao je velike posjede u vilajetima: Jeleč, Zvečan, Hodidjed, Sjenica, Ras, Skoplje i Kalkondelen (Tetovo).⁶²⁾ Ostavio je niz zadužbina u raznim mjestima Osmanskog Carstva. U Skoplju je podigao džamiju, medresu i imaret.⁶³⁾ Njegovim zadužbinama na obalama Miljacke započelo je, zapravo, urbano formiranje današnjeg Sarajeva. U selu Brodalu na Miljacki sagradio je konacište (zaviju) kao i most na Miljacki, zatim džamiju koja je bila na mjestu današnje Careve džamije, te poznati dvor (saraj) po kome je Sarajevo i dobilo naziv.⁶⁴⁾ Isa-beg je podigao i poznati han Kolobaru u Sarajevu 1462. godine. To je najstariji podignuti han na tlu Bosne i Hercegovine.⁶⁵⁾

Isa-beg je održavao dobre odnose sa susjednim Dubrovčanima. Oni su mu često slali poklone, a i njegovi odnosi prema dubrovačkim trgovcima bili su korektni. Jednom prilikom Isa-beg je i posjetio Dubrovnik. To je bilo sredinom augusta 1452. godine.⁶⁶⁾

Iz Isa-begove vakufname vidi se da je imao trojicu sinova: Muhameda, Mehmed-bega i Ali-bega.

Muhamed, kao najstariji sin bio je prvi nadzornik očeva vakufa.

Mehmed-beg, s nadimkom Čelebi, drugi Isa-begov sin bio je dugo-godišnji gospodar »Pavlovića zemlje« gdje je imao veliki posjed, zijamet Višegrad.⁶⁷⁾ On je razvio srednjovjekovno naselje Rogaticu i po njemu je dobila naziv Čelebi Pazar. Mehmed-beg je od 1504. do 1505. godine bio sandžakbeg Karli ili⁶⁸⁾ (Sandžak Karli ili nalazio se u Grčkoj. Ajni Ali spominje ovaj sandžak kao jedan sandžak ajaleta Džezair-i Bahr-i Sefid — Ostrva Sredozemnog mora..)⁶⁹⁾ Od marta 1507. do februara 1510.

⁶⁰⁾ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 29—30.

⁶¹⁾ H. Šabanović, *Bosansko krajište*, GDI BiH IX/1957, Sarajevo 1958, str. 183, 184, 189.

⁶²⁾ H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića, zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964.

⁶³⁾ G. Elezović, *Turski spomenici u Skoplju*, preštampano iz Glasnika Skopskog naučnog društva, sv. 1 i 2.

⁶⁴⁾ H. Šabanović, *Dvije najstarije vakufname u Bosni*, POF II/1951, str. 5—39.

⁶⁵⁾ H. Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1957, str. 28.

⁶⁶⁾ I. Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, Beograd 1952, str. 110—111, 127, 145, 155.

⁶⁷⁾ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 129.

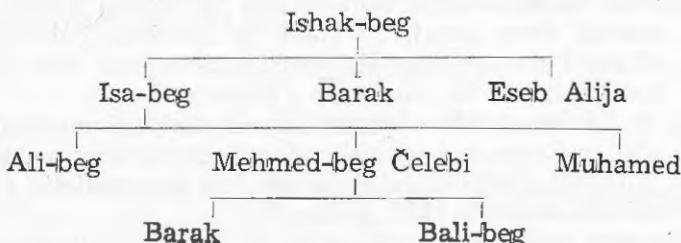
⁶⁸⁾ M. T. Gökbilgin, *Edirne... s. 401.*

⁶⁹⁾ M. T. Gökbilgin, *Ajalet Rumelija*, POF XVI—XVIII/1966—67, Sarajevo 1970. str. 340.

godine, te od marta 1513. do oktobra 1515. godine Mehmed-beg se nalazio na dužnosti hercegovačkog sandžakbega.⁷⁰⁾ I on, kao i Isa-beg, podigao je više zadužbina: džamiju u Tetovu⁷¹⁾ džamiju u Skoplju,⁷²⁾ jedan imaret⁷³⁾, te džamiju na Bistriku u Sarajevu. Mehmed-beg je imao dva sina, Baraka⁷⁴⁾ i Bali-bega⁷⁵⁾, o kojima za sada nema bližih podataka.

Ali-beg, treći sin Isa-begov, zamijenio je brata Mehmed-bega na položaju »gospodara zemlje Pavlovića«, kada je ovaj 1469. godine otiašao na dužnost bosanskog sandžakbega.⁷⁶⁾

Porodica Isabegovića spada među one porodice u Bosni koje su po potrebi službe došle iz drugog kraja Osmanskog Carstva u Bosnu i tu se nastanile. To je jedna od porodica koje se nisu dugo održale u Bosni. Podizanje mnogobrojnih zadužbina pokazuje da su Isabegovići pokušavali da se održe kao upravitelji mnogobrojnih svojih vakufskih dobara. Centralna vlast, koja je uvijek kontrolisala posjede provincijskih begova, vjerojatno je uništila i ovu porodicu.

Jahja-pašići

Porijeklo rodonačelnika ove porodice, Jahja-paše nije poznato, ali ima indicija da potiče iz Skoplja.⁷⁷⁾ Najvjerojatnije da je odveden kao adžami oglan na dvor sultana Mehmeda II. Njegov otac spominje se pod imenom Abdulhaj (Abdülhayy), što ukazuje na njegovo hrišćansko porijeklo.

Jahja-pašić je učestvovao u osvajanju Smedereva 1459. godine⁷⁸⁾ Od 1480. do 1481. godine bio je sandžakbeg u Bosni, zatim beglerbeg Rumelije, da bi 1501. godine ponovo došao za sandžakbega u Bosnu. U vrijeme

⁷⁰⁾ T. Popović, *Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku*, POF XVI—XVII/1966—67, str. 94—95.

⁷¹⁾ G. Elezović, *Turski spomenici*, str. 43.

⁷²⁾ Isto, str. 177.

⁷³⁾ M. T. Gökbilgin, *Edirne...*, s. 333.

⁷⁴⁾ C. Truhelka, *Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive*, str. 13.

⁷⁵⁾ G. Elezović, *Turski spomenici*, str. 363; Natpis na nadgrobnom spomeniku u groblju iza Isa-begove džamije u Skoplju datiran (19. XII 1503) na komu stoji: 'Bali-beg, sin Mehmed-bega, sina Isa-begova (sina) Hadži Ishak-bega.'

⁷⁶⁾ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 129.

⁷⁷⁾ G. Elezović, *Jahja-pašić*, JIČ/1937, sv. 1—4, str. 169.

⁷⁸⁾ Isto, str. 161.

vladavine sultana Bajezida bio je vezir.⁷⁹⁾ Komandovao je turskom vojskom kod Angore (1501) i branio tursku granicu od napada perzijskog šaha Ismaila. Učestvovao je u bici na Čaldiran polju 23. VIII 1514. godine.⁸⁰⁾

U Skoplju je Jahja-paša sagradio veoma lijepu džamiju, koju spominje i E. Čelebi, zatim imaret, školu i česme. Imao je zadužbine još u Sofiji i Nikopolju, kao i hamam s medresom u Istanbulu.⁸¹⁾ Od zadužbina u Bosni najpoznatija mu je džamija u Sarajevu.⁸²⁾

Jahja-paša je bio oženjen kćerkom Bajezida II, princezom Hatidžom i imao je sedam sinova: Bali-bega, Mahmud Čelebiju, Mustafa Čelebiju, Ahmed-bega, Mehmed-bega, Jusufa, Skendera i dvije kćerke: Hani i Humu.

Bali-beg je najpoznatiji od Jahja-pašinih sinova. U vremenu od 1518. do 1521. godine donesena je odluka da se Bali-beg imenuje za smederevskog sandžakbega. Tom prilikom mu je dodijeljen izuzetno visok has u iznosu od 900.000 akči.⁸³⁾ Krajem februara 1523. godine bio je premešten u Vidin. Kada je 1524. godine pogubljen tadašnji smederevski sandžakbeg Ferhad-paša Dalmatinac, na njegovo mjesto je ponovo doveden Bali-beg i tu je ostao do kraja života.

Više od 35 godina Bali-beg se nalazio na upravi u više sandžaka. Cijelo to vrijeme je ratovao. U sjevernoj Srbiji je obrazovao krajište i stalno upadao u Srem. Učestvovao je u osvajanju Beograda, a mnogo uspjeha je imao i u bici na Mohaću 1526. godine. Kao veliki ratnik dobio je počasni naziv Gazi. Za njega je rečeno da je »blagorodan, oličenje ponosa, otpravnik državnih poslova, koji sjedi na uzvišenim položajima, čvrst stub, visoka zastava, veliki zapovjednik...⁸⁴⁾

Od Bali-begovih zadužbina poznate su džamija u Sarajevu⁸⁵⁾, imaret u Skoplju⁸⁶⁾ i tekija u Beogradu.⁸⁷⁾ Umro je u proljeće 1527. godine gdje je i sahranjen.⁸⁸⁾ Od potomaka je imao sina Derviša i kćerku Aišu, a bio je oženjen princezom iz carske kuće.⁸⁹⁾

Mehmed-beg, mlađi brat Bali-begov, došao je poslije smrti Bali-bega na položaj smederevskog sandžakbega. Prije toga bio je vidinski sandžakbeg.⁹⁰⁾ U pohodu na Beč (1529) Mehmed-beg je zapovijedao prvim odre-

⁷⁹⁾ *Sicilli Osmani IV*, str. 632.

⁸⁰⁾ G. Elezović, *Jahja-paša*, str. 168.

⁸¹⁾ G. Elezović, *Turski spomenici*, str. 384—385; M. T. Gökbilgin, *Edirne*..., s. 456.

⁸²⁾ S. Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, Zagreb 1931, str. 37.

⁸³⁾ *Istorija Beograda I*, str. 323—324.

⁸⁴⁾ R. Samardžić, *Sulejman i Rokselana*, str. 105, 250.

⁸⁵⁾ S. Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, str. 14—15.

⁸⁶⁾ M. T. Gökbilgin, *Edirne*..., s. 457.

⁸⁷⁾ E. Čelebi, *Putopis — odlomci o jugoslovenskim zemljama*, preveo, uvod i komentar napisao H. Šabanović, Sarajevo 1967, str. 311.

⁸⁸⁾ *Istorija Beograda*, str. 328.

⁸⁹⁾ R. Samardžić, *Sulejman i Rokselana*, str. 251.

⁹⁰⁾ *Istorija Beograda I*, str. 328.

dima sultanove vojske. Iz Beograda je premješten u Moreju 1534. godine, a 1536. je ponovo vraćen za smederevskog sandžakbega. Zajedno sa Gazi Husrev-begom provaljivao je u Slavoniju. Bitkom kod Gorjana 9. oktobra 1537. godine, u kojoj učestvuje i Mehmed-beg, učvršćena je turska vlast u Slavoniji.⁹¹⁾ U jednom pismu pisanim 1537. godine Jovan Zapolja obraća se Mehmed-begu „... kao slavnom gospodaru srpske zemlje, smederevskog sandžaka, beogradskog, podunavsko-kosovskog i gospodaru više građova.“⁹²⁾

Vrhunac svoje karijere Mehmed-paša je dostigao dobivši položaj budimskog paše. Tu titulu dobio je 1543. godine i na tom položaju ostao do smrti 1548. godine. Umro je u Budimu, gdje je i pokopan.⁹³⁾ Dok je bio budimski paša, osvojio je Višegrad, Novigrad i Hotvan.⁹⁴⁾ U Beogradu je podigao više zadužbina: džamiju, medresu, imaret, karavansaraj i česmu.⁹⁵⁾

Mehmed-paša je imao sina Arslan-pašu, koji je bio prvi požeški sandžakbeg od 1538. do 1541. godine.⁹⁶⁾ Arslan-paša je učestvovao u borbama u Slavoniji.⁹⁷⁾ Godine 1564. postao je smederevski sandžakbeg, a 1565. bio je imenovan budimskim pašom.⁹⁸⁾ Arslan-paša je bio poznat i kao pjesnik. Pogubljen je 3. augusta 1566. po naređenju sultana Sulejmana. Sahranjen je u Budimu pored oca Mehmed-paše.⁹⁹⁾

O potomcima Jahja-pašinim zna se još da mu je spomenuti sin Ahmed-beg bio prvi sandžakbeg Stonog Beograda i sandžakbek Inešahta.¹⁰⁰⁾ (grad u Moreji, Grčka).

O ostalim Jahja-pašinim sinovima i kćerima nema podataka, izuzev što se u Skoplju spominje zadužbina Hanije, jedne od njegovih kćeri.¹⁰¹⁾

U srodstvu s ovom porodicom bio je i Küçük Bali-beg zvornički sandžakbeg i kasniji budimski paša. Na položaju zvorničkog sandžakbega nalazio se krajem trećeg decenija XVI stoljeća. Učestvovao je u pohodu sultana Sulejmana na Beč 1529. godine. Imao je sina Derviš-bega, koji je dobio timar u zvorničkom sandžaku u iznosu od 10.000 akči i Ahmed-bega koji je u istom sandžaku imao nešto manji timar (7.200 akči). Ostavio je zadužbine u Zvorniku, kao i u drugim mjestima. Kasnije je postao budimski paša i na tom položaju je umro 1541. godine.¹⁰²⁾

⁹¹⁾ Isto, str. 330.

⁹²⁾ Lj. Stojanović, *Povelje i pisma*, str. 483—485.

⁹³⁾ *Istorijski Beograd I*, str. 330.

⁹⁴⁾ R. Samardžić, *Sulejman i Rokselana*, str. 653.

⁹⁵⁾ *Istorijski Beograd I*, str. 337.

⁹⁶⁾ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 60.

⁹⁷⁾ L. Šabotović Emilić, *Monumenta Habsburgica — Habsburški spomenici kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, knj. III, Zagreb 1917, str. 32—33. Ban Petar Berislavić izvještava kralja Ferdinanda o sukobima sa Turcima kod Đurđevca. (Tu spominje Husrev-bega, Murat-bega i Arslan-bega, sina Mehmed-paše Jahjapasića.)

⁹⁸⁾ *Istorijski Beograd I*, str. 377.

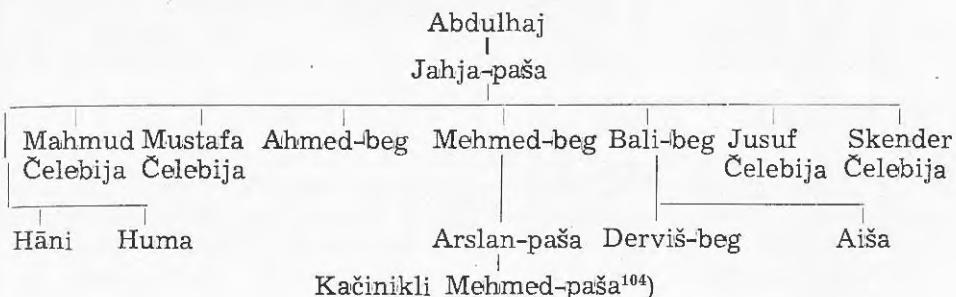
⁹⁹⁾ R. Samardžić, *Mehmed Sokolović*, Beograd 1975, str. 168.

¹⁰⁰⁾ I. H. Danišmend, *Osmanli Tarih Kronolojisi*, str. 243.

¹⁰¹⁾ G. Elezović, *Jahja-paša*, str. 137.

¹⁰²⁾ A. Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo 1975, str. 62.

Ni ta porodica se nije održala duže u Bosni i pored toga što su neki članovi bili veoma ugledne ličnosti. I oni su se pokušali održati podizanjem mnogih zadužbina i prihvatanjem službe murevelija u svojim vukfima. G. Elezović donosi, čak, i jednu tabelu murevelija Jahja-pašinog vakufa u kojoj se zapaža više članova te porodice.¹⁰³⁾ Prema G. Elezoviću, genealogija porodice Jahjapašića izgleda ovako:

F i r d u s i

Za Firduse se smatra da su potomci bosanske srednjovjekovne plemićke porodice Rajčića.¹⁰⁵⁾ Oni su živjeli u Livnu i primivši islam prozvali su se Firdusi (firdevs na perzijskom znači *raj*). U XVI stoljeću nisu poznate neke značajnije ličnosti iz ove porodice. Tek u XVII stoljeću oni postaju kapetani Livna i dobivaju veći značaj.¹⁰⁶⁾

P a v l o v ić i

I za poznatu porodicu Pavlovića iz srednjeg vijeka postoji mišljenje da su neki njeni članovi primili islam, kao i njihovi rođaci Hvalovići, i to ubrzo po osvojenju Bosne.¹⁰⁷⁾ Prema jednoj tradiciji neki paša iz roda Pavlovića podigao je crkvu u zaseoku Popi.¹⁰⁸⁾ H. Šabanović tvrdi da Ali-beg Pavlović, koji je bio »gospodar zemlje Pavlovića« nije porijeklom od ove porodice nego da je to prezime dobio što je bio gospodar njihove zemlje.¹⁰⁹⁾

¹⁰³⁾ G. Elezović, *Turski spomenici I*, str. 210.

¹⁰⁴⁾ Isto, str. 209.

¹⁰⁵⁾ Lajoš Thalloczy u djelu: *A bosniyak-hercegovinai »beg« czimröl* (O bosansko-hercegovačkom nazivu »beg«) Turul I, II, Budapest 1915, navodi da su Firdusi i prije osvajanja Bosne bili plemići.

¹⁰⁶⁾ H. Čurić, *Posljednji livanjski kapetan Ibrahim-beg Firdus*, GZM/1957, str. 97—131.

¹⁰⁷⁾ D. Mazalić, *Borač, bosanski dvor srednjega vijeka*, GZM/1941, str. 48.

¹⁰⁸⁾ Isto.

¹⁰⁹⁾ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 129—130.

B r a n k o v i Ć i

Za Brankoviće je poznato da su potomci domaće vlastele.¹¹⁰⁾ Živjeli su u okolini Rogatice i tu imali svoje posjede. Jedan kraj gdje su imali najviše posjeda (čifluka) dobio je ime po ovoj porodici — Brankovići¹¹¹⁾, današnje istoimeno selo sjeveroistočno od Rogatice.

Da su Brankovići porijeklom od domaće vlastele, dokaz je i umjetnički značajan nadgrobni spomenik jednog islamiziranog člana ove porodice, Mahmuta Brankovića, koji je prenesen iz tog kraja i čuva se u botaničkom vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Taj spomenik ima dosta elemenata sa srednjovjekovnim stećcima. Na njemu je iznad natpisa isklesan lik lava, vjerovatno grb kuće Brankovića.¹¹²⁾ Taloci kaže za Brankoviće da potiču od Vuka Brankovića, srpskog despota.¹¹³⁾

M i n e t o v i Ć i

Odakle je došla porodica Minetovića ne zna se ništa pouzdano. Poznat je jedino Mehmed-beg, sin Minet-bega, prvi sandžakbeg bosanskog sandžaka. U svom sjedištu Sarajevu podigao je jedan mesdžid koji je postojao na mjestu današnje apoteke Prvi maj.¹¹⁴⁾ Okolo tog mesdžida formirala se i mahala Mehmed-begova. Zna se još da je Mehmed-beg podigao svoje zadužbine u selu Konuš.¹¹⁵⁾ To su džamija, imaret i karavansaraj. Mehmed-beg je tu i pokopan; leži u turbetu pokraj džamije.¹¹⁶⁾ M. Gökbilgin ga ubraja među odabранe ličnosti Fatihovog doba. Zna se i to da mu se žena zvala Dur Paša Hatun, o kojoj se ne zna ništa više osim da je u Jedrenu podigla jednu tekiju.¹¹⁷⁾

V r a n e š e v i Ć i

Vraneševići su porijeklom iz okoline Trebinja u Hercegovini. Godine 1476. spominje se Herak Vraneš, koji je posjedovao kao timar više sela u nahijama Trebinje i Popovo, kao i neka druga sela.¹¹⁸⁾ Ali već prvog

¹¹⁰⁾ V. Čubrilović, *Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini*, str. 388.

¹¹¹⁾ A. Sućeska, *Popis čifluka u rogačkom kadiluku*, POF XIV—XV/1964—65, str. 197.

¹¹²⁾ M. Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1974, str. 11.

¹¹³⁾ L. Thalloczy, *A bosnyak-herzegovinai »beg« czimröl*, str. 2.

¹¹⁴⁾ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 40.

¹¹⁵⁾ T. M. Gökbilgin, *Edirne...*, str. 241.

¹¹⁶⁾ E. Hakkı Ayverdi — I. Aydin Yüksel, *İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi*, İstanbul 1976, str. 239.

¹¹⁷⁾ M. T. Gökbilgin, *Edirne...*, s. 241.

¹¹⁸⁾ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 136.

decembra 1477. uprava nad Trebinjem i Popovom bila je data subaši Aliji.¹¹⁹⁾

Herak Vraneš je pripadao krugu sitne vlastele.¹²⁰⁾ Njegov sin zvao se Ibrahim i kao carev kancelar dolazio je u Dubrovnik 1474. godine zbog ostavštine Hercega Stjepana, a 1476. godine dolazio je u posjetu ocu koji je ostao u hrišćanskoj vjeri.¹²¹⁾ I 1485. godine Ibrahim je dolazio u Dubrovnik i donio za Dubrovčane pismo s Porte.

Nešto ranije spominje se još jedan član ove porodice. To je Isa-beg Vranešević, koji je bio visoki dostojanstvenik što se zaključuje po poklonima koje je dobivao za Dubrovčane.¹²²⁾

Iz ove porodice je i Ahmed-beg Vranešević, moguće sin Isa-bega Vraneševića, hercegovački sandžakbeg od juna 1497. do oktobra 1500. godine.¹²³⁾ Kada je Ahmed-beg stupio na dužnost hercegovačkog sandžakbega, dobio je od Dubrovačke Republike uobičajene darove. Poslanici koji su išli da mu se poklone podsjetili su ga na »iskreno priateljstvo koje je od starine postojalo između gospode Vraneševića i Dubrovnika.«¹²⁴⁾

Vlahovići

Vlahovići su porijeklom iz naših krajeva, ali se ne zna tačno odakle. Knez Ivan Vlahović imao je dva sina koji su prešli na islam, Ali-bega i Smail-bega. Ali-beg Vlahović »češnegir i sklav sultana Mehmeda II« dolazio je u Dubrovnik 1470. godine zajedno sa svojim bratom Smail-begom na ostavinsku raspravu poslije smrti Hercega Stjepana.¹²⁵⁾

U to vrijeme (1485) među spahijama Neretve upisani su timari Milovca i Radivoja rođaka Ali-bega. Ovo se sigurno odnosi na Ali-bega Vlahovića, koji je prešao na islam a rođaci mu ostali hrišćani i uživali timare.¹²⁶⁾ Ako je ovo tačno, onda bi Vlahovići bili porijeklom iz Hercegovine.

Ivan Vlahović

119) I. Božić, *Dubrovnik i Turska u XV veku*, str. 207.

120) B. Hrabak, *Herak Vraneš*, GDI BiH VII/1955, str. 61.

121) Č. Truhelka, *Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive*, str. 316.

122) Isto, str. 442.

123) T. Popović, *Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku*, str. 93.

124) Č. Truhelka, *Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive*, str. 316.

125) Č. Truhelka, isto, str. 31; Ferminđin, *Acta Bosnae*, Zagreb 1892, str. 279.

126) BBA, TD № 18 (1485); OIS br. 61, fo 19, 26.

Gazi Husrev-begovo porijeklo

Kada govorimo o feudalnoj klasi u Bosni u XV i XVI stoljeću, ne možemo zaobići ličnost Gazi Husrev-bega, premda za sada nemamo nikakvih podataka o njegovim potomcima.

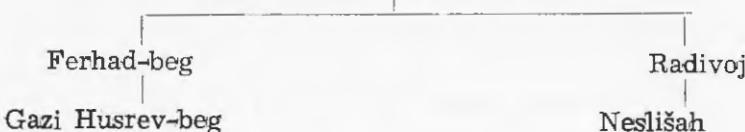
Husrev-begov otac Ferhad-beg rođio se najvjerovalnije u Hercegovini. On je prešao na islam, dok mu je brat Radivoj ostao u svojoj vjeri i živio u Humu u Hercegovini.¹²⁷⁾ Ferhad-beg je vjerovatno i prije prelaska na islam bio ugledna ličnost, jer je kasnije dobio carsku kćer za ženu. To je bila sultanija Seldžuka, kćerka Bajezida II. Iz ovog braka rodilo se dvoje djece: Husrev-beg, kasnije poznati bosanski i smederevski sandžak-beg i kćerka Neslišah.¹²⁸⁾

Ferhad-beg je jedno vrijeme bio sandžak-beg u Serezu. Tu mu je žena Seldžuka sagradila jednu medresu i tekiju.¹²⁹⁾ U Serezu im se rođio i sin Husrev oko 1480. godine. Pet godina kasnije Ferhad-beg je poginuo »u cvjetu mladosti« kod Adane u borbi protiv misirskih Mameluka.¹³⁰⁾

Husrev-beg je bio veoma ugledna ličnost. Mnogo je doprinio izgradnji Sarajeva. Njegove građevine u Sarajevu i danas predstavljaju monumentalnu arhitektonsku bazu tog grada. Husrev-beg je bio smederevski, zatim bosanski sandžakbeg. Pod njegovim vodstvom Osmanlije su osvojili mnoga područja u jugozapadnoj Bosni, Hrvatskoj i Slavoniji. Zbog velikih osvajačkih uspjeha dobio je nadimak *Gazi* (hrabri ratnik za vjeru). U defterima iz XVI stoljeća kao i u Gazi Husrev-begovim vakufnamama vidi se da je imao ogromne posjede širom Bosne i Hercegovine. Poginuo je u borbi protiv pobunjenih Kuča 1541. godine, odakle je prenesen u Podgoricu a odatle u Sarajevo, gdje je pokopan pokraj svoje džamije^{131a)}

Žena Husrev-begova zvala se Šahdidar. U Sarajevu je podigla džamiju te se po njoj i mahala u kojoj je bila džamija zvala Mahala Hasseki-hatun (*hasseki* znači titulu odabranih carskih žena). U popisu vakufa iz 1602. godine upisan je i vakuf Šahdidar, žene pokojnog Husrev-bega.¹³¹⁾

Otač hrišćanin (Abdulgafur)

¹²⁷⁾ Č. Truhelka, *Gazi Husrev-beg, njegov život i njegovo doba*, Sarajevo 1912., str. 4.

¹²⁸⁾ Isto, str. 3.

¹²⁹⁾ M. T. Gökbilgin, *Edirne...*, s. 639.

¹³⁰⁾ R. Samardžić, *Sulejman i Rokselana*, str. 261.

¹³¹⁾ H. Šabanović, *Teritorijalno širenje i građevni razvoj Sarajeva u XVI stoljeću*, Radovi Akademije nauka i umjetnosti BiH, knj. XXVI, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 9, Sarajevo 1965., str. 38.

^{131a)} *Tarih-i Pečevi* I, str. 44—45.

U narodnoj tradiciji Husrev-beg se veoma rijetko spominje. U Hörmanovoj zbirci pjesama nalazi se jedna pjesma posvećena Gazi Husrev-begu. To je pjesma »Gazi Husrev-beg vodi svatove u Stanbol.¹³²⁾

Borovina

Ova porodica je porijeklom iz Hercegovine. U Dubrovniku se 1484. godine spominje kao svjedok neki Đorđe Borovina.¹³³⁾ Od islamiziranih članova ove porodice poznat je Muhamed-beg Borovina, čiji su preci ili on sam prešao na islam.¹³⁴⁾ Zna se da je Muhamed-beg imao zijamet u hercegovačkom sandžaku 1519. godine.¹³⁵⁾

Stančići

Ta porodica iznikla je iz redova domaće feudalne klase. Prije osvajanja Bosne od strane Turaka od ove porodice poznat je Tvrtko Stančić, vojvoda i plemić bosanski.¹³⁶⁾ Nosiо je titulu usorskog vojvode. Poginuo je najvjerovatnije 1463. godine u borbi s Turcima. Imao je nekoliko braće od kojih je poznat samo Gašpar.¹³⁷⁾ Prvih godina poslije osvojenja Bosne javlja se u izvorima Radoje Stančić. U kakvoj je rodbinskoj vezi bio s Tvrtkom i Gašparom Stančićem nije poznato. U devetom deceniju XVI stoljeća Radoje Stančić je imao timar u nahiji Visoko u iznosu od 5.324 akče.¹³⁸⁾ Njegovi potomci su primili islam i postali ugledne spahiye.¹³⁹⁾

Članovi ove porodice koji su primili islam živjeli su u okolini Visokog. Daut Stančić je u početku XVI stoljeća imao timar u nahiji Dubrovnik, koja je pripadala Sarajevu¹⁴⁰⁾, a njegovi sinovi Mehmed i Kurd živjeli su takođe u okolini Visokog, čiji se posjedi tu navode u drugoj polovini XVI stoljeća.¹⁴¹⁾ U okviru nahije Visoko, štaviše, i jedno selo u XVI stoljeću nazivano je Stančići.¹⁴²⁾ Najvjerovatnije da je to selo predstavljalo baštinsku starinu i bazu porodice Stančića.

Daut Stančić

Mehmed

Kurd

¹³²⁾ Spomenica Gazi Husrev-begove četiristogodišnjice, Sarajevo 1932, str. 22—

—23.

¹³³⁾ Fermandžin, *Acta Bosnae*, str. 294.

¹³⁴⁾ Istorija naroda Jugoslavije knj. II, str. 125.

¹³⁵⁾ BBA, TD № 76, Sumarni defter hercegovačkog sandžaka iz 1519. godine; OIS br. 95 fo 8.

¹³⁶⁾ Fermandžin, *Acta Bosnae*, str. 185, 207, 230; Lj. Stojanović, *Povelje i pisma*, str. 122.

¹³⁷⁾ P. Andelić, *O usorskim vojvodama i političkom statusu Usore u srednjem vijeku*, Prilozi XIII, Institut za istoriju, Sarajevo 1977, str. 41.

¹³⁸⁾ BBA, TD № 18 (1485); OIS br. 61, fo 44.

¹³⁹⁾ Istorija naroda Jugoslavije, knj. II, str. 114.

¹⁴⁰⁾ BBA, TD № 56, Sumarni defter bosanskog sandžaka iz 1516. godine; OIS br. 63, fo 42.

¹⁴¹⁾ BBA, TD № 379, Opširni defter bosanskog sandžaka iz XVI stoljeća (poslije 1568); OIS br. 76, fo 336.

¹⁴²⁾ BBA, TD X 379 (poslije 1568); OIS br. 76, fo 306.

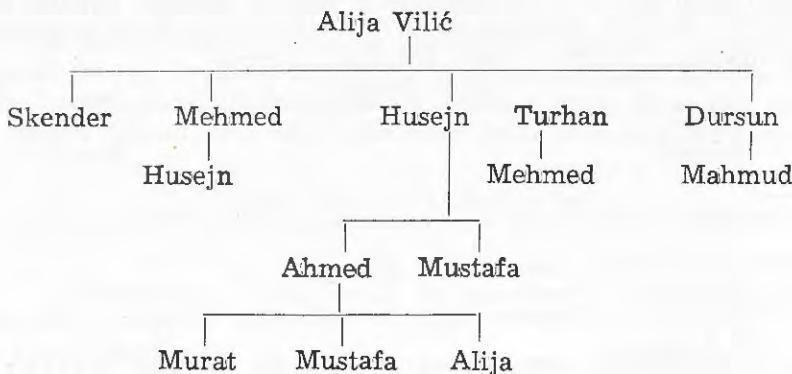
Starčići

U istim izvorima u kojima se javljaju Stančići javlja se i nekoliko posjednika s prezimenom Starčić. Moguće je da su ti Starčići potomci srednjovjekovne porodice Starčić, koja je živjela u okolini Dubrovnika.¹⁴³⁾ Od Starčića koji su primili islam poznat je: Mustafa Starčić. Godine 1516. zabilježen je njegov timar u nahiji Borač u iznosu od 2.512 akči.¹⁴⁴⁾ U srodstvu s Mustafom bio je i Rustem Starčić, čiji je dio timara u nahiji Vratar prešao na navedenog Mustafu.¹⁴⁵⁾ I Jakub Starčić pripadao je toj porodici. On je uživao timar u nahiji Bistrici u hercegovačkom sandžaku 1519. godine.¹⁴⁶⁾

Vilići

Krajem XV stoljeća javlja se prvi član porodice Vilić¹⁴⁷⁾, koji je već bio prešao na islam. To je poznati Alija Vilić, koji je bio »serasker vilajeta Neretva«.¹⁴⁸⁾ Bio je ugledan spahijski vođa, a svoju porodicu uspio je da uvrsti među uglednije spahijske porodice. Koliko se moglo utvrditi iz turskih popisa iz prve polovine XVI stoljeća, A. Vilić je imao pet sinova: Skendera, Mehmeda, Turhana, Dursuna i Husejna. Svi su imali posjede u nahijama Rami, Uskoplju i Neretvi. I njihovi potomci bili su spahije i imali su posjede u pomenutim nahijama koje su naslijedili od očeva.

Porodica Vilić je, dakle, bila spahijska. Tokom XVI stoljeća članovi te porodice istakli su se u vojnim pohodima i stekli značajnije posjede u Bosni. Ti posjedi prelazili su sa oca na sinove i ostajali u porodici, tako da su Vilići uspjeli da se »uvrste u red vodećih spahijskih porodica«.¹⁴⁹⁾

¹⁴³⁾ M. Đinić, *Humsko trebinjska vlastela*, Beograd 1967, str. 25.

¹⁴⁴⁾ BBA, TD № 56 (1516); OIS br. 63, fo 67.

¹⁴⁵⁾ BBA, TD № 56 (1516); OIS br. 63, fo 76.

¹⁴⁶⁾ BBA, TD № 76 (1519); OIS br. 95, fo 76.

¹⁴⁷⁾ O ovoj porodici opširnije vid. B. Zlatar, *Kopčići i Vilići — (Prilog izučavanju muslimanskih begovskih porodica u Bosni i Hercegovini u XVI stoljeću)*, Prilozi, XIII — Institut za istoriju, Sarajevo 1977, str. 322—327.

¹⁴⁸⁾ BBA, TD № 56 (1516); OIS br. 63, fo 54, 55.

¹⁴⁹⁾ *Istorijski narod Jugoslavije*, knj. II, str. 114.

Obrenovići

Vlasteoska porodica Obrenovića potiče iz okoline Konjica. Rodonačelnik porodice Petar, sin Obrena (Obrenović), godine 1489. posjedovao je timar u nahiji Neretvi u iznosu od 40.225 akči. Petra Obrenova su Dubrovčani nazivali »dubrovačkim građaninom«. On se spominje u zapisniku Vijeća umoljenih od 19. juna 1487. godine.¹⁵⁰⁾ Petar je imao tri sina. Sva trojica su prešla na islam i bili istaknute ličnosti i u Osmanskom Carstvu.

Mehmed-beg Obrenović javlja se krajem XV stoljeća kao sandžakbeg Moreje. Još u to vrijeme bio je u prijateljskim odnosima s Dubrovčanima, koji su za njega nabavljali tkanine u Mlecima.¹⁵¹⁾ U vrijeme kada je bio sultanov kapidžibaša (1499) Mehmed-beg je posredovao na Porti u korist Dubrovčana. Stoga je Dubrovčane veoma obradovala vijest o dolasku Mehmed-bega za hercegovačkog sandžakbega. Bilo je to u oktobru 1500. godine. Već u martu 1501. Mehmed-beg je posjetio Novi.

Kao svome susjedu, Dubrovčani su Mehmed-begu slali svoje ljekare, poklone, obavještavali ga o novostima koje su ga interesovale.¹⁵²⁾ Na položaju hercegovačkog sandžakbega Mehmed-beg je bio do 1504. godine i ponovo od 1510. do 1511. godine. S ovog položaja otišao je za skadarskog sandžakbega. U to vrijeme je sagradio teku i medresu u Peći koja je pripadala skadarskom sandžaku. O ovim zadužbinama sačuvana je vakuf-nama Mehmed-bega Obrenovića iz druge dekade mjeseca redžepa 922 (10—19. augusta 1516. godine).¹⁵³⁾ Za ove objekte Mehmed-beg je uvakufio posjede u Podhumu i Seonici, selima u okolini Konjica, zatim posjede u Plovdivu, mlinove u okolini Peći i u okolini Foče.¹⁵⁴⁾ Pored ovoga, Mehmed-beg je uvakufio i dva sela u Dimitoki (danas Dydimóteichon, na granici Grčke i Turske), koja su se 1577. nalazila u rukama njegove djece.¹⁵⁵⁾ Kako su se zvala njegova djeca i na kakvom su bili položaju, nije poznato, jer se ni u vakuf-namni ne navode njihova imena, kao ni ime njegove žene. O njegovoј ženi u dubrovačkim izvorima postoji podatak da je »kao žena sandžak-begova, velikog prijatelja Dubrovčana, dobila na dar svilene tkanine u vrijednosti od 30 dukata.«¹⁵⁶⁾

Za Halil-pašu, drugog sina Petra Obrenovog navodi se da je bio rumelijski beglerbeg.¹⁵⁷⁾

¹⁵⁰⁾ Č. Truhelka, *Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive*, str. 443—444.

¹⁵¹⁾ T. Popović, *Dubrovnik i Turska u XVI veku*, Beograd 1973, str. 52.

¹⁵²⁾ Isto, str. 53—54.

¹⁵³⁾ Topkapi Müzesi Saray Arşivi, Prvi dio vakuf-name (početak), zaveden je pod signaturom E 4127, a kraj pod signaturom D 7093.

¹⁵⁴⁾ B. Zlatar, *Neki podaci o sandžakbegu Mehmed-begu Obrenoviću*, Pri-lozi Instituta za istoriju, Sarajevo X/2, str. 342.

¹⁵⁵⁾ M. T. Gökbilgin, *Edirne...*, s. 407—408.

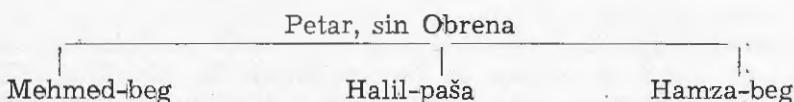
¹⁵⁶⁾ Č. Truhelka, *Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive*, str. 444.

¹⁵⁷⁾ *Istorijski časopis Jugoslavije*, knj. II, str. 112.

Za Hamza-bega se zna da je bio zaim. U okolini Višegrada držao je godine 1485. i 1489. dio zijameta Višegrad s prihodom od preko 73.000 akčija.¹⁵⁸

Postoje opravdane indicije da od ove porodice vuče porijeklo i spa-
hijska porodica Buturović iz nahije Neretve.¹⁵⁶)

Kako o potomcima sinova Petra Obrenovog nema nikakvih drugih podataka, to je vjeroatno da ta loza nije išla putem većeg uspona, nego se završila na običnim timarnicima.

Atlagicji

Atlagići su bili veoma poznata i ugledna begovska porodica u Livnu. Naročito značajnu ulogu odigrali su u XVII. stoljeću, kada su bili kapetani livanjske kapetanije. Ova porodica je izumrla 1919. godine.¹⁶⁰⁾

Vladalo je mišljenje da se Atlagići javljaju 1537. godine kada je neki Atli-aga sa Murat-begom Tardićem učestvovao u borbama oko Klisa.¹⁶¹⁾ Čini se, međutim, da ova porodica vuče svoje porijeklo još iz XV stoljeća. Naime, u bosanskom defteru iz 1485. godine upisan je timar Mustafa-bega, sina Atlu u iznosu od 48.440 akči.¹⁶²⁾ Taj Atlu je najvjerojatnije rodonačelnik ove porodice. O tom Mustafa-begu niti o njegovim potomcima nisam, međutim, pronašla drugih podataka.

Spomenuti Atli-aga, koji je učestvovao u borbama oko Klisa, posjedovao je timar u kliškom sandžaku i od njega vuku porijeklo Atlagići koji su kasnije živjeli u Livnu.¹⁶³⁾

Atlagići su dosta opjevani i u narodnim pjesmama:

»Bijelo Hlivno sokolovo gniazdo

U tebi se sokolovi legu

Sokolovi bezi Atlagići.«¹⁶⁴⁾

Ima još niz narodnih pjesama u kojima se govori o članovima ove porodice, ali to su pjesme koje potiču iz XVII stoljeća kada je ova porodica imala više svojih članova u krugovima spahijskog staleža.

¹⁵⁸ BBA, TD № 18 (1485); OIS br. 61, fo 56; BBA, TD No 974 (1489); OIS br. 88, fo 43.

¹⁵⁰ D. Buturović, *Isprave spahijskih porodica iz nahije Neretve*, POF VI-VII/1956-57, str. 193-258.

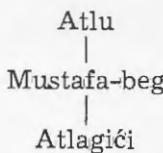
¹⁶⁰⁾ A. Nametak, *Atlagiči u povijesti i narodnoj tradiciji*, JAZU Zagreb 1964, Zbornik za narodni život i običaje.

¹⁶¹⁾ S. Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, str. 13; H Kreševljaković, u Hrvatskoj enciklopediji s. v. *Atlagići*.

¹⁶²⁾ BBA, TD № 18 (1485); OJS br. 61, fo 31; A. Nametak, *Atlagići u povijesti i narodnoj tradiciji*, str. 183.

¹⁶³⁾ BBBA, TD № 284, Opširni defter za kliški sandžak iz 1550 godine; OIS br. 212, fo 194.

¹⁶⁴⁾ M. K. Ljubušak, *Narodno blago*, str. 302.

Bogojević - Davudpašići

Hammer piše da je porodica Bogojević porijeklom iz Dalmacije.¹⁶⁵⁾ Prvi poznati član te porodice Davud-paša Bogojević došao je na dvor sultana Mehmeda II. Jedno vrijeme bio je beglerbeg Rumelije¹⁶⁶⁾, a 1502. godine postao je vezir Porte. Umro je 1505. godine. Kao svoje zadužbine Davud-paša je podigao u Istanbulu džamiju, medresu, mekteb i imaret.¹⁶⁷⁾

U bosanskom defteru od 1485. godine navodi se zijamet Jeleč u posjedu »Kasim-bega, brata njegove ekselencije Davud-paše. Naime, Davud-paša je imao brata Kasim-bega, koji je u devetom deceniju XV stoljeća bio zaim i služio u našim krajevima.¹⁶⁸⁾

Davud-paša Bogojević imao je četiri sina: Mustafa-bega, Mehmed-bega- Mahmud-bega i Sulejmana.

Mustafa-beg se prvo spominje kao sandžakbeg Sereza, odakle je u februaru 1517. došao za hercegovačkog sandžakbega, i tu ostao do maja 1518. godine.¹⁶⁹⁾ Jedno vrijeme je bio i sandžakbeg Janjine (Grčka) i Amasije (Turska, grad Amasija nalazi se sjeveroistočno od Ankare).¹⁷⁰⁾ Učestvovao je u pohodu sultana Selima na Siriju i Egipat 1517. i 1518. godine.¹⁷¹⁾ Postao je carski zet oženivši se kćerkom Bajezida II.¹⁷²⁾ Imao je sinove: Mehmeda, Ahmeda Čelebiju¹⁷³⁾ i Mahmuda. Mahmud je kao kajmekam hercegovačkog sandžakbega dolazio u Hercegovinu u vrijeme kada je Mustafa-paša bio u ratu u Siriji i Egiptu.¹⁷⁴⁾

Ostali sinovi Davud-paše, po svoj prilici, nisu zauzimali neke više položaje. Spominju se jedino kao nasljednici Davud-pašinih posjeda.¹⁷⁵⁾ S obzirom na to da o njima nema opširnijih podataka, to može značiti da nisu zadržali porodično ime i da se nisu vezivali za porodičnu tradiciju. Ili, možda, da više nisu postigli znatnija zvanja koja bi se u istoriji zabilježila.

¹⁶⁵⁾ Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, II, Pest 1827—1835, s 332.

¹⁶⁶⁾ M. T. Gökbilgin, *Edirne...*, s. 405.

¹⁶⁷⁾ Isto, str. 405.

¹⁶⁸⁾ BBA, TD № 18 (1485); OIS br. 61, fo 83.

¹⁶⁹⁾ T. Popović, *Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku*, str. 95.

¹⁷⁰⁾ M. T. Gökbilgin, *Edirne...*, s 474; I. H. Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi* II, s. 2.

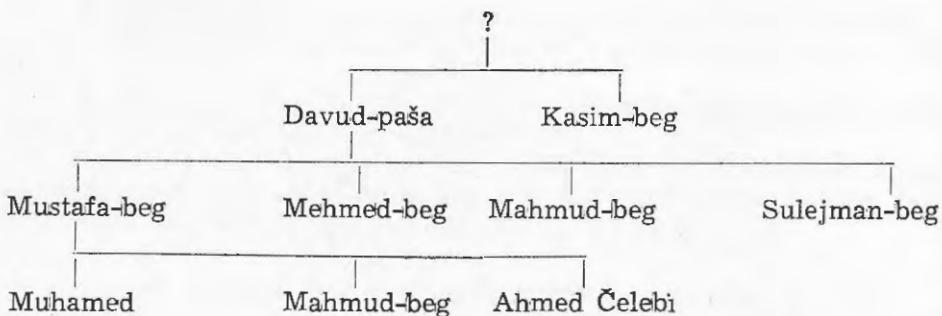
¹⁷¹⁾ T. Popović, *Upravna organizacija hercegovačkog sandžaka u XVI veku*, POF XII—XIII/1962—63, Sarajevo 1965, str. 78.

¹⁷²⁾ M. T. Gökbilgin, *Edirne...*, s. 474.

¹⁷³⁾ Isto, str. 474.

¹⁷⁴⁾ T. Popović, *Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku*, str. 95

¹⁷⁵⁾ M. T. Gökbilgin, *Edirne...*, s. 406, 407, 409.

Borovinići

Borovinići su bili poznata srednjovjekovna porodica u Bosni. Knez Tvrtko Borovinić bio je istaknuta ličnost na dvoru bosanskih kraljeva Tvrtka I i Stjepana Ostojića.¹⁷⁶⁾ Bio je oženjen Katarinom, unukom Hrvoja Vukčića, s kojom je imao kćerku Milicu.¹⁷⁷⁾ Njegovi potomci primili su islam u drugoj polovini XV stoljeća. Već 1499. godine nalazimo Sinan-pašu Borovinića, potomka kneza Tvrtka Borovinića, kao bosanskog sandžakbega. U svom komentaru u prevodu putopisa E. Čelebije H. Šabanović piše za Sinan-pašu Borovinića da je nakon položaja bosanskog Sinan-paša otisao za rumelijskog begler-bega. Od 1504. do 1506. godine bio je hercegovački sandžakbeg, od konca 1506. do oktobra 1513. smederevski sandžakbeg, odakle je ponovo došao za bosanskog sandžakbega i tu ostao do 1514. godine. Dok je bio na tom položaju, često je sa svojim trupama provaljivao u Dalmaciju i Hrvatsku. Iste godine 1514. Sinan-paša postaje rumelijski begler-beg.¹⁷⁸⁾ Učestvovao je u bici na Čaldiran polju (23. VIII 1514. godine) i Ahmed-pašu Hercegovića naslijedio na dužnosti velikog vezira.¹⁷⁹⁾ S Ali-begom Šehsuvarogluom uništilo je Alaudevlea, emira Dulkadira (područje Dulkadira je u Anadoliji sjeveroistočno od Adane), koji se nije odazivao pozivu sultana Selima u rat protiv šaha Ismaila.¹⁸⁰⁾

Sinan-paša je poginuo 1517. godine u bici kod Ridaniye, nedaleko od Kaira, kao glavni komandant turske vojske.¹⁸¹⁾

U vrijeme kada je bio hercegovački sandžakbeg Sinan-paša je sagradio niz zadužbina u Mostaru. Najpoznatija je džamija koju je Sinan-paša, u stvari, nadogradio na temeljima džamije ranijeg hercegovačkog sandžak-bega Sinan-paše (1474—1475). Ova džamija predstavljala je zna-

¹⁷⁶⁾ Lamenta de foris, vol. IV, fo 288, 18. februar 1421; Fermendin, *Acta Bosnae*, str. 151.

¹⁷⁷⁾ S. Ćirković, *Sugubi venac*, Istorijски časopis Istorijskog instituta u Beogradu, knj. XXI, 1974, str. 11.

¹⁷⁸⁾ E. Čelebi, *Putopis*, str. 466, napomena 51.

¹⁷⁹⁾ Islam Ansiklopedisi X cilt, str. 661—666.

¹⁸⁰⁾ R. Samardžić, *Sulejman i Rokselana*, str. 259.

¹⁸¹⁾ G. Elezović, *Turski spomenici*, str. 977.

čajan spomenik islamske arhitekture u Mostaru. Porušena je 1944. godine.¹⁸²⁾

U defteru za hercegovački sandžak iz 1519. godine nalazimo upisane zijamete »slavnog Ferid-bega Borovinića i njegovog sina Bajezida«.¹⁸³⁾ U kakvom su srodstvu ova dvojica zaima bili sa Sinan-pašom još se ne može utvrditi. Moguće je čak, da je Ferid-beg bio sin Sinan-pašin.

Ljubovići

Za Ljuboviće se zna da su porijeklom od stare bosanske vlastele.¹⁸⁴⁾ Krajem XV stoljeća spominje se nahija Ljubović u kadiluku Prijepolje. »Njeni vlasti su i tada bili podijeljeni u džemate a jedan je pripadao Skenderu sinu Ibrahimovu i to od vlaha koji pripadaju Mirči Radulu. Ibrahim, otac Skenderov, bio je brat kneza Đure a oba sinovi Herakovi. Đuro je imao svoj džemat vlaha koji je prvo pripadao ovoj nahiji. Kasnije su oni obrazovali posebnu nahiju koja se zvala Vraneš, dok je od potomaka Skenderovih nastala poznata hercegovačka begovska porodica Ljubovići.¹⁸⁵⁾ Čifluci i odžaci Ljubovića nalazili su se u Nevesinju i na Buni.¹⁸⁶⁾ Kuće Ljubovića su se, međutim, sve do danas sačuvale u Stocu.¹⁸⁷⁾

Krajem XVI stoljeća javlja se nekoliko značajnih ličnosti ove porodice. To su Osman Ljubović, zaim koji je bio susjed Dubrovčana, od -kojih je dobivao darove i s kojima je bio u prijateljskim odnosima¹⁸⁸⁾, zatim Sulejman Ljubović, koji je vršio službu nazora u Novom¹⁸⁹⁾, te njegov sin Omer-beg. Sulejman-beg i Omer-beg su pogubljeni zajedno 1628. godine u Travniku.¹⁹⁰⁾ Inače, o tim ličnostima ima malo sigurnih podataka.

¹⁸²⁾ H. Hasandedić, *Sinan-pašina džumija u Mostaru*, POF XII—XIII/1962—63, str. 206—261.

¹⁸³⁾ BBA, TD № 76 (1519); OIS br. 95 fo 7.

¹⁸⁴⁾ V. Ćubrilović, *Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini*; L. Thaloczy, *A bosnyak-hercegovinæ »beg« czmiröl*, str. 12; *Sabrania dela Vuka Karadžića*, Istorijski spisi II, str. 541—542.

¹⁸⁵⁾ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 166.

¹⁸⁶⁾ E. Čelebi, *Putopis*, str. 412, 455.

¹⁸⁷⁾ Dž. Čelić — M. Mujezinović, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, str. 224.

¹⁸⁸⁾ HAD, Cons. Rog. 169; Dona Turcarum 119'.

¹⁸⁹⁾ Č. Truhelka, *Nekoliko mlađih pisama hercegovačke gospode pisane bosančicom iz dubrovačke arhive*, GZM XXVI/1914, str. 474—494.

¹⁹⁰⁾ S. Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini* str. 71, 59.

Begovi Ljubovići opjevani su mnogo u narodnim pjesmama. Oni su, čak, držali i narodne pjevače u svojim kućama.¹⁹¹⁾ Ove narodne pjesme o begovima Ljubovićima potiču najviše iz XVII stoljeća: »Ahmed-beg Ljubović i vila«, »Beg Ljubović i Mate Latinine«, »Beg Ljubović udaje kćerku Umihanu«, »Osveta Ljubovića Hane«.¹⁹²⁾

Porodica Ljubovića je jedna od onih begovskih porodica koje su se dugo održale, sve do naših dana, a javile su se u XVI stoljeću.

A l a j b e g o v i ē i

Porodica Alajbegovića vuče porijeklo od srednjovjekovne bosanske porodice¹⁹³⁾, a ime su dobili po tome što su im prvi poznati funkcioneri u ranijem turskom periodu bili alajbezi.

Najstariji član ove porodice bio je Davud-beg, porijeklom iz Bosne, gdje je imao i posjede. Bio je silahdar na dvoru sultana Fatiha, a kasnije bosanski alajbeg. Umro je oko 1521. godine.¹⁹⁴⁾ Davud-beg je imao sina Džafer-bega, koji je bio među prvim saradnicima i savjetnicima Gazi Husrev-bega. Mnogo je ratovao po Bosanskoj krajini s poznatim Malkoč-begom, sinom Karaosmanovim.¹⁹⁵⁾ U drugoj deceniji XVI stoljeća imao je dio zijameta u nahiji Jeleč u iznosu od 14.315 akči.¹⁹⁶⁾ Taj zjamiet mu je kasnije povećan te je 1541. godine iznosio 25.734 akče.¹⁹⁷⁾ Džafer-beg je imao osam sinova. Jedan od te osmorice bio je otac poznatog istoričara Ibrahima Alajbegovića-Pečevije koji je osim Ibrahima imao još dva sina i jednu kćer.

Majka Ibrahima Pečevije bila je iz poznatog roda Sokolovića, sestra Ferhad-paše Sokolovića. Ibrahim se rodio oko 1573. Rano je ostao bez

¹⁹¹⁾ M. Hadžijahić, *Narodni pjevači na dvorovima bosansko-hercegovačke aristokracije*, Kalendar Narodna uzdanica za 1935. godinu, Sarajevo 1934, str. 74.

¹⁹²⁾ S. Orahovac, *Stare narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1976, str. 121, 406, 429, 558.

¹⁹³⁾ H. Šabanović, *Književnost Muslimana na orijentalnim jezicima*, str. 291.

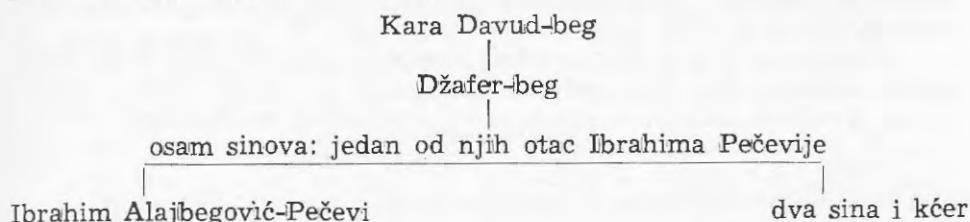
¹⁹⁴⁾ Isto, str. 292.

¹⁹⁵⁾ Isto, str. 293.

¹⁹⁶⁾ BBA, TD № 56 (1516); OIS br. 63, fo 31.

¹⁹⁷⁾ BBA, TD № 201, Sumarni defter bosanskog sandžaka iz 1541. godine, OIS br. 87, fo 24.

oca te je živio kod ujaka Ferhad-paše. Poslije Ferhad-pašine smrti vratio se u Pečuj. Tu je napisao svoju poznatu istoriju »Tarih-i Pečevi«. Od potomaka je imao jednu kćer.¹⁹⁸⁾

Alajbegović — Mihalibegović

Radi se najvjerojatnije o ogranku poznate porodice Mihaloglua, koji su vršili razne funkcije u Bosni tokom XVI stoljeća. Da li su se i kasnije održali u Bosni, nije poznato.

Osnivač porodice Mihalogloua jestе Mihal, vizantijski feudalac i lokalni zapovjednik u sjeverozapadnoj Anadoliji. Njegov sin Ali-beg Mihaloglu učestvovao je u borbama turske vojske u Srbiji. Do 1460. godine bio je subaš braničevske oblasti, a onda sandžakbeg vidinskog sandžaka. Zajedno s bratom Skender-begom učestvovao je 1462. godine u pohodu sultana Mehmeda na Vlašku. U vrijeme sultanovog pohoda na Bosnu (1463), svojim upadima u Ugarsku onemogućavao je ugarske trupe da intervenišu u Bosni. Kad je Bosna zauzeta, dotadašnji smederevski sandžakbeg Mehmedbeg Minetović otišao je u Bosnu, a na njegovo mjesto je postavljen Ali-beg. Na upravi u smederevskom sandžaku Ali-beg je bio šest puta (1463—1464, 1467—1472, 1475—1479, 1481—1486, 1492—1494 i 1498—1499).¹⁹⁹⁾ Umro je najvjeroatnije u Plevni poslije 1514. godine.²⁰⁰⁾ U Srbiji je ostavio nekoliko zadužbina.

Ali-begov brat Skender-beg istakao se u borbama oko Zvornika i bio je postavljen za zapovjednika toga grada. Jedno vrijeme je bio smederevski sandžakbeg.²⁰¹⁾

Ali-beg je imao pet sinova: Ahmed-bega, zvanog Čelebi, Mehmed-bega, Hasan-bega, Hizir-bega i Mustafa-bega.²⁰²⁾

Hasan-beg Alibegović bio je hercegovački sandžakbeg od 1511. do 1512. godine. Skoro cijelo vrijeme svoga begovanja bio je u ratu te je rijetko boravio u Hercegovini.²⁰³⁾

¹⁹⁸⁾H. Šabanović, *Književnost Muslimana na orijentalnim jezicima*, str. 308.

¹⁹⁹ O. Zirojević, *Tursko vojno uređenje u Srbiji (1459—1683)*, Beograd 1974, str. 261.

²⁰⁰ O. Zirojević, *Smederevski sandžak-beg Ali-beg Mihaloglu*, *Zbornik za istoriju Matice srpske* III/1971, str. 9—27.

201) Isto, str. 14 i 21.

202) Isto, str. 25

²⁰³⁾ T. Popović, *Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku*, str. 94.

Za Ahmeda Čelebiju, drugog Ali-begovog sina, zna se da je bio pjesnik. Drugih podataka o njemu nema.²⁰⁴⁾

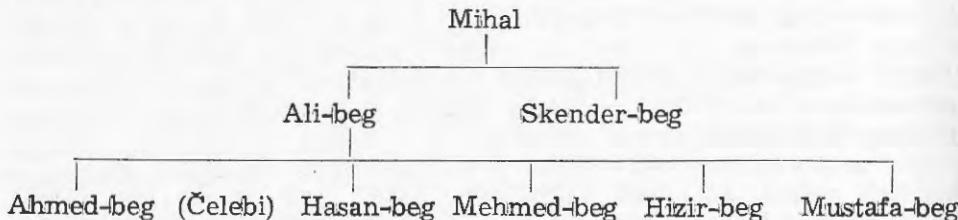
Mehmed-beg Alibegović je učestvovao 1514. godine u pohodu sultana Selima na Perziju. Nešto kasnije (1517) spominje se kao bosanski sandžakbeg. Umro je 1536. godine na ovoj dužnosti.²⁰⁵⁾

Vjerovatno je ovaj Mehmed-beg identičan s hercegovačkim sandžakbegom Alibegovićem. Mehmed-beg Alibegović se, naime, prema dubrovačkim izvorima, nalazio na položaju hercegovačkog sandžakbega od juna 1523. do augusta 1527. godine.²⁰⁶⁾ Dosta je doprinio izgradnji Skradina. Bio je oženjen kćerkom Ahmed-paše Hercegovića, koja je kao žena visokog dostojanstvenika često dobivala poklone od Dubrovačke Republike.²⁰⁷⁾

Hizir-beg, četvrti Ali-begov sin, bio je ĉustendilski sandžakbeg (1542) i segedinski valija (1551).²⁰⁶

O petom Ali-begovom sinu Kara Mustafi se ne zna kakvu je službu imao.

Pod navedenim prezimenima u Bosni i Hercegovini u XVI stoljeću javljaju se još: Mustafa Alibegović, koji je bio na dužnosti hercegovačkog sandžakbega 1504. godine²⁰⁹), zatim Kasum-beg Mihaljbegović, hercego-vački sandžakbeg od 1512. do smrti 1513.²¹⁰) i Dede-beg Mihaljbegović, koji se 1582. godine spominje kao zamjenik Mehmed-bega, kliškog san- džakbega.²¹¹⁾

Begović

Pod ovim prezimenom javlja se u Bosni tokom turske uprave više porodica. Iz XVII stoljeća poznat je jedino Daud-beg Begović. Godine 1502. Dubrovčani mu šalju dar kao novom begu.²¹²⁾

²⁰⁴⁾ O. Žirojević, Smederevski sandžak-bea Ali-beag Mihaloalu, str. 26.

205) Isto, str. 26.

²⁰⁶⁾ T. Popović. *Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku*, str. 96.

²⁰⁷⁾ T. Popović, *Upravna organizacija hercegovačkog sandžaka u XVI veku*, str. 92; Cons. Rog. 37, 104°, 105.

²⁰⁸ Q. Zirrojeiev. *Smederevski sandžak-bea Ali-bea Mihalođlu*, str. 26.

209) HAD. Cons. Bog. 37. 248

²¹⁰⁾ T. Popović. *Svisak hercegovačkih namesnika u XVI veku*, str. 94.

²¹¹) *Monumenta Spectantinae Historiam Slavorum Meridionalium* volumen

²¹¹ *Monumenta Spectaculorum Historiarum Slavorum Internationalium*, Volumen XXXII, *Monumenta Uscochorum pars. I*, Zagreb 1910, str. 30.

²¹²⁾ HAD, Cons. Reg. 29, 17. VIII 1902. 74.

O m e r b e g o v i Ć i

I od ove porodice za sada nam je poznat samo jedan član. To je Daut-beg Omerbegović hercegovački sandžakbeg od maja 1509. do februara 1510. godine.²¹³⁾

S o k o l o v i Ć i

Jedna od najznačajnijih muslimanskih feudalnih porodica čiji su članovi odigrali značajnu ulogu u istoriji Bosne je, svakako, porodica Sokolovića. Iz ovog roda poteklo je nekoliko državnika i značajnih ličnosti u Osmanskem Carstvu. Tokom XVI stoljeća smjenjivalo se nekoliko članova ovog roda na vodećim položajima u carevini.

Porodica Sokolovića vodi porijeklo od sitnog seoskog plemstva. Imala je nekoliko ogranača koji su naseljavali predio između Glasinca i Lima.²¹⁴⁾ Krajem XVI stoljeća ušli su i u jedan grbovnik domaće vlastele.²¹⁵⁾

Prvi čovjek koji je odveden kao adžami-oglan iz roda Sokolovića bio je Deli Husrev-paša. On je doveden u carski saraj krajem XV stoljeća. Njegovo napredovanje u službi počinje već 1516. godine kada je otpremljen u Konju za namjesnika. Nakon toga bio je beglerbeg u Di-jarbekiru, Šamu, Halepu i Rumeliji. Od 1535. do 1536. godine bio je valija u Egiptu da bi nakon toga postao član vezirskog vijeća.²¹⁶⁾ Sultan Sulejman mu je uskratio državni pečat u korist vezira Rustem-paše Opukovića. To je bio razlog da Husrev-paša izvrši samoubistvo 1544. godine.²¹⁷⁾ Njegovi rođaci imali su timare širom Bosne.²¹⁸⁾ Husrev-paša je imao sina Kurd-bega. Po mišljenju M. Mujezinovića, Husrev-pašin sin je i Mustafa-ag a beg, čiji se grob nalazi u Šetićima (okolina Rogatice). Na nišanu je uklesana godina smrti početak mjeseca ša'bana 962 (21—30. VII 1555). Inače užglavni nišan na ovom grobu je visok 3,0 m. i jedan je od najvećih na području Bosne i Hercegovine.²¹⁹⁾

Kurd-beg Sokolović, sin Deli Husrev-pašin bio je sandžakbeg u Nigdu (Turska, grad Nigde nalazi se jugoistočno od Ankare). Umro je oko 1572. godine. Njegova smrt veoma je ražalostila tadašnjeg sultana Selima II.²²⁰⁾

Mustafa-paša Sokolović (Lala), došao je u sultanov saraj uz pomoć svog starijeg brata Deli Husrev-paše. Njegov uspon počeo je onoga dana

²¹³⁾ T. Popović, *Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku*, str. 91.

²¹⁴⁾ R. Samardžić, *Mehmed Sokolović*, Beograd 1975, str. 14.

²¹⁵⁾ Isto, str. 16.

²¹⁶⁾ Isto, str. 8.

²¹⁷⁾ S. Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, str. 30.

²¹⁸⁾ BBA, TD № 201 (1541); OIS br. 87, fo 46, 57, 63.

²¹⁹⁾ M. Mujezinović, *Islamska epigrafička u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1977, str. 104—105.

²²⁰⁾ S. Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, str. 38.

kada je postao carski berberbaša. Kasnije je postao mirahor i češnegir. Bio je lala, vaspitač carevića Selima. Njegova velika zasluga je osvajanje Kipra i Širvana. Kao serasker osmanlijske vojske zapovijedao je u ratu protiv Perzije 1578—79. godine. Njegova velika želja da postane veliki vezir nije se ostvarila. Umro je 1580. godine. Imao je sina Mehmed-pašu²²¹⁾ Mustafa-paša Sokolović bio je cijeloga života u neprijateljstvu sa svojim slavnim rođakom Mehmed-pašom Sokolovićem.

Mehmed-paša Sokolović, sin spomenutog Mustafa-paše zauzimao je položaj beglerbega Mer'aša. Njegova majka bila je kćerka egipatskog sultana Kansu Garije. Umro je veoma mlađ u tridesetoj godini života 1574. godine.²²²⁾

Mehmed-paša Sokolović (Visoki), veliki vezir rodio se u selu Sokolovićima nedaleko od Rudog. Otar mu se zvao Dimitrije²²³⁾ i imao je osim Mehmeda (kome je rođeno ime bilo Bajo), još dva sina i jednu kćer koja je bila udata za Sinan-bega Boljanića, hercegovačkog sandžakbega. Jedan od braće Mehmed-paše bio je i Makarije, iguman manastira Hilandara, kasnije prvi patrijarh obnovljene Pećke patrijaršije.²²⁴⁾ Sinovac Mehmed-paše i Makarija Antonije bio je 1570 hercegovački mitropolit.²²⁵⁾

Mehmed je kao adžamī-oglan odveden u Jedrene i tu stekao svoje prvo obrazovanje. Službu na dvoru je započeo kao rakabdar²²⁶⁾, zatim čohadar²²⁷⁾, silahdar²²⁸⁾ te češnegirbaša.²²⁹⁾ Godine 1543. sultan Sulejman ga je postavio za kapidžibašu, zapovjednika dvorske straže. Položaj kapudan-paše Mehmed-paše je dobio nakon smrti Hajrudina Barbarose 1546. godine i na tom položaju ostao je do 1551. kada je unaprijeđen u zvanje rumelijskog beglerbega. Te godine povjeren mu je zapovjedništvo nad vojskom u ratu protiv ostataka Ugarske i Habsburgovaca.^{229a)}

Juna 1555. godine, nakon uspjeha na istočnom ratištu i pogubljenja princa Bajezida, sultan Sulejman Veličanstveni imenovao je Mehmed-pašu Sokolovića trećim vezirom Porte. »Ulaskom u vezirsko veće, Mehmed Sokolović je postao stub carstva, ministar i velmoža konačno vezan za Carrigrad...« Otada mu je bio otvoren put ka položaju prvog ministra. U međuvremenu oženio se kćerkom prestolonasljednika Selima, sultanim Ismihan (1562). Tada je već imao dva sina Hasana i Kurda. Nije poznato ime njihove majke. U to vrijeme postati carski zet značilo je mnogo, i to

²²¹⁾ Isto, str. 57.

²²²⁾ Isto, str. 47.

²²³⁾ Dimitrije Sokolović je kasnije prešao na islam i dobio je ime Džemaludin Sinan-beg. Bio je mutevelija jednog vakufa koji je njegov sin Mehmed-paša osnovao u Bosni. Vid. R. Samardžić, *Mehmed Sokolović*, str. 33.

²²⁴⁾ M. Vučićević, *Znameniti Srbi muhamedanci*, Beograd 1901, str. 47; *Istorijski narod Jugoslavije II*, str. 110.

²²⁵⁾ M. Vučićević, nav. djelo, str. 51.

²²⁶⁾ Rukabdar-dvorjanik koji je pomagao svome gospodaru da uzjaše na konja.

²²⁷⁾ Čohadar-dvorjanin — koji se starao o odijelu svoga gospodara.

²²⁸⁾ Silahdar-dvorjanin koji se starao o oružju svoga gospodara.

²²⁹⁾ Češnegirbaša-pratilac sultana na putovanjima.

^{229a)} B. Đurđev, *Prva godina ratovanja Mehmeda Sokolovića u Banatu i prva opsada Temišvara*, Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu, knj. VII, sv. 1—3, 1934, str. 68.

je bio jedan od puteva ka položaju velikog vezira. Mehmed-paša je taj položaj dobio 28. juna 1565. godine. Od tada počinje njegova uspješna uprava u Turskom Carstvu, za vladavine trojice sultana: Sulejmana Veličanstvenog, Selima II i Murata III. Odmah u početku svoga vezirovanja odlazi u pohod na Austriju. Za vrijeme toga rata umro je sultan Sulejman. Naslijedio ga je sin Selim, koji je zadržao Sokolovića na položaju prvog ministra. Poslije uspješnog pohoda na Siget, Mehmed-paša više nije išao često na ratište, već je radije ostajao u Istanbulu.

Kada je Murat III stupio na prijestolje, broj neprijatelja Mehmed-paše Sokolovića se naglo uvećao. 11. oktobra 1579. godine ubio ga je jedan derviš, vjerovatno porijeklom iz Bosne.

Za života Mehmed-paša je podigao mnogobrojne zadužbine po cijelom Carstvu. Na njega nas i danas podsjeća veličanstveni most preko Drine u Višegradu na kojem stoe uklesane riječi pjesnika Nihadija »... Građevina mu ispadne tako divna, da se onome koji je vidi čini da zrno bisera stoji u vodi a nebeski svod mu je školjka.«

U rodnom selu Sokolovićima Mehmed-paša je podigao džamiju, mekteb, musafirhanu, vodovod. Svoje zadužbine ostavio je i u Istanbulu, Beogradu, Bečkereku (sada Zrenjanin). Njegovo doba pored uspona u građiteljstvu obilježeno je i velikim uspjesima u književnosti. Za svoje vladavine Mehmed-paša je nastojao da na visoke položaje u Carstvu postavlja ljude iz roda Sokolovića. Tako su u to vrijeme njegovi rođaci zauzimali najviše položaje po provincijama Turskog Carstva.

Mehmed-paša je imao četiri sina: Kurd-bega, Hasan-pašu, Ibrahima i Ahmed-bega.

Za Kurd-bega Sokolovića ne zna se kada je rođen ni ko mu je bila majka. Prvo učešće u vojni bio mu je pohod na Siget u kojem su učestvovali i njegov otac i brat Hasan. Veoma mlađ dobio je položaj hercegovačkog sandžakbega. Bilo je to 1569. godine. Hercegovina je u to vrijeme bila u stalnoj opasnosti od Mlečana. Mladi Sokolović je uspio da održi mir u Hercegovini. To mu je uspijevalo i zbog susjeda Dubrovčana koji su takođe željeli mir na granici. Dubrovčani su održavali dobre odnose sa Kurd-begom, kome su slali svoje majstore za gradnju njegovih zadužbina u Pljevljima, Foči i Mostaru.²³⁰⁾ Od Dubrovčana je često dobjivao poklone, kao i njegov otac Mehmed-paša.

Kurd-beg je umro veoma mlađ 1571. godine. Mehmed-pašu je veoma pogodila sinovljeva smrt te je u njegov spomen podigao karavansaraj pokraj mosta na Trebišnjici.²³¹⁾

Hasan-paša Sokolović drugi je sin Mehmed-pašin za koga se takođe ne zna kada je rođen i ko mu je bila majka. Učestvovao je u pohodu na Siget sa svojim ocem i bratom Kurd-begom. Hasan-paša je bio beglerbeg u Dijarbekiru, sandžakbeg u Bosni, Erzerumu, Anadolju, Temišvaru i Budimu.²³²⁾ Na upravu u smederevski sandžak došao je 1571. godine da

²³⁰⁾ T. Popović, *Turska i Dubrovnik u XVI veku*, str. 276.

²³¹⁾ R. Samardžić, *Mehmed Sokolović*, str. 309.

²³²⁾ O Hasan-paši više vid. *Islam Ansiklopedisi V Cilt 1 kisim*, s. 225—329.

bi nadzirao gradnju očevih zadužbina u Beogradu. Hasan-paša je tada podigao i poznati vezirov saraj u Beogradu u kojem su kasnije odsjedale visoke ličnosti.

Hasan-paša je imao sina Mustafu, koji je bio zaim.²³³⁾

Ibrahim-han jedini je Mehmed-pašin sin koji je ostao u životu iz braka sa sultanijom Ismihan. Dugo godina je sakrivan u dvoru, jer carske kćeri nisu smjele imati muške djece. Ibrahim je bio namjesnik u Dijarbekiru i dva puta u Bosni. Umro je 1622. godine u Istanbulu.²³⁴⁾

Ahmed-beg, četvrti sin Mehmed-pašin bio je zaim u Bosni. U sumarnom defteru zvorničkog sandžaka iz 1570. godine u nahiji Visori upisan je »zijamet Ahmed-bega sina velikog vezira Sokol Mehmed-paše«.²³⁵⁾

Neki od potomaka Mehmed-paše bili su mutevelije njegovog vakuфа u Bečkerek (Zrenjanin). Mehmed-paša je, naime, kada je bio na vrhuncu moći od zapuštenog Bečkereka svojim zadužbinama napravio kasabu. Ti potomci potiču najvjerovaljnije od njegovog sina Ibrahima.²³⁶⁾

Semsa, sestra Mehmed-paše, bila je udata za hercegovačkog sandžakbega Sinan-bega Boljanića. O njoj se zna samo toliko da je u Banjoj Luci podigla most oko 1582. godine.²³⁷⁾

Od iste loze potječe i Rustem-beg Sokolović. Rano je primio islam i ne zna se kako mu je bilo rođeno ime. Pretpostavlja se da je bio brat Mehmed-pašinog oca Dimitrija. Imao je tri sina: Derviš-pašu, Ali-bega i Ferhad-pašu.²³⁸⁾

Derviš-paša je odrastao na carskom dvoru. Bio je beglerbeg u Dijarbekiru, a poginuo je u ratu protiv Perzije²³⁹⁾ (oko 1578). Učestvovao je u opsadi Jegra zajedno s rumelijskim beglerbegom Hasan-pašom, budimskim beglerbegom Hadim Ali-pašom i drugim istaknutim ličnostima.

Ali-beg je 1574. imenovan za kliškog sandžakbega na mjesto brata Ferhad-paše, koji je bio premješten za bosanskog sandžakbega.²⁴⁰⁾ Godine 1576. Ali-beg je postao pakrački sandžakbeg. Bio je veoma obrazovan. Mnogo je ratovao naročito u Ugarskoj.²⁴¹⁾ Umro je 1595. godine.

Ferhad-beg, kasniji Ferhad-paša Sokolović jedna je od značajnijih ličnosti iz porodice Sokolovića. Kao kliški sandžakbeg (1566—1574) istakao se u borbama protiv Mlečana i dosta doprinio osvajanjima u Skradinu, Drnišu, Vrani i Obrovcu. Osvojio je tvrđavu Zemunik i Pločnik, kulu

²³³⁾ *Istoriја Beograda I*, str. 333.

²³⁴⁾ S. Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, str. 32.

²³⁵⁾ EBA, TD № 395, Sumarni defter zvorničkog sandžaka iz 1570. godine; OIS br 142, fo 7

²³⁶⁾ R. Samardžić, *Mehmed Sokolović*, str. 86

²³⁷⁾ Dž. Čelić — M. Mujezinović, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, str. 133.

²³⁸⁾ R. Samardžić, *Mehmed Sokolović*, str. 362.

²³⁹⁾ Isto, str. 549.

²⁴⁰⁾ S. Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, str. 9.

²⁴¹⁾ R. Samardžić, *Mehmed Sokolović*, str. 363.

Vičivo i plodni Tinj, koji je postao feud porodice Sokolovića.²⁴²⁾ Dosta uspjeha imao je Ferhad-beg u borbama u Slavoniji. Uz pomoć hercego-vačkog sandžakbega Sinan-bega Boljanića porazio je zagrebačkog kano-nika Franju Filipovića. Franjo je kasnije prešao na islam i od njega vukuo lozu bosanski begovi Filipovići.²⁴³⁾

Od 1574. do 1580. godine Ferhad-beg je bio bosanski sandžakbeg. Za tih šest godina mnogo puta je provaljivao u Hrvatsku i Slavoniju i proslavio se tim borbama. Tada je zauzeo Podvizd, obje Kladuše, Sturlić, Ostrožac a 1577. i Zrin, nekadašnju djedovinu knezova Zrinjskih.²⁴⁴⁾

Kada je Bosna 1580. godine postala pašaluk, Ferhadbeg je postao prvi bosanski paša i na tom položaju je ostao do 1588. godine.²⁴⁵⁾ Cijelo to vrijeme je bio u dobrim odnosima s Dubrovčanima, dopisivao se s njima²⁴⁶⁾ i dobivao poklone koje su obično donosila po dva poklisara.²⁴⁷⁾ Ferhad-paša je poznat i po mnogobrojnim zadužbinama koje je podizao po Bosni. On je samo u Banjoj Luci od 1579. do 1587. godine podigao dvije stotine i šesnaest javnih objekata.²⁴⁸⁾ O njegovim zadužbinama nalazimo podatke u njegovoj vačufnami čiji se prepis nalazi u Vakufskoj direkciji u Sarajevu, a koji je objavio A. Muftić 1941. godine.²⁴⁹⁾ Najljepši spomenik među Ferhad-pašinim zadužbinama je džamija Ferhadija u Banjoj Luci. To je inače jedan od najljepših spomenika islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini. Ferhad-paša je ovu džamiju podigao od dobijenog ratnog plijena. To se može zaključiti iz natpisa koji se nalazi nad glavnim ulazom »...Sa ratnim imetkom podiže dobro taj odabrani muž«²⁵⁰⁾, a sačuvala se i jedna narodna pjesma u kojoj se kaže da je Ferhad-paša dobio otkupninu za oslobođenje grofa Wolfa Engelharda von Auersberga.²⁵¹⁾

Ferhad-paša je podizanjem svojih zadužbina uticao na formiranje nekih gradskih naselja u Bosni. Na putu između Sinja i Knina u selu Donje Hrvace Ferhad-paša je po naređenju sultana osnovao kasabu. Isto tako podizanjem džamije i mekteba uticao je na formiranje kasabe Zemunik.²⁵²⁾

Osim Banje Luke, Ferhad-paša je imao zadužbine u Livnu, Kostajnici, Dobrunu, Kratovu, Svinjaru, Vrani.²⁵³⁾

²⁴²⁾ S. Traličić, *Nin pod udarom tursko-mletačkih ratova*, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. 16—17, Zadar 1969, str. 532—542.

²⁴³⁾ S. Bašagić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, str. 20.

²⁴⁴⁾ V. Klaić, *Povijest Hrvata V*, Zagreb 1973, str. 412—413.

²⁴⁵⁾ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 81.

²⁴⁶⁾ HAD, *Acta Turcarum*, B III, № 11.

²⁴⁷⁾ HAD, *Cons. Rog.*, 1581, 109, 68, 224.

²⁴⁸⁾ A. Bejtić, *Banja Luka pod turskom vladavinom*, »Naše starine« I, Sarajevo 1953, str. 97.

²⁴⁹⁾ A. Muftić, *Moschee und Stiftung Ferhad Pasa's in Banja Luka*, Leipzig 1941.

²⁵⁰⁾ M. Mujezinović, *Turski natpisi iz nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine*, POF III—IV, Sarajevo 1953, str. 447.

²⁵¹⁾ A. Bejtić, *Banja Luka pod turskom vladavinom*, str. 100.

²⁵²⁾ A. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja...*, str. 140—141.

²⁵³⁾ A. Bejtić, *Banja Luka pod turskom vladavinom*, str. 97.

Iz vakuf-name Ferhad-paše Sokolovića saznaje se da su mu djeca bila pokopana u Livnu. Sinovi mu nisu uspjeli dostići položaj kakav je zauzimao Ferhad-paša. Husejn-beg i Mehmed-beg su živjeli u Banjoj Luci. Za Husejn-bega se zna da je 1614. godine obnovio očev most na Vrbasu.²⁵⁴⁾ Sulejman-beg je bio kapetan i podigao je džamiju, han i dućane u Dubočcu.²⁵⁵⁾ O četvrtom Ferhad-pašinom sinu zna se samo toliko da je imao posjede u nahiji Kobaš.²⁵⁶⁾ Ferhad-pašin rod je izumro u Banjoj Luci s njegovim pravnukom Mustaj-pašom.

Stričević velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića Mustafa-paša bio je takođe istaknuta ličnost. Doveden je u sultanov saraj u vrijeme kada se njegov slavni rođak već peo stepenicama uspjeha. Od samog početka Mehmed-paša je podržavao svog darovitog rođaka. I Mustafa-paša je bio sin hrišćanskih roditelja koji su do kraja života ostali u svojoj vjeri. Njegov je rođeni stričević bio patrijarh srpske crkve Makarije Sokolović.²⁵⁷⁾ Svoj uspješan put državnika Mustafa-paša je započeo kao bosanski sandžakbeg 1555. godine. Zatim je bio sandžakbeg u Fileku u Mađarskoj, a 10. septembra 1560. postao je sandžakbeg kliškog sandžaka. Nakon toga ponovo je došao za sandžakbega bosanskog sandžaka. U tome vremenu tj. 1565. godine osvojio je Krupu. Od 29. augusta 1566. Mustafa-paša je bio na položaju budimskog beglerbega, kada je dobio i titulu vezira. Pogubljen je u Budimu 1578. godine.²⁵⁸⁾

Mustafa-paša je poznat kao utemeljitelj više svojih vakufskih objekata i institucija. Prije 1555. godine podigao je na raznim stranama u Bosni nekoliko džamija, medresa, mesdžida i mekteba.²⁵⁹⁾ Godine 1555. osnovao je kasabu Rudo u svom rodnom kraju. Tu je podigao džamiju, mekteb, han, most, hamam, mlin na rijeci Krupi i razne dućane.²⁶⁰⁾ Osim Rudog, Mustafa-paša je podigao zadužbine u Sarajevu, Mokrom, Goraždu, Maglaju, Banjoj Luci, Kostajnici i kasabi Trn.²⁶¹⁾ Iz njegove vakuf-name saznajemo da nije ostavio živih potomaka.²⁶²⁾

Mustafa-pašin brat, zvani Lala odveden je zajedno s bratom Mustafom u sultanov saraj. Tamo je odgojen i prvi stepen koji je postigao bilo je zvanje mirahora. Bosanski namjesnik postao je 1566. godine, a bio je i anadolski i rumelijski beglerbeg. On je drugi iz ove slavne porodice koji je dobio i rang velikog vezira. Bilo je to 1604. godine. Tada mu je

²⁵⁴⁾ Dž. Čelić — M. Mujezinović, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, str. 132—133.

²⁵⁵⁾ Ankara, TK № 477, Opširni defter za Bosnu iz 1603—1617. godine; OIS br. 203, fo 164—165.

²⁵⁶⁾ Isto, fo 172.

²⁵⁷⁾ Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi I*, 20; A. Bejtić, *Rudo i rudski kraj kroz vijekove* — Spomenica povodom 30-godišnjice Prve proleterske brigade, Sarajevo 1971, str. 199—200.

²⁵⁸⁾ A. Bejtić, *Rudo i rudski kraj kroz vijekove*, str. 203.

²⁵⁹⁾ Isto, str. 203.

²⁶⁰⁾ *Vakufnama Kara Mustafa-paše Sokolovića iz 1555. godine o osnivanju grada Rudo*, preveo N. Filipović, Rudo — spomenica 30-godišnjice Prve proleterske brigade, str. 173—177.

²⁶¹⁾ Muhammed Enveri Kadić, *Hronika II*, str. 193—205.

²⁶²⁾ A. Bejtić, *Rudo i rudski kraj kroz vijekove*, str. 208.

pripala čast da izvrši krunisanje Bočkaja ugarskom krunom. Umro je 16. maja 1606. godine i sahranjen u Istanbulu. Imao je šestoro djece.²⁶³⁾

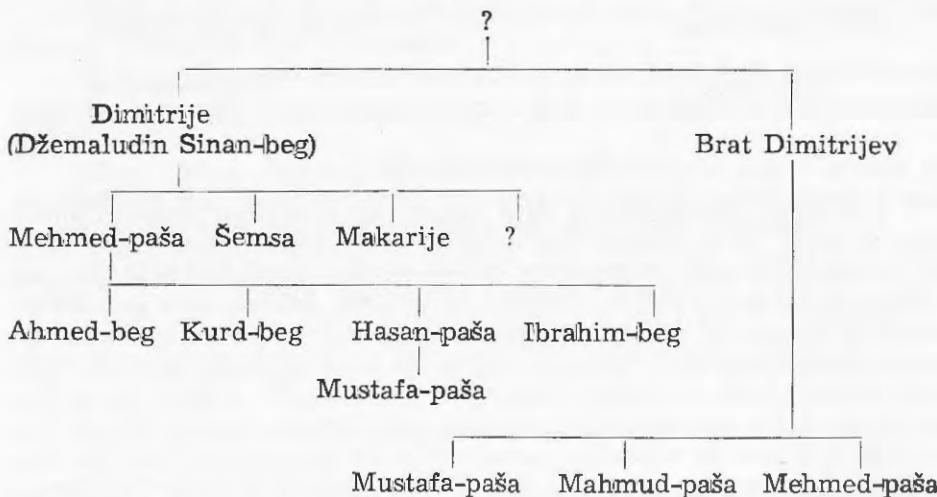
Za Mahmud-pašu Sokolovića zna se da je bio beglerbeg Rumelije. Umro je 1582. godine²⁶⁴⁾

I ova trojica stričevića velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića, braća Mustafa-paša, Mehmed-paša i Mahmud-paša bili su istaknute ličnosti.

Među mnogobrojnim rođacima Mehmed-pašinim u sultanov dvor došao je i Mustafa-paša Sokolović, zvani Kara Šahin. Bio je beglerbeg u Erzerumu, a zatim 1562. namjesnik u Egiptu. Mustafa-paša (Kara Šahin) imao je dva sina: Behrama i Rizvana.²⁶⁵⁾ Za Rizvana je poznato da je bio defterdar, zatim namjesnik u Jemenu. Postao je beglerbeg u Anadoliji i dobio je titulu paše. U tom zvanju, kao beglerbeg, umro je 1585. godine. Imao je sina Ahmed-bega, a ovaj, opet, Hasan-pašu Rizvanbegovića.²⁶⁶⁾ Behram-paša, drugi sin Kara Mustafa-paše, mnogo je ratovao u Jemenu i tamo je osnovao mnogobrojne zadužbine. Zajedno sa Lala Mustafa-pašom ratovao je u Perziji 1578. godine.²⁶⁷⁾

Tokom XV i XVI stoljeća Sokolovići su imali veliki broj svojih članova u sultanovoj službi. Bili su uvijek međusobno povezani i održavali su veze sa svojim zavičajem. Iz ove porodice potekla su dva velika vezira, pet vezira, deset begler-bega i još niz drugih značajnih ličnosti.

U XVII stoljeću uticaj porodice Sokolovića se smanjio, ali i dalje je ona bila jedna od uglednijih begovskih porodica u Bosni. Sokolovića ima i danas u Bosni, kao i u Istanbulu.²⁶⁸⁾

²⁶³⁾ S. Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, str. 47; O Mehmed-paši više vid. I. Uzuncarsili, *Osmanski Tarihi* III Cilt, 2 kišim, str. 361—362.

²⁶⁴⁾ S. Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, str. 41.

²⁶⁵⁾ Isto, str. 56.

²⁶⁶⁾ Isto, str. 64.

²⁶⁷⁾ Isto, str. 15.

²⁶⁸⁾ A. Refik, *Sokolovići*, Sarajevo 1927, str. 228.

Drugi ogranak Sokolovića

Rustem-beg

Ali-beg

Derviš-paša

Ferhad-paša

Sulejman-beg

Murat-beg

Husejn-beg

Mehmed-beg

Treći ogranak Sokolovića

Mustafa-paša (Kara Šahin)

Rizvan-paša

Behram-paša

Ahmed-beg

Četvrti ogranak Sokolovića

?

Deli Husrev-paša

Lala Mustafa-paša

Kurd-beg

Muhamed-paša

Skenderpašići

I porodica Skenderpašića dala je nekoliko značajnih ličnosti Osmanskom Carstvu. Prvi poznati član ovog roda je Skender-paša. Otac mu je bio iz Đenove, a majka Grkinja.²⁶⁹⁾ Po Muvekitu i Bašagiću, Skender-paša je odgojen na dvoru sultana Fatiha i s njim je učestvovao u pohodu pri osvajaju Bosne. H. Šabanović pretpostavlja da je Skender-paša bio bosanski sandžakbeg 1477. godine i da je na tom položaju ostao do ljeta 1480. godine, kada je postao rumelijski beglerbeg.²⁷⁰⁾ Nakon pet godina ponovo se vraća na dužnost bosanskog sandžakbega, te je 1499. godine prodirao iz Bosne na mletačke posjede. U ovim operacijama imao je dosta uspjeha, te je zauzeo i Prusac, gdje je 1488. godine podigao i sultansku džamiju u tvrđavi.²⁷¹⁾

Skender-paša je umro 1504. godine. Za života je podigao mnogo-brojne zadužbine, a u Sarajevu se i danas jedan kraj zove Skenderija,

²⁶⁹⁾ H. Šabanović, *Bosanski sandžak-beg Skender*, Istoriski glasnik I/1955, str. 117.

²⁷⁰⁾ Isto, str. 120.

²⁷¹⁾ A. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja...*, str. 146.

mjesto gdje su bile Skender-pašine zadužbine. Podigao je tekiju, javnu kuhinju za sirotinju, most preko Miljacke, karavansaraj, mnogobrojne mlinove u Sarajevu, Rogatici, Visokom i Višegradu. U blizini tekije nalazili su se i čifluci, voćnjaci, mlinovi sve što je bilo u posjedu Skender-paše.²⁷²⁾

U Istanbulu je Skender-paša podigao mesdžid i tekiju i za njihovo održavanje uvakufio četiri sela u kadiluku Vize.²⁷³⁾

Pouzdano se zna da je Skender-paša imao dva sina Hurem-pašu i Mustafa-pašu, kao i jednu kćer.²⁷⁴⁾ Prema nekim podacima S. Bašagića, Skender-paša je imao sinove Hasan-bega i Numan-bega.

Skender-pašin sin Hurem-paša bio je početkom XVI stoljeća zaim u Bosni. U defteru za bosanski sandžak iz 1516. godine upisani su njegovi posjedi (zijamet) u nahiji Brod u iznosu od 73.412 akči. Jedno vrijeme Hurem-paša je bio i beglerbeg Karamanije (u vrijeme sultana Sulejmana Veličanstvenog) i na tom položaju je i poginuo.²⁷⁵⁾

Mlađi sin Skender-pašin, Mustafa-paša, rođen je oko 1482. godine. Još kao mlađi učestvovao je s ocem 1499. godine u borbama u Dalmaciji. Bio je namjesnik u Siriji do 1526. godine kada je poginuo.²⁷⁶⁾ U Sarajevu je sagradio džamiju i mekteb uz tekiju svoga oca Skender-paše i za nju uvakufio velike posjede u Veseloj straži u nahiji Uskoplje.²⁷⁷⁾ Vakuf-nama Mustafa-paše o podizanju ove džamije i zavještanju dobara za njeno izdržavanje sačuvana je i predstavlja najstariji sačuvani primjerak originalne vakuf-name u Bosni. Ovjerena je u Tripolisu 1517. godine.²⁷⁸⁾ Njegova džamija je prva pod kupolom podignuta džamija u Sarajevu.

Mustafa-paša je bio oženjen jednom od kćeri sultana Selima I s kojom je imao sina Kara Osmana.

O kćeri Skender-pašinoj poznato je samo da je bila udata za smedrevskog sandžak-bega Mustafa-pašu, koji je podigao zadužbine u Nišu i Naldeku.²⁷⁹⁾

Kara Osman Šah-beg Skenderpašić, sin Mustafa-paše i kćerke sultana Selima, bio je od 1561. do 1563. godine bosanski sandžakbeg, a zatim sandžakbeg u Lepantu i Trikali, gdje je umro 1567. godine.²⁸⁰⁾

A. Handžić navodi da je Mustafa-paša imao još jednog sina, Mehmed-hana, koji je 1548. godine bio zvornički sandžakbeg i koji je sahrazen u Skoplju kraj svoje majke sultanije. Na položaju zvorničkog sandžak-bega Mehmed-hana je zamjenio sin Ahmed-beg (1558).²⁸¹⁾

²⁷²⁾ B. Zlatar, *Popis vakuфа u Bosni iz prve polovine XVI vijeka*, POF XX—XXII/1970—71, str. 115—129.

²⁷³⁾ M. T. Gökbilgin, *Edirne...*, s. 432.

²⁷⁴⁾ H. Šabanović, *Bosanski sandžak-beg Skender*, str. 125.

²⁷⁵⁾ Sicilli Osmani II, str. 271.

²⁷⁶⁾ H. Šabanović, *Bosanski sandžak-beg Skender*, str. 126.

²⁷⁷⁾ BBA, TD № 211, Opširni defter bosanskog sandžaka iz 1540. godine; OIS br. 75, fo 396.

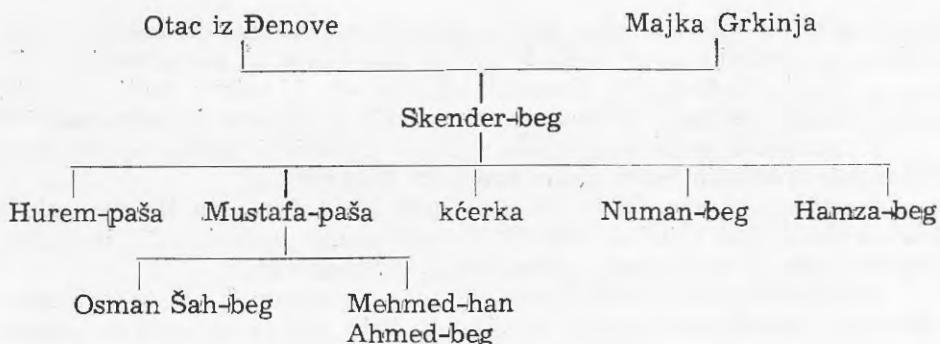
²⁷⁸⁾ H. Šabanović, *Najstarije vakufname u Bosni*, POF III—IV/1953, str.

403—413.

²⁷⁹⁾ H. Šabanović, *Bosanski sandžak-beg Skender*, str. 127.

²⁸⁰⁾ Isto, str. 127.

²⁸¹⁾ A. Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo 1975, str. 63.

Malkoči

Općenito se smatra da je najstariji predak ove porodice Kara Osman, koji se istakao u borbama protiv Mlečana i Mađara.²⁸²⁾ O njegovom porijeklu se ne zna ništa pouzdano. Najvjerovalnije da je Kara Osman domaći čovjek i da je porijeklom iz Uskoplja. Prvi put u izvorima se javlja 1485. godine kao posjednik timara u sarajevskoj nahiji.²⁸³⁾ Kasnije je imao više posjeda u nahijama Sokol i Neretvi.²⁸⁴⁾

Kara Osman je imao tri sina: Hasan-bega, Malkoč-bega i Džafer-bega.

Hasan-beg, sin Malkoč-begov bio je dizdar tvrđave Novi u Bosni. Imao je posjede u nahijama Sokol, Nečven i Uskoplju.²⁸⁵⁾ Inače i o Hasan-begu se ne zna mnogo, kao ni o drugom Kara Osmanovom sinu Džafer-begu, koji je bio samo timarnik. Ni o njihovim potomcima nema podataka.

Najpoznatiji Kara Osmanov sin je Malkoč-beg, poznati krajšnik, koji je učestvovao u mnogim ratnim pohodima prema zapadu. Kada su Turci osvojena područja u Dalmaciji, preko Dinare, pretvorili u poseban vilajet, koji se zvao Vilajet Hrvati, Malkoč-beg je postao prvi vojvoda toga vilajeta. od 1555. do 1561. godine bio je bosanski sandžakbeg, a od 1561. do 1563. hercegovački sandžakbeg.²⁸⁶⁾ Pred kraj života Malkoč-beg je postao kliški sandžakbeg i na tom položaju je i umro 26. oktobra 1565. godine. Pokopan je u Banjoj Luci pokraj svog sina Džafer-bega.²⁸⁷⁾ Od njegovih zadužbina poznata nam je jedino džamija koju je podigao u Glamoču tadašnjem sjedištu istoimene nahije.²⁸⁸⁾

²⁸²⁾ O Mallkočima opširnije u radu B. Zlatar, POF XXVI u štampi.

²⁸³⁾ BBA, TD № 18 (1485); OIS br. 61, fo 17.

²⁸⁴⁾ BBA, TD № 284 (1550); OIS br. 212, fo. 187; BBA, TD № 57 (1528—1530); OIS br. 64, fo. 19.

²⁸⁵⁾ BBA, TD № 533 (1574); OIS br. 92, fo 317; BBA, TD № 284 (1550); OIS br. 212, fo 88, 173, 183, 186, 197.

²⁸⁶⁾ T. Popović, *Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku*, str. 97.

²⁸⁷⁾ H. Šabanović, *Natpisi na nadgrobnim spomenicima Malkoč-bega i njegovog sina Džafer-bega*. POF II/1951, Sarajevo 1952, str. 255.

²⁸⁸⁾ Ankara, TK № 475 (početak XVII stoljeća), OIS br. 221, fo 241.

Od potomaka Malkoč-beg je imao, koliko se zna, sedam sinova i jednu kćer: Džafera, Osmana, Omere, Ibrahima, Aliju, Husejna, Hana i kćer Hani. Svi oni imali su velike posjede u kliškom sandžaku koje su naslijedili od oca ili stekli svojim zaslugama. Džafer-beg je bio kapetan u Gradiškoj, i to je prvi pomen funkciji kapetana u Bosni.²⁸⁹⁾

Ibrahim-beg je poznat po tome što je podizanjem džamije udario temelje Novoselu, kasnijem Donjem Vakufu.²⁹⁰⁾ Vršio je dužnost kapetana obrovačke kapetanije.

Omer-beg, sin Malkoč-begov bio je miralaj u kliškom sandžaku.

Ali-beg je kao i Džafer-beg i Ibrahim-beg bio kapetan²⁹¹⁾, jer je ta funkcija bila nasljedna u porodici. Jedno vrijeme bio je sandžakbeg i muhafiz Ostrogona.²⁹²⁾

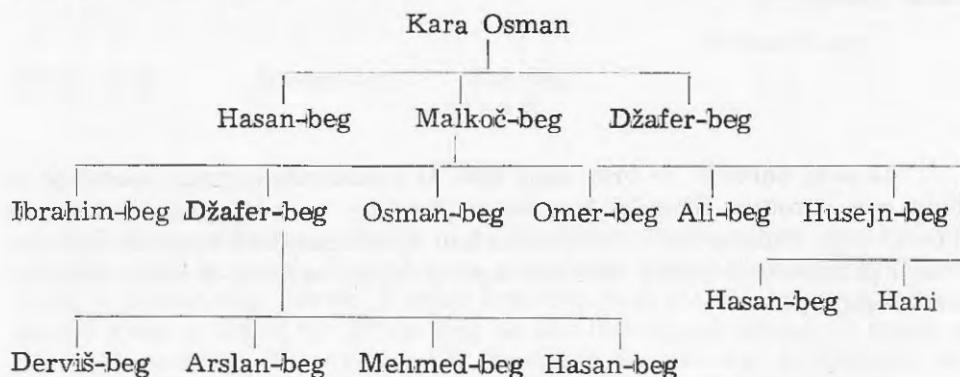
Husejn-beg, peti Malkoč-begov sin bio je krupni zaim a jedno vrijeme je i on bio na dužnosti kapetana rijeke Save.²⁹³⁾

O Osman-begu i Hasanu-begu nema podataka, izuzev onih koji su se nalazili u nahijama Nadin, Ključ i Kupres.²⁹⁴⁾

I Hani, kćer Malkoč-begova kao i cijela porodica imala je posjede u kliškom sandžaku u nahijama Kupresu i Uskoplju.²⁹⁵⁾

Od potomaka Malkoč-begovih sinova javljaju se u izvorima do kraja XVI stoljeća samo Džafer-begovi sinovi. On je imao četiri sina: Arslana, Mehmeda, Derviša i Hasana.

Postoje nepotpuni dokazi da su neki od Malkočevića dobili kasnije zijamet u Dugama kod Prozora, te su po tome mjestu ti članovi i njihovi potomci nazvani Dulali-Dugalići.²⁹⁶⁾

²⁸⁹⁾ H. Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Naučno društvo NR BiH, knj. 4, Sarajevo 1954, str. 17.

²⁹⁰⁾ Ankara, TK № 475 (početak XVII stoljeća); OIS br. 211, fo 82.

²⁹¹⁾ BBA, TD № 533 (1573); OIS br. 92, fo 18.

²⁹²⁾ S. Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1900., str. 50.

²⁹³⁾ H. Šabanović, *Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća*, str. 221.

²⁹⁴⁾ BBA, TD № 533 (1574); OIS br. 92, fo 146.

²⁹⁵⁾ Isto.

²⁹⁶⁾ A. Handžić, *Pisma Ahmed-paše Dugalića dubrovačkom knezu i vlasteli*, POF III—IV/1952—53, str. 146.

Juriševići

Porodica Jurišević je najvjerojatnije porijeklom iz Bosne. Najpoznatiji član ovog roda je Mustafa-paša Jurišević, bosanski sandžakbeg od 1. oktobra 1515. godine sve do smrti 1520²⁹⁷⁾) Imao je velike posjede u Bosni. Njegov has iznosio je 445.337 akči.²⁹⁸⁾ U domen Mustafa-pašinih posjeda spadalo je i Sarajevo. Iz ove porodice poznata su još dva Mustafa-pašina rođaka, Ahmed-beg i Sulejman-beg. Obadvojica su bili zajimi.²⁹⁹⁾

Katušići

Porodica Katušić porijeklom je iz Cernice. Najpoznatiji član ove porodice i prvi koji je primio islam bio je Ferhad-beg Katušić, sin Radosava Katušića iz Cernice.³⁰⁰⁾ Prvi put ga susrećemo 1515. godine kada je dolazio u Dubrovnik s bratom i ocem. Ime brata u ovom dokumentu se ne spominje, a otac Radosav živio je u to vrijeme u Cernici.³⁰¹⁾ Ferhad-beg je u oktobru 1521. posjetio svoga oca u Cernici.³⁰²⁾

Č. Truhelka je, čini se, pogrešno izjednačio Ferhad-bega Katušića s Ferhad-pašom Šibeničanom, koji je bio vezir i carski zet, a ubijen je 1524. godine.³⁰³⁾

Resići

O ovoj porodici se vrlo malo zna. U dubrovačkoj građi spominje se član ove porodice Skender-beg Resić, alajbeg, po svoj prilici istaknuta ličnost koju Dubrovčani oslovljavaju kao »glava sandžak-begovih spahijsa« i koji je njihov prijatelj. Oni mu nose poklone zajedno s darovima sandžakbegu.³⁰⁴⁾

²⁹⁷⁾ H. Šabanović, *Postanak i razvoj Sarajeva*, Radovi knj. XIII. Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka knj. 5, Sarajevo 1960, str. 102.

²⁹⁸⁾ BBA, TD № 57, Sumarni defter bosanskog sandžaka iz 1528—30; OIS br. 64, fo 2.

²⁹⁹⁾ BBA, TD № 57 (1528—30); OIS br. 64, fo 12, 22, 24.

³⁰⁰⁾ HAD, Cons. Rog. 35, 141: »... Ferchat begh subaslacho filio Radossavi Catussich de Cernica ...«

³⁰¹⁾ Č. Truhelka, *Gazi Husrev-beg, njegov život i njegovo doba*, str. 8, bilješka 3.

³⁰²⁾ Isto.

³⁰³⁾ Isto.

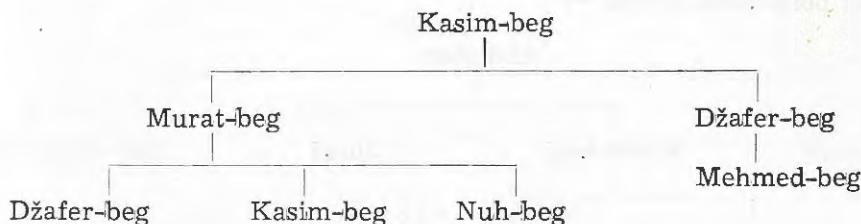
³⁰⁴⁾ HAD, Cons. Rog. 36, 1522, 222.

Kopčići

Kopčići su zauzimali istaknuto mjesto među muslimanskim plemstvom u XVI stoljeću.³⁰⁵⁾ Najstariji poznati član ove porodice Kasim-beg Kopčić posjedovao je 1516. godine zijamet u nahiji Osat u višegradskom kadiluku s godišnjim prihodom od 40.072 akče.³⁰⁶⁾ Od njegovih potomaka poznata su dva sina: Murat-beg i Džafer-beg.

Murat-beg Kopčić bio je kliški sandžak-beg³⁰⁷⁾. Imao je zijamet u nahiji Neretvi koji se sastojao od nekoliko sela.³⁰⁸⁾ Od njegovih potomaka poznata su mu tri sina: Džafer-beg, Kasim-beg i Nuh-beg. Sva trojica su bili spahiye i nosili titulu *beg*.

O drugom Murat-begovom sinu Džafer-begu nema podataka u pristupačnim izvorima, izuzev jedne zabilješke u bosanskom defteru iz 1529. godine u kojoj se kaže da je novac od svog unapređenja Kasim-beg dao svom sinu Džaferu.³⁰⁹⁾ Međutim, u narodnim pjesmama ime Džafer-bega Kopčića se često spominje. Od njegovih potomaka zna se za jednog sina Mehmeda, koji je imao timar u nahiji Neretvi sa prihodom od 3.083 akče.³¹⁰⁾

Tardići

Ova porodica porijeklom je iz Šibenika. Prvi poznati član iz ove porodice koji je primio islam i koga susrećemo u prvoj polovini XVI stoljeća je Murat-beg Tardić. Njegov brat bio je svećenik, živio je u Šibeniku i zvao se Juraj.³¹¹⁾ Murat-beg je bio libertin, dvorjanin i napokon čehaja bosanskog Husrev-bega.³¹²⁾ Spominje se kao sin Abdulahov, što takođe izričito ukazuje na njegovo hrišćansko porijeklo. Murat-beg je

³⁰⁵⁾ Opširnije vid. B. Zlatar, *Kopčići i Vilići* (Prilog izučavanju muslimanskih begovskih porodica u Bosni i Hercegovini u XVI stoljeću), Prilozi Instituta za istoriju br. XIII, Sarajevo 1977, str. 322—327.

³⁰⁶⁾ BBA, TD № 56 (1516); OIS br. 63, fo 28.

³⁰⁷⁾ HAD, Cons. Rog. 53, 133, 1550. god.

³⁰⁸⁾ BBA, Maliye defteri № 706 (1550); OIS br. 213, fo 73.

³⁰⁹⁾ BBA, TD № 57 (1528—30); OIS br. 64, fo 23.

³¹⁰⁾ BBA, TD № 284 (1550); OIS br. 212, fo 129.

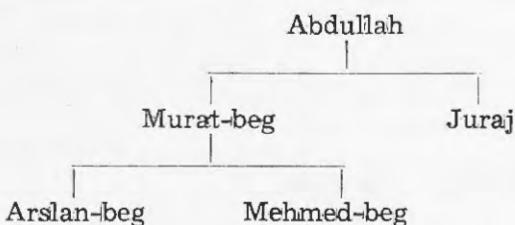
³¹¹⁾ M. Mujić, *Robovi iz Hrvatske pred sarajevskim sudom u XVI vijeku*, »Otkrića«, 1956, str. 308—310.

³¹²⁾ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 64.

1526. godine postao Husrev-begov kapidžibaša i vojvoda.³¹³⁾ Iste godine je sa Husrev-begom učestvovao u pohodu na Mohač kada je imao početni zijamet od 20.000 akči³¹⁴⁾ Godine 1527. zadarski knez je javio u Mletke da je turska vojska došla pod Obrovac pod vodstvom Murat-bega Tardića³¹⁵⁾, kojom prilikom je Obrovac bio i zauzet (30. III 1527). Veliku zaslugu imao je Murat-beg i u osvajanju Klisa 12. marta 1537. godine. Tada je od osvojenih krajeva zapadne Bosne, Dalmacije, Krbave i Like bio obrazovan kliški sandžak. Za prvog kliškog sandžakbega imenovan je upravo Murat-beg Tardić. Na ovom položaju on je ostao do 1544. godine. Sredinom aprila 1538. Murat-beg je zauzeo Nadin i Vranu, a tokom 1543. i Brezovici, Pakrac i Petrovin.³¹⁶⁾

Murat-beg je imao velike posjede u kliškom sandžaku.³¹⁷⁾ U samom Klisu podigao je džamiju. Iz Klisa je bio premješten za požeškog sandžakbega³¹⁸⁾, ali je tu dužnost vršio kratko vrijeme, jer je već 1545. umro. Sahranjen je pored Husrev-bega u dvorištu njegove džamije u Sarajevu kao prvi mavelija Husrev-begova vakufa.

Prema podacima H. Šabanovića, Murat-beg je imao sina Mehmed-bega, koji se spominje među turskim vojskovođama u Slavoniji i Hrvatskoj³¹⁹⁾, i Arslan-bega, koji je 1545. godine u nahiji Orahovici u požeškom sandžaku posjedovao čifluk.³²⁰⁾

Ulamapašići

Rodonačelnik porodice Ulamapašić je Ulama-beg (paša). On je rodom iz Perzije.³²¹⁾ Bio je gospodar Azerbejdžana i bivši vazal perzijskog saha.³²²⁾ Sultan Sulejman ga je premjestio iz Azije u Bosnu za bosanskog

³¹³⁾ M. Mujezinović, *Turski natpisi u Sarajevu iz XVI vijeka*, POF II/1951, str. 103.

³¹⁴⁾ A. Aličić, *Popis bosanske vojske pred bitku na Mohaču 1526. g.* POF XXV/1975, Sarajevo 1977, str. 199.

³¹⁵⁾ V. Klaić, *Povijest Hrvata V*, str. 93.

³¹⁶⁾ R. Samardžić, *Sulejman i Rokselana*, str. 620—653.

³¹⁷⁾ BBA, TD № 211 (1540); OIS br. 75, fo 310.

³¹⁸⁾ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 65.

³¹⁹⁾ E. Čelebi, *Putopis*, str. 124, nap. 173.

³²⁰⁾ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 221.

³²¹⁾ S. Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, str. 19.

³²²⁾ R. Samardžić, *Sulejman i Rokselana*, str. 163

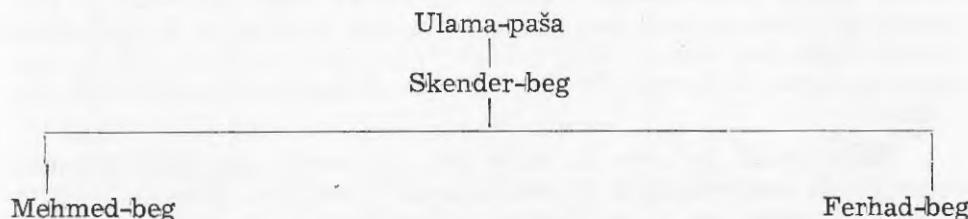
sandžakbega. Ulama-beg je na ovaj položaj došao poslije Husrev-bega, 1541, i tu ostao do 1553. godine. Svojim upadima iz Bosne Ulama-beg je ugrožavao susjedne teritorije. Tako je u aprilu 1543. osvojio gradove: Voćin, Stupčanicu, Čakovec, Bijelu Stijenu i Orahovicu.³²³⁾ Učestvovao je i u operacijama u Banatu 1552. Tom prilikom je osvojio Moslavinu, Viroviticu i Čazmu.³²⁴⁾ Postao je paša.

Ulama-paša je imao sina Skender-bega, koji je bio bosanski zaim i koji je stanovaо u Sarajevu. Godine 1566. Skender-beg je postao pakački sandžakbeg, odakle je premješten za požeškog sandžakbega.³²⁵⁾ Na tom položaju je i poginuo.

Skender-beg je imao sina Mehmed-bega, koji je bio pjesnik i koji je pisao pod pseudonimom Gajreti. Umro je 1582. godine.³²⁶⁾

Bašagić navodi da je Skender-beg imao još jednog sina Ferhad-bega, koji je takođe živio u Bosni.³²⁷⁾

Porodica Ulamapašića jedna je od rijetkih porodica čija je loza presađena u Bosnu. Ulama-paša je, dakle, bio premješten u Bosnu na dužnost, a njegovi potomci su tu ostali da žive.

R u s t e m p a š i č i

Poslije Sokolovića na dvoru osmanskih sultana počinje da se ističe jedna nova porodica porijeklom iz naših krajeva. To je porodica Rustem-pašića. Rodonačelnik je veliki vezir sultana Sulejmanna i njegov zet Rustem-paša Opuković, prema nekim piscima rodom iz Skradina.³²⁸⁾ Dubrovčani su mu se obraćali kao »svomu zaštitniku i srodniku i kao onome koji je njihova jezika«.³²⁹⁾ Prema svjedočenju Bernarda Navadera, međutim, Rustem-paša je rodom iz jednog sela pokraj Sarajeva.³³⁰⁾

Rustem-paša je odveden u Istanbul kao adžami-oglan. Prvo zvanje koje je stekao na dvoru bilo je zvanje mirahora. Zatim je bio beglerbeg u Dijarbekiru i Anadoliji. Godine 1539. oženio se kćerkom sultana Su-

³²³⁾ Isto, str. 652.

³²⁴⁾ R. Samardžić, *Mehmed Sokolović*, str. 112.

³²⁵⁾ H. Šabanović, *Književnost Muslimana na orijentalnim jezicima*, str. 70.

³²⁶⁾ Isto, str. 70—71; *Sicilli Osmani III*, s. 621.

³²⁷⁾ S. Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, str. 19.

³²⁸⁾ Isto, str. 19.

³²⁹⁾ J. Tadić, *Slovenski osjećaji naših starih Muslimana*, *Kalendar Gajreta za 1940. godinu*, Sarajevo 1939, str. 71.

³³⁰⁾ R. Samardžić, *Mehmed Sokolović*, str. 7; *Islam Ansiklopedisi IX*, Cilt, str. 800 Relazioni, serie III, vol. I, 88—89.

lejmana, princezom Mihrimah, i tada je dobio titulu vezira, 1541. postao je drugi vezir, a u martu 1544. veliki vezir.³³¹⁾ Od 1553. do 1555. sultan Sulejman je bio oduzeo državni pečat Rustem-paši i povjerio ga osvajaču Temišvara, Ahmed-paši.³³²⁾ Kao štićenik i zet sultanije Rokselane, Rustem-paša je ponovo veliki vezir 1555. i na tom položaju je ostao do marta 1561. godine.

Rustem-paša je na raznim stranama podigao niz zadužbina. Bio je veoma bogat. U Istanbulu je sagradio džamiju koja se ističe među spomenicima osmanlijske arhitekture u XVI stoljeću, zatim medresu, kara-vansaraj, hamam, imaret i biblioteku.³³³⁾ I po Bosni je Rustem-paša podigao niz zadužbina, naročito u Sarajevu (Brusa bezistan), gdje je imao i veće posjede.³³⁴⁾

I sultanija Mihrimah, žena Rustem-pašina bila je veoma bogata i imala velike posjede.³³⁵⁾ Za nju su Dubrovčani našavljali tkanine u Veneciji i poslije Rustem-pašine smrti.³³⁶⁾

Rustem-paša je imao dva sina i kćer Aišu, koja je bila udata za velikog vezira Ahmed-pašu.³³⁷⁾ Jedan od sinova Rustem-pašinih je Mustafa-paša, kliški sandžak-beg, koji je poginuo zajedno sa Hasan-pašom Predojevićem pod Siskom 1593. godine.³³⁸⁾ U Livnu, sjedištu kliškog sandžaka- podigao je džamiju.³³⁹⁾ Kako se zvao drugi Rustem-pašin, sin nije poznato.

Rustem-paša je imao tri brata koji su takođe zauzimali istaknuta mjesta među muslimanskim plemstvom u XVI stoljeću. Jedan od njegove braće Sinan-paša bio je sandžakbeg u Hercegovini od augusta 1547. do juna 1549. godine, odakle je otisao za admirala osmanske flote.³⁴⁰⁾ Svoga drugog brata Mehmed-bega, zvanog Karađoz-beg, Rustem-paša je doveo u Mostar, gdje je ovaj sagradio niz svojih vakufskih objekata. U izvođenju tih građevina učestvovali su i dubrovački majstori.³⁴¹⁾ Najpoznatija mu je džamija koja se sačuvala do danas i sa čijeg se natpisa vidi da je Mehmed-beg bio brat velikog vezira. Pored još niza građevina u Mostaru, podigao je zadužbine u Konjicu, Blagaju i Potocima kod Mostara.³⁴²⁾ Mehmed-beg (Karađoz-beg) imao je dosta posjeda i u okolici Sarajeva.³⁴³⁾

³³¹⁾ *Islam Ansiklopedisi* IX cilt, str. 800—802.

³³²⁾ R. Samardžić, *Mehmed Sokolović*, str. 86.

³³³⁾ *Islam Ansiklopedisi* IX, cilt, str. 800—802.

³³⁴⁾ BBA, TD № 379 (XVI stoljeće, poslije 1568); OIS br. 76, fo 183.

³³⁵⁾ M. T. Gökbilgin, *Edirne...*, s. 500.

³³⁶⁾ HAD, Cons. Rog. 63, oktobar 1575, 86.

³³⁷⁾ M. Handžić, *Mihrimah Sultanija i njena vakufnama*, »Novi behar« 1937—38, str. 15; I. H. Uzuncarşili, *Osmanlı Tarihi*, III Cilt, 2. kisim, Ankara 1954, str. 339.

³³⁸⁾ M. Perojević, *Klis u turskoj vlasti*, Sarajevo 1936.

³³⁹⁾ Ankara, TK № 475 (početak XVII stoljeća); OIS br. 211, fo 95.

³⁴⁰⁾ T. Popović, *Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku*, str. 96.

³⁴¹⁾ T. Popović, *Dubrovnik i Turska u XVI veku*, str. 218.

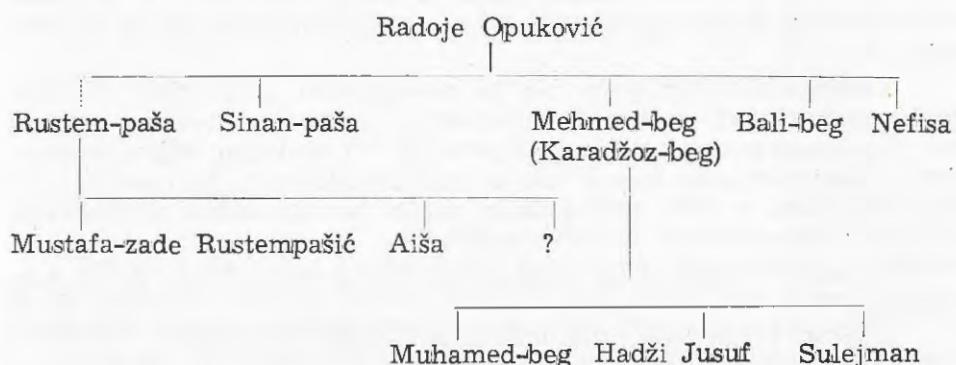
³⁴²⁾ Dž. Čelić — M. Mujezinović, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, str. 22.

³⁴³⁾ BBA, TD № 379 (XVI stoljeće poslije 1568); OIS br. 76, fo 174.

Bio je oženjen ženom po imenu Đulšah.³⁴⁴⁾ Iz njegove vakufname se saznaje da je imao tri sina: Muhamed-bega, Hadži Jusufa i Sulejmana.³⁴⁵⁾ Jedan od ove trojice bio je kapetan Neretve.³⁴⁶⁾

Pored Sinan-paše i Mehmed-bega Rustem-paša je imao i brata Bali-bega, koji je podigao jednu džamiju u Pruscu.³⁴⁷⁾ Sestra mu se zvala Nefisa i živjela je u Sarajevu. U Kronici M. E. Kadića spominje se u jednom dokumentu 1565. godine Nefisa, kćerka Mustafe, a sestra velikog vezira Rustem-paše. Da li je ovaj Mustafa i otac Rustem-pašin, još se ne može reći sa sigurnošću.³⁴⁸⁾

Potomak ove porodice je, vjerovatno, i Mehmed-beg Karausbegović iz Novog, i to od Karadžoz-bega.³⁴⁹⁾

Pijalepašići

Pijalepašići su porijeklom iz Hrvatske. Kao rodonačelnik ove porodice navodi se Abdurahman-paša, čiji je sin Pijale-paša bio odgojen na carskom dvoru.³⁵⁰⁾ Prema nekim podacima (Stephan Gerlach) Pijale-paša je rođen u Mađarskoj.³⁵¹⁾

Pijale-paša je postao zapovjednik osmanske flote 1544. godine. Nakon velike pobjede te flote i osvajanja Džerbe bio je unaprijeđen u rang alžirskog beglerbega. Iste godine kada se i slavni Mehmed-paša Sokolović

³⁴⁴⁾ A. Nametačk, *Karadžoz-beg i njegovo doba*, »Novi behar«, god. VII, 1913, br. 3—4, str. 38.

³⁴⁵⁾ H. Hasanović, *Kulturno-istorijski spomenici u Mostaru iz turskog doba*, POF X—XII/1960—61, str. 150.

³⁴⁶⁾ T. Popović, *Dubrovnik i Turska u XVI veku*, str. 462, nap. 86.

³⁴⁷⁾ BBA, TD № 533 (1574); OIS br. 92, fo 105.

³⁴⁸⁾ M. E. Kadić, *Hronika II*, str. 29.

³⁴⁹⁾ HAD Cons. Rog. LXXIV, 137—7: 20 talira dar chitapo Machmuto Carausbegovich de Castro Novo.

³⁵⁰⁾ S. Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, str. 62.

³⁵¹⁾ Islam Ansiklopedisi IX Cilt, str. 566—569.

oženio princezom Ismihan (1562) i Pijale-paša je dobio za ženu princezu Dževher-han, kćerku sultana Selima.³⁵²⁾

Kao admiral osmanske flote Pijale-paša je učestvovao u nizu bitaka na moru, na primjer u pohodu na Maltu 1565. Godine 1566. je zauzeo Hios i tada je uveden u vezirsko vijeće. Od 1568. Pijale-paša je bio treći kubbe vezir.³⁵³⁾

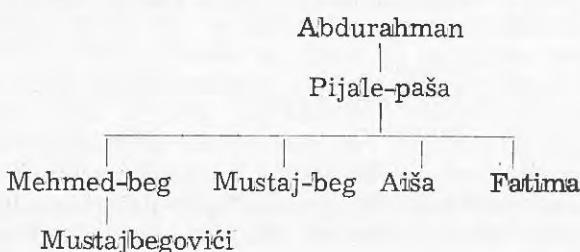
Pijale-paša je umro 1578. godine i pokopan je u svojoj džamiji na Kasum-paši u Istanbulu. Tu su pokopana i njegova djeca: sedam sinova i četiri kćeri.³⁵⁴⁾ Pored džamije u Istanbulu je Pijale-paša podigao još mesdžid, sebilj i mekteb.

Od njegovih sinova poznati su Mustaj-beg i Mehmed-beg. Od Mustaj-bega vuče porijeklo poznata porodica Mustajbegovića³⁵⁵⁾, a od unuka Pijale-pašinog, Šahbaz-paše jedna grana ove porodice nazvala se Šahbazpašići.³⁵⁶⁾

Mehmed-beg Pijalepašić bio je hercegovački sandžakbeg od maja do septembra 1582. godine. U dubrovačkoj građi ne navodi se njegovo ime, nego samo podatak da je sin Pijale-paše.³⁵⁷⁾ Međutim, u drugim izvorima nalazimo njegovo ime. U hercegovačkom defteru iz XVI stoljeća postoji zabilješka iz 1582. godine da su hasovi hercegovačkog sandžakbega u posjedu Mehmed-bega sina Pijale-paše.³⁵⁸⁾

Od kćeri Pijale-pašinih poznata su imena samo dvije. To je Aiša i Fatima.³⁵⁹⁾

Potomci Pijale-pašini nastanili su se u Bosni i tu ostali.

Arnautovići

Prvi i najpoznatiji član ove porodice Husejn-beg, sin Ilijasov, zvani Arnautović, živio je u selu Vrhbarju kod Rogatice. Po narodnoj tradiciji rodom je iz Arnautovića, sela kod Rogatice. Mnogo je doprinio razvoju

³⁵²⁾ R. Samardžić, *Mehmed Sokolović*, str. 121.

³⁵³⁾ Isto, str. 334.

³⁵⁴⁾ Islam Ansiklopedisi, str. 568; I. H. Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, str. 12.

³⁵⁵⁾ M. Percević, *Klis u turskoj vlasti*, str. 94.

³⁵⁶⁾ S. Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, str. 74.

³⁵⁷⁾ T. Popović, *Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku*, str. 98.

³⁵⁸⁾ Sumarni defter za hercegovački sandžak. Fotokopije u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, br. 179, fo 2.

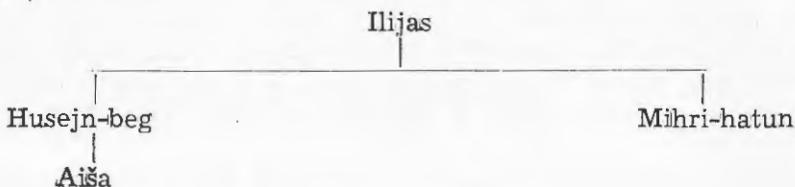
³⁵⁹⁾ M. T. Gökbilgin, *Edirne...*, s. 502.

Rogatice i njene čaršije. Tu je 1558. godine sagradio džamiju, pored džamije mekteb, vodovod, hamam, karavansaraj, nekoliko dućana, mlinove itd.³⁶⁰⁾

Iz njegove vakuf-name se saznaće da mu se otac zvao Ilijas, majka Hafsa-hatun, sestra Mihri-hatun i žena Hatidža-hatun, te da su imali kćer Aišu.³⁶¹⁾

Husejn-beg se spominje i medu svjedocima u vakuf-nami Mustafa-paše Sokolovića³⁶²⁾, što pokazuje da je bio veoma ugledan i da je na neki način bio povezan sa slavnom porodicom Sokolovića.

Porodica Arnautović je i kasnije imala velike posjede u okolini Rogatice.³⁶³⁾

Boljanici

Porodica Boljanića potiče iz sela Boljanića u Hercegovini, a uzdigla se zahvaljujući velikom veziru Mehmed-paši Sokoloviću čija je sestra Šemisa bila udata za jednog člana ove porodice, Sinan-bega Boljanića.

Bajram-agha, rodonačelnik ove porodice, bio je samo aga u selu Boljanićima. Njegova dva sina Sinan-beg i Husejn-beg uspjeli su da dođu do visokih položaja u Osmanskom Carstvu.

Sinan-beg Boljanić bio je sandžakbeg u Bosni 1562, a već sljedeće godine 1563. premješten je u Hercegovinu, gdje je ostao do marta 1567. Ponovo dolazi na isti položaj 1569, zatim i treći put ga nalazimo kao hercegovačkog sandžakbega od aprila 1574. do februara 1580. godine.³⁶⁴⁾

Za vrijeme uprave u Hercegovini Sinan-beg, koji je postao i paša, podigao je niz zadužbina: u Čajniču je sagradio džamiju, mesdžid, mekteb i tekiju, u selu Njegoševići mekteb, zatim mesdžid u kasaši Sopot, koja je pripadala kadiluku Nevesinje. U Cerniku, u sandžaku Začasna, Sinan-beg je podigao mekteb, banju i karavansaraj, te niz objekata u Banjoj Luci.³⁶⁵⁾ Preko rijeke Lim u Prilboju sagradio je most, kao i još neke mostove na rijeci Janjini³⁶⁶⁾ (rijeka Janjina teče kroz Čajniče i ulijeva se u Drinu). Sahranjen je u Čajniču u turbetu pokraj svoje džamije.

³⁶⁰⁾ Rogatica, A. Bejtlić, *Period turske vladavine*, Sarajevo 1966, str. 38—61.

³⁶¹⁾ L. Gazić, *Vakuf-nama Husejn-bega, sina Ilijasa iz 1558. godine*, (prevod u rukopisu).

³⁶²⁾ Vakuf-nama Mustafa-paše Sokolovića, str. 177.

³⁶³⁾ A. Sućeska, *Popis čifluka u rogačičkom kadiluku iz 1835. godine*, POF XIV—XV/1964—65, str. 198.

³⁶⁴⁾ T. Popović, *Dubrovnik i Turska u XVI veku*, str. 240.

³⁶⁵⁾ S. Trako, *Vakuf-nama Sinan-bega Bajramagića* (prevod u rukopisu).

³⁶⁶⁾ Dž. Čelić — M. Mujezinović, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, str. 169.

Iz vakuf-name Sinan-begove saznajemo da je imao tri brata: Husejn-pašu, Ali-bega i Davud-bega, zatim dvije sestre: Muksimu i Zilkadu i troje djece: sina Sulejman-bega i dvije kćeri: Belkisu i Aišu. Njegova braća Ali-beg i Davud-beg bili su mutevelije njegova vakufa. U dubrovačkoj građi spominju se četiri Sinan-begova sina koji su u oktobru 1565. godine posjetili Dubrovnik³⁶⁷⁾, ali se ne navode njihova imena.

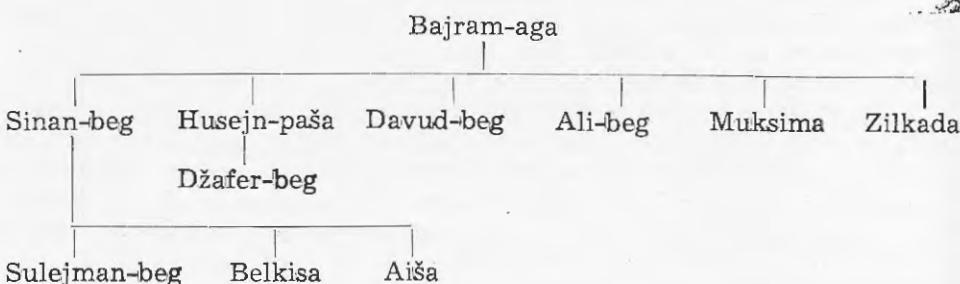
Husejn-paša Boljanić, drugi sin Bajram-agin, bio je takođe hercegovački sandžakbeg, i to od marta 1567. do marta 1569. godine. Iz Hercegovine je premješten za sandžakbega u Bosnu.³⁶⁸⁾ Kasnije je bio begler-beg u Egiptu, Dijarbekiru i Bagdadu.³⁶⁹⁾ Kao beglerbeg Dijarbekira podigao je u Pljevljima veoma lijepu džamiju i karavansaraj.³⁷⁰⁾ Za ove objekte uvakufio je posjede u okolini Pljevalja i Bijelog Polja.³⁷¹⁾ U podizanju Husejn-pašinih zadužbina učestvovali su i dubrovački majstori.

Pred kraj života Husejn-paša je postao bosanski begler-beg. U tom svojstvu pisao je jedno pismo u Dubrovnik 2. XII 1004. (1595) iz Banje Luke.³⁷²⁾

Pored navedenih članova roda Boljanića E. Čelebi navodi još i Džafer-bega Boljanića za koga H. Šabanović tvrdi da je potomak Husejn-paše. Ta tvrdnja je vjerovatna i zbog toga što su se odžaci Džafer-begovi nalazili u okolini Čajniča.³⁷³⁾

U dvorištu Sinan-begove džamije u Čajniču nalazi se nadgrobní spomenik s ženskom kapom. Natpis na nišaru pisan je 1582. godine. Tu je najvjerovatnije sahranjena neka žena iz porodice Boljanića.³⁷⁴⁾

Rod Boljanića potekao je iz Hercegovine, a njegovi članovi su živjeli i održali se u Bosni i Hercegovini. Ova porodica je karakteristična i zbog toga što je bila rođbinski povezana s nekim begovskim porodicama u Bosni.

³⁶⁷⁾ T. Popović, *Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku*, str. 97; HAD, Cons. Rog. 57. 204'.

³⁶⁸⁾ Isto, str. 97.

³⁶⁹⁾ M. Vasić, *Gradovi pod turskom vlašću*, Istorija Crne Gore 3, tom I, Titograd, 1975, str. 517.

³⁷⁰⁾ BBA, TD № 654, nedatirani opširni defter hercegovačkog sandžaka iz XVI stoljeća; OIS br. 99, fo 35.

³⁷¹⁾ Isto, fo 37.

³⁷²⁾ HAD, Acta Turcarum I—XC, fo 35.

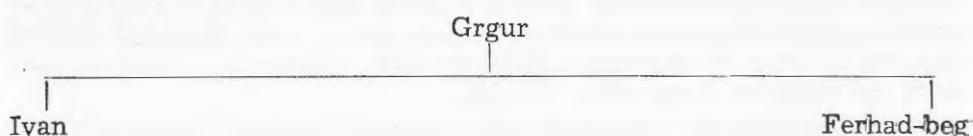
³⁷³⁾ E. Čelebi, *Putopis*, str. 395.

³⁷⁴⁾ M. Mujezinović, *Turski natpisi XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*,

Vukovići - Desisalići

Porodica Vuković-Desisalić je poznata srednjovjekovna porodica koja se javlja u prvoj polovini XV stoljeća u Hercegovini. Najstariji poznati član ove porodice bio je knez Vuk Desisalić, koji se 1435. spominje kao vlastelin Hercega Stjepana. Na dvoru Ahmed-paše Hercegovića živio je jedan član ove porodice Grgur Desisalić, koji bi mogao biti otac Ferhad-bega Vukovića-Desisalića. Ferhad-beg je jedini poznati islamizirani član ove porodice. Živio je u Sarajevu. Bio je bosanski sandžakbeg od 1568. do 1572. godine i dugogodišnji čazmansko-pakrački sandžakbeg.³⁷⁵⁾ Ferhad-beg je 1561. podigao u Sarajevu Ferhadiju džamiju.³⁷⁶⁾

U XVI stoljeću u Sarajevu je živio i Ferhad-begov brat vojvoda Ivan Desisalić.³⁷⁷⁾

Prodovići

Odakle je ova porodica, još se ne zna. Od ovog roda zna se samo za Hasan-pašu Prodovića i njegova dva rođaka.

Hasan-paša je bio hercegovački sandžakbeg od aprila 1572. do aprila 1574. godine.³⁷⁸⁾ Iz ovog vremena, tačnije iz 1573, sačuvana su njegova originalna pisma u Bečkom arhivu.³⁷⁹⁾ Prije nego što je došao za hercegovačkog sandžakbega, Hasan-paša je bio temišvarski beglerbeg.³⁸⁰⁾

Od njegove rodbine zna se samo za Mehmed-agu, sestrića Hasan-pašinog i rođaka mu Osman-agu.³⁸¹⁾

Bardonjići

Bardonjići su porijeklom iz Novog. Jedini poznati član ove porodice iz XVI stoljeća je bio Piri-čelebija Bardonjić.³⁸²⁾ On je 1571. i 1573. go-

POF VIII IX/1958—59, Sarajevo 1960, str. 187.

³⁷⁵⁾ H. Šabanović, *Bosanski namjesnik Ferhad-beg Vuković Desisalić*, Zbornik Filozofskog fakulteta IV, Beograd 1957, str. 117, 125 i 126.

³⁷⁶⁾ H. Šabanović, *Ko je osnovao sarajevsku Ferhadiju*, Glasnik VIS-a IV, sv. 1—4, 1953; M. Mujezinović, *Turski natpisi u Sarajevu iz XVI vijeka*, POF II/1951, Sarajevo 1952, str. 110.

³⁷⁷⁾ Dž. Mazalić, *Nekoliko starih slika*, GZM LIV/1942, str. 218.

³⁷⁸⁾ T. Popović, *Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku*, str. 98.

³⁷⁹⁾ A. Ivić, *Pisma Hasan-paše hercegovačkog iz 1573. godine*, Spomenik SKA, 49, 1910, str. 22—27.

³⁸⁰⁾ R. Samardžić, *Mehmed Sokolović*, str. 134.

³⁸¹⁾ HAD, Dona Turcarum I, 24; Cons. Rog. 61, 166b.

³⁸²⁾ V. Škarić, *Podaci za historiju Hercegovine od 1566. do sredine 17 vijeka*, GZM, 1931, str. 69.

dine dolazio u Dubrovnik i donosio darove.³⁸³⁾ Njegovi potomci spominju se i u XVII stoljeću.

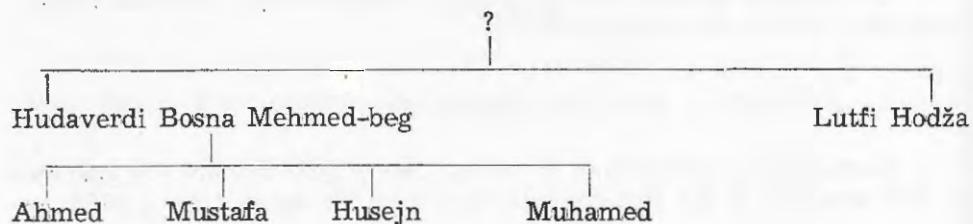
Hudaverdi Bosna Mehmed-beg i njegovi potomci

(Repovci, Ajanovići, Alibegovići, Avdibegovići, Husejnbegovići i Jusufbegovići)

Među najkrupnije feudalce u XVI stoljeću u Bosni ubraja se i Hudaverdi Bosna Mehmed-beg. On je bio dvorski čauš. Posjedovao je zjamet u kliškom sandžaku u iznosu od 47.696 akči i u bosanskom sandžaku u iznosu od 12.300 akči. Za zasluge u vojnim pohodima dobivao je povišice, te se njegov zjamet popeo na 88.596 akči. Kasnije su ovi posjedi prešli na njegove sinove. Mehmed-beg je živio u selu Repovci, gdje je imao veliku kulu. Negdje prije 1579. sagradio je džamiju u Konjicu, poznatu pod nazivom Repovačka džamija.

Mehmed-beg je imao četiri sina: Ahmeda, Mustafu, Husejna i Muhameda koji su kao i otac bili krupni zaimi. Od Muhameda vodi porijeklo poznata porodica Repovci, a od ostalih sinova potomci su: Ajanovići, Alibegovići, Avdibegovići, Husejnbegovići i Jusufbegovići.³⁸⁴⁾

Porodica Repovci jedna je od rijetkih porodica o kojoj su se sačuvali podaci iz XVI stoljeća, iako njeni članovi nisu ulazili u upravu Osmanskog Carstva. Sve do okupacije Bosne i Hercegovine (1878), to je bila najuglednija porodica u nahiji Neretvi. Kasnije su iz ove porodice birani vilajetski ajani te se po tome jedna grana ove porodice zove Ajanovići.³⁸⁵⁾

Lakišići

O porijeklu Lakišića mogu se iznijeti dvije verzije. Prema jednoj, bezi Lakišići došli su iz Konje, iz Male Azije i naselili se u Mostaru, gdje

³⁸³⁾ HAD, Dona Turcarum, 15^a, 25^a.

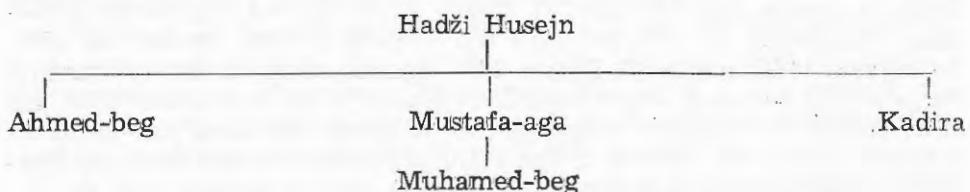
³⁸⁴⁾ H. Hadžibegić — D. Buturović, *Berat Hudaverdi Bosna Mehmed-bega iz 1593. godine*, POF XIII—XIII/1962—63, str. 151—174.

³⁸⁵⁾ A. Bejtić, *Neretvanski bezi Repovci*, »Osvit« II, 57 (1943), str. 2, 3.

su bili dizdari mostarske tvrđave. Druga govori da su Lakišići porijeklom od nekog Lake, koji je živio krajem XV stoljeća u okolini Mostara.³⁸⁶⁾

Najstariji poznati član ovog roda je Hadži Husejn, koji je živio u drugoj polovini XVI stoljeća. U selu Trebesinj kraj Mostara podigao je mekteb i han. Njegov sin Ahmed-beg Lakišić poznat je po džamiji koju je podigao u Mostaru 1649. godine i koja se očuvala do danas. Iz njegove vakuf-name se saznaće da mu se majka zvala Valide kaduna, brat Hadži Mustafa-aga, sestra Kadira i da mu je navedeni brat Mustafa imao sina Muhamed-bega.³⁸⁷⁾ I ova porodica nije imala značajnijih ličnosti u XVI stoljeću izuzev Ahmed-bega Lakišića. Tek kasnije iz ove porodice bilo je više članova koji su zauzimali istaknutije položaje u osmanskoj vojsci.

Članovi ove porodice opjevani su u mnogim narodnim pjesmama: »Lakišića Zlata«³⁸⁸⁾, »Pogibija Mustaj-bega Lakišića i svatova na Morinama«.³⁸⁹⁾

P o p o v i ċ i

Popovići su spahijska porodica iz Bileća. Jedini poznati član ove porodice je spahijski Sinan Popović, koji se spominje u avgustu 1585. godine kada je dopremio u Dubrovnik kao dar nekoliko grla sitne stoke i teladi³⁹⁰⁾, a za uzvrat je dobio 3.000 aspri.³⁹¹⁾

Š e s t o k r i l o v i ċ i

O članovima porodice Šestokrilovića često se govori u narodnim pjesmama. Fermendžin navodi u svom popisu bosanskog plemstva da su Šestokrilovići porijeklom iz Perasta.³⁹²⁾ Međutim, u dubrovačkoj građi (Dona Turcarum) spominje se 1501. godine jedan Šestokrilović, koji je bio iz

³⁸⁶⁾ H. Hasandedić, *Zadužbine Ahmed-age Lakišića u Mostaru*, Glasnik VIS-a 1961, str. 385.

³⁸⁷⁾ Isto.

³⁸⁸⁾ Gajret XIII/1931, str. 68.

³⁸⁹⁾ Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini, sabrao Kosta Hörmann, savjetnik zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1889.

³⁹⁰⁾ HAD, Dona Turcarum 123^d.

³⁹¹⁾ HAD, Cons. Rog. 68, 271.

³⁹²⁾ P. E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, str. 561.

Novog³⁹³⁾, a pet godina ranije javlja se i Mustafa Šestokrilović.³⁹⁴⁾ Šestokrilovića je bilo i u Ulogu. Tu je Mehmed-beg Šestokrilović podigao džamiju.³⁹⁵⁾

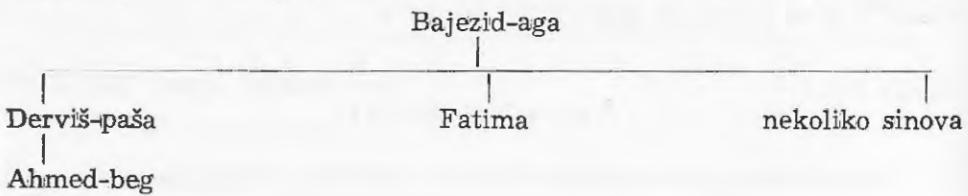
B a j e z i d a g i ċ i

Najstariji član Bajezidagića Bajezid-agom je iz Bosne.³⁹⁶⁾ Živio je u Mostaru gdje mu se rodio sin Derviš. Derviš je kao dijete otišao u Istanbul u vrijeme kada je dosta naših ljudi tamo odlazilo da se školuje i da prave karijeru. Bilo je to u doba Mehmed-paše Sokolovića uz čiju podršku je najviše takvih ljudi i uspjelo.

Još od prvih dana svoga školovanja Derviš je pokazivao veliku sklonost za književnost. Prva njegova služba bila je na dvoru Murata III. Dobio je zvanje dogandžibaše.³⁹⁷⁾ Poslije smrti Murata III, postao je bosanski beglerbeg. Na tom položaju Derviš-paša je ostao kratko, od 1595. do augusta 1596. godine.³⁹⁸⁾ Tokom 1596. nalazio se na ratištu u Ugarskoj. Na položaj bosanskog beglerbega Derviš-paša je ponovo došao 1598. godine, poslije Ahmed-paše Dugalića. Bio je poznat ne samo kao istaknuti državnik nego i kao pjesnik. S ljubavlju je pjevao o svome zavičaju. Poznata je njegova pjesma o ljepotama Mostara.

U svom rodom Mostaru Derviš-paša je podigao niz zadužbina: džamiju i uz nju mekteb, medresu i biblioteku.³⁹⁹⁾

Derviš-paša je poginuo na Margaritnom otoku kod Budima 1603. godine.⁴⁰⁰⁾ Iz njegove vakuf-name saznajemo da je imao više braće i sestara. Jedna sestra se zvala Fatima i živjela je u Mostaru. Kao sestra uglednog beglerbega dobivala je poklone od Dubrovčana.⁴⁰¹⁾ Od Derviš-pašinih potomaka zna se za jednog sina Ahmed-bega, koji je kao i otac

³⁹³⁾ HAD, Dona Turcarum 152'.

³⁹⁴⁾ V. Škarić, *Podaci za historiju Hercegovine od 1566. do sredine 17 vijeka*, str. 70.

³⁹⁵⁾ E. Čelebi, *Putopis*, str. 409.

³⁹⁶⁾ H. Šabanović, *Književnost Muslimana na orijentalnim jezicima*, str. 118.

³⁹⁷⁾ Dogandžibaše — starješina sokolara.

³⁹⁸⁾ Vakuuf-nama Derviš-paše Bajezidagića u Vakuufskom povjerenstvu u Mostaru, a prepis u Vakuufskoj direkciji u Sarajevu.

³⁹⁹⁾ H. Šabanović, *Književnost Muslimana na orijentalnim jezicima*, str. 122.

⁴⁰⁰⁾ I. H. Danişmend, *Ottoman Tarihi Kronolojisi*, 3 cilt, str. 221; O Derviš-paši više vid. *Islam Ansiklopedist* 3, Cilt, str. 549—551; *Sicilli Osmani* II, str. 329.

⁴⁰¹⁾ HAD, *Acta Turcarum*, Bi № 2, br. dok. 13.

bio pjesnik. Upravljao je u više sandžaka u Ugarskoj, gdje je i umro 1641. godine.⁴⁰²⁾ Najvjerovalnije da se neko vrijeme nalazio u službi i u Bosni gdje je u sarajevskoj nahiji imao zijamet u iznosu od 34.023 akče.⁴⁰³⁾

Čengići

Za Čengiće se može reći da su jedna od rijetkih muslimanskih begovskih porodica u Bosni porijeklom iz Turske. Prvi poznati član ove porodice je Isfendijar-beg, plemić i slobodni vazal dinastije Akkoyunlu. Krajem XV stoljeća ova porodica je preseljena u grad Čengri kod Ankare. Po tom gradu su se i prozvali Čengići. U XVI stoljeću su se doselili u Hercegovinu, odakle su se razvili u nekoliko ogranaka. Jedan ogranak se naselio u Zagorju, drugi na Ratajima, treći na Ustikolini. Neki članovi ovog roda živjeli su u Foči, Pljevljima, Sarajevu itd.

Kako su se Čengići doselili u Bosnu tek sredinom XVI stoljeća, oni se do kraja tog stoljeća nisu naročito isticali, naime, nema još pomena nekim značajnijim ličnostima. Tek tokom XVII, XVIII i XIX stoljeća njihov ugled raste. Koliko se zna, osam članova te porodice nalazilo se na položaju sandžakbega, a trojica su nosili titulu paše.⁴⁰⁴⁾

Iz XVI stoljeća poznat je jedino Mehmed-beg Čengić, koji je živio u Bosni odakle je otišao u Jedrene.⁴⁰⁵⁾

Novošehherlije

Po imenu se vidi da su Novošehherlije iz Novog Šehera (naselje između Žepča i Tešnja). Prvi značajniji član te porodice Ibrahim odveden je kao adžami oglan u Istanbul. Tamo je prvo postao janjičarski aga, a zatim beglerbeg Rumelije. Godine 1582. postao je vezir i tada se oženio Aišom, kćerkom Murata III. Prvi put 1595. godine postao je veliki vezir i taj položaj zauzimao je još tri puta. U svom rodnom mjestu Novom Šeheru podigao je džamiju.⁴⁰⁶⁾

Ibrahim-paša je umro 1601. godine u Beogradu. Tijelo mu je preneseno u Istanbul i sahranjeno u Šehzade džamiji. U dvorištu te džamije sultanija Aiša je podigla česmu za dušu svoga muža.⁴⁰⁷⁾

⁴⁰²⁾ S. Bašagić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carini*, str. 3.

⁴⁰³⁾ BBA, TD № 728, Sumarni popis timara i spahija bosanskog, hercegovačkog, zvorničkog, kliškog i pakračkog sandžaka s početka XVII stoljeća; OIS br. 100, fo 9.

⁴⁰⁴⁾ O porodici Čengić više vid. H. Kreševljaković, *Čengići — Prilog proučavanju feudalizma u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1959.

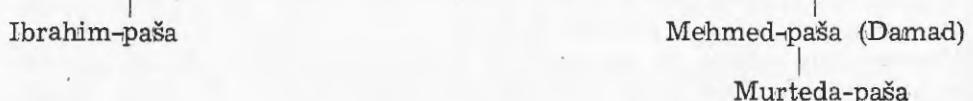
⁴⁰⁵⁾ M. Mujezinović, *Turski natpisi XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, POF VIII—IX/1958—59, str. 182—183.

⁴⁰⁶⁾ S. Bašagić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carini*, str. 33—34.

⁴⁰⁷⁾ I. H. Uzunçarsili, *Osmanli Tarihi*, III, Cilt, 2. kisim, str. 352.

Brat Ibrahim-pašin bio je Mehmed-paša (Damad), namjesnik Šehrizula. I on je, kao i Ibrahim-paša, bio oženjen sultanijom. Imao je sina Murteda-pašu, koji je bio sandžakbeg u Bosni i Bugarskoj.⁴⁰⁸⁾

Iz dubrovačkih izvora znamo da je od januara 1588. do februara 1592. na položaju hercegovačkog sandžakbega bio brat drugog vezira Ibrahim-paše Novošeherlige. Njegovo ime se tu ne navodi⁴⁰⁹⁾, pa ne znamo da li je to bio pomenuti Mehmed-paša ili neki drugi njegov brat.

Predojevići

Predojevići su živjeli u Hercegovini i spominju se još od 1356. godine.⁴¹⁰⁾ Prvi poznati islamizirani član ove porodice bio je Hercegli Hasan-paša Predojević. Kako mu i sam nadimak kaže, rođen je u Hercegovini. Vjerovatno je kao adžami-oglan odveden u sultanski saraj gdje je prvo bio čakirdžibaša.⁴¹¹⁾ Iz dvora je premješten za sandžakbega u Segedin odakle je 1591. došao za beglerbega u Bosnu.⁴¹²⁾ Hasan-paša je bio poznat kao veoma ratoboran. Kao bosanski beglerbeg osvojio je Bihać (1592) i time proširio granice Osmanskog Carstva prema zapadu. Osvajanje Bihaća opjevano je i u našim narodnim pjesmama.⁴¹³⁾ Iako je bio kratko vrijeme beglerbeg u Bosni, Hasan-paša je uspio da uspostavi dobre odnose s Dubrovčanima.⁴¹⁴⁾

Pokušaj Hasan-paše da osvoji Sisak nije uspio. Poginuo je u toj bici zajedno sa tri bosanska sandžak-bega i više hiljada vojnika.

O potomcima Hasan-paše Predojevića nema podataka.

Prema Klaiću, Hasan-paša je imao brata Džafer-bega, koji je bio sandžakbeg u Černiku, a bio je oženjen bogatom perzijskom kneginjom, udovicom velikog vezira Osmana.⁴¹⁵⁾

⁴⁰⁸⁾ S. Bašagić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, str. 45.

⁴⁰⁹⁾ T. Popović, *Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku*, str. 98.

⁴¹⁰⁾ K. Jireček, *Istorijski Srba*, str. 45.

⁴¹¹⁾ Čakirdžibaša-starješina sokolara.

⁴¹²⁾ S. Bašagić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, str. 24—25.

⁴¹³⁾ Hasan-paša Predojević osvaja Bihać, Junačke pjesme (muhamedanske), III, Zagreb 1898, str. 53—75.

⁴¹⁴⁾ HAD, *Acta Turcarum*, B III, № 11, 74, 66a—b, 65a—b, C II, № 6, 23a—b.

⁴¹⁵⁾ V. Klaić, *Povijest Hrvata* V, str. 456.

A j a s p a š i ē i

O porijeklu ove porodice nije poznato gotovo ništa. Prema pisanju S. Bašagića i I. H. Danišmenda, najpoznatiji član te porodice bio je Mustafa-paša, sin velikog vezira Ajas-paše, a bratić serdara Sinan-paše.⁴¹⁶⁾

Mustafa-paša je bio bosanski beglerbeg krajem XVI stoljeća. Poznat je po tome što su na osnovu njegovih povelja (berata) iz 1593. godine, a koje je potvrdio i sultan u Bosni i Hercegovini počeli da nasljeđuju timari i zjameti po sistemu odžakluka.⁴¹⁷⁾

Godine 1595. Mustafa-paša se nalazio na položaju beglerbega u Šamu i u tom svojstvu je učestvovao u bici kod Kalugeren (24. VIII 1595).⁴¹⁸⁾

Nije poznato da li je imao potomaka i da li su se zadržali u Bosni i poslije njegovog odlaska.

?

Ajas-paša

Sinan-paša

Mustafa-paša

Postoji još niz ličnosti koje se susreću u izvorima i literaturi i koje su pripadale feudalnoj klasi, ali se ne može ukazati na neku rodbinsku vezu među njima. Ima isto tako niz porodica za koje se zna ili pretpostavlja da su se pojavile u XVI stoljeću, ali su tek kasnije njihovi članovi tokom XVII., XVIII. i XIX. stoljeća igrali značajniju ulogu u istoriji Bosne. To su, između ostalih, Resulbegovići, veoma poznata porodica iz Trebinja koja, prema tradiciji, potječe od Petra Sarmenta, sina Ivana, koji je bio zapovjednik španjolske posade. Prilikom zauzeća Novog 1539. godine zaplođen je od strane Osmanlija, poslije je primio islam i od njega vuku lozu Resulbegovići. Prema drugoj tradiciji, ova porodica je porijeklom iz Perasta čiji je stanovnik grof Burović primio islam i uzeo ime Resul.⁴¹⁹⁾ Mnoge turske isprave ove porodice su sačuvane i sada se nalaze u Arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu.

Za Kapetanoviće se misli da su porijeklom od hrvatskih plemića Cvitkovića-Zdilara iz Imotskog.⁴²⁰⁾

Begovi Beširevići živjeli su u Ostrošcu⁴²¹⁾, a prema tradiciji vuku porijeklo od jednog sina Janković Stojana, koji je primio islam.⁴²²⁾

⁴¹⁶⁾ S. Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, str. 48.

⁴¹⁷⁾ A. Sućeska, *Evolucija u nasljeđivanju odžakluk timara u bosanskom pašaluku*, GDI BiH XIX/1970—71, Sarajevo 1973, str. 35.

⁴¹⁸⁾ I. H. Denišmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, III, str. 151.

⁴¹⁹⁾ M. Busuladžić, Resulbegovići, »Novi behar« 1937—38, str. 101—181.

⁴²⁰⁾ K. Gujić, *O hrvatskom porijeklu begova Kapetanovića*, »Jugoslovenski list« 1938, br. 149.

⁴²¹⁾ R. Lopastić, *Bihać i bihaćka krajina*, Zagreb 1943, str. 186.

⁴²²⁾ H. Šehić, *O postanku triju aristokratskih plemena*, »Novi behar«, god. VII/1933, str. 127.

Porodica Čaluk-beg porijeklom je iz Ćatića, iz okoline Visokog, a rodonačelnik im je, navodno, bio pisar sultana Fatiha.⁴²³⁾

Za Kovačeviće, Sijerčiće i Todoroviće zna se da su porijeklom od domaće vlastele.⁴²⁴⁾

Kapetani Ostrovice Kulenovići, prema tradiciji, vuku lozu od Kulina bana ili od Mihajla Kulina, brata dužda mletačkog »Kulina«.⁴²⁵⁾ Nai-me, stari begovi Kulenovići posjećivali su grob Razi Kadune u Petrovcu, čijeg su sina Kulina Halila smatrali za svoga rodonačelnika.⁴²⁶⁾

* * *

Ovdje je bilo riječi samo o jednom dijelu muslimanskih feudalnih porodica koje se javljaju u Bosni u XV i XVI stoljeću. S obzirom na to da je ova tema u istorijskom smislu značajna, da je dosta složena i nedovoljno proučena, bila bi potrebna mnogo temeljitija arhivska istraživanja da se potpunije prikaže pregled muslimanskih feudalnih porodica u XV i XVI stoljeću u Bosni. Iako je u ovom radu prezentiran samo jedan dio ovih porodica, može se vidjeti da su članovi tih porodica, tokom cijele turske uprave predstavljali najjači oslonac osmanske vlasti u Bosni. Oni su vodili glavnu ulogu ne samo u političkom i ekonomskom nego i u kulturnom životu Bosne.

Kada se svestranije obradi pitanje timarlija u Bosni, koje je poseban problem, tada će se moći i cijelovitije odgovoriti i na pitanje o razvituču muslimanskih feudalnih porodica.

Z U S A M M E N F A S S U N G

ÜBER EINIGE MOHAMMEDANISCHE FEUDALE FAMILIEN IM XV. UND XVI. JAHRHUNDERT

Die Frage der Entstehung und Entwicklung der mohammedanischen feudalen Familien ist sehr kompliziert und noch wenig untersucht. Auch diese Arbeit beantwortet nicht vollständig die Frage nach der Entstehung und Entwicklung des mohammedanischen Adels in Bosnien. Hier wird ein Teil der in Bosnien im XV. und XVI. Jahrhundert auftretenden Familien bearbeitet. Als Quellenangaben für diese Arbeit dienten vor allem türkische Listen aus

⁴²³⁾ O. Blažević, *Begovska obitelj Čaluk-beg*, »Slobodna riječ«, Beograd 1932.

⁴²⁴⁾ V. Čubrilović, *Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini*, str. 374.

⁴²⁵⁾ H. Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, str. 187.

⁴²⁶⁾ H. Šehić, *Kako je nastalo begovsko pleme Kulenović*, »Novi tehbar«, VIII/1934—35, str. 330—331.

Katasterämtern, türkische Register und eine bedeutende Anzahl von Dokumenten aus den Archiven Dubrovniks.

Die mohammedanischen feudalen Familien, von denen in dieser Arbeit die Rede ist, sind überwiegend einheimischer Herkunft, Nachfahren hervorragender mittelalterlicher Geschlechter und mittelalterlichen Dorfadel oder Einwohner Bosniens und anderer Gebiete unseres Landes, die durch Annahme des Islam in hohe Stellungen gelangten und ihren Familien Herrschaft und ökonomische Macht sichern konnten. Ein kleiner Teil dieser Familien stammt aus Asien, Ungarn, Albanien, Bulgarien und anderen Provinzen der Osmanischen Reiche.

Über einzelne Familien, über einige Familienangehörige werden hier kurze Angaben gemacht. Es handelt sich um etwa 180 bedeutende Persönlichkeiten. Sechs von ihnen waren Großwesire, fünf Wesire, zwanzig Begler-beg in verschiedenen Ejaleten des Osmanischen Reiches, etwa vierzig von ihnen in der Funktion von Sandžak-begs in verschiedenen Provinzen, einige Admirale der türkischen Flotte. Die übrigen waren Kapitäne-Serasker, Miralaj, Spahis, Mutevelis, Kadis.

Im gesamten Verlauf der osmanischen Herrschaft stellten die mohammedanischen Feudalherren den stärksten Rückhalt für die osmanische Macht in Bosnien dar; die mohammedanische feudale Klasse, auf dem Timarsystem begründet, spielte jahrhundertlang die führende Rolle im politischen und kulturellen Leben des Landes, besonders die bedeutendsten Vertreter dieses Standes.

Auch während des XVII., XVIII. und XIX. Jahrhunderts haben die mohammedanischen feudalen Familien das entscheidende Wort und die Macht in den Händen, bis hin zu der Zeit, in der Omer-paša Latas die Macht des mohammedanischen bosnischen Adels zerstörte.

Dr Dževad Juzbašić

POKUŠAJI STVARANJA POLITIČKOG SAVEZA IZMEĐU VODSTVA
SRPSKOG I MUSLIMANSKOG AUTONOMNOG POKRETA
U BOSNI I HERCEGOVINI

Donedavno su u našoj istoriografiji, bez ikakve rezerve, prihvatanici podaci Osmana Nuri-Hadžića da je 1902. godine na sastanku u Slavonskom Brodu između prvaka muslimanskog i srpskog autonomnog pokreta sklopljen pisani ugovor o političkoj saradnji, u kome je utvrđen način rada i formulisani zajednički politički ciljevi oba pokreta u pogledu unutrašnjeg uređenja i državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine. Original ugovora su, navodno, potpisali s muslimanske strane Ali-beg Firdus i Bakir-beg Tuzlić, a sa srpske Gligorije Jeftanović i Vojislav Šola. Prema O. Nuri-Hadžiću, do potpisivanja ugovora je došlo nakon što je turska vlada, preko svog poslanika u Bukureštu, savjetovala muslimanskim vodama da rade sporazumno sa Srbima, kako bi njihova akcija za očuvanje sultanova suvereniteta u okupiranoj zemlji bila jača i uspješnija.¹⁾

Kod O. Nuri-Hadžića, kao i u jednom dijelu literature, ukazano je i na razlike u pogledu krajnjih političkih ciljeva srpskog i muslimanskog autonomnog pokreta. Pri tome se s pravom podvlači da je politička autonomija zemlje uz očuvanje sultanovog suvereniteta za srpsku opoziciju bila samo etapa na putu priključenja Bosne i Hercegovine Srbiji.²⁾ Međutim, »Ugovoru» je gotovo općenito pridavana velika važnost u unutrašnjem političkom razvitku Bosne i Hercegovine početkom XX stoljeća, jer se na njega gledalo kao na političku platformu zajedničke srpsko-

¹⁾ O. Nuri-Hadžić je donio i tekst koji ukratko reprodukuje 25 paragrafa navodnog ugovora. *Borba Muslimana za versku i vakufsko-mearifsku autonomiju* u knjizi V. Skarić, O. Nuri-Hadžić, N. Stojanović, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, edicija »Srpski narod u XIX veku«, knj. XV, Beograd (bez oznake datuma), str. 95—97. Knjiga je objavljena 1938, a pisana je bez naučnog aparata.

²⁾ O. Nuri-Hadžić, op. cit. str. 94; up. A. Malbaša, *Hrvatski i srpski nacionalni problem u Bosni za vrijeme težina Benjamina Kállaya*, Osijek (bez oznake datuma), str. 60. Knjiga je objavljena 1940; M. Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, Sarajevo 1974, str. 161, 176.

-muslimanske akcije, koje su se obje strane držale sve do poslije aneksije. Tako je sklapanje srpsko-muslimanskog »Ugovora« iz 1902. godine svrstano u red značajnijih političkih događaja u doba austrougarske uprave. Uz to je ponekad bila prisutna i tendencija da se posebno akcentiraju oni dijelovi teksta »Ugovora«, u kojima se Muslimani označuju kao »Srbi muslimanske vjere«, narodni jezik naziva se samo srpskim jezikom i predviđa isključivo upotrebu cirilice kao zvaničnog pisma. Pri tome se gubilo iz vida da je i sam O. Nuri-Hadžić konstatovao da je širokim muslimanskim masama bilo strano i nepoznato srpsko ili hrvatsko ime kao oznaka njihove plemenske, tj. nacionalne pripadnosti, za razliku od određenih pojava deklarisanja za hrvatstvo, odnosno srpstvo u redovima malobrojne evropski obrazovane muslimanske inteligencije.³⁾

Pojava zbirke dokumenata iz arhivskih fondova austrougarske uprave za Bosnu i Hercegovinu, koju je 1967. godine objavio F. Hauptmann⁴⁾, pružila je mogućnost da se priđe dubljoj i svestranijoj obradi pokreta Muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju, kao i prilika u kojima je on djelovao. U objavljenoj građi nalazi se i znatan broj dokumenata koji bacaju novo svjetlo na muslimansko-srpske odnose u tom periodu, pa i na pitanje sklapanja političkog saveza između srpske i muslimanske opozicije. U predgovoru pomenute zbirke, koji sam za sebe predstavlja značajnu raspravu o problematici muslimanskog autonomnog pokreta, F. Hauptmann je ukratko tretirao i pitanje zajedničke muslimansko-srpske političke akcije — »sloga«. On je došao do zaključka da 1902. godine »problem ‚sloge‘ ... nije dobio čvrsto pismeno rješenje«, te još izrazio mišljenje da podatak O. Nuri-Hadžića o sklapanju srpsko-muslimanskog sporazuma 1902. godine, »sudeći po nekim elementima — spada u kasnije razdoblje«.⁵⁾

Međutim, i nakon pojave Hauptmannove zbirke pojedini autori i dalje pišu o srpsko-muslimanskom ugovoru iz 1902., odnosno 1901. godine, kao neosporno utvrđenoj činjenici.

Ne obazirući se na objavljenu građu niti na Hauptmannovo mišljenje o sklapanju srpsko-muslimanskog ugovora. V. Bogićević je, pozivajući se na izvjestan broj austrougarskih dokumenata, dao prikaz odnosa Muslimana i Srba u borbi za političku autonomiju Bosne i Hercegovine s težištem na njihovoj saradnji prilikom proslava dana sultanova stupanja na presto.⁶⁾ Prema V. Bogićeviću, izlazi da je tajni ugovor o političkoj saradnji između muslimanske i srpske opozicije prihvaćen na sastanku u Kiseljaku i sklopljen već u ljetu 1901. Mada ne spominje potpisnike

³⁾ O. Nuri-Hadžić, op. cit. str. 94—95.

⁴⁾ *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju*. Sabrao i uredio Ferdo Hauptmann. Izd. Arhiv SR Bosne i Hercegovine. Građa za proučavanje političkih, kulturnih i socijalno-ekonomskih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine (XIX i XX vijek), tom III, Sarajevo 1967, str. 674 (u daljem tekstu: *Borba Muslimana*).

⁵⁾ Ibidem, str. 32.

⁶⁾ V. Bogićević, *Džulusi-humajun hazreti šerifi (Prilog borbi Muslimana i Srba za političku autonomiju Bosne i Hercegovine)*, Godišnjak Društva istoričara BiH, XVII, Sarajevo 1969, str. 315—340).

»Ugovora« niti sastanak u Slavonskom Brodu 1902. godine, autor donosi njegove odlomke citirajući zapravo O. Nuri-Hadžića, iako se na njega ne poziva nego na knjigu N. Stojanovića, *Bosanska kriza* (Sarajevo 1958, str. 15).⁷⁾

I H. Kapidžić je, raspravljujući o državnopravnom položaju Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske uprave, spomenuo da je u toku borbe za crkveno-školsku autonomiju Srba i vakufsko-mearifsku autonomiju Muslimana »izgrađen... i zajednički politički program (1902)«. On je, pozivajući se na V. Čorovića (*Političke prilike u Bosni i Hercegovini*, Beograd 1939, str. 39), i O. Nuri-Hadžića, istakao kako je taj »program političke autonomije prihvaćen od ogromne većine Srba i Muslimana«. Kapidžić je dalje u bilješci ukazao da O. Nuri-Hadžić »zna i za ugovor koji su potpisali Ali-beg Firdus, Bakir-beg Tuzlić, Gligorije Jeftanović i Vojislav Šola«.⁸⁾ Takođe M. Gross se oslanja na O. Nuri-Hadžića kada konstatiše da je »1902. sklopljen pismeni ugovor o suradnji između srpskih i muslimanskih prvaka koji će izbrisati tek postaneksiono razdoblje«.^{8a)}

U *Istорији Југославије* autor M. Ekmečić nije siguran da li je tajni sporazum u Slavonskom Brodu sklopljen 1902. ili, pak, 1901. godine, ali je dao decidiranu ocjenu da je njime učinjen pokušaj da se uz pomoć Turske srpskom i muslimanskom pokretu »da politički karakter i da se ranije neprijateljske struje, deklarišući se jedinstvenim srpskim nacionalnim pokretom ujedine u zahtjevu za vraćanje sultanove vlasti uz osiguranje autonomije Bosne«. Ekmečić je, inače, prethodno istakao da opredjeljivanje za srpsku, odnosno hrvatsku nacionalnu ideju, koje je zahvatilo muslimansko intelektualno i političko vođstvo, »nije uhvatilo dubljeg korena u običnom muslimanskom narodu, koji je vezan za religiju i islamsku kulturu, kao i tursku političku tradiciju na Balkanskom poluostrvu«.^{8b)}

I M. Hadžijahić bez rezerve prihvata podatke O. Nuri-Hadžića o sklapanju srpsko-muslimanskog ugovora 1902. godine. Njegovo postojanje on nastoji potkrnjepiti i citiranjem pisma dr Emila Gavrila od 17/30.

7) V. Bogićević, op. cit. str. 333—334, napomena 45. N. Stojanović je u svojoj knjizi označio 1902. godinu kao godinu u kojoj je ostvaren sporazum između vođa srpskog i muslimanskog autonomnog pokreta i citirao tekst »Ugovora« izričito naznačivši da ga preuzima od Osmana Nuri-Hadžića (op. cit. str. 15—16, napomena 1). Pri navođenju Bogićeviću se potkrala i greška koja mijenja smisao teksta. Tako kod njega stoji: »Srbi pravoslavne vjere i Muslimani obavezuju se...«, dok kod O. Nuri-Hadžića i N. Stojanovića glasi: »Srbi pravoslavne i muslimanske vere obavezuju se...«

8) H. Kapidžić, *Bosna i Hercegovina za vrijeme austrougarske uprave (Državno pravni odnosi)*, Prilozi instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu, 4/1968, str. 66. i V. Čorović na pomenutom mjestu piše o ugovoru, odnosno programu i citira tekst (§ 1), očigledno prema O. Nuri-Hadžiću, iako to ne navodi, jer se radi o kratkom pregledu pisanim bez naučnog aparata, koji je objavljen godinu dana po izlasku Nuri-Hadžićeva rada.

8a) M. Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878—1914*, Historijski zbornik XIX—XX, Zagreb 1968, str. 21. Uporedi tekst istog autora u knjizi *Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914*, izd. Školska knjiga, Zagreb 1968, str. 196.

8b) I. Božić, S. Ćirković, M. Ekmečić, V. Dedić, *Istorijski Jugoslavije*, izd. »Prosveta«, Beograd 1972, str. 326.

8) M. Hadžijahić, op. cit. str. 175—177.

septembra 1901, u kome Gavrila piše da je ugovor već usmeno primljen i da će ga u najvećoj povjerljivosti potpisati po dvojica najuglednijih s jedne i druge strane.¹⁰⁾ Isti argument upotrebljava i M. Imamović, koji istina smatra da se sklapanje ugovora u Slavonskom Brodu 1902. godine odigralo »pod dosta nejasnim okolnostima«. Ovaj autor je donio i šire izvode iz »Nacrt ugovora«, koji je izbio u javnost 1901. godine, tretirajući ga kao već perfektuiran sporazum.¹¹⁾ M. Hadžijahić i M. Imamović su uka-zali da tekst sporazuma potiče od Srba i označili, Imamović sa izvjesnom rezervom, dr Emila Gavrila kao njegovog autora. Mada smatraju da se sa srpske strane nastojalo da se savezu sa Muslimanima da nacionalni smisao, oba su autora saglasna da je to bilo daleko od muslimanskih prvaka i naroda i da je pomenuti savez imao samo taktičko-političko zna-čenje.

Za razliku od naprijed navedenih autora N. Šehić, koji je u svojim radovima obrađivao i pitanje saradnje između vođstva muslimanskog i srpskog autonomnog pokreta¹²⁾, smatra još uvjek spornim da li je »Nacrt« sporazuma iz 1901. godine bio »podloga za stvarni sporazum, jer svi koji su pisali o tom sporazumu... pozivali su se upravo na ovaj Njegov nacrt«.¹³⁾ Međutim iz Šehićeva uspjelog prikaza odnosa u muslimanskom vođstvu posredno proizlazi da u razdoblju od 1899. do 1903. nije moglo doći do zaključenja formalnog srpsko-muslimanskog političkog pakta. On i konstataje da je »manji broj muslimanskih prvaka zagovarao saradnju sa srpskim pokretom«, dok »ostali iz muslimanskog vođstva ili su se izražavali protiv takve saradnje, ili su smatrali da ona može doći u obzir samo kao taktički, ali ne i kao strateški cilj muslimanskog pokreta«.¹⁴⁾ Političko držanje u tim godinama Ali-bega Firdusa i Bakir-bega Tuzlića, kako ga je prikazao Šehić, čini isključenim da su ova dvojica muslimanskih prvaka mogli tada biti potpisnici srpsko-muslimanskog spo-razuma.

¹⁰⁾ M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878—1914*, Sarajevo 1976, str. 124—127. autor je koristio »Nacrt Ugo-vora među Srbima pravoslavne i muslimske vjere u Bosni i Hercegovini iz neobjavljenih memoara Adem-age Mešića, I knjiga, str. 291—294, koji se čuvaju u biblioteci Muslimanskog pokopnog društva »Bakije« u Sarajevu. Isti Nacrt donosi in extenso L. Đaković u rukopisu svoje disertacije *Formiranje političkih stranaka kod bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, Sarajevo 1969, Prilog 9, str. 333—336. On je to učinio, kako mi je autor saopštio, na osnovu primjerka Nacrta koji se nalazi u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Napretkova kulturno-istorijska zbirka, Fasc. 3, Nr 27. Mada je i ovaj primjerak Nacrta nepotpisan, Đaković je na svom prepisu označio da je ugovor potpisani u Slavonskom Brodu 1902. godine i stavio na njega potpise A. Firdusa, B. Tuzlića, G. Jeftanovića i V. Šole, pozivajući se na O. Nuri-Hadžića.

¹¹⁾ N. Šehić, *Pokret Muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku autono-miju u svjetlu pregovora sa Zemaljskom vladom za Bosnu i Hercegovinu 1901. godine*, Prilozi instituta za istoriju u Sarajevu, 9/1, 1973. 97—161; isti, *Mjere Kalajevog režima u Bosni i Hercegovini na suzbijanju autonomnog pokreta Muslimana*, Godišnjak DI BiH XX, Sarajevo 1974, str. 137—181.

¹²⁾ Ibidem, str. 178, nap. 126.

¹³⁾ Ibidem, 177.

Bez pretenzije da ulazimo u cijelokupan kompleks odnosa između muslimanskog i srpskog pokreta za vjersko-prosvjetnu autonomiju i višestruke aspekte njihove međusobne saradnje, pokušaćemo na osnovu objavljene građe i literature, kao i na osnovu do sada nepoznatih austro-ugarskih dokumenata¹⁴⁾ da pobliže osvijetlimo neke momente koji se odnose na pitanje sklapanja ugovora o muslimansko-srpskom savezu na platformi borbe za političku autonomiju Bosne i Hercegovine. Pri tome ćemo se ograničiti na razdoblje od pojave pomenutih pokreta do 1903. godine, a težište će biti na rekonstrukciji određenih relevantnih događaja. Da bi se tome pristupilo, nužno je napraviti i izvjestan osvrt na pitanje muslimansko-srpske političke saradnje u ranijim zbivanjima, a posebno na srpsku građansku politiku na ovom području.

Težnja da se ostvari politička saradnja s Muslimanima ima u srpskoj građanskoj politici u Bosni i Hercegovini svoju tradiciju još iz predokupacionog doba. Poslije pojave »Načertanija« Ilike Garašanina 1844. godine, u programima tajnih srpskih organizacija, naročito nakon 1862. godine, predviđa se saradnja s bosanskim Muslimanima u radu na pripremanju ustanka u Bosni i Hercegovini protiv Turske i njenom priključenju Srbiji. Za razliku od ranijeg doba, na bosanskohercegovačke Muslimane sve više se sa srpske strane gledalo kao na slovenski element koji je trebalo pridobiti za srpske nacionalno-političke ciljeve, i to ne samo garancijama u pogledu njihovih običaja i vjere nego i u pogledu očuvanja zemljишnih posjeda begovata. Politika saradnje srpskih tajnih organizacija s begovatom, koju je inauguirala srpska vlada, a čiji su nosioci bili srpski sveštenici i trgovci u Bosni i Hercegovini, bila je u suprotnosti s klasnim interesima srpskog seljaštva i nije mogla dobiti njegovu podršku. Ipak, ova politika je vođena i u toku ustanka 1875—1878, a osobito nakon stupanja Srbije u rat 1876. godine.¹⁵⁾ Međutim, stvarni rezultati srpske nacionalne i političke akcije među bosanskohercegovačkim Muslimanima, sve do poslije austrougarske okupacije, bili su više nego minimalni.¹⁶⁾

Pristupajući okupaciji Bosne i Hercegovine, Austro-Ugarska je znala kakvu bi opasnost po njenu vladavinu u toj zemlji, i šire za njene interese na Balkanu, predstavljalo eventualno približavanje Srba i Muslimana i uopšte jedinstveno nastupanje bosanskohercegovačkog stanovništva na bazi neprijateljskog odnosa prema okupatoru. Zato je, polazeći od postojećih vjerskih, nacionalnih i socijalnih suprotnosti u Bosni i Hercegovini, šef Careve vojne kancelarije general Beck uoči okupacije sačinio instrukciju

¹⁴⁾ Riječ je prvenstveno o dokumentima koje je preminuli prof. dr Hamdija Kapidžić snimio u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu u cilju rada na istoriji naroda Bosne i Hercegovine koju priprema Akademija nauka i umjetnosti BiH.

¹⁵⁾ M. Ekmečić, *Nacionalna politika Srbije prema Bosni i Hercegovini i agrarno pitanje (1844—1875)*, Godišnjak DI BiH X, Sarajevo 1959, str. 197—219; isti, *Ustanak u Bosni*, Sarajevo 1960, str. 44—54, 141—142, 233—236, 260—262, 353—361. Za period prije 1844. vidi V. Stojančević, *Da li je bilo političke akcije Srbije u Bosni za oslobođenje od turske vlasti pre Garašaninovog »Načertanija«*, Istoriski časopis XIX, Beograd 1972, str. 165—183.

¹⁶⁾ Vidi M. Hadžijahić, op. cit. str. 159—160.

za vrhovnog komandanta okupacionih trupa generala Josipa Filipovića u kojoj je razrađen odnos nove vlasti prema stanovništvu na principu *divide et impera*. Tako je Filipoviću, pored ostalog, preporučeno da dovede »muslimane u bliži kontakt sa katolicima« i da naročito spriječi »približavanje ili savez muslimanskog s pravoslavnim stanovništvom, koje treba da se najoštire nadzire s obzirom na eventualne, okupaciji neprijateljske aspiracije«.¹⁷⁾ Za vrijeme austrougarske vladavine Bosnom i Hercegovinom nacionalna politika okupacione uprave doživljavala je određene oscilacije i izvjesne promjene. Međutim, njen odnos prema srpsko-muslimanskom političkom savezu na opozicijonoj osnovi ostao je neizmijenjen. Ona je u pojedinim akutnim momentima preduzimala sve da ga osujeti, iako u ono vrijeme još nisu postojale političke socijalne i kulturne pretpostavke koje bi omogućile stvaranje takvog saveza na jednoj široj i stabilnijoj osnovi.

Svoje nezadovoljstvo s austrougarskom okupacijom srpsko građanstvo manifestovalo je sarađujući u izvjesnoj mjeri s Muslimanima, koji su pružali otpor okupacionim trupama. Poslije okupacije postupci novih vlasti prema srpskim školama i crkvenim opštinama, s ciljem da ove ustavne, koje su imale izvjesnu samoupravu za vrijeme turske vladavine, potčine svom uticaju, izazivali su otpor srpskog građanstva i vodili postepenom približavanju Srba i Muslimana, koji su se teško mirili s okupacionim režimom. Ovo je osobito dolazilo do izražaja u istupanju protiv okupatorskih vlasti u Mostaru pred ustanak 1882. godine. Protestujući protiv uvođenja vojnog zakona, kao povrede međunarodnog položaja Bosne i Hercegovine priznatog Aprilskom konvencijom iz 1879. godine, Srpska crkveno-školska opština u Mostaru osporila je legitimnost austrougarske vlasti i javno je priznala sultanov suverenitet.¹⁸⁾ Zanimljivo je da je još ranije u adresi »sinova Bosne i Hercegovine« upućenoj 18. juna 1880. engleskom premijeru Gledstonu, koju je zapravo napisala i uputila jedna grupa mostarskih i sarajevskih Srba, uz žalbe na postupke okupacionih vlasti, tražena intervencija Engleske i ostalih evropskih sila da Bosna i Hercegovina dobije autonomnu upravu.¹⁹⁾ Ovaj zahtjev je predstavljaо zakasnjeli eho onih akcija za autonomiju koje su vođe ustanka u Bosni preduzimale da bi se suprotstavile austrougarskoj okupaciji. Autonomija je bila alternativno rješenje za koje su se oni izjašnjavali u 1877. i 1878. godini, kada međunarodne okolnosti nisu pružale izglede da se ostvari njihov program ujedinjenja sa Srbijom, a koga se oni u budućnosti nisu odricali.²⁰⁾

U ustanku u istočnoj Hercegovini 1882. ostvarena je prvi put saradnja između širih srpskih i muslimanskih masa na bazi zajedničke

¹⁷⁾ H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Sarajevo, 1958, str. 13.

¹⁸⁾ H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, str. 65—84, 96—97. O nezadovoljstvu u zemlji prvih godina nakon okupacije i opoziciji Srba i Muslimana vidi i T. Kruševac, *Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878—1918*, str. 235 i dalje.

¹⁹⁾ H. Kapidžić, *Jedan dokument iz 1880. godine*, Godišnjak DI BiH II, Sarajevo 1950, 257—265.

²⁰⁾ Vidi M. Ekmečić, *Ustanak u Bosni*, str. 327—329, 343, 350—351, 355—357.

mržnje prema okupatorском režimu. Mada agrarno pitanje u doba ustanaka nije postavljano u međusobnim odnosima Srba i Muslimana, ono je bilo prepreka koja nije dozvoljavala da se ostvari njihova jača politička povezanost i da se ustanak proširi na druge oblasti.²¹⁾ Sami hercegovački ustanici nisu imali nikakvog pisanog programa, pa su ideju zajedničke srpsko-muslimanske borbe protiv okupatora izražavali na način koji je odgovarao nivou njihove ideološke svijesti. Oni su našli zajedničko geslo koje je glasilo: »Za krst časni i vjeru Muhamedovu«.²²⁾ Međutim, hercegovačka emigracija u Srbiji bavila se mišlju da se formira zajednička ustanička vlada i da ustanici istupe s jednim političkim programom. Vojvoda Mićo Ljubibratić, nastavljajući da djeluje u istom smislu, kao i u doba ustanka 1875—1878, poručivao je ustaničkim vođama da osnuju »narodnu vladu od deset petnes ljudi, i to pola Rišćana a pola Muhamedanaca«. Smatrao je da oni treba da traže »da Švaba izade iz Ercegovine i Bosne... da Bosna, Ercegovina i Novopazarski Sandžak postanu autonomna država kojom će upravljati sinovi Bosne, Ercegovine i Novopazarskog Sandžaka, a da se plaća sultanu godišnji danak«.²³⁾ Ovim je formulisan jedan program političke autonomije za Bosnu, Hercegovinu i Sandžak pod vrhovnom turskom vlašću, oslanjajući se očito na tradiciju autonomističke politike iz predokupacionog doba. Istovremeno je, međutim, bila prisutna i tendencija da se cijelom ustaničkom pokretu da srpsko nacionalno obilježje.²⁴⁾

Međunarodna konstelacija u godinama nakon Berlinskog kongresa bila je takva da ustanak u Hercegovini nije mogao dobiti podršku sa strane. U tom pogledu je od posebnog značaja bila proaustrijska politika srpske vlade, koja je, — za razliku od držanja opozicionih krugova, sve do pada kralja Milana 1889. godine, vođena u duhu Austro-srpske tajne konvencije iz 1881. godine.

Poslije ostavke kralja Milana, za prvih radikalnih vlasta pojačana je srpska nacionalna propaganda i interes za Bosnu i Hercegovinu. U Srbiji nalaze utočište mnogi emigranti iz Bosne i Hercegovine, i to ne samo Srbi nego i Muslimani. Vlada je davala podršku emigraciji da bi pomoći nje bosanskohercegovačko pitanje držala otvorenim. Naročito su Muslimani srdačno dočekivani u Beogradu, što je posebno izazivalo revolt Austro-Ugarske. Jedna od najomiljenijih tema beogradskih listova bila je ujedinjenje pravoslavnih i muslimana protiv Austrije. U isto vrijeme

²¹⁾ H. Kapičić, *Hercegovački ustanak*, str. 329—333.

²²⁾ V. Škarlić, *Ustanak 1882*, u knjizi *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, ed. »Srpski narod u XIX veku«, knj. XV, Beograd (1938), str. 19; H. Kapičić, op. cit. str. 181—184.

²³⁾ H. Kapičić, op. cit. str. 182.

²⁴⁾ Ovo je došlo do izražaja u »Proklamaciji bosansko-hercegovačkih ustanika na Evropu» objavljeno u Cenićevoj »Borbici« 6/18. aprila 1882 — koju je prema mišljenju H. Kapičića vjerovatno izdao istaknuti vođa iz ranijih ustanaka Alekса Jalkić i ljudi koji su s njim saradivali. U Proklamaciji se, između ostalog, kaže: »Što vjekovi nisu mogli učiniti, to je Austrija za tni godine za naše narodno izmirenje (učinila)« i uz to se još dodaje »Sad i Hrišćani i Turci osjećamo da smo Srbi kojijema je zajedno živjeti i umrijeti«. (H. Kapičić, op. cit. str. 183).

Srbija je vodila i izrazito turkofilsku politiku diktiranu u datoj međunarodnoj situaciji i interesima u Makedoniji i staroj Srbiji.²⁵⁾

U srpskoj nacionalnoj propagandi, sve do aneksije 1908. godine, istican je turski sultan kao legitimni suveren nad Bosnom i Hercegovinom, a austrougarska okupacija tretirana je kao privremena. Ovo je otvaralo nadu da će se bosanskohercegovačko pitanje moći u budućnosti riješiti u smislu srpskih nacionalnih težnji, kada jednog dana ponovo dođe na međunarodnu političku scenu. Imajući to u vidu, i pravna nauka u Srbiji je sa svoje strane doprinisala argumentaciji teze da su Bosna i Hercegovina »kako državno, tako i međunarodno pravno za Austro-Ugarsku tudi oblasni dijelovi, koji su i poslije okupacije ostali turske provincije«.²⁶⁾ Ovi stavovi su formulirani prije pojave srpskog i muslimanskog pokreta za vjersko-prosvjetnu autonomiju i biće od posebnog značaja za njihove međusobne odnose. Inače, srpska nacionalna propaganda tretirala je Bosnu i Hercegovinu kao »čisto srpske zemlje i po krvi i po jeziku«. U skladu s tradicijom koja se odomaćila u srpskoj nacionalnoj ideologiji, propagirano je da cijelo bosanskohercegovačko stanovništvo pripada srpskom narodu, koji je podijeljen na tri vjere. To je bio i odgovor na politiku bosanske posebnosti, gušenja nacionalnih sloboda i suzbijanja nacionalnih pokreta od strane Kállayeva režima. Ekskluzivno stanovište o srpskom nacionalnom karakteru Bosne i Hercegovine zastupano je u srpskoj građanskoj štampi i publicistici krajem XIX vijeka kako van Bosne, u Srbiji, Vojvodini i Hrvatskoj, tako, koliko su to prilike dopuštale, i u njoj samoj.²⁷⁾

Međutim, sada se srpska nacionalna ideologija na tlu Bosne i Hercegovine sukobila i s hrvatskom nacionalnom propagandom. Pri tome je prva bila u tolikoj prednosti, što je proces formiranja nacionalne svijesti pravoslavnog srpskog stanovništva uglavnom bio završen, dok je isti proces kod katoličkog hrvatskog stanovništva u Bosni bio tek u toku i odvijao se sa znatnim zakašnjnjem u poređenju sa susjednim zemljama gdje žive Hrvati. I hrvatska nacionalna propaganda u Bosni i Hercegovini nije u to vrijeme bila ništa manje ekskluzivna od srpske. Naprotiv, u njoj je u posljednjoj deceniji XIX vijeka evidentan uticaj Frankove političke struje. Zastupana je teza o isključivom hrvatskom karakteru Bosne i Hercegovine, u kojoj živi jedinstveni hrvatski narod bez obzira na vjerske razlike. Kada je ova teza naišla na žestoko protivljenje Srba, onda se utoliko upornije insistiralo na hrvatstvu Muslimana. Propagirano je, pozivajući se na argumente iz arsenala pravačke ideologije, pripajanje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj i ujedinjenje hrvatskih zemalja u Monarhiji, a u

²⁵⁾ S. Jovanović, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, knj. I, str. 125—142, 362—404, knj. II, str. 35—38, Beograd 1934; op. A. Malbaša, op. cit. str. 52—60.

²⁶⁾ G. Geršić, *Pogled na međunarodni i državnopravni položaj Bosne i Hercegovine i ostrva Kipra. Prema naučnim ocenama predstavnika međunarodno-pravne teorije*, Glas SKA XXXVII, Beograd 1893; A. Malbaša op. cit. str. 55—57; M. Imamović, op. cit. str. 22—23.

²⁷⁾ Vidi A. Malbaša, op. cit. str. 46—60; T. Kruševac, *Listovi don Franje Miličevića*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu — 9/1, Sarajevo, 1973, str. 351—352, M. Imamović, op. cit. str. 87—90.

duhu frankovačke politike poistovijećivani su interesi habsburške dinastije i Hrvata. Mada je i ova politika, zbog toga što je bila protiv postojećeg uređenja Monarhije, kao i zbog svoje netrpeljivosti i intrasigentnosti, izazivala određeno nezadovoljstvo i reagovanja okupacionih vlasti, ona nije imala opozicioni karakter.²⁸⁾ Štaviše, u doba jačanja srpskog nacionalnog pokreta Kállay je došao do zaključka da velikohrvatske težnje, ma koliko izgledale pretjerane, ne mogu, za razliku od velikosrpskih, postati opasnost za Monarhiju. Stoga je on u nekoliko navrata davao uputstva Zemaljskoj vladu kako je u interesu režima da u Bosni i Hercegovini podupire hrvatstvo vis à vis srpstva, ali ne kruto i netaktično da se ne bi odgurnuli Srbi, a eventualno i Muslimani. Kállay je ponavljao da pri tome misli samo na naklonost koju treba vlasti da pokazuju u svakoj prilici prema Hrvatima, ali koja se ne bi »eklatantno manifestovala«.²⁹⁾

Kraj stoljeća obilježen je izvjesnim poletom hrvatskog nacionalnog pokreta, koji je omogućen bio i popuštanjem pritiska režima. Hrvatska nacionalna svijest već je bila obuhvatila domaće gradsko katoličko stanovništvo — činovništvo, trgovce i zanatlije, pa je u vođstvu hrvatskog nacionalnog pokreta uz franjevce sve više dolazila do izražaja i građanska inteligencija. Međutim, tada se javila i snažna klerikalna tendencija svjetovnog sveštenstva sa nadbiskupom Stadlerom na čelu, koji je težio da hrvatski nacionalni pokret u Bosni i Hercegovini potčini svom isključivom vođstvu i uticaju. To se podudaralo općenito s jačanjem političkog klerikalizma u Austriji i jugoslovenskim zemljama Monarhije, a naročito u Sloveniji. Stadlerova politika identifikacije katoličanstva i hrvatstva bila je suprotna politici franjevaca i građanske inteligencije, koja je nastojala, stavljajući religiju u drugi plan, da za hrvatstvo pridobiće Muslimane. Međutim, Stadlerova agresivna katolička propaganda i pojedinačni prozelitički ispadci izazivali su veliko ogorčenje Muslimana i osudu Srba. Oni su bili vješto korišteni u antihrvatskoj propagandi, koja je Stadlerovu djelatnost zjednačavala sa cijelokupnom hrvatskom politikom i nacionalnom ideologijom.³⁰⁾

Muslimanski narod u Bosni i Hercegovini formirao se vremenom u toku osmanlijske vladavine kao poseban slovenski etnički individualitet sa sopstvenom feudalnom klasom^{30a)} Ova klasa bila je u uslovima pozognog osmanskog feudaлизma dugo vremena nosilac ideje o svojevrsnoj autonomiji Bosne u okviru Turskog Carstva. Klasno ograničene na očuvanje privilegija, u prvom redu vladajućih slojeva muslimanskog stanovništva, i prožete vjerskom isključivošću ove autonomističke težnje nisu mogle

²⁸⁾ Vidi T. Kruševac, op. cit. str. 347 i dalje; M. Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini 1878—1914*, Historijski zbornik XIX—XX, Zagreb 1968, str. 9 i dalje; ista, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb 1973, str. 324—325.

²⁹⁾ *Borba Muslimana*, dok. br. 144, str. 324—344.

³⁰⁾ M. Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini*, str. 21 i dalje; ista, *Povijest pravaške ideologije*, str. 356—357; up. A. Malbaša, op. cit. str. 67—73, L. Đaković, op. cit. str. 36—53, 79—100.

^{30a)} Vidi B. Đurđev, *O nekim istorijsko-etničkim problemima u obradi turskog perioda*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu 11—12, 1975—1976, str. 285—286.

računati na podršku hrišćanskog stanovništva, koje se nalazilo u podređenom društvenom i političkom položaju.³¹⁾ Pretrpjevši neuspjeh u svom otporu reformama koje je sprovodila Porta, muslimanska feudalna klasa u Bosni i Hercegovini bila je lišena ranije političke moći. Međutim, ona je zadržala svoje ekonomske pozicije, koje je u osnovi sačuvala i pod autougarskom upravom. I pored toga okupacija 1878. značila je duboku prekretnicu u odnosima u društvu u Bosni i Hercegovini, a naročito u životu. Muslimana koji je bio snažno prožet uticajima islamske civilizacije i kulture. Okupacijom Bosna i Hercegovina dolazi pod vlast jedne evropske, eminentno katoličke države i Muslimani definitivno gube povlašteni položaj. Izloženi uticaju pojačanog razvijatka robnonovčanih odnosa i gurnuti na put kapitalističkog razvijatka oni su se teže snalazili od drugih, što je bio i glavni uzrok njihovog masovnog iseljavanja u Tursku krajem XIX i početkom XX vijeka. U iseljavanju je najbrojnije učestvovala muslimanska seoska sirotinja, čiji je slobodni seljački posjed dolazio sve više pod udar robnonovčanih odnosa i agrarne prenaseljenosti, kao i pauperizovani sitni zanatlije i trgovci.³²⁾

Nezadovoljstvo s austrougarskom upravom postojalo je u svim slojevima muslimanskog stanovništva. Okupaciona vlast nije uspjela da u begovatu stvori šire uporište i oslonac. Ni politika interkonfesionalnog bošnjaštva, koju je vodio Kállayev režim, nije dobila podršku najvećeg dijela begovata ni muslimanske čaršije, a da se ne govori o reagovanju Srba i Hrvata. Bošnjaštvo se, ipak, tada još, donekle, javljalo samo kao izraz narodne posebnosti Muslimana.^{32a)}

**

Pojava srpskog pokreta za crkveno-školsku, a zatim i muslimanskog za vakufsko-mearifsku autonomiju imala je eminentno političko značenje već samim tim što su oba pokreta u uslovima apsolutističkog upravljanja zemljom tražila maksimalno odstranjenje uplitanja vlasti u djelatnost vjerskih i s njima povezanih prosvjetnih institucija. Kod vodećih faktora oba pokreta bila je primjetna težnja da organi vjerskih zajednica dobiju što šire kompetencije i obilježja nacionalno-političkih organizacija. Osim toga, zahtjevi muslimanskog pokreta za jačanjem vjerskih odnosa sa Carigradom bili su motivirani željom za učvršćenjem veza između Bosne i Hercegovine i Otomanskog Carstva i tangirali su problem suvereniteta nad okupiranom zemljom i njen međunarodnopravni status (pitanje merašure). Kako srpski tako i muslimanski pokret prelazio je uske okvire borbe za vjersko-prosvjetnu autonomiju usmjeravajući svoju aktivnost i u

³¹⁾ A. Sučeska, *Elementi koji su uticali na posebnost Bosne u doba osmačko-turske vladavine*, »Opredjeljenje«, Sarajevo 4/1977, str. 76—77; op. V. Jokanović, *Elementi koji su kroz istoriju djelovali pozitivno i negativno na stvaranje bošnjaštva kao nacionalnog pokreta*, »Pregled«, Sarajevo, 9/1968, str. 214—251.

³²⁾ I. Hadžibegović, *Migracije stanovništva u Bosni i Hercegovini*, Pri-lozi Instituta za istoriju u Sarajevu, 11—12/1975—1976, str. 313—316; M. Imamović, op. cit. str. 103—105.

^{32a)} M. Imamović, op. cit. str. 69—80.

pravcu postizanja širih političkih, društvenih i ekonomskih ciljeva. Međutim, sadržaj i intenzitet ove vrste aktivnosti bio je različit u pojedinim fazama razvitka pomenutih pokreta, iz kojih će u prvoj deceniji XX vijeka izrasti Muslimanska narodna organizacija i Srpska narodna organizacija. Međutim, već u prvima godinama pojavljujući srpskog i muslimanskog pokreta za vjersko-prosvjetnu autonomiju predstavnici austrougarske vlasti ocjenjivali su da su religiozni motivi samo paravan iza kojeg se kriju prave aspiracije obiju opozicija, a stvarne uzroke opozicionarstva Srba i Muslimana vidjeli su u njihovom nezadovoljstvu sa stanjem koje je bilo stvoreno okupacijom.³³⁾

Težnja da se ostvari sporazum s Muslimanima na platformi borbe za političku autonomiju Bosne i Hercegovine pojavljuje se sa srpske strane ubrzo nakon nastanka srpskog pokreta za crkveno-školsku autonomiju.^{33a)} Tome su odranije prethodila nastojanja srpskih kulturnih radnika da se u prvom redu muslimanska inteligencija pridobije za srpsku nacionalnu ideju. Međutim, u svojim počecima deklarisanje muslimanske školske omladine i drugih pojedinaca u srpskom smislu imalo je nešto više uspjeha samo van Bosne i Hercegovine, među muslimanskim emigracijom u Beogradu i Čarigradu i polaznicima carigradskih škola. Tek vremenom, a naročito poslije aneksije, kada je inače nastupilo pogoršanje odnosa između muslimanskog i srpskog političkog vođstva, među muslimanskim inteligencijom su došle relativno jače do izražaja prosrpske tendencije. Nasuprot tome, do početka XX stoljeća među malobrojnim pripadnicima prve generacije evropski školovanih Muslimana više je bilo onih koji su se izjašnjavali za hrvatstvo. To je posebno važilo za prve univerzitetski obrazovane Muslimane koji su studirali u Beču i Zagrebu. Najveći dio evropski školovanih Muslimana stupao je u državnu službu i dolazio u zavisan odnos prema vlastima. Situacija je bila takva da je vođstvo muslimanskog pokreta bilo upućeno da traži pomoć Srba pri sastavljanju memoranduma i drugih akata, kao i u publicističkoj djelatnosti.³⁴⁾

Deklarisanje pojedinaca među Muslimanima za srpsku odnosno hrvatsku nacionalnu ideju bilo je u nizu slučajeva praćeno izmjenama nacionalno-političke orientacije i prelaskom iz jednog tabora u drugi. Osim toga, muslimanska etnička pripadnost pokazala se kao prevalentna u odnosu na srpstvo i hrvatstvo i kod onih malobrojnih Muslimana koji su se srpski odnosno hrvatski »opredjeljivali«. Pomenuto »opredjeljivanje« bilo je prvenstveno političkog karaktera i predstavljalo je specifičnu pojavu u razvitku bosanskohercegovačkih Muslimana.³⁵⁾

³³⁾ *Borba Muslimana*, str. 29—30, dok. br. 44, str. 156—157; N. Šehić, *Pokret Muslimana*, str. 124, 137, 138.

^{33a)} Kada se u ovome radu spominju Muslimani i Srbi, onda se pod time poglavito podrazumijevaju pripadnici gornjih društvenih slojeva (kod jednih i drugih, koji učestvuju u političkim zbivanjima).

³⁴⁾ Vdi M. Imačović, op. cit. str. 102, 148, 174—176. O srpskim i hrvatskim tendencijama u razvitku Muslimana Hadžijahić, op. cit. str. 156. i dalje; up. A. Malbaša, op. cit. str. 67—73, T. Kruševac, Sarajevo, str. 286.

³⁵⁾ M. Hadžijahić, op. cit. str. 156 i dalje.

Pojavom pokreta za crkveno-školsku autonomiju srpska građanska politika u odnosu prema Muslimanima ulazi u novu fazu kako u pogledu sadržaja tako i intenziteta svoje aktivnosti.

Uskoro nakon povratka iz Beča deputacije bosanskohercegovačkih Srba, koja je sa Gligorijem Jeftanovićem na čelu predala 7. decembra 1896. dvorskoj kancelariji tzv. »Prvi carski memorandum« sa žalbom i željama u pogledu crkveno-školske autonomije, Zemaljska vlada upozorila je Zajedničko ministarstvo finansijsa da Srbi u Sarajevu nastoje da za se pridobiju Muslimane i svim sredstvima se služe da se Muslimani približe srpskom elementu.³⁶⁾ U tu svrhu sarajevski su Srbi unijeli u program priredbe svog pjevačkog društva »Sloga«, održane 12. januara 1897. u dobrotvorne svrhe, i živu sliku o polaganju kamena temeljca za staru pravoslavnu crkvu u Sarajevu, u kojoj se pojavljuje i Gazi Husrev-beg pružajući ruku Andriji Kraljeviću. U izvještaju Vlade se konstatuje da je predstavi prisustvovalo preko 80 Muslimana, od toga dvije trećine samo da bi vidjelo Gazi Husrev-bega. Društvo je, navodno, zaključilo da na sljedećoj zabavi izvede i jedan turski pozorišni komad preveden na »zemaljski jezik«.³⁷⁾

Gligorije Jeftanović i Risto Đ. Besarović, kao i drugi predstavnici sarajevskih Srba, manifestovali su svoju solidarnost s Muslimanima na sjednici gradskog zastupstva krajem januara 1897., kada su svesrdno podržali prijedlog Salih-age Bičakčića da se opštinski statut i građevinski red za Sarajevo prevedu na turski jezik i zamoli Zemaljska vlada da se sudske objave pišu i na turskom jeziku³⁸⁾ Kako je vrlo mali broj Muslimana znao turski, zahtjevi u pogledu zvanične upotrebe turskog jezika koji se javljaju tada, a prisutni su i docnije, imaju izrazito političko i opoziciono obilježje. Očito je trebalo da se time istakne pripadnost Bosne i Hercegovine Otomanskom Carstvu. Takođe kao reakcija na prilike pod austro-ugarskom okupacijom kod bosanskohercegovačkih Muslimana pojačala su se i proturska raspoloženja. O tome je srpska politika vodila računa, jer je to u datim okolnostima odgovaralo i njenim intencijama.

Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu bila je informisana da su predstavnici srpske opozicije boraveći u Beogradu u septembru 1897. godine, povodom svečanog prenosa kostiju Vuka Karadžića iz Beča, prihvatili ideju koja im je, navodno, tamo sugerisana da u zemlji otpočnu agitaciju za političku autonomiju.³⁹⁾ Ova aktivnost došla je do izražaja već sljedeće 1898. godine, u pokušajima predstavnika srpskog građanstva da za za-

³⁶⁾ »Zu dem kommt es noch, dass die hiesigen Orientalisch — Orthodoxen, seit ihrer Rückher aus Wien, die Mohomedaner für sich zu gewinnen und deren Annäherung an das serbische Element mit allen Mitteln herbeizuführen trachten.« Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Zajedničko ministarstvo finansijsa (ZMF), Pr BH 115/1897, Izvještaj Zemaljske vlade ZMF od 22. I. 1897.

³⁷⁾ Ibidem.

³⁸⁾ T. Kruševac, Sarajevo, str. 293—294.

³⁹⁾ Borba Muslimana, dok. br. 20, str. 116. Konferencija u Beogradu 1897., na kojoj je bilo stavljeno na tapet pitanje političke autonomije za Bosnu i Hercegovinu spominje se i u aktu Zemaljske vlade upućenom ZMF 3. VI 1907., ali se ni tu o njoj ništa podrobnije ne kaže. (ABH ZMF Pr BH 625/1907).

jednički rad u cilju postizanja političke autonomije za Bosnu i Hercegovinu pridobiju istaknute pojedince iz muslimanske čaršije.

Pojava srpskog pokreta za crkveno-školsku autonomiju i nastojanje njegovih vođa da se približe Muslimanima koincidira s teškom unutrašnjom krizom Otomanskog Carstva (1895—1897), koja je izbila poslije jermenskih pokreta i turskih represalija, na što se onda nadovezao ustank na Kritu, a zatim i grčko-turski rat. U početku krize izgledalo je da je došao momenat raspada Turske, pa je Austro-Ugarska u toku 1896. godine razmatrala niz mjera radi osiguranja svojih interesa na Balkanu. U okviru toga spadaju i planovi za dalji vojnički prođor u pravcu albanskog etničkog područja, kao i plan o stvaranju autonomne Albanije pod austrougarskim protektoratom, pripreme za izgradnju strateških željezničkih pruga prema Kosovskoj Mitrovici i Boki Kotorskoj, te konačno aktueliziranje u okviru Zajedničkog ministarskog vijeća pitanja aneksije Bosne i Hercegovine i Novopazarskog sandžaka, koje će austrougarska diplomacija bezuspješno pokrenuti u proljeće 1897. godine u pregovorima sa Rusijom. Mada je tada došlo do austrou-ruskog sporazuma o održanju status quo-a na Balkanu, a nakon toga i do izvjesnog smanjenja međunarodne zategnutosti, odnosi između Austro-Ugarske i Rusije, koja je i dalje zadržala težište svog spoljnopoličkog angažovanja na Dalekom istoku, bili su i poslije 1897. godine opterećeni međusobnim nepovjerenjem i borbenim za uticaj u balkanskim zemljama.

Politika Srbije u doba krize u Turskoj bila je uzdržljiva i oprezna. U težnji Grčke za prisajedinjenjem Krita Srbija je vidjela ponavljanje primjera ujedinjenja Bugarske. Bojeći se da Austro-Ugarska slično ne postupi sa Bosnom i Hercegovinom, pa i Bugarska sa Makedonijom, ona je tada odlučno bila protiv jednostranih izmjena berlinskog ugovora. Vojnički nespremna za rat Srbija je, kao i ostale balkanske države, morala voditi računa o intencijama Rusije i Austro-Ugarske, koje su bile postigle saglasnost o tome da se ne otvara cijelokupno istočno pitanje.⁴⁰⁾ Za razliku od loših odnosa sa Rusijom za neutralnih vlada nakon povratka kralja Milana u zemlju (9. I 1894), naprednjačka vlada Stojana Novakovića (juni 1895. — decembar 1896), kao i pretežno radikalni kabinet Đorđa Simića (decembar 1896. — oktobar 1897) vodili su izrazito prorusku politiku. Istupajući u odbranu integriteta Otomanskog Carstva, Rusija je tada dobila dominantan politički uticaj u Carigradu, a njenim nastojanjem dolazi i do približavanja Srbije, Bugarske i Crne Gore. Politika Novakovićeve i Simićeve vlade, koja je dala podstrek srpskom nacionalizmu i unutar Monarhije, izazivala je njeni nezadovoljstvo pa i uznenirenost.⁴¹⁾ U to vrijeme naročito je bila aktivna bosanska emigracija u Beogradu. Ona je izdala niz brošura u kojima se napada okupacioni režim u Bosni i Herce-

⁴⁰⁾ Vidi M. Vojvodić, *Srbija i grčko-turski rat*, Istoriski časopis XVIII, Beograd 1971, str. 491—520; up. V. Đorđević, *Srbija i Turska 1894—1897*, Beograd 1928, str. 239 i dalje.

⁴¹⁾ Sl. Jovanović, op. cit. knj. II, str. 122—146, 175—176, 185—205, 352.

govini, a pokrenula je 1896. i svoju publikaciju »Bosansko-hercegovački Glasnik«.⁴²⁾

Iniciranje akcije za političku autonomiju Bosne i Hercegovine u jesen 1897. dešava se u vrijeme kada su evropske velesile, odlučivši se u toku kritske krize za uvođenje potpuno autonomnog režima na ostrvu pod samo nominalnim sultanovim suverenitetom, nakon završetka grčko-turskog rata, nastojale da tu svoju odluku sproveđu u život i skinu s dnevnog reda sporno pitanje ličnosti guvernera Krita. Nakon dolaska grčkog princa Đorđa, sina istoimenog grčkog kralja, na taj položaj u decembru 1898. uspostavljena je uz assistenciju međunarodnih snaga autonomna organizacija na ostrvu⁴³⁾, pa će primjer Krita atraktivno djelovati na srpsku i muslimansku opoziciju u Bosni i Hercegovini i antiaustrijske snage izvan nje. Osim toga, pobjeda turske u ratu sa Grčkom učinila je dubok utisak, naročito na bosanskohercegovačke Muslimane.⁴⁴⁾

Vodstvo pokreta za crkveno-školsku autonomiju bosanskohercegovačkih Srba najuže je sarađivalo s vođama srpske Radikalne stranke u Vojvodini, a preko njih i sa srbjanskim radikalima i drugim faktorima u Srbiji. Vojvođanski kao i srbjanski radikali bili su antiaustrijski orijentisani i očekivali su od carske Rusije odlučujuću podršku u suzbijanju austrougarskog uticaja, a u budućnosti i pomoć u ostvarenju srpskih nacionalnih i političkih težnji. Lider Radikalne stranke u Vojvodini dr Đuro Krasojević označen je u izvještaju austrougarskog poslanika u Beogradu Schiessla kao sastavljač memoranduma bosanskih Srba podnesenog caru Franji Josipu I 1896. i duhovni vođa deputacije koja je išla u Beč. Advokat dr Emil Gavrila, jedan od radikalnih pravaca u Vojvodini, još je od pojave srpskog autonomnog pokreta održavao kontakte s njegovim vođama. Tako su ugarske vlasti bile obaviještene da se Gavrila sastao u Beogradu 26. i 27. novembra 1897. s Kostom Taušanovićem, jednim od vođa srbjanskih radikala, i srpskim prvacima iz Bosne i Hercegovine Vojislavom Šolom, Vladimirom Radovićem i Kostom Kujundžićem. Gavrila je sastavio i autonomni statut Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini⁴⁵⁾, koji je predan Kállayu sredinom 1898. godine. On je, zajedno sa dr Nikolom Đurđevićem, advokatom iz Slavonskog Broda i potpredsjednikom Srpskog crkvenog sabora, i docnije sarađivao sa vođama srpske i muslimanske opozicije, te godinama služio kao veza između Beograda i bosanskih opozicionera.⁴⁶⁾

⁴²⁾ M. Imamović, op. cit. str. 90, nap. 50; up. M. Hadžijahić, op. cit. str. 167.

⁴³⁾ Vidi B. Babić, *Odred Crnogoraca u međunarodnoj službi na Kritu (1897—1899)*, Istoriski zapisi, Titograd 1965, 1, str. 71—120, isti, *Kandidatura vojvode Bože Petrovića za guvernera Krita 1897*, Istoriski zapisi, 3/1966, str. 439—476.

⁴⁴⁾ *Borba Muslimana*, dok. br. 167, str. 393.

⁴⁵⁾ L. Rakić, *Radikalna stranka u Vojvodini (do početka XX veka)*, Novi Sad 1975, str. 158, nap. 196. i str. 159.

⁴⁶⁾ *Borba Muslimana*, dok. br. 20, str. 113—117, dok. br. 218, str. 451—455. Gavrila još od 1895. godine šalje u Srbiju izvještaje obavještajne prirode. Za prvih 6 godina on je sam snosio troškove svoje političke djelatnosti, ali je kasnije dobijao 500 din. u zlatu mjesечно kao lični honorar, 70 dinara mjesечно za kancelariju kao i nadoknadu za efektivne troškove (putovanje, poštu, knjige, novine i sl.) Grosser-

Pitanje odnosa i veza Srbije s opozicionim političkim pokretima u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom do sada je u istoriografiji samo fragmentarno i pretežno marginalno tretirano, i u cijelini uzevši je neobrađeno. Ova konstatacija vrijedi i kad je riječ o uticajima iz Crne Gore, Turske i naših susjednih zemalja u Habsburškoj Monarhiji. Zato ovu problematiku dotičemo samo onoliko koliko je najneophodnije za našu temu i koliko nam to dopuštaju pristupačni podaci. Danas je, npr., otvoreno pitanje kakvu su konkretnu podršku pružili zvanični faktori Kraljevine Srbije prilikom pojave autonomnog pokreta bosanskohercegovačkih Srba 1896, a posebno kakav je bio odnos prema njemu nove srpske vlade sa Vladanom Đorđevićem na čelu (11. oktobar 1897. — 8. juli 1900), koja je u spoljnoj politici bila izrazito austrofilska. Znamo samo toliko da je tadanji srpski poslanik u Carigradu Stojan Novaković sarađivao s Emilom Gavrilom u njegovom nastojanju da zajedno s deputacijom bosanskohercegovačkih Srba izdještstvuje kod Vaseljenske patrijaršije (1898/1899) odobrenje nacrta statuta crkvene i školske samouprave srpskog naroda u Bosni i Hercegovini.⁴⁷) Poznato je takođe da je Đorđevićeva vlada prekinula s nacionalnom politikom kakvu je ranije vodio Novakovićev i Simićev kabinet. Pisanje štampe o Habsburškoj Monarhiji bilo je stavljeno pod nadzor i u njoj više nije bilo ni napisa o ujedinjenju srpstva niti o narodnom nezadovoljstvu u Bosni i Hercegovini. Pojedini listovi bili su i ugušeni. (»Uskok«, »Hercegovački Glasnik«), a bosanskim izbjeglicama uskraćena je dalja državna pomoć. Austro-Ugarska je bila vrlo zainteresovana za održavanje režima uspostavljenog 11. oktobra 1897. Stoga je zajednički ministar finansija i šef austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini Benjamin Kállay izdještstvovao kod bečke Unionbanke da se Srbiji dodijeli zajam i tako spasi austrofilski režim, koji se našao pred finansijskim bankrotstvom, kada mu je pod uticajem Rusije bilo zatvoreno francusko novčano tržište.⁴⁸⁾

Politika novog režima u Srbiji bila je izložena žestokim napadima srpske štampe iz Novog Sada, Zagreba, Dubrovnika, koji su izgleda bili koordinirani sa Cetinja. Politički sukob između srpske i crnogorske vlade

bische Umtreibe vor und nach Ausbruch des ersten Weltkrieges. Der Fall Jeftanović-Sola-Gavrila, Veröffentlichungen des Reichsarchivs Wien, Wien 1944, Dok. Nr 98, str. 210—218.

Rješenjem Ministarstva inostranih dela Kraljevine Srbije od 14. V 1904. godine dodijeljena je dr Emiliu Gavrili za narednih 6 godina suma od 12.000 dinara godišnje u zlatu za produženje njegove političke i propagandne djelatnosti u vezi sa srpskim opozicionim pokretom u Bosni, uz obavezu da Srpskoj vladi podnosi izvještaje o radu. Vlada se obavezala da će mu po isteku ugovora dati penziju. (L. Rakić, op. cit. str. 263 nap. 66.) Međutim, i nakon isteka ugovora Gavrila je nastavio istu djelatnost u svojstvu pravnog savjetnika Srpskog konzulata u Budimpešti i za taj rad primao je honorar od 7.200 dinara godišnje. (Grosserbische Umtreibe, Dok. Nr 80, str. 82—83, Dok. Nr 92, str. 168.) O vezama političkih krugova u Srbiji sa vodama srpske opozicije u Bosni i užezi dr Emila Gavrila vidi i D. Đorđević, Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906—1911, Beograd 1962, str. 596.

⁴⁷⁾ Grosserbische Umtreibe, Dok. Nr 80, str. 82.

⁴⁸⁾ Sl. Jovanović, op. cit. knj. II, str. 374—376.

u periodu između 1897. do 1900.⁴⁹⁾ reflektovao se i u prekidu dotađanje crnogorsko-srbijanske saradnje na polju nacionalno-političke propagande i prosvjetnog rada među srpskim i drugim stanovništvom u krajevima pod turском vlašću.⁵⁰⁾ U isto vrijeme pojačalo se je interesovanje Crne Gore za Bosnu i Hercegovinu. Imajući u vidu i svoje posebne dinastičke i političke interese, knjaz Nikola i crnogorska diplomacija pokazali su znatno animanje za opoziciona kretanja u Bosni i Hercegovini.

U takvoj spoljnopolitičkoj konstelaciji vođe i istaknuti pojedinci srpskog pokreta za crkveno-školsku autonomiju otpočinju 1898. godine, kako smo to već ranije spomenuli, s pokušajima da pokrenu Muslimane za zajedničku akciju sa ciljem da se postigne politička autonomija za Bosnu i Hercegovinu. U tom pogledu, prema podacima do kojih su došle austro-ugarske vlasti, u Sarajevu je početkom 1898. godine bio aktivan Gligorije Jeftanović, koji je nastojaо u prvom redu pridobiti svog poslovnog prijatelja sarajevskog trgovca Salih-agu Bičakčića, a u Mostaru su ideju autonomije propagirali Vladimir Radović, Vojislav Šola, Alekса Šantić i dr.⁵¹⁾

Prema jednom konfidentskom izvještaju u 1898. godini, »stvar je bila došla blizu do potpisa«. Srbi su u toku pregovora odstupili od svog prvobitnog zahtjeva da guverner autonomne Bosne i Hercegovine bude pravoslavne vjere i u interesu jedinstvenog nastupa pristali »da bude muslimanske vjere guverner a podguverner Srbin pravoslavni«. Jedino su Srbi navodno željeli za guvernera Mehmed Alipašu Rizvanbegovića — Stočevića, a za podguvernera Gligorija Jeftanovića. Informator je do ovih obavještenja došao iz razgovorao s Nikolom Kašikovićem, urednikom »Bosanske vile«, i popom Stijepom Trifkovićem bivšim parohom iz Blažuja kod Sarajeva, jednim od istaknutih vođa srpskog pokreta za crkveno-školsku autonomiju.⁵²⁾ Nije nam poznato ko je s muslimanske strane učestvovao u tim pregovorima i kako su oni tekli, ali izgleda da je grupa oko mostarskog muftije Ali Fehmi ef. Džabića imala tada izvjesne veze sa Srbinima.⁵³⁾ Međutim, na osnovu daljeg razvoja događaja izgleda da je pretjerana tvrdnja u citiranom izvještaju kako su ti pregovori bili doveđeni »blizu do podpisa«. I 1901. godine u kombinacijama oko autonomnog uređenja Bosne i Hercegovine spominjalo se je ponovo ime Mehmed Ali-paše Rizvanbegovića kao kandidata za položaj guvernera.⁵⁴⁾

⁴⁹⁾ Ovaj sukob doveo je poslije ivanjdanskog atentata na kralja Milana 1899. i do prekida diplomatskih odnosa između Srbije i Crne Gore. Vidi Sl. Jovanović, op. cit. knj. II, str. 357—364; V. Vinaver, *Ivandanjski teror i Crnogorci*, Istorijski glasnik, Beograd 1—2/1958, str. 53—73.

⁵⁰⁾ N. Ražnatović, *Rad vlade Crne Gore i Srbije na postavljanju srpskih mitropolita u Prizrenu i Skoplju 1890—1902*, Istorijiski zapisi, 2/1965, str. 245—261.

⁵¹⁾ *Borba Muslimana*, dok. br. 20, str. 113—117.

⁵²⁾ ABH ZMF Pr BH 625/1907. Abschrift einer Confidentenmeldung, Sarajevo 22. XI 1900.

⁵³⁾ ABH ZMF Pr BH 886/1898, Izvještaj Zem. vlade ZMF 23. VII 1898, Pr BH 907/1901, Izvještaj Okružne oblasti u Mostaru 15. VI 1901, *Borba Muslimana*, dok. br. 138, str. 334.

⁵⁴⁾ Mehmed Ali-paša Rizvanbegović (1849—1901?) bio je sin hercegovačkog vezira Ali-paše Rizvanbegovića. Poslije pohoda Omer-paše Latasa na Bosnu i pogibije oca odselio se s porodicom u Tursku i tamo je ostao do kraja života. Kao

Planiranoj kandidaturi Mehmed Ali-paše Rizvanbegovića suprotstavio se crnogorski knjaz Nikola, koji je preporučivao svoga sina, princa prestolonasljednika Danila kao kandidata za položaj guvernera buduće autonomne Bosne i Hercegovine.⁵⁵⁾ Ovo je bilo analogno kandidaturi grčkog princa Đorda za guvernera Krita i u perspektivi trebalo je da vodi tome da se Bosna i Hercegovina i Crna Gora nađu pod vlašću jednog vladara. Zato je knjaz Nikola, koji je bio protivan da se pripadnici kuće Petrovića pojave kao kandidati velesila za položaj guvernera Krita, sam preporučivao 1898. godine bosanskim opozicionerima crnogorskog prestolonasljednika za potencijalnog guvernera Bosne i Hercegovine.⁵⁶⁾

Međutim, ovaj pokušaj knjaza Nikole da preko Mehmeda Spahića zainteresuje Muslimane za svog sina izazvao je negativnu reakciju. Mehmed Spahić iz Mostara, koji je kao jedan od prvih srpski orijentisanih Muslimana boravio izvjesno vrijeme kao emigrant u Beogradu, uskoro je po odlasku sa Cetinja promijenio politički tabor i jedno vrijeme stavio se u službu vlade. Spahić, koji se inače pokazao kao nestalan i prevrtljiv, otkrio je vlastima i javnosti pretenzije crnogorskog knjaza koje su kod Muslimana izazvale zbumjenost i nepovjerenje prema savezu sa Srbima.⁵⁷⁾

osmanlijski oficir borio se protiv ustaničkih u Hercegovini i učestvovao je u bici kod Plevne. Mehmed-Ali-paša bio je ogorčeni neprijatelj Austrije i jedan od prvih bosanskih Muslimana koji se deklarisao kao Srbin. (M. Hadžijahić, op. cit. str. 164—167). Početkom osamdesetih godina on je bio zapožen po srpski intoniranom govoru na Cetinju i postao je popularan među bosanskohercegovačkim Srbima. Imao je posjed na Buni kod Mostara, tamo je često dolazio i bio vrlo rado priman od strane mostarskih Srbaca. (ABH ZMF Pr BH 1088/1901. Prepis izvještaja Jeftomira Zaharića, kotarskog predstojnika u Bugojnu, Okružnom predstojniku 30. VII 1901. Okružni predstojnik Mihajlo Ružkavina Kállayu, Travnik 3. VIII 1901).

⁵⁵⁾ »Tu njihovu slogu (srpsko-muslimansku, primjedba Dž. J.) prije dvije godine, koja se je blizu učinila bila pokvario je govor knjaza Nikole Mehmed ef. Spahiću u kojem je rekao: šta će vam musliman eto vam mog sima.« ABH ZMF Pr BH 625/1907. Abschrift einer Confidentenmeldung, Sarajevo 22. XI 1900. O tome i Pr BH 886/1898. Izvještaj Zem. vlade ZMF od 23. VII 1898, i kao napomena 51).

⁵⁶⁾ To se inače uklapalo u njegove šire dinastičke planove na Balkanu. Tu najprije spada pokušaj knjaza Nikole da preko svoje kćerke Stane na ruskom dvoru izdještвуje da ruski car prihvati 1895. godine kandidaturu njegovog drugog sina, princa Mirka, za bugarski prijesto. Kad mu to nije pošlo za rukom, knjaz Nikola je 1896. godine bezuspješno nudio Mirka za adjutanta sultana Abdul Hamidu II. U narednoj godini primjetna je njegova želja da velesile Mirku ponude položaj guvernera Makedonije ili neko drugo visoko mjesto u evropskoj Turskoj, odnosno na Balkanu. (B. Babić, *Kandidatura vojvode Bože Petrovića za guvernera Krita* 1897. g. str. 457—458, 471—473). Na Cetinjskom dvoru pojavila se docnije i izvjesna nada da će srpska kruna doći u ruke Petrovića. Ovo je došlo do izražaja 1902. godine, nakon ženidbe princa Minka Natalijom Konstantinović, rođakom kralja Aleksandra.

⁵⁷⁾ ABH ZMF Pr BH 886/1898. Izvještaj Zemaljske vlade ZMF 23. VII 1898; kao napomena 51.

M. Spahić je u mostarskom »Osvitu«, listu pravaške orijentacije koji je uređivao i izдавao don Franjo Miličević, u brojevima od 1. IX i 12. X 1898. objavio napise pod naslovom »Historija mogu srbovanja«. U njima on napada srpsku nacionalnu ideologiju kao neodvojivu od pravoslavlja i neprihvatljivu za Muslimane. Spahić je svoju srpsku nacionalnu orijentaciju zamijenio hrvatskom kojoj takođe nije ostao dosljedan (M. Hadžijahić op. cit. str. 82, 164, 167, 197). Mada je bio i materijalno nagradivan za svoje usluge vlastima, Spahić se pokazao kao nepouzdan,

Antisrpska istupanja M. Spahića, a u vezi s njima i članci koje je pisao Osman Nuri-Hadžić protiv muslimansko-srpske saradnje u »Hrvatskom pravu« izazvale su, prema izvještaju Zemaljske vlade, naročito utisak ne samo u Mostaru nego i u Sarajevu, te doveli do zahlađenja u odnosima između Srba i muslimanske mostarske omladine.⁵⁸⁾

Krajem 1898. i početkom 1899. godine austrougarske vlasti su bile obaviještene da je u Sarajevu Gligorije Jeftanović sa svojim prijateljima nastavio, iako bez uspjeha, s pokušajima da kontaktirajući sa Salih-agom Bičakčićem, Ahmed-agom Hedom, Omerom Užičaninom i Ahmedom Srvzom pridobije Muslimane za solidarni nastup i saradnju sa Srbima.⁵⁹⁾ O tome je Jeftanović pregovarao za svog boravka u Carigradu i sa nekim uglednim muslimanskim emigrantima, kao i o eventualnoj akciji kod Porte za političku autonomiju Bosne i Hercegovine. Tom prilikom on je izražavao saglasnost s tim da guverner autonomne Bosne bude neki vezir islamske vjere. Inače, stanovište Crne Gore, koje je u povjerljivim razgovorima zastupao njen poslanik na Porti Mitar Bakić krajem 1898. godine, bilo je da je pitanje političke autonomije Bosne i Hercegovine najbolje pokrenuti 1899. godine, prilikom očekivanog kongresa evropskih velesila za razoružanje i zahtijevati da zemlja dobije autonomiju pod vazalstvom jedne od evropskih velikih sila, ili da se prisajedini jednoj od balkanskih država. Bakić je smatrao da za ovo treba prethodno animirati sve tri konfesije u Bosni i Hercegovini, a zatim akt o političkoj autonomiji predati kongresu preko nekog poslanika.⁶⁰⁾ Pod čiji vazalitet je trebalo da dođe autonomna Bosna i Hercegovina, odnosno kojoj bi se balkanskoj državi trebalo ona da priključi, Bakić se nije izjašnjavao, ali ako se ima u vidu ranija izjava knjaza Nikole onda nema dvojbe u pogledu tadašnjih crnogorskih aspiracija.

pa je Kállay 7. VI 1900. naredio da Zemaljska vlada, odnosno njen obavještajni biro prekine direktne kontakte sa Spahićem zbog njegove »dvostrukе igre«. (ABH ZMF Pr BH 624/1900, koncept). Međutim, preko Okružne oblasti u Mostaru Vlada je nastojala i dalje da Spahićevu aktivnost usmjerava u svom interesu, ali je on nastavio sa svojim neodmjerenim i kontradiktornim postupcima. (*Borba Muslimana*, dok. br. 74, str. 219, dok. br. 78, str. 226 i dok. br. 177, str. 405).

⁵⁸⁾ Članci Osmana Nuri-Hadžića objavljeni su u »Hrvatskom pravu« Nr. 788—790, pod naslovom »Srpsko muhamedanska sloga« (ABH ZMF Pr BH 886/1898. Izvještaj Zem. vlade ZMF 23. VIII 1898). O. Nuri-Hadžić, pisac u ovom radu često citiranog djela, bio je kao što je poznato činovnik Zemaljske vlade i aktivni protivnik muslimanskog opozicionog pokreta. On je u ljeto 1900. slao i pismene izvještaje Vladu o prilikama u muslimanskom pokretu. (Pr BH 1012/1900. Izvještaj Zem. vlade ZMF od 16. VIII 1900, prilozi: pisma O. Nuri-Hadžića od 2. i 4. avgusta 1900.) Kállay je u oktobru 1900. godine odobrio da se O. Nuri-Hadžiću isplati iz dispozicionog fonda novčana potpora u iznosu od 500 forinti. Prijedlog za to potekao je od okružnog predstojnika u Mostaru Pitnera i bio je podržan od strane civilnog adlatusa Kutschere. U pismu Kallayu Kutschera ističe da je Nuri-Hadžić učinio vrlo mnogo usluga i da ubuduće obećava da će biti vjeran oslonac Vlade. (Priv. Reg. 230/1900. Kutschera Kállay 8. X 1900, Kállay Kutscheri 20. X 1900). O. Nuri Hadžić je bio hrvatski nacionalno orijentisan, ali pri kraju austrougarske uprave opredijelio se za srpsku nacionalnu orijentaciju.

⁵⁹⁾ *Borba Muslimana*, dok. br. 8, str. 82—83.

⁶⁰⁾ V. Bogićević, op. cit. str. 324—325.

Kao što smo već spominjali, ideja o intervenciji evropskih velesila u bosanskom pitanju javlja se već u adresi mostarskih i sarajevskih Srba Gledestonu iz 1880. godine. Ova ideja je ponovo bila prisutna u doba ustanka u Hercegovini 1882. godine, kada je Alekса Jakšić preuzeo akciju za prikupljanje potpisa protiv Austro-Ugarske sa ciljem da se pred velesile izade s dokumentovanim protestom. Tada je izgleda zamisao o evropskoj intervenciji došla iz slavenofilskih krugova. U ruskim krugovima u Beogradu govorilo se 1882. godine o potrebi sazivanja jedne evropske konferencije o Bosni i Hercegovini.⁶¹⁾ Nakon pojave srpskog a zatim i muslimanskog pokreta za vjersko-prosvjetnu autonomiju u srpskoj politici u Bosni i Hercegovini naglašena je težnja, podržavana od strane Crne Gore i srpskih radikala u Monarhiji, da se pred evropskom javnošću pokaže nezadovoljstvo najvećeg dijela bosanskohercegovačkog stanovništva s austrougarskom upravom, da se ona diskreditira kao nesposobna da udovolji zadacima povjerenog joj međunarodnog mandata, kao i želja da se problem statusa Bosne i Hercegovine aktualizira u međunarodnim odnosima i revidira odluka Berlinskog kongresa. Izvjesne indicije ukazuju da bi i ovaj puta u tome eventualno mogla imati izvjesnog udjela i ruska politika, odnosno panslavisti.⁶²⁾

Nasuprot austrofilskoj politici zvanične Srbije, i srbjanski radikali nastoje zainteresovati međunarodnu javnost za bosansko pitanje. U Parizu izlazi 1889. brošura Miroslava Spaljkovića *La Bosnie et l'Herzégovine*, u kojoj se ističe da se u Bosni i Hercegovini nalazi najvredniji dio srpske rase i da je za Srbiju i Crnu Goru zadobijanje pomenutih zemalja egzistencijalno pitanje. Autor podvlači da se Austro-Ugarskoj mora oduzeti mandat zbog nesposobnosti njene uprave da u Bosni i Hercegovini uspostavi stabilan poredak i riješi agrarno pitanje, te da stanovništvo daje prednost povratku pod tursku vlast u odnosu na svoj položaj pod austrougarskim režimom.

Teza da Austro-Ugarskoj treba oduzeti okupacioni mandat biće prisutna i u antivladinim propagandnim publikacijama muslimanskog pokreta koje je izdavala štamparija Svetozara Miletića u Novom Sadu. Tako se u brošuri *Bezakonja okupacione uprave u Bosni i Hercegovini*, sabrao i napisao Ehli Islam (Novi Sad 1901) pored ostalog naglašava da će nezadovoljstvo naroda dotle trajati dok se Bosna i Hercegovina ne povrati pod upravu Turske, ili dok se eventualno ovim pokrajinama ne da samouprava. Takođe se ističe kako je narod islamski svjestan da je gospodar Bosne i Hercegovine onaj koji je ujedno i glava islamske vjeroispovijesti, a to je »Njegovo veličanstvo turski Sultan«.

⁶¹⁾ H. Kapidžić, *Hercegovački ustank 1882. godine*, str. 294, 295.

⁶²⁾ Pop Stjepo Trifković bio je, prema podacima austrougarskih vlasti iz 1900. godine, već dvije godine persona grata na Cetinju. Vlastima je bilo poznato da mu je lično ruski general Agapejeff donio pismo sa Cetinja. (Kao nap. 51.). U drugoj polovini 1900. godine ruska i panslavistička štampa pisala je o potrebi sazivanja konferencije za reviziju berlinskog ugovora. (ABH ZMF Pr BH 625/1907. Izvještaj Zemaljske vlade ZMF od 28. XI 1900).

Dvojna Monarhija bila je posljednjih godina XIX stoljeća suočena sa ozbiljnim unutrašnjopolitičkim teškoćama. Politička kriza u Cislajtaniji, zbog sukoba oko regulisanja jezičnog pitanja u Češkoj, i problemi oko zaključenja i ozakonjenja privredne nagodbe između Austrije i Ugarske bili su predigra akutne krize dualizma koja je nastupila u XX vijeku (1903—1906). Međutim, međunarodni položaj Monarhije i odnosi snaga u Evropi i na Balkanu nisu tada, kao ni u prvim godinama poslije Berlinskog kongresa, pružali realne šanse da bi težnje da se Austro-Ugarskoj ospori uprava nad Bosnom i Hercegovinom mogle dobiti odgovarajuću podršku na međunarodnoj sceni. S druge strane, krajem stoljeća politički i vojni vrhovi Austro-Ugarske bili su zaokupljeni nastojanjima da ojačaju politički i privredni uticaj Monarhije na Balkanu, kao i njen vojni položaj. U tu svrhu Zajedničko ministarsko vijeće, sporazumno sa austrijskom i ugarskom vladom, utvrdilo je u jesen 1900. godine finansijske i druge modalitete za izgradnju bosanske istočne željeznicu, koja je trebalo da se produži kroz Novopazarski sandžak.⁶³⁾ Upravo u to doba dolazi do izražaja težnja da se u formi pismenog ugovora fiksiraju stavovi na kojima bi se zasnivala saradnja između srpskog i muslimanskog autonomnog pokreta, koji su se tada nalazili u punom usponu.

* *

Nakon poznatog slučaja konverzije jedne maloljetnice u okolini Mostara u maju 1899. godine opoziciono raspoloženje među Muslimanima, koje se od 1895. ispoljavalo u prvom redu u kritici agrarne politike okupacione uprave u predstavkama i žalbama travničkih i posavinskih begova, dobija sve više oblik borbe za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju. Pri tome je i primjer sličnog pokreta kod Srba odigrao svoju ulogu. U Mostaru je izabran odbor od 12 članova s muftijom Ali Fehmi ef. Džabićem na čelu, koji je uspostavio kontakte s vodama srpskog autonomnog pokreta. Početkom juna 1899. vlasti su bile obaviještene da su neki članovi mostarskog odbora davali izjave kako će ih slučaj Fate Omanović prisiliti da s pravoslavnim idu zajedno »kroz vodu i vatru«. Istovremeno su se čuli i glasovi da politički položaj Bosne i Hercegovine treba da se uredi po uzoru na Krit.⁶⁴⁾

Uticaj Srba došao je do izražaja i pri izradi Nacrtia statuta o uređenju vjersko-prosvjetnih pitanja u Hercegovini, koji je muslimanska deputacija zajedno sa svojim memorandumom predala ministru Kállayu 14. oktobra 1899. godine. Predloženi statut je, prema zapažanjima Zemaljske vlade, po svojoj koncepciji, izvjesnim osobinama stila i čestoj upotrebi određenih stranih termina podsjećao na »Jeftanović-Šolin« statut o uređenju pravoslavnih opština u Bosni i Hercegovini.⁶⁵⁾ I po ri-

⁶³⁾ Vidi Dž. Juzbašić, *Izgradnja željezница u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kállayeve ere*, Izd. AINUBiH, Djela XLVIII/28, Sarajevo 1974, str. 176—177, 159—201.

⁶⁴⁾ Kao nap. 51.

⁶⁵⁾ N. Šehić, *Pokret Muslimana*, str. 110.

jećima srpskih prvaka, prvi muslimanski Nacrt statuta za Hercegovinu naslanjao se je »negde čak i doslovno na nacrt ustava pravoslavnih«. Intencija vodećih faktora srpskog autonomnog pokreta bila je da se želje i zahtjevi Srba i Muslimana zasnivaju »na istim načelima kako bi se u svoje vreme u celoj zemlji odomačiti mogla jednakost i ravnopravnost sviju versko-prosvjetnih autonomija, koje su zasnovane na stoljetnim temeljima«.⁶⁶⁾ Međutim, među muslimanskim prvacima postojale su duboke razlike i suprotnosti u pogledima na pitanje saradnje sa Srbima, kao i političke orientacije pokreta i njegovog odnosa prema austrougarskim vlastima. Iako je od samog početka u muslimanskom pokretu postojalo radikalno i umjereno krilo, pojedinci i grupe će u raznim situacijama zauzimati različite stavove. Ta izuzetno složena problematika biće u ovom radu samo onoliko tretirana koliko to neposredno zadire u pitanje sklapanja srpsko-muslimanskog političkog saveza, i to u periodu do 1903. godine.

Odbijanjem muslimanskih reformnih prijedloga početkom 1900. godine, poslije kojih su u proljeće iste godine uslijedile i određene represivne mjere vlasti, kao što je raspuštanje mostarske kiraethane (muslimanske čitaonice), smjenjivanje Džabića s položaja mostarskog muftije, otpuštanje Šerifa Arnautovića iz opštinske službe i druge, muslimanski pokret nije mogao biti suzbijen. Naprotiv, on je još više podstaknut i zahvatio je osim Hercegovine i Bosnu. Značajno uporište muslimanskog pokreta u Bosni postao je travnički okrug, u kome je begovat i ranije manifestovao svoje opoziciono raspoloženje. Muslimanski prvaci će nastojati da nađu zagovornike svojih želja i zahtjeva u austrijskom i ugarskom parlamentu, kao i u delegacijama, a pitanje zajedničkog nastupa sa paralelnim pokretom bosanskohercegovačkih Srba ulazi u akutan stadij. Za vrijeme zasjedanja delegacija u Budimpešti u maju 1900. godine, tu su se našli kako predstavnici muslimanskog pokreta tako i brojna srpska deputacija. Od strane nekih muslimanskih prvaka uspostavljene su već bile uže veze sa srpskim pokretom za crkveno-školsku autonomiju. Predviđala se pak i zajednička politička akcija i eventualno obraćanje evropskim silama, potpisnicama berlinskog ugovora. O tome je trebalo da se, prema obavještenjima Zemaljske vlade, zaključi pismeni pakt između predstavnika obiju opozicija. Međutim, srpski prvaci su u maju 1900. godine odustali od saveza sa Muslimanima. To su oni učinili po savjetu dr Emila Gavrila, koji je docnije Jaša Tomić, urednik novosadske »Zastave«, organa vojvodanskih srpskih radikala, označio kao pogrešan. Predstavnici Srba su tada u Budimpešti izradili treći carski memorandum i prihvativši ponudu Kállaya upustili se u pregovore.⁶⁷⁾

Pokazalo se, pak, da je Kállay odugovlačio sa pregovorima kako bi razdvojio obje opozicije, dobio na vremenu i izvršio izvjesna postavljenja na svešteničke položaje protivno težnjama srpskog pokreta za crkveno-

⁶⁶⁾ M. Hadžijahić, op. cit. str. 188, 189.

⁶⁷⁾ Borba Muslimana, str. 28 i kao napomena 51.

-školsku autonomiju.⁶⁸⁾ Nespremnost vlasti na popuštanje i izmjena vanjsko-političke orientacije Srbije, do koje dolazi u ljetu 1900. godine, utičće na određeno radikaliziranje srpskog opozicionog pokreta u Bosni i Hercegovini.

Nakon ženidbe kralja Aleksandra Obrenovića i pada vlade Vladana Đorđevića u julu 1900. godine, dolazi do udaljavanja Srbije od Austro-Ugarske i njenog priklanjanja Rusiji. Uporedo s jačanjem ruskog uticaja poboljšavaju se i odnosi između kralja i radikala, i oni uskoro, zajedno s drugim antiaustrijski orientisanim političarima, počinju igrati sve značajniju ulogu u vođenju spoljne politike Srbije. Ovo je praćeno i postepenim poboljšanjem odnosa Srbije sa Crnom Gorom, pa su 1901. godine između njih ponovo ustavljeni normalni diplomatski odnosi.⁶⁹⁾

Austrougarski konfidenti registrovali su u oktobru 1900. godine kontakte dr Đure Krasojevića, predsjednika srpske radikalne stranke u Vojvodini, s dr Milenkom Vesnićem, bivšim radikalnim ministrom u Srbiji i saradnikom dr Gavrila pri izradi Nacrtu statuta crkveno-školske autonomije pravoslavnih u Bosni i Hercegovini. Iza ovih susreta u Sr. Karlovicima uslijedio je poziv Krasojeviću u Beograd, gdje je on konferisao sa šefom odjeljenja u srpskom inistarstvu vjera, Veselinovićem. Cilj ovih kontakata bio je navodno da se spriječi eventualni kompromis između vođa srpskog autonomnog pokreta, koji su početkom oktobra putovali u Beč radi pregovora sa Kállayem, i okupacione uprave. Zemaljska vlada je sredinom oktobra primila obavještenje: »Puhnuo je drugi vjetar u Beogradu, od kompromisa neće biti ništa, vode će zategnuti...« Uskoro po tom uslijedila je informacija da je 17. oktobra 1900. Jaša Tomić posjetio dr Nikolju Đurđevića u Slavonskom Brodu i dao mu instrukciju da radi na tome kako bi se akcije pravoslavnih i muslimana objedinile »u jednoj ruci« i cijeli pokret dobio politički karakter.⁷⁰⁾

Iako im nije pošlo za rukom da ih u maju 1900. godine car primi u audienciju, predstavnici mostarskih Muslimana, kojima su se priključile i deputacije iz nekih mjesta u Bosni, iskoristili su svoj boravak u Budimpešti za razmatranje daljih koraka u borbi za vjersku i vakufsko-međarsku autonomiju. Budimpešta je postala centar okupljanja muslimanske opozicije i tu je donesena odluka o izradi autonomnog statuta za cijelu Bosnu i Hercegovinu, kao i novog memoranduma. U cilju izvršenja ovog zadatka izabran je Egzekutivni odbor muslimanske deputacije za Bosnu i Hercegovinu, koji se sastojao od 12 članova, i to po dvojica iz svakog okruga. Sjedište odbora bilo je u Budimpešti, pa je zaključeno da se njegovi članovi smjenjuju tako da jedan ili dvojica stalno u Budimpešti borave. Pored rada na izradi statuta i memoranduma, Odbor je imao zadatak da od bosanskohercegovačkih Muslimana prikuplja i publikuje u

⁶⁸⁾ Vidi V. Skarić, *Versko-prosvjetna borba pravoslavnih Srbija, u knjizi: Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, str. 50, 51. T, Kruševac, Sarajevo, 302, 303.

⁶⁹⁾ S. Jovanović, op. cit. knj. III, str. 32—39, 62—73, 190—213; N. Ražnatović, op. cit. str. 261.

⁷⁰⁾ Kao nap. 51.

štampi podatke kojima bi se potkrijepile želje i zahtjevi muslimanskog pokreta. U tu svrhu otvorena je odborska kancelarija u Budimpešti, na čijem je čelu stajao jedan odbornik kao šef, a pisarske poslove obavljali su trojica pisara, i to: Stevan Atanacković, Sava Atanacković i Salih Kazazović. Ova kancelarija je postojala od polovine 1900. do početka 1901. godine.⁷¹⁾

Na osnovu podataka, koji su iz zemlje stizali u odborsku kancelariju u Budimpešti, Salih Kazazović, prosrpski orijentisani bivši učitelj iz Travnika, pripremao je članke i dopise u prvom redu za novosadsku »Zastavu« i druge srpske listove, »Branik«, »Srbobran«, kao i za mađarske i njemačke novine i publikacije u nekim evropskim zemljama. Kazazović je bio glavni dopisnik i izvjestilac Odbora za štampu od polovine juna do polovine decembra 1900. godine. U izvjesnom pogledu uloga Kazazovića u muslimanskom pokretu bila je slična ulozi Miće Avakumovića iz Brčkog u srpskom pokretu. Avakumović je radeći po direktivama i uz finansijsku pomoć iz Beograda na srpsko-muslimanskoj »slozi«, razvijao u saradnji s popom Stjepanom Trifkovićem zapaženu novinarsko-agitacionu djelatnost protiv austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. On je pisao članke u »Srbobranu«, »Zastavi«, »Deutsches Volksblattu«, rasparčavao protuvladine brošure, te održavao intezivne kontakte sa nekim muslimanskim opozicionerima (Hamdi-begom Hasanpašićem iz Travnika, Šemsi-begom Zajimovićem, Sulejmanom Brajićem, Ahmed-begom Biogradljom iz Brčkog i drugim). U ovoj antivladinoj publicističkoj djelatnosti bio je vrlo aktivan i Šerif Arnautović, koji je kao odbornik i šef odborske kancelarije boravio u novembru i početkom decembra 1900. u Budimpešti zajedno sa članom odbora Sulejman-begom Cericem iz Bosanskog Novog. Arnautović je uspostavio veze s redakcijama mnogih listova i časopisa, a naročito sa »Zastavom« i njenim urednikom Jašom Tomićem. Srpskoj štampariji dr Svetozara Miletića u Novom Sadu, gdje se štampala i »Zastava«, Egzekutivni odbor je povjerio, u skladu s prvim programom koji su muslimanski deputirci usvojili u Budimpešti, štampanje brošure od već objav-

⁷¹⁾ »Od odbornika Egzekutivnog odbora bili su upravitelj ove kancelarije Ahmed ef. Karabeg iz Mostara, Ahmed-beg Hafizadić iz Travnika, Hadži Sulejman-beg Cerić iz Novog, Muhammed Salić za Salihagu Bičakčića iz Sarajeva, Osman ef. Prcić za Bakir-bega Tuzlića iz Dol Tuzle, Šerif ef. Arnautović iz Mostara i dr.« Osuda Šerifa Arnautovića, Okružni sud u Travniku 22. III 1903. ABH ZMF Pr BH 791/1903.

Prema F. Hauptmannu (*Borba Muslimana*, str. 28, 29) Odbor muslimanskog pokreta za Bosnu i Hercegovinu izaštran je u jesen 1900. godine na sastanku muslimanskih pravaca u Sarajevu radi izrade statuta. Hauptmann donosi i sastav Odbora: Salih-aga Bičakčić i Ahmed-aga Henda za okrug Sarajevo, Mujaga Komadina i Ali ef. Džabić za okrug Mostar, Ahmed-beg Hafizadić i Ali-beg Sulejmanpašić za okrug Travnik, Sulejman-beg Cerić i Mahmud-beg Džinić za okrug Banja Luka, Bakir-beg Tuzlić i Hadži Osman ef. Prcić za okrug D. Tuzla, Vasfi-beg Privilica i Skender-beg Kulenović za okrug Bihać. Načnadno u Odbor su ušli: Ali-beg Firdus, Omer ef. Čirkinagić, dok su neki kao Privilica i Sulejmanpašić otpali. (Ibidem, str. 109 nap. 4. i 148, nap. 3.) Prije sastanka u Sarajevu postojao je Odbor muslimanske deputacije u Budimpešti. (ABH ZMF Pr BH Nr 1147/1900, telegram Kutschere Kállayu od 10. IX 1900, *Borba Muslimana*, dok. br. 123, str. 313, dok. br. 133, str. 327).

ljenih članaka u novinama. Uvode i reflekcije u ovim brošurama pisali su najčešće Nenad Bradvarević i Jaša Tomić.⁷²⁾

S ovom novinsko-publicističkom djelatnošću bio je povezan priličan broj muslimanskih prvaka, bilo da su Odboru u Budimpešti slali podatke i dopise za novine, bilo da su pokazali interesovanje za pribavljanje i rasturanje štampanih publikacija. U tom pogledu su se na funkcionere Odbora Sulejman-bega Cerića, Salihu Kazazovića, Derviš-bega Miralema, Osmana Prcića i Ahmed-bega Hafizadića obraćali pismima Derviš-beg Privilica iz Bihaća, Mahmut-beg Džinić iz Banje Luke, Fehim-beg Alibegović iz Bosanskog Kobaša, Omer Čirkinagić iz Prijedora, Husein-beg Cerić iz Bosanskog Novog, Hifzi Bahtijarević iz Banje Luke, Isa Softić, Suljaga Sarač iz Jajca, Šerif-aga Hankić iz Kozarca i dr.⁷³⁾ Prema podacima koje je Kazazović docnije dao vlastima, osim njega, Šerifa Arnautovića i Miće Avakumovića, protuvladine članke pisali su u Sarajevu Muhamed Salić, u Tuzli Bakir-beg Tuzlić, u Bos. Novom neki Hadžiabdić, u Bihaću bivši pravnik Midžić. Rasturanje novina i brošura organizovao je preko trgovačkog putnika dr Nikola Đurđević iz Slavonskog Broda, po ranijem dogovoru s muslimanskom deputacijom.⁷⁴⁾

Glavni učesnici u aktivnosti na pripremanju, odnosno rasparčavanju antivladinih publikacija bile su one ličnosti među muslimanskim prvacima koje su, kao pripadnici radikalnog dijela muslimanskog pokreta, bile i pristalice srpsko-muslimanskog političkog saveza. U toj djelatnosti imali su, pak, izvjesnog sporednog udjela i pojedinci koji će se ispoljiti kao pristaše umjerenog krila muslimanske opozicije i protivnici političke saradnje sa Srbinima (npr. Tuzlić, Čirkinagić, Bahtijarević), iako su se neki od njih, kao Tuzlić, angažovali u jesen 1900. na tome da se sklopi muslimansko-srpski politički sporazum.

U novinskim čancima i brošurama žestoko je napadana okupaciona uprava. Ona je optuživana kao saučesnik agresivne katoličke propagande

⁷²⁾ U 1900. i 1901. objavljene su brošure *Stradanja muhamedanskog naroda u Herceg-Bosni, Najnoviji zulumi u Bosni i Hercegovini, Proganjanja islamskog naroda u Herceg-Bosni, Bezakonja okupacione uprave u Bosni i Hercegovini*, sašrao i napisao Ehli-Islam. Sa ovim radom nastavljeno je unekoliko i sljedećih godina, pa su tako, npr., štampani u Mileticevoj štampariji u Novom Sadu 1903. godine *Spisi islamskog naroda Bosne i Hercegovine u stvari vjersko-prosvjetnog uredenja i samouprave*.

Prema īskazu Kazazovića u istrazi krajem oktobra 1901. godine, troškovi štampanja do tada izdatih brošura nije snosila muslimanska deputacija, već je to bila vlastita naklada Mileticeve štamparije u Novom Sadu, koja je njima trgovala na vlastiti rizik. Deputacija se nije obavezala da će štampane brošure kupiti, ali je obećala da će ih po mogućnosti rasprodati. (*Borba Muslimana*, dok. br. 66, str. 203—205; vidi N. Šehić, *Mjere Kalajevog režima*, str. 161, 162). Međutim, u obrazloženju presude Šerifu Arnautoviću od 22. III 1903. stoji kako je Eksekutivni odbor, da bi ostvario svoj program publikovanja brošura, osnovao fond iz koga je plaćao njihovo štampanje i podmirivao potrebe svoje djelatnosti. (ABH ZMF Pr BH 791/1903). Vrlo je vjerovatno da je ova izdavačka djelatnost kao i »Zastava« bila subvencionirana i iz Beograda (*Grosserbische Umtriebe*, Dok. br. 80, str. 82).

⁷³⁾ ABH ZMF Pr BH 791/1903. Osuda Šerifa Arnautovića, Okružni sud u Travniku 22. III 1903.

⁷⁴⁾ N. Šehić, *Mjere Kalajevog režima*, str. 161—162; *Borba Muslimana*, dok. br. 66, str. 203—205.

i pri tome je naglašavano da se islam kao i pravoslavlje nalaze u opasnosti. Istovremeno su ovi napisi bili i izrazito antihrvatski intonirani. Vlada i njeni organi napadani su da protežiraju katolike i među njima šire »nekako hrvatstvo«, te uz to rade na »pohrvaćivanju muslimana«. Ova antihrvatska nota bila je na određen način takođe prisutna i u memorandumu koji su muslimanski predstavnici predali 19. decembra 1900. godine Kállayu, na čijoj je izradi bio angažovan dr Nikola Đurđević. Optužbe da vlasti protežiraju velikohrvatsku propagandu susreću se i u predstavci koju je muslimanska deputacija predala 28. maja 1902. godine u Budimpešti delegacijama austrijskog i ugarskog parlamenta.

Prisustvo ekskluzivnih antihrvatskih stavova u pomenutim publikacijama proizlazilo je iz suprotnosti političkih težnji muslimanskog pokreta i tadanjeg pravca hrvatske politike u Bosni i Hercegovini, u kojoj su klerikalne snage igrale značajnu ulogu. Međutim, ovi stavovi mogu se dijelom pripisati i uticaju srpskih faktora na muslimanski pokret. Oni odražavaju i tadanje opšte stanje u srpsko-hrvatskim odnosima, kao i suprotnosti nacionalnih aspiracija srpske i hrvatske buržoazije kada je u pitanju bila Bosna i Hercegovina. Upravo u ovo doba se i sukob između hrvatske i srpske buržoazije u Hrvatskoj sve više zaoštravao i kulminiraće u protusrpskim demonstracijama u Zagrebu 1. i 2. septembra 1902. godine, do kojih je došlo poslije objavljivanja poznatog provokativnog članka u zagrebačkom »Srbobranu«.^{74a)} Ipak, srpski samostalci u Hrvatskoj, čiji je organ bio »Srbobran« bili su, poslije organizacionog odvajanja od vojvođanskih radikala 1896. godine, u cijelini gledano manje isključivi u odnosu prema Hrvatima od Jaše Tomića i njegovih radikala⁷⁵⁾, koji su imali prvorazrednu ulogu u publicističko-propagandnoj djelatnosti muslimanskog pokreta i aktivno se angažovali oko toga da prvaci muslimanske opozicije uđu u politički savez s vodama srpskog autonomnog pokreta. I taj savez trebalo je, pored ostalog, da ima i antihrvatski karakter.

Kada je, povodom dvadesetpetogodišnjice stupanja na prijesto sultana Abdul Hamida II, 1. septembra 1900, muslimanska opozicija organizovala u gotovo svim većim gradovima proslave čisto političkog karaktera, u njima je učestvовало i srpsko građanstvo. Tako su u više od dvadeset mjesta i kuće pravoslavnih bile okićene zastavama. Proslave su imale karakter demonstracija, čiji je cilj bio da ukažu na privremenost okupacije i istaknu sultanov suverenitet nad Bosnom i Hercegovinom. Inicijativu za ove proslave dala je muslimanska opozicija u Sarajevu, a njihovi organizatori bili su pripadnici radikalnog krila muslimanskog pokreta i to Salih-aga Bičakčić u Sarajevu (vremenom će Bičakčić prići umjerenom dijelu opozicije), Ahmed-beg Hafizadić i Hamdi-beg Hasanpašić u Travniku, Šerif Arnavutović i bivši muftija Džabić u Mostaru i dr. I narednih godina do aneksije muslimanska i srpska opozicija proslavljava je

^{74a)} Vidi R. Lovrenčić, *Geneza politike »novog kursa«*, Zagreb 1972, str. 95—97, 144—148.

⁷⁵⁾ L. Rakić, op. cit. str. 174—177.

dan sultanovog stupanja na prijesto — »carski dan«, demonstrirajući tako protiv austrougarske vladavine.⁷⁶⁾

Kada je riječ o pitanju političke koalicije između muslimanske i srpske opozicije, za nju se u ljeto 1900. godine zalagala jedna frakcija u muslimanskom pokretu, koja je po ocjeni Zemaljske vlade do tada imala malo uspjeha. Vlasti su primjećivale da su specijalno u Sarajevu muslimanski opozicionari Mujaga Mašić i Salih Šogolj sa svojim pristašama bili odlučno protiv saveza sa Srbinima, dok je po istoj ocjeni Salih-agu Bičakčić bio tada za ovaj savez »više iz poslovnih razloga nego iz uvjerenja«.⁷⁷⁾

Stanovište Bičakčića prema muslimansko-srpskom političkom savezu variraće u zavisnosti od razvitka situacije, slično kao i stanovište bivšeg muftije Ali Fehmi ef. Džabića. U tome će se pored ostalog razlikovati Džabićeva uža grupa, tzv. hodžinska stranka — kojoj su uz Džabićeve mostarske pristaše, njegovog nećaka Ahmeda Džabića, Saliha Alajbegovića, Hasan-bega Lakišića, Husagu Kajtaza i dr., određeno vrijeme pripadali i sarajevski trgovci Salih-agu Bičakčić, Ahmed-agu Henda i dr., od ekstremnih opozicionera kao što je Šerif Arnavutović, Derviš-beg Mirel, Hamdi-beg Hasanpašić, Ahmed-beg Hafizadić, Skender-beg Kulenović i još neki, prvenstveno travnički i posavinski begovi. Oni su bili po pravilu stalni pobornici srpsko-muslimanskog političkog sporazuma, a izvjesni od njih i usko povezani sa srpskim prvacima. Pri tome su oni zajedno s Džabićem predstavljali radikalno i beskompromisno krilo muslimanskog pokreta za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju. Međutim, ove radikalne begove je dijelio od Džabićeve uže grupe i stav prema agrarnom pitanju. Oni su, za razliku od Džabića, insistirali na tome da se u program muslimanskog pokreta unesu bez odlaganja i zahtjevi koji se odnose na agrarne interese begova i aga.⁷⁸⁾

Protivnik srpsko-muslimanske političke saradnje i pristaša ostvarenja kompromisa sa vladom bio je i ugledni mostarski trgovac i muslimanski prvak Mujaga Komadina, kao i njegov sugrađanin i istomišljenik Ahmed Karabeg, koji je takođe bio jedna od istaknutih ličnosti u pokretu.⁷⁹⁾ Komadina se s jednom manjom grupom svojih pristalica približio Džabiću nakon slučaja pokatoličavanja Fate Omanović iz okoline Mostara, ali je i poslije toga zadržao distancu prema radikalnom dijelu muslimanske opozicije. On je održavao povjerljive veze sa okupacionom upravom, koja je na njega računala u svojim kombinacijama da na bazi izvještih ustupaka ostvari sporazum s muslimanskim pokretom. Slično držanje imao je u prvim godinama nakon pojave pokreta i Ali-beg Firdus, koji

76) V. Bogićević, op. cit. str. 325 i dalje.

77) ABH ZMF Pr BH 1030/1900. Izvještaj Zem. vlade ZMF od 21. VIII 1900.

78) ABH ZMF Pr BH 1156/1900. tel. Kuttschere 12. IX 1900, Pr BH 1252/1900. prepis izvještaja Kotarskog ureda u Livnu 17. IX 1900, Pr BH 1216/1901. Zemaljska vlada okružnim predstojnicima i vladinom povjereniku za Sarajevo 14. VIII 1901. (prepis), Pr BH 1386/1902. Izvještaj informatora Filana 23. X 1902; Up. Borba Muslimana, str. 26—30, dok. br. 27, 39, 44, 47, 132, 138, 139, 140, 147, 158, 163.

79) ABH ZMF Pr BH 1012/1900. Izvještaj Zem. vlade ZMF 16. VIII 1900, prilozi: izvještaji O. Nuri-Hadžića o razgovoru sa M. Komadinom i A. Karabegom od 2. odnosno 4. avgusta 1900.

će zajedno sa M. Komadinom, A. Karabegom i drugim pojedincima sačinjavati u razdoblju koje obradujemo jezgro umjerene muslimanske opozicije.⁸⁰⁾ Njemu će vremenom prilaziti i neke ličnosti koje su se u određenim trenucima i situacijama bile eksponirale kao pristalice radikalnog kursa i političke saradnje sa srpskim pokretom (Bakir-beg Tuzlić, Ahmed-agha Henda, Salih-agha Bičakčić i dr.). Međutim, do izrazitije polarizacije u muslimanskom pokretu na umjereno i radikalno krilo, koja se u datom periodu nije uvijek poklapala s podjelom na pristalice i protivnike srpsko-muslimanske političke saradnje, dolazi tek u toku 1901. i u 1902. godini.

Na sastancima muslimanskih povjerenika iz cijele zemlje održanim od 11. do 16. septembra 1900. u Sarajevu razmatrana je raznovrsna problematika (pitanja iz područja agrarnih odnosa i osnivanju muslimanske banke, pokretanje glasila muslimanskog pokreta u Budimpešti i dr.), ali je postignut sporazum samo o principima na kojima treba da se zasniva statut vjersko-prosvjetnih i vakufskih institucija u Bosni i Hercegovini. Izabranom Odboru povjereni je da nacrt statuta rediguje u Budimpešti i prije predaje vlastima da ga podnese na odobrenje novoj konferenciji muslimanskih predstavnika u Sarajevu.⁸¹⁾ Težnji Bakir-bega Tuzlića, Zijad-bega i Osman-bega Pašića i još nekih begova iz Posavine, te Ragib-bega Džinića, Ali-bega Sulejmanpašića i Derviš-bega Miralema da se u program pokreta unese i agrarno pitanje (regulisanje šumskog posjeda, pitanje poreza na zemlju i desetine i dr.) uspješno su se suprotstavili hodže sa Džabićem i trgovci s Komadinom i Bičakčićem na čelu.⁸²⁾ Nakon poraza koji je begovska struja tada pretrpjela, agrarno pitanje je dugo vremena, sve do 1906, imalo sporedno mjesto u aktivnosti muslimanskog autonomnog pokreta, dok je u njegovom prvom planu bilo ostvarenje vjersko-političkog programa. Agrarno pitanje dobiće veći značaj tek u narednom periodu, poslije silaska Džabića s političke scene i dolaskom Ali-bega Firduša na čelo pokreta.⁸³⁾

Mada prilikom diskusija u Sarajevu u septembru 1900. nije na kraju mogla biti donijeta odluka o pokretanju muslimanskog opozicionog glasila u Budimpešti, diskusija o tome je zanimljiva. Naime, jedan dio prisutnih, i to Salih-agha Bičakčić, Mujaga Komadina, Muhamed-beg Fadilpašić, Šemsi-beg Fidahić, Zijad-beg Pašić, Hamid Huseđinović, Mujaga Mašić i Junuz Halačević smatrali su da list »Novina« treba »da se tiska turskim pismenima, da se znađe da je samo njihov islamski list, te da nemaju ni skim

⁸⁰⁾ Vidi N. Šehić, *Mjere Kalajevog režima*, str. 139 i dalje.

⁸¹⁾ ABH ZMF Pr BH 1178/1900, tel. Kutschere 17. IX 1900, Pr BH 1206/1900. Izvještaj Pitnera 22. IX 1900.

⁸²⁾ Ibidem; ABH ZMF Pr BH 1172/1900. Abschrift einer Lococonfidentenmeldung vom 12. IX 1900.

⁸³⁾ Vidi Borba Muslimana, str. 27–36; F. Hauptmann, *Bosanskohercegovački aga u procjepu između privredne aktivnosti i rentjerstva na početku XX stoljeća*, Godišnjak DI BiH XVII, Sarajevo 1969, str. 23–40; N. Šehić, *Pokret Muslimana*, str. 102–103, 147–151; isti, *O nekim pitanjima agrarnih odnosa u politici muslimanskog autonomnog pokreta*, Prilozi Instituta za Istoriju u Sarajevu 13/1973, str. 133–166; isti, *Problem agrara u Bosni i Hercegovini u politici muslimanskog autonomnog pokreta*, rat treba da publikuje JIČ-u 1–2/1978.

nikakva saveza«. Međutim, većina je bila mišljenja da list zbog čitalaca treba štampati cirilicom, jer ako bi se štampao »turskim pismom«, ne bi imao dovoljno preplatnika.⁸⁴⁾ Pokazalo se, pak, da hodže, trgovci i begovi, lišeni podrške malobrojnih pripadnika muslimanske evropske obrazovane inteligencije, nisu u ovoj fazi razvjeta muslimanskog autonomnog pokreta mogli osnovati ni njegov samostalni organ. Stoga je muslimanski pokret u ovom periodu u pogledu svoje publicističko-propagandne djelatnosti ostao i dalje u punoj zavisnosti od srpskih faktora.

Karakteristično je, takođe, da su na sarajevskom sastanku muslimanskih opozicionera u septembru 1900. Džabić, Fidahić i Bičakčić tražili da se postavi zahtjev i u pogledu priznavanja »turske jazije« kao zvaničnog pisma u Bosni i Hercegovini. Ovo je bilo propraćeno i traženjem da se turski više uči u šerijatskoj školi i na drugim mjestima.⁸⁵⁾

Po savjetu mađarskih opozicionera Sándora Blaskovicha i Samuela Visontaya, s kojim su se muslimanski predstavnici bili povezali, trebalo je da članovi muslimanskog Odbora u što većem broju, kao i srpski predstavnici dođu 10. oktobra 1900. u Budimpeštu, jer se uskoro očekivao odgovor premijera Kolomana Szélle na Visontayevu interpelaciju o prilikama u Bosni i Hercegovini. Radeći na rušenju Kállaya, pomenuti mađarski opozicioneri imali su namjeru da aranžiraju zajednički demonstrativni nastup Muslimana i Srba u Budimpešti protiv postojećeg režima u Bosni.⁸⁶⁾

U Budimpešti je s muslimanskim predstavnicima konferisao 19. i 20. oktobra 1900. godine dr Nikola Đurđević⁸⁷⁾, kojemu su povjerili izradu memoranduma i dovršenje statuta.⁸⁸⁾ Vjerovatno i zbog toga što su bili račarani negativnim ishodom Visontayeve interpelacije u parlamentu, mu-

⁸⁴⁾ ABH ZMF Pr BH 1172/100. Copie einer Confidentenmeldung, Sarajevo 13. IX 1900.

Za vrijeme sastanka muslimanskih povjerenika u Sarajevu dolazi Kosta Kujundžić, koji se kao i Gligorije Jeftanović sastajao više puta s muslimanskim opozicionerima jer su ovi tražili kontakt sa srpskom opozicijom (Pr. BH 1192/1900. Kutschera ZMF 19. IX 1900). Nije nam poznato koje s muslimanske strane učestvovao u ovim razgovorima kao ni sadržaj razgovora.

⁸⁵⁾ ABH ZMF Pr BH 1172/1900. Abschrift einer Lococonfidentenmeldung vom 12. IX 1900.

⁸⁶⁾ ABH Pr BH 1242/1900. tel. Pitnera 1. X 1900, Pr BH 1291/1000. tel. Kutschera 10 X 1900; Ugarski premijer K. Széll odgovorio je negativno na Visontayevu interpelaciju (*Borba Muslimana*, str. 106, nap. 1).

⁸⁷⁾ Kao nap. 51. Nije nam poznato ko se sve nalazio u muslimanskoj depuciji. Znamo da su u Budimpešti odranili Derviš-beg Miralem, Osman ef. Prcić i Mahmudbeg Džinić, koji su pozvali svoje kolege iz Bosne da dođu u ugarsku prijestolnicu. Na to su, prema informacijama vlasti, Džabić i Komadina »koji neće ništa da znaju o zajedničkom nastupu sa Srbinima« poslali Ahmed ef. Karabega i čekali njegov izvještaj. (ABH ZMF Pr BH 1291/1900. tel. Kutschera ZMF od 10 X 1900). Među muslimanskim prvacima koji su se tada pojavili u Budimpešti bio je Bakir-beg Tuzlić.

⁸⁸⁾ U izvještaju M. Đurića informatora iz Slavonskog Broda od 24. oktobra 1900 stoji: »Dr. (tj. dr Nikola Đurđević — napomena Dž. J.) se je povratio iz Budimpešte i donio čitavu hrpu spisa iz kojih mora da izradi memorandum. Nije mu sve jasno, te ne zna upravo što i kako da radi. Donio je sobom i statut, u svrhu da ga popravi i dotjera, ali baš u tom će biti kubure, jer su mu mnoge ustanove nejasne prema odnosnim propisima korana«. (ABH Priv. Reg. 230/1900).

slimanski prvaci su se obratili Đurđeviću sa željom da im pomogne kako bi se sastali i utanačili sporazum o zajedničkom radu s vođama srpskog autonomnog pokreta.⁸⁹⁾ U tom pogledu je Đurđević dobio i ovlaštenje od Bakir-bega Tuzlića da može pregovarati u ime muslimanskih voda.⁹⁰⁾ Ovo je posve išlo na ruku intencijama samog Đurđevića i njegovih stranačkih kolega, koji su težili da se opozicija u Bosni i Hercegovini konstituiše kao politički pokret s jedinstvenim programom. Zato se Đurđević, živo podstican od J. Tomića, Đ. Krasojevića i drugih, angažovao oko toga da se sklopi politički ugovor između vođstva srpskog i muslimanskog autonomnog pokreta.⁹¹⁾

Još na putu iz Budimpešte u Slavonski Brod Đurđević je razgovarao u željezničkom vagonu sa G. Jeftanovićem i V. Šolom, koji su se vraćali iz Sr. Karlovaca. Oni su tamo, poslije prekida pregovora u Beču sa ministrom, posjetili dr Đuru Krasojevića, koji se upravo vratio iz Beograda. Jeftanović i Šola odmah su se u načelu izjasnili za sporazum sa Muslimanima i izrazili spremnost da se sastanu s njihovim predstavnicima.⁹²⁾ Za lažući se i ranije za ostvarenje srpsko-muslimanskog političkog saveza, srpski prvaci su još početkom oktobra 1900. iz Beča poručili svojim prijateljima u zemlji da se povežu sa Muslimanima.⁹³⁾ Ovo je bilo propraćeno radikalizacijom stavova srpske opozicije, koja u svojoj usmenoj agitaciji sve više ističe u prvi plan pitanje političke autonomije u odnosu na zahtjeve za odobrenje samouprave crkveno-školskih institucija. To je izazivalo zabrinutost umjerenijih pravaka srpskog pokreta, kao što je bio Risto Hadžidamjanović, koji se pribajavao toga da vođe, slijedeći savjete svojih prijatelja sa strane, neće pokazati spremnost za postizanje kompromisa sa vladom. Čak se i sam Jeftanović žalio kako Šola i njegovi mostarci neće ništa da znaju o nekom kompromisu.⁹⁴⁾

U Novoj Gradišci je 17. ili 18. novembra 1900. održan sastanak između advokata Đurđevića i izvjesnog broja muslimanskih opozicionera na kome je vršeno redigovanje nacrta muslimanskog statuta i memoranduma. Sastanku su prisustvovali Fehim-beg Alibegović iz Bosanskog Kobaša, Šerif Arnautović i još četiri do pet Muslimana, vjerovatno Mahmud-beg Džinić i Hifzo Bahtijarević iz Banje Luke, i Sulejman-beg Ceric iz Bos. Novog, koji su tog dana prema zapažanju vlasti bili odsutni iz svojih mjesta. Korekture nacrta nastavljene su sljedećeg dana u Slavonskom Brodu od strane Đurđevića i uz saradnju Arnautovića i Derviš-bega Miralema. Posljednja dvojica su 20. novembra otputovali s nacrtom statuta u Budimpeštu, gdje je trebalo da se on kopira i zajedno s memoran-

⁸⁹⁾ »Bakir-beg Tuzlaček rekao mu je: 'Mi moramo zajednički sa Srbinima, ali kako da se sastanemo i sporazumijemo. Ja ne mogu da idem prvi ka Jeftanoviću i Šoli'. Na to je dr. preuzeo dužnost da udesi među njima sporazum i sastanak«. Ibidem.

⁹⁰⁾ ABH ZMF Pr BH 625/1907 Copie einer Confidentenmeldung aus Sl. Brod, 18. XI 1900.

⁹¹⁾ Ibidem i kao nap. 51.

⁹²⁾ Kao nap. 51, 88 i 90.

⁹³⁾ ABH ZMF Pr BH 1295/1900. tel. Kutschere ZMF 12. X 1900.

⁹⁴⁾ Kao nap. 51.

dumom početkom decembra podnese na odobrenje konferenciji u Sarajevo.⁹⁵⁾

Na pomenutom sastanku u Novoj Gradišci prisutni muslimanski prvaci razmatrali su i nacrt ugovora o zajedničkoj akciji sa Srbima u cilju postizanja političke autonomije za Bosnu i Hercegovinu, koji im je podnio dr Nikola Đurđević. Podneseni Nacrt, sudeći po njegovim bitnim elementima poznatim austrougarskim vlastima⁹⁶⁾, bio je po svoj prilici identičan sa nacrtom ugovora do koga su vlasti docnije došle i dale ga 1901. godine da se publikuje u nizu listova u Monarhiji⁹⁷⁾, a čiji je sadržaj reprodukovani u citiranom radu O. Nuri-Hadžića kao ugovor potpisani u Slavonskom Brodu 1902. godine između predstavnika srpske i muslimanske opozicije.

Muslimanski opozicioneri, koji su u novembru 1900. učestvovali na sastanku u Novoj Gradišci, prihvatali su prezentirani nacrt ugovora, osim onih njegovih paragrafa koji predviđaju da se u Bosni i Hercegovini »jezik službeno nazove srpski, da se upotrebljuje isključivo cirilica« i izuzev odredbe koja govori o rješenju agrarnog pitanja. Nacrt je potom trebalo da bude podnesen Srbima, a Muslimani su uzeli njegov prepis.⁹⁸⁾

Još prije konstituisanja muslimanskog pokreta za vjersku autonomiju zagrebački »Srbobran« ispoljio je težnju da se opozicionom istupanju travničkih begova, nezadovoljnih načinom kako su okupacione vlasti primjenjivale tursko agrarno zakonodavstvo, dade određeno srpsko nacionalno obilježje. U Travniku je bilo i pojedinaca (Salih Kazazović, Ahmed-beg Kulenović, Nikola Fufić), koji su, povezani sa krugom oko »Srbobrana«, nastojali da se među Muslimanima »probudi srpska svijest« kako bi se »time izazvala mržnja i otpor proti hrvatstvu«. Oni su vršili pripreme i za pokretanje časopisa koji bi imao cilj da propagira srpsko-muslimansku »slogu«.⁹⁹⁾ Kod srpskih faktora koji su radili na sklapanju političkog saveza između srpske i muslimanske opozicije prisutna je bila očita tendencija da se ovom savezu da srpski nacionalni karakter. Sam ugovor o savezu trebalo je da se sklopi među »Srbima pravoslavne i muslimske vjere«, a formulacije njegovog Nacrta u pogledu upotrebe narodnog i zvaničnog jezika i pisma (§§ 11—13) su takve da nedvojbeno izlazi kako u Bosni i Hercegovini živi samo srpski narod podijeljen na tri vjere.

Važno je naglasiti da ni oni prvaci muslimanskog autonomnog pokreta koji su bili za sklapanje političkog saveza sa Srbima, na bazi programa izloženog u Nacrtu ugovora, nisu bili spremni da prihvate njegove odredbe u pogledu jezika i pisma. To ujedno znači da su oni de facto odbijali nacionalnu identifikaciju Muslimana kao Srba. Vođe srpskog autonomnog pokreta u Bosni i Hercegovini za vrijeme daljih pregovora sa muslimanskim predstvincima pokazaće veliku fleksibilnost u odnosu na jezičko pitanje.

⁹⁵⁾ ABH ZMF Pr BH 625/1907. Izvještaj Zem. vlade ZMF od 23. XI 1900.

⁹⁶⁾ Ibidem i kao nap. 51.

⁹⁷⁾ Tekst »Nacrta Ugovora« donosimo u prilogu ovoga rada.

⁹⁸⁾ Kao nap. 90.

⁹⁹⁾ Borba Muslimana, dok. br. 2, str. 57—61, nap. 1 i 2, dok. 66, str. 205, nap. 1.

Muslimanski opozicioneri izjasnili su se u Novoj Gradišći i protiv odredbe u Nacrtu ugovora da agrarno pitanje treba da »riješe međusobnom udesbom sami vlasnici zemalja, urođeni trgovci i kmetovi« tako da bi se koliko je god moguće izbjeglo miješanje stranog kapitala (§ 5). Ma koliko je u srpskoj građanskoj politici, kao uostalom i u hrvatskoj, odnos prema rješavanju agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini bio podređen ostvarenju nacionalno-političkih ciljeva i pridobijanju za njih vodećeg muslimanskog feudalnog sloja¹⁰⁰⁾, agrarno pitanje nije moglo ostati zaobiljeno u Nacrtu srpsko-muslimanskog ugovora. Srpsko građanstvo postavilo je u Nacrtu ovo pitanje u najblažem vidu kako iz obzira prema brojnim srpskim kmetovima, u čije je ime pretendovalo da nastupa, tako i zbog sopstvenih ekonomskih i finansijskih interesa. Međutim, upravo oni begovi kao npr. Derviš-beg Miralem, Hamdi-beg Hasanpašić i dr. koji su se kao pripadnici ekstremno-radikalne struje u muslimanskom pokretu najviše zalagali za sklapanje političkog saveza sa Srbima i s njima ostvarivali čak odredenu saradnju, među prvima su se eksponirali u odbrani prava veleposjednika utvrđenih otomanskim zakonima, optužujući vlasti da preferiraju interes kmetova.¹⁰¹⁾

Konspirativni sastanak u Novoj Gradišci održan je kojih dva i po mjeseca nakon prvog katoličkog kongresa u Zagrebu (3—5. septembra 1900), na kome je nadbiskup Stadler istupio u velikohrvatskom i klerikalnom duhu. On je napao dualističko uređenje Monarhije, pozvao sve Hrvate da se ujedine u jedinstvenu hrvatsku državu i izrazio želju »da se što prije Bosna i Hercegovina sjedine sa materom zemljom«.¹⁰²⁾ Krajnje nepovoljan utisak, koji je na Muslimane ostavio Stadlerov govor, nije mogao izbrisati ni carev ukor Stadleru, koji su Muslimani primili s rezervom vjerujući da je on dat samo da bi se umirila muslimanska opozicija.¹⁰³⁾ S tim u vezi je indikativno da u Nacrtu srpsko-muslimanskog ugovora vidno mjesto zauzimaju tačke u kojima se zahtijeva obustava vjerske i narodnosne propagande i uklanjanje iz javne službe njenih nosilaca, protjerivanje svih duhovnih redova rimske crkve, osim franjevaca, a isto tako i svih funkcionera te crkve koji nisu rođeni u Bosni i Hercegovini (§§ 8. 9. 10) što se odnosi lično na Stadlera. Takođe odredba u Nacrtu o nepriznavanju prava zavičajnosti u zemlji doseljenicima i njihovim potomcima (§ 15) imala je, pored ostalog, i antihrvatski karakter. Nasuprot planovima i željama za sjedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom, a time i Monarhijom, Naert ugovora je predviđao da će se obje strane svim sredstvima boriti protiv aneksije, a za samoupravu zemlje pod sultanovim suverenitetom, s tim što bi se na položaju guvernera, kada Bosna i Hercegovina dobije auto-

¹⁰⁰⁾ Vidi M. Imamović, *Agrarno pitanje u programima građanskih političkih stranaka u Bosni i Hercegovini do 1911. godine*, Jugoslovenski istorijski časopis 3—4/1973, str. 150—161.

¹⁰¹⁾ Vidi: *Borba Muslimana*, dok. br. 2, str. 57—61, dok. br. 7, str. 81—82, dok. br. 27, str. 123—124; N. Šehić, *Pokret Muslimana*, str. 102, 147—150.

¹⁰²⁾ L. Đaković, op. cit. str. 94—95.

¹⁰³⁾ ABH ZMF Pr BH 1149/1900 i 1175/1900, telegrami Kutschere ZMF od 11. i 16. IX 1900.

nomiju, nalazio »naizmjenice jedan moslim i jedan pravoslavni Srbin« (§§ 1, 2, 4, 15).

Atmosferu na sastanku u Novoj Gradišci karakterisalo je radikalno raspoloženje i ogorčenje prisutnih zbog neuspjeha dotadanjih koraka muslimanskog vođstva kod austrougarskih faktora i skepsa da će okupaciona uprava izaći u susret zahtjevima u pogledu vjerske i vakufske autonomije sadržanim u Nacrtu statuta, na kome su oni zajedno sa Đurđevićem radi.¹⁰⁴⁾ Posebno u izvjesnim situacijama kada se nije nazirala perspektiva za rješenje zahtjeva, koje je muslimanski autonomni pokret postavljaо vlastima, u muslimanskim opozicionim krugovima jačale su tendencije da se zaključi politički pakt sa Srbima. S druge strane, vođe srpskog pokreta insistirale su već duže vremena na zaključenju ugovora sa Muslimanima, ali su to u pojedinim momentima stavljale u drugi plan, očekujući rezultate svojih koraka kod vlasti za odobrenje crkveno-školske autonomije. Okupaciona uprava je taktizirala i služeći se raznim metodama nastojala je da osujeti ujedinjenje opozicionih snaga, koje su i same po svojoj socijalnoj strukturi, ekonomskim i političkim interesima bile vrlo heterogene.

Na osnovu do sada prikupljenih podataka ne možemo decidirano odgovoriti na pitanje gdje je nastao Nacrt srpsko-muslimanskog ugovora i ko je bio autor njegovog teksta. Povjerljive informacije s kojima je raspolagala Zemaljska vlada označavaju Jašu Tomića kao ličnost koja je prva inicirala pomenuti projekt, a neke od njih ukazuju na to da je dr Nikola Đurđević radio na njegovoj izradi.¹⁰⁵⁾ Prema izvještaju Zemaljske vlade od 23. novembra 1900, Jaša Tomić, urednik »Zastave«, obratio se 17. novembra 1900. godine Đurđeviću s projektom pakta i zahtjevom da za njega pridobije Muslimane¹⁰⁶⁾, što znači da je i sam Đurđević dobio već gotov Nacrt ugovora. U tom pogledu zanimljivo je saopštenje jednog vladinog konfidenta kojijavlja kako mu je Đurđević navodno rekao da on (Đurđević) nije sastavio Nacrt, niti mu ga je Tomić ni Krasojević poslao, »jer je ovo koncipirano u veliko, sa dalekim ciljevima«. Đurđević je informatoru pokazao kovertu u kojoj mu je Nacrt ugovora stigao postom.¹⁰⁷⁾

Nije isključena mogućnost da je autor »Nacrta« bio dr Emil Gavrila. Na to ukazuje okolnost da su istražne vlasti za vrijeme prvog svjetskog rata našle u aktima Gavrila koncept pisma iz 1901, u kome se go-

¹⁰⁴⁾ Na sastanku su se čule ove izjave: »Oni nam neće odobriti štatuta, ali ćemo izraditi promjenu sistema, jer ovo je nečuveno što se po Bosni i Hercegovini radi«, »Tražimo glave Hrvata i Jezuita, ne dadnu li ih, daće nam glavu Kallajevu«. »Oni će nas sami natjerati onamo, gdje im neće biti milo da nas vide.« »Znamo mi i gdje je Petrograd i Paris, kad nas gone iz Beča i Pešte«. »Neće biti naš šeik, ko Vaš patrijarh u Fanaru.« Kao nap. 90).

¹⁰⁵⁾ Kao nap. 51.

¹⁰⁶⁾ Kao nap. 95.

¹⁰⁷⁾ Poštanska marka na koverti bila je ugarska, ali je žig bio nejasan pa se nije moglo razabrati odakle je pismo došlo. U koverti je uz Nacrt bila samo jedna karta na kojoj je bilo napisano: »Nastojte pod svaku cijenu da se ovaj Ugovor primi. C. C. C. (sve cirilicom)«. U glosi na aktu pokušalo se u ZMF odgonetnuti slova C. C. C. kao »Složni Srbi Sarajlije« (kao nap. 90).

vori o nepotpisanom »Ugovoru« koji je dospio »nepažnjom u nepozvane ruke« i bio objavljen. U pismu se dalje, između ostalog, kaže: »Ja sam napravio nacrt ovog novog sporazuma«. Obraćajući se primaocu (vjero-vatno Gligoriju Jeftanoviću), pisac ga obavještava da mu šalje pomenuti nacrt i moli ga da mu javi za svoje mišljenje i primjedbe na njega.¹⁰⁸⁾ Očito je da citirani nepotpisani koncept pripada dr. Emilu Gavrilu, ali nije jasno o kakvom se to nacrtu »novog sporazuma« radi.

U Zemaljskoj vladi u Sarajevu je krajem novembra 1900. godine postojalo uvjerenje da se iza parole o političkoj autonomiji Bosne i Hercegovine i akcije da se srpska i muslimanska opozicija na njoj ujedini krije »široko razgranati komplot« u koji je umiješana i tadanja vlada Srbije. Zemaljska vlada je raspolagala obavještenjima da je bosansko-hercegovački emigrantski odbor u Carigradu donio 23. oktobra 1900. zaključak da se konferenciji za reviziju berlinskog ugovora, za koju se u posljednje vrijeme zauzimala ruska i panslavistička štampa, podnese prijedlog da se bosansko pitanje riješi plebiscitom. Išlo se za tim da se Bosna i Hercegovina vrati sultanu, a ako to ne mogne, da dobije autonomiju. Takođe je zaključeno da se u zemlji stvori koalicija s pravoslavnim. Vlada u Sarajevu je posebno apostrofirala da je u radu ovog skupa učestvovao i hodža Sulejman ef. Faladžić, beogradski muftija, koji je tada tobože pao u nemilost u Beogradu i uputio se u Carigrad. Ona je bila zabrinuta zbog postojanja dokumenta (Nacerta ugovora), u kojem je trebalo da se fiksira obaveza obje strane da zajednički rade na dobijanju autonomije i da djeluju protiv austrougarske politike kod istovjernika u staroj Srbiji i Makedoniji¹⁰⁹⁾, području koje se nalazilo na pravcu penetracije političkog i ekonomskog uticaja Austro-Ugarske Monarhije. Ovo se vremenski podudara sa pojačanom aktivnošću Srbije i uspjesima njene spoljne politike da u Kosovskom vilajetu pridobije za saradnju i neke uglednije albanske pravake.^{109a)}

Mada su uticaji sa strane na politička kretanja u Bosni i Hercegovini bili neosporno prisutni, austrougarska uprava im je očito davala veći značaj od onog koji su oni stvarno imali. Ispuštajući obično iz vida objektivne okolnosti iz kojih su izrastale određene političke tendencije u zemlji, ona je bila sklona da političke pojave tretira kao isključivi rezultat spoljnih uticaja i propagande.

Prema izvještajima koje su dobijale vlasti krajem 1900., o »slozi za autonomiju« govorilo se u Hercegovini, i to najviše među mostarskim Muslimanima i Srbima, ali i po Krajini i Posavini.¹¹⁰⁾ Specijalno intrasigentno raspoloženje vladalo je među muslimanskim opozicionerima u Travniku

¹⁰⁸⁾ Grosserbische Umtriebe, Dok. Nr 98, str. 210—211; Up. Hadžija hić, op. cit. str. 176/177, M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak BiH, 1878—1914*, str. 125.

¹⁰⁹⁾ ABH ZMF Pr BH 625/1907, Izvještaj Zem. vlade ZMF od 28. XI 1900.

^{109a)} Vidi V. Stojanović, *Prilike u zapadnoj polovini Kosovskog vilajeta prema izveštajima austrougarskog konzula u Skoplju 1900. i 1901. godine*, Istoriski časopis, XII—XIII, Beograd 1963, str. 287—316.

¹¹⁰⁾ ABH ZMF Pr BH 625/1907. Abschrift einer Confidentenmeldung, Sarajevo 22. XI 1900.

i, po ocjeni tamošnje okružne oblasti, među njima je bio »zavladao srpski duh«. U Travniku je pop Danko Adamović počeo odnedavna intenzivno politički agitovati zajedno sa Ahmed-begom Hafizadićem i Hamdi-begom Hasanpašićem i njihovim pristašama. Stanovište ove grupe muslimanske ekstremne opozicije tada je bilo da se u predstojećim pregovorima traži da Vlada doslovno prihvati predloženi statut, a za slučaj da to ne podje za rukom, da se pregovori prekinu i na proljeće uputi jedna deputacija u Rusiju sa ciljem da se kod velikih sila pokrene pitanje davanja autonomije Bosni i Hercegovini, analogno onoj koju je dobio Krit. Pri tome oni su bili za zajednički rad sa Srbima u uvjerenju da će Srbi, bez obzira na to kako će se riješiti pitanje njihovog crkveno-školskog statuta, nastaviti sa Muslimanima borbu za političku autonomiju zemlje.¹¹¹⁾ Po uvjerenju organa vlasti u Travniku vjerski zahtjevi kako Muslimana tako i Srba bili su samo prva etapa zajedničke želje za političkom autonomijom.

* *

Kao što ni ranija akcija okupacione uprave protiv muslimanskog pokreta s naručenim izjavama lojalnosti nije uspjela, tako nisu ni uspjeli pokušaji, koji datiraju od ljeta 1900. godine, da se pokret oslabi privlačnjem na stranu vlade pojedinih muslimanskih prvaka koji se nisu slagali s kursem radikalne struje. Vlast je prihvatala pregovore o muslimanskim zahtjevima, jer se muslimanski pokret konstituisao i nametnuo kao politički faktor u Bosni i Hercegovini.¹¹²⁾ U Mostaru je Odbor muslimanskog opozicionog pokreta sredinom decembra 1900. godine podvrgao posljednjoj redakciji načrt statuta i memorandum koji je Š. Arnavutić donio iz Budimpešte¹¹³⁾, a zatim su muslimanski prvaci oba dokumenta predali u Sarajevu ministru Kállayu 19. decembra 1900. Na osnovu podnesenih dokumenata vođstvo muslimanske opozicije na čelu sa bivšim muftijom Džabićem u Sarajevu u vremenu od 2. februara do 25. aprila 1901. vodilo je pregovore s predstvincima Zemaljske vlade na čelu sa civilnim adlatusom baronom Kutscherom.

Sondirajući političko raspoloženje među muslimanskim opozicionerima na početku pregovora u Sarajevu, Zemaljska vlada je stekla uvjerenje da je samo dio muslimanskih prvaka spremna da u slučaju neuspjeha pregovora uđe u borbenu koaliciju sa Srbima, dok je većina, posebno krupni veleposjednici Ali-beg Firdus, Bakir-beg Tuzlić i dr. i veletrgovci kao npr. Mujaga Komadina, bila apsolutno protiv zajedničke srpsko-mu-

¹¹¹⁾ ABH ZMF Pr BH 1575/1900. Prepis izvještaja Kotarskog ureda u Travniku 11. XII 1900. i Okružne oblasti u Travniku od 12. XII 1900, Izvještaj Zem. vlade ZMF 18. XII 1900.

¹¹²⁾ *Borba Muslimana*, str. 29, 30; N. Šehić, *Mjere Kalajevog režima*, 137 i dalje.

¹¹³⁾ ABH ZMF Pr BH 1575/1900. Prepis izvještaja Gradskog kotarskog ureda u Mostaru 12. XII 1900, izvještaj Zem. vlade ZMF 18. XII 1900; Muslimanski prvaci potpisali su Memorandum 15. decembra 1900. u Mostaru, i to svi arapskim slovima, dok je sam tekst memoranduma pisan latinicom.

slimanske akcije u političke svrhe, jer bi se oni tada izložili suviše velikom materijalnom riziku.¹¹⁴⁾

Još u septembru 1900. godine Ali-beg Firdus je nagovještavao svoju spremnost da kao protutežu »dalekosežnim zahtjevima na političkom i privrednom polju« posavskih begova formira umjerenu grupu unutar muslimanskog pokreta, koja bi se u svojoj aktivnosti ograničila samo na pitanje vakufsko-mearifske reforme. Firdus je smatrao da se ova pitanja mogu riješiti jedino sporazumno sa Zemaljskom vladom. On se nije slagao s politikom radikalnog krila u pokretu i nakon boravka u Turskoj u drugoj polovini 1901. godine vratio se razočaran došavši do zaključka da bosanskohercegovački Muslimani iz Carigrada ne mogu očekivati nikakvu pomoć. Firdus se tada takođe ispoljio i kao protivnik političkog saveza sa Srbima. Zanimljiva je okolnost da je Firdus kao krupni zemljoposjednik bio upućen da krajem 1901. godine traži zaštitu vlasti protiv svojih »neposlušnih« srpskih kmetova sa područja Grahova, koji nisu htjeli više da kao hak daju trećinu nego samo jednu petinu svojih prinaosa. On se tom prilikom saglasio s predstojnikom travničkog okruga Mihajlom Rukavinom da je istinski interes veleposjednika da što uže sarađuje sa vladom, dok bi »sloga« sa Srbima bila pogubna po njihove interese.¹¹⁵⁾

Međutim, iako je Firdus u razdoblju od 1900. do 1903. u susretima sa predstavnicima vlasti nastupao pomirljivo i čak izražavao spremnost da sarađuje sa vladom, on u praksi nije htio ulaziti ni u kakve čvršće obaveze i nije stajao po strani od niza akcija koje je preduzimala opozicija. Firdus nije bio voljan da se otvoreno konfrontira sa Džabićem i njegovim radikalnim pristalicama, nego je kao i drugi umjereni opozicioneri, M. Komadina, A. Karabeg, O. Ćirkinagić i dr., nastojao da održava dobre odnose s vlastima, a istovremeno ne prekida veze s radikalnim elementima u pokretu. Stoga će Kállay doći vremenom do uvjerenja da pripadnici umjerene muslimanske opozicije igraju dvostruku ulogu u očekivanju ishoda sukoba.¹¹⁶⁾

U tom pogledu posebno mjesto zauzima slučaj Bakir-bega Tuzlića, koji se, kao što smo ranije spomenuli u oktobru 1900. godine zalagao za ostvarenje srpsko-muslimanskog političkog saveza, da bi krajem iste godine pred vlastima pokazao spremnost da s njima sarađuje i pomirljivo utiče na muslimanske opozicionere. Pri tome je Tuzlić, koji se stalno nalazio u finansijskim teškoćama, računao na materijalne protuusluge i zadovoljenje svojih potraživanja u odnosu na neke šumske parcele na Majevici. Kállay je upozoravao Zemaljsku vladu na oprez kada je u pitanju Tuzlić, jer je riječ o krajnje nepouzdanom čovjeku kome su vlasti već jedanput izdjestovale zajam, a on je odmah nakon toga prešao u protivnički tabor. Stoga je Vlada dobila uputstvo da Tuzliću predviđa da će se njegovim zahtjevima u pogledu dodjele šume izaći u susret jedino ako njezina djelatnost unutar opozicije da konkretne rezultate i dovede do na-

¹¹⁴⁾ ABH ZMF Pr BH 246/1901. Izvještaj Zem. vlade ZMF od 12. II 1901.

¹¹⁵⁾ Borba Muslimana, dok. br. 18, str. 106—109, nap. 1, dok. br. 72, str. 216; vidi: N. Šehić, Mjere Kalajevog režima, str. 139—143.

¹¹⁶⁾ N. Šehić, Mjere Kalajevog režima, str. 139—153.

godbe između muslimanskog pokreta i okupacione uprave u onim okvirima koji bi odgovarali njenim željama. Organi okupacione uprave odnosili su se prema Tuzliću nešto drukčije nego prema drugim pripadnicima umjerene opozicije, koji su kao npr. Firdus ili Komadina ipak očuvали određenu samostalnost i nisu dopustili da ih vlasti tretiraju kao prosto oružje svoje politike. Tuzlić je, pak, otvoreno nudio svoje usluge Vladi, pružao joj obavještenja o prilikama u muslimanskom pokretu i raspoloženju među njegovim prvacima. Pri tome je poseban značaj imala okolnost što je on nastavio da uživa finansijsku potporu vlasti.¹¹⁷⁾ Naime, upravo u 1902. godini, kada je prema O. Nuri-Hadžiću Bakir-beg Tuzlić u ime muslimanskog pokreta tobože potpisao ugovor o političkom savezu sa srpskom opozicijom, njemu je na prijedlog Zemaljske vlade uz saglasnost ministra Kállaja odobren hipotekarni zajam iz vladinog fonda novčanih kazni u iznosu od 30.000 kruna sa rokom otplate od deset godina radi podmirenja dospjelih obaveza. Kako u pomenutom fondu trenutno nije bilo dovoljno sredstava, učinjena je privremena pozajmica od 13.000 kruna iz vladinog dispozicionog fonda, iz koga se inače finansirala djelatnost konfidenata, i njima je iskupljena mjenica Bakir-bega Tuzlića, koja je 1. juna 1902. dospjela kod filijale Priv. zemaljske banke u Tuzli. Ostalih 17.000 kruna upotrijebljeno je iz fonda novčanih kazni radi otkupa Tuzlićevih mjeničnih dugova koji su dospjeli 2. jula 1902. godine kod Brčanske štedionice. Priv. zemaljska banka bila je posrednik u ovoj zakulisnoj finansijskoj operaciji i formalno je figurirala kao davalac zajma Bakir-begu Tuzliću.¹¹⁸⁾ Međutim, usprkos Kállayevom insistiranju preko Zemaljske vlade, ni Bakir-beg Tuzlić, kao ni ostali iz kruga pripadnika umjerene muslimanske opozicije, nije smatrao oportunim da se otvoreno ogradi od politike radikalne grupe sa Džabićem na čelu. Bojeći se kompromitovanja, on je takođe izbjegao da se javno izjasni kao vladin pristalica nego je manje više nastavio sa svojom dvostrukom ulogom.¹¹⁹⁾

Pregovori između predstavnika muslimanskog pokreta i Zemaljske vlade, koji su skoro tri mjeseca vođeni 1901. u Sarajevu, završili su se neuspjehom, jer nije moglo doći do sporazuma o osnovnim političkim pitanjima. (Ostale su sporne četiri tačke: izbor i sastav Ulema-medžlisa, postavljanje i imenovanje reis-ul-uleme i muftija, pitanje mešihata i davanje »menšure« — duhovne investiture reis-ul-ulemi i pitanje državne subvencije). To su bila pitanja od kojih je zavisio karakter buduće vjerske i vakufske samouprave kao i odnosi sa Carigradom, koje su bosanskohercegovački Muslimani nastojali da održe i prodube. Okupaciona uprava bila je tada voljna prihvatiti, u stvari, samo nebitne izmjene u postojećoj vjerskoj i vakufskoj organizaciji Muslimana. Ona je bila protiv takve vjerske autonomije koja bi znatnije ograničila kompetencije vlasti i pretvorila se u »nacionalno-političku jedinicu čak sa administrativnom podjelom«, postala politički faktor i predstavljala državu u državi, čemu

¹¹⁷⁾ Isto, str. 145, 147—150.

¹¹⁸⁾ ABH ZMF Pr BH 1133/1902. Kutschera ZMF 21. VIII 1902. Up. Borba Muslimana, dok. br. 96, str. 264—265.

¹¹⁹⁾ Kao nap. 117.

je, po ocjeni Kállaya, težio nacrt statuta koji su predložili Muslimani. Međutim, mada su od početka pregovora zapeli na pomenutim pitanjima, Vlada nije željela njihov prekid nego se služila taktikom odugovlaženja. Samo vođenje pregovora bilo je sračunato na to da se parališu akcije radikalne muslimanske opozicije, a posebno pristalice političkog saveza sa Srbima. Ovi su, kao Derviš-beg Miralem, Ahmed-beg Hafizadić i Šerif Arnautović, prema podacima Bakir-bega Tuzlića i Hifze Bahtijarevića datim vlastima, povezani sa srpskim vođama i izvjesnim krugovima u Carigradu radili na razbijanju pregovora.¹²⁰⁾ Gligorije Jeftanović je, navodno, za vrijeme pregovora sugerisao muslimanskim predstavnicima kako da podese svoje držanje i odvraćao ih od toga da se izmire s Vladom.¹²¹⁾

Prema zapažanjima organa okupacionih vlasti, tokom pregovora u Sarajevu nastavljen je proces slabljenja unutrašnjeg jedinstva muslimanske opozicije, ali je radikalna struja ostala i dalje ta koja je davala ton, dok umjereni, zbog pritska radikala i uticaja javnog mnjenja nisu mogli doći do izržaja.¹²²⁾ U toku samih pregovora Džabić je fungirao kao stvarni vođa i njegovo držanje u odlučnim trenucima bilo je mjerodavno i za one muslimanske predstavnike koji su svojim pasivnim držanjem manifestovali svoju umjerenosť.¹²³⁾

Nakon prekida pregovora sa Zemaljskom vladom u proljeće 1901. i objavlјivanja termina sastanka delegacija u Beču, pojačana je aktivnost i međusobno kontaktiranje istaknutih ličnosti ekstremne muslimanske opozicije. To su, prije svega, posjete opozicionara iz travničkog okruga onim u Mostaru sa ciljem da se dogovore o zajedničkom nastupu sa Srbinima, te vjerovatno za to zadobiju bivšeg muftiju Džabića i njegove istomišljenike. Derviš-beg Miralem vodio je i u Sarajevu razgovore s ličnostima iz opozicionog pokreta o daljoj političkoj taktici. Očigledno s istim ciljem oputovali su u maju 1901. iz Travnika Ahmed-beg Hafizadić u Brčko i Posavinu i Mustaj-beg Ibrahimpahić — Kukavčić preko Jajca u Banjaluku. Prema podacima do kojih je došao okružni predstojnik u Travniku M. Rukavina, radilo se na tome da muslimanska i srpska opozicija podnesu zajednički memorandum protiv progona u zemlji, protežiranja stranih kapitalista pri osnivanju industrijskih preduzeća, načina prodaje šuma na veliko, poreskih tereta i dr., te da traže političku autonomiju za zemlju. Ukoliko s tim ne uspiju u Beču, postojala je, navodno, namjera da se ide u Berlin i, računajući na podršku nekih sila, traži revizija Berlinskog ugovora u pogledu Bosne i Hercegovine. I dok su za vrijeme boravka u Mostaru Derviš-beg i Hamza-beg Miralem intenzivno komunicirali sa Vojislavom Šolom i drugim tamošnjim srpskim opozicionerima¹²⁴⁾, Salih Kazazović je po nalogu Hamdi-bega Hasanpašića uveliko radio na tome da dođe do političkog sporazuma između vođstva muslimanskog i

¹²⁰⁾ Vidi: N. Šehić, *Pokret Muslimana*, str. 124 i dalje; up. *Borba Muslimana*, str. 29—30, dok. br. 26 i 27, str. 121, 124.

¹²¹⁾ Kao nap. 73.

¹²²⁾ *Borba Muslimana*, dok. br. 44, str. 157—158.

¹²³⁾ N. Šehić, *Pokret Muslimana*, str. 154—155.

¹²⁴⁾ *Borba Muslimana*, dok. br. 38, str. 149—150. Up. V. Bogićević, op. cit. str. 331.

srpskog pokreta. U tom pogledu on je pregovarao sa Gligorijem Jeftanovićem i popom Stijepom Trifkovićem, kod kojih je naišao na punu podršku. Hasanpašić je poslao Kazazovića i u Novi Sad da tamo zajedno s Jašom Tomicem poradi oko »formalne sloge«. Razgovorima u Novom Sadu prisustvovao je i vođa srpske opozicije u Bos. Gradišći Vidović. Tom prilikom bilo je dogovorenno da se udesi sastanak vođa jednog i drugog pokreta tako »da se ne bi činilo, kao da je jedna strana od druge pomoći tražila«.¹²⁵⁾

Imajući prevagu u muslimanskom pokretu, pripadnici radikalne struje izdještvovali su da se pošalje jedna deputacija u Beč koja će moliti audijenciju kod cara i obratiti se za pomoć poslanicima Schönererove velikonjemačke stranke u austrijskoj delegaciji. Ovo je i učinjeno, po savjetu Srba, ali je to nepovoljno primljeno od drugog umjerenog dijela muslimanske opozicije, koja je strahovala da će saradnja sa velikonjemcima dovesti do gubitka simpatija za muslimanski pokret kod Mađara.¹²⁶⁾ Pripadnici umjerenog krila uglavnom su se pasivizirali i nisu učestvovali u ovim akcijama. Međutim, formalno je bilo očuvano jedinstvo pokreta, jer se umjereni nisu tada kao ni docnije odvojili od radikala nego su popustili, pa je i s njihovom saglasnošću oputovala u Beč deputacija koju je sačinjavalo šest muslimanskih radikalnih prvaka s bivšim muftijom Džabićem na čelu.¹²⁷⁾

Na putu za Beč muslimanska deputacija se nekoliko dana zadržala u Slavonskom Brodu, dok joj nije dr Nikola Đurđević izradio novi memorandum, koji je zatim 10. juna 1901. predan caru Franji Josipu II. U vrijeme boravka muslimanske deputacije u Slavonski Brod je stigla i tročlana srpska deputacija, koja se takođe bila uputila u Beč da podnese caru svoj treći memorandum, izrađen još prethodne godine. Srpsku deputaciju, koja je predala memorandum caru 30. maja 1901, sačinjavali su Gligorije Jeftanović, Vojislav Šola i Lazo R. Jovanović. U Slavonskom Brodu došlo je negdje u drugoj polovini maja 1901. do sastanka između obiju deputacija. Pri tome se kako s jedne, tako i s druge strane nastojalo prikazati da je do ovog sastanka došlo sasvim slučajno, bez ikakvog prethodnog dogovora. Međutim, sklapanje formalnog političkog ugovora je izostalo i odloženo je za kasnije navodno zbog toga što su tada »pravoslavne vođe htjele prije svega pričekati na koji će način uspjeti sa memorandumom«.¹²⁸⁾ Nasuprot ovome podatku, nepunih mjesec dana prije pome-

125) Kao nap. 73.

126) ABH ZMF Pr BH 661/1901. Prepis izvještaja vladinog povjerenika za Sarajevo Zem. vlad. 30. 4. 1901; *Borba Muslimana*, dok. br. 38, str. 149—150.

127) N. Šehić, *Mjere Kalajevog režima*, str. 145. Muslimansku deputaciju sačinjavali su A. Džabić, H. Hasanpašić, O. Prcić, S. Cerić, S. Bičakčić i Š. Arnautović. T. Kruševac, *Sarajevo*, str. 316.

128) Kao nap. 73. Prema podacima iz obrazloženja osude Šerifa Arnautovića, na kojima se bazira naš prikaz sastanka u Slavonskom Brodu, u srpskoj deputaciji bio je kao treći član Kosta Kujundžić, a Lazo R. Jovanović iz Tuzle se ne spominje. Međutim, V. Skarić, (op. cit. str. 51) i T. Kruševac (*Sarajevo*, str. 303) navode Jovanovića kao trećeg člana srpske deputacije koja je predala caru memo-

nutog sastanka u Slavonskom Brodu Vladin povjerenik za Sarajevo je izvještavao da Muslimani nisu htjeli potpisati pismeni sporazum sa Srbinima koji im je bio predložen. Na to je onda sa srpske strane navodno rečeno da Muslimani sami po svom nahodjenju sastave sličan sporazum i da će ga srpske stranačke vođe bez daljnje potpisati.¹²⁹⁾

Carev privremeni odgovor srpskoj deputaciji da će o njegovom rješenju dobiti obavještenje preko Zemaljske vlade u Sarajevu nakon što se ispitaju navodi u Memorandumu i konsultuju i bosanskohercegovački mitropoliti »koji su u prvom redu pozvani da izraze svoje mnjenje u svim vjerskim i crkvenim pitanjima«, nije sigurno mogao srpskim vođama uliti nadu da će njihovim težnjama biti udovoljeno. Međutim, drugo je pitanje da li je ova okolnost sama po sebi imala uticaja na nastavak pregovora između muslimanske i srpske deputacije za vrijeme zajedničkog boravka u Beču. U pregovorima je sa srpske strane učestvovao Vojislav Šola, a sa muslimanske Šerif Arnautović. U početku su se, kako je Kállay bio obavješten, Džabić i Bičakčić protivili formiranju koalicije sa Srbima bojeći se njenih političkih posljedica i reagovanja vlasti koje bi moglo uništiti izglede za dobijanje vjerske autonomije. Na kraju oni su popustili početkom juna 1901., nakon posjete koju je učinio Šola Džabiću. Tom prilikom oni su razmatrali »projekt o formalnom političkom savezu između Srba i Muslimana«. U Beču je izgleda tada bilo dogovorenog da muslimanska deputacija nakon povratka u Bosnu treba da prihvati mandat za sklapanje saveza sa Srbima. Kada se to postigne, trebalo je formirati odbor od tri Srbina i tri Muslimana koji bi odlučivali o daljim zajedničkim koracima opozicije, dok bi nominalno vođstvo preuzeo bitni muftija Džabić. Prva mјera opozicija bila bi, predaja zajedničkog podneska Zemaljskoj vladu, odnosno na sljedećem sastanku delegacija i vladaru. Postojanje političkog saveza trebalo je čuvati u najvećoj tajnosti.¹³⁰⁾

Informaciju o sporazumu muslimanske i srpske deputacije u Beču, koje je Kállay u početku primio s izvjesnom rezervom, potvrđene su uskoro s drugih strana. Tako je krajem juna 1901. Jeftomir Zaharić, kotarski predstojnik u Bugojnu, javio kako je iz vjerodostojnog izvora doznao da su vođe obiju opozicionih stranaka postigle za vrijeme boravka u Beču sporazum čiji se sadržaj u bitnom odnosi na zajedničku djelatnost sa ciljem da Bosna i Hercegovina dobiju autonomiju. Prema istom izvoru, sporazum je trebalo da stupi na snagu tek onda ako bi vladar donio negativnu odluku o pitanjima o kojima opozicija sa Zemaljskom vladom nije mogla postići sporazum.¹³¹⁾ Takođe civilni adlatus baron Kutschera

randum 30. maja 1901, a za Kujundžića kažu da je u to vrijeme bio u Carigradu »kao zastupnik pravoslavnog naroda Bosne i Hercegovine pri izboru novog patrijarha.« Trebalo bi utvrditi nije li možda Kujundžić učestvovao na pomenutom sastanku s muslimanskim predstavnicima u Slavonskom Brodu, a zatim krenuo u Carograd, dok je deputacija sa Jovanovićem kao trećim članom nastavila za Beč.

¹²⁹⁾ ABH ZMF Pr BH 661/1901. Prepis izvještaja Vladinog povjerenika za Sarajevo Zem. vldi 30. 4. 1901.

¹³⁰⁾ Borba Muslimana, str. 31, doč. br. 39, str. 150—151.

¹³¹⁾ ABH ZMF Pr BH 1088/1901. Prepis izvještaja J. Zaharića, kotarskog predstojnika u Bugojnu, okružnom predstojniku 30. VII 1901,

je u svojoj procjeni situacije smatrao kako se ni najradikalniji muslimanski prvaci ne bi usudili da svoje pristaše pozovu da se priključe akciji Srba dok ne stigne rješenje njihove predstavke caru. Stoga je on, u okviru Vladinih mjera protiv srpsko-muslimanskog saveza, predlagao da se odgovori na memorandume obiju opoziciju daju vremenski odvojeno, i to tako da se prvo odbije memorandum Srba, koji se inače bavio pretežno čisto političkim a manje crkvenim pitanjima, a tek zatim, i to poslije dužeg vremena, dade odgovor na muslimanski memorandum.¹³²⁾

Međutim, Džabić i njegova uža grupa pristalica — tzv. hodžinska stranka, radili su sada na tome da se što prije perfektuiru ugovor sa Srbima i nastojali su da kod drugih muslimanskih opozicionera pripreme teren za zajedničke političke akcije. Sredinom juna 1901. Okružna oblast u Mostaru je javila kako je najintimniji Džabićev priatelj, smijenjeni direktor ruždije Hadži Salih ef. Alajbegović, povjerljivo ispitivao raspoloženje opozicionih Muslimana za podnošenje Vladi zajedničke peticije sa Srbima, u kojoj bi zahtijevali potpuno slobodan autonomni statut za gradsku općinu Mostara. U okružnoj oblasti u Mostaru stekli su uvjerenje da Džabić i njegove intimne pristaše stoje u nazužem sporazumu s pravoslavnim vođama.¹³³⁾ Sredinom ljeta i predstojnik travničkog okruga zapažao je da vodeći opozicioneri nastoje da pridobiju »lojalne elemente«, i to ne više za postizanje vjerskih reformi nego pod parolom autonomije, što po njegovom mišljenju treba da laska nacionalnoj svijesti Muslimana, kod kojih je težnja za autonomijom bila duboko ukorijenjena.¹³⁴⁾

Prvih dana avgusta 1901. bivši muftija Džabić s izvjesnim brojem svojih bližih pristalica vodio je razgovore na Kiseljaku kod Sarajeva, čiji je bio cilj perfektuiranje ugovora sa srpskim vođama i izrada zajedničkog memoranduma Porti, u kome bi se iznijele optužbe protiv okupacione uprave. U prvi mah na Kiseljaku su se pojavili samo Bičakčić, Prcić, Alajbegović i Henda, tzv. hodžinska stranka, dok su ostale ličnosti, a posebno begovi, izostale. Na Kiseljaku i u Sarajevu vođeni su razgovori s Jeftanovićem u kojima je trebalo najprije raspraviti određena otvorena pitanja, zatim nastaviti pregovore na Kiseljaku sa Džabićem i ostalim članovima Odbora, koji je formalno stajao na čelu muslimanskog pokreta, a po potrebi pregovore prenijeti i u Budimpeštu. Međutim, tek na ugovor Derviš-bega Miralema, koji je po njega poslan, na posljednjoj konferenciji pojavio se Hamdi-beg Hasanpašić i tom prilikom je, navodno,

¹³²⁾ *Borba Muslimana*, dok. br. 41, str. 152—153; o Kállayevom stanovištu vidi dok. br. 50, str. 166—167.

¹³³⁾ ABH ZMF Pr BH 907/1901. Prepis izvještaja Okružne oblasti u Mostaru Zem. vladu 15 VI 1901. Možemo ovdje primjetiti da će se stav Džabića i njegovih najbližih pristalica prema saradnji sa Srbima docnije izmijeniti. Štaviše 6 godina kasnije nekadašnji pripadnici Džabićeve »hodžinske stranke« S. Alajbegović, H. Lakišić i H. Kajtaz aktivno su učestvovali u formiranju i djelatnosti Muslimanske napredne stranke, koju je režim smatrao lojalnom. Ova stranka sklopila je u Mostaru 1907. godine pred općinske izbore ad hoc koaliciju sa Hrvatima uperenu protiv muslimanske i srpske opozicije. Koalicija je imala glavni zadatak da se bori protiv srpskih autonomističkih težnji izraženih u sarajevskoj rezoluciji i programu Srpske narodne organizacije. (*Borba Muslimana*, dok. br. 263 i 264, str. 533—537).

¹³⁴⁾ ABH ZMF Pr BH 1088/1901. Pismo Ručavine 3. VIII 1901.

energično protestovao protiv tzv. »sloge«. Džinić, Firdus i Čirkinagić bili su inače protiv saveza sa Srbima, a da se ne govori o Komadini i Karabegu, pa ove ličnosti nisu ni prisustvovali sastancima na Kiseljaku. U takvoj situaciji Bičakčić je predlagao da se iz taktičkih razloga pregovori sa Srbima odgode dok ne stigne odgovor na posljednji memorandum caru. Džabiću je, ipak, pošlo za rukom da njegove pristaše okupljene na Kiseljaku donesu formalni zaključak da se u toku istog mjeseca sazove konferencija od po dva delegata iz svakog okruga u Budimpešti, gdje je trebalo da se potpiše pakt sa Srbima i odatle zajedno kreće u Carigrad. Presudnu ulogu u donošenju ovog zaključka imala je izjava Jeftanovića koju je dao u ime svoje stranke da će pravoslavni, i kad Bosna i Hercegovina dobije autonomiju, najstrožije respektovati muslimanske vjerske obrede i vakufske fondove kao i turski jezik koji će se u svakom pogledu paritetno tretirati.¹³⁵⁾

Međutim, izgleda da je i tada na Kiseljaku, kao i ranije u Novoj Gradišći ostao otvoren problem naziva i upotrebe zvaničnog jezika i pisma i agrarno pitanje, dok su ostale tačke nacrta srpsko-muslimanskog političkog ugovora bile prihvaćene. Naime, ispod teksta »Nacrta ugovora«, koji je došlo u ruke vlasti, stoji zabilježeno: »§ 5, 11, 12 i 13, (tj. oni koji se odnose na pomenuta pitanja — primjedba Dž. J.) ostavljeni su in suspenso dok se sastanu Muhamedovci u Budimpešti. Ostali su primljeni jednoglasno«.¹³⁶⁾

Prema ocjeni Zemaljske vlade Džabić je insistirao da se na Kiseljaku usvoji zaključak u pogledu sklapanja ugovora sa Srbima, mada mu je bilo poznato da takva formalna alijansa ne nailazi na одobravanje kod većine opozicije, a fanatični muslimanski vjernici je kategorički odbacuju. Ipak, imajući jednu vrstu generalne punomoći on je djelovao na svoju ruku misleći da će uspeti. Pri tome Džabić nije tačno obavještavao o donesenim zaključcima članove Odbora koji su pripadali umjerenoj struji. Vlada je pretpostavljala da je kod Džabićevih postupaka određenu ulogu imala i bojazan da, poslije odgovora cara na muslimanski memorandum, ne dođe do rascjepa u pokretu i slabljenja njegovog radikalnog krila.¹³⁷⁾

135) »Obwohl dem Džabić wohl bekannt ist, dass die meisten massgebenden Mohamedaner die Sloga mit den Or. Orthodoxen perhorresciren, so hat er doch durch die in Kiseljak versammelten Parteidänger — denen sich zuletzt auch Hassanpašić anschloss — einen förmlichen Beschluss fassen lassen, dass im Laufe dieses Monates eine Conferenz von je 2 Delegiraten jedes Kreises nach Budapest einzuberufen sei, wo der Pakt mit den Or. Orthodoxen unterschrieben werden soll, um sich dann gemeinschaftlich von dort nach Constantinopel zu begeben. Den Ausschlag hiebei gab eine von Jeftanović im Namen seiner Partei abgegebene Erklärung, dass die Or. Orthodoxen selbst im Falle der politischen Autonomisierung Bosniens und Hercegovinas die mohamedanischen Religionsübungen und Vakuffonds, sowie die türkische Sprache strengstens respectieren und dieselben in jeder Beziehung vollkommen paritätisch behandeln werden.« ABH ZMF Pr BH 1216/1901 Abschrift eines Erlasses der Landesregierung de dato Sarajevo 14. August 1901. Podatke o pregovorima u Kiseljaku sadrže i telegrami barona Benka od 3, 5 i 8. augusta 1901. (Pr BH 1088, 1099, 1104 iz 1901) kao i izvještaj Zemaljske vlade ZMF od 30. VIII 1901 (Pr BH 1216/1901).

136) ABH ZMF Pr BH 183/1901, 26 ff. Vidi prilog na kraju ovog rada.

137) ABH ZMF Pr BH 1216/1901, Izvještaj Zem. vlade ZMF od 30. VIII 1901.

Zemaljska vlada je bila mišljenja da se muslimansko-srpskim savezom na nju želi izvršiti presija. Osim toga, ona je bila uvjerenja da su oba partnera spremna da jedan drugog izigraju i dezavuišu.¹³⁸⁾ Ako se uzme u obzir ranije stanovište Džabića i njegovih istomišljenika prema koaliciji sa Srbinima, kao i njegov kasniji odnos, onda je nedvojbeno da Džabićevo zalaganje za zaključenje srpsko-muslimanskog političkog saveza u ljeto 1901. godine nije bilo rezultat njegove načelne i dugoročne političke orientacije već taktički potez u borbi za vjersko-prosvjetnu autonomiju koja je za njega, u odnosu na druge političke ciljeve muslimanskog pokreta, bila u toku cijekupne djelatnosti u prvom planu. Osim toga je van diskusije da je Džabiću, kao i ostalim prvacima muslimanskog autonomnog pokreta, bila strana srpska nacionalna ideologija, kao uostalom i hrvatska.¹³⁹⁾

U vezi s pregovorima na Kiseljaku početkom avgusta 1901. pada u oči držanje većine begova, a posebno H. Hasanpašića, koji je ranije, pa i dno nije u emigraciji u Turskoj pripadao onoj struji u muslimanskom pokretu koja se zalagala za muslimansko-srpski politički savez. Ne raspolažemo podacima koji bi mogli objasniti njegovo držanje na Kiseljaku, ali možemo pretpostaviti da se radilo o razmimoilaženju sa Džabićem oko političke taktike. Inače, izvjesne muslimanske ličnosti koje su tada bile spremne da sarađuju sa Srbinima ako bi se pri tome radilo o olakšanju poreskih tereta i drugim zahtjevima ekonomskog karaktera, uskratile su podršku akciji za stvaranje srpsko-muslimanske koalicije na platformi borbe za političku autonomiju. Sredinom avgusta zapazila je Zemaljska vlada da mnogi dotadanji Džabićevi drugovi slijede nevoljno njegovo vođstvo, ili čak su protiv njegovih planova, a naročito »begovska stranka«.¹⁴⁰⁾

¹³⁸⁾ ABH ZMF Pr BH 1146/1901, Izvještaj Zem. vlade ZMF 14. VIII 1901.

¹³⁹⁾ O Džabićevim političkim pogledima vidi M. Hadžijahić, op. cit. str. 164, 171—174; M. Imačović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak BiH, 1875—1914*, str. 126, 127.

¹⁴⁰⁾ »Auch ist kaum in Zweifel zu ziehen, dass die Führer der beiden malcontenten Parteien über den Ausgang und die Folgen ihrer gegenwärtigen Action durchaus sorgenfrei sind, speziell Džabić, da ja viele seiner bisherigen Genossen bereits zu Teile widerwillig seinem Commando folgen, zum Teil sogar — speziell die Begpartei — seinen Plänen Opposition machen«. Kao nap 138.

Prema podacima jednog konfidentskog izvještaja, osamnaest istaknutih predstavnika muslimanske opozicije iz zapadne Bosne, pretežno begova, kada su čuli da se radi o pitanju političke autonomije, odbili su da dodu na Kiseljak dok se ne posavjetuju sa širim krugom lica. Rezultat je pak bio da se većina izjasnila protiv akcije za političku autonomiju, izrazivši nepovjerenje u pogledu dugoročnijih namjera Srba prema Muslimanima. Pripadnici ove struje bili su tada spremni da prihvate saradnju sa Srbinima samo u pitanjima koja se tiču materijalnih interesa (šume, agrar, desetina i dr.). Oni su, pored ostalog, težili da se izdještвује odoberenje za gajenje duhana u Krajini, olakšanje općinskog kuluka, sniženje desetine, odnosno njeno plaćanje u naturi ili pretvaranje u porez na zemlju, predaja poslova eksploatacije drveta domaćim ljudima umjesto stranim firmama. Slična stanovišta u pogledu ekonomskih zahtjeva zastupale su u zapadnoj Bosni i one ličnosti u muslimanskom pokretu koje su bile pristaše pune saradnje sa Srbinima u borbi za političku autonomiju i pružale podršku Džabićevoj akciji. Po njihovom mišljenju, nakon dobijanja političke autonomije dale bi se ponovo materijalne povlastice za

Međutim, uživajući veliki ugled među širokim muslimanskim slojevima Džabić se i dalje osjećao gospodarem situacije. U zemlji je razvijena vrlo živa agitacija čiji je bio cilj da se pristaše pokreta uvjere u nužnost solidarnog nastupa sa Srbima. Kada situacija bude u tom pogledu dovoljno zrela, planirano je da se održi glavna konferencija u Budimpešti. U međuvremenu je, uz vrbovanje istomišljenika, vršeno i skupljanje priloga za agitacioni fond. Na Kiseljak je 10. avgusta došao i Š. Arnavutović, koji je tamo vodio razgovore sa D. Miralemom, M. Ibrahimpašićem-Kukavčićem i A. Hafizadićem. Kako se »begovska stranka« nije pokazala dovoljno pouzdanom, agitacija je bila prvenstveno usmjerena na srednje i niže slojeve i seosko stanovništvo. Posebna pažnja bila je posvećena tome da se manja mjesta pridobiju za »slogu«, pa su odazvavši se pozivu na Kiseljak došli predstavnici muslimanskog pokreta iz Zenice, Županjca, Donjeg Vakufa, Prozora itd., koji su se solidarisali sa Džabićem i njegovim planom.¹⁴¹⁾

Ova akcija, međutim, nije dala željene rezultate, jer se, prema izvještajima kojima je raspolagala Zemaljska vlada, većina ličnosti u pokretu izjasnila protiv političkog pakta sa Srbima. Vlada to nije smatrala nekom svojom posebnom zaslugom, ali je ipak isticala da su njeni područni organi i agenti, koji su djelovali unutar opozicionih redova vrlo dobro obavili svoj zadatak.¹⁴²⁾

U takvoj situaciji bivši muftija Džabić, Š. Arnavutović i D. Miralem, koji su se »svim silama« zalagali za saradnju sa Srbima, nadali su se da će negativna vladareva odluka na memorandum, koju su očekivali, izazvati preokret raspoloženja u korist »sloga«.¹⁴³⁾ To je bio razlog za odgađanje konferencije u Budimpešti, ali tome su doprinijele i vijesti iz Turske koje su cijeli plan dovodile u pitanje. Naime, vlasti su bile obaviještene da je bivši muftija dobio iz Carigrada pismo od svog nečaka Ahmed ef. Dža-

putovanje na hadž u Meku, i to tako da se hodočasnicima stavi poseban brod na raspolaganje. Bila bi smanjena desetina ili bi se plaćala u naturi. Sprovedlo bi se rasterećenje zemljишnih posjeda. Regрутacija vojnika vršila bi se prema potrebi i oni bi služili samo u zemlji. Ne bi se izricale tolike kazne kao što to čine okupacione vlasti. Zemaljski prihodi se ne bi trošili u »besposlice, nego u stalne potrebite, prosvjetne i vjerske stvari«. Narod bi imao uticaja kod vlade i vlasti i svake treće godine birao bi se guverner. Ova gledišta zastupali su specijalno M. Ibrahimpašić — Kukavčić, A. Hafizadić, D. Miralem, H. Miralem, M. Kulenović, S. Šarac i J. Kulenović. (Pr BH 1216/1901 Confidentialie Meldung betreffend die mohamedanische Bewegung in West-Bosnien (Kreis Bihac, Travnik und teilweise Banjaluka.) Sarajevo, am 28. August 1901.

¹⁴¹⁾ ABH ZMF Pr BH 1216/1901, Abschrift eines Erlasses der Landesregierung de dato Sarajevo 14. VIII 1901. Kao nap. 137 i 138.

¹⁴²⁾ Kao nap. 137.

¹⁴³⁾ Borba Muslimana, dok. br. 47, Rukavina Kállayu 27. VIII 1901, str. 162—163. Isti dokument, koji je u Arhivu BiH u Sarajevu pohranjen u Priv. Reg. 198/1901, upotrijebio je i V. Bogićević (op. cit. str. 331—332, nap. 38). Pri tome on, pozivajući se na citirani dokumenat, tvrdi nešto što nema uporišta u sadržaju dokumenta. Tako Bogićević, pored ostalog, piše kako će odbijanje muslimanskog memoranduma »mnogo doprinijeti za učvršćenje sloge Muslimana i Srba« i dalje »Projekt o autonomiji se smatra kao svršena stvar.« Inače, Bogićević izostavlja one podatke iz dokumenata koji se ne uklapaju u njegovu tezu o bezrezervnoj saradnji kompletног muslimanskog autonomnog pokreta sa srpskim pokretom.

bića, u kojem ga ovaj upozorava da se Portini krugovi protive svakoj ali-jansi s pravoslavnim, da su čak protiv zajedničkog rada bošanskih oponcionera s emigrantima u Carigradu, te smatraju da planirana molba na Portu ne treba ništa drugo da sadrži što se ne bi ticalo prava Porte odnosno Mešihata u pogledu vjerske autonomije, — i to sve, pak, navodno iz obzira prema Beću, koji bi eventualno prihvatio direktno upitanje Porte. Dolazak ovog uputstva bio je tako neočekivan da je Bičakčić čak izrazio sumnju kako je Ahmed ef. Džabić potkuljen od strane Zemaljske vlade. Zato je odlučeno da u Carigrad podje Ahmed-aga Henda i Hasan Nezirhodžić, te ponesu sa sobom »Nacrt ugovora« sa Srbima i završeni dio koncepta molbe Porti, koji će preko svojih prijatelja podnijeti na uvid i eventualnu verifikaciju nadležnim faktorima u Carigradu. Vjerovalo se da će odgovor koji se tako dobije biti mjerodavan za dalje odluke Džabića i njegovog užeg kruga, koji je, po ocjeni Vlade, u krajnoj liniji gravitirao Carigradu.¹⁴⁴⁾

I Ali-beg Firdus, koji se u kritično doba kada se rješavalo pitanje pakta sa Srbima sklonio iz Bosne i uputio u Brusu¹⁴⁵⁾, pisao je svojim prijateljima da ne donose nikakve odluke prije njegovog povratka. Izgleda da je još u Carigradu do njega stigla vijest o zaključcima usvojenim na Kiseljaku, pa je o tome kako su oni u Carigradu primljeni dobio iste utiske kao i Ahmed ef. Džabić.¹⁴⁶⁾

Vlasti su očekivale da će dalji postupci muslimanske opozicije ovisiti kako od rješenja memoranduma podnesenog caru tako i od vijesti koje će iz Carigrada donijeti Ali-beg Firdus i Ahmed-aga Henda. Isti značaj pridavan je i tome kakve će povjerljive savjete donijeti sultanov adjutant Teufik-bej, kada uskoro dođe u posjetu svome bratiću, travničkom gradonačelniku Rifatu Smailkadiću. Kállay je zato dao instrukciju predstojniku travničkog okruga da ovaj dozna da li su u Carigradu stvarno protiv muslimansko-srpske političke saradnje. Ako je to zaista slučaj, onda je trebalo da vlasti na vješt način proture tu vijest među Muslimanima. Osim toga, predstojnik Rukavina je trebalo da se pobrine da se Teufik-bej uvjeri kako je namjera Srba da iskoriste Muslimane i uz njihovu pomoć postignu svoje ciljeve, da bi zatim Muslimane potpuno potčinili i tretirali onako kako se to čini u Sržiji i Bugarskoj. Takođe Teufik-bej je preko povjerljive ličnosti trebalo obavijestiti da navodno mnogi vodeći muslimanski oponcioneri gaje simpatije prema mladoturskom pokretu.¹⁴⁷⁾ Poznato je, pak, da je okupaciona uprava već odranije

¹⁴⁴⁾ Kao nap. 137.

¹⁴⁵⁾ Na putu za Brusu Ali-beg Firdus je 30. jula 1901. proputovao kroz Travnik i na željezničkoj stanici navodno izjavio: »eve Babiću ja okrenu leđa Bosni, nu mislim za 6 mjeseci dok se ne povratim da će se stvar prekinuti, odnosno njihova opozicija.« Kao nap. 134. Okružna oblast u Banjoj Luci javila je 5. X 1901. da se A. Firdus vratio iz Carigrada. ABH ZMF Pr BH 1411/1901. Izvještaj Zem. vlade ZMF 7. X 1901.

¹⁴⁶⁾ Kao nap. 137.

¹⁴⁷⁾ Borba Muslimana, dok. br. 49, str. 165.

imala u planu da u inostranoj štampi lansira vijesti o vezama muslimanske opozicije u Bosni i Hercegovini i mladoturskog pokreta, što je docnije i učinila. Cilj je bio da se opozicija kompromituje i onemoguće njene akcije u Carigradu. Takođe ranije pomenuta teza, o opasnostima koje prijete Muslimanima od saradnje sa Srbima, bila je sastavni dio propagande koju su vodile vlasti da bi produbile postojeća razmimoilaženja u muslimanskom pokretu i izazvale što veći razdor u njegovom vodstvu.¹⁴⁸⁾

Pokazalo se tačnim da su mjerodavni faktori u Carigradu 1901. godine zaista bili protiv srpsko-muslimanskog pakta. U to se mogla uvjeriti i grupa muslimanskih opozicionera (Ahmed-aga Henda, Mahmud-beg i Ragib-beg Džinić, Sulejman-beg Cerić, Omer Čirkinagić, Ali-beg Firdus, Ahmed-beg Hafizadić, Mustaj-beg Ibrahimpašić i Ahmed Džabić) koja se sastala u Carigradu da vijeća o preduzimanju daljih koraka. Njih je, prema informaciji koju je Čirkinagić dao vlastima, sultanova okolina upozorila da ne sarađuju sa bosanskohercegovačkim Srbima i ne prekidaju odnose sa Zemaljskom vladom. Negativan stav Porte prema srpsko-muslimanskom savezu ostao je, kako je okupaciona uprava bila obavještavana, neizmijenjen i u toku 1902. godine. To je, pored ostalog, uticalo da je i bivši muftija Džabić, nakon što se našao u emigraciji u Turskoj, zauzeo stav protiv zajedničke političke akcije sa Srbima.¹⁴⁹⁾

Postoje indicije da su i ranije nadležni faktori u Turskoj izražavali rezerve prema političkoj saradnji Muslimana sa Srbima u Bosni i Hercegovini. Izgleda da je vijesti u tom smislu donio iz Carigrada Ahmed ef. Džabić još 1898. godine.¹⁵⁰⁾ Takođe i u oktobru 1900. godine okupacione vlasti su saznale da su iz Carigrada Muslimanima stizala pisma sa savjetima da izbjegavaju svaku političku akciju i ograniče se isključivo na pitanja religije i vakufa. Ovome je prethodila posjeta Sarajevu Hajri-bega Kuluglije, koji je smatran izaslanikom Jildiz-kioska. On je u Sarajevu boravio u septembru 1900, u isto vrijeme kada su se tu našli muslimanski povjerenici iz cijele zemlje da bi diskutovali o nacrtu autonomnog statuta i uopšte o programskoj orijentaciji pokreta. Kuluglija je tada vrlo intenzivno kontaktirao kako sa reisovim pristašama tako i opozicionarima. On se podrobno informisao o stanju u zemlji, raspoloženju stanovništva i postupcima vlasti, a najviše ga je zanimalo kako je protekla proslava jubileja sultanova stupanja na prijesto.¹⁵¹⁾

Navedeni podaci austrougarskih vlasti, koje su bile dobro obavještene o zbivanjima i odnosima unutar muslimanskog pokreta, demantuju tvrdnju O. Nuri-Hadžića, koja se i danas u literaturi uporno održava, kako je tobože Turska vrla savjetovala muslimanskim vođama da rade na sporazumu sa Srbima, pa je nakon toga došlo 1902. godine do potpisivanja ugovora o srpsko-muslimanskom političkom savezu. Potreбno je imati u vidu i određeno pogoršanje odnosa između Turske i Srbije, do

148) N. Šehić, *Mjere Kalajevog režima*, str. 175 i dalje.

149) *Borba Muslimana*, dok. br. 74, str. 219–220, nap. 4, dok. br. 125, str. 319, dok. br. 134, str. 329, dok. br. 139, str. 335–336, dok. br. 147, str. 352–353.

150) ABH ZMF Pr BH 886/1898. Izvještaj Zem. vlade ZMF od 23. VII 1898.

151) ABH ZMF Pr BH 1160/1900, Copie einer Confidentenmeldung Sarajevo 10. IX 1900, Pr BH 1295/1900. tel. Kutschere ZMF 12. X 1900.

kojeg dolazi još za vrijeme vlade dr Vladana Đorđevića. Uzroci su bili pogranični sukobi i incidenti, kao i položaj srpskog stanovništva u Turskoj izloženog samovolji i anarhiji koju Turska vlada nije mogla da sprječi. Taj se položaj u prvim godinama XX vijeka još više pogoršao, osobito nakon krvavih incidenata u Kolašinu i okolini u ljetu 1901. godine. U avgustu 1902. godine Vlada Srbije uputila je notu Porti u kojoj je tražila poboljšanje položaja hrišćanskog stanovništva i reforme u staroj Srbiji i Makedoniji, a uskoro potom u Beogradu je održan veliki zbor na kome je protestovano protiv nasilja nad sunarodnicima. Svojevremeno je iz Srbije bilo tajno dотуreno i nešto oružja srpskom stanovništvu u staroj Srbiji. To je izazivalo podozrenje Porte, kao i stalno nastojanje Vujićeve vlade da se sporazumije s Bugarskom u pogledu Makedonije, imajući u vidu njenu podjelu.¹⁵²⁾

U takvoj situaciji teško je vjerovati da bi Porta 1901., odnosno 1902. godine mogla savjetovati prvacima muslimanskog pokreta u Bosni i Hercegovini da zaključe ugovor o političkom savezu sa Srbima. Međutim, ostaje otvoreno pitanje kako je Turska vlada u sljedećim godinama, a posebno pred aneksiju, gledala na pitanje saradnje između muslimanske i srpske opozicije. Zna se, pak, da je Ali-beg Firdus, kada je za vrijeme aneksione krize, u novembru 1908., došao u Carigrad da od mladoturskog odbora traži savjet u pogledu daljih koraka protiv aneksije, dočekan s nepovjerenjem, i to kako od mladoturaka tako i od staroturaka. Firdusu su tada prebacivali što radi zajedno sa Srbima. Politička saradnja sa Srbima, koja se manifestovala povodom aneksije, bila je povod da je Firdus optuživan kod mladoturskog odbora da ne radi za tursku državnu ideju, već tobože u korist Srbije.¹⁵³⁾

Biće potrebno da se odnos Turske prema političkim kretanjima u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije podrobnije istraži i pri tome posebno osvijetle uticaji iz Carigrada na bosanskohercegovačke Muslimane.

* *

Austrougarsko zajedničko ministarstvo finansija, kome je bilo pozнато tadanje raspoloženje unutar muslimanskog pokreta kao i stav Turske prema srpsko-muslimanskom političkom savezu, plasiralo je 1. septembra 1901. u »Budapesti Hirlap-u« članak o sporazumijevanju između srpske i muslimanske opozicije koristeći se pri tome izvodima iz »Nacrt ugovora«. Namjera je bila da se kompromituju protagonisti ugovora i izazove posmetnja u redovima opozicije. Isti članak je potom Zemaljska vlada ubacila u niz listova u Hrvatskoj (»Obzor«, »Narodni list«, »Hrvatsku«, »Hrvatsku krunu«). Osim toga, ona je »Nacrt ugovora« stavila na raspolaganje nekim Muslimanima, vladinim pristašama, koji su i sami bili predviđeni da se

¹⁵²⁾ S. I. Jovanović, op. cit. knj. II, str. 368—374, knj. III, str. 190—199, 204—210.

¹⁵³⁾ Borba Muslimana, dok. br. 285, str. 636, nap. 1, dok. br. 288 i 289, str. 638—639. Up. M. Imamović, Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak BiH 1878—1914, str. 196—197.

uključe u ovu propagandnu akciju. Tim putem je tekst »Nacerta« dospio u riječki »Novi list«, koji ga je u cijelosti objavio, a odatle ga je u prevodu preuzeo »Agramer Zeitung«. Iako prvobitni plan okupacione uprave nije bio da se kompletan »Nacrt ugovora« publikuje, Kállay je bio zadovoljan efektom koji je postignut, jer je zagrebački »Srbobran« tim povodom oštro reagovao i označio objavljeni »Nacrt« kao lažnu krpariju.¹⁵⁴⁾ I drugi srpski listovi u Monarhiji pisali su o »Nacrtu ugovora« kao o falsifikatu, a neki od njih su ga pripisivali Zemaljskoj vladi.¹⁵⁵⁾

Dr Emil Gavrila je smatrao da je demanti potpuno uspio i krajem septembra 1901. izražavao je nadu da će se »Ugovor«, i ako nije potpisani, održati i sprovesti na poštenu riječ. On je, kako smo to ranije spomenuli, predviđao da će potpisivanje ugovora obaviti u najvećoj tajnosti po dvojica predstavnika obje strane.¹⁵⁶⁾ Međutim, ove optimističke prognoze Gavrila nisu bile u skladu s tadašnjim realnim odnosima, a narednih mjeseci još će se više umanjiti šanse za zaključenje srpsko-muslimanskog ugovora.

Publikovanje »Nacrtu ugovora« izazvalo je zaprepašćenje u redovima srpske opozicije. Ono je vrlo ozlojedilo muslimanske pravake, unijelo nemir i nepovjerenje u njihove redove, kao i bojazan od eventualne sudske odgovornosti. Srpski opozicioneri u Sarajevu nastojali su u javnosti da »Ugovor« predstave kao mahinaciju velikohrvata i kao njegove autore označavali su Savfet-bega Bašagića i Osmana Nuri-Hadžića. Takođe i muslimanska opozicija optuživala je Nuri-Hadžića. Vladalo je uvjerenje da je on bio taj koji je dao da se u »Obzoru« publikuje »Ugovor« kako bi među Muslimanima izazvao neprijateljstvo i neslogu. Drugi su opet cijelu krivicu pripisivali Ali-begu Firdusu i optuživali ga za izdaju. Salih-aga Bičakčić, koji je do skora bio za sporazum sa Srbima, izjašnjavao se u razgovoru s gradonačelnikom Sarajeva Nezirom Škaljićem kategorički protiv srpsko-muslimanske saradnje i označio je »Ugovor« kao djelo »Srba — Muhamedanca«, kojemu nije stalo niti do vjere niti do sultana«, i od koga se svaki čestiti Musliman mora s prezicom distancirati. On je tom prilikom još rekao da je cilj objavljivanja srpsko-muslimanskog sporazuma da se osuđete težnje muslimanskog pokreta, koje su isključivo usmjerene na regulisanje vjerskih i kulturnih pitanja. Prema izvještajima koje je Zemaljska vlada dobijala, publikovanje »Ugovora« deprimiralo je srpsku i muslimansku opoziciju i izazvalo njeno međusobno otuđenje. Sa-

¹⁵⁴⁾ Borba Muslimana, str. 31, dok. br. 53, str. 177—179, nap. 1; Up. N. Šehić, Mjere Kalajevog režima, str. 179, nap. 127.

¹⁵⁵⁾ ABH ZMF Pr BH 1364/1901, izvještaj Zem. vlade ZMF 28. IX 1901.

¹⁵⁶⁾ Kao napomene 9 i 10.

Početkom oktobra 1901. Okružna vlast u Banjoj Luci obavijestila je Zemaljsku vladu da je, prema jednom konfidentskom izvještaju, navodno u Beogradu prije kratkog vremena održan sastanak muslimanskih i srpskih opozicionera, kojom prilikom je Cerić u ime Muslimana potpisao ugovor o savezu, dok je Čirkinagić uskratio svoj potpis. Samoj Vladi o tome nije bilo ništa pobliže poznato (ABH ZMF Pr BH 1411/1901, Izvještaj Zem. vlade ZMF od 7. X 1901. Glosa na drugoj strani akta.), pa ni ona niti ZMF nisu ovoj vijesti poklonili nikakvu pažnju. Obavještenja koja su vlasti dobijale tada, kao i u sljedećem razdoblju, ukazivala su da srpsko-muslimanski ugovor nije u to vrijeme mogao biti perfektuiran.

mo dio najekstremnijih muslimanskih opozicionera nadoao se i dalje da bi negativan odgovor na memorandum caru mogao dovesti do izmjene raspoloženja koje bi omogućilo sklapanje srpsko-muslimanskog ugovora.¹⁵⁷⁾

Vlasti su i dalje taktizirale s odgovorima na srpski i muslimanski memorandum i ujedno privodile kraju pripreme za primjenu određenih represivnih mjera kako bi se obračunale s radikalnim elementima u muslimanskom pokretu. U tu svrhu izvršeno je 30. oktobra 1901. noveliranje instrukcije o iseljenju iz 1883. godine, da bi se ona mogla primijeniti protiv muslimanskih opozicionih prvaka kojima je trebalo uskratiti pravo na povratak u zemlju u slučaju kada se nađu u inostranstvu. Poseban značaj u borbi protiv muslimanske opozicije imalo je hapšenje Saliha Kazazovića u oktobru 1901, koji je otkrio veze jednog dijela muslimanskih prvaka sa Srbinima, naročito na području antivladine publicističko-propagandne djelatnosti. Iskazi Kazazovića, koji je poslužio vlastima kao potkazivač, i izjave uhapšenog agenta Srpske vlade Miće Avakumovića pružile su dovoljno materijala za nove progone, kućne premetačine, hapšenja, internacije i pokretanje sudskog postupka protiv niza ličnosti u muslimanskom pokretu. Zaoštravanje kursa prema muslimanskoj opoziciji osobito dolazi do izražaja nakon odlaska muslimanske delegacije s bivšim muftijom Džabićem na čelu u Carigrad krajem januara 1902, da od Porte traži podršku za neispunjene zahtjeve u pogledu vjerske i vakufske autonome. To je dalo mogućnost vlasti da Džabića, Hasanpašića, Cericu, Prcića, Bičakčića i Kulenovića proglaši neovlaštenim iseljenicima i zabrani im povratak u zemlju. Eliminisanjem iz zemlje ove značajne grupe vodećih ličnosti, te interniranjem Arnavutovića, koji je docnije, 1903. godine, osuđen i na dvije godine robije, kao i drugim represivnim mjerama protiv muslimanskih opozicionera, vlasti su nastojale da obezglove muslimanski pokret, potisnu u njemu uticaj radikalnih ličnosti i stvore stabilnije uporište u umjerenoj struji pokreta. Pri tome nisu izostali ni pokušaji da se pojedinci pridobiju uslugama materijalne prirode.¹⁵⁸⁾

¹⁵⁷⁾ ABH ZMF Pr BH 1364/1901, Izvještaj Rukavine Zem. vlasti 26. IX 1901, Izvještaj vladinog komesara za grad Sarajevo 28. IX 1901. i propis jednog konfidentskog izvještaja Pr BH 1411/1901. Izvještaj Zem. vlasti ZMF od 7. X 1901. i glose na istom izvještaju; *Borba Muslimana*, dok. br. 53, str. 177 i dok. br. 59, str. 191.

¹⁵⁸⁾ *Borba Muslimana*, str. 31—32; N. Sehić, *Mjere Kalajevog režima*, str. 144, 153 i dalje.

Prema V. Bogičeviću (op. cit. str. 334), početkom februara 1902. delegacija sastavljena od Muslimana i Srba iz redova opozicije predala je Porti predstavku koju je potpisalo 400.000 Srba pravoslavnih i 200.000 Muslimana. U predstavci se, navodno, tražilo »da se okupiranim provincijama vrati raniji otomanski zakoni, ili da im se dade autonomija«. Pri tome se autor u napomeni (46) pozvao na pisma Kutschere Kállayu od 29. I i 2. II 1902. i Kállaya Kutscheri od 1. III 1902, koja se nalaze u Arhivu BiH ZMF Priv. reg. br. 15, 16 i 21/1902, kao i na akt K. u. k. Gen. Konsulat, Skoplje br. 121, rez. 5. III 1902, koji je označen kao ispis autora iz spisa Okružne oblasti Tuzla. Provjerom pomenutih akata Priv. reg. ustanovali smo da gornji navodi Bogičevića u tim aktima ne nalaze nikakvu osnovu. Nismo mogli provjeriti o kakvom se ispisu Bogičevića iz spisa Okružne oblasti Tuzla radi, jer autor nije na adekvatan način označio gdje se dokument nalazi. Inače, u februaru 1902. nije u Carigradu boravila nikakva deputacija bosanskohercegovačkih Srba niti neki od

Medutim, ove mjere, iako su teško pogodjale muslimanski pokret, nisu postigle svoj glavni cilj. Vlastima nije pošlo za rukom da pokret razbiju i slome. Njima nije uspjelo da eliminišu uticaj radikalnih elemenata u pokretu sa Džabićem na čelu. Naprotiv Džabićev ugled je još više porastao i on je dalje u svojim rukama zadržao vođstvo pokreta. Aktivnost umjerenog krila muslimanskog pokreta bila je dugo vremena blokirana vladinom zabranom da se Džabić i drugovi vrate u zemlju. Muslimanski prvaci, uključujući i one na koje je vlast računala, angažovali su se u akcijama kojima je bio cilj pružanje podrške Džabiću i ukidanje Naredbe o iseljenju. Tako je velika muslimanska deputacija od 186 lica predala u Budimpešti 28. maja 1902. memorandum delegacijama u kome se protestuje protiv progona, internacija, hapšenja i postupka prema Džabiću i drugovima. U ljetu 1902. godine muslimanska opozicija je na sastancima u Omarskoj, Obudovcu kod Brčkog i na Kiseljaku kod Sarajeva razmatrala dalje mjere koje je trebalo preduzeti da bi se Džabiću i muslimanskoj deputaciji u Carigradu omogućio povratak u zemlju.¹⁵⁹⁾

Na sastancima na Kiseljaku u avgustu 1902. godine¹⁶⁰⁾ ponovo je razmatrano i pitanje političkog sporazuma sa Srbima, ali je tada postojalo još manje izgleda da se on zaključi nego prošle godine.

U doba održavanja sastanka muslimanskih opozicionera na Kiseljaku je boravio i Antun Fabris, urednik časopisa »Dubrovnik«. On je intenzivno kontaktirao s jednim dijelom muslimanskih prvaka i omladinaca, prvenstveno begovskim sinovima, koji su tada takođe u priličnom broju došli na Kiseljak. Fabris je nastojao da pridobije Muslimane za sporazum o zajedničkom radu sa bosanskohercegovačkim Srbima za političku autonomiju zemlje. On je istupao kao emisar Crne Gore i prije dolaska u Bosnu bio je, kako su okupacione vlasti saznale, na Cetinju primljen u audijenciju kod knjaza Nikole. Fabris je imao zadatak da ohrabri opoziciju, koja je bila izložena progonima, i da je podstakne na beskompromisnu političku borbu protiv austrougarske uprave. Takođe je trebalo da on razbije određene rezerve koje su postojale kod Muslimana prema političkom savezu sa Srbima.¹⁶¹⁾

Fabris je nastojao uvjeriti muslimanske pravake da će im se, ako »pristanu na slogu, ... sve po njihovoj volji dati, pa jezik i tursko pismo da će na prvom mjestu službeno upotrebljavano biti, a poslije cirilica«.¹⁶²⁾

voda srpskog pokreta. Takođe navedene cifre o broju potpisnika tobožnje zajedničke predstavke Porti su nerealne. Osim toga, u memorandumu, koji je muslimanska delegacija predala početkom februara 1902. sekretarijatu sultana, nema ni spomena o političkoj autonomiji za Bosnu i Hercegovinu, već se apeluje na Portu da podrži muslimanske zahtjeve austrougarskim vlastima i založi se za očuvanje prava Kalifata. (Vidi tekst Memoranduma i njegovu ocjenu od strane Kállaya, *Borba Muslimana*, dok. br. 10, str. 289—291.)

¹⁵⁹⁾ N. Šehić, *Mjere Kalajevog režima*, str. 166 i dalje.

¹⁶⁰⁾ Kiseljak je bio pogodno mjesto za političke razgovore i neformalne skupove, jer su tu ljeti radi odmora dolazili brojni gosti, pripadnici gornjih društvenih slojeva i to prvenstveno Muslimani. Za vrijeme Austro-Ugarske uprave na Kiseljaku je održano nekoliko značajnih političkih skupova.

¹⁶¹⁾ ABH ZMF Pr BH 1388/1902. Izvještaj F. (Ficović), Dubrovnik 25. X 1902; *Borba Muslimana*, dok. br. 132, str. 326—327, nap. 1, dok. br. 139, str. 336.

¹⁶²⁾ *Borba Muslimana*, dok. br. 132, str. 326.

Dok je godinu dana ranije Jeftanović dao obećanje da će se, kad Bosna i Hercegovina dobije autonomiju, turski jezik u svakom pogledu paritetno tretirati sa srpskim, Fabris je 1902. otišao još korak dalje priznajući turškom jeziku i pismu prvenstvo u zvaničnoj upotrebi u zemlji. Ovi tak-tički »ustupci« pokazuju koliki su značaj u borbi protiv Austro-Ugarske pridavali srpsko-muslimanskom političkom savezu njegovi protagonisti sa srpske, odnosno crnogorske strane. Oni takođe ukazuju na evoluciju crnogorske politike prema ovom pitanju u odnosu na stavove iz 1898. godine.

Fabris je pokušavao da muslimanske pravake odvrati od njihove namjere da šalju arzohal (molbu) sultanu, da se sultan zauzme kod austrijskog cara kako bi se deputircima u Carigradu omogućio povratak u zemlju. Smatrao je da bi bilo štetno za opozicioni pokret da se Džabić i drugovi vrate u zemlju Vladinom milošeu. Nasuprot tome, Fabris je apelovao da se muslimanski pravaci na Kiseljaku bez odlaganja »potpišu sa Srbima na slogu, pa onda da idu zajedno u Rusiju, jer ako se misle oslobođenje okupacione vlade, najprije će iz Rusije pomoći; ne pomogne li Rusija, Turska neće nikad«.¹⁶³⁾

Za neodložno sklapanje političkog saveza sa Srbima zalagao se na Kiseljaku u prvom redu Derviš-beg Miralem sa nekolicinom travničkih begova i ostalih opozicionera (Mustaj-begom Ibrahimpašićem — Kukavčićem, Rifat-begom Teskeredžićem, Ibrahim-begom Miralemom, Mahmud-begom Džinićem, Ibrahimom Kajtazom i dr.). Na tome su osobito insistirali mlađi begovi i drugi muslimanski omladinci, od kojih većina i nije prisustvovala sastancima na kojima su donošene odluke. Međutim, većina okupljenih muslimanskih pravaka, upozoreni iz Carigrada od Džabića i S. Bičakčića, da je Porta protiv saveza sa Srbima, izjasnila se protiv plana Fabrisa i travničkih begova. Njemu su se naročito suprotstavili H. Lakišić i S. Alajbegović iz Mostara i A. Henda i A. Bičakčić iz Sarajeva, te O. Čirkinagić, koji je tada važio za provladina čovjeka. U poruci vođa iz Carigrada skrenuta je učesnicima sastanka na Kiseljaku pored ostalog pažnja »da ništa ne rade na slozi sa Srbima«, te »ako slučajno počnu štograd sa Srbima razgovarati, da se ne bi usudili u potpis«. U skladu s dobijenom porukom, na Kiseljaku je odlučeno da se pošalje molba sultanu kako bi se izdještovao povratak Džabića i drugova. U cijeloj zemlji trebalo je pristupiti skupljanju potpisa na molbu kao i novca za deputirce u Carigradu. Takođe je bilo zaključeno da se na jesen uputi i jedna deputacija u Beč da tamо kod cara, odnosno ministra moli odobrenje za povratak članova muslimanske deputacije. Za preduzimanje ovog koraka tražila se saglasnost Džabića.¹⁶⁴⁾

Zanimljivo je konstatovati kako su se unutar muslimanskog pokreta u roku od godinu dana izmijenili stavovi u pogledu političke saradnje sa Srbima. Na Kiseljaku je 1901. godine Džabić sa izvjesnim brojem svojih bližih pristaša insistirao na tome da se

¹⁶³⁾ Iibidem, dok. 131, str. 326.

¹⁶⁴⁾ *Borba Muslimana*, dok. br. 131, 132, str. 325—327, dok. br. 134, str. 329—330, dok. br. 136, 137, 138, 139, 140, str. 333—338, dok. br. 147, str. 352—356; Vidi N. Šehić, *Mjere Kalajevog režima*, str. 171—173.

zaključi ugovor o političkoj saradnji sa Srbinima, nasuprot rezervisanom držanju većine begova. Godinu dana kasnije na Kiseljaku su mlađi radikalni elementi s travničkim begovima na čelu, kojima se pridružio i Mahmud-beg Džinić iz Banje Luke, bili za neodložno sklapanje srpsko-muslimanskog sporazuma, dok su pripadnici hodžinske struje, (H. Lakišić, S. Alajbegović), pod uticajem poruka iz Carigrada i izmijenjenog držanja Džabića, bili protiv. Isto stanovište imale su i druge ličnosti koje su ranije pripadale Džabićevoj grupi, a sada su pokazivale sklonost da se ostvari sporazum s Vladom ublažavanjem postavljenih zahtjeva (A. Henda), kao i oni muslimanski pravaci koji su i odranije bili pripadnici umjerenog krila u pokretu (O. Ćirkinagić). Neki učesnici kiseljačkog saštanka iz 1902. protiveći se u datom momentu sklapanju ugovora sa Srbinima (O. Ćirkinagić, S. Alajbegović) nisu isključivali mogućnost da do njega u budućnosti dođe ukoliko planirana deputacija najesen u Beč i Peštu ostane bez rezultata. Međutim, ove izjave više su bile namijenjene umirenju ekstremističkih tendencija nego što su odražavale stvarno mišljenje onih koji su ih davali. Potrebno je naglasiti da ni 1902. kao ni 1901. godine razgovorima na Kiseljaku nisu prisustvovali najznačajniji predstavnici umjerenih struje kao, npr., M. Komadina, A. Karađbeg, B. Tuzlić, A. Firdus. Kao i prethodne godine, Firdus je i 1902, za vrijeme dok su se na Kiseljaku vodili razgovori, bio van zemlje, i to ovog puta u Karlsbadu.

Deputacija bosanskohercegovačkih Srba koju su sačinjavali Gligorije Jeftanović, pop Stjepo Trifković i proto Jovan Novaković iz Bijeljine oputovala je u septembru 1902. u Carigrad i u oktobru predala patrijarhu Joakimu II memorandum o crkvenim prilikama kao i protest protiv eventualnog nametanja crkveno-školskog ustava.¹⁶⁵⁾ Međutim, cilj Jeftanovićevog putovanja u Carigrad bio je takođe da stupi u vezu sa Džabićem i muslimanskim deputacijom i da ih pridobije za politički savez. S tom namjerom on je, kako su austrougarske vlasti bile obaviještene, posjećivao muslimanske deputirce i vodio s njima razgovore, čiji je ishod bio negativan. Džabić i Bičakčić odbili su Jeftanovića s obrazloženjem »da oni slove učiniti ne mogu bez sporazuma narodnog a narod većinom neće«.¹⁶⁶⁾ Ovakav Džabićev odgovor proizisao je, pored ostalog, iz njegovog vlastitog iskustva koje je on stekao 1901. godine, kada se zalagao za zaključenje pakta sa vođama srpskog pokreta.

Međutim, i unutar muslimanske deputacije u Carigradu postojala je grupa koja je bila za politički savez sa Srbinima (tzv. srpsko-crнogorska stranka). Njoj su pripadali begovi H. Hasanpašić, S. Kulenović, S. Cerić. Kao njen pripadnik u nekim dokumentima se spominje i Osman ef. Prcić, dok se u drugim on označava kao njen protivnik. Pomenuta grupa bila je odlučno protiv eventualnog popuštanja Vladi u pogledu mešihata i u drugim pitanjima vjerske i vakufske autonomije. Begovi iz deputacije,

¹⁶⁵⁾ Vidi V. Škaric, op. cit. str. 53.

¹⁶⁶⁾ ABH ZMF Pr BH 1386/1902. Izvještaj informatora Filana Sarajevo 23. X 1902. (Izvještaj je napisan prema kazivanju Ethema Baščauševića, koji se prije tri dana vratio iz Carigrada.) O tome takođe i Abschrift einer Confidentialle Meldung vom 25. X 1902; Up: Borba Muslimana, dok. br. 158, str. 376—378.

kao i drugi uticajni begovi koji su se tada zatekli u Carigradu, smatrali su da je došao momenat da se program muslimanskog pokreta sadržan u memorandumu sultana proširi i u njega uključe u prvom redu zahtjevi u pogledu agrara. Ovim težnjama suprotstavio se Džabić, koga su podržali Bičakčić i Prcić, ostajući dosljedno na svom stanovištu da pitanje agrara kao i druga ne treba pokretati prije nego što se riješi problem vjerske i vakufske autonomije. Sukob u muslimanskoj deputaciji još se više produbio kada je izgledalo da bi se, u neizvjesnoj situaciji u pogledu ishoda koraka koje je deputacija preduzela u Carigradu, Džabić zajedno s Bičakčićem mogao izmiriti s Vladom i vratiti se u zemlju. Džabić se početkom novembra 1902. upustio i u pregovore sa Adolffom Schwarzom, trgovackim kompanjonom S. Bičakčića, koji je, u ime A. Hende i još nekih umjerenih muslimanskih prvaka i uz podršku vlasti, nastojao da od Džabića izdještвуje saglasnost da vođe pokreta koje su ostale u zemlji ponovo stupe u pregovore sa Vladom. Mada se Džabić nije u početku čak ni protivio napuštanju zahtjeva u pogledu pitanja Mešihata i Vladine subvencije, on je naglo promijenio stav kada je došlo do toga da odustane od stanovišta u vezi s biranjem reisa i uleme. Bio je i lično pogoden Bičakčićevim prijedlogom da niko od tadašnjih vođa pokreta ne bi smio zauzeti plaćeno mjesto u budućoj vakufskoj ili vjerskoj upravi. Okrenuvši leđa svome dotadanjem savezniku S. Bičakčiću, koji je kao trgovac zbog svojih poslovnih i porodičnih interesa radio na tome da mu se odoibri povratak u zemlju, Džabić se izmirio s Hasarpašićem i njegovom grupom tako da su u novembru 1902. godine Džabić, Hasarpašić, Kulenović i Prcić predstavljeni radikalnu većinu u deputaciji koja je bila protivna povratku u Bosnu na bazi ustupaka i pomirenja sa Vladom. Pri tome Džabić nije izmijenio svoje negativno gledište u odnosu na političku saradnju s vođama srpskog autonomnog pokreta. S druge strane Bičakčiću se pridružio dotadani nepomirljivi pristaša radikalnog kursa Sulejman-beg Cerić iz Bosanskog Novog.¹⁶⁷⁾

Kako smo ranije pomenuli, jedan dio umjerenih prvaka u zemlji sa Ahmed-agom Hendom na čelu preduzimao je u jesen 1902. godine korake sa ciljem da se pripremi teren za obnovu pregovora sa Vladom. U tu svrhu Henda je 25. novembra sazvao u Sarajevu drugu konferenciju svojih istomišljenika, na kojoj su se oni dogovorili da svim sredstvima rade kako bi se muslimanski pokret okončao »časnim sporazumom« sa Vladom. Za sporazum sa Vladom posebno su se na ovoj konferenciji zalagali Derviš-beg Zaimović, Ali-beg Firdus i Omer Čirkinagić. Zauzet je stav da u bu-

¹⁶⁷⁾ ABH ZMF Pr BH 1388/1902. Izvještaj informatora Filana, Sarajevo 27. X 1902; *Borba Muslimana*, dok. br. 98, str. 268, dok. br. 125, str. 319—320, dok. br. 135, str. 331—332, dok. br. 152, str. 364—367, dok. br. 157, str. 375—376, i kao prethodna napomena.

Bičakčiću je krajem 1903. odobren povratak u zemlju, gdje se on priključio krugu umjerenih i lojalnih Muslimana, dok je S. Cerić umro u martu iste godine u Carigradu. O. Prciću, koga su u Beču početkom 1902. smatrali više vjerskim zanesenjakom nego političkim agitatorom, odobren je povratak u maju 1907. To pravo ostalo je tada uskraćeno Džabiću i Hasarpašiću. (N. Šehić, *Mjere Kalajevog režima*, str. 162—163, 174, nap. 116). Džabić je u Turskoj i umro.

dućim pregovorima pitanje mešihata, zbog njegovog diplomatskog karaktera, treba ostaviti po strani i smatrati ga likvidiranim, te čitavu akciju ograničiti na čisto vjerska pitanja. Jedan od zaključaka ove konferencije bio je da treba odbiti pokušaje vođa srpskog pokreta usmjerene na to da se ostvari saradnja s Muslimanima. Okupljena grupa muslimanskih prvaka zauzela je kategorički stanovište da takva saradnja uopšte ne može doći u obzir, jer bi to, navodno, bilo štetno po interesu Muslimana.¹⁶⁸⁾ Imaće, u pogledu odnosa prema saradnji sa Srbima tada i nije bilo razlike u stavu Hendine grupe i samog Džabića. Treba istaći da Hendina aktivnost koinci-dira s njegovim nastojanjem da dobije izvjesne poslove u vezi s izgradnjom željezničke pruge od Sarajeva prema Drini. Za to su pored Hende bili zainteresovani još neki pripadnici muslimanske čaršije (M. Mašić, M. Ahmetašević).¹⁶⁹⁾

Međutim, pomenuta akcija Hende i drugova, kao i raniji slični pokušaji za izmirenje sa Vladom, pretrpjela je neuspjeh, jer joj se suprotstavila većina u muslimanskoj deputaciji sa Džabićem na čelu. Henda i ostali iz njegove grupe nisu se usudili da bez saglasnosti Džabića preduzimaju dalje korake, i to tim više što je njihova akcija naišla na žestok otpor svuda u opozicionim krugovima u zemlji. Džabić je još uvijek uživao veliki ugled i smatran je i dalje vođom muslimanskog pokreta. Krajem 1902. i početkom 1903. godine vlasti su konstatovale da je u zemlji poraslo opoziciono raspoloženje i pogoršala se politička situacija.¹⁷⁰⁾ Vlada je u decembru 1902. bila obaviještena i o novim neuspjelim pokušajima srpskih opozicionera da se približe vođama muslimanskog pokreta u zemlji.¹⁷¹⁾ Bilo je očito da muslimanska opozicija, u kojoj je dominirao uticaj Džabića, nije tada kao ni ranije svojim najvećim dijelom bila spremna da ulazi u političke aranžmane s vođama srpskog autonomnog pokreta.

**

Do sada nisu pronađeni bilo kakvi podaci koji bi davali osnovu za pretpostavku da je 1902. održan u Slavonskom Brodu sastanak srpskih i muslimanskih prvaka na kome bi bio usvojen i potpisani »Nacrt ugovora«, koji je bio predmet diskusija od 1900. godine. Naprotiv, sve okolnosti, a posebno političko držanje tobožnjih potpisnika »ugovora« Ali-bega Firdusa i Bakir-bega Tuzlića u to vrijeme, govore da se tvrdnja O. Nuri-Hadžića o zaključenju srpsko-muslimanskog ugovora 1902. mora odbaciti.¹⁷²⁾

¹⁶⁸⁾ *Borba Muslimana*, dok. br. 162, 163, str. 383—387.

Jedno vrijeme A. Firdus se držao po strani od akcije Hende i drugova (N. Sehić, *Mjere Kalajevog režima*, str. 142), ali joj se docnije priključio.

¹⁶⁹⁾ *Borba Muslimana*, dok. br. 152, str. 365.

¹⁷⁰⁾ Isto, dok. br. 164, 165, 166, 167, str. 387—394.

¹⁷¹⁾ Isto, dok. br. 166, str. 390—391.

¹⁷²⁾ Koliko nam je poznato muslimanski pravci zadržavali su se 1902. godine izvjesna vrijeme u Slavonskom Brodu u dva navrata. Tu je 30. i 31. januara 1902. konferisao Džabić sa članovima deputacije i grupom opozicionera, koja se potom vratila u zemlju. Tom prilikom je odlučeno da deputacija sa Džabićem na čelu ne putuje u Beč, nego produži direktno u Carigrad. Prisutni muslimanski opozicioneri nisu tada u Sl. Brodu imali nikakve kontakte sa srpskim vođama, a dr Đurđević, koji je bio pozvan na razgovore, nije se pojavio. (ABH ZMF Pr BH 124/1902, tele-

Da do perfektuiranja ugovora u toku 1902. godine nije došlo vidi se i iz toga što su G. Jeftanović i S. Trifković u ljeto 1903. godine, poslije smrti Kállaya, obnovili svoja nastojanja da muslimansku opoziciju pridobiju za saradnju. Ovog puta u prvi plan bila je isturena privredna problematika koja je interesovala domaću buržoaziju. Pitanja koja su se odnosila na vjersko-prosvjetnu autonomiju i čisto politička pitanja bila su izostavljena u novom »Ugovoru«, za koji je Jeftanović pokušavao pridobiti neke muslimanske opozicionere za vrijeme boravka na Kiseljaku od 29. jula do 9. avgusta 1903. godine.¹⁷³⁾

Jeftanović je svojim sagovornicima objašnjavao smisao buduće zajedničke saradnje ovako: »Ovaj rad, u koji treba sada zajedno da stupimo, ne tiče se džamije niti crkve, nego samo naše kože i kese«. Saradnja Muslimana i Srba trebalo je da »se sastoji u tome, da zajedno traže, da se od stranaca različita poduzeća oduzmu, te ovorodcima daju, da rade, da se bosanski novac ne rasipa na Ilidži, trkama i svim nepotrebnim poduzećima i drugim stvarima itd. Također hoće tražiti, što je bilo s novcima, koji su za šume i druge stvari uzete a u Bosni ih neima«. Muslimanima je Jeftanović objašnjavao da će se vjerska pitanja »sada zaostaviti, pošto ste stvar doveli do Mešihata i mi Srbi do Sinoda i Patrijaršije«.¹⁷⁴⁾ Ovakav stav Jeftanovića je razumljiv kada se ima u vidu da su vođe srpskog pokreta za crkveno-školsku autonomiju upravo bile uspješno okončale pregovore s mitropolitima, ostavivši da Patrijaršija riješi nekoliko spornih tačaka. Borba bosanskohercegovačkih Srba za crkveno-školsku autonomiju počela se privoditi kraju¹⁷⁵⁾, a za srpsku buržoaziju, kao relativno najrazvijeniju nacionalnu buržoaziju u zemlji, pitanja privrednog karaktera dobijaju sve veći politički značaj. Međutim, srpski građanski političari, nastojeći da putem novog programa pridobiju muslimanske vodeće slojeve, a naročito one elemente u čaršiji koji su bili nezadovoljni podjelom lifieracija i koncesija za eksploraciju šuma, imali su i dalje u prvom planu političke ciljeve. Oni su računali da će pridobivši Muslimane za saradnju na bazi novog programa moći lakše da ih privuku u borbu za ostvarenje širih političkih ciljeva. Tako je sam Jeftanović povjerljivo kazivao onim Muslimanima, za koje je bio uvjeren da su odani »slogi i Srpstvu, da je njemu samo iznuditi slogu i podpise većine muslimanskih pravaka, pa bi onda znao, šta bi radio, i sve tražio te ne bi se zaustavio, dok ne bi autonomiju postigao«. Osim toga, Jeftanović i neki Muslimani,

grami Kotarske ekspoziture Bos. Brod od 31/I i 1/II 1902). Drugi put, 20. maja 1902. grupa od devet muslimanskih opozicionera na proputovanju za Budimpeštu zadržala se u Sl. Brodu da bi razgovarala sa Đurđevićem u vezi sa izradom i predajom protesta protiv postupaka prema Džabiću i progona u zemlji. (Pr BH 775/1902, tel. Kutschere ZMF 20. V 1902, Pr BH 221/1902).

¹⁷³⁾ Vladi je 1903. bio poznat bitan sadržaj, ali ne i forma nacrta novog ugovora. (ABH ZMF Pr BH 1091/1903. Izvještaj Žem. vlade ZMF 12. VIII 1903. Prilози izvještaji informatora Filana od 7, 8, 9 i 10. augusta 1903). Vjerovatno je riječ o nacrту »novog sporazuma« koji spominje Gavrila da ga je on izradio i uputio Jeftanoviću. (Grosserbsische Umtriebe, Dok. Nr 98, str. 211).

¹⁷⁴⁾ ABH ZMF Pr BH 1091/1903. Izvještaj informatora Filana od 7. i 8. avgusta 1903.

¹⁷⁵⁾ Vidi V. Skarić, op. cit. str. 53—55, T. Kruševac, Sarajevo, 305—306.

njegovi istomišljenici, davali su na Kiseljaku 1903. izjave »da se tako dugo neće umiriti dok Austriju iz Bosne ne krenu«. Ta »borba« trebalo je da se vodi zajedničkim srpsko-muslimanskim predstavkama i memorandumima.¹⁷⁶⁾

Sarajevski trgovci Ahmed-aga Henda, Mujaga Glođo, Avdaga Šahinagić kao i neki drugi umjereni opozicioneri, koji su se tada zatekli na Kiseljaku odobravali su sadržaj Jeftanovićeva programa, ali nisu bili spremni da se za njega založe u zajednici sa Srbinima. Oni su imali podezrenje prema političkim ciljevima srpskih vođa i bavili su se planovima sopstvenih akcija kod novog ministra Burijana. Viđeniji opozicioneri kao Firdus, Alajbegović, Lakišić i dr. držali su se podalje od skupova u Kiseljaku. Jeftanović je tada direktno kontaktirao samo s drugorazrednim ličnostima u muslimanskom pokretu, pristašama »sloga« (Muhamedom Sašićem, Ibrahim-begom Čengićem, Omer-agom Užičaninom, Junuz-agom Mađarevićem i dr.) i navodno uspio da neke pojedince kao Jusuf ef. Šehovića, Mujagu Balića, Mustaj-bega Halilbašića i dr. pridobiće da stave svoje potpise na »novi ugovor«.¹⁷⁷⁾ Potrebno je napomenuti da program s kojim je Jeftanović istupio 1903. nije mogao biti dovoljno atraktivn za begove, čiji su ekonomski interesi bili koncentrisani u oblasti agrarnih odnosa, a da se ne govori o mogućnosti da se oko pomenutog programa okupe širi slojevi muslimanskog i srpskog stanovništva.

Odnosi između srpske i muslimanske opozicije u 1903. i narednim godinama izlaze izvan okvira zadataka koje smo sebi postavili u ovome radu. Međutim, iako je pitanje političkog saveza između srpskog i muslimanskog opozicionog pokreta ostalo i dalje aktuelno, ugovor o tome nije mogao biti zaključen do 1908. godine. Na takav zaključak navode podaci o stalnom insistiranju protagonista srpsko-muslimanskog političkog saveza da se ostvari »sloga«¹⁷⁸⁾, kao i jedna izjava Šerifa Arnautovića, data početkom januara 1908. godine, kada su u pregovorima muslimanskog vodstva sa Vladom iskrsle određene teškoće. Arnautović je tada izjavio kako on, zajedno sa Firdusom, Džinićem, Fadilpašićem i Miralemom, smatra da je »najbolje pregovore prekinuti te ne bojeć se ničesa potpisati slogu sa Srbinima te javno kroz Evropu tražiti autonomiju«.¹⁷⁹⁾ U aprilu iste godine saznao se za pregovore između predstavnika srpske i muslimanske opozicije o predaji zajedničkog memorandum caru, u kome je trebalo da se osudi režim u Bosni i traži parlamentarno predstavništvo. Međutim, o pomenutoj zajedničkoj akciji sa Srbinima postojala su, kao što

¹⁷⁶⁾ Kao nap. 173. i 174.

¹⁷⁷⁾ Navodno je muslimanska deputacija u Carigradu dozvolila opozicionerima u zemlji da mogu saradivati sa Srbinima u pitanjima koje je sadržavao novi Jeftanovićev program, s tim da se ne miješaju u one stvari za ko je je deputacija bila opunomoćena. (Ibidem, Izvještaj Filana od 8. VIII 1902), ovaj podatak odudara kako od Džabićevih ranijih tako i docnijih poruka da »on ne pristaje na nikoji način na slogan sa Srbinima«. (Borba Muslimana, dok. br. 188, str. 420, dok. br. 195, str. 426. Vidi i nap. 149).

¹⁷⁸⁾ Borba Muslimana, dok. br. 187, str. 413—419, dok. br. 195, str. 426, dok. br. 250, str. 493, dok. br. 262, str. 532.

¹⁷⁹⁾ Isto, dok. br. 269, str. 543; Up. M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak BiH, 1878—1914*, str. 148.

je to bio slučaj i ranije, ozbiljna razmimoilaženja u redovima muslimanskih opozicionera.¹⁸⁰⁾

Ostaje otvoreno pitanje da li je saradnji i zajedničkom istupanju pred aneksiju i u doba aneksione krize (zajednički memorandum ministru Burijanu 7. IX 1908., zajednička poruka narodu u Bosni i Hercegovini 11. X 1908. i dr.) prethodilo zaključenje pismenog ugovora. Skloni smo, ipak, da vjerujemo da se ni u pomenutom razdoblju srpsko-muslimanska saradnja nije zasnivala na postojanju nekog formalnog ugovora o političkom savezu. Posve je pak isključeno da bi »Nacrt ugovora«, koji se pojavio 1900. godine, mogao pred aneksiju biti potpisani i perfektuiran kao ugovor. On je u nekim svojim dijelovima već bio zastario, prevaziđen događajima. Tako npr., poslije završetka borbe Srba za crkveno-školsku autonomiju i sporazuma o tome s vlastima izgubio je svoj smisao § 7 »Nacrta«, prema kome je trebalo da obje strane »sporazumno i zajednički« zahtijevaju »da svaka vjera svoju upravu i svoje uređenje udesi prema duhu svoje crkve sasvim slobodno i nezavisno od utjecaja makar kakvih organa inovjeraca«, a u vezi s tim i odredba § 17 da ni jedna stranka ne smije jednostrano da sklopi ma kakav ugovor sa Vladom. Također, već prilikom diskusija u 1900. i 1901. godini pokazalo se da odredbe »Nacrta« u pogledu zvaničnog jezika i pisma i o agrarnom pitanju nisu bile prihvatljive ni za one muslimanske pravake koji su tada bili skloni zajedničkoj akciji sa Srbima, pa su vođe srpskog pokreta učinile određene ustupke. Dokaz da je stari Nacrt prestao za srpsku građansku politiku u pojedinim svojim dijelovima biti aktuelan predstavlja i pojava novog koncepta ugovora.

Smatramo da je važno naglasiti da se problematika političke saradnje i odnosa između srpskog i muslimanskog autonomnog pokreta nikako ne može svoditi na pitanje da li je ili nije postojao formalni ugovor o njihovom međusobnom političkom savezu, iako je to samo po sebi važno pitanje. Međutim, daleko je značajnije analizirati konkretne odnose između srpskog i muslimanskog pokreta u svim periodima njihove djelatnosti i utvrditi koje se društvene snage javljaju kao faktori u toj saradnji, te kakvi su bliži i dalji politički ciljevi tih snaga. Može se konstatovati da je u srpskoj građanskoj politici pitanje stvaranja srpsko-muslimanskog saveza na platformi borbe za političku autonomiju Bosne i Hercegovine igralo mnogo značajniju ulogu nego što je to pitanje bilo prisutno u aktivnosti muslimanskog pokreta za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju. U doba austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini nisu postojale, kako smo to već na početku naglasili, političke, socijalne i kulturne prepostavke koje bi omogućile stvaranje srpsko-muslimanskog političkog saveza na nekoj široj i stabilnijoj osnovi, kao uostalom ni uslovi da se ostvari političko jedinstvo Srba, Hrvata i Muslimana.

Srpski građanski političari u zemlji, a još više srpski politički faktori izvan Bosne i Hercegovine, težili su da politički savez s Muslimanima nosi srpsko nacionalno obilježje. To je nailazilo na otpor čak i kod onih muslimanskih pravaka koji su se javljali kao pobornici saveza sa Srbima i bilo

¹⁸⁰⁾ Borba Muslimana, dok. br. 273, str. 560.

je neprihvatljivo za muslimanski autonomni pokret. Pomenuta tendencija u srpskoj građanskoj politici izazivala je kod vođa muslimanskog pokreta, i šire u muslimanskim krugovima, nepovjerenje u pogledu srpskih nacionalno-političkih ciljeva. To je pored mnogih drugih momenata bila takođe značajna prepreka za zaključenje ugovora o političkom savezu između vođstva muslimanskog i srpskog autonomnog pokreta.¹⁸¹⁾

P R I L O G

Nacrt Ugovora

među Srđima pravoslavne i muslimske vjere u Bosni i Hercegovini...

§. 1.

Uviđajući nepravdu i nepodnosivost današnjeg stanja, obavezujemo se raditi, i sav narod pozvati da na tom radi, da Bosna i Hercegovina dobiju svoju samoupravu pod vrhovnom vlasti svoga suverena sultana.

§. 2.

Kad se to jednom božjom pomoći postigne, imaće narod sam po svojim zastupnicima da uredi unutrašnje stanje zemlje, al mi se već sad sporazumljujemo i uglavljujemo sledeće kao temelj tome budućem uređenju.

§. 3.

Zajamčujemo međusobno slobodu i jednakost svih vjera, koje se u Bosni i Hercegovini isповijedaju.

§. 4.

Po pravdi i pravici imade, kad naša otadžbina bude slobodna, biti guvernerom iste naizmjenice jedan moslim i jedan pravoslavni Srbin.

§. 5.

Riješenje agrarnog pitanja imaće uzeti u svoje ruke sam narod, i to tako, da se, koliko je najviše moguće, izbjegne uticaj ma čijeg stranog kapitala, te da ga riješe međusobnom udesbom sami vlasnici zemalja, urođeni trgovci i kmetovi.

¹⁸¹⁾ Vidi: Isto, dok. br. 188, str. 420.

§. 6.

Za vrijeme dok traje današnja uprava osjećamo kao starosjedioci i sinovi Bosne i Hercegovine da imamo pravo i dužnost brinuti se za budućnost i sreću svega naroda naše drage otadžbine. Pa da to po mogućnosti u što većoj mjeri postignemo ugovoramo sledeće:

§. 7.

Zahtjevamo sporazumno i zajednički da svaka vjera svoju upravu i svoje uređenje udesi prema duhu svoje crkve sasvim slobodno i nezavisno od utjecaja makar kakvih organa inovjeraca.

§. 8.

Zahtjevamo sporazumno i zajednički da se ukloni iz Bosne i Hercegovine svaka vjerska i narodnosna propaganda.

§. 9.

U smislu tog tražimo da se uklone iz javne službe sve one ličnosti, koje su se ma kako istakle kao propagatori u jednom ili drugom smjeru.

§. 10.

Zahtijevamo da se iz Bosne i Hercegovine iždenu svi duhovni redovi rimske crkve, osim Franjevaca, a isto tako i svi duhovni funkcioneri te crkve koji nijesu rođeni Bosanci i Hercegovci.

§. 11.

Narodni jezik Bosne i Hercegovine ima se nazivati svojim pravim imenom: »srpski«.

§. 12.

U svim školama ima da se taj jezik tako naziva i da se upotrebljuje pisan isključivo cirilicom.

§. 13.

Sve oblasti bez iznimke imaju da se u javnosti i prema narodu svagda i svagdje služe srpskim jezikom, a u pismenom saobraćaju pismom cirilskim.

§. 14.

Pošto danas tuđinci i doseljenici ne dadu da se čuje pravi glas naroda Bosne i Hercegovine to izjavljujemo da ne priznajemo niti ćemo ikada u buduće priznati pravo zavičajnosti u Bosni i Hercegovini onim oso-

bama, koja dodoše sa okupacijom ili poslije nje, ni njihovim potomcima, makar bili rođeni u Bosni i Hercegovini.

§. 15.

Videć kako nam danas strada vjera i narodnost naša, a šta bi tek bilo u slučaju aneksije, to se obvezujemo — na osnovu načela izražena u §. 1. — najsvetanije raditi protiv aneksije svim mogućim sretstvima.

§. 16.

Smatramo za najsvetiju svoju dužnost upozoriti svoju braću u Makedoniji i Albaniji kakvo je naše stanje, da ne padnu i oni u istu bijedu.

§. 17.

Obvezujemo se međusobno da ni jedna stranka ne smije jednostrano da sklopi ma kakav ugovor sa današnjom vladom.

§. 18.

Svaka vjeroispovijest je vlasna otvarati svoje vjeroispovijedne škole.

§. 19.

U tu svrhu je vlada dužna iz zemaljskih srestava dati svakoj vjeroispovijesti novčanu potporu u razmjeru broja ukupnog naroda dotične crkve u Bosni i Hercegovini.

§. 20.

Isto tako ima se svakoj vjeroispovijesti razmjerno broju njenih sljedbenika dati iz zemaljskih srestava potpora u bogoslovne svrhe: za popravljanje, bogomolja, potporu oskudnog sveštenstva, i t. d.

§. 21.

Sve te potpore imadu se uručiti dotičnim autonomnim organima koji su jedini vlasni š njima prema potrebi raspolagati.

§. 22.

U svrhu propagiranja ovijeh skroz opravdanih načela osnivamo fond, kom će biti zadaća da u stranom novinstvu podupire naše zahtjeve i da se širi evropski krugovi zainteresuju za nas i naše pitanje.

§. 23.

U taj fond ulagaćemo podjednako prema našim potrebama.

§. 24.

Tim fondom rukovaćemo sami i iz njega dijeliti nagrade i potpore nakon zajedničkog sporazuma.

§. 25.

Obvezujemo se svečano kao ljudi: svojom vjerom, svojim poštenjem, svojom ljubavi prema otadžbini i vjeri njenoj, da ćemo gornje uvjete držati, da ćemo ih ostaviti u amanet svojim potomcima!

Prokletu mu i sjeme i pleme ko iznevjeri!

(: §. 5, 11, 12 i 13, ostavljeni su in suspenso dok se sastanu Muhamedovci u Budapešti. Ostali su svi primljeni jednoglasno.)

ABH ZMF Pr BH Nr 183/1901, 23—26. ff.

Tekst objavljenog dokumenta donesen je u izvornom obliku.

Z U S A M M E N F A S S U N G

VERSUCHE DER SCHAFFUNG EINES POLITISCHEN BÜNDNISSES ZWISCHEN DER FÜHRUNG DER SERBISCHEN UND DER MOHAMMEDANISCHEN AUTONOMIEBEWEGUNG IN BOSNIEN UND DER HERZEGOWINA

In der Historiographie überwiegt noch immer die auf Angaben von Osman Nuri-Hadžić beruhende Auffassung, daß beim Treffen in Slavonski Brod im Jahre 1902 ein schriftliches Abkommen zwischen den Vertretern der serbischen und der mohammedanischen Autonomiebewegung getroffen wurde, das als Grundlage für eine gemeinsame Aktion bis nach der Annexion diente. In diesem Zusammenhang hat sich der Autor die Aufgabe gestellt, näher auf einige Einzelheiten einzugehen, die sich auf die Frage der Errichtung eines politischen Bündnisses zwischen der serbischen und der mohammedanischen Bewegung beziehen. Dabei nutzte er neuere Forschungsergebnisse, verwendete sowohl veröffentlichtes Archivmaterial als auch bisher unbekante Dokumente.

Nachdem er in der Einführung zu der Arbeit einen kurzen Rückblick auf die serbische bürgerliche Politik gegenüber den Mohammedanern, angefangen von Garašanins »Načertanije«, gegeben hat, weist der Autor darauf hin, wie sehr schnell nach dem Beginn der Bewegung für eine Autonomie von Kirche und Schule die Vertreter des serbischen Bürgertums bemüht waren, angesehene Persönlichkeiten der mohammedanischen Čaršija für eine gemeinsame Arbeit mit dem Ziel einer politischen Autonomi (nach dem Vorbild der Insel Kreta) für Bosnien und der Herzegowina zu gewinnen. Die Führer der mohammedanischen Bewegung für eine Glaubens- und Vakuf-Mearifautonomie, die 1899 aufkommt, waren darauf angewiesen, bei den Serben beim

Verfassen von Memoranden und anderen Schriften wie auch beim publizistischen Wirken Hilfe zu suchen. In dieser Hinsicht wird besonders auf die Rolle der Radikalen aus der Vojvodina Jaša Tomić, Dr. Nikola Đurđević und Dr. Emil Gavrla hingewiesen. Unter den Anführern der mohammedanischen Bewegung bestanden jedoch große Unterschiede und Gegensätze in Bezug auf die Frage einer politischen Zusammenarbeit mit den Serben, die Beziehungen gegenüber den österreich-ungarischen Behörden, sowie die allgemeine Orientierung der mohammedanischen Bewegung. Mit der Zeit kam es in der mohammedanischen Bewegung immer mehr zu einer Polarisierung auf ihrem gemäßigten und radikalen Flügeln, die nicht immer mit der Einteilung in Gegner und Anhänger einer serbisch-mohammedanischen politischen Zusammenarbeit übereinstimmten. Daher nahmen Einzelne und Gruppen in verschiedenen Situationen unterschiedliche Haltungen ein.

Einige Führer der mohammedanischen Bewegung stellten engere Verbindung zu der serbischen Bewegung für eine Autonomie von Kirche und Schule her. Schon im Jahre 1900 wurde eine gemeinsame politische Aktion geplant, worüber auch ein schriftliches Abkommen getroffen werden sollte. Der Entwurf des Abkommens, im November 1900 einer Gruppe mohammedanischer Oppositioneller auf einem Treffen in Nova Gradiška von Dr. Nikola Đurđević überreicht, war im Kern identisch mit einem Vertragsentwurf, an den später die österreich-ungarischen Behörden gelangten und den sie im Jahre 1901 in einer Reihe von Zeitungen mit der Absicht veröffentlichen ließen, Verwirrung in den Reihen der Opposition hervorzurufen. Eben den Inhalt des erwähnten Entwurfs reproduzierte Osman Nuri-Hadžić in seinem Buch als das vermeintliche, in Slavonski Brod im Jahre 1902, unterschriebene Abkommen. Doch nicht einmal jene mohammedanischen Führer, die für einen Vertrag über ein politisches Bündnis mit den Serben waren, gaben ihre Einwilligung zu den Bestimmungen im Abkommensentwurf, nach denen in Bosnien und der Herzegowina die Sprache amtlich als serbisch bezeichnet und ausschließlich die kyrillische Schrift angewandt werden sollte. Die Bestimmung über eine Verständigung zur Lösung der Agrarfrage lehnten sie ebenfalls ab. Mohammedanische Oppositionelle waren dafür, auch die türkische Sprache und Schrift im Lande offiziell anzuerkennen. Auf diesem Gebiet zeigte sich auf der serbischen Seite eine groß Flexibilität und Bereitschaft für Zugeständnisse.

In der Arbeit werden detailliert die Versuche analysiert, im Laufe der Jahre 1901 und 1902 einen Vertrag über ein politisches Bündnis zwischen der mohammedanischen und der serbischen Opposition zu erreichen. Dabei gelangt der Autor zu der Schlussfolgerung, daß ein Abkommen über ein politisches Bündnis damals nicht hätte geschlossen werden können. Im Sommer 1903 erneuerten die Führer der Autonomiebewegung der bosnisch-herzegowinischen Serben Gligorije Jeftanović und der Pope Stjepo Trifković ihre Bestrebungen, die mohammedanische Opposition für eine Zusammenarbeit zu gewinnen. Im Entwurf des neuen Abkommens stand an erste Stelle die wirtschaftliche Problematik, für die sich die einheimische Bourgeoisie interessierte, während die Fragen, die sich auf die Autonomie von Kirche und Bildung bezogen und rein politische Fragen ausgelassen wurden. Für das neue Abkommen gelang es damals Jeftanović jedoch nur, einige weniger bedeutende mohammedanische Persönlichkeiten zu gewinnen.

Der Autor ist der Auffassung, daß die Frage offen bleibt, ob der Zusammenarbeit und dem gemeinsamen Auftreten der Serbischen Volksorganisation und der Mohammedanischen Volksorganisation vor der Anexion und im Zeitraum der Anexionskrise ein schriftliches Abkommen vorausgegangen ist. Er ist der Meinung, daß auch während der erwähnten Periode diese Zusammenarbeit nicht auf dem Bestehen eines formalen Paktes begründet war. Der Autor hält es für völlig ausgeschlossen, daß der im Jahre 1900 erschienene Vertragsentwurf vor der Anexion hätte unterschrieben und als Abkommen perfektuiert werden können, da er teilweise veraltet und durch die Ereignisse überholt war.

In der Arbeit wird festgestellt, daß in der serbischen bürgerlichen Politik die Frage der Schaffung eines serbisch-mohammedanischen Bündnisses auf der Grundlage eines Kampfes um die politische Autonomie Bosniens und der Herzegowina eine viel wichtigere Rolle gespielt hat als in der Aktivität der mohammedanischen Bewegung für Glaubensautonomie. Die serbischen bürgerlichen Politiker im Land, aber noch mehr die serbischen politischen Faktoren außerhalb Bosniens und der Herzegowina strebten danach, ein politisches Bündnis mit den Mohammedanern unter serbischen nationalen Kennzeichen zu schließen. Das war unannehmbar für die mohammedanische Autonomiebewegung und neben vielen anderen Momenten ein wesentliches Hindernis für den Abschluß eines Abkommens über ein politisches Bündnis. Zur Zeit der österreich-ungarischen Verwaltung bestanden keine politischen, sozialen und kulturellen Voraussetzungen für die Schaffung eines serbisch-mohammedanischen politischen Bündnisses auf einer breiteren und stabileren Grundlage, wie übrigens auch keine Bedingungen bestanden, eine politische Einheit der Serben, Kroaten und Mohammedaner zu verwirklichen.

Ibrahim Kemura

PREUZIMANJE »GAJRETA« OD STRANE EGZEKUTIVNOG ODBORA MUSLIMANSKE NARODNE ORGANIZACIJE 1907. GODINE

U razvojnom putu muslimanskog kulturno-prosvjetnog društva »Gajret« 1907. godina obilježava značajan momenat, kada se društvu, prelaskom pod okrilje muslimanskog političkog vođstva, otvaraju mogućnosti bržeg razvoja i organizacionog jačanja, a time i potpunijeg ispunjavanja njegovog kulturno-prosvjetnog i humanog programa na planu školovanja i prosvjećivanja muslimanske omladine. S druge strane, preuzimanje »Gajreta« od strane opozicione političke organizacije imaće za posljedicu i njegovo uvlačenje u vrtlog političkih zbivanja, što će imati odraza na cijelokupan kasniji razvoj društva i njegovu orientaciju.

S obzirom na značaj ovog događaja u 1907. godini, kojim se obično omeđuje prva faza u istoriji razvoja društva, koju karakteriziraju dominantan uticaj inteligencije, koja ga je osnovala i rukovodila njime, kao i njegovo stavljanje pod kontrolu i uticaj Egzekutivnog odbora Muslimanske narodne organizacije, te pobude i tok same akcije preuzimanja — zaslužuje da se ovo pitanje podrobnije obradi u svjetlu dostupnih izvora i raspoložive gradi.

Sukob do koga je došlo 1907. godine oko uticaja i učvršćenja pozicija u kulturno-prosvjetnom đačkom potpornom društву »Gajret«, a time i zadobijanja kontrole i usmjeravanja jedne značajne kulturno-prosvjetne institucije, koja je predstavljala centar za formiranje savremene muslimanske inteligencije, odvijao se na liniji već prisutnih proturječnosti i unutrašnjih trivenja muslimanskih političkih grupacija.

Kulturni pokret bosanskohercegovačkih Muslimana, kako su to potvrdila i najnovija istraživanja dr Muhsina Rizvića, temeljio se i razvijao u nastojanjima oko buđenja njihove svijesti o slovenskom porijeklu, ali uz očuvanje vrijednosti muslimanske kulture kao bitnih odrednica njihove posebnosti, uz prihvatanje i sažimanje s tekovinama zapadne civi-

¹⁾ Muhsin Rizvić, *Behar — Književnoistorijska monografija*, »Svjetlost«, Sarajevo 1971; Up. M. Imamović, *Studija o kulturnom preporodu kod Muslimana*. Gledišta, XII/1971, 11—12, 1638—1644.

lizacije.¹⁾ Na osnovama isticanja muslimanskog etničko-vjerskog identiteta, kao jedino prihvatljivog i bliskog širokim muslimanskim slojevima, odvijala se djelatnost muslimanskih intelektualaca u kulturnom i književnom pokretu, koja je imala za cilj kulturni i socijalni prosperitet bosanskohercegovačkih Muslimana.²⁾ Inicijatore i nosioce kulturnog pokreta sačinjavala je većina muslimanske inteligencije u kojoj se ističu književnici već afirmisani kroz saradnju u hrvatskim književnim časopisima, te jedan dio građanskih intelektualaca, državnih činovnika i predstavnika poslovnog svijeta koji se uključivao u kapitalističke tokove, uglavnom prežimski orijentisanih.³⁾ Ova dosta raznolika grupa i samim svojim imenom »napredni« Muslimani pod kojim je poznata i kako su se običavali sami nazivati, isticala je da su njeni shvatanja savremena i napredna.

Prihvatanje austrougarske okupacije kao trajnjeg rješenja i u tim okvirima traženje mogućnosti za djelatnost koja je imala za cilj evropeiziranje Muslimana putem školovanja na osnovama zapadne pismenosti, doprinisalo je i vodilo izolovanju i otuđenju inteligencije od širokih muslimanskih slojeva, koji nisu lako prihvatali takva rješenja. Bez obzira na to kako izgledalo realno sagledavanje situacije u kojoj su se Muslimani našli nakon okupacije 1878. godine i kako se činilo racionalno rješenje koje je inteligencija zagovarala i nudila, njen rad nailazio je u svakom slučaju na velike otpore i s poteškoćama je prihvatan od najširih slojeva. Preorientacija i usmjeravanje ka zapadnoj kulturi i civilizaciji, što je u datim okolnostima bila neminovnost opstanka Muslimana, u kom pravcu je bila i usmjerena djelatnost inteligencije, bila su krajnje nepopularna. To je podrazumjevalo slabljenje i kidanje duhovnih veza sa orijentalno-islamskim kulturnim krugom kome su Muslimani pripadali, a u koji su posredstvom religije ušli i s kojim su tokom stoljeća osmanske vladavine bili čvrstim i višestrukim nitima povezani. Orientacija ka tekovinama zapadne civilizacije, prije svega putem školovanja, značilo je mirenje i prihvatanje okupatora, koji se identifikovao s nosiocem te civilizacije. A opšte raspoloženje naroda upravo se ispoljavalo u mržnji, preziru i ne povjerenju svega što je poticalo od okupatora. To je, svakako, bitno uticalo da se to neraspoloženje i nepovjerenje prenese i na zagovarače takve politike i usmjeravanja, što će u krajnjoj liniji i pored postignutih rezultata djelovanje »naprednih« Muslimana biti svedeno na prilično uzak krug. Svakako, da je takvom raspoloženju naroda prema inteligenciji doprinosio i sam njen stav prema autonomnom pokretu, uz koga je pristajao veći dio Muslimana, a kome se inteligencija gotovo u potpunosti suprotstavila. Pri tome ona je bila rukovođena, s jedne strane motivima nezamjeranja vlastima, jer je njen znatan dio bio inkorporiran u državnom aparatu, dok je s druge strane bila nezadovoljna programom auto-

²⁾ Muhsin Rizvić, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*. ANUBiH, Djela, Knj. XLVI, Odjeljenje za književnost i umjetnost, Sarajevo 1973, 221.

³⁾ Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnjopolitički razvitak BiH od 1878—1914*. »Svjetlost«, Sarajevo 1976, 175.

nomnog pokreta, koji po njenim shvatanjima nije vodio dovoljno računa o životnim pitanjima Muslimana.⁴⁾

Iako bez šire podrške, napori inteligencije na planu prosvjećivanja i obrazovanja, a time približavanja i uključivanja u savremene tokove, nisu ostali bez rezultata. Vidniji uspjesi označeni su pokretanjem lista »Behar« i osnivanjem dačkog potpornog društva »Gajret«, čime zapravo i počinje kulturni pokret bosanskohercegovačkih Muslimana.

List »Behar« počeo je izlaziti 1900. godine, a njegovi pokretači bili su već ugledni i afirmisani muslimanski književni i kulturni radnici na čelu sa Edhemom Mulabdićem, Safvet-begom Bašagićem, Osmanom N. Hadžićem i dr. Svojom programskom orijentacijom »Behar« je ispunjavao svoje zadatke na liniji kulturno-prosvjetnog uzdizanja Muslimana, te utičao na formiranje muslimanske čitalačke publike na osnovama zapadnog pisma, djelujući tako u pravcu njene dalje evropeizacije koja se odvijala u znaku »simbioze Zapada sa Istokom.⁵⁾

Uostalom i osnivanje kulturno-prosvjetnog društva »Gajret« 1903. godine može se smatrati nastavkom »Beharove« akcije s obzirom na programske stavove koje je »Behar« zastupao o potrebi obrazovanja, propagiranju školovanja i prihvatanja nauke, kao i po ličnostima koje su se angažovale oko njegovog osnivanja, a pripadale su istom krugu kulturnih radnika (Bašagić, Mulabdić i dr.) koji su pokrenuli i »Behar«. Prva ideja o osnivanju jednog potpornog društva potekla je od grupe mlađih muslimanskih akademija još 1900. godine, a pripisuje se braći Defterdarević: Ahmed-begu i Ibrahim-begu, koji su pripadali prvoj generaciji fakultetski obrazovanih Muslimana.⁶⁾ Na tu zamisao potakle su ih neprilike kojima su bili izloženi studenti na visokim školama. Upućeni, uglavnom, na državne stipendije, koje Zemaljska vlada počinje davati od 80-ih godina 19. st. studenti su, pored materijalne ovisnosti, bili onemogućavani u izražavanju bilo kakvih samostalnijih istupanja. U zadobijanju potpune kontrole nad studentima Vlada je 1899. godine osnovala u Beču »Institut za bosanskohercegovačke visokoškolce« pod izlikom da studentima olakša studij. U stvari, to je značilo ograničavanje političke slobode i mogućnosti udruživanja u druge studentske organizacije, jer je unutrašnjim redom koji je zaveden kao u nekom vojnom pansionatu vlast dobila punu kontrolu nad studentima⁷⁾ Uživaoci državnih stipendija iz redova Muslimana, kako to pokazuju zvanični izvještaji, bili su u početku malobrojni, ali se njihov broj postepeno povećavao. Tako je prema podacima kojima raspolazemo broj Muslimana studenata po godinama i fakultetima koji su počeli bio sljedeći:⁸⁾

⁴⁾ Muhammed Hadžijahić, *Islam i muslimani u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo 1977, 129.

⁵⁾ M. Rizvić, *Behar*, 42.

⁶⁾ Osman Nuri Hadžić, *Borba Muslimana za versku i vakufsko-međarsku autonomiju u knjizi: Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, Beograd 1938, 100.

⁷⁾ Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave*, »Veselin Masleša«, Sarajevo 1972, 168—169.

⁸⁾ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906 (s. 206—207), 1907 (s. 61), 1908 (s. 68).

	Pravo	Filoz.	Med.	Teh.	Trg. akad.	Poљ.- šum.	Vet.	Svega
1899/900	nema ni jednog stipendiste							
1900/01	1	1	—	1	1	—	—	4
1901/02	6	2	—	1	1	—	—	10
1902/03	9	2	5	2	—	—	1	19
1903/4	6	3	5	2	—	—	1	17
1904/5	4	3	6	—	—	1	1	15
1905/6	2	1	7	1	—	1	3	15
1906/7	2	3	6	2	—	—	3	16

Iako je osnivanje »Gajreta« isključiva zasluga mlađe generacije muslimanskih intelektualaca i označava njihovo samostalno istupanje, u njemu je sudjelovao i jedan dio onih muslimanskih intelektualaca koji su prošli kroz Kiraethanu kao prvi oblik modernog kulturnog udruživanja Muslimana i njihovo učeće predstavlja »svjedočanstvo pozitivne evolucije svijesti Muslimana i emancipaciju od režimskih uticaja kao osjećanju vlastite narodne bitnosti.⁹⁾ Osnivanje »Gajreta« obilježava značajan korak u prihvatanju određene društveno-ekonomske i političke realnosti, a samim tim i jedno perspektivnije sagledavanje budućnosti, koje se, prije svega, sastojalo u prihvatanju i spremanju kroz školu, moderne zanate i sl. Zbog istorijskog naslijeđa i ogromnog uticaja religije na duhovni život Muslimana ovaj proces odvijao se sporo i s poteškoćama.

Tako ni osnivanje društva nije dobilo šиру podršku. Dočekano je sa nerazumijevanjem i izazvalo je višestruke otpore: jedan manji dio državnih službenika, prorežimski orientisanih i predvođeni Esadom Kulovićem i O. N. Hadžićem udovoljavajući, kako se čini, želji Zemaljske vlade suprotstavio se njegovu osnivanju, nastojeći na samoj skupštini uticati da se ono odgodi i omete.¹⁰⁾ Suprotstavljanje osnivanju društva poteklo je i od vođa autonomnog pokreta, koji su mu uskratili svoju podršku, kao i uostalom i ostalim akcijama muslimanske inteligencije (Behar) iz razloga nepovjerenja prema svemu što se odvijalo izvan okvira autonomne borbe i mimo njihove kontrole. Ni Zemaljskoj vladi, iako je dala načelnu saglasnost za osnivanje društva i odobrila njegova pravila, u jeku borbe za vjersko-prosvjetnu autonomiju kao da tada nije odgovaralo osnivanje jednog, makar i kulturno-prosvjetnog društva bez obzira na odsustvo političkog i nacionalnog programa u njegovom radu i lojalnosti njegovih pokretača. Vlada je posredstvom svojih odanih ljudi nastojala odgoditi

⁹⁾ M. Rizvić, *Behar*, 159.

¹⁰⁾ Uredništvo, *Glavna skupština. »Behar«*, III/1903, 21, 326—330.

njegovo osnivanje dok ne postigne sporazum s opozicijom.¹¹⁾ Međutim, uprkos svim otporima društvo je, zahvaljujući angažovanju »napredne« omladine i podršci reis-ul-uleme Azapagića, koji je u kritičnom momentu dao svoju saglasnost, konstituisano na skupštini 20. II 1903. godine, na kojoj su usvojena pravila i izabran glavni odbor društva.¹²⁾

Društvo »Gajret« u ovom prvom periodu svoga djelovanja od 1903. pa do preuzimanja od strane Egzekutivnog odbora Muslimanske narodne organizacije uspjelo je da učvrsti organizaciju i proširi svoje djelovanje u gotovo svim krajevima Bosne i Hercegovine. Na osnovu dostupnih podataka organizaciona struktura društva na terenu, koju su predstavljali povjerenici, obuhvatila je 48 mjesta u Bosni i Hercegovini, dok se broj povjerenika u pojedinim mjestima, zavisno od članstva, kretao od jednog do dvojice povjerenika. Sastav i socijalno porijeklo povjerenika pružaju nam takođe značajne podatke koji ukazuju na snage na koje se društvo oslanjalo i u kojima je nalazilo uporište. Prema tim podacima, među »Gajretovim« povjerenicima najviše je bilo učitelja (19), zatim slijede šerijatski službenici (kadije i dr. 15), činovnici (10), posjednici (9), trgovci (8). Ovaj socijalni sastav ukazuje na srednje-imućni dio pretežno gradskog stanovništva u kojem je inteligencija i sitno građanstvo predstavljalo onaj sloj koji je bio glavni nosilac kulturnog i književnog pokreta među Muslimanima. U ovom prvom periodu evidentno je odsustvo pripadnika krupnih zemljišnih posjednika, izuzev rijetkih pojedinaca.¹³⁾

Društvo je, iako bez šire podrške, uspjelo da obezbijedi članstvo, do duše, u skromnim razmjerama u odnosu na broj muslimanskog stanovništva u BiH, ali koje je ipak omogućavalo društву ispunjavanje njegovih kulturno-prosvjetnih i humanih ciljeva. Broj članstva po godinama kretao se:¹⁴⁾

1903/4 —	1582 članova
1904/5 —	1613 „
1905/6 —	1674 „
1906/7 —	1216 „

Analizirajući ovo članstvo »Gajreta«, došli smo do podataka da je najveći broj članova poticao iz srednjih slojeva stanovništva, upravo onog dijela koji je najpristupačniji novim idejama. Pretežan dio članova pripadao je kategorijama podupirućih članova, onih s najnižim ulozima (20

¹¹⁾ Risto Besarović, *Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Arhiv BiH, Sarajevo 1968. Dok. 137 (Odlomak iz privatnog pisma civilnog adlatusa barona Kućere Kalaju), 365. (U daljem tekstu: *Kultura i umjetnost...*)

¹²⁾ Sastav prvog »Gajretovog« odbora izabranog na skupštini od 20. II 1903. sačinjavali su: predsjednik Safvet-beg Bašagić, potpredsjednik dr Halid-beg Hrasnica, tajnik Hasan Hodžić, blagajnik Hajdar Fazlagić, članovi revizionog odbora: Mehmed Berberović, Izet Pertev i Mustafa Hadžihrustanagić, odbornici: Edhem Mušabdić, Hilmi Muhibić, Riza-beg Kapetanović i Salih Aličehić; odborski zamjenici: Fehim Spaho, Hilmi Hatibović i Fehim Čurčić. »Behar«, III/1903, 21, 330.

¹³⁾ »Gajretovi« povjerenici, »Gajret« (Kalendar), I/1906—7, 37—39; II/1907—8, 132—133.

¹⁴⁾ Popis članova, »Gajret« (Kalendar), I/1906—7, 39—64; II/1907—8, 134—152; Gajret-zapisnici 1903—1907, Istorijski arhiv Sarajeva (dalje IAS).

helera mjesecno), dok je broj utemeljitelja (255) i dobrotvora (6) srazmjerno malen.¹⁵⁾ »Gajretovi« članovi poticali su većinom iz gradskih sredina, jer je od 103 mjesta u BiH u kojima društvo ima članove samo 34 otpadalo na selo. Taj odnos još bolje ilustruje podatak da je od 1674 članova u 1905/6. godini samo njih 427 otpadalo na selo.¹⁶⁾ U »Gajretovom« članstvu shodno pravilima, prema kojima član društva može biti i svaki prijatelj muslimanskog napretka rodom iz Bosne i Hercegovine i Austro-Ugarske Monarhije nalazimo i izvjestan broj članova drugih nacionalnosti (104), a najviše iz Sarajeva (30).¹⁷⁾ Društvo je imalo svoje članove i izvan BiH, u Beču (muslimanska akademска omladina), Trstu, Los Andelesu i Čikagu (muslimanska emigracija u Americi), te Carigradu (muslimanska omladina na školovanju).

Na kulturno-prosvjetnom planu djelatnost društva tih prvih godina bila je ograničena i svodila se uglavnom na stipendiranje đaka na srednjim i višim školama, te dijeljenje potpora. Nedovoljna materijalna sredstva nisu dopuštala proširenje programa, iako se takva potreba uviđala. Nastojalo se proširiti djelatnost i na privrednom planu, prije svega pomaganjem izučavanja savremenih zanata. Proces prodiranja kapitalističkih odnosa, koji se intenzivno odvijao dolaskom Austro-Ugarske uticao je na izmjenu privređivanja, te vodio stvaranju novih društveno-ekonomskih odnosa i potreba. To će se naročito negativno odraziti na dotadanje tradicionalne oblike privređivanja u trgovini i zanatima. Oni više neće moći izdržati konkureniju nove industrijske proizvodnje. Tradicionalni zanati, mnogočinjeno zastupljeni u gradovima, bili su osuđeni na postepeno odumiranje i propadanje. S obzirom na brojnost muslimanskog stanovništva po gradovima i njegovu zastupljenost u zanatskom staležu, pitanje njegove egzistencije predstavljalo je veoma krupan problem.¹⁸⁾ Osim toga, taj sloj je vrlo konzervativan. Teško napušta stari zanat i radije se odlučuje na iseljavanje u Tursku, očekujući da će ga тамо stari zanat bolje prehraniti. Zato su od izuzetnog značaja napori koje društvo »Gajret« čini, uviđajući svu tragiku i složenost tog problema na planu preorientacije zanatske radinosti pomaganjem i forsiranjem izučavanja modernih zanata sa ciljem prilagođavanja novim prilikama i ublažavanju procesa propadanja i iseljavanja.

Na planu školovanja i stipendiranja, što je po pravilima i bila svrha društva, »Gajret« je od svoga osnutka pristupio dijeljenju stipendija prema finansijskim mogućnostima. Broj stipendija iz godine u godinu se povećavao; po godinama iznosilo je:¹⁹⁾

¹⁵⁾ Isto.

¹⁶⁾ Isto.

¹⁷⁾ Isto.

¹⁸⁾ Mehmed Begović, *Muslimani u Bosni i Hercegovini*, Beograd 1938, 11—13.

¹⁹⁾ IAS, *Gajret-Zapisnici 1903—1907. Knj. I.*

1903/4.	god.	30	stipendija u iznosu	5.660	k
1904/5.	god.	37	stipendija u iznosu	8.297	k
1905/6.	god.	54	stipendija u iznosu	10.794	k
1906/7.	god.	69	stipendija u iznosu	17.023	k

Pri dodjeljivanju stipendija odbor je striktno vodio računa o imovnom stanju stipendista. Zauzeto je stanovište da prioritet imaju materijalno neobezbjedjeni, ali nadareni učenici. Pri tome se od svakog reflektanta na stipendiju tražilo da priloži potvrdu imovnog stanja (ili kako se nazivala svjedodžba siromaštva), posljednje školsko svjedočanstvo i potvrdu da je kandidat odbijen, da nije dobio općinsku ili vladinu stipendiju. Naročito se vodilo računa da se podijeli što veći broj stipendija na prve razrede srednjih škola, za koje Vlada nije davala stipendije i tako sprječiti opadanje muslimanskih đaka na srednjim školama.²⁰⁾ Redovno se pratio uspjeh stipendista. Nadzor se vršio preko školskih direkcija, koje su društvu redovno dostavljale izvještaje o uspjehu stipendista, a i preko društvenih povjerenika, koji su bili zaduženi da prate kako rad tako i ponašanje stipendista.²¹⁾ Stipendisti na studiju u Beču, Zagrebu i drugim centrima bili su obavezni dostavljati upravi društva potvrde o redovnom polaganju ispita i kolokvija. Neopravdano gubljenje godine ili neredovno polaganje ispita imalo je za posljedicu oduzimanje stipendije. Pri dodjeli stipendija za novu školsku godinu prednost su imali stalni stipendisti, koji su postigli dobar uspjeh, kao i oni koji su nastavljali školovanje na višim školama.²²⁾ Visina stipendije zavisila je od potreba u mjestima školovanja. Bila je normirana tako da je svakom stipendistu omogućavala normalno izdržavanje: iznosila je za akademičare u Beču 80 k, Zagrebu 50 k, a za realke i gimnazije svega 30 k (s obzirom da su postojali srednjoškolski konvikt) dok se za druge škole kretala od 10—20 k mjesечно zavisno od mjesta. Najveći broj stipendija dijeljen je đacima gimnazija i realki, prosječno 15—30 stipendija mjesечно.²³⁾ Zastupljenost »Gajretovih« stipendista po školama i godinama bila je sljedeća:²⁴⁾

Šk. god.	Beč	Zagreb	Gimn. real.	Šer. gim.	Trg.	Učit.	Stip.	Pot.	Ukupno
1903/4.	3	2	15	1	4	—	25	5	30
1904/5.	2	1	18	1	4	1	31	7	37
1904/5.	2	1	18	3	1	4	1	31	7
1905/6.	4	1	29	—	3	1	38	16	54
1906/7.	6	2	30	9	—	8	—	55	14
									69

²⁰⁾ *Gajret*, I/1907, br. 1, 15. VIII 1907, 3.

²¹⁾ Isto.

²²⁾ Isto.

²³⁾ IAS, *Gajret-Zapisnici* 1903—1907. Knj. I.

²⁴⁾ Isto.

Društvo je već u ovom prvom razdoblju uspjelo razviti i izdavačku djelatnost. Publiciralo je dva kalendara: za 1906/7. i 1907/8. godinu. Njima se željelo pored popularisanja i upoznavanja šire javnosti s radom društva i njegovim uspjesima, uspostaviti i direktniji kontakt sa samim članstvom. Razumljivo je da je kontakt putem kalendara kao društvenog glasila bio prilično neefikasan. Obavljanje članstva o radu društva i doношење извјештaja s glavnih skupština iz protekle godine nosilo je obilježje neaktuelnosti, pa je to imalo za posljedicu gubljenje interesa čitalačke publike. Iz tih razloga, a dijelom i zbog slabog finansijskog uspjeha, odustalo se od daljeg izdavanja kalendara.

**

Odvojeno od »Gajreta« pokret za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju bosanskohercegovačkih Muslimana nastao je kao izraz nezadovoljstva austrougarskom upravom i imao je izrazito političko obilježje. Voćstvo pokreta nastojalo je da u vjerskim i prosvjetnim institucijama odstrani uticaj vlasti i isticalo je zahtjeve za jačanjem vjerskih odnosa sa Carigradom. Autonomni pokret se nije ograničavao na vjersko-prosvjetna pitanja, koja su po ocjeni austrijskih vlasti bila paravan iza kojih su se krile političke aspiracije, nego je težio da se konstituiše kao nacionalno-politička organizacija.²⁵⁾

Iz autonomnog pokreta bosanskohercegovačkih Muslimana izrasla je u prvoj deceniji XX vijeka i politička stranka: Muslimanska narodna organizacija, koja je istakla svoj program i sprovedla organizaciju stranke.²⁶⁾ Program s kojim je Muslimanska narodna organizacija istupila sada je na dnevni red, pored vjersko-prosvjetnih, postavljao i u prvi plan istakao i rješavanje privrednih i političkih pitanja. Ovim novim programom Muslimanska narodna organizacija proširila je svoju bazu dobivši podršku većine Muslimana, kako su to pokazali i izbori provedeni početkom 1907. godine na kojima je učestvovalo 130.000 Muslimana.²⁷⁾ Na osnovu svoga proširenog programa Muslimanska narodna organizacija usmjerila je sada svoju aktivnost i posvetila pažnju rješavanju i kulturno-prosvjetnih pitanja. Ta orijentacija koja se izražavala u interesovanju i spremnosti Muslimanske narodne organizacije da svojim autoritetom podstiče i aktivnije se angažuje na rješavanju i poboljšanju kulturno-prosvjetnih prilika bila je dvostruko motivisana: nastojao se pridobiti i onaj dio muslimanskog naroda i inteligencije koji se držao po strani autonomnog pokreta upravo zbog njegovog nedovoljnog zauzimanja oko rješavanja tih, po njima životnih pitanja; s druge strane, usmjeravanjem svoje pažnje kulturno-prosvjetnim prilikama, prije svega obrazovanju i školovanju omladine Muslimanska narodna organizacija je željela da eliminiše uticaj »napred-

²⁵⁾ Nusret Šehić, *Pokret Muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju u svjetlu pregovora sa Zemaljskom vladom za Bosnu i Hercegovinu 1901. godine*. Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, IX/1, Sarajevo 1973, 124, 138.

²⁶⁾ M. Imamović, n. d.

²⁷⁾ Isto.

njaka« koji su se svojim dosadašnjim radom na ovom području bili afirmisali i postigli značajne rezultate (»Behar«, »Gajret«), a stvarno su predstavljali oponenta autonomnom pokretu.

Prvi konkretni korak u ostvarenju novopostavljenih ciljeva bila je odluka Egzekutivnog odbora Muslimanske narodne organizacije koja je donesena na sastanku u Mostaru.²⁸⁾ Ovom prilikom je, naime, usvojen predlog Ali-bega Firdusa da se društvo »Gajret« pomogne na taj način što će se preko miličkih odbora propagirati upisivanje novih članova. Ova odluka naišla je na opće simpatije i širok odziv u svim krugovima. Učlanjenje cijelokupnog Egzekutivnog odbora u društvo potvrdilo je spremnost vodećih muslimanskih političara da vlastitim primjerom pokažu »riješenost i ljubav za jednu ustanovu kao što je »Gajret« od koje nam zavisi napredak«. Ovakav stav Egzekutivnog odbora nesumnjivo je podsticajno djelovao, jer se za kratko vrijeme u društvo upisalo 1200 novih članova²⁹⁾, čime se broj »Gajretova« članstva udvostručio. To je ocijenjeno kao najbolji znak kako napreduje jedna ustanova uz koju je narod.³⁰⁾ Osobito širok odziv imao je apel Egzekutivnog odbora u Mostaru, gdje su se za nekoliko dana upisala 163 nova člana. Slični uspjesi postignuti su i u drugim mjestima BiH.³¹⁾

Jedna dimenzija ovog zaključka Egzekutivnog odbora odraziće se i na orijentaciju dijela muslimanske inteligencije u pravcu njenog približavanja i solidarisanja s autonomnim pokretom. Autonomni pokret, kao i Muslimanska narodna organizacija, koja je izrasla iz njega, osim rijetkih pojedinaca, nije imala podršku muslimanske inteligencije, te je upravo iz tih razloga tokom autonomne borbe u formulisanju svojih zahtjeva kao i drugim intelektualnim poslovima bio upućen na usluge intelektualaca izvan muslimanske sredine. Na tu činjenicu ukazao je i predsjednik Egzekutivnog odbora Ali-beg Firdus u intervjuu carigradskom listu »Ikdam« izjavivši da je muslimanski narod »bez temelja« jer je »sva naša inteligencija na strani vladinoj i vlada njome diktira po svojoj volji i to oni izvršavaju kao sa nekom čašću.³²⁾

I zaista odnos dijela muslimanske inteligencije prema autonomnom pokretu počinje da se mijenja 1907. godine. To je osobito došlo do izražaja kod muslimanske akademske omladine, koja se stavlja na stranu autonomnog pokreta i daje mu svoju podršku. Prvi znaci koji su označavali tu promjenu i ukazali na preorientaciju većeg dijela akademske omladine u Beču i njen pozitivan odnos i simpatije prema autonomnom pokretu manifestovani su bajramskim čestitkama Egzekutivnom odboru³³⁾, na što je uprava bosanskog konvikta u Beču reagovala kažnjavanjem potpisnika čestitke ocjenjujući taj postupak omladine kao političko angažovanje.³⁴⁾

²⁸⁾ Egzekutivni odbor muslimanskih zastupnika i »Gajret«, »Ogledalo«, I/1907, 4, 21. VI 1907, 3—4.

²⁹⁾ »Musavat«, II/1907, 21, 28. VI 1907, 4.

³⁰⁾ »Musavat«, II/1907, 18, 7. VI 1907, 5.

³¹⁾ »Musavat«, II/1907, 21, 28. VI 1907, 4.

³²⁾ M. I m a m o v i Ć, n. d., 147.

³³⁾ »Musavat«, II/1907, 5. 1. II 1907, 5.

³⁴⁾ »Musavat«, II/1907, 14, 3. V 1907, 4.

Stupanje na političku pozornicu jednog dijela akademske omladine u Beču i njena podrška Egzekutivnom odboru Muslimanske narodne organizacije naročito je došla do izražaja sredinom 1907. godine, kada akademска омладина издаје »Proglas na narod Bosne i Hercegovine«. Zbog ove političke demonstracije Zemaljska vlada povela je sudski postupak protiv najistaknutijih omladinaca. Cilj je bio da se zastraši i suzbije političko angažovanje omladine i njeno povezivanje s omladinom drugih nacionalnosti. Glavni akteri ovog proglaša bili su oglašeni krivim i osuđeni na vremenske kazne i gubitak građanskih prava, što je imalo za posledicu oduzimanje državnih stipendija i nemogućnost zaposlenja u državnoj službi. Time, međutim, nije postignut očekivani efekat, jer je društvo »Gajret« dodijelilo osuđenim studentima stipendije i omogućilo im završetak studija.³⁵⁾

Mostarski zaključak Egzekutivnog odbora o pomaganju društva »Gajret« primljen je i u redovima »naprednih« Muslimana sa simpatijama. Potез Egzekutivnog odbora protumačen je kao poziv na zajednički rad i okupljanje svih muslimanskih snaga bez obzira na političke stavove u cilju rješavanja problema od zajedničkog interesa. Tim povodom i list »naprednih« Muslimana »Ogledalo« pisao je: »Hvala Bogu, kad je kucnuo čas da narod ovo mezimče preuzme u svoje ruke, podesetorostruči mu članove i glavnici i povede ga onom čistom islamskom stazom, kojom je do danas koračalo naprijed i proširivalo svoj djelokrug na polju prosvjete i napretka islamskog naroda u Bosni i Hercegovini.«³⁶⁾ Očito da su »napredni« Muslimani čijom je zaslugom društvo osnovano i u kome su oni, uglavnom, bili zastupljeni u ovom aktu Egzekutivnog odbora vidjeli ruku pomirnicu i mogućnost zajedničke saradnje i prevazilaženja sukoba koji su do tada postojali u odnosima između nosilaca kulturnog i političkog pokreta Muslimana. Takav razvoj situacije priželjkivao je jedan dio »naprednih« Muslimana na čelu sa S. Bašagićem, koji je sredinom 1907. godine nastojao postići sporazum s Muslimanskom narodnom organizacijom, nudeći joj svoje usluge i pomoć u ostvarenju njenog programa; do željene saradnje nije došlo upravo zbog događaja i sukoba oko društva »Gajret«.³⁷⁾

Dalji razvoj događaja pokazao je da su očekivanja »naprednih« Muslimana bila za njih odveć optimistička. Uvidjelo se da je vođstvo Muslimanske narodne organizacije išlo za tim da iz društva odstrani njihov uticaj, preuzme ga u svoje ruke i stavi pod svoju kontrolu. Svoje nepovjerenje prema »naprednjacima« Egzekutivni odbor nedvosmisленo je izrazio svojim zaključkom od 31. V 1907. u Budimpešti zahtijevajući od miletskih odbora da se »zamole da u svom mjestu što više članova upiše u društvo »Gajret« u Sarajevu, da se tako ovo društvo preuzme u narodne ruke i da bude služilo narodnim željama, narodnim intencijama, jer ova kako je do sad bilo, moglo bi biti od nedoglednih štetnih pošlj-

³⁵⁾ I. Kemura, *Proglas muslimanske akademske omladine u Beču od 1907. Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, XIII/1977, 334—345.

³⁶⁾ Egzekutivni odbor muslimanskih zastupnika i »Gajret«, »Ogledalo«, I/1907, 4, 21. VI 1907, 3—4.

³⁷⁾ M. Imamović, n. d., 179.

dica za našu narodnu akciju (Kurziv moj. I. K.) Iskaz zaključenih članova treba sa uplatom 2—4 mjeseca članarine na upravu »Gajreta« u Sarajevo poslati i to što prije jer je društvena skupština određena za 5. jula o. g. pa naše članove treba čas prije upisati u društvo.³⁸⁾

Stav Egzekutivnog odbora izražen ovim budimpeštanskim zaključkom bio je jasan i nije ostavljao mesta sumnji u postojanju proturječnosti i jaza nepovjerenja koji je dijelio »napredne« Muslimane i vođstvo pokreta. Stav Muslimanske narodne organizacije o radu »naprednjaka« imao je i svoje opravdanje kada se ima na umu držanje inteligencije prema pokretu i njenu — govoreći općenito — prorežimsku orientaciju. Na ovaj način formulisano stanovište Egzekutivnog odbora kojim se omalovažavao sav dosadašnji rad kulturnih radnika oko društva »Gajret« izazvao je šok kod dotadašnjih »Gajretovih« vodećih struktura. Egzekutivci su ih označili kao svoje otvorene političke protivnike, a rad tadašnjeg »Gajretovog« odbora ocijenjen je da bi »mogao biti od nedoglednih štetnih pošljedica po narodnu akciju«. To je izazvalo protest kako predsjednika društva S. Bašagića, tako i čitavog Glavnog odbora. Protest je uložen u vidu »Otvorenog pisma Slavnom Egzekutivnom odboru muslimanskog naroda«.³⁹⁾ Glavni odbor društva »Gajret«⁴⁰⁾ u ovoj prilici ističe da je budimpeštanski zaključak atentat na rad svih »Gajretovih« odbora, njegovih povjerenika, članova i štićenika. Protest se završava apelom na Egzekutivni odbor u kojem se traže odgovori na sljedeća pitanja:

1) U čijim je rukama do sada bio »Gajret«, zar Muslimani koji su sačinjavali ovo društvo nisu dio tog naroda, kada se sada zahtijeva njegovo preuzimanje u narodne ruke?

2) Kakve su to narodne želje i intencije kojima »Gajret« do sada nije služio?

3) Kakve bi to nedogledne štetne posljedice bile po narodnu akciju, ukoliko »Gajret« ostane onakav kakav je bio do sada?

4) Kakvo je društvo bilo do sada i u čemu se ogleda njegova štetnost?

5) Na koji način Egzekutivni odbor opravdava ovaj svoj korak kada ovako na brzinu aranžira upisivanje u društvo sa ciljem preuzimanja u »nekakve druge ruke«.⁴¹⁾

U odgovoru koji je uskoro uslijedio, a koji je redakcija »Musavata« objavila pod naslovom »Jedno otvoreno pismo«⁴²⁾ i predstavila ga kao mišljenje i odgovor članova Egzekutivnog odbora, otvoreno je napadan S. Bašagić kao politički protivnik narodnog pokreta i aneksionaš »koji se javno izražava za aneksiju naše domovine«, te da društvo kojem na čelu stoji takva ličnost ne može biti narodna ustanova. Shodno takvom mišljenju o predsjedniku S. Bašagiću i zaključak o preuzimanju društva u

³⁸⁾ »Musavat«, II/1907, 19, 14. VI 1907, 4.

³⁹⁾ »Ogledalo«, I/1907, 4, 21. VI 1907, 1.

⁴⁰⁾ Kao odbor društva »Gajret« potpisani su: Safvet-beg Bašagić, predsjednik, Edhem Mulađadić, Hafiz A. Bušatlić, Hasan Hodžić, Šukrija Alagić, Zija Rizaefendić, dr Mustafa Denišlić i Mehmed Spaho.

⁴¹⁾ Isto.

⁴²⁾ »Musavat«, II/1907, 21, 28. VI 1907, 2.

narodne ruke pisan je s tendencijom »da se takav predsjednik te islamske ustanove što prije ukloni sa njegovog položaja, jer bi društvo u njegovim rukama moglo biti od nedoglednih štetnih posljedica za našu narodnu akciju, a to zato, što bi on mogao povesti (kao što vodi Alagića) za sobom još kojeg odbornika i tako s jedne strane poaustrijančiti svoju najbližu okolinu, a s druge strane kao predsjednik uticati i na naš podmladak, koji dobiva »Gajretovu« stipendiju, kao što na žalost već ima takvih primjera«.⁴³⁾ U ovakvom svjetlu interpretirano mišljenje narodnih za-stupnika svelo se na obračun sa S. Bašagićem sa ciljem rušenja njegovog političkog ugleda i autoriteta. Ipak su toga bili pošteđeni ostali članovi »Gajretovog« odbora, posebno Hasan Hodžić i Edhem Mulašdić, koji, kako je naglašeno, uživaju puno povjerenje i simpatije narodnih predstavnika.⁴⁴⁾

Dalji događaji su potvrdili već i ranije izražene sumnje u krugovima bliskim S. Bašagiću u autentičnost »Musavatovog« interpretiranja stavova i mišljenja Egzekutivnog odbora.⁴⁵⁾ Uskoro su te sumnje doatile i svoju zvaničnu potvrdu kada se ustanovilo da je ovaj odgovor plod redakcije »Musavata«, koja je ovu kampanju poduzela na svoju ruku u cilju bržeg obaranja S. Bašagića i »Gajretovog odbora«. Pred samu skupštinu »Gajreta« predsjednik Egzekutivnog odbora Muslimanske narodne organizacije Ali-beg Firdus distancirao se od ove »Musavatove« akcije pismom S. Bašagiću, kojim ga je obavijestio »u ime cijelog Egzekutivnog odbora, da 'Jedno otvoreno pismo' štampano u Musavatu nije akt ovog muslimanskog Egzekutivnog odbora«.⁴⁶⁾ Ovim je nedvosmisleno ukazano na ponešto odvojeno angažovanje »Musavata« i grupe oko njega. Postalo je očito da se kampanja protiv S. Bašagića odvijala izvan kontrole Egzekutivnog odbora i u pravcu koje vođe autonomnog pokreta nisu u svim pojedinostima odobravale ni željele.

Potrebno je u ovoj prilici naglasiti da su političku saradnju predstavnika srpskog i muslimanskog autonomnog pokreta, zasnovanu na borbi protiv zajedničkog neprijatelja, kao i konačan cilj te borbe: oslobođenje od Austro-Ugarske, pratile i manifestacije političkih simpatija i nacionalnog identifikovanja jednog malog dijela srpski orijentisane muslimanske inteligencije. U njoj se naročito isticala grupa oko lista »Musavat«, kao i pjesnici Osman Đikić, Avdo Karabegović Hasanbegov, S. Avdo Kara-begović i dr.⁴⁷⁾ Na čelu »Musavata« kao glavni urednik stajao je Smailaga Čemalović koji je bio izrazito prosrpski orijentisan političar. Iako je »Musavat« bio zvanični organ Muslimanske narodne organizacije, na njegovim stranicama se u zagovaranju saveza i čvršće saradnje sa srpskim pokretom išlo dalje, nego što je to bila stvarna želja i spremnost voćstva stranke.⁴⁸⁾ S obzirom na politički profil S. Bašagića redakcija »Musavata« je u njegovim pokušajima da se približi Muslimanskoj narodnoj organiza-

⁴³⁾ Isto.

⁴⁴⁾ Isto.

⁴⁵⁾ »Ogledalo«, I/1907, 4. 21. VI 1907, 3—4.

⁴⁶⁾ »Ogledalo«, I/1907, 6. 7. VII 1907, 6.

⁴⁷⁾ M. Rizvić, n. d., 219.

⁴⁸⁾ M. Imamović, n. d., 148.

ciji vidjela opasnost koja bi mogla dovesti u pitanje dotadanju političku saradnju srpskog i muslimanskog pokreta. Zato redakcija »Musavata« svojim napadima na S. Bašagića nastoji onemogućiti i osujetiti takav razvoj situacije. U tome je imala svesrdnu podršku redakcije »Srpske Riječi«, koja se takođe uključila u ovu kampanju protiv S. Bašagića.⁴⁹⁾

U tako napetoj atmosferi održana je V redovna »Gajretova« skupština 5. VII 1907. godine, koja je po broju učesnika nadmašila sve prethodne i bila jedna od najposjećenijih, što je logična posljedica kampanje koja joj je prethodila i ogromnog interesa koji je izazivala kod pristalica i jedne i druge strane u pitanju konačnog ishoda. Propaganda koju je vodio list »Musavat« u cilju što masovnijeg učešća pristalica autonomnog pokreta radi lakšeg preuzimanja društva nije ostala bez rezultata. Zahvaljujući toj kampanji, »Gajretova« skupština pobudila je veliki interes i izvan Sarajeva, tako da je skupštini prisustvovalo dosta članova iz Mostara, Donje Tuzle i drugih mesta Bosne i Hercegovine.⁵⁰⁾ Prema jednom povjerljivom izvještaju, skupštini je prisustvovalo preko 300 članova izvan Sarajeva.⁵¹⁾ U cilju obezbjeđivanja potrebne većine svojih pristalica na »Gajretovoj« skupštini, Egzekutivni odbor je vješto iskoristio ovu priliku da održi savjetovanje o toku autonomne borbe sa članovima svojih pod-odbora, koje je pozvao u Sarajevo i koje se dan ranije održavalo na Iličići.⁵²⁾ Na taj način mogli su prisustvovati »Gajretovoj« skupštini i obezbiti potrebnu većinu. Prema zvaničnom zapisniku, skupštini je prisustvovalo preko 1000 članova iz svih krajeva Bosne i Hercegovine, kompletan Egzekutivni odbor sa Ali-begom Firdusom na čelu, kao i svi odbornici »Gajretovog« glavnog odbora⁵³⁾, dok neki drugi izvori navode cifru od 600 osoba.⁵⁴⁾ Zbog ovako velikog interesovanja zasjedanje skupštine održano je u velikim prostorijama Društvenog doma, a ne kao ranija zasjedanja u Kiraethami na Bendbaši.

Do očekivanog sukoba zavađenih stranaka, kako se predviđalo, na samoj skupštini nije došlo, jer je, prema povjerljivom obavještenju vladinog perovođe Koszlera, dan prije održavanja skupštine postignut kompromis između »naprednjaka« i opozicije. Prema tom sporazumu, »naprednjaci« su pristali da se bez otpora povuku iz uprave društva, pod uslovom da se na kandidacionu listu novog odbora stave i dva njihova člana: Edhem Mulabdić, profesor na Šerijatsko-sudačkoj školi i Hasan Hodžić, upravitelj konvikta Učiteljskog zavoda. Ova kompromisna lista s Mulabdićem i Hodžićem bila je prihvaćena, te su na skupštini i ova dvojica izabrana u novi odbor, prvi kao blagajnik, a drugi kao zamjenik predsjednika društva.⁵⁵⁾

⁴⁹⁾ Isto, 179.

⁵⁰⁾ »Musavat«, II/1907, 21, 28. VI 1907, 5.

⁵¹⁾ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje ABH), Zemaljska vlada (ZV) Res. Nr. 826/1908; Abschrift einer Konfidentenmeldung, Sarajevo 6/7 1907.

⁵²⁾ ABH, ZV Res. Nr. 826/1908.

⁵³⁾ Zapisnik V redovite skupštine, »Gajret«, I/1907, 1, 15. VIII 1907, 2.

⁵⁴⁾ ABH, Zajedničko ministarstvo finansija (dalje ZMF), Pr. 854/1907, Relation des Regierungskonzipisem Koszler über den Verlauf der Generalversammlung des »Gajreta«, Sarajevo 6/7 1907.

⁵⁵⁾ ABH, ZMF, Pr. 854/1907.

Sam tok skupštine odvijao se mirno i bez incidenata. Uvodni govor predsjednika S. Bašagića, staložen i odmjeran, bio je, u stvari, i njegov oproštaj s društvom čiji je on bio, kako je istakao »sazivač i predsjednik prvog sastanka, predsjednik privremenog odbora i svih odbora od osnutka do danas.«⁵⁶⁾ Štaviše, ovom prilikom je naglasio da »je društvo, Gajret cvalo na diku i ponos svim odborima, članovima i muslimanskoj mlađeži na srednjim i višim školama, da je društvo »Gajret« sve do ovog momenta bilo žarište čiste nenatrunjene islamske svijesti.«⁵⁷⁾ To je bio i odgovor svim političkim protivnicima koji su se u akciji preuzimanja »Gajreta« u narodne ruke bili osobito okomili na ličnost S. Bašagića, optužujući ga kao nepodesnog za vođenje jedne ovakve prosvjetne ustanove. U daljem izlaganju, osvrćući se na istorijat postanka društva, čije je osnivanje obilježeno pobjedom naprednih nad zastarjelim shvatanjima s parolom: »Prosvjeta je pobijedila«, S. Bašagić je podsjetio na ulogu voda autonomnog pokreta, koji su uskratili svoju podršku društvu, što je imalo za posljedicu da je ostalo bez šire podrške i svojina samo jednog dijela Muslimana. Ipak, »postanak, razvitak i današnje stanje društva »Gajret« svjedoči, prema mišljenju Bašagića »da volja i rad nekolicine ljudi mogu mnogo učiniti, pa makar ko mu drago ustao da to osujeti. Misli, zdogovori, zaključci sve su to himere, snovi; od toga svega ne bi ništa bilo, da ih nije djelo okrunilo.«⁵⁸⁾

Uočljiv je napor kako S. Bašagić tako i ostalih da se na skupštini izbjegnu i prevaziđu svi sukobi i optužbe i skupštini da pomirljiv ton. U tom svjetlu je odluku Egzekutivnog odbora o učlanjenju u »Gajret« S. Bašagić ocijenio, na kraju svog govora — kao korak koji će omogućiti da društvo dobije širu podršku, a time postigne i veće uspjehe u ispunjavanju svoje kulturno-prosvjetne uloge. I potpredsjednik društva Hasan Hodžić, stalni saradnik Bašagićev u društvu od njegovog osnivanja, u svom izvještaju u ocjeni akcije Egzekutivnog odbora koja je dovela do omasovljenja društva priznao je da je to »nova epoha u razvoju ove narodne institucije, što smo od postanka »Gajreta« želili i očekivali, to je danas gotova stvar.«⁵⁹⁾

Izvještaji koje su podnijeli sekretar, blagajnik i revizori prihvaćeni su bez debate i bez ijedne primjedbe. Izbor novog odbora, na predlog S. Bašagića, izvršen je aklamacijom, a na osnovu liste koju je predložio ispred Egzekutivnog odbora Šerif Arnavutović.⁶⁰⁾ Upravu društva popunili su članovi Muslimanske narodne organizacije, a za predsjednika je izabran član Egzekutivnog odbora i jedan od uglednih muslimanskih pravaca Mahmut-beg Fadilpašić.⁶¹⁾ Fadilpašić je doveden za predsjednika društva sa

56) »Gajret«, I/1907, 1, 15. VIII 1907, 3.

57) Isto.

58) Isto.

59) Isto.

60) Isto.

61) Isto. U sastav Glavnog odbora ušli su: potpredsjednik Hasan Hodžić, tajnici: Salih Aličehić i Mustaj-beg Halilbašić, blagajnici: Edhem Mulaibdić i Muhammed Salić; Revizioni odbor: Mehmed Berberović, Alija Lutvo i Ibrahim Rezaković; odbornici bez funkcije: Salim Muftić, i dr Mustafa Denišlić i odborski zamjenici: Fejzaga Hadžišabanović i Husejn-agu Nezirhodžić.

željom da se naglasi uticaj koji će ubuduće Egzekutivni odbor imati na rad i orientaciju društva. Pad starog »Gajretovog« odbora izazvao je radost u redovima opozicionih Muslimana.⁶²⁾

Promjene koje su uslijedile u upravi društva nakon njegovog preuzimanja od strane Egzekutivnog odbora Muslimanske narodne organizacije vidljivo su obilježene i izmjenama socijalnog sastava u glavnem odboru »Gajreta«. Socijalna struktura članova Glavnog odbora u periodu od osnivanja 1903. pa do 1907. godine pokazuje dominantan uticaj inteligencije: u njemu su uglavnom zastupljena lica intelektualnih zanimanja. U upravi društva 1903. godine bilo je 7 činovnika, 2 profesora, 3 učitelja, 1 novinar i 1 kadija. Takav sastav uz neznatne izmjene zadržće se sve do 1907. godine.⁶³⁾ Na prvi pogled ovakva struktura upućuje na građansko-činovnički status članova Glavnog odbora. Ipak je znatan dio njih poticao iz begovskih, posjedničkih i trgovackih porodica, što je uostalom u to doba važilo kao opća karakteristika, jer se iz zatečenih vladajućih struktura regrutovala prva muslimanska inteligencija. Porijem iz takvih socijalnih sredina, ova inteligencija se svojom profesionalnom opredijeljeničku, industrijsku itd., ali je pri tome zadržala i određena svojstva one socijalne kategorije iz koje je potekla. Ovaj proces »prelaženja« iz jedne socijalne kategorije u drugu, ali iste klase dijelom je rezultat prodora kapitalističkih odnosa u koje se posjednička klasa uključuje bilo posredno ili neposredno, ali polaganim tempom.

Nakon preuzimanja »Gajreta« od strane Muslimanske narodne organizacije, kada u njegovu upravu dolaze pristalice autonomnog pokreta, mijenja se unekoliko i struktura vođstva »Gajreta«. To se može već utvrditi na osnovu sastava Glavnog odbora iz 1907. godine, u kome je bilo: 2 veleposjednika, 1 posjednik, 1 trgovac, 1 profesor, 2 činovnika, 1 učitelj, 1 teolog, 1 ljekar i 1 industrijalac. Iz ovog sastava se jasno vidi da većinu rukovodstva »Gajreta« više ne čine predstavnici intelektualnih krugova, već predstavnici zemljivošnih posjednika i drugi.⁶⁴⁾

Prelazak društva u ruke opozicione Muslimanske narodne organizacije pozitivno se odrazio na njegov dalji razvitak, a proširenjem djelokruga aktivnosti do koje je došlo nakon V skupštine stvorene su mogućnosti svestranijeg ispunjavanja kulturno-prosvjetnih i humanih ciljeva društva. To je bilo moguće ostvariti zahvaljujući, prije svega, povećanom broju članstva, koje je nakon poziva Egzekutivnog odbora i propagande koja se u tom cilju intenzivno vršila, već krajem 1907. godine dostiglo broj od 4082 člana.⁶⁵⁾ Iako je to bio rekordan broj u odnosu na dotadašnje stanje, uprava nije bila zadovoljna, a i Egzekutivni odbor je priznao da je očekivao mnogo veće uspjehe i odziv, koji bi odgovarao broju Muslimana u Bosni i Hercegovini. To je i zvanično konstatovano

⁶²⁾ ABH, ZV Res. Nr. 826(1908).

⁶³⁾ Članovi Glavnog odbora »Gajreta« od 1903—1928, (Tabela I). Gajret 1903—1928. Izdao Glavni odbor, uredio Hamza Humo, u Sarajevu 1928.

⁶⁴⁾ Isto.

⁶⁵⁾ »Gajret«, I/1907—8, 7—8—9, 15. VI 1908, 91—92.

na sastanku Egzekutivnog odbora u Banjoj Luci 6. X 1907. godine.⁶⁶⁾ Mora se napomenuti i to da je broj »Gajretovih« članova već sljedeće godine znatno opao i iznosio svega 1445 člana.⁶⁷⁾ Ovo nesumnjivo upućuje i govori o tome da je znatan broj novoupisanih članova, odazivajući se pozivu Egzekutivnog odbora, svoje pristupanje društvu shvatio više kao stranačku obavezu, te nakon postignutog cilja, tj. preuzimanja društva, svoju dužnost, a time i članstvo smatrao okončanom.

Prošireni program koji je nova uprava provodila ogledao se, prije svega, u izmjeni društvenih pravila, prema kojima se djelokrug rada protezao i na privredno područje. Prema nacrtu novog statuta, društvo je pored stipendiranja i pomaganja učenika na višim i srednjim školama obuhvatalo i pomaganje učenika na izučavanju savremenih zanata. U novi statut uvrštena je dalje i stavka o dodjeli stipendija za teološki studij: obrazovanje muderisa (profesora) na carigradskim i kairskim teološkim fakultetima. Potrebno je napomenuti da je još od samog osnivanja društva postojala tendencija i da su činjeni napor u pravcu proširenja programa koji bi obuhvatao pored srednjih i viših škola i pomaganje studenata na teološkim fakultetima u Carigradu i Kairu. U tom smislu je već na drugoj godišnjoj skupštini društva 1904. godine ova orientacija usvojena i uvrštena u nacrt pravila koja su publicirana da se i šire članstvo upozna s navedenim proširenim programom.⁶⁸⁾ Izostavljanje teološkog pravca u prvim »Gajretovim« pravilima poslužilo je opoziciji kao adut protiv tadašnjeg rukovodstva »Gajreta«.⁶⁹⁾ Da bi se spriječilo manipulisanje s ovakvim argumentima u masama, uprava je nastojanja da se teološki studij uključi u program stipendiranja. Ipak vlada nije dozvolila ovu izmjenu i u novo-odobrenim pravilima 1905. g. ostala je prijašnja formulacija. Za pohađanje teološkog studija zadržana je stara praksa, prema kojoj je svaki kandidat morao tražiti specijalno odobrenje Zemaljske vlade.⁷⁰⁾

Nepostojanje odgovarajućih teoloških fakulteta za Muslimane u Bosni i Hercegovini i Austro-Ugarskoj Monarhiji, kao i nedovoljan broj vjerski obrazovane inteligencije uticao je da je Zemaljska vlada ipak izmijenila svoje mišljenje i zvanično odobrila 1908. god. tražene nadopune.⁷¹⁾ Na to je, svakako, uticala i činjenica da je i Zemaljska vlada zbog ograničenog broja visoko obrazovanih vjerskih kadrova dolazila u nezavidnu situaciju prilikom popunjavanja mjesta na Šeriatsko-sudačkoj školi i Ulema-medžlisa.⁷²⁾

Ranije odbijanje Zemaljske vlade da dâ svoju saglasnost o unošenju teološkog pravca u statut društva bilo je motivisano bojazni da bi i druga

⁶⁶⁾ »Musavat«, II/1907, 35, 1. X 1907, 1.

⁶⁷⁾ »Gajret«, II/1909, 3—4, 1. X—1. XI 1909, 21—22.

⁶⁸⁾ »Behar«, V/1904, 3, 1. VI 1904, 46—48.

⁶⁹⁾ R. Besarović, *Kultura i umjetnost...*, dok. 137, 365.

⁷⁰⁾ Isto, dok. 143, 375—379.

⁷¹⁾ Isto.

⁷²⁾ Isto. Tako je pri posljednjem popunjavanju učiteljskog mjeseta na Šeriatsko-sudačkoj školi bio samo jedan prikladan kandidat, Sirri Zafranija, koji je studij završio u Kairu.

društva, prvenstveno »Prosvjeta«, mogla tražiti analognu dopunu o do-djeljivanju stipendija u inostranstvu bez ikakvog odobrenja od strane Zemaljske vlade. Da je taj momenat bio i te kako prisutan, vidi se iz pisma barona Benka Zajedničkom ministarstvu finansija u kojem obrazlaže opravdanost Gajretovog zahtjeva, pošto takvi fakulteti koji su navedeni u statutu »Gajreta« ne postoje u Bosni i Hercegovini, kao ni u Austro-U-Ugarskoj Monarhiji, te da automatski otpada eventualna analogna primjena te odredbe na hrvatska i srpska društva s obzirom na postojanje za njih u samoj zemlji odgovarajućih fakulteta.⁷³⁾

Insistiranje nove uprave — u tome se isticao osobito Šerif Arnau-tović ispred Egzekutivnog odbora — o stavljanju u prvi plan stipendija za teološke studije, imalo je s jedne strane političke implikacije: isticanje održavanja veza sa Carigradom, a s druge strane pomaganjem teološkog pravca i njegovo unošenje u program »Gajretova« rada, nova uprava je dokazala da osjeća puls muslimanskog naroda, demagoški koristeći se tom njegovom naklonošću prema teološkom studiju i Carigradu u cilju lakšeg pridobijanja za društvo »Gajret« i njegov program.

Nastojeći udovoljiti sve većem interesovanju za školu, društvo je već 1907/8. šk. godine dodijelilo 137 stipendija i 36 potpora u iznosu od 35.547 k. što je predstavljalo dvostruko više nego prethodne godine. Egzekutivni odbor pružao je društvu punu podršku, a i sam se aktivnije angažovao na poboljšanju školskih i prosvjetnih prilika. U tom smislu je i zaključak budimpeštanskog užeg odbora upućen mletskim odborima na terenu sadržavao preporuku:

1) da se nastoji iz svakog kotara u ovoj školskoj godini upisati najmanje po dva Muslimana u gimnaziju i realku, vodeći pri tome računa da ti đaci potiču iz bogatijih familija, čime bi se društvu »Gajret« omogućilo davanje pomoći siromašnjim đacima, i

2) da odbori nastoje što više članova upisati u društvo »Gajret« kako bi ojačalo i time više odgovorilo svojoj svrsi.⁷⁴⁾ U obrazloženju koje slijedi ovom pozivu istaknut je značaj i potreba obrazovanja jer »vremena se mijenjaju i to brzo i neosjetljivo, zato trebamo naobraženih ljudi, koji će se umjeti u svakoj promjeni snaći i svojim znanjem narodu svo-mu pomoći...«⁷⁵⁾ Svakako, ovo je jedna kvalitetna promjena u stavu Egzekutivnog odbora. Polazilo se od toga, kako je to »Musavat« u jednom prigodnom članku o funkciji inteligencije konstatovao, da »će naš narod za kratko vrijeme izbaciti na poprište jaku, snažnu i moralnu falangu mladih i oduševljenih mlađića, koji će znati svoje znanje i spremu upotrebiti na korist naroda« te na taj način »između naroda i inteligencije neće biti nepremostivog jaza, niti će inteligencija kao do sada biti gluha prema potrebama narodnim«.⁷⁶⁾

U ovoj akciji, kako je uskoro konstatovano, postignuti su značajni rezultati. Naročito je preporuka Egzekutivnog odbora o upisivanju djece

⁷³⁾ Isto.

⁷⁴⁾ »Musavat«, II/1907, 29, 30. XI 1907, 1.

⁷⁵⁾ Isto.

⁷⁶⁾ Radosna pojava, »Musavat«, II/1907, 41, 15. XI 1907, 1.

u srednje škole imala velikog odjeka u Hercegovini i Posavini, te su samo u Mostaru u I razred Velike gimnazije upisana 33 đaka.⁷⁷⁾

Jedno od značajnih ostvarenja nove uprave predstavlja je odluka o pokretanju vlastitog lista pod istoimenim nazivom.⁷⁸⁾ Razlozi kojima se rukovodio Glavni odbor pri pokretanju lista bili su, prije svega, potreba za izdavanjem jednog društvenog glasila koji će biti spona između uprave i članstva u cilju redovnijeg informisanja javnosti o radu društva kao i širenju društvene ideje. S druge strane, pokretanjem vlastitog glasila izbjeglo bi se korištenje usluga drugih listova, na što je društvo do tada bilo upućeno, a što je s obzirom na političku orientaciju tih listova društву više škodilo nego koristilo. Nastojanja Glavnog odbora bila su usmjereni na masovnije okupljanje članova, te je tome cilju kao i razvijanju koncepcije i programa društva najbolje mogao poslužiti vlastiti list.⁷⁹⁾ Prvi broj, pod uredništvom E. Mulabdića, izašao je 15. VIII 1907. godine.⁸⁰⁾ Iako prvobitno koncipiran da, prije svega, služi u društvene svrhe, list »Gajret« od 1909. godine i nakon dolaska Osmana Đikića za glavnog urednika prerasta u književni časopis, koji će pored »Behara« odigrati značajnu ulogu na prosvjetnom i književnom formiraju muslimanske čitalačke publike.

Povećani broj članova i prošireni program rada nametao je i potrebu daljeg organizacionog jačanja i širenja društva. Nova uprava udovljila je i tim zahtjevima, te je broj povjerenika već tokom 1907. godine povećan i obuhvatao je 68 mjesta u Bosni i Hercegovini. Pojačan uticaj Egzekutivnog odbora na rad društva naročito je dolazio do izražaja i bio vidno uočljiv prilikom imenovanja novih povjerenika. Njihovo postavljanje u mjestima gdje do tada nisu postojali kao i pokušaji zamjene dotadašnjih novim povjerenicima, bilo je vezano za odluku Glavnog odbora da se prethodno traži mišljenje rukovodstva Muslimanske narodne organizacije o predviđenom kandidatu.⁸¹⁾ Tek poslije dobivenog pozitivnog mišljenja pristupalo se imenovanju povjerenika. Time je nova uprava težila da i osnovne organizacione jedinice društva popuni svojim pristalicama i političkim istomišljenicima. Ovakva politika naišla je na otpor i suprotstavljanje u redovima pristalica »naprednih« Muslimana, koji su popunjavali ta mjesta, a bili su postavljeni od prijašnjeg odbora. U znatnom broju pokušaji njihovog istiskivanja iz društva i zamjena pristalicama narodne stranke nisu uspjeli, te su u nizu mjesta istovremeno egzistirala po dva povjerenika kao predstavnici svojih stranaka. Ovaj razdor prenio se i na članstvo. Nije bila rijetka pojava da novi članovi odbijaju da

⁷⁷⁾ Isto.

⁷⁸⁾ IAS, Knjiga zapisnika odborskih sjednica 1907—1911, III odborska sjednica 27. VII 1907, 6—13.

⁷⁹⁾ Isto.

⁸⁰⁾ Mulabdić je uredio samo prva četiri broja, nakon čega se zahvalio na dužnosti urednika. Od 5. broja uredničku dužnost preuzeo je društveni tajnik Mustaj-beg Halilbašić.

⁸¹⁾ IAS, Zapisnik I odborske sjednice od 10. VII 1907, 1—3.

saoobraćaju sa starim povjerenikom i obratno, što je svakako uticalo na normalan rad društva i ometalo ga.⁸²⁾

U nastojanju za unapređenjem organizacione strukture, a time i poboljšanjem njegovih finansijskih prilika donesena je na VI skupštini i odluka o formiranju društvenih podobora.⁸³⁾ Istovremeno donesen je »Pri-vremeni poslovni red za pododbore«, koji je predviđao da se svaki pod-odbor sastoji od pet članova (predsjednika, potpredsjednika, tajnika, bla-gajnika i revizora). Zadaci podobora su upisivanje novih članova, ubi-ranje članarine, priloga, dostavljanje predloga Glavnog odboru stipendi-sta i njihovog imovnog stanja, predlaganje povjerenika, pružanje pomoći đacima prilikom smještaja, te unapređenje društva širenjem »Gajretove« ideje.⁸⁴⁾

Ovdje je važno da se nešto kaže i o reagovanju službenih krugova na sve ove promjene. Značaj koji je Zemaljska vlada pridavala borbi oko društva »Gajret« i promjenama koje su uslijedile nakon njegovog preuzimanja od strane opozicije, ogleda se u iscrpnim i čestim izvještajima koje je dostavljala Zajedničkom ministarstvu finansija. Pad Bašagićevog odbora u vladinim krugovima ocijenjen je kao gubitak pozicija u društvu »pri-stalica vlade«, a zaposjedanje »Gajretove« uprave ličnostima iz redova opozicije izazvalo je razumljivu podozrivost. Ova promjena ocijenjena je i kao jačanje srpskih tendencija u »Gajretovoj« upravi, te se na dru-štvo gledalo kao na instrument grupe oko »Musavata«.⁸⁵⁾ Takvo mišljenje dijelili su i »napredni« muslimani, koji su naročito bili ogorčeni sastavom Glavnog odbora koji je izabran na predlog Š. Arnautovića, a u kojem su, po njihovom mišljenju, bili zastupljeni »srbofilski raspoloženi muslimanski učitelji i drugi namještenici«.⁸⁶⁾ Neraspoloženu Zemaljsku vlade prema društvu doprinosiso je i čitav niz konfidentskih izvještaja, zaista bez stvarne osnove, u kojima se nagovještavalo spajanje društva »Prosvjete« i »Gajreta«, kao i namjera nove uprave o dodjeli stipendija za školovanje u Beogradu.⁸⁷⁾ Samim potpadanjem društva pod uticaj opozicione Muslimanske narodne organizacije otvarala se mogućnost njegovog korištenja u političke svrhe, što je Zemaljska vlada nastojala nizom mjera surzbiti. Da bi preduhitrlila i onemogućila takve tendencije, Zemaljska vlada je u predlogu upućenom Zajedničkom ministarstvu finansija sugerisala da se u tekstu statuta, koji je nakon skupštine nova uprava dostavila na odobrenje, uvrsti i odredba o isključenju politike iz društvene djelatnosti. Zah-tjev za izričito navođenje ove klauzule u tekstu statuta, čega su raniji statuti bili pošteđeni, rječito govori o nepovjerljivom odnosu vlasti prema novoj upravi i društvu u cjelini, pod čijom se kontrolom sada nalazilo.⁸⁸⁾

⁸²⁾ IAS, Zapisnik XV odborske sjednice 19. IX 1907.

⁸³⁾ »Gajret«, I/1907, 7—8—9, 15. VI 1908, 105.

⁸⁴⁾ »Gajret«, II/1908, 1, 5. VIII 1908, 1—3.

⁸⁵⁾ ABH, ZMF Pr. 2212/1909.

⁸⁶⁾ Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju. Sašrao i uredio Ferdo Hauptman. Izd. Arhiv SR BiH. Grada za proučavanje političkih, kulturnih i socijalno-ekonomskih pitanja iz prošlosti BiH. Tom. III, Sarajevo 1967, dok. br. 250, 493.

⁸⁷⁾ ABH, ZMF, Pr. 2212/1909.

⁸⁸⁾ R. Besarović, Kultura i umjetnost..., dok. br. 143, 375—379.

Međutim, sugestiju Zemaljske vlade o uvrštavanju ove klauzule Zajedničko ministarstvo finansija je odbilo s obrazloženjem da je takva dopuna suvišna i nepotrebna, jer je ciljevima društva određen i njegov djelokrug rada, te bi logično svako odstupanje, a osobito političko angažovanje, samo po sebi predstavljalo kršenje statuta i prekoračenje dozvoljenih odredaba.⁸⁰⁾ Zemaljska vlada je, ipak, morala priznati da je društvo pod novom upravom, i pored svih opozicionih pretjerivanja, ostvarilo vidan napredak, te da u potpunosti ispunjava svoju kulturnu misiju, budući da godišnje isplaćuje 36.000 k od malih iznosa članova na stipendije i potpore.⁸¹⁾

Preuzimanje društva »Gajret« od strane rukovodstva Muslimanske narodne organizacije suštinski nije uticalo niti mijenjalo njegovu prosvjetno-humanističku osnovu i svrhu, iako je od tada samo društvo, odnosno njegovo rukovodstvo, kako je već ranije istaknuto, ozbiljnije uvučeno u političko-stranačke sukobe i kombinacije. To će posebno doći do izražaja u razvoju i djelatnosti »Gajreta« u periodu između dva rata, u predratnoj Jugoslaviji.

Relativno laka pobjeda Muslimanske narodne organizacije u sukobu s »naprednim« Muslimanima pokazala je s jedne strane svu slabost, a time i uskost društvene baze na koju su se »naprednjaci« naslanjali, dok je brzo postizanje sporazuma između zavađenih stranaka, s druge strane, ukazivalo na nepostojanje dubljih klasnih motiva sukoba.⁹¹⁾ Klasna priпадnost članova autonomnog pokreta i »naprednih« Muslimana, kao i motivisanost i jedne i druge stranke u borbi za iste klasne interese stvarali su uvjete za politiku budućeg sporazumijevanja i prevazilaženja dubljih sukoba.

Z U S A M M E N F A S S U N G DIE ÜBERNAHME DER GESELLSCHAFT »GAJRET« DURCH DAS EXEKUTIVKOMITEE DER MOHAMMEDANISCHEN VOLKSORGANISATION IM JAHRE 1907

In dieser Arbeit behandelt der Autor einige wichtige Fragen aus der Geschichte der kulturell-bildenden Schülerbeihilfevereinigung »Gajret« im Lichte innerer politischer Bewegungen unter den Mohammedanern. Der Schwerpunkt der Arbeit liegt bei der Übernahme der, unter dem Einfluß »fortschrittlicher« Mohammedaner im Jahre 1903 gegründeten und von ihnen geleiteten, Gesellschaft. Die tatsache, daß die Gesellschaft 1907 unter den Einfluß der Mohammedanischen Volksorganisation kam, bewirkte weder wesentliche Veränderungen noch änderte sie ihre bildende, humane Wesentlichkeit und Ziel, obgleich sie, bzw. ihre Führung, von da an ernsthafter in politisch-parteiliche Konflikte und Kombinationen gezogen wurde.

⁸⁰⁾ ABH, ZMF, Pr. 767/1907.

⁸¹⁾ ABH, ZMF Pr. 2212/1909.

⁹¹⁾ Nusret Šehić, *Pokret Muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju*. Rukkopis monografije u pripremi za štampu u Institutu za istoriju u Sarajevu.

Dr Tomislav Išek

O SOCIJALNOJ STRUKTURI HRVATSKE SELJAČKE STRANKE U BOSNI I HERCEGOVINI DO 1929. GODINE

Za ocjenu djelatnosti, uloge i mesta jedne političke stranke u određenoj sredini izučavanje njene strukture ima, nesumnjivo, izuzetan značaj. Od stepena izučenosti ovog složenog problema političkih partija — »ugaonih stubova« društveno-ekonomске i političke stvarnosti — zavisi, u krajnjem slučaju, i mogućnost njenog objašnjenja. Iza ideja, programa, akcija stoje nosioci, odnosno, realizatori. Podaci o strukturi, odnosno socijalno-klasnom, konfesionalnom, nacionalnom sastavu vodstva i članstva sadrže samo dio odgovora na bezbrojna pitanja zašto ili zbog čega je djelatnost pojedinaca, grupa ili partija u cijelini bila baš takva kako to govore istorijski izvori. Sačuvani izvori najčešće daju nepotpunu sliku o strukturalnim procesima koji su se odvijali unutar ove stranke. Korišćenje kompletnejih podataka iz nekih izvora umnogome pomaže da se objasne pojave iz djelatnosti Radićeve stranke, ali treba imati na umu da se djejstvo dotičnih (socijalnih) faktora nije ostvarivalo mehanički u pojedinačnim slučajevima.

I površan uvid u dosad objavljene rade u kojima se tretiraju političke stranke što su djelovale u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (u Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji — A. Purivatre, Demokratskoj stranci — B. Gligorijevića, Samostalnoj demokratskoj stranci — H. Matkovića, Slovenskoj ljudskoj stranci M. Zečevića) pokazuje da su autori ovom problemu prilazili različito. Neki su ga tretirali uz put, neki odvojeno, tako reći, problemski, a neki su ga zaobilazili. Predodžba o strukturi svake stranke ili pokreta ovisi od kvantiteta i sadržajne vrijednosti podataka što ih pružaju izvori. Njihova je upotrebnost vrijednost različita.

U konkretnom slučaju, kada je riječ o Hrvatskoj (pučkoj-republikanskoj) seljačkoj stranci — dalje: H/P-R/SS, uopšte i u Bosni i Hercegovini, nužno je istaći nekoliko činjenica: politička organizacija Radićeve stranke ne postoji uopšte do potkraj 1920. godine; organizirane djelatnosti H/R/SS na bosanskohercegovačkom prostoru nema do 1921/22. godine; arhiva ove stranke nije sačuvana u takvom obimu da bi obrađivačima

pružila mogućnosti za cjelevitiju obradu mnogih aspekata njene djelatnosti, posebno ovog značajnog pitanja — njene strukture.

Djelatnost Radićevih agitatora bila je duže vremena tajna, a zbog opozicionog položaja H/R/SS njene organizacije su držale isključivo »pouzdaničke« (zatvorene) tj. vlastima neprijavljene sastanke. Pistaše i članovi bili su vrlo često objekat podozrenja ili progona lokalnih vlasti. Ova stranka došla je i pod udar Zakona o zaštiti javne bezbjednosti i poretku u državi (1925), što je imalo za posljedicu uništavanje njene arhive. Strašnički organ »Slobodni dom«, odnosno »Dom« u izvjesnim periodima izlaženja nije donosio bilješke koje bi mogle nanijeti štetu aktivistima stranke. To su samo neki od razloga da je danas istraživač lišen mogućnosti da potpunije rekonstruira niz pitanja iz njenog istorijata. Posebno je teško kompletirati sliku o strukturalnim karakteristikama stranke, odnosno detaljnije pratiti promjene koje su se dešavale na tom planu.

S obzirom na istaknuti polivalentan značaj ovog pitanja, treba ukazati kako na olakšavajuće, tako i na otežavajuće okolnosti. Što se tiče nacionalne strukture, posao je u priličnoj mjeri olakšan, i to iz dva razloga: 1. političke partije su se u nas organizirale, uglavnom, na vjersko-nacionalnoj osnovi — HRSS, naravno nije bila izuzetak, i 2. ova stranka je ubrzo nakon drugih skupštinskih izbora (1923) okupila najveći dio Hrvata u svojim redovima. Interesantna je činjenica da se politički ova stranka počela organizirati tek nakon izbora za Ustavotvornu skupštinu¹⁾, a u BiH docnije (1921/22). S obzirom na to da je to bila centralistička organizacija, jednom ustrojeni način osnivanja organizacija od mjesnih (sela, zaselaka, ulica), do kotarskih (sreskih) nije se mijenjao kako je to prvi put sprovedeno bilo 1920.²⁾, pa do 1927. kada je »Dom«, organ stranke, objavio »Red ili pravilnik HSS«.³⁾

Sasvim drugčije stvar стоји kada je u pitanju klasno-socijalna struktura članova ove najbrojnije hrvatske građanske stranke u periodu nakon ujedinjenja (1. XII 1918). Činoci koji uvjetuju složenost ovog pitanja su mnogobrojni. Generalno uzevši, određeniju sliku o socijalnom porijeklu hrvatskog dijela stanovništva Bosne i Hercegovine (kao ni Srba, niti Muslimana) ne pružaju ni predratni ni poratni popisi stanovništva. U većem broju slučajeva podaci o agitatorima stranke, kandidatima na izbornim listama, izabranim zastupnicima više se tiču njihove profesionalne orijentacije, nego što govore o socijalnom porijeklu. Zbog toga ih treba uslovno ocjenjivati.

Svi popisi, od prvog, za vrijeme austrougarske okupacije (1879), pa do posljednjeg za nas značajnog (1931) — koji nas interesiraju kao međaši za kvantificiranje promjena među stanovništvom — sadrže podatke

¹⁾ Na sjednici Glavnog odbora HRSS »stvoren je zaključak da se izborna organizacija HRSS pretvoriti u stalnu i podpunu političku organizaciju« — »Slobodni dom«, Glavne novine HRSS, Zagreb 42, 4, od 10. 12. 1920; O istom R i b a r I., *Iz moje političke suradnje (1901—1963)*. Zagreb, Naprijed, 1965, 193.

²⁾ »Slobodni dom«, 44, 4 (1920) — S. Radić, »Svi na posao za podpunu organizaciju HRSS«.

³⁾ »Dom«, Glavno glasilo hrvatske seljačke politike. Zagreb, 21, 6—7 od 22. 05. 1927.

o katolicima, pravoslavnim, muslimanima ili drugim vjerama. Nakon 1918. g. temelje se na tumačenjima koja uvažavaju postojanje »jednog naroda« odnosno »tri plemena«. Iluzorno je stoga i pomišljati na pronalaženje podataka koji bi distinguirali Srbe, Hrvate ili Muslimane u nacionalnom smislu. Tako, na primjer, rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine luče stanovništvo isključivo po osnovi vjere.⁴⁾ Istovremeno upotrebljavanje dvaju pojmove — »katolički« i »hrvatski« je za taj period, reklo bi se, istorijski uslovljeno. Ideju o identificiranju »katoličanstva« i »hrvatstva«, naročito je bila aktualizirana među klerikalnim krugovima u vrijeme i nakon »svekatoličkog kongresa« (1900). Ti se pojmovi, među bosanskohercegovačkim katolicima, odnosno Hrvatima, tada faktički još nisu, i niti su mogli da se izdiferenciraju. Ocjene A. Šeka su u tom pogledu veoma ilustrativne, mada ni u kom slučaju ne mogu da služe kao presudan dokaz. On je (1910) pisao: »...kad se srpskom seljaku (misli pravoslavnom — m. o.) postavi pitanje šta je, on samosvjesno odgovara: Srbin, gospodine; a kada se to isto pitanje postavi katoličkom seljaku, on stidljivo odgovara da je katolik. Od jednog bosanskog seljaka nikad nisam čuo da je Hrvat. Nasuprot tome, bosanski intelektualci, zanatlje, trgovci katoličke vjere, priznaju se bez izuzetka kao Hrvati.«⁵⁾ Respektiranje takve slike ovog dijela stanovništva BiH znači istovremeno ukazivanje na stepen procesa formiranja nacionalne svijesti: katolika, odnosno Hrvata. Isključivost u ovom pogledu značila bi upravo negiranje tog procesa koji je, kako se vidi iz Šekovih ocjena, bio različit na selu i u gradu. Upravo na tim razlikama sela i grada (brojčanoj predominaciji sela nad gradom uopšte, pa i u krilu katoličkog, odnosno hrvatskog elementa, nivo svijesti) nalazi se i dio odgovora o specifičnosti strukture H/R/SS i karakteru njene djelatnosti koja se pretežno iscrpljivala u krilu tog stanovništva. S obzirom na to da je vjerska pripadnost kroz dugi niz godina »alfa i omega« za praćenje bilo kakvih demografskih promjena na ovim prostorima, kao i polazna osnova za sagledavanje procesa sazrijevanja nacionalne svijesti kod sve tri grupcije stanovništva na tlu BiH, podaci koji slijede nužno imaju to obilježje.

Prema popisima bilo je u BiH stanovnika:

	1879.	1910.	1921.	1931.
stanovnika		1,898.044	1,889.929	2,323.555
od toga				
katolika	209.391 (18,08%)	434.061 (22,87%)	443.914 (23,48%)	547.949 (23,58%)
na selu		365.948 (84,31%)		464.267 (84,15%)
u gradu		68.113 (15,69%)		83.682 (15,85%)

⁴⁾ »Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921«, Sarajevo 1932.

⁵⁾ Kapidžić dr H., »Memorandum A. Šeka, BiH i ustavne odredbe«. Glasnik arhiva i Društva arhivista BiH, god. II, knj. II (1962), 319—320.

⁶⁾ Pejanović D., *Stanovništvo, školstvo i pismenost u krajevima bivše Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, izdanje Društva »Prosvjete« 1939, 1—3, 8—10.

Iz gornjih podataka proizlazi da se za 52 godine (1879—1931) u Bosni i Hercegovini broj katoličkog stanovništva povećao za 338.358 ili 170% (u pravoslavnih, poredbe radi, taj porast iznosio je 100%, a u muslimana 60%). Procentualno se broj katolika u odnosu na cijelokupan broj stanovnika povećao za 5,50% (od 18,08% — 1879. na 23,58% — 1931). Uzroci porasta bili su u pojačanom useljavanju, poglavito u centralne i jugozapadne predjele Bosne i Hercegovine, naročito u sarajevskom, travničkom, banjolučkom i mostarskom okružju.⁷⁾

Od 53 sreza u BiH katolici su bili u 12 srezova u apsolutnoj ili relativnoj većini: ljubuškom (95,69), duvanjskom (88%), livanjskom (70%), prozorskem (65,90%), fojničkom (63,50%), mostarskom (63,22%), derventskom (50,80%), stolačkom (48,70%), travničkom (46%), brčkom (43%), bugojanskem (43%), gradačačkom (38,60%). U pomenutim srezovima bilo je 576.966 stanovnika od kojih su 327.044 katolici, tj. 59,95%. Iz ovoga se vidi da je katoličko-hrvatski dio stanovništva prostorno pretežno nastanjivao zapadni dio srednje Bosne i jugozapadni dio Bosne i Hercegovine.

Mada je dominacija sela nad gradom (u numeričkom smislu) jedno od obilježja tog vremena, i mada je privreda grada još nedovoljno razvijena, a sloj onih koji se bave privrednom djelatnošću, takođe još nedovoljno razvijen, ipak treba ukazati na taj odnos. Razlika je naročito uočljiva u političkoj sferi. Iako je broj intelektualaca više nego skroman (u varošicama su se, bezmalo, na prste mogli izbrojati školovani ili fakultetski obrazovani), iako je mentalitet, i te kako, opterećen psihologijom sela⁸⁾, ipak je varoški elemenat, da se ne kaže gradski, barem od tolikog značaja za građansku političku komponentu da ga treba posebno istaći, kao što je to, djelomično, i urađeno (vid. statističke podatke uz bilješku 6). U djelatnosti H/R/SS gradski elemenat je vremenom dolazio sve više do izražaja.

U ovim opštim razmatranjima broja katolika tj. Hrvata u BiH, njihovoj rasprostranjenosti, osobenostima sela i grada potrebno je još jedanput podvući činjenicu da je u našim krajevima prije prvog rata, kako u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, tako i u BiH, u globalu prevaga seljačkog nad gradskim elementom bila dominantna kroz cijeli period s izuzetno blagom tendencijom porasta gradskog stanovništva. U BiH 1910. g. od ukupno 1,898.044 stanovnika na selu je živjelo 1,619.841, a u gradu 278.203 stanovnika, a 1931. godine od 2,323.555 na gradsko stanovništvo je otpadalo 360.255 (15,55%), a na seosko 1,963.300 (84,45%).⁹⁾

7) Rezultati popisa žiteljstva u BiH od 10.10. 1910. Sarajevo, 1920. LIII.

8) A. Babić s pravom ukazuje da se »izrazito seljački karakter stanovništva BiH — seljački ne samo po privrednom zanimanju nego i po načinu života i mišljenja — ističe još više kada se uzme u obzir da je u velikom broju manjih gradskih naselja živjelo, u stvari poluseljačko (podvukao T. I.) stanovništvo koje se bavilo zemljoradničkom privredom gotovo isto toliko koliko i gradsko«. U članku: »Odnos Srba, Hrvata i Muslimana prema KPJ i revoluciji«. Posebna izdaja ANU BiH, knj. XI Odjeljenje društvenih nauka knj. 3. Sarajevo 1970, str. 42.

9) Pejanović Đ., Stanovništvo, školstvo, pismenost..., 1—3. »Brojčani odnos između seoskog i gradskog stanovništva uslijed nerazvijenosti gradske privrede

Aktivnost H/R/SS logično bila je, i u Hrvatskoj i u BiH, pretežnim dijelom usmjerena na seljaštvo. Pa i u fazi prodora ideja HRSS u BiH sredina u kojoj djeluju njeni propagatori i agitatori, je, uglavnom, seljačka. Maglovito naslućivanje promjene postojeće društveno-ekonomske i političke stvarnosti pod zajedničkim nazivom »radićevštinu« nalazilo je najpogodnije tle među seljaštvom. Do početka organiziranog prodora HRSS u BiH, odnosno početka osnivanja njenih organizacija među seljaštvom, taj najmnogobrojniji dio stanovništva, tretiran isključivo kao objekat političkih manipuliranja, primao je tajno u svoje redove Radićeve izaslanike, agitatore stranke vjerujući u skoro ostvarenje »seljačke republike«. Sporadični izvještaji žandarmerije, policije, vojske i područnih organa vlasti sadrže, s vremena na vrijeme, i podatke o agitatorima HRSS u BiH. Podaci o propagatorima ideja ove stranke su višestruko interesantni. Djelomično opovrgavaju tvrđenja da je »u Bosni i Hercegovini organizacija stranke sprovedena odozgo, iz gradova, i sredine gradske buržoazije i odavle osvajala sela«.¹⁰⁾ (podvukao — T. I.) Istini za volju treba reći da je u BiH, kao i u Hrvatskoj, bilo slučajeva da su u širenju Radićevih ideja i organizacija učestvovala i lica koja se svrstavaju u taj sloj. Bila su to, uglavnom, lica koja su samostalno privređivala, npr. advokati, gostoničari, trgovci, pekari, bravari i sl. Bez obzira na to što je najčešće partijska pripadnost ili opredjeljenje bilo i garancija službe, ideje Radićeve stranke širili su i poneki Hrvati državni službenici, mada je ta aktivnost u pravilu kvalificirana kao antidržavna.¹¹⁾ Izvjesni među Hrvatima, posebno u urbanim sredinama, pa i oni na istaknutijim položajima¹²⁾, nisu prezali ni od kakvih opasnosti dovodeći svojom aktivnošću u pitanje egzistenciju.

Za razliku od većine ostalih partija koje su se aktivirale samo, ili naročito, u vrijeme izbora, obilježje organizacionog rada HRSS bila je kontinuiranost. Ali u agitaciono-propagandističkom pogledu ova stranka doživljava nagli razvoj tek početkom 1922. g. Pored pojedinih zastupnika ili članova Glavnog odbora, propagatori su bili pretežno domaći, mlađi ljudi. Svoje zadatke obavljali su, najčešće samoprijegorno i neustrašivo. Ispoljavajući baš te osobine, u velikoj su mjeri uticali na opredjeljenje mno-

mjenjao se spor... u korist grada... kroz 17 godina... Broj gradskog u odnosu na seosko stanovništvo porastao je samo 3,69%« (od 14,65% na 18,34%). Babić A., o. c., 41.

¹⁰⁾ Babić A., o. c., 45. Ova teza je nekrnički usvojena iz stavova koje je dr L. Đaković iznio u radu: »Istorijski aspekti nacionalnosti u Bosni i Hercegovini«, »Pregled«, br. 9/1967, str. 211.

¹¹⁾ Možda je depasirano navoditi jedan dokumenat o krajnje netolerantnom postupku vlasti prema Hrvatima kada je takvih slučajeva bilo bezbroj. Ipak, ovdje se može spomenuti podatak o »protuzakonitom otpuštanju mnogih Hrvata, željezničkih namještenika, radnika« kako je rečeno na protestnoj skupštini u Mostaru kojoj su prisustvovali istaknutiji političari različite partijske pripadnosti. Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH, Veliki župan sarajevske oblasti) dalje: VŽ SO (1925), Pov. 2261, fol. 24. (Odjelno zapovjedništvo državne straže sigurnosti u Mostaru — Gradskom kotarskom uredu u Mostaru od 21. 12. 1921).

¹²⁾ U Žepču je, navodno, ideje HRS širio Franjo Smolo, direktor Hrvatske banke, zatim Vjekoslav Pranger, šef željezničke stanice. ABiH, Pokrajinska uprava (dalje: PU) za BiH, 1922. Pov. J. B., 624.

gih za ovu stranku. Po pravilu oni su spadali među pismenije. Osim iz redova seljaka, izvjestan broj regrutiran je iz redova đaka ili studenata koji su iz mjesta školovanja ili studiranja dolazili u rodne krajeve. Najveći dio među njima su već prirodom svoga poziva bili predodređeni da komuniciraju s većim brojem ljudi. U početku, a i kasnije, među njima bilo je najviše željezničara, učitelja i uglednih seljaka. Paradoksalno zvuči, ali baš je takva ličnost agitatora, zbog svoga položaja u određenoj sredini i mogućnosti saobraćanja, bila ponekad važnija i od efikasnosti načina plasiranja ideja. Podaci koje pružaju dokumenti treba primati sa dosta rezerve. Ponavljam, djelatnost radićevaca bila je obavijena velom tajnosti što je, veoma često, prouzrokovalo i sasvim pogrešne ocjene područnih i centralnih organa vlasti o sadržini njihovih akcija. Danas se istraživači nalaze u izuzetnom položaju prilikom utvrđivanja vjerodostojnosti podataka i iz autentičnih izvora prvog reda.¹³⁾ Koliko su navodi i iz primarnih izvora nepouzdani, potvrđuje primjer iz izvještaja načelstva stolačkog sreza, prema kojem je Radićeve ideje propagiralo »nekoliko frankovačko-komunističkih tipova«.¹⁴⁾

S obzirom na strategiju HRSS — okupiti i organizirati Hrvate u redovima stranke i izboriti se za »politiku sporazuma« — primaran zadatak postao je: širenje organizacione mreže i uključivanje omladine, žena i svih odraslih Hrvata. Tako krupan zadatak bio je otezan krajnje netolerantnim stavovima organa vlasti, što je bio glavni razlog da se mreža organizacija stvarala i dalje na način nedostupan uvidu toj vlasti. U propagandne svrhe, od 1922. g. pa nadalje, pozivani su i dolazili među simpatizere HRSS u BiH pravci (dr Krnjević — Juraj i Josip, Predavec) i ostali zastupnici stranke (Babogredac, Kovačević, Čizmeković i drugi). Vodilo se računa ko se u kakvu sredinu šalje, pa je dosta uočljiva tendencija da se među seljake šalju najčešće zastupnici seljaci, a u gradove su odlažili učitelji, obrtnici, željezničari, pravnička lica i slično, mada to nije bilo apsolutno pravilo. Naročito od vremena kada je unutar hrvatskog elementa prevladala Radićeva ideja, kada su, i na selu i u gradu, uzdrmane pozicije Hrvatske pučke i Hrvatske težačke stranke (uoči izbora 1923), datira u širenju organizacija HRSS u BiH uključivanje i dijelova ovih stranaka čiji su aktivniji pripadnici, uglavnom, bili sitnoburžoaskog porijekla.

Pristašom stranke smatralo se ono lice koje odobrava program, politiku i rad stranke, a organiziranim pristašom ili članom ona osoba starija od 18 godina koja je bila upisana u imenik organizacije mesta gdje je stalno boravila.

¹³⁾ U dopisu II žandarmerijske brigade Pokrajinskoj upravi za BiH od 12. 06. 1922. godine kao glavni organizator širenja Radićeve struje u brčanskom srezu apotrofirani je sudski savjetnik Stjepan (Josip) Jozo Vučević, koji je »javno ispovjedao Radićeve ideje« (fol. 6). Ne samo da je prezime bilo netačno, nego je dva mjeseca docnije sreski načelnik iz Brčkog javljaо načelstvu okruga u Tuzli da se sudski savjetnik Stjepan Vučić »niti bavi politikom«, a da je proglašen za radićevca samo zato što je iz Drenovaca, mesta gdje su stanovnici »sve Radićeve pristaše«. ABiH PU za BiH, 1922/Prez., 10785, fol. 6 i 15.

¹⁴⁾ Ib., 8594, fol. 5 (Načelstvo sreza stolačkog — Načelstvu okružnom Mostar od 1. 07. 1922.

Organizacija stranke se u prvo vrijeme stvarala po tzv. poreznim opštinama tako da je predsjedništvo HRSS trebalo da bude obaviješteno o sastavu formiranog odbora seoske ili mjesne organizacije koji su sačinjavali predsjednika, jedan ili dvojica potpredsjednika, po jedan tajnik i blagajnik i četiri do šest odbornika. Odbor seoske organizacije sastajao se na poziv svoga predsjednika prema potrebi, ali najmanje jedanput mesečno. Tom prilikom se raspravljalo, prije svega, o političkim, a potom i o privrednim, odnosno prosvjetnim prilikama dotičnog mesta, o čemu je obavezno obavještavano predsjedništvo stranke. U prvo vrijeme funkcioniрао je i stranački odbor upravne opštine koji su sačinjavali predsjednici, potpredsjednici, tajnici, tj. sekretari i blagajnici seoskih (selских) organizacija. Ovaj se odbor sastajao jedanput mjesечно, te raspravljao o istim pitanjima kao i odbor seoske organizacije samo na nivou opštine (u BiH opštinskih izbora nije bilo sve do početka 1928. godine). Povremeno je odbor pregledao izborne liste, a permanentno je vodio račuma o širenju stranke. Predsjednik ovog odbora bio je tzv. pouzdanik HRSS koji je o svemu obavještavao predsjedništvo stranke. Tajnici organizacija bili su dužni da predsjedništvo stranke obavijeste o broju održanih sjednica, o čemu se na njima raspravljalo, koliko ima pretplatnika »Doma«, šta je učinjeno na polju pismenosti (u akcije opismenjavanja uključili su se svi ispod 40 godina starosti), kako napreduju omladinske i ženske organizacije.¹⁵⁾ Predsjednici odbora seoskih ili mjesnih organizacija sačinjavali su kotarsku organizaciju koja se sastajala takođe jedanput mjesечно. Na njihovim sastancima bilo je obavezno učešće najbližih narodnih zastupnika ili pak članova Glavnog odbora stranke.¹⁶⁾ Način organiziranja HSS-a, obaveze koje su imale organizacije od seoskih do kotarskih, uvjetovao je i odnos »baze« i »vodstva«. Taj odnos zasnovao se na neprekinutom korespondiranju organizacija sa predsjedništvom. Normalno, pomenuti odnos u izvjesnim periodima (uoči ili nakon važnih sjednica vodstva stranke, Hrvatskog narodnog zastupstva HNZ; a pogotovo u toku predizbornih priprema) bio je intenzivniji. Posebnu ulogu odigrala je ličnost predsjednika S. Radića, koji je, svojom enormnom aktivnošću i isto takvim autoritetom, bio stalno prisutan u redovima mnogobrojnih pristaša i članova. Njegove riječi i odluke primane su, gotovo redovito, u hrvatskom narodu i među članovima stranke kao nešto neprikosnoveno.

¹⁵⁾ Odbornici mjesne organizacije, naročito docnije — 1927. g. npr. — trebalo je da dobivaju stranačke novine, a ako je zbog siromaštva »Dom« dolazio samo na ime predsjednika, a plaćao ga je i čitao cijeli odbor ili organizacija, trebalo je javiti S. Radiću. Mladi do 18 godina starosti (muški i ženski) činili su mjesnu organizaciju, — »Omladina HSS«, a »pristašice su se organizirale« u samostalne ženske mjesne organizacije koje su u jednoj župi, parohiji. Njihove su predsjednice sačinjavale žensku župsku organizaciju. — »Slobodni dom«, br. 12, str. 4 (1921) i »Dom«, 21, 6 od 22. 05. 1927.

¹⁶⁾ Već sredinom februara 1921. sprovedena je u Hrvatskoj nova politička organizacija u približno 2.000 poreznih opština u gotovo 4.000 sela. — S. Radić, »Politički spisi«, 357 od Z. Kulundžića, Zagreb, Stvarnost, 1971; Broj pretplatnika »Slobodnog doma« iznosi je oko 200.000. (»Hrvatski težak«, Mostar, br. 9, str. 2 iz 1921). A sredinom 1922. HRSS je imala oko 3.000 organizacija sa blizu 1,500.000 članova — ne pristaša — »Slobodni dom«, br. 31, str. 2 (1922).

Isključivost predsjednika HRSS u odlučivanju izazivala je u BiH teže nesporazume, pa i sukobe s nekim grupama i pojedincima. U vrijeme martovskih izbora 1923. neslaganje s takvim stilom odnosa S. Radića prema lokalnim prvacima odrazilo se u pobjedi disidentske grupe Kordić-Mlinarević (kada je lista HRSS-a dobila u Ljubuškom svega 630 glasova, a disidenti 7.727 i mandat). Jedan od istaknutih prvaka stranke — M. Špijunjak — bio je (1925. g.) isključen iz njenih redova zbog neslaganja s odlukama predsjednika Radića. Nikola Krešić, poznati aktivista HSS iz Fojnice, došao je, takođe (1926. g.) u sukob sa vodstvom, a te i sljedeće (1927. g.) dr Nikola Nikić pokušao je, obećanjima nezadovoljnicima i osnivanjem nove političke grupacije, da uzdrma redove HSS. Pavle Radić je, zbog netolerantnog odnosa prema lokalnim inicijativama pred izbore 1927. g., naišao na nepovjerenje u Derventi. Bez obzira na izvjesne otpore centralističkoj organizaciji, kakva je vladala u H/R/SS bosanskohercegovački Hrvati su iz godine u godinu davali povjerenje S. Radiću i ostalim iz vođstva (nešto manje nakon odricanja od republikanstva — 27. marta 1925) stalno vjerujući da će »seljačka država« jednog dana postati stvarnost.

»Red ili pravilnik HSS« sadržavao je jednu izuzetno značajnu klauzulu oko koje su se »lomila kopljia« i koja je bila dosta često »kamen spoticanja« i za vođstvo i za organizaciju. Naime, predsjednikom i potpredsjednikom mjesne ili opštinske organizacije na selu i svake kotarske organizacije (izuzimajući zagrebačku i subotičku) mogao je biti samo »pravi seljak od pluga i motike« tj. ono lice kome je rad na zemlji bio osnovni izvor prihoda. Kao što svako pravilo ima i izuzetaka tako se i u pravilniku o organiziranju HSS predviđala mogućnost da predsjednikom pomenutih organizacija »iznimno može biti i neseljak ako ga izaberu jednoglasno sve mjesne organizacije, a vođstvo taj izbor odobri«. Vođstvo je moglo izbor odobriti »samo onda, ako je dotični najmanje dvije godine član HSS-a«.¹⁷⁾ S vremenom na vrijeme, naročito u doba predizborne aktivnosti, dolazilo je do nesporazuma, jer se iz nekih sredina — počesto baš iz BiH — pokušavao proturiti neko ko nije bio seljak »od pluga i motike« ili bar dvije godine član stranke.

Odredba da »predsjednikom organizacije ima biti po radu za stranku zasluzni seljak« praktično je imala utoliko veće značenje i šire (u Hrvatskoj) i uže (u BiH) što su »predsjednici svih seoskih organizacija« shodno pravilima stranke u principu sačinjavali odbor kotarske organizacije, čiji je opet predsjednik bio član Glavnog odbora tj. vođstva. Tako je u velikoj mjeri, gotovo automatski, obezbjeđivan visoki procenat seljaka u organizacionoj piramidi HRSS. Ali, činjenica da su članstvo ove najmnogo brojnije hrvatske građanske stranke sačinjavali pretežno seljaci, da je znatan dio rukovodećeg kadra — od seoskih organizacija do vođstva stranke sačinjavao opet seljak, mogla bi da dovede do pogrešnog zaključka: da je seljački elemenat imao utjecaja na političku djelatnost stranke u

¹⁷⁾ »Dom«, 21, 6. od 21. 05. 1922.

omjeru u kojem je bio piramidalno zastupljen. Na osnovu takvih predodžbi donošeni su i dalekosežniji zaključci.¹⁸⁾

Iako je od 1918. g. vođstvo HRSS nekoliko godina preferiralo organizacionu aktivnost, hrvatsko pitanje, kao sublimirani izraz niza nerješavanih egzistencijalnih pitanja hrvatskog naroda, dolazilo je u prvi plan. Ali, ni u početku, ni kasnije od strane vođstva HSS pod hrvatskim pitanjem nije se podrazumijevalo simultano rješavanje socijalnih i nacionalnih problema hrvatskog naroda, nego samo njegova nacionalna komponenta. Odgovor na pitanje: zašto jedna, po masi, seljačka partija u jednom, reklo bi se, revolucionarnom vremenu, nije, pa ni na riječima, a kamoli u praksi, postavljala na tapet rješavanje i socijalnih pitanja — većim svojim dijelom se nalazi u činjenici da su osnovne programske ideje, taktiku i strategiju partije, a time i konkretnu djelatnost kreirali S. Radić, kao predsjednik stranke i najuži krug njenog vođstva. Iako to nisu bili u pravom smislu riječi »kabinetski političari«, kakvi su se, po pravilu, nalazili u većini ostalih sličnih partija, ipak su se zalaganjem za ostvarenje »seljačke države«, realiziranjem »klasnog mira« — koji je podrazumijevao zajedničko djelovanje mnogobrojnog seljaštva, malobrojnog proletarijata i tankog sloja hrvatske buržoazije — nalazili na istoj idejnoj i klasnoj poziciji sa ostalim svojim partnerima iz sastava drugih građanskih partija: Slovenske ljudske, JMO itd. Idući od mjesnih organizacija pa do Glavnog odbora, Izvršnog odbora ili predsjedništva H/P-R/SS piramida se sužavala tj. sve je procentualno bilo manje seljaka. Drukčije rečeno, njihova uloga u konkretnoj politici bila je sve neznačnija. Glavni odbor HPSS činili su do 1914. godine uglavnom seljaci. Praćenje sastava vrhovnih tijela Radićeve stranke, koliko to omogućuju izvori, ukazuje na jednu osobenost svojstvenu u nizu drugih partija međuratnog perioda. Bez obzira na činjenicu da je masa pristaša i članstva bila seljačkog porijekla, bez obzira na ograda s kojima su se sučeljavali »neseljaci« i stvarno visoki procenat prisustva u redovima stranke onih kojima je izvor prihoda bio rad na zemlji — nujuže vođstvo bilo je u svim fazama, naročito poratnog razvoja, izrazito malograđansko. S. Radić, očito precenjujući funkciju izbornih rezultata, nakon 28. XI 1920. uvidjevši da vladajući krugovi nimalo ne respektiraju činjenicu što je HPSS osvojila samo u Hrvatskoj 230.590 glasova, odnosno 50 mandata, pristao je na stvaranje tzv. Hrvatskog bloka.¹⁹⁾ Ulaskom HRSS u savez sa Hrvatskom zajednicom, Hrvatskom strankom prava, docnije i Hrvatskom težačkom strankom (sredinom 1921) neformalno vođstvo hrvatskog naroda, imajući u vidu zastupnike dotičnih stranaka dobilo je pretežno sitnoburžoasko obilježje. Okupivši u svojim redovima najveći dio izbornika u Hrvatskoj HRSS postupno, ali sigurno ulazi u sve veće protivrječnosti. »Seljački program« koji je podrazumijevao

¹⁸⁾ Plenum Centralnog partijskog vijeća KPJ je s početka aprila 1921. ocjeњivao da borba HRSS »nije uperena samo protiv današnjeg režima u Jugoslaviji« već radikalniji dijelovi te stranke »levi elementi pokazuju težnju da vode borbu protiv celokupnog današnjeg postojećeg državnog i društvenog poretku«. *Pregled istorije SKJ*, Beograd 1963, 75.

¹⁹⁾ »Slobodni dom«, br. 33, str. 1 iz 1921. Kao zastupnici HTS iz Bosne u njegovom sastavu bili su profesori Jančović i Zadro i seljak Špionjak.

stvaranje »seljačke države« trebalo je da propagiraju seljaci i »neseljaci« u sporazumu, na prvom mjestu, sa srpskom (radikalnom) buržoazijom i Dvorom.

Seljaci su nastanjivali selo i okolice gradskih naselja, a sam grad je predstavljao mješavinu raznih elemenata kojima je u znatnoj mjeri ovlađavala seljačka psihologija. Ako je, prema mišljenju organa vlasti, veći dio tog stanovništva bio »politički neupućen, socijalno-kulturno zaostao, poslušan... toliko da to više nije simpatično«, onda se s razlogom moglo pretpostavljati da će »politički biti opredijeljen prema onome, ko najviše među njima poradi«.²⁰⁾ U takvim sredinama od izuzetnog je značaja oduvijek bila ličnost agitatora ili kandidata na izbornim listama. Zato mišljenje ispostave u Posušju da će birači »glasat(i) prema ličnosti kandidata koji će biti postavljen«, vrijedi kako za taj teren, tako i za ostala bosanskohercegovačka područja i šire. U Bosni vođstvo HRSS u travničkom okrugu kandidiralo je seljaka Ivana Radića, jer je njegovo prezime bilo garancija da će se znatno veći broj birača upravo stoga opredijeliti za listu HRSS.

Kao agitatori za Radićevu republiku, rasturači »Doma« javljaju se u predizbornom periodu s kraja 1922. i početkom 1923. godine različita lica po zanimanju, i to u znatnijoj mjeri iz varoši i gradskih sredina kao obrtnici, — časovničari, obućari, trgovci, pravnici, studenti. I ta raznovrsna zanimanja su dokaz više o sve većem prisustvu sitnoburžoaskih elemenata u redovima stranke. Od 62 zastupnika koliko ih je dobila HRSS na drugim izborima (18. 03. 1923 — na osnovu 473.733 glasa koji su obezbjedili 70 mandata) prema zanimanju bilo je: 25 zemljoradnika, 16 advokata, 4. književnika, po dvojica publicista i posjednika, te po jedan inženjer, krojač, svećenik, opančar, advokatski pripravnik, agronom, privatni činovnik, trgovac, zadružni činovnik, novinar, profesor, ekonom i narodni zastupnik. U BiH je HRSS dobila 67.013 glasova, što joj je donijelo 6 mandata od kojih su bila četiri zemljoradnika, po jedan trgovac i zadružni činovnik.²¹⁾ Ovi podaci ne treba nimalo da iznenađuju, a još manje da zbunjuju. Broj seljaka je zavidan, ali ipak su prevagu imali »neseljaci (25:37). Kandidati i zastupnici trebalo je da svojom strukturom budu garancija za sprovođenje politike »izbornog sporazuma«. Oni su bili faktor broj jedan koji je trebalo da u »klasnom miru« tj. uz učešće svih dijelova hrvatskog društva sondiraju teren za ostvarenje »seljačke države« u kojoj će biti pomiren interesi siromašnog, srednjeg i bogatog seljaštva, te proletarijata sa sitnoburžoaskim elementom varošica i gradova i hrvatskom buržoazijom. Te programske osnove sadržavale su u sebi duboke protivrječnosti koje su sukobljene sa isto tako protivrječnom društveno-ekonomskom i političkom stvarnošću Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, i vođstvo i stranku, dovele u bezizlaznu situaciju. Permanentno negatorski stav prema KPJ anulirao je u začetku svaku inicijativu koja je povremeno dolazila od strane komunista u cilju proširenja antihegemoni-

²⁰⁾ ABiH, PU za BiH, Prez., 1923, 1210, fol. 2.

²¹⁾ Kostić dr Laza, *Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održanih 18. marta 1923.* Beograd 1924.

stičkog fronta. Ali, vodstvo HRSS je odlučno nastavljalo da gromoglasno operira s epitetima »seljaštva«. Još u doba osnivanja stranke njeni prvaci, prije svih braća Radići su uočili da se na selu i među seljacima nalazi jedan od snažnih izvora političke moći. Od tada postupno, a u zajedničkoj državi poglavito, selo postaje jedna vrsta poligona za sticanje zastupničkih mandata, jer je baš mnogobrojno seljaštvo postajalo onaj činilac koji je u ogromnom procentu uticao na konačan ishod parlamentarnih izbora. To tim više kada se zna da su glavna uporišta HRSS bila upravo na selu, a da mogućnosti za sticanje političke uloge u gradovima nije, tako reći, ni bilo zbog stalnog odgađanja izbora za opštinske, odnosno oblasne skupštine (u BiH sve do 1927—28). Ovu konstataciju ne umanjuje saznanje da su višekratnim izborima za Narodnu skupštinu i permanentnim političkim akcijama bili zahvaćeni dijelovi gradskog stanovništva, jer je taj elemenat bio, numerički gledano (u odnosu na seoski), kroz cijelo vrijeme, u minornom položaju.

Nakon skupštinskih izbora 1923. HRSS je bila zahvaćena jednim takvim organizacionim usponom koji će u znathoj mjeri izmijeniti njenu strukturu. To važi kako za Hrvatsku, tako i za BiH. Gotovo pola miliona glasača (ne računajući omladinu i žene) stoje uz bok HRSS. Neke hrvatske građanske stranke (HPS, HTS) formalno nestaju s političke pozornice. Već u toku 1921. HRSS je u »Hrvatskom bloku« stranka »primus inter pares«. Uz inteligenciju i hrvatski radnici učlanjeni u »Hrvatski radnički savez« (HRS) su, idejno i organizaciono, pod njenim okriljem. Poneki smatraju da se već u to doba može govoriti o hrvatskom narodnom pokretu.²²⁾ Nakon tih izbora, HRSS je, brojnošću onih koji su bili u njenim redovima ili odobravali njenu političku liniju, sklonila mnoge da govore istovremeno o stranci kao pokretu. Zagrebačka »Borba«, u stvari glasilo KPJ, ne naročito naklonjena HRSS, ocjenjivalo je da su za Radića glasali »kapitalisti, većina srednje i sitne buržoazije, jedan deo inteligencije, svi bogati i srednji seljaci, ogromna većina seoske sirotinje i jedan deo radništva«.²³⁾

HRSS je, prema ovom listu, »okupila oko sebe sve slojeve i klase, pa i one koji se međusobno, i te kako, bore i pobijaju kao kapitalisti i radnici, bogati gazde i lihvari i seoski težaci, siromašni seljaci, ali HRSS nije samo okupila oko sebe te razne klase i slojeve... ona ih je skupila i obuhvatila u samim svojim organizacijama i redovima«. Po logici odnosa u HRSS i oko nje klasno-socijalno šarenilo postajalo je sve više i očevidnije obilježje sastava ove hrvatske stranke. Sam predsjednik S. Radić pisao je u »Domu« godinu dana docnije: »...već odavna vidimo i osje-

²²⁾ »U hrvatskom narodnom pokretu koji je od 1920. obuhvatilo ne samo seljake bez obzira da li su bogati, srednji ili siromašni, da li gazde ili najamni poljoprivredni radnici na njihovim gazdinstvima već i sve stanovništke gradova: obrtnike, trgovce, zelenaše, činovnike, službenike, penzionere..., slobodne profesije...» Ribar dr Ivan, op. cit. 232. Na sjednici Glavnog odbora HRSS 300 predsjednika organizacija zastupalo je 1.678 organizacija i predstavljalo preko milion organiziranih pristaša. »Slobodni dom«, br. 45, str. 2 i br. 47, str. 1 iz 1921.

²³⁾ »Borba«, nezavisni politički i društveni list. Organ Nezavisne radničke partije Jugoslavije, Zagreb, br. 14, str. 1 od 24. 03. 1923. »Radićeva 'pobeda' u Hrvatskoj«

ćamo, da HRSS više nije samo politička stranka, nego da je to najveći politički i socijalni pokret, što je dosada zahvatio narod Hrvatske». Govoreći o »gospodi«, on je istakao da prilikom ovih izbora »nisu ta gospoda pošla ni frankovačkom, ni popovskom stramputicom nego pristupiše u seljačke redove...« i ocijenio da to »učiniše ne samo zato što su redovi HRSS bili gusti i nepregledni, nego najviše zato što se kod ovih drugih izbora još jasnije vidjelo nego kod prvih, da to nije samo velika i jaka seljačka stranka, nego da je to u istinu veličanstveni nepobjedivi čovjekanski pokret naroda hrvatskoga... K toj federaciji spada danas i formalno i faktično hrvatsko organizirano radništvo...« Zaključio je da »osim toga što mnogo radništva, građanstva i školane gospode pristaje ravno uz HRSS imamo danas tu važnu pojavu, da i posebno organizirano radništvo i dvie posebne organizacije građanstva sačinjavaju s HRSS u istinu podpuni i savršeni hrvatski narod«.²⁴⁾ Iako je to sa aspekta građanske politike bio i »jedini put« okupljanja jednog naroda u borbi za svekoliku ravnopravnost, ipak je u ustrajavanju »da seljaštvo ostaje prvi i glavni faktor hrvatske politike«²⁵⁾ bilo nečeg anahronog, konzervativnog, teško prihvatljivog za ostale slojeve naroda. Naravno, to je pitanje mučilo i S. Radića²⁶⁾, ali je on sa ostalim iz vodstva nastavljao da vjeruje da će mu izborne pobjede omogućiti »politiku sporazuma«, odnosno ostvarenje »seljačke države«.

Izbori su bili i ostali »alfa i omega« za vodeće ljudi HRSS, S. Radića, posebno. Povoljni izborni rezultati trebalo je da obezbijede što veći broj mandata, a ovi učine HRSS toliko jakom da sama ili u savezu s nekim drugim strankama ostvari »sporazum« sa »predstavnicima« naroda, najčešće Narodnom radikalnom strankom (NRS).

U tom smislu, istupajući prvi put u Bosni i Hercegovini, rukovodena željom da ostvari »izbornu većinu«, HRSS je računala na muslimanski dio stanovništva. Na njenim izbornim listinama našli su se i neki Muslimani. Trebalo je da oni budu faktor privlačenja za svoje sunarodnike. Bez obzira na činjenicu da su vodstva, i HRSS i JMO, povremeno saradivala (oko »Markovog protokola« — 1923. godine, u »Federalističkom bloku« ili u »Bloku narodnog sporazuma« — 1924. g.) vodstvo najveće hrvatske građanske stranke nije nikad napustilo ideju da sa što većim brojem Muslimana u svojim redovima stekne poziciju da kao ravnopravan partner razgovora s »predstavnicom srpskog naroda« — Narodnom radikalnom strankom. I kasnije, kada je napuštena ideja »sporazuma«, kada se vodstvo HSS opredijelilo za »realnu politiku« (1926—1927) računalo se, i te kako, s muslimanskim stanovništvom, ali sada kao »Hrvatima islamske vjeroispovijesti«. Istrajavanje na toj neprihvatljivoj liniji do-

24) »Dom«, 18, 2, od 30. 04. 1924 (»Federacija HRSS«).

25) Ib., str. 3.

26) Na pitanje: »Što ćemo mi s radništvom, s građanstvom i sa školom gospodom?« odgovarao je: »Radnici su prvi i najbolji saveznici seljaštva, ali samo onda, ako nisu vladini socijalisti tj., ako nisu pristaše takve gospodske politike, koja svakoga seljaka drži glupamom... I obrtnici i trgovci naši su saveznici i prijatelji, ako nisu batinaši ili frankovci. To isto vriedi za svu školamu gospodu...« — »Dom«, 37, 2, od 10. 09. 1924.

velo je izvjestan broj Muslimana na istaknutije položaje u stranci, od kojih su neki fungirali kao njeni prvaci. Na izvjestan način takve tendencije vodstva H/R/SS »podgrijavali« su i izabrani poslanici JMO, koji su se u svojim »domovnicima« pretežno izjašnjavali kao »Hrvati«.

Od 190 kotarskih kandidata za parlamentarne izbore 8. februara 1925, 33 su imali univerzitetsku spremu, 3 su bili radnici, bilo je desetak zanatlija i trgovaca a svi ostali — znači većina — bili su seljaci od »pluga i motike.²⁷⁾ To nije ništa drugo nego nastavak odavno zauzetog kursa. Ali, kako je načelo ponekad dosta daleko od prakse i, s obzirom na težnju koja je zahvatila HRSS, bilo je dosta odstupanja od te prakse, naročito na terenu. Tako je, primjera radi, odbor kotarske organizacije u Duvnu bio sastavljen od: župnika (predsjednik), tri posjednika (potpredsjednik, drugi tajnik i blagajnik) i trgovca (prvi tajnik).²⁸⁾ Treba reći da su osnivačkom sastanku te organizacije prisustvovali predsjednici i tajnici dvadeset i jedne seoske organizacije, pa je isključena pretpostavka da među prisutnima nije bilo i takvih kandidata koji bi udovoljili pravilima organiziranja HRSS.²⁹⁾ Da ovo nije bio sporadičan ili usamljen slučaj, može se zaključiti iz dodatka predsjednika HRSS koji je objavljen u istom broju glasila stranke. S. Radić je podsjetio na red u stranci, te dodao da samo on »može od toga pravila učiniti iznimku, ako mu se cijela stvar temeljito obrazloži i opravda«. Nije propustio da istakne kako »u novije vrijeme mnoge kotarske organizacije u Bosni na ovo ne paze, pa će zato predsjednik doskora poslati u Bosnu posebne izaslanike, da ovo sve vide i prossude...« Da je to bila jedna pojava širih razmjera ilustrira i slučaj profesora Juraja Puljića iz Dervente, koji je prenebregao upute za organizaciju stranke i zaključak Glavnog odbora HRSS od 1. VII 1923, premda je još sredinom 1924. bio upozoren u Zagrebu da ne može biti tajnik kotarske organizacije. S obzirom na približavanje izbora unutar partijskih redova HRSS, pokušavao se u načelu očuvati »seljački« karakter stranke, ali je to na terenu, u BiH, naročito — bilo dosta teško. U to vrijeme HRSS je bila zaista brojno jaka politička partija. Ali, taktikom svog vodstva, zbog pristupanja Seljačkoj internacionali i čestih nepromišljenih govora S. Radića dovela je sebe, svoje partnere (u vlasti Lj. Davidovića nazvanoj »100 dana«), pa i front opozicije u bezizlazan položaj.

Otežani uslovi u kojima se našao hrvatski narod nakon primjene »Zakona o zaštiti javne bezbjednosti i poretku u državi«, (1. januara 1925), bili su glavni razlog što je za Radićevu partiju 8. februara 1925. godine glasalo čak 546.430 birača koji su izabrali 67 zastupnika i koji su joj donijeli 70 mandata (S. Radić, Košutić i Krnjević nosili su po dva mandata). Među njima bilo je: 37 zemljoradnika, 13 lica koja su se bavila advokatskim poslom, 4 književnika, po 2 profesora univerziteta, ekonoma i činovnika, te po jedan novinar, inženjer, profesor, »gospodar«, »školani gospodar«, trgovac i učitelj.³⁰⁾

27) »Slobodni dom«, 51, 3, od 17. 12. 1924.

28) Ib., 45, 5, od 5. 11. 1924.

29) Ib.

30) Kostić L., *Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS održanih 8. februara 1925*. Beograd 1926, 152—157. Različiti autori, iako su se koristili rezulta-

Dok je, u cijelini gledano, zastupljenost seljaka poslanika natpolovična, u Bosni i Hercegovini je bilo drukčije. Od 6 nosilaca kandidatskih lista, koliko je HRSS prijavila (P. Radić u dva okružja) po zanimanju bili su: po jedan književnik, veterinar, odvjetnik, težak i zadružni činovnik.³¹⁾

Ostvareni rezultati najbolja su potvrda trenda koji je vladao u redovima HSS u cijelini, u BiH posebno. To je bio najviši organizacioni uspon Radićevog pokreta, čiji bi se izborni uspjeh 8. februara 1925. mogao tumačiti kao odgovor najvećeg dijela onih Hrvata koji su imali pravo glasa na otvoreni atak režima prema pristašama HRSS.³²⁾ Odricanje od republikanizma i priznavanje dinastije ipak je »ohladilo samo izvjestan broj Hrvata«.³³⁾

Sklapanje sporazuma između Radića i radikala (»RR sporazum«) iznenadilo je mnoge neupućene. Iscrpivši sve mogućnosti da parlamentarnom »većinom« izbori ravnopravnu poziciju naspram NRS, već ranije (s jeseni 1924) pripremao je teren za priznavanje monarhije. Tim činom podgrijavao je nade mnogih da će se nešto u položaju hrvatskog naroda zaista izmijeniti, jer HSS više nije bila »pri« nego »u« vlasti. Na kraju krajeva, organizacioni uspjeh, kao primaran zadatak, bio je potpun. Vođstvo stranke moglo je, u narednom periodu, da nastavi sa obećanjima na planu zadovoljenja socijalno-ekonomskih interesa stanovništva. To je bio dovoljan »mamac« da pristaše HSS ostanu i dalje »vjerni« vođstvu. Bilo je, ipak, prilično razočaranih u bilansu djelatnosti HSS. Odražavalo se to po centrifugalnim tendencijama izvjesnih sredina (spomenuti slučajevi dr Nikole Nikića i Nikole Krešića).

S obzirom na vrijeme koje je proteklo, mnogi »neseljaci« su stekli i formalnu mogućnost za prodor na hijerarhijskoj ljestvici HSS-a, od mješnih i kotarskih organizacija, pa naviše. Sve je bio veći broj onih (naročito iz redova inteligencije) koji su se našli u redovima HSS-a, a imali su službu, kako se to kaže, »građanska mjesta«. U osnovi njihovog angažmana riječ je najčešće o golom materijalnom interesu i ugledu, a put ka tome išao je, uglavnom, preko kandidiranja za poslaničke mandate svih nivoa.³⁴⁾ Vođstvo je uočavalo te pojave i u taktici političke borbe potrtavalo već oprobana stajališta. Seljak je i dalje bio »polazište i ishodište« »seljačke

tim ovih izbora nakon objavljuvanja službenih rezultata u izvjesnoj mjeri razlikuju se kada je u pitanju precizan broj izbornika koji su glasali za HSS. Tako F. Filipović (u *Izabranim spisima*, I, str. 83 i 97) navodi cifru od 532.876 glasova. M. Marjanović (Stjepan Radić, str. 157—532) — 532.800. M. Stojadinović (*Ni rat, ni pakt*, 206 i 217) i Z. Kulundžić (Stjepan Radić, *Politički spisi* 103) navode isti broj 532.872, dok F. Čulinović u prvoj knjizi *Jugoslavija između dva rata*; str. 453—457) iznosi podatak: 545.466.

³¹⁾ »Slobodni dom«, 51, 2 od 17. 12. 1925.

³²⁾ U toku izborne kampanje bilo je uhapseno oko tri hiljade Radićevih pristaša. Dimitrijević M., *Prvi kontakt (pismeni) kralja Aleksandra sa S. Radićem*. Arhiv Vojno istorijskog instituta. Beograd, popisnik 17, 616.

³³⁾ Sredinom 1925. HSS je brojala oko 2.000.000 što muških što ženskih članova. U svemu postojalo je »na tisuće mjestnih seljačkih organizacija i preko 100 kotarskih...« — »Dom«, 7, 4 od 17. 06. 1925. i 19, 5 od 9. 09. 1925.

³⁴⁾ Ribar dr Ivan, op. cit., 218.

politike« HRS-a. Deklarativno je to stajalište permanentno aktualizirano.³⁵⁾ U tome se, pa i načelno pretjerivalo, jer se plediralo da »po mogućnosti budu birani u obćinska zastupstva samo seljaci, ili neka barem budu u ogromnoj većini«. Što se išlo dalje ka vrhu, to su vrata za »gospodu« bivala malo« odškrinutija«. U oblasne skupštine trebalo je da budu birani »što je moguće spremniji seljaci uz stručne ljudi iz naše sredine iz jednog ili drugog kotara ili županje«. Kada su bili u pitanju kandidati za parlament, onda se preporučivalo »rešetanje« uz napomenu da treba »naći što spremnije među seljacima i među gospodom za rad u odborima«. Logično je da su se za takva mesta tražila i stručnost i spremna, ali to baš objašnjava duh koji je preovladao u stranci još od 1923. godine. I ranije je isticana potreba uvlačenja stručnih ljudi, ali sada se jasno kazuje da »između naše gospode seljačkog duha i naših seljaka neće do skora biti nikakve razlike«. Umišljajući da valjda, sve što je hrvatsko diše duhom HSS-a, ističe se da »nikad više na naše liste neće doći gospoda iz gospodskih stranaka«.³⁶⁾ Po načinu sticanja prihoda za život sreski kandidati su bili pretežno seljaci ili težaci (36), trgovci i posjednici (12), zatnilije (6), činovnici (4), profesori (2), odvjetnici (3). Od 6 okruga u BiH samo u Travniku bio je kandidiran seljak, a ostali su bili: zadružni činovnik (Banja Luka), veterinar (Bihać), odvjetnik (Sarajevo), tajnik »Narodne zaštite« (Tuzla) i inženjer (Mostar).

Među osam izabranih zastupnika HSS-a u BiH bila su tri seljaka, dva advokata i po jedan ministar na raspolaganju, branitelj i trgovac. Uкупno od 61 zastupnika, 23 su radila na zemlji, 9 se bavila advokaturom, sedmorica su radila u prosvjeti — od osnovne škole do univerziteta — po petorica su bili ministri na raspolaganju i posjednici, po dvojica su bili novinari, gospodari i bravari, a po jedan među njima bio je branitelj, odvjetnički perovođa, ljekar, trgovac i župnik.

Kao i prvih godina djelatnosti, tako i pod kraj perioda koji nas interresira, bilježimo da je »seljački karakter« stranke izrazitiji idući ka bazi, u mjesnim organizacijama, kada su u pitanju sreski kandidati, a da je idući ka vrhu s neznatnim oscilacijama taj procenat sve manji. Vođstvo stranke su čvrsto držali u rukama ideolozi »seljačke države« na čelu sa S. Radićem, J. Predavcem, Đ. Basarićem, P. Radićem i ljudima koji su još od rane mladosti bili zadojeni duhom »narodne seljačke politike«. Nekolicina navedenih sa svojim najbližim saradnicima su, zbog toga društveno-ekonomskog i političkog razvoja u Kraljevini i strukturalnih promjena u stranci, te dogmatskog i ortodoksno-negativnog odnosa prema onim faktorima koji su djelovali u pravcu promjene datog stanja i odnosa, bili daleko od realnih mogućnosti da izvrše misiju koju je program zatrao — da stranka bude ona politička snaga koja će udovoljiti egzistencijalnim potrebama hrvatskog naroda.

Pošavši od veoma oskudnih podataka koji bi pružili elemente za analizu segmenata strukturalnih karakteristika H/R/SS istraživač se suo-

³⁵⁾ »...mi hoćemo da imademo većinu seljaka i u glavnom odboru i u parlamentu. Od toga načela ne popuštamo«. »Dom«, 21, 4, od 22. 05. 1927.

³⁶⁾ »Dom«, 21, 5, od 22. 05. 1927. godine.

čava sa nizom, gotovo, nepremostivih teškoća. Cjelovitiju predstavu o toj kompleksnoj i, izuzetno, značajnoj problematici, nemoguće je steći bilo da je riječ o stranci u cjelini ili pristašama i organizacijama u BiH. Donekle su olakšavajuće činjenice da je riječ o jednoj prilično kompaktnoj građanskoj političkoj stranci, koja je okupila najveći dio hrvatskog stanovništva i koja je djelovala na centralističkoj osnovi. Njene organizacije u BiH bile su u pogledu ustrojstva i djelatnosti, tako reći, identične s onima u Hrvatskoj. I djelomično prikupljeni podaci, s obzirom na način na koji su upotrijebljeni, ukazuju na neke specifičnosti i neke zajedničke karakteristike u odnosu prema drugim političkim partijama.

U organizacionom smislu postavljena je, a programatski orijentirana prema stavovima koji su bili odraz krugova van Bosne i Hercegovine. Osnivanje su inicirali, takođe, vrlo često njeni istaknuti prvaci koji nisu živjeli u Bosni i Hercegovini. Mrežu organizacija stranke sprovodili su često domaći ljudi, bilo da su samo porijeklom, bilo da su stalno živjeli u mjestu gdje su osnivane organizacije (seoske, mjesne, kotarske). Iako je u početku zastupan princip da organizacijama mogu da rukovode samo »seljaci od pluga i motike«, a »neseljaci« jedino u slučaju da su dvije godine u stranci, od njega se vremenom postupno odstupalo. Zbog toga je omjer bivao sve nepovoljniji po seljake. Nesrazmjer između seljaka i »neseljaka« postajao je sve izrazitiji idući od baze ka vrhu.

Kontinuirano komuniciranje vodstva s organizacijama i obratno, jedna je od specifičnih HSS u Bosni i Hercegovini i dio odgovora zašto je struktura stranke uopće bila takva kako to govore podaci, a time i njena djelatnost.

Ta stranka izrasla je u društveno-političkom organizmu Kraljevine SHS, razdiranom nepremostivim protivrječnostima u vezi s nerješavanim nacionalnim, socijalnim, vjerskim i drugim pitanjima, do gotovo nacionalnog pokreta. Organizaciono okupivši gro hrvatskog seljačkog naroda, izvjestan broj inteligencije i manji broj sitnoburžoaskog elementa u gradovima, vodstvo stranke nije uspjelo da realizira program. Iako se, naročito na riječima, trudilo da sačuva seljački karakter stranke, pa i u izboru kandidata za višekratno obavljene izbore, to vodstvo je, rukovođeno idejom klasnog mira, okupljanjem svih slojeva hrvatskog naroda pod stijeg H/R/SS — moralo ostati na pola puta. Uspješnom organizacijom ono je izvršilo jednu značajnu etapu nacionalne emancipacije Hrvata, ali je bilo nesposobno da ode dalje od početka. To tim više što je bilo nemoguće pomiriti interes sitnog i srednjeg proletarizovanog seljaštva s interesima seljačkih bogatuma, sitnoburžoakih elemenata (i u ideološkom i u praktično-političkom pogledu).

Sve je to još više bilo potencirano na tlu Bosne i Hercegovine, gdje su seljački interesi bivali žešće potiskivani i potisnuti nego u Hrvatskoj. To se mnogo bolje može uočiti i spoznati kroz konkretno praćenje društveno-političkog života. Na taj način, makar i djelomično prezentirani podaci o, na primjer, socijalnom porijeklu pristaša i članova HSS-a, objašnjavaju, do izvjesnog stepena, zašto je tok i sadržaj političke djelatnosti imao određene efekte.

RÉSUMÉ

STRUCTURE SOCIALE DU PARTI PAYSAN CROATE EN BOSNIE-HERZÉGOVINE JUSQU' À 1929.

C'est à la base d'un nombre assez limité de sources de premier et de deuxième rang ainsi qu'à la base des statistiques que l'auteur a essayé de nous donner certains éléments pour l'analyse de la structure nationale, sociale et celle de classes du Parti paysan croate (républicain) dès le commencement de son activité organisée en Bosnie-Herzégovine jusqu'à 1929. La possibilité de l'explication de l'activité politique du parti dans son ensemble dépend assez du degré de l'analyse concernant ce problème complexe déjà par soi-même. Les difficultés de l'analyse des changements structuraux à l'intérieur du Parti paysan croate, du sommet à la base proviennent non seulement de la quantité mais aussi du caractère des données qui se trouvent à la disposition du chercheur. L'élément de la différenciation est le plus souvent, dans cette époque, le facteur confessionnel (»catholique« ne signifie pas »Croate«). Ce sont les données sur l'orientation professionnelle du candidat aux élections, sur les députés, les membres dirigeants ou sur les partisans du parti qui ont été le facteur décisif pour la définition de leur structure sociale et celle de classes. Dans l'article, on attire l'attention sur la spécificité des rapports existant entre la population des villages et des villes comme moments importants pour l'apparition, le développement et les spécificités du Parti paysan croate en Bosnie-Herzégovine. L'activité du Parti paysan englobait dans sa majeure partie la paysannerie qui représentait d'ailleurs la partie la plus nombreuse de la population. D'après les règlements de l'organisation du parti, le paysan (exceptionnellement le »non-paysan«) pouvait devenir président ou sous-président de l'organisation du parti (locale, communale et celle d'arrondissement). Le pourcentage des paysans a été assez grand au commencement. Quoique le nombre de paysans parmi les dirigeants des organisations diminue peu à peu, il reste quand-même suffisant. Cependant, parmi les dirigeants, les mots décisifs ne provenaient jamais de ceux »qui portent la charrue«, mais de la petite bourgeoisie avec Stjepan Radić à la tête. Cela a été décisif car, à cause des rapports centralistes à l'intérieur du Parti entier, il dépendait des dirigeants quelle serait la composition de ces agitateurs en Bosnie-Herzégovine, la composition des fondateurs des organisations des listes de candidats pour les élections parlementaires, régionales et communales et la politique, c'est-à-dire l'activité du parti dans son ensemble. Si nous cherchons la réponse à la question — pourquoi ce parti bourgeois croate dans son ensemble, et par cela en Bosnie-Herzégovine aussi, a-t-il réalisé seulement une partie du programme (partie nationale) en négligeant la partie qui a la même importance (partie sociale) — nous en trouverons une partie (une partie de la réponse) dans les caractéristiques de la structure nationale, sociale et de celle de classes. La disproportion qui existait entre la masse (paysanne) et les dirigeants (petite bourgeoisie) en Croatie était encore plus grande sur le territoire de la Bo-

snie-Herzégovine. Par cela la possibilité que ce parti résolve ces problèmes nationaux et sociaux plus complexes que dans d'autres régions, a été réduite au maximum. Concernant la nationalité, le parti est resté dans le cadre du croatisme, en essayant, dans la lutte électorale, d'attirer les Musulmans, et les intérêts sociaux des dirigeants et de la masse ne pouvaient pas être résolus et même pas rapprochés.

Dr Teodoro Sala

ITALIJANSKE BAZE HRVATSKOG SEPARATIZMA (1929—1940)*

Oslonac koji je fašistička vlada pružila hrvatskom separatizmu (i fleksibilan stav koji je prema njemu imala za sve vreme postojanja ovog režima) spada, svakako, u najopširnija poglavlja istorije italijansko-jugoslovenskih odnosa između dva rata. Nije se radilo samo o marginalnoj epizodi italijanske spoljne politike: ova se intervencija, po svojoj sistematičnosti i karakteru inovacije u celokupnom procesu fašizacije države, otkriva kao specifični instrument italijanskog imperializma na podunavsko-balkanskom području.

Ovo područje spoljne politike — a postalo je već gotovo opšte mesto da se to tvrdi — pogodnije je od ma kog drugog da se na njemu ustanove elementi kontinuiteta u okviru razvojne linije koja se počela ocrtavati u liberalnoj Italiji s početka veka, a precizirala se sa začetkom, razvojem, i, najzad, krajem prvog svetskog rata.

U toku rata i posleratnog perioda, zahtev za habzburškim nasleđem u jugoistočnoj Evropi, koji je konačno doveo do hegemonije i ekonomskog, a naročito političkog prodora¹⁾, zahtev za apsolutnom kontrolom nad Jadranom, »Venecijanskim zalivom«²⁾, objava »osakaćene pobeđe« i politika »odričanja« na području od izuzetnog značaja za italijansku spolj-

*) Rad predstavlja referat koji je prof. Teodoro Sala pod naslovom »Basi italiane del separatismo croato 1929—1940«, podnio na naučnom skupu »L'imperialismo italiano e l'occupazione fascista della Jugoslavia« (Italijanski imperializam i fašistička okupacija Jugoslavije) održanom u Ankoni od 14. do 16. oktobra 1977. Pod bazom hrvatskog separatizma autor podrazumijeva ustaške baze u Italiji. (Napomena Redakcije.)

1) U vezi sa ovom težnjom za privilegovanjem »političkih« instrumenata vidi: G. Carocci, *Contributo alla discussione sull'imperialismo* u »Il movimento di liberazione in Italia« (dalje samo: MLI) januar—mart 1971, br. 102, str. 3—14 i tekst V. Foa u uvodu u P. Grifone, *Il capitale finanziario in Italia*, Torino 1971, str. XXXIII.

2) Ovo je jedan od plemenitijih naziva za Jadran u nacional-fašističkoj terminologiji. Ovu definiciju upotrebio je sam Mussolini u razgovoru s francuskim ambasadorom Žuvenelom 14. II 1933. koji se nalazi objavljen u Aloisi, *Journal* (25. IV 1932—14. jun 1936), Pariz 1957, str. 79.

nu politiku počeli su se ponovo pojavljivati u terminima slavofobije i antijugoslovenstva, možda sa različitim nijansama značenja i namera, ali uvek jedinstveni u pogledu sadržaja. Sudbina i širenje ovih tema se bolje nego u političkim raspravama posleratnog perioda mogu sagledati u opredeljenjima vladajuće klase pozognog liberalizma (ovde se radilo i o problemu unutrašnje politike počev od trenutka kada su stotine hiljada Slovenaca i Hrvata potpali pod vlast italijanske države u predelu oko istočne granice, što će reći u oblasti od izuzetnog značaja za prodor italijanskog imperializma prema balkanskim zemljama), intervencijama i bitnim stavovima različitih delova državnog aparata, na primer u finansijskoj pomoći koju su grupe industrijalaca i bankara pružale sredstvima javnog informisanja u svrhe širenja nacionalističke agresivnosti (no ovo je, kao što znamo, vid izrazite težnje za kontrolom italijanske štampe čak i kad je reč o drugim političkim pravcima)³⁾.

Teritorijalni zahtevi na Jadranu i prisustvo u podunavsko-balkanskom delu Evrope očigledno se ne iscrpljuju ni u okviru najoštijih rasističkih propagandnih rasprava: oni se uklapaju u složenu i uobličenu sliku krize prefašističkog perioda. Verovatnoća njihove realizacije gubi se pred problemima unutrašnje politike, kao i pred problemima Italije u spoljno-političkoj situaciji gde Italija nastoji da se izvuče iz tesnaca u koji je zapala posle Mirovne konferencije. Ovako je taj problem viđen u jednoj analizi ekonomskih i spoljnopoličkih odnosa tih godina:

Ako teritorijana pitanja i nedovoljni i suviše uopšteni diplomatski napori kojima je trebalo otvoriti put njihovom rešavanju odražavaju nedovoljnu prodornost i nedostatak italijanske inicijative, kao i njen zatvoreni tradicionalizam u pogledu korišćenih metoda, i nedovoljne širine horizonta, onda nedostatak poverenja u ekonomsku osnovu otkriva utolikozbiljniju prazninu, koja će postati očigledna pri određivanju položaja Italije u posleratnom periodu⁴⁾.

Upravo pred ovim problemima ekspanzionizma Lenjani (Legnani) beleži nedovoljnu usaglašenost stavova centara ekonomске moći jer se »na suštinske razlike između teške industrije i proizvodnje za izvoz nadovezuju složeni, i delimično novi, odnosi vezani za akcionarska učešća velikih banaka. Dok dvoimena Banca di Sconto-Ansaldo do kraja podržava imperialističke hipoteze, Banca Commerciale zauzima dosta kolebljiv stav koji proizlazi iz kombinacije različitih oblasti njenih delovanja⁵⁾. No, uopšte uvez:

igra na kartu teritorijalnih uvećanja biće vrlo kolebljivo održana u kapitalističkim krugovima, i ako se veza između ekonomске ekspanzije i teritorijalnih zahteva na Jadranu i u Maloj Aziji može naslutiti i dokumentovati, utoliko, s vremenom, postaje očiglednije

³⁾ Videti V. Castronovo, *La stampa italiana dall'Unità al Fascismo*, Bari 1970, poglavlje IV.

⁴⁾ M. Legnani, *Espansione economica e politica estera nell'Italia del 1919—21*, MLI, jul—septembar 1972, br. 108, str. 7.

⁵⁾ Ibid., str. 11—12.

odvajanje sve brojnijih industrijskih i finansijskih sektora, od politike Orlando i Sonina, koji, bez posebnih ciljeva na Jadranu, uporno povećavaju vojni budžet, i time slabe naš ukupni ekonomski potencijal⁶).

Što se tiče opšte perspektive italijansko-jugoslovenskih odnosa, postoje bitne razlike između politike Orlando-Sonino (Orlando-Sonnino) i linije Nitti-Sforca-Djoliti (Nitti-Sforza-Giolitti), i to su razlike ne samo među ljudima već i razlike u vremenu, uslovima i sredstvima. Menjuju se veze sprege između politike vlade i ekonomске politike, presudnu ulogu dobijaju teme blokiranja poretku, odbrane »državne vlasti«, i, najzad, »snažan« i odlučan napad na »crvenu plimu«: »Za organizacije velikih posednika, više no ikad, centralno pitanje postaje pitanje socijalnog mira: događaji koji su se odigrali narednih meseci, počev od zaposedenja fabrika, i preko znakova ekonomске krize do razrešenja italijansko-jugoslovenskih razmirica, i koji će ostati u centru oštih sukoba, sledili su izvesnu unutarnju logiku u okviru pomenutih ustaljenih odnosa«⁷).

U ovoj sažetoj analizi (u vezi sa razradom događaja koju je dao Lenjani) zanemarili smo glavne aspekte ekonomskih i političkih promena s kojima se sukobio italijanski politički sistem u drugoj polovini 1919. i prvim mesecima 1920. godine (kao što je, na primer, odnos Nitti-evog »reformizma« i faze industrijske stagnacije, već vezane za momenat ratnih troškova, kao i faze ekspanzije komercijalnih i finansijskih sektora: u ovim okvirima, italijansko prisustvo na jugoistoku Evrope dobija poseban značaj i težinu⁸). Prihvatali smo kao gotovu činjenicu oslabljenu ulogu ekonomskih odeljaka i »javnog mišljenja« direktno vezanih za imperijalističke hipoteze. Nećemo pominjati ni zakasnele posledice ekonomskе krize vezane za međunarodne ekonomski konflikti, koje se podmuklo ispoljavaju već u toku 1920. i 1921, da bi se rasplamtele u toku leta 1921. Nije potrebno napominjati ni koliko su bile ozbiljne političke posledice daljeg povezivanja širokog građanskog sloja s politikom nasilja fašističkih odreda u trenutku kad se okončavala uloga »naslednog izvršitelja« koju je, u svom poslednjem periodu, podržavala Djoliti-eva vlada⁹).

Zadržaćemo se, međutim, na nekim interpretacijama Rapalskog ugovora, koje su interesantne zbog konkretnog razvoja italijansko-jugoslovenskih odnosa, sve do preokreta koji je izazvao Musolini 1925—1926. U ovom slučaju, delimo Lenjani-evo mišljenje o Rapalskom ugovoru, naročito objašnjenje o jednodušnom prihvatanju rešenja koje vlada Sforca — Djoliti nudi o pitanju razmirica između Italije i Jugoslavije:

Rapalski ugovor svi su ocenili kao polaznu platformu italijanske spoljne politike. Bilo da se shvati kao plan za potpunu i stalnu saradnju sa jugoslovenskim narodima (Sforcino tumačenje), bilo da

⁶) Ibid., str. 11.

⁷) Ibid., str. 38.

⁸) Ibid., str. 31.

⁹) B. Ragionieri, *Dall'Unità a oggi e Storia d'Italia*, IV, 3, Torino 1976, str. 2096.

se misli na ponovno potpadanje pod austrougarski uticaj u ulozi čuvara panslavizma što je bila politika Dela Toreta (Della Toretta) za vreme vlade Bonomi (Bonomi), došlo je do opšteg prihvatanja sporazuma sa Jugoslavijom i to u svrhu prekida prinudnog mirovanja koje je tako dugo nanosilo ozbiljne štete kako na političkom, tako i na ekonomskom planu, u odnosu na strane sile kao i u unutrašnjoj politici¹⁰).

Ovde treba dodati izvesna kratka preliminarna razmatranja prelaska prefašističke spoljne politike na fašističku. Jedan od momenata koje Rapalski ugovor nije opovrgao a verovatno i nije mogao da opovrgne je mit o »velikoj moći«, kao i proizvoljno upražnjavanje tog mita, koje je činilo osovinu italijanske spoljne politike u periodu između dva svetska rata (što ne znači da treba zanemariti značaj izvesne »miroljubive politike« koja je težila »da se Italija pridruži zemljama koje bi garantovale stabilizaciju situacije u Evropi«). Ne opovrgava ga i iz tog razloga što su termini italijanske »saglasnosti« i »razboritosti« bili usagrašeni sa odnosima sa silama koje su imale tu privilegiju da su izašle kao pobednice iz prvog svetskog sukoba: ovakav stav potvrđuje i podrška koju je Rimu pružao Pariz i London, kao i pritisak koji je vršen na Jugoslaviju da državna granica bude na Snježniku, što je odgovaralo ne samo unutrašnjoj politici već i »objektivnim« potrebam politike sile.

U gotovo jednoglasnom prihvatanju Rapalskog ugovora ima i drugih mišljenja koja se cene, ako ne i više od toga. Upravo u vreme njegovog zaključivanja, predstavnici velikih banaka (Commerciale, Credito italiano, Sconto i Banco di Roma) u »poslanici« Djolitiju kažu: »treba povratiti povjerenje inostranstva, koje sa zabrinutošću gleda na društvena zbivanja u Italiji«¹¹). Ovo se odnosi na »velika strahovanja« prethodnih meseci: bilo je i pozivanja na riječki subverzivizam — što ukazuje na neke strane situacije u Italiji — koji je ocenjen kao štetan za ponovno osvajanje kapitalističkih krugova i čije su posledice novi ugovori nastojali da neutrališu.

Na relaciji Rim—Beograd postojala je, u to doba, izvesna klasna solidarnost, objektivna i indirektna, koja je bila još jedan podsticaj da se rešava pitanje odnosa dve zemlje.

Jedan od dokaza bili bi i preliminarni razgovori, vođeni početkom novembra 1920. Dva jugoslovenska delegata, Vesnić i Trumbić su se, u razgovoru sa Sforcom, najviše zadržala na »budućim opštim programima, i savezu pred habsburškom opasnošću i mogućnošću ruske pobune.¹²). Jugoslovenska vladajuća klasa, više od ruske opasnosti, plaši se unutrašnje situacije u zemlji. Počev od leta 1920. socijalna previranja postaju ozbiljna: počev od železnica, rudnika, fabrika, pa do zemljoradnika, ozbiljni štrajkovi dovode veleposednike i vladu u neugodnu situaciju. U

¹⁰) Legnani, citirani tekst, str. 41—42.

¹¹) *Dalle carte di Giovanni Giolitti. Quarant'anni di politica italiana III, Dai prodromi della grande guerra al fascismo 1910—1928*, Milano 1962, br. 322, str. 300.

¹²) Ibid. br. 316, str. 289.

isto vreme srpske centraliste zabrinjava i republikanski i federalistički program Stjepana Radića, koji uživa podršku širokih hrvatskih seljačkih slojeva. Na zaoštravanje političke borbe utiče i nagli porast broja sindikata, kao i rad Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), koja na svom drugom kongresu, u Beogradu u junu 1920. dobija naziv Komunističke partije Jugoslavije. Na izborima u avgustu, u Srbiji i Makedoniji partija je imala dosta uspeha, naročito u Skoplju i Beogradu. Na izborima za Ustavotvornu skupštinu, narednog novembra, partija je doživela veliki uspeh: stoga je krajem godine, dekretom nazvanim Obzna na stavljena uglavnom van zakona, te su počela intenzivna proganjanja komunista. Prividno je tolerisana njena parlamentarna aktivnost do jula 1921, kad je potpuno prešla u ilegalnost.

Ono što je u vezi sa Rapalskim ugovorom najinteresantnije za italijansku stranu jeste da on pada baš u vreme »pođmaklog procesa restauracije«¹³⁾, što je i obeležje poslednjeg djelitijanskog perioda. Ovim je, nesumnjivo, zaključen najopasniji nerešeni spor za italijansku diplomaciju u posleratnom periodu, ali je postignuti sporazum zaoštio sukobe između različitih vlada zbog različite interpretacije obećanja koja su davale u vezi s italijanskom spoljnom politikom i pogoršao odlučujuće sukobe na socijalnom i političkom planu unutar zemlje.

Na planu novonastalih italijansko-jugoslovenskih odnosa poseban značaj dobija pitanje nacionalnih manjina. Poznato pismo monsinjora Bartolomazija (Bartolomaci), tršćanskog i koparskog biskupa (koji prihvata ideju »miroljuštive« asimilacije Slovenaca i Hrvata i izgleda veruje u teoriju »krajnjih suprotnosti«) upućeno marta 1927. Dolitiju je dokument koji rečito napada ne samo nasilja fašističkih odreda koji ugrožavaju jugoslovensko stanovništvo u pokrajini Venecija — Đulija (Venezia-Giulia), već napada i nekažnjivost i tajne povlastice koje fašisti uživaju. Biskup je našao načina da osudi i »pretvaranja jugoslovenskih škola u škole italijanskog tipa«¹⁴⁾ za šta smatra odgovornom državu.

Musolinijevo prihvatanje politike otvaranja prema Jugoslaviji sve do 1925. treba videti kao jedan od aspekata šireg plana italijanskog prodora u podunavsko-balkanski i centralni i istočni deo Evrope. Priznavanje Sovjetskog Saveza u februaru 1924. i sporazumi sa Jugoslavijom i Čehoslovačkom iz istog perioda uklapaju se u teoriju o postojanju dvostrukе osovine Rim—Beograd—Moskva i Rim—Prag—Moskva, koja je konkursala osovinu Francuska — Mala Antanta¹⁵⁾, kao što je dalekovidno predviđao tadašnji sekretar Palate Kiđi (Palazzo Chigi), Salvatore Kontarini (Salvatore Contarini).

U ovoj početnoj fazi fašističke spoljne politike, pored opreznih i manje opreznih ispitivanja terena od strane Musolinija, osećala se opšta težnja da se fašizam uključi u postojeći državni aparat i predstavi jedinim i »pravim« predstavnikom državnih interesa u okviru politike sile,

¹³⁾ Ragioneri, citirano delo, str. 2096.

¹⁴⁾ Dalle carte di Giovanni Giolitti... III, cit., br. 334, str. 326—28.

¹⁵⁾ G. Carocci, La politica estera dell'Italia fascista (1925—1928), Bari 1969, str. 20.

baš na internacionalnom planu, gde su tada važili odnosi »verodostojnosti« i »kontinuiteta«. U ovakvoj perspektivi postaje jasnija i Musolinijeva organizacija Ministarstva spoljnih poslova, sastav personala i teorija »karijere«. I pored toga što je bila neophodna saradnja sa ovako važnim delom državnog aparata, nosiocem ne samo »trajnih vrednosti« već i sastavljenim od tehnički kompetentnog osoblja, koje bi u kratkom periodu bilo teško zameniti, ova je institucija u spoljnoj politici ipak istupala u skladu sa autoritarnim rešenjima Musolinijevog dinamizma.

Politika saradnje sa Jugoslavijom, koju je Musolini vodio — i zbog koje je izgledalo da je Rimski pakt za kratko vreme oživeo »duh« Rapalskog ugovora — nije značila samo suočavanje sa problemima tzv. »Jadranske bezbednosti«, ni uspeh propagande za aneksiju Rijeke, već je uključivala, negirajući ga verbalno, činjenično nasleđe politike Sforca — Đoliti (čiji je predstavnik, čak i u fašističkom smislu bio Kontarini). Ovo je nasleđe imalo privilegovan položaj upravo u vezi s onim gledištima i sadržajima koji su sa najviše egzaltacije govorili o nacionalnom »prestižu« koji će samo fašizam moći ubedljivo da štiti: demantovanje miroljubive politike prema Jugoslaviji koje je ubrzo usledило, nastalo je iz protivrečnosti između sporazuma iz 1920. i 1924. i jedinstvenog stava koji se formira u vezi sa sklapanjem Rapalskog ugovora¹⁶⁾.

Nova Musolinijeva agresivnost, pošto je prebrođena kriza Mateoti, bila je delom projekcija poodmakle faze zasnivanja novog režima (imenovanje Grandija za podsekretara Ministarstva spoljnih poslova u maju 1925, koje je podržao i sam Kontarini, predstavlja momenat spajanja logike »umerenjaštva« i procesa fašizacije) na spoljnu politiku, a delom i ne baš neologičan ishod interpretacije novih odnosa sa Jugoslavijom koju je davala fašistička vlada. Krfski incident 1923. i ucenjivački stavovi u odnosu na Beograd, kao počeci antiturske politike 1924 (posle zvaničnog rešenja pitanja italijanskog suvereniteta na Dodekanezu)¹⁷⁾ jasno su pokazivali da je Musolinijeva politika na Balkanskom poluostrvu i na istočnom delu Mediterana težila ka jednom širem prevratu (što je evidentno potvrdilo Musolinijevu radikalno rešavanje albanskog problema, kao i Kontarinijeve ostavke u martu 1926). To je bilo konačno demantovanje miroljubivog duha Rapalskog ugovora. Nekoliko godina kasnije (u junu 1930) najveću vlast u Ministarstvu spoljnih poslova imao je Grandi), jedan od najvećih pristalica teorije »karijere« »Guarilja (Guariglia), potvratio je da su sa intervencijom u Albaniji krajem dvadesetih godina »nadvladale potrebe za ekspanzijom i političkim kretanjima čiju je realizaciju nametnulo širenje fašizma na internacionalnom planu«¹⁸⁾.

Učešće nacionalista u fašističkom pokretu suviše je poznato da bi ga ovde trebalo ponovo isticati. Njihovo formalno učešće u redovima PNF (Nacionalne fašističke partije) početkom 1923. svakako nije bilo samo beznačajna epizoda za Musolinijevu jačanje kao i za uzajamno rasvetljavanje situacije. Ni uloga njihovih programa i njihovih pripadnika koji su se

¹⁶⁾ Legnani, citirani članak, str. 41—42.

¹⁷⁾ Carocci, citirano delo, str. 22.

¹⁸⁾ R. Guariglia, Ricordi, Napulj 1949, str. 114.

i organizaciono priključili fašističkim redovima ne treba da nas navede da zaboravimo da je njihova uloga bila prvenstveno u izazivanju nereda i »formiranju«^{19).}

Ako uzmemmo u razmatranje slučaj Manifesta, koji su Roko (Rocco) i Kopola (Coppola) hteli da uvrste prvi broj »Politike« (»Politica«), novog časopisa koji je počeo da izlazi krajem 1918. komentarišući kretanja koja je izazvao prvi svetski rat, rizikujemo da ga posmatramo iz kasnije perspektive, kad je već bila poznata pobeda suprotnog bloka nad fašizmom, sa tačke gledišta jednog naprednjeg režima. S druge strane, programska preciznost ovog dokumenta odražava ideje, predloge i konkretnе stavove koji su bili rasprostranjeni u širokim slojevima, na različitim nivoima, među klasom upravljača, političara, pripadnika administracije (i u grupama intelektualaca), kao i među nosiocima ekonomske moći.

Ovde se treba podsetiti na koji je način usvajanje podunavsko-balgarskog pitanja i odnosa s novom jugoslovenskom državom, u okviru analize koja je težila da bude najšire zasnovana (a zapravo je bila zatvorena u okvire mračnog provincijskog iracionalizma) dozvoljavalo nacionalističkim piscima da iznađu veze između ovih problema i problema posleratne nove unutrašnje politike, u snažnoj državi sa strogom hijerarhijom i preciznim klasnim opredeljenjem, što je i dozvolilo Italiji da se uključi u politiku velikih sila. Ovde pitanje »Jadranske bezbednosti« i Širenja u jugoistočnoj Evropi nije više bilo parcijalni element čisto teritorijalnih zahteva na istočnoj granici, već je ujedinjavalo ratni napor i postignutu pobedu dolazak na mesto Austro-Ugarske imperije i suparnički odnos s vodećim državama, dajući viziju novih odgovornosti buržoazije što je već bio alternativni program režima usmeren protiv »nemoćnog i parolaškog demokratizma, koji je i nehotice, ali na poguban način, utabao put anarhiji: nije bez razloga Kerenski prethodio Lenjinu.«²⁰⁾

No, analiza nacionalističkog Manifesta upućuje i na drugu stalnu temu koju je »Politika« razmatrala na svojim stranicama, a to je tema veštačkog i provizornog formiranja jugoslovenske države, kao i pitanje »improvizovane 'jugoslovenske nacije', bez istorije, bez tradicije, bez kulture, bez države, gotovo čak i bez imena«²¹). Osim toga se insistira (a i polažu se izvesne nade) na razjediničujućim elementima nove države, pridaje se pažnja separatističkim pokretima i tendencijama, koje se javljaju u trojnom kraljevstvu²²⁾. Ako sa programskih linija »Politike« (zanemarujući poznate primere drugih, upornijih i uticajnijih sektora italijanske štampe), predemo na ispitivanje konkretnih stavova vojnih i diplomatskih krugova, uočićemo da, na primer, u periodu između 1918. i

¹⁹⁾ Za italijansku istoriografiju posle rata: počev od osnovnih radova F. Gae-ta do najnovijeg doprinosa A. Asor. Rosa u *Storia d'Italia*, Einaudi IV, 2, poglavljia IV, V.

²⁰⁾ »Politica«, I, 1, 15. decembar 1918, str. 5—6.

²¹⁾ F. Coppola, *La pace italiana*, u »Politica«, citirani broj, str. 81.

²²⁾ Videti, na primer, A. Tamayo, *L'affare del Montenegro* u »Politica« III, 5, (XIV), 30. jun 1920, str. 184—200. Na istu temu: R. Pincherle, *Italia, Jugoslavia, questione adriatica nelle pagine degli scrittori nazionalisti di »Politica«* (diplomski rad na odseku za književnost Tršćanskog univerziteta, 1973—74).

1920, neprijateljski stav jednog Sonina, ili agresivnost nacionalista prema novoj jugoslovenskoj državi dobijaju sve jasnije obrise u okviru spoljno-političkih akcija. U okviru panorame tog perioda, koja je uostalom već više puta proučavana, postoji crna nit koja povezuje Badoljov (Badoglio) plan iz decembra 1918 — kojim se predlažu detalji intervencija koje bi podržale razjedinjujuća kretanja i sukobe između različitih jugoslovenskih nacionalnosti (predviđa se između ostalog, dve stotine tajnih agenta za period od dva meseca, kao i suma od dva miliona lira za njihove troškove)²³⁾ — sa ubedjenjem rasprostranjenim među »mnogim od naših diplomata« spremnim isključivo na »konceptiju prevlasti Italije na Balkanu... na bazi habzburškog *divide et impera*«²⁴⁾, što je konstatovao, i protiv čega se borio i sam Sforca u okviru svoje ministarske delatnosti: »Neki od njih će to shvatiti, ali ne mnogi.«

Ovaj nepomirljivi stav prema Jugoslaviji zasnovao se i na konkretnim tačkama Rapalskog ugovora. Znamo da je Sforcin izbor i insistiranje na granici na Snježniku bilo zasnovano na značaju koji je pridavan »strateškoj« granici: »No, ono što je najbitnije je da se javno mnjenje već naviklo na taj naziv.«

Habsburško »*divide et impera*« o kome je tako svečano, a istovremeno i tako jednostavno govorio Sforca, postalo je, posle 1925, gotovo glavni moto fašističke vlade, u cilju podsticanja politike hegemonije u jugoistočnoj Evropi: »jer — kao što je ukratko rekao Mussolini 1933. — u našem je interesu da uz granicu imamo nekolicinu slabih, umesto jedne snažne i solidne države«.²⁶⁾

Slaganje između fašističke spoljne politike i slavofobije i antijugoslovenstva nacionalističkih pisaca (koji su sa Rokom i Federconijem (Federzoni) stigli i do visokih položaja u vladu) ne ograničava se više na odnos između politike sile i sklada unutarnje situacije u zemlji (zbog čega, na primer, dolazi do denacionalizujućih proganjanja Slovenaca i Hrvata u oblasti Venecija-Đulija — što je pitanje međunarodnog karaktera — i koje postaje programski i operativni princip fašizma, za razliku od neorganizovanih pokušaja prefašističkih vlada) već se širi i na stalno rastući interes izvesnih centrifugalnih elemenata jugoslovenske politike: zasluga za isticanje ove pojave pripada G. Karočiju (Carocci) i njegovim uklapanjima ove situacije u međunarodne odnose tih godina²⁷⁾.

Vodeći računa o ovom kolebljivom »razmimoilaženju između... strategije i taktičke na međunarodnom planu« koji je i Karoči podvukao²⁸⁾ na više mesta, problemi hegemonije u balkansko-podunavskoj oblasti, kao i problemi italijansko-jugoslovenskih odnosa, uključivali su i vođenje računa o nadzoru privilegovane engleske vlade, i o konkurentskom pri-

²³⁾ I. J. Lederer, *La Jugoslavia dalla conferenza della pace al Trattato di Rapallo 1919—1920*, Milano 1966, str. 89.

²⁴⁾ C. Sforza, *L'Italia dal 1914 al 1944 quale io la vidi*, Rim 1944, str. 100.

²⁵⁾ *Dela carte di Giovanni Giolitti... III*, cit., br. 309, str. 283.

²⁶⁾ Citirano u R. De Felice, *Mussolini il duce. I. Gli anni del consenso 1929—1936*, Torino 1974, str. 447.

²⁷⁾ G. Carocci, citirano delo, poglavljia VIII i XVII.

²⁸⁾ Carocci, citirano delo, str. 53.

sustvu Nemačke, naročito posle silovitih nacističkih istupa, o francusko-jugoslovenskim odnosima i o osloncu koji je italijanska vlada imala u Parizu, uzimajući u obzir i mogućnost intervencije na drugoj, afričkoj, osovini. No, različiti uslovi i taktički momenti (koji su, s obzirom na njihovu promenljivost protivurečili nacionalističkim predviđanjima) nisu demantovali političku liniju koja je bila spremna da prati (i fašizira Jugoslaviju u četvorogodišnjem periodu Stojadinovićeve vladavine, od 1935. do 1939), da je izoluje u međunarodnim odnosima, da je razjedinjuje iznutra, da je konačno uništi direktnom agresijom 1941. godine.

Istorijska procena dosljedne agresivnosti Musolinijeve spoljne politike, naročito u odnosu na Jugoslaviju, dovela je u Italiji do podele mišljenja, te su neki, kao na primer R. De Feliče (De Felice), u okviru »ispitivanja fašističke spoljne politike«, zauzeli čisto revizionistički stav²⁹). Po jednoj vrlo diskutabilnoj periodizaciji, period do 1929—30. viđen je kao period prevlasti Musolinijeve politike »nacionalnih interesa« koja se produžuje »možda čak do španskog građanskog rata«, kad se ova politika naglo počela povlačiti pred »politikom ideoloških interesa«³⁰) — prva faza fašističke intervencije tih godina

Bila je u celini, na svoj način prilično oprezna i razumna... To je politika koja je — osim u slučaju odnosa sa Jugoslavijom — izbegavala da padne pod uticaj izvesnih grupa i izvesnih publicističkih nastojanja nacionalističke i ultrafašističke štampe (kojima Mussolini nije ograničavao program, ali koje je istovremeno držao daleko od palate Kidi) i na kojima se često insistiralo pri pokušaju rekonstruisanja »programa« fašističke spoljne politike kakva zapravo nije postojala; stvarna politika tog vremena je najvećim delom sledila tradicionalnu liniju prefašističke spoljne politike; kad je (1926—27) krenula putem revizionizma — to je, s jedne strane bilo radi unutrašnje upotrebe (težnja da se Italija predstavi kao vođ revizionističkih zemalja) a s druge strane, kao što kaže Guarilja, to je bila težnja za ponovnim stvaranjem »mogućnosti oscilovanja, već po tradiciji korisnog za nas« — i to je činila, kao što smo videli, oprezno, bez preteranog zatezanja situacije.³¹)

Da bi se uvidela razlika između »nacionalnih interesa« i »ideoloških interesa« o kojoj govori De Feliče³²) neophodno je shvatiti u kakvo se ideološko ruho (i od kakvog materijala) odevala fašistička interpretacija, a naročito praksa, tih »nacionalnih interesa« i, s druge strane, shvatiti koje su snage i koji stvarni mehanizmi nastajali i razvijali se u okviru ovog režima i na koji način su nastojali da zastupaju dobro »nacije« unutar i izvan granice, u trenutku kad se potvrđivala fašistička spoljna politika »ideoloških interesa«. Nema ničeg »ideološkog« niti »nacionalnog u

²⁹) R. De Felice, citirano delo, poglavljje IV.

³⁰) Ibid., str. 335.

³¹) Ibid., str. 337—338.

³²) U vezi sa ovim videti G. Santomasimo, *Il fascismo degli anni '30* u »Studi storici«, XVI (1975), br. 1, str. 102—125.

pomoći koju Musolini, počev od 1927—28. pruža makedonskim teroristima i hrvatskim separatistima, ili austrijskom *Heimwehr-u*, kao ni u vezama sa bavarskom desnicom, uspostavljenim nekoliko godina ranije, niti vezama s šećkim fašističkim klerom i nacionalistima i antisemitima Gömbös-a u Mađarskoj. Nema ničeg »nacionalnog« ni »ideološkog« ni u predlozima koje Musolini daje nemačkom ambasadoru Haselu u decembru 1932. o podeli podunavsko-balkanskog bazena na uticajne zone između Italije i Nemačke i na kojoj istovremeno vredno radi italijansko Ministarstvo privrede.³³⁾

Što se tiče politike prema Jugoslaviji, osnovni problem predstavlja značaj te politike u sistemu međunarodnih odnosa u kojima povremeno, više ili manje direktno, figurira i Italija u periodu između dva rata. Svakako u fašističkoj spoljnoj politici italijansko-jugoslovenski odnosi nisu imali toliki značaj kao englesko-francusko-italijanski, ili kao stalno nadmetanje sa Nemačkom (akutno naročito u jugoistočnoj Evropi, gde se težilo sistemu saveza između Rima i Berlina). No italijanski stavovi u odnosu na Beograd sadržali su izvestan prevratnički potencijal pun preciznih i nasilničkih operativnih komponenti. Ovaj stalni pritisak uticao je ne samo na unutrašnju stabilnost jugoslovenske države već i na nesigurnu ravnotežu čitavog podunavsko-balkanskog sektora, ukrštajući se, na primer, sa unutarnjom dinamikom Male Antante, pružajući oslonac mađarskom revizionizmu i pojačavajući kontrolu nad Albanijom. Ipak nije stvorio nikakvu stvarnu prepreku nemačkom nadmoćnom prodoru. Ova italijansko-jugoslovenska politika predstavljala je, kao što smo videli, jedan od bitnih aspekata unutrašnjeg procesa fašizacije italijanske diplomatičke.³⁴⁾ Nju su zapravo povremeno demantovale oprenze miroljubive izjave koje je Musolini rado ubacivao među one otvoreno ratoborne.

Pošto je jednom odabran put, sa dva tiranska ugovora 1925. i 1927. kontrole nad Albanijom s izrazito antijugoslovenskim ciljevima, u atmosferi stalnog zatezanja odnosa sa Francuskom, koja je bila u savezničkim odnosima s Beogradom (francusko-jugoslovenski ugovor od novembra 1927), Musolini je u istom periodu stvorio dva druga fronta za stabilizaciju programa spoljne politike. Pakt s Mađarskom u aprilu 1927. otvorio je u Budimpešti mogućnost ponovnog naoružanja i stvorio osnovu italijansko-mađarskog saveza, a u svrhu revizije trijanonskog ugovora što je i javno realizovano u martu i aprilu 1928). Istovremeno, kako se seća Karoči »Musolini je započeo seriju tajnih kontakata sa subverzivnim organizacijama na Balkanu, i ti su kontakti ubrzo dobili izuzetan značaj za fašističku spoljnu politiku«.³⁵⁾

Albanske izbeglice, prebegli bugarski seljaci, makedonski teroristi i hrvatski separatisti čine manje ili više trajne pione na ovoj šahovskoj ploči: ukrštanje ovih grupa i njihovo organsko povezivanje od strane fa-

³³⁾ V. J. Petersen, *Hitler e Mussolini. La difficile alleanza*, Bari 1975, str. 87—88.

³⁴⁾ Caracci, citirano delo, str. 33.

³⁵⁾ Ibid., str. 84. U vezi sa složenijom interpretacijom italijanskih imperijalističkih težnji na Balkanu od presudnog je značaja studija: G. Zamboni, *Mussolini expansion politik aus dem Balkan*, Hamburg 1970.

šističke vlade su karakteristike ove intervencije (što predstavlja razliku u odnosu na sektorskiju podelu u okviru Badoljovog plana iz 1918. koji je imao za cilj narušavanje jugoslovenskog državnog jedinstva). Ovo povezivanje različitih grupa vršili su, iz razloga bezbednosti, posebni diplomatski agenti: poznat je slučaj Vitoria Macotija (Vittorio Mazzotti), koji između 1927. i 1933. operiše po balkanskim zemljama, i koji pominje i ulogu izvesnog Đuzepe Rencetija (Giuseppe Renzetti)³⁶⁾ u Nemačkoj, kao i ulogu nekih novinara kakav je Italo Cingareli (Italo Zingarelli) iz »La Stampa«-e, koji je bio vrlo aktivan u Zagrebu u toku leta 1928, a isto tako pominje i starog nacionalistu Roberta Forges Davancatija (Forbes Davanzati) (veterana u odnosima sa Hrvatima), urednika lista »Tribuna«³⁷⁾. Ovo ne predstavlja novinu u međunarodnim odnosima: ono što je važno jeste činjenica da su se ti ljudi pojavljivali i u svojstvu agenata fašističkog režima (mada ne uvek u službi PNF), te su, dakle, bili instrumenti najneposrednije političke kontrole.

Bitan je i stav takozvanih ljudi od »karijere«: na osnovu veza sa Dućeom mnogi od ovih »slugu države« (ove su se veze zasnivale na manje ili više iskrenom ubeđenju), imajući u vidu kakva je atmosfera i kakav je praktični duh vladao u palati Kiđi, godinama su podržavali jadranski mit, neprijateljski stav prema novoj jugoslovenskoj državi, teoriju o prevlasti jugoistočne osovine (alternativno uzevši u obzir i »afričku osovinu«), sve u svemu podržavali su težnje ka politici »velike sile«, te nas ne čudi što je najveći deo ovih »karijera« sadržao »u sebi više beskrupuloznosti i makijavelizma nego što ih je imao i sam Grandi«, kao što kaže De Felice, misleći pri tom na još jednu suštinsku objektivnu težnju: »osigurati Italiji kolonijalno carstvo«.³⁸⁾

Razmotrimo slučaj, o kome govori Karočić³⁹⁾ gde su podršku jugoslovenskim prevratnicima (zanemarićemo početak ovih događaja) pružila dva italijanska ambasadora u Beogradu, Bodrero (Bodrero) (sve do prve polovine 1928) i Gali (Galli) (od 1928. do 1935). Prvi, koji je zbog ove svoje delatnosti i udaljen iz Jugoslavije, se još u maju 1927. pokazao spremnim (u jednom telegramu Musoliniju) na izvesno »ublaženje spoljnog pritiska« na Jugoslaviju, smatrajući da će to, svakako »izazvati nesumnjivo oštре unutarnje sukobe koje trenutno koči jedino strah od spoljne opasnosti«:

Mirovni ugovori — pisao je Bodrero — ispravili su mnoge nepravde koje su nam bile nanete, ali ostaje nepobitna činjenica da se uz našu istočnu granicu, umesto snažne, jedinstvene države kako u pogledu tradicije, tako i u pogledu rase i religije, kakva je mogla biti Mađarska, nalazi kolos na glinenim nogama, koji u pogledu etničkog, verskog i društvenog sastava pokazuje takve slabosti i negičnosti da država kao naša veštим manipulisanjima po pitanju lo-

³⁶⁾ U vezi s Mancotijevom aktivnošću videti: Carocci, citirano delo, str. 85, 172; i u br. 5, str. 292. U vezi s Rencetijem videti R. De Felice, citirano delo, str. 431—32, i Petersen, citirano delo, str. 19—20., kao i ad vocem.

³⁷⁾ O Zingareliju i Forgesu videti Carocci, citirano delo, i ad vocem.

³⁸⁾ R. De Felice, citirano delo, str. 396.

³⁹⁾ Carocci, citirano delo, str. 176—181.

kalnih unutrašnjih sukoba može da ostvari političku i ekonomsku dominaciju⁴⁰).

Gali počinje svoje službovanje u Beogradu u periodu zaoštrene unutarnje krize — leta 1928 — koji je označen i atentatom na Stjepana Radića, vođu Hrvatske seljačke stranke. Hrvatska je na rubu republikanske i separatističke pobune. Iz tog doba datira povezanost fašističke vlade⁴¹) s reakcionarnim krilom hrvatske nacionalističke i antikomunističke grupe *Frankovaca*. Veze iz Zagreba šire se u emigrantske centre kao što su Beč i Budimpešta. U Italiji se najveća pažnja poklanja budućem poglavniku, Anti Paveliću. Odmah posle državnog udara kralja Aleksandra, u januaru 1929, grupa sledbenika advokata Pavelića s njim na čelu, osniva organizaciju »buntovnika« ili »pobunjenika«, odnosno ustaša (Ustaška hrvatska revolucionarna organizacija — UHRO) koja prelazi u ilegalnost i počinje s terorističkom delatnošću⁴²).

— Galijev stav se delimično podudara a delimično razlikuje od stava njegovog prethodnika:

Oslonac koji pružamo hrvatskim zahtevima treba da im omogući što duži nesmetan razvoj u okviru kraljevine SHS, da stimuliše propagandu koja će ovu državu oslabiti i razjediniti u toj mjeri, da u slučaju vojne intervencije bude moguće na odlučan i konkretn način izvesti otcepljivanje Hrvatske⁴³).

No Gali strahuje i predviđa da bi »potpuno otcepljenje značilo ne samo krah Versajskog ugovora, već i neuspeh samog Anschluss-a«. Tačkođe strahuje i od formiranja nove »velike Mađarske« (kao i od »reformisanja jugoslovenskog državnog aparata po uzoru na austrijski (samostalne vojske a jedino zajednička spoljna politika i finansije) što bi za nas bilo gore rešenje«⁴⁴).

Ako bi se izbegle sve ove opasnosti nastala bi... nova Hrvatska, nezavisna, ali politički i carinski podređena vlasti Kraljevine Italije, sa sporazumima koji bi Mađarskoj omogućili izlaz na Jadran, što bi označilo konačno ostvarenje plana Jadran — »Mare Nostrum«⁴⁵)

Na onovu ovakvih »podsticaja« (kao što je Musolini voleo da mu se kaže), Gali je u septembru 1928. pisao:

Najbitnije je, da se u momentu odlučujuće krize potpomognе raspadanje ove države. Ovo treba da se ostvari pod našom kontrolom, tako da buduća država bude u našoj orbiti, ako ne i pod našom potpunom vlašću.

⁴⁰) *Documenti Diplomatici Italiani* (u daljem tekstu DDI), VII, 5, Bodrero — *Musoliniju*, 18/5/1927, str. 211—12.

⁴¹) *Carocci*, citirano delo, str. 171.

⁴²) U vezi s internacionalnim aspektima ustaškog pokreta, kao i njegovog unutarnjeg razvoja, videti L. Horay — M. Broszat, *Der kroatische Ustascha-Staat 1941—1945*, Stuttgart 1965.

⁴³) DDI, VII, 6, *Gali — Mussoliniju*, 25/9/1928, str. 6.

⁴⁴) Ibid., str. 466.

⁴⁵) Ibid.

Današnja politička snaga Italije drugačija je nego u periodu od 1915. do 1922. Danas se može zamisliti da intervenišemo u sukobu tri velike rase, italijanske, slovenske i germanske, pri formiranju jedne nezavisne države koja bi politički bila vezana za našu, na teritoriji koja etnički ne bi bila italijanska ali bi mogla poslužiti kao most za prođor u centralnu Evropu, što nam i daje pravo da ovako postupimo⁴⁸⁾.

Gali je po idejama blizak nacionalistima i fašistima iz Trsta i Južno-slavenske krajine koji su raznim vidovima ekstremističkog ponašanja uzeli učešća u politici slavofobije i antijugoslovenstva (misli se na članove Tršćanskog odbora rezervista i na antislovenske sledbenike Suvica (Suvich) i Tamaro-a (Tamaro). Iz jedne depeše od novembra 1928. vidi se da je Musolini poverio Fulviju Suvicu (budućem podsekretaru Ministarstva spoljnih poslova) zadatku o održavanju »aktivnog kontakta« s hrvatskim separatistima.⁴⁹⁾ Tršćanski predstavnik, uporan i saglasan sa Galijem, predložio je u te svrhe formiranje tajnog komiteta sa Suvićem na čelu. Poznat nam je ishod tog predloga koji je u tom trenutku izgledao stavljena na stranu⁵⁰⁾. Očito je da je upravo Trst bio značajna baza konspirativnih intrig i ustaški snađbevač oružjem⁵¹⁾.

U sintetičkoj rekonstrukciji porekla hrvatskog separatizma i njegovih veza s fašističkom spoljnom politikom treba razmotriti i Grandijevu ulogu: u svojstvu prvo podsekretara a zatim i ministra spoljnih poslova, Dino Grandi bio je tipičan predstavnik fasade koju je fašizam želeo da prikaže međunarodnoj javnosti. U jednom izveštaju od aprila 1930. upućenom Musoliniju, čiji je veran »učenik bio« (»ti si najmilije utočište moga duha«) podvukao je: »ovo je prvi put da se fašistička Italija predstavlja preko sopstvenih diplomata u Ministarstvu spoljnih poslova ne oslanjajući se na staro liberalističko nasleđe«⁵²⁾.

Tehničko-politički doprinos Grandijev u procesu fašizacije nadovezivao se na famu »umerenjaštva« (kao proizvod operativnih kapaciteta fašiste »desničara« i lokalnog političara ekstremiste koji teži »legalizaciji«⁵³⁾). Tako se, na primer, pored razvoja i legalizacije fašističke delatnosti u inostranstvu (pod kontrolom i uz saradnju diplomatskih i konzularnih predstavnika)⁵⁴⁾ Grandi morao pozabaviti i »sitnim kuhinjskim poslovima«⁵⁵⁾ oko povezivanja sa balkanskim prevratničkim vođama. Za vreme njegovih neposrednih odgovornosti u ministarstvu (uzimajući uvek u obzir Musolinijevu vodeću ulogu u vladu) prva ustaška baza u Italiji for-

⁴⁸⁾ DDI, VII, 7, Galli — Mussoliniju, 25/9/1928, str. 6.

⁴⁹⁾ DDI, VII, 7, Galli — Mussoliniju, 10/11/1928, str. 65—67.

⁵⁰⁾ V. Carocci, citirano delo, str. 178.

⁵¹⁾ DDI, VII, 7, Izveštaj »inženjera«, 13/7/1929, str. 522—23. V. kao i dokumentarni prilog br. 1.

⁵²⁾ Cit. iz R. De Felice, citirano delo, str. 369, br. 2.

⁵³⁾ Videti E. Santarelli, *Storia del fascismo*, cit. II, Rim 1973 (2a), str. 256—259; 313—18; Carocci, citirano delo, str. 27—29.

⁵⁴⁾ V. Santarelli, *Storia del fascismo*, cit. II, str. 97; Carocci, citirano delo, str. 27—29.

⁵⁵⁾ Carocci, citirano delo, str. 175.

mirala se, kao što ćemo videti, na prilično neupadljiv način. Opreznost sa kojom se tadašnji podsekretar odnosi prema hrvatskom separatizmu⁵⁴⁾ potiče verovatno iz perioda njegove ekspanzionističke politike.

Grandijeva uloga, uzimajući u obzir njegovu ministarsku funkciju, ukazuje na jedan drugi aspekt italijansko-jugoslovenskih odnosa vezan za širi plan međunarodnih odnosa kao što su: povezanost evropske i afričke politike, strahovanje od nemačkog vojnog potencijala i saradnja s Francuskom i Engleskom posle kraha Lokarnskog ugovora i problemi ekonomskih i finansijskih veza sa SAD. Pitanje jugoslovenskih i podunavsko-balkanskih odnosa u okviru fašističke spoljne politike prešlo je iz faze direktnе agresivnosti u fazu pokušaja uključivanja velikih sila u politiku italijanske hegemonije u jugoistočnoj Evropi (to je slučaj tzv. »podunavsko-balkanskog Lokarna«⁵⁵⁾) koji je propao početkom 1926, kao i početnih programa koje je Musolini izneo prilikom sklapanja četvornog pakta 1933.⁵⁶⁾

Politika ubedivanja u odnosu na Francusku imala je u toku Grandijevog mandata direktnе veze sa podunavsko-balkanskim pitanjem: »neoprednost — ukoliko se dođe do globalnog sporazuma sa Francuskom — normalizacije odnosa sa Beogradom, (podvukao je Grandi na sednici Velikog saveta 2. oktobra 1930) informiše nas De Feliče.⁵⁷⁾ »No taj sporazum, piše De Feliče, bio je vezan za mogućnost da se Pariz prisili na sporazum sa Rimom pod uslovima koje bi Rim nametnuo.«⁵⁸⁾ U međunarodnim raspravama o razoružanju za Grandija »najveće koristi bilo bi od činjenice da je svako izjašnjavanje u prilog razoružanja bilo upereno protiv francuske hegemonije u Evropi, što bi, u kombinaciji sa politikom umerenog revizionizma, moglo povećati odlučujuću ulogu Italije i prisiliti Francusku da pokuša da se sporazume sa njom.⁵⁹⁾ Otuda i pitanje na koje, po De Feličevom mišljenju, treba dati odgovor mnogim zemljama: »kakav je bio stvarni doprinos anti-Francuske-Italijanske politike pitanju mira u svetu, u trenutku kad je pretinja nemačkog nacionalizma i revanšizma počela da se javlja ne više u dalekoj perspektivi već kao bliska budućnost?«⁶⁰⁾. Zato je teško shvatiti zamerku koju De Feliče upućuje Grandiju: »učiniti Italiju velikom silom u okviru miroljubive politike, ne samo alternativne Francuskoj, već i modernije, bilo je u skladu sa trenutnim političkim i ekonomskim teškoćama u Evropi i sa aspiracijama drugih država kao i međunarodnog javnog mnenja.«⁶¹⁾

⁵⁴⁾ Ibid., str. 176.

⁵⁵⁾ Ibid., str. 51—52.

⁵⁶⁾ Ibid., str. 241; R. De Felice, citirano delo, str. 446. i br. 1.

⁵⁷⁾ R. De Felice, citirano delo, str. 381, br. 1.

⁵⁸⁾ Ibid., str. 393.

⁵⁹⁾ Ibid., str. 383.

⁶⁰⁾ Ibid., str. 387; u vezi s posledicama u italijansko-francuskim odnosima u ovom periodu u centralnoj i jugoistočnoj Evropi videti M. Sz. Ormos, *A propos de la sécurité est-européene dans les années 1930* u »Acta Historica«, XVI (1970), br. 3—4, str. 307—321. U vezi s nepostojanošću Male antante videti M. Vanku, *Mala Antanta 1920—1938*, Titovo Užice, 1969, a po pitanju odnosa sa Jugoslavijom: V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918—1933*, Beograd 1971.

⁶¹⁾ R. De Felice, citirano delo, str. 381.

Upravo na osnovu dokumentacije koju je izneo De Felice, moguće je sagledati prevratnički karakter politike Grandi — Musolini. Izgleda da se Italija na međunarodnom planu između kraja '20 i početka '30 pripremala za pljačkaške pohode koji ne samo da nisu isključivali već su favorizovali ukrštanje težnji za autonomijom i težnji za sklapanjem sporazuma i »mirovnih ugovora«. Stoga ne izgleda prihvatljiva (izuzimajući, možda, najekstremističke delove partije) ideja o »nepristrasnosti« italijanske spoljne politike koju nameće Grandi, kao ni razlika između »diplomatijske i politike«⁶²⁾ niti davanje privilegovanog položaja taktici »koja se, da bi uspela — to su Grandijeve reči sa sednice Velikog saveta iz oktobra 1930 — služi plemenitim načelima, savitljivošću, iskustvom, i koja mora doneti koristi.« Nešto dalje, dao je objašnjenje: »Demokratija se iz navika bori protiv fašizma koji napada u ime Večnih principa. Nije predviđela da će se fašizam u jednom trenutku poslužiti baš tim Večnim principima da bi je uništio.«⁶³⁾

Takođe u prepisci s Musolinijem stoji (takođe De Feliceov citat):

Moramo uzeti najvećeg mogućeg učešća u evropskoj politici. Pri tom treba koristiti diplomaciju, intrige, pomalo makijavelizma, više no što smo to dosada činili⁶⁴⁾.

Nije začudujuće što je 1929., na početku svog ministarskog mandata, Grandi veoma efikasno objasnio svoja gledišta (koja su bila i gledišta fašističke vlade) o pitanju zbivanja na susednom Balkanskom poluostrvu:

Jadransko more više nije dovoljno da odeli slovenske narode od naše mediteranske rase. Potrebno je da se oko Jadrana, koji po prirodi deli Istok od Zapada, konstituiše niz država, koje bi, od Otranta do Snježnika, stvorile most pod italijanskom upravom. To smo ostvarili sa Albanijom, potrebno je učiniti isto i s Hrvatskom. Stara Cezarova a kasnije i Napoleonova politika poklapaju se sa Musolinijevom. Voljom sudbine je Sava još uvek granica između Istoka i Zapada kao što je još Dioklecijan odredio. Sava takođe posle Nikejskog sabora, deli zapadnu katoličku od istočnjačkih crkvi.⁶⁵⁾

Ovo su mogle biti i Paveliceve reči: žrtve ovakvog razgraničavanja Istoka i Zapada bile bi hiljade pravoslavnih, koje bi podjednako revnosno progonile i ustaše i katolička crkva, gde su ustaše bile obučavane i snabdevene u Italiji i slane u Hrvatsku posle 1941.

Ova ustaška organizacija ponikla na italijanskom tlu uz podršku Musolinija i njegovih sledbenika bila je samo jedno od oružja za napad na Jugoslaviju, a takođe i jedno od sredstava za vršenje pritiska i ucenjivanje velikih sila.

Citava serija dokumenata iz Državnog arhiva može da posluži za rekonstruisanje događaja koji se u toku narednih dvanaest godina odvijaju u ustaškim bazama u Italiji. Reč je posebno o izveštajima generalnog

⁶²⁾ Ibid., str. 380.

⁶³⁾ Ibid., str. 379, br. 2.

⁶⁴⁾ Ibid., str. 378—79.

⁶⁵⁾ Iz izveštaja Ministarskom savetu od 0/11/1929, cit. iz R. De Felice, citirano delo, str. 381.

inspektora Javne bezbednosti, Etora Kontija (Ettore Conti), koje je ovaj između 1933. i 1941. podnosio svojim pretpostavljenima (šefu policije i funkcionerima Ministarstva spoljnih poslova) referišući o kontroli nad Pavelićevim pristalicama i samim Pavelićem, koji je često boravio u Italiji.⁶⁸⁾

Ove informacije odražavaju i ograničenost Kontijevih gledišta. (Konti je sakupio i mišljenja visokih političkih ličnosti: na primer, u slučaju marsejanskog atentata, podatke o internacionalnoj ustaškoj povezanosti i kontaktima između Stojadinovića i Pavelićevih pristalica, o čemu u ovoj studiji nije bilo više reči).

Uz predlog da se sve posmatra u svetlu fašističke spoljne politike, zanemarićemo uporednu analizu različitih unutarnjih ustaških struja, njihovih pristalica i njihove međunarodne terorističke delatnosti. Kontijeva razmatranja mogu se dopuniti dokumentacijom sačuvanom u arhivu Ministarstva spoljnih poslova i u arhivima u inostranstvu.

Iako nije naučna studija, želimo ipak izričito upozoriti na rad Đakoma Skotija (Giacomo Scotti)⁶⁹⁾ — jugoslovenskog Italijana koji je veoma zaslužan za upoznavanje italijanske javnosti sa značajem i posledicama ustaške aktivnosti u Jugoslaviji, u Italiji, na oba kontinenta i pre i posle rata. To je ozivljavanje hrvatskog fašizma i kombinacija čije posledice i danas predstavljaju opasnost.

Kad je prvog marta 1933. generalni inspektor Javne bezbednosti, Etore Konti, primio od šefa policije Bokinija (Bocini), naredbu da se »angažuju na poznatom zadatku«⁷⁰⁾ ustaška organizacija je već uhvatila korena u Italiji.

Sa definitivnim preseljenjem Pavelića i njegove porodice, maja 1929. on je

dobio adekvatnu pomoć za potrebe organizacije kao i sopstvene, a ova se pomoć povećavala kad je u našoj zemlji oformio organizacioni i upravni centar hrvatskog separatizma... Od početka svog boravka u Italiji Pavelić je bio u vezi sa Kortezom (Cortese), funkcionerom Ministarstva spoljnih poslova, koji je bio i zadužen za kontakt sa njim. Sledi da je Kortese, uz podršku Ministarstva unutrašnjih poslova, prihvatio da omogućava ulazak u Italiju elementima koje je označio Pavelić⁷⁰⁾.

Posle ovih prvih organizacionih poteza, Pavelić se seli iz Bolonje (Bologna) u Livorno (Livorno) i Areco (Arezzo), bilo je, zapravo i više ovih seoba, naročito oko istočne granice, što potvrđuju drugi izvori iz policijskih arhiva⁷⁰⁾.

⁶⁸⁾ Archivio centrale dello Stato, Ministero dell'Interno, Direz. Gen. P. S., Affari riservati, Ispettorato generale P. S. Pisà, *Fuorisciti croati*. (u daljem tekstu cit. ACS, FC).

⁶⁹⁾ G. Scotti, *Ustascia tra il fascio e la svastica. Storia e crimini del movimento ustascia*, Udine 1976.

⁷⁰⁾ Telegr. br. 3966/443, ACS, FC, B. 5/VII.

⁷⁰⁾ Izveštaj od 14/10/1936, ACS, FC, B. 5/III.

⁷⁰⁾ ACS, min. Int. DIR. Gen. P. S. Aff. ris. Polizia politica, B. 84, cat. H. 135. *Attentato contro re Alessandro*, Beč, 29/11/1934; ACS, FC, izv. od 14/10/1936. cit.

Konti tvrdi da je 1932. Pavelić koji je tada bio u Breši (Brescia) dobio od italijanske vlaže ovlašćenje da formira »jedno naoružano jezgro«⁷¹⁾. Ova odluka pada u vreme formiranja »hrvatskog« odeljenja u Ministarstvu spoljnih poslova, koji je poveren Paolu Korteze, stručnjaku za balkanska pitanja (radio je u Albaniji između 1926. i 1928).

Musolinijev povratak u Ministarstvo spoljnih poslova u julu 1932. nametnuo je italijanskoj spoljnoj politici »dinamizam« u kome se takтика agresije u centralnoj i jugoistočnoj Evropi (naročito ona usmerena protiv Jugoslavije) ukrštala s težnjom za postizanjem »direktorijuma« velikih sila — kao što je trebalo da označi Četvorni pakt, prema italijanskim predviđanjima — što je bila politika suprotna politici Društva naroda. Ovaj je direktorijum isključivao jednu veliku силу koja je već bila donekle izolovana — Sovjetski Savez.

Nije potrebno podsećati da je prva polovina tridesetih godina u Italiji period zaokreta za italijanski kapitalizam koji se sukobljava sa međunarodnom ekonomskom krizom: »državne intervencije po pitanju opštih interesa sistema postaju vrlo odlučne i organizovane«⁷²⁾. To je proces koji se odražava (i razvija) na odnos fašističkog režima i međunarodne situacije.

Sporazumi sa dva desna suseda, Bečom i Budimpeštom (na vlasti se smenjuju Dolfus (Dolfuss) i Gembeš (Gömbös) od maja do septembra 1932) imali su revizionistički sadržaj i bili otvoreno neprijateljski nastrojeni prema zemljama Male Antante, a ucenjivački se odnosili prema Francuskoj. Takođe su bili prepreka za *Anschluss*, za prodor Nemačke na Balkan: no već tada se nije isključivala mogućnost italijansko-nemačke saradnje u ovoj oblasti⁷³⁾. Ovo je potvrđeno poboljšanjem odnosa između PNF i Nacional-socijalističke partije. Ako se u novonastaloj međunarodnoj situaciji zadržimo na Musolinijevoj ulozi u »hrvatskom pitanju«, uočićemo znake zaoštravanja u skladu s ulogom koju je Rim namenio ustasha (povezivanje s mađarskim ponovnim naoružanjem i podrška austrijskom Heimwehr-u)⁷⁴⁾.

Događaji koji su počeli da se odvijaju između 1932. i 1934. u ustaškoj bazi u Italiji (koja je zbog Pavelićevog prisustva dobila vodeći karakter za celu internacionalnu organizaciju; odnosu prema samom centru za vojnu obuku Janka Puszta u Mađarskoj, poverenom takođe jednom od istorijski poznatih vođa pokreta: Gustavu Perčecu) pokazuju da je neosnovana interpretacija koju daju izvesne italijanske istoriografije i po kojima

⁷¹⁾ ACS, FC, izv. od 14/10/1936. cit.

⁷²⁾ E. Fano Damascelli, *La «restaurazione antifascista liberista». Ristagno e sviluppo economico durante il fascismo*, MLI, juli-septembar 1971, br. 104, str. 78.

⁷³⁾ Vidi belešku 33.

⁷⁴⁾ Vidi F. D'Amoja, *Declino e prima crisi dell'Europa di Versailles*, Milano, 1967, str. 187, a u vezi s problemima vezanim za političke odnose s Austrijom tridesetih godina videti E. Coliotti, *Il fascismo e la questione austriaca*, MLI, oktobar-decembar 1965, br. 81, str. 3—25.

»hrvatsko pitanje u italijanskoj spoljnoj politici od 1932. do 1934. ima mnogo manji značaj od onoga koji mu se, gledajući površno, obično pridaje. To je bila taktika praćenja; formulisala se pretinja i ostavljala da deluje; na taj način vršen je pritisak i dovodila u neprijatan položaj vlada u Beogradu. Nikad nije dolazilo do odlučne akcije. Ova procena može izgledati isuviše blagonaklona prema tadašnjim italijanskim političarima.⁷⁵⁾

»Ova »blagonaklona procena« javila se ponovo na međunarodnom planu, gde je fašizam baš tih godina dao još jedan značajan doprinos: počev od jeseni 1933. u toku naredne godine upražnjavanje terorističke aktivnosti postaje organski deo fašističke spoljne politike i oslonac hrvatskim ustašama, kao i glavna tačka olonca planirane intervencije. Počev od oružanog prodora u Liču, na jugoslovensku teritoriju (polazna baza italijanske provincije Zadar) u jesen 1932. pa do prvog pokušaja ubistva kralja Aleksandra krajem 1933., što je realizovano u Marselju oktobra 1934. teče proces militarizacije koja nailazi na slab otpor i na internacionalnom planu; u ovakvoj situaciji još uvek je postojala mogućnost pribegavanja tradicionalnim diplomatskim sredstvima.

Ako proučimo stav »odgovornih italijanskih političara «okupljenih oko Musolinija, možemo zapaziti da se upravo između 1932—1933. među njima, a naročito nekim njegovim bliskim saradnicima nezavisno od svake taktičke logike, ne nailazi na dvosmislenost. Dnevnik barona Alojzija (Aloisi), koji i D'Amoja (D'Amoja) često navodi u svojoj raspravi ,sasvim je jasan. Devetog januara 1933. dolazi do

sastanka između Suvića, pukovnika Sonja (Sogno) i Kortezea po pitanju Hrvatske. Posle razmatranja plana koji je Pavelić izneo Kortezeu, sa ministrom rata i šefom države. Sonjo zaključuje da je opšti utisak da je rat neizbežan. Tako je u početku i moje mišljenje. Posle duže diskusije izneo sam stav da treba nastojati da nas ovaj plan ne kompromituje na međunarodnom planu. Suvić i Sonjo su bili potpuno istog mišljenja, ali s obzirom na to da je reč o tako ozbilnjom i delikatnom pitanju, potrebno je, po mom mišljenju, još sačekati, pošto nam još nije poznato mišljenje po pitanju jugoslovenske desegregacije, a tek posle toga možemo imati kompletan uvid u situaciju i pokušati nešto sa izvesnom bezbednošću i izgledom na uspeh.⁷⁶⁾

Šestog februara iste godina, Alojzi je u sporazumu s Suvićem želeo da natera Francusku da plati određenom cenom:

po mom mišljenju, trebalo bi da Francuska plati cenu našeg sporazuma s Jugoslavijom, koji bi se zasnivao na osnivanju Hrvatske kao države tampona i sa kojom bismo odmah sklopili carinski sporazum. Tako bi se zaustavio prodr Nemačke ka Dunavu i rešilo pitanje centralne Evrope i Jadrana. Ako bismo ovo postigli, mogli

⁷⁵⁾ D'Amoja, citirano delo, str. 152.

⁷⁶⁾ P. Aloisi, citirano delo, str. 48—49.

bismo tražiti rešenje za bolje odnose sa Francuskom, a i pregovarati sa Nemačkom. Svić je našao da je ovo izvrsna ideja.⁷⁷⁾

Devetog februara piše sledeće:

U 10 časova počela je konferencija sa Svićem i Kortezom o pitanju Hrvatske. Izneo sam vrlo jasno svoje mišljenje koje se uostalom počlapa sa Svićevim. Zatim sam govorio o korisnosti pregovaranja s Jugoslavijom u svetlu konstituisanja Hrvatske kao države tampona. Dugo smo raspravljaljali; Svić smatra da je ideja dobra i da treba samo pažljivo odabratи momenat.⁷⁸⁾

Sledićeemo formiranje ustaških baza u Italiji onako kako je prikazano u Kontijevim periodičnim izveštajima.

Podrška koju je italijanska vlada 1932. pružila pri formiraju jedne naoružane grupe (radilo se o ljudima koji su okupljeni u toku trogodišnjeg perioda 1929—1931.) svodi se na grupu od četrdesetak pristalica okupljenih oko opštine Bovenjo u Val Trompija (Breša) (Bovegno in Val Trompia — Brescia). Upravljačko jezgro na čelu s Pavelićem (koji je u Italiji bio poznat pod različitim imenima: Đordini, Senian, Montanja i Toneti (Giorgini, Senian, Montagna, Tonetti) deluje u ovom periodu u Breši.

U drugoj trećini marta 1933. ustaše su prebačene u blizinu Borgo Val di Taro (Borgo Val di Taro) »zbog nepodesnog ispada koji je načinio jedan od njih«⁷⁹⁾, a verovatnije iz razloga bezbednosti, s obzirom na to da je ova grupa rizikovala zbog nekih članova koji su učestvovali u pokušaju organizovanja ustanka u Lici (što je dalo slabe rezultate, ali je imalo ozbiljne posledice na međunarodnom planu). Od tog vremena u rad kod Pavelića se uključuje i inspektor Konti (sa komandom u Pizi) koji nam daje uvid u prvi, a zatim i u ostale ustaške pokrete i premeštanja (sledeći Bokinijevu naredbu od 1. marta). Konti je ostao u ovoj službi sve do formiranja tzv. Nezavisne Države Hrvatske 1941; izveštaje o svom radu podnosio je šefu policije i funkcionerima Ministarstva spoljnih poslova: prvo Kortezeu, zatim Kvintu Mezoliniju, a posle Marseljskog atentata, tačnije od jula 1936. Luiđiju Vidau⁸⁰⁾.

Zanimljivo je kako je Konti opisao prvu raspodelu dužnosti. On je bio zadužen za održavanje veze sa dr Pavelićem uglavnom zato da bi mu pomogao u prebacivanju i smeštanju upravljačkog jezgra. No odlučujuću ulogu u ovoj političkoj akciji imao je ipak komesar Korteze koji je bio u stalnom kontaktu sa Pavelićem i koji je prihvatio njegove zahteve, naročito one koji su se odnosili na naoružanje i vojno organizovanje ustaša⁸¹⁾.

Ovo ukrštanje kompetentnosti u okviru politički jedinstvenog delovanja Ministarstva unutarnjih poslova i Ministarstva spoljnih poslova, nosilo je odlike izvesnog »modernizma« koji ukazuje na proces transformisanja državnog režima.

⁷⁷⁾ Ibid., str. 60.

⁷⁸⁾ Ibid., str. 61.

⁷⁹⁾ ACS, FC, izv. od 14/10/36. cit.

⁸⁰⁾ ACS, FC, ibid. i izv. od 3/8/36, B. 5/IV. O Kortezeu videti D'Amoja, citirano delo, str. 156 i 473 ad vocem.

⁸¹⁾ ACS, FC, izv. od 14/10/36. cit.

Za vreme boravka u Borgo val di Taru ustaška grupa narasla je sa 140 na 300 članova i dobila »sasvim vojnički izgled, s obzirom na uniforme i kompletno naoružanje«⁸²): narod smatra da su to »bugarski radnici« a zatim, s obzirom na veoma očitu vojničku aktivnost predstavljaju ih kao »vojne dezertere koji su prijateljski naklonjeni Italiji«.⁸³⁾

19. jula 1933. baza se premešta u Visketo (Vischett) koji pripada opštini Bardi (Bardi provincija Parma). U Parmu se premeštaju i »civilne vođe«.⁸⁴⁾ Grupa sad već broji 400 članova. Najveći deo dolazi preko baze u Kelnu (u ovom periodu već je očigledan uticaj Belgije): govori se već o pravoj »ustaškoj miliciji« s obaveznim proveravanjem sposobnosti i periodom obuke. U Italiji se mnogi regruti okupljaju preko centara ustaške delatnosti u Komu (Como), na Rijeci (Fiume) i u Milanu. Najvažniji informativni centar bio je u Milanu, a njegova uprava bila je poverena Pavlu Đuriću^{85).} Iz razloga bezbednosti ovaj centar je u maju 1934. premešten u Bolonju (Bologna).⁸⁶⁾

U Bardiju su ustaše smatrani Albancima koji su našli utočište u Italiji.⁸⁷⁾

Posle neuspelog atentata na kralja Aleksandra 1933. terorista Petar Oreb, uhvaćen u Jugoslaviji, priznao je da je boravio u bazama u Italiji »tako da je čak tvrdio na suđenju da je Italija odvajala veća sredstva za ustaše nego za sopstvenu vojsku«⁸⁸⁾, a »može se reći da je, počev od Bardija pa nadalje, do jugoslovenskih vlasti uvek stizao poneki podatak o formiranju novih baza«^{89).}

Do novog pomeranja ustaških grupa dolazi 7. februara 1934. ovog puta u centralnu Italiju, u opštunu Čivitela (Civitella), u Val di Kiana (Val di Chiana) (u provinciji Areco). Ovaj poduhvat je izведен pešice, i tu se obu male vojske od četiri stotine vojnika koja je izvedena uglavnom noću, po bespuću toskansko-emilijanskih Apenina, italijanski policijski funkcioner opisuje gotovo sa divljenjem^{90).}

U Arecu je »gostima« stavljena na raspolaaganje štamparija, te počinje štampanje novina, a dolazi i do usavršavanja vojne organizacije: održavaju se vojni kursevi i obuka u rukovanju vatrenim oružjem, koriste se čak i mitraljezi. Disciplina je vrlo stroga i neumoljiva: Konti smatra da se može opravdano pretpostaviti i da su »izvršavane smrtne kazne«^{91).}

Italijanska vlada troši oko dve stotine hiljada lira mesečno za izdržavanje vojske hrvatskih izbeglica upravo u doba Marseljskog atentata, a

⁸²⁾ Ibid. i izv. od 24/5/39, B. 4/IV.

⁸³⁾ Izv. od 24/5/39. cit.

⁸⁴⁾ ACS, FC, izv. od 19/7/33, B. 5/VII.

⁸⁵⁾ ACS, FC, izv. od 1/1/34, B. 5/VI.

⁸⁶⁾ ACS, FC, izv. od 5/5/34, B. 5/VI i izv. od 14/10/36 cit.

⁸⁷⁾ ACS, FC, izv. od 15/1/34, B. 5/VI.

⁸⁸⁾ ACS, FC, izv. od 14/10/36. cit.

⁸⁹⁾ Ibid.

⁹⁰⁾ ACS, FC, izv. od 7/2/34, B. 5/VI.

⁹¹⁾ ACS, FC, izv. od 5/5/34, cit. Ustaše se nalaze u službi bezbednosti prilikom prvog susreta Musolini — Hitler u Veneciji, juna 1934.

na ovo »treba dodati još stotine hiljada za pokrivanje raznih deficitia i plaćanje dugova koje vođe i njihovi sledbenici neobično lako prave«^{92).}

Do četvrtog pomeranja je došlo 19. jula 1934. pošto je postojanje baze u Toskani postalo evidentno za osoblje jugoslovenske ambasade pri svetoj stolici. Ustaše su vozom prebačene u novu bazu u srcu Apenina u provinciji Akvila (L'Aquila) i podeljene u tri različita centra: u opštini Fontekio (Fontecchio), opštini Sv. Demetrio (S. Demetrio) i opštini Ačano (Acciano). Hrvati su zvanično tretirani kao »radnici zaduženi za pošumljavanje«: 31. avgusta 1934. bilo ih je oko 450.

Preseljenje u Abruce (Abruzzi) pada u doba nove međunarodne situacije, koju, između ostalog, karakteriše i politika otvaranja prema Italiji novog francuskog Ministra spoljnih poslova, sa Bartua te s tim u vezi i mogućnost popuštanja zategnutosti u italijansko-jugoslovenskim odnosima. Ovo pokazuje da vlada u Rimu pridaje mali taktički značaj hrvatskom separatizmu koji, ipak, ne gubi iz vida^{94).} Suvić ponovo vrši pritisak na Kontiju⁹⁵⁾ da ustaške baze drži na što većem međusobnom rastojanju.

Pri prelasku u južnu Italiju izdate su naredbe o »privremenom« prestanku vežbi s vatrenim oružjem da bi se oružje moglo povući i staviti na raspolaganje drugim bazama (italijanske vlasti su tolerisale nekontrolisana snabdevanja ustaša oružjem iz nepoznatih izvora). Nadzor (i prihvatanje postojanja ovakvih depozita) je prepušten hrvatskoj upravi, koja se smatrala »odgovornom« za čuvanje oružja^{96).}

Ove okolnosti su interesantne jer, posle marseljskog atentata, Suvić, zabrinut zbog »mogućih reperkusija... s obzirom da je poznato postojanje pomenutih baza u Italiji«⁹⁷⁾ izjavljuje ono što Konti prenosi šefu policije:

Suvić je od atentata u Zagrebu, a naročito posle toga, angažovao dr Kortezea (koji je stalno bio u vezi sa Senianom, alias Pavelićem), da mu prenese da nije moguće uvlačiti Italiju u međunarodne zavere i atentate, i da ga obavesti da će se preduzeti radikalne mere u slučaju sličnog incidenta^{98).}

Konti tvrdi da ovo nije znao, kao i da nije znao koliko se dr Kortez držao poverenog mu zadatka:

nisam se nikad bavio pitanjem standarda... ove upravljačke grupe niti vodio računa o njihovom ponašanju. Za to je bio zadužen isključivo dr Kortese koji se često viđao i razgovarao sa Senianom,

⁹²⁾ ACS, FC, izv. od 14/10/36 cit. i izv. od 22/8/39, 4/IV. U citiranom delu De Feliče iznosi drugi podatak o troškovima, str. 515.

⁹³⁾ ACS, FC, izv. od 31/8/34, B. 5/VI.

⁹⁴⁾ Izgleda mi da je imalo relativan smisao Musolinijevo »prekinuti« s ustašama, u aprilu 1934., prema onome što nam kaže De Feliče, citirano delo, str. 516.

⁹⁵⁾ ACS, FC, izv. 12/7/34 i 21/7/34, B. 5/VI.

⁹⁶⁾ ACS, FC, izv. 31/8/34, cit.

⁹⁷⁾ ACS, FC, izv. od 14/10/34, B. 5/VI.

⁹⁸⁾ Ibid.

o čemu me nije obaveštavao, čak su i u mom prisustvu razgovarali na nemačkom koji ja ne poznajem⁹⁹).

Ovo potvrđuje činjenicu da stvarni kovači »zavere« nisu bili Hrvati o kojima govori Suvić, zadužujući druge da im natrlja nos, nego činjenica da su u Italiji postojale baze sa naoružanim ustašama.

Postojale su i granice »umerenjaštva« (ako se tako može reći) pomoćnika ministra spoljnih poslova Suvića, koji se u toku procesa pred Vrhovnim sudom 1945. branio da nije kriv jer

Ustaško pitanje se rešavalo bez mog znanja i intervenisanja, uz saradnju funkcionera vlade čije je mišljenje bilo suprotno mome. Radilo se o hrvatskim izbeglicama zatvorenim u koncentracioni logor... Nisam znao da im je Pavelić bio vođa¹⁰⁰).

Suvićeva zabrinutost posle marseljskog atentata bazirala se i na momentu da je čak i Konti mogao tvrditi da Pavelić »nije uvek bio sasvim iskren, osim o pitanju postojanja grupe u Italiji, što je već bila prihvaćena činjenica¹⁰¹).

Posle Marselja, italijanska vlada nastoji da zatre svaki trag na svojoj teritoriji. Situacija je bila utoliko više kompromitujuća i (tragična) kad je otkrivena fotografija na kojoj je prikazan ubica iz Marselja, Vlada Georgijev (alias Kelemen alias Kostoff i druga lažna imena izložena u gospodarstvenici u Borgo Val di Taro. Šef policije šalje jednog generalnog inspektora Javne bezbednosti da ispita slučaj i zapleni »dragocenosti«.

Konti, sa svoje strane, ispituje lažne lične karte, kupoprodajne ugovore, pa čak i bolničku otpusnu listu atentatora i njegovih saučesnika¹⁰²).

Pavelić je zajedno s još jednim ustaškim vođom, Eugenom Kvaternikom — Didom, uhapšen (ali nije izručen) da bi se spasao minimum forme koji zahtevaju međunarodni odnosi. Suvić je lično naredio da se draštično ograniči ispitivanje Pavelića u Torinu, koje je započeo jedan francuski policijski funkcioner koji je vodio istragu u Italiji posle marseljskog atentata¹⁰³). Pavelić je oslobođen u aprilu 1936.

Ovog puta su njegovi ljudi bili ozbiljno razoružani (bar što se tiče oružja iz zvaničnih izvora)¹⁰⁴). Italija daje azil ustašama i izbeglicama iz srednje Evrope. Grupa iz Abrуча, zajedno sa više od 100 novodošlih, i nekolicinom iz drugih italijanskih centara (ukida se informativni centar u Bolonji), biva premeštena na Lipare: među njima je i grupa od osam ukrajinskih independentista koji su se pridružili ustašama. Sve do 1937. nije načinjen potpun popis hrvatskih izbeglica u Italiji. 1934—1935. do-

⁹⁹) Ibid.

¹⁰⁰) *Il processo Roatta*, Rim 1945, str. 19; videti E. Collotti, *Fulvio Suwich e l'apporto dei nazionalisti giuliani all'espansionismo fascista* u »Bullettino dell'Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia«, II (1974) br. 2, str. 20—24.

¹⁰¹) ACS, FC, izv. od 14/10/34. cit.

¹⁰²) ACS, FC, izv. od 26/11/34, B. 5/VI. Slučaj s fotografijom Vlada Georgiev-Kelemena pomenuti i u Aloisi, citirano delo, str. 226.

¹⁰³) ACS, FC, beleška od 19/10/34, B. 5/VI.

¹⁰⁴) ACS, FC, izv. od 26/11/34. cit.

laskom novih članova posle Marseljskog atentata, kolonija je dostigla broj od oko 550 osoba¹⁰⁵).

U ovlašćenjima koja Konti daje kvestoru u Mesini predviđa se da se Hrvati »ne smeju tretirati kao zatvorenici jer se njihovo ograničenje kretanja odnosi samo na zabranu udaljavanja sa ostrva«¹⁰⁶).

Postojala je i jedna »tajna« grupa (pristigla 24. oktobra 1934) koja je stigla iz Madarske preko Udina i nije bila poslana na Lipare: izgleda da u toku dužeg niza godina hrvatski vođi i njihovi sledbenici nisu ni slutili da ona postoji u Italiji¹⁰⁷). Radi se o desetak osoba među kojima su bile i dve vodeće ličnosti: Vjekoslav Servaci (Servatzi — odgovoran za bazu u Rijeci i snabdevanje oružje) i bivši upravnik ozloglašenog logora Janka Pusta (Puszt) Gustav Perčec, koji je pao u nemilost ustaških vođa.

Grupa je poslata u provinciju Kozanca (Cosenza), prvo u Longobuko (Longobucco) a zatim u Čerkijara Kalabria (Cerchiara Calabria), u Montalto Uffugo (Montalto Uffugo) i najzad u Luku (Lucca) i na ostrvo Diljo (Giglio)¹⁰⁸). U februaru 1935. u Longobuku neki članovi grupe (ne zna se tačno koliko njih, ali je poznato da je na čelu bio Servaci) ubijaju Perčeca, njegovu ženu i pomoćnika. Ne znamo detalje ovog ubistva koje je ostalo nekažnjeno, bar je inspektor Konti prihvatio »zvaničnu« verziju »ubistva iz ljubomore« (podvukavši na svoj posredan način u izveštajima da je pokojnik »zauzeo stav protivan Pavelićevom«)¹⁰⁹.

Pored ličnih odgovornosti u zaveri koja je dovela do ubistva kralja Aleksandra i Bartua postojala je i objektivna odgovornost italijanske vlade pokrovitelja i organizatora najvažnije operativne baze ustaškog terorizma. A jednaka odgovornost se iz istih razloga neosporno može pripisati madarskoj vlasti. Ona se kao jedina optužena izvukla s manjim reparacijama (ubrzanim bolje rečeno nametnutim od strane velikih sila) koje je jugoslovenska vlada prihvatile.¹¹⁰)

¹⁰⁵) Do preseljenja na Lipare je došlo 18—19. novembra 1934 (izv. od 26/11/34. cit.). U vezi s pitanjem tadašnjeg broja ustaša u Italiji postoje izvesna razmimoilaženja u izveštajima od: 26/11/34, cit., 14/10/36. cit., 22/6/37, B. 3/V i 12/11/38 (dokumentarni prilog br. 5). Poslednji kompletan popis u Kontijevim izveštajima je onaj od 22/8/39. i odnosi se na situaciju od aprila 1937 (videti belešku 121). U citiranom izveštaju od 22/8/39. broj pridošlica posle marseljskog atentata iznosio je 107.

¹⁰⁶) ACS, FC, izv. od 26/11/34. cit.

¹⁰⁷) ACS, FC, izv. od 14/10/36. cit.

¹⁰⁸) ACS, FC, ibid. i izv. od 26/3/37, 3/IV. U vezi s međunarodnom povezanošću ustaške organizacije, naročito s Italijom, Madarskom, Austrijom i Nemačkom videti L. Hory — M. Broszat, citirano delo, str. 20—25.

¹⁰⁹) Videti ACS, FC, izv. od 9/12/34, B. 5/VI; izv. od 6/2/35, B. 5/V; 9/3/36, B. 5/II; 14/10/36 cit.; 8/6/37, B. 3/V. Ubistvo je imalo velikog odjeka (pripisivano je S. I. M.-u) u maloj opštini Sila, što i danas postoji u lokalnim hronikama. Tri žrtve su identifikovane i sahranjene pod lažnim imenima Mario Furlan i Maria Mali (Perčec i njegova žena) i Karlo Voluer (Perčecov asistent), prvo dvoje kao »Goričani« a poslednji kao Meranac) videti *Enciclopedia dell'antifascismo e della resistenze*, III, Milano, La Pietra 1976, str. 410).

¹¹⁰) Videti Aloisi, citirano delo, str. 226—237; M. Sz. Ormos, *Sur les causes de l'échec du pacte danubien (1934—1935)* u Acta Historica, XIV (1968) br. 1—2, str. 29—31; S. Konjyia, *To the Attempt to Establish Totalitarian Fascism in Hungary 1934—1935*; ibid. XV (1969), br. 3—4, str. 309—10; N. Milovanović, *Od*

Period između 1935. i 1937. protekao je na Liparima relativno mirno i bez velikih izmena. Bilo je izvesnih razmimoilaženja i rivalstava, na vodećem mestu se našao Mile Budak, bliski Pavelićev saradnik; to je bio period fizičkog nasilja i propadanja. Jedna grupa je prebačena na ostrvo Stromboli (Stromboli)¹¹¹.

Pošto je izašao iz zatvorskog lečilišta Monkalijeri (Moncalieri), Pavelić se smestio u Kava de Tirenii (Cava de Tirienni u provinciji Salerno), zatim u Firenci i najzad u Sijeni (aprila 1937). »Poglavnik« je ubrzo ponovo uspostavio kontakt sa svojim sledbenicima i posebno insistirao na novom smeru međunarodne politike (ovi kontakti svakako nisu bili prekinuti ni u toku njegovog »zatočeništva«). Uz zvanične podrške održava veze sa nekim visokim funkcionerima u inostranstvu, Andrijom Artukovićem (London) i Mladenom Lorkovićem (Berlin)¹¹². Dopisuje se i sa Ivanom Perčevićem koji se nalazio u Beču.

Beogradski sporazumi između Čana (Ciano) i Stojadinovića u martu 1937., kao i tajne beleške koje ovome prethode¹¹³ predviđaju i likvidaciju ustaške organizacije u Italiji, zatvaranje Pavelića i Kvaternika, zabranu kontakta s inostranstvom izbeglicama, njihovo slanje van granica ili u kolonije na rad, i mogućnost povratka u domovinu za one koji to žele.

Ustaški pokret je zvanično ugašen u Italiji početkom aprila 1937. To se unekoliko možda odrazilo na plaćenike na Liparima koji su i dalje bili pod izvesnim nadzorom (dok su im se materijalni i psihološki uslovi pogoršali), ali uopšte nije uticalo na status Pavelića i ostalih šefova. Pavelić i dalje ima na raspolaganju izvesna sredstva, mada nešto smanjena, i uživa prilične slobode u Toskani: i dalje kontroliše kretanje izbeglica kroz Italiju (a diskretno održava i veze sa inostranstvom)¹¹⁴.

Posle aprila 1937. nastoji se na razdvajanju raznih srednjih rukovodećih grupa poslanih u južne provincije, a što se tiče plaćenika, njih 458 ostaje trenutno na Liparima; od tog broja njih 358 polovinom avgusta

Marseljskog atentata do Trojnog pakta, Zagreb 1963. a nešto uopštenije A. Mitrović, *Vreme netrpeljivih*, Beograd 1974; nešto kasnije izlazi na italijanskom, R. De Felice, citirano delo, str. 514—19.

¹¹¹) ACS, FC, izv. od 14/10/36 cit.

¹¹²) ACS, FC, izv. od 29/9/36, 26/11/36, 3/12/36, B. 5/3—4, 3/II.

¹¹³) Videti J. B. Hopfner, *Yugoslavia in Crisis 1934—1941*, Njujork—London, 1962, str. 72—73 i odbrambenu interpretaciju M. Stojadinović, *Yugoslavia fra le due guerre* (jug. izdanje »Ni rat ni pakta«) Bolonja 1970, str. 173—75.

¹¹⁴) ACS, FC, izv. od 5/2/38, B. 4/II; 6/8/38, B. 4/III; 22/8/38, B. 4/III; 19/5/39, B. 4/IV. Mesečni troškovi italijanske vlade za izdržavanje ustaša, prema Kontiju, pali su posle marseljskog atentata na 140—150 hiljada lira mesečno (izv. od 14/10/36 cit.). U proleće 1936 (prema jednoj promemoriji, neposredno po Pavelićevom oslobođenju) on je dobijao 8000 lira mesečno (ACS, FC, B. 5/II). Budak je u to doba za koloniju na Liparima dobijao 95.000 lira mesečno čisto (za smeštaj i odevanje). Prema izveštaju od 22/8/39. kad se ustaška kolonija svela na polovinu članova zbog brojnih povratak u zemlju, preostalim izbeglicama (uglavnom manjim šefovima) davano je po 350 lira mesečno, onima u provincijskim centrima na Sardiniji po 250 lira a onima koji su ostali na Liparima po 195 lira (za troškove smeštaja). Onima koji su boravili u većim centrima s porodicom (reč je o glavnim vodama italijanskog dela organizacije) davano je od 600 do 1200 lira mesečno, Servaciju 2500, a Paveliću 5.500.

1939. je ili vraćeno u domovinu, ili poslano dalje, naročito iz disciplinskih razloga, u provincije Sasari, Nuoro i Kaljari (Sassari, Nuoro i Cagliari) na Sardiniji. Već u proleće 1938. hrvatske izbeglice su se rasule po dvanaest italijanskih provincija¹¹⁵).

Posle dužeg perioda neodlučnosti, vlada u Beogradu prvom polovinom 1938. obezbeđuje povratak u domovinu bez sankcija svim izbeglicama koji nisu bili pod posebnom optužbom zbog subverzivnih delatnosti¹¹⁶).

Smenjivanje policijskog funkcionera Čirkovića antiterorističkim stručnjakom Vladetom Miličevićem¹¹⁷) koji je bio kod italijanske vlade delegat za pitanja zakona za ustaše, malo smanjuje zategnutost (naročito posle susreta ovog funkcionera s Budakom)¹¹⁸).

U toku ovog perioda postaje jasnija sudbina hrvatskih izbeglica u Italiji, silom ili dobrovoljno uključenih u ustaški pokret. Sporazum Čanov-Stojadinović, kao i veća strogost italijanske policije koja se više ne ustručava, kad su u pitanju disidenti, ni od zatvora ni od slanja u udaljene kolonije, izazivaju razočaranje, bes zbog režima terora nasilja prema ljudima koji nisu svi bili »dobrovoljci«, već i izgnanici, razočarani, ponuženi. Brojna su pisma koja su hrvatske izbeglice slale naivno Musoliniju (i koja Konti pažljivo ispituje), Piju XI, Jugoslovenskoj ambasadi u Rimu, opisujući teror »diktatorskog režima«, teške životne uslove, i sl. U toj su se situaciji, prema Kontiju, našli posebno oni koji su došli u Italiju između 1934. i 1935. posle mera koje su nastale kao posledica marsejanskog atentata (naročito je poznat slučaj velike grupe Bosanaca koja je stigla preko Belgije)¹¹⁹.

Jedna statistika iz marta 1935. načinjena u glavnom logoru na Liparima kaže da je od 477 prisutnih bilo 306 zemljoradnika, 45 zanatlija, 40 mornara, 21 trgovac, 20 studenata i đaka, 14 šofera, 13 »intelektualaca«, 4 »aktivna oficira«. Bilo je i 6 žena o čijim se profesijama ne govori i osmorice dece¹²⁰.

Do avgusta 1938. bilo je 135 povrataka u domovinu, sa kojima se počelo još od decembra 1937. Poslednji podatak koji daje Konti krajem

¹¹⁵⁾ ACS, FC, izv. od 25/4/38, B. 4/III. Konti ne daje podatke o prebacivanju izbeglica u italijanske kolonije (videti Stojadinović, citirano delo, str. 174).

¹¹⁶⁾ Do početka februara 1938. bio je podnet samo 61 zahtev za povratak u domovinu (videti ACS, FC, izv. od 5/2/38, B. 4/II).

¹¹⁷⁾ O Miličeviću videti D'Amoja, citirano delo, str. 157, br. 67: »budući diplomata i ministar unutrašnjih poslova i pravde, u emigrantskoj vlasti Petra II, bio je od 1929. do 1935. visoki funkcioner u Ministarstvu unutrašnjih poslova u Beogradu i jugoslovenski predstavnik u Interpolu sa zadatkom da motri na kretanje Pavelića i Perćeca«. Autor je dela *Der Königs mord von Marseilles. Das Verbrechen und seine Hintergründe*, Bad Godesberg, 1959, koje je plod njegove antiterorističke aktivnosti (videti Stojadinović, citirano delo, str. 174). O njegovoj aktivnosti u Beču 1934., u svojstvu atašea Jugoslovenskog poslanstva postoje interesantne beleške u ACS... Polizia politica... Attentato contro re Alesandro, Beč 29/11/1934. cit. u belešci 70).

¹¹⁸⁾ Susret se odigrao polovinom marta 1938. Videti ACS, FC, izv. od 19/3/38, B. 4/II.

¹¹⁹⁾ ACS, FC, izv. od 2/3/35, B. 5/V i izv. od 22/8/39 cit.

¹²⁰⁾ ACS, FC, izv. od 2/3/35 cit.

avgusta 1939. govori o povratku 272 od 535 plaćenika, koji su se nalazili u Italiji u trenutku takozvanog raspuštanja organizacije u aprilu 1937.¹²¹⁾

Kada se, uoči napada na Jugoslaviju, Konti pobrinuo za koncentrisanje u Pistoji (Pistoia) rasute ustaške milicije, koje su činile Pavelićevu pratinju u »triumfalnom pohodu na Zagreb«¹²²⁾, broj onih koji su pristigli iz centara na Siciliji, Sardiniji i u Kalabriji, iznosi 195¹²³⁾.

U narednim ustaškim aktivnostima, posle Beogradskog sporazuma, najvažniji je susret u Vila d'Este u junu 1938. između predsednika jugoslovenske vlade Stojadinovića, koji je bio u privatnoj poseti Italiji, i ustaškog vođe Budaka¹²⁴⁾. U razgovoru — čak i u svetlu Kontijevih blagomaklonih prikaza — se može otkriti klica saveza i autoritarne profašističke orijentacije u tadašnjoj jugoslovenskoj unutrašnjoj i spoljnoj politici. Tako kada je Konti kao Čanova pratinja isao u Beograd u januaru 1939.¹²⁵⁾ biće eksplisitno političkim terminima potvrđena saradnja između dve policije.

To su i prvi simptomi događaja koji će uslediti narednih meseci i godina: Budak je prihvatio poziv za povratak u domovinu koji mu je uputio predsednik jugoslovenske vlade (imaće čast da ga prati antiterorista Miličević). Stojadinovićeva vlada pada u februaru 1939: u to doba su mnogi povratnici, kao i sam Budak ponovo započeli prevratničku aktivnost u zemlji¹²⁶⁾.

U toku 1939. i 1940. Pavelić ponovno postaje aktivno oruđe italijanske politike prema Jugoslaviji. Čano zbog »hrvatskog pitanja« od marta do maja 1939. beskompromisno angažuje (baš kao što je Grandi želeo krajem dvadesetih godina), veliki broj špijuna, provokatora, ličnih agenata (Bombelles i Karneluti): sve se to odvija u frenetičnom ritmu koji podvlači i J. B. Hoptner¹²⁷⁾. Posle pripajanja Albanije Italiji, Ribentrop, predviđajući »gvozdeni pakt« nastoji da sačuva — *status quo* Jugoslavije obećavajući istovremeno Čanu: »kad dođe do raspada Trojnog kraljevstva usled unutrašnjih slabosti... Italija koja je najviše zainteresovana za jugoslovenske probleme, moraće da nametne rešenje krize«¹²⁸⁾. Najbolju kartu ipak izvlači Pavelić koji se smatra poverljivim čovekom (susret sa Čanom 23. januara 1940.)¹²⁹⁾: fašisti i ustaše kreću zajedno u završnu avanturu.

¹²¹⁾ ACS, FC, izv. od 22/8/39 cit.; videti belešku 105.

¹²²⁾ Scotti, citirano delo, str. 61.

¹²³⁾ ACS, FC, *Promemoria per l'autorita militare*, verovatno od 1. aprila 1941. B. 6/IX.

¹²⁴⁾ Videti: dokumentarni prilog br. 4.

¹²⁵⁾ Videti: dokumentarni prilog br. 7.

¹²⁶⁾ Videti: dokumentarni prilog br. 6; L. Hory — M. Broszat, citirano delo, str. 31—34 i ACS, FC, izv. od 19/3/38, cit; kao i Scotti, citirano delo, str. 53.

¹²⁷⁾ Hoptner, citirano delo, str. 138.

¹²⁸⁾ R. Mosca, *L'Europa verso la catastrofe*, II, Milano 164 (2a), *Colloquio col ministro degli Affari esteri del Reich, von Ribbentrop*, Milano, 6—7 maggio 1939 — XVII, str. 56.

¹²⁹⁾ DDI, IX, 3, *Colloquio del ministro degli Esteri Čiano con Pavelić*, Rim 23/1/40, str. 162—164.

Italija je opterećena statusom zemlje koja je pretrpela radikalne promene u organskom i institucionalnom pogledu, u okviru kako spoljne tako i unutarnje politike.

(Sa italijanskog B. Kukoleča i S. Đukić)

PRILOG

D o k u m e n t a

1. L'ispettore generale di P. S. Ettore Conti al Capo della polizia.

L'Aquila, 31 agosto 1934.

ACS, ministero dell'Interno, DGPS, affari riservati, Ispettorato generale P. S. Pisa »Fourusciti croati«, B 5/VI.

Nella notte decorsa ha avuto luogo il trasferimento del noto Nucleo, che fino ad ora era attendato, e che con una marcia eseguita con la maggior riservatezza possibile, si è portato nei locali prescelti in diversi Comuni.

In tal modo ho potuto ottenere che il Nucleo suddetto, rimanga diviso in tre reparti, dei quali uno a San Demetrio, in uno stabile appartato del Marchese Cappelli, l'altro in territorio del Comune di Fontecchio, dove ha preso alloggio in un Convento disabitato, ceduto quasi gratuitamente dal Podestà locale, ed il terzo infine nella frazione San Lorenzo del Comune di Asciano e precisamente in una fattoria privata situata in campagna, ottenuta mediante la corrisposta mensile di lire 750. Ritengo utile far presente che località anzidette distano fra loro oltre dieci Chilometri.

Gli aggregati, per togliere per quanto è possibile l'idea della divisa, continuano a vestire con abito di tela, con berretti di varie foggie e di colori diversi. Per disposizioni poi impartite dal Senian, al quale ho fatto comprendere la delicatezza della situazione, i suddetti si asterranno anche di seguito dalle esercitazioni con le armi.

Dette armi, come ebbi già occasione di riferire, sono tuttora chiuse nelle casse di imballaggio, e sono state finora conservate in una delle stanze del Castello del Marchese Cappelli in San Demetrio. Ora poi per avere una maggiore garanzia, in seguito al mio suggerimento al quale il Senian ha subito aderito, le armi, tutte indistintamente, sono state collocate, sempre imballate nelle casse, in due stanze di un piccolo stabile della fattoria di San Lorenzo, appartato e distante dai locali occupati dagli aggregati. Dette stanze rimarranno permanentemente chiuse a chiave e le chiavi saranno conservate dal Comandante sotto la sua personale responsabilità. In tal senso il Senian ha dato, me presente, le disposizioni al Comandante del Nucleo, e da esso ha ristato di cedere le chiavi ad altre, e di far fare comunque uso delle armi per qualsiasi motivo.

Di conseguenza, ritengo di poter assicurare che le armi di cui l'intero nucleo era stato largamente provvisto, rimarranno del tutto occulte, in attesa di ulteriori disposizioni che al riguardo si intendessero di adottare. Aggiungo poi che per avere la certezza che sarà scrupolosamente ottemperato alle disposizioni date, ho conferito col Signor Questore di Aquila, e con i Comandanti di Stazione dell'Arma interessati, perché mi informino prontamente nel caso che gli aggregati facessero esercitazioni con le armi sia nell'interno che all'esterno dei locali dove sono alloggiati.

Ho creduto inoltre opportuno prendere accordi col Senian affinché gli aggregati mantengano in modo assoluto il carattere di addetti ad esperimenti per lavori di rimboschimento, ed a tal fine non appena essi si saranno ben sistemati nei nouvi alloggiamenti, inizieranno subito sotto la guida di Esperti i lavori di preparazione del terreno in zone montane situate nel territorio del Comune dove risiedono.

Nelle ore libere poi, che per lo addietro erano impiegate nelle esercitazioni militari, è stato disposto dal Senian, che vengano impartite agli aggregati nozioni varie di coltura generale da Professori competenti, i quali già fanno parte del Nucleo, che ora comprende complessivamente circa 450 elementi, dei quali però una trentina si trovano con speciali incarichi in altre città d'Italia.

Aggiungo infine che gli aggregati a San Demetrio non risulta che abbiano dato luogo ad alcum rilievo con la loro condotta.

Per quanto riguarda i debiti, cui altra volta ho fatto cenno, ritengo opportuno precisare che è a mia conoscenza una pendenza di circa centomila lire esistente con tal Commendatore Angelini di Trieste per fornitura di armi speciali e munizioni, di altra pendenza di lire diecimila a Brescia per l'acquisto di calzature, ed infine di altre pendenze per ammontare non molto rilevante sia a Brescia che ad Arezzo per l'acquisto di materiale da trasporto e di generi vari.

2. Lo, stesso al conte Luigi Vidau del Ministero degli Affari esteri: »*Pro-memoria circa la permanenza dei nuclei di separatisti croati in Italia*«.

memoria circa la permanenza dei nuclei di separatisti croati in Italia«.

Pisa, 8 luglio 1936.

Tbid, B 5/IV.

Premetto anzitutto che le notizie contenute nel presente pro-memoria, riguardano la permanenza degli elementi separatisti croati, dall'epoca della formazione del primo raggruppamento in poi, non essendo a mia precisa cognizione la fase antecedente, quando cioè il Dott. Ante Pavelic si trasferì in Italia. Ciò del resto risulterà in modo ampio dagli atti del Ministero degli Affari Esteri.

Mentre il Dott. Ante Pavelic, si trovava di residenza a Brescia, ebbe l'autorizzazione di far venire in Italia elementi separatisti Croati che incominciarono a formare un piccolo nucleo raggruppato a Bovegno in quella Provincia, e che fu trasferito a Borgotaro, in provincia di Parma, dove andò man mano aumentando di numero, e, successivamente, per ragioni di opportunità, il Nucleo suddetto fu piazzato nella frazione Vischeto del

In detta località, che effettivamente si prestava allo scopo, il Nucleo fu organizzato militarmente e ricevette armi, e gli elementi furono militari. Comune di Bardi, sempre in Provincia di Parma, dove il numero degli elementi crebbe fino a raggiungere i quattrocento uomini. Tarmente equipaggiati dal Pavelic anche con divise.

Mentre il Nucleo trovavasi colà, in seguito ad un tentativo armato avvenuto a Zagabria, venne colà tratto in arresto insieme ad altri lo studente OREB, il quale sottoposto a pressioni di vario genere, sembra si decidesse a molte inopportune rivelazioni sui suoi compagni in Italia, ed in generale sulla Organizzazione.

L'OREB, come è noto fu condannato a morte, e dalle Autorità interessate di oltre confine, furono iniziati ricerche e fatti accertamenti in Italia per raccogliere elementi atti a provare, se non altro, la tolleranza da parte del Governo Italiano.

Avutosi perciò sentore che la località Vischetto di Bardi, era stata quasi individuata, il Nucleo venne immediatamente trasferito in provincia di Arezzo, e di là successivamente in quella di Aquila, e precisamente nei Comuni di S. Demetrio e Fontecchio.

Avvenuto poi l'eccidio di Marsiglia; previo il completo ritiro delle armi, che peraltro da tempo erano state fatte porre in disparte, tutti gli elementi, dimessa la divisa militare ed indossato l'abito borghese furono di notte, con treno speciale, trasportati a Civitavecchia e di là con un piroscalo appositamente noleggiato, condotti all'Isola di Lipari dove attualmente si trovano ancora.

Il Dott. Pavelić che si è sempre direttamente di tutto occupato, aveva anche impiantato un ufficio centro di informazioni e smistamento a Milano diretto da una persona di sua fiducia, tal sedicente Giurich Paolo, il quale era in contatto diretto con altri emissari posti in città di confine, dove affluivano gli elementi provenienti dall'estero e che già erano stati preannunziati ed accettati nella Organizzazione. Detti elementi provenivano in massima parte dalle Organizzazioni esistenti all'estero, e pochissimi direttamente dalla Jugoslavia.

Il Giurich ha tenuto per lungo tempo l'ufficio a Milano, in via Bambina n. 2 e poi, essendosi avuto sentore che detto recapito era stato individuato, l'ufficio stesso fu trasferito a Bologna in via Castelfidardo n. 12.

Il suddetto Giurich che, come sopra ho accennato era in relazione con i fiduciari del Confine, riceveva i nuovi elementi e dopo accurati accertamenti li inviava accompagnati da persone di fiducia al Nucleo militare per essere istruiti.

All'epoca dell'eccido di Marsiglia, tanto il Giurich quanto gli altri componenti dell'ufficio centrale furono insieme a tutti gli altri condotti a Lipari.

Il Dott. Pavelic infine teneva presso di se un Ufficio centrale, al quale erano adibiti pochissimi fidati tra cui il Kvaternich e certo Marco (nonché tale Mio Babic, persona di assoluta fiducia), specialmente incaricati della corrispondenza con l'estero. Anche detto Ufficio, dopo l'eccidio di Marsiglia, venne a cessare e mentre il Pavelic ed il Kvaternich furono

arrestati, gli altri seguirono la sorte di tutti i componenti del Nucleo ed inviati a Lipari, dove pure venne inviato successivamente il Dott. Budak Mile, altro Capo del Movimento separatista Croato ed intimo amico del Pavelic.

Riepilogando quindi, per quanto concerne gli elementi del Nucleo, nonché gli altri con funzioni speciali, si può dire che dopo l'eccidio di Marsiglia, ne venne in modo completo paralizzata l'azione, tutti furono ristretti a Lipari e convenientemente sorvegliati.

Per incarico datogli dal Dott. Pavelic, assunse la direzione del Nucleo di Lipari il suddetto, Dottor Budah, che però non avendo il dovuto ascendente, non sembra abbia bene corrisposto nell'incarico affidatogli, ragioni per cui venuto meno nella stima dei gregari, specie dei cosiddetti intellettuali, ha prodotto risentimenti e scissioni, tuttora esistenti e che ora sono state però molto attenuate dopo la liberazione del Dott. Pavelic.

In seguito a tali dissensi fu dovuto provvedere:

1) ad allontanare dall'Isola il noto Jelic, altro Capo del Movimento, il quale all'epoca del delitto di Marsiglia, trovandosi in America si era affrettato a venire in Italia, per sostituire il Pavelic di cui è concorrente. Allo Jelic, dopo una lunga permanenza di isolamento nella Casa di Cura »Villa Rosa« a Bologna, è stato permesso di uscire dal Regno ed attualmente risiede in Germania;

2) ad allontanare il Prof. Luetic ed il Canonico Burio, venuti in personale ed aperto dissenso col Budak. Di essi, il primo, dopo la scarcerazione del Pavelic, ha fatto ritorno a Lipari, mentre il secondo è ricoverato nell'Abbazia di Monte Cassino;

3) a permettere la formazione di un altro nucleo di dissidenti di circa 34 elementi nella località di Canneto dell'Isola di Lipari. Detto gruppo è formato in massima parte da elementi intellettuali contrari personalmente al Budak;

4) alla formazione di altro Nucleo nell'Isola di Stromboli, composto di 24 elementi avversi al Budak e responsabili di atti di indisciplina commessi a Lipari. Di detto nucleo è stata permessa la formazione per ragioni di opportunità in seguito alla richiesta avanzata dal Dott. Pavelic, dopo la sua liberazione.

Come ènotto, anche altri 10 elementi, vennero accolti in Italia, dopo l'eccidio di Marsiglia e tra essi trovasi il noto Servatzi che ha con sé la moglie. Detto nucleo fu dapprima ristretto a Longobucco in Provincia di Cosenza e sucessivamente in seguito alla morte di tre elementi dovuta... dicesi a ragioni di gelosia di donna, fu trasferito a Cerchiara e poi a Montalto, dove tuttora trovasi in attesa di avere un altro trasferimento che per ragioni di opportunità s'impone.

L'esistenza di detti elementi è fino ad ora completamente ignorata da altri.

E per terminare l'enumerazione dei nuclei devesi brevemente accennare ad un gruppo di 8 Ucraini.

Detto gruppo, era stato da tempo accolto dal Pavelic nelle file del Nucleo dei separatisti Croati, per accordi da lui presi con i Capi del Movimento Nazionalista Ucraino; ed erano stati accettati anche perché in caso di azione avrebbero potuto arrecare un'azione efficace tra l'elemento Ucraino, che sembra esista in alcuni piccoli centri della Croazia e Serbia.

Detti elementi che insieme a tutti gli altri erano stati trasportati a Lipari, incominciarono a venire in contrasto con l'elemento croato, perché affermavano di non aver più ragione di rimanere nel Nucleo di Lipari. Per evitare incidenti che sicuramente si sarebbero verificati, furono tolti da Lipari ed inviati a Tortorici.

In detto Comune tre di essi si rivelarono insofferenti di ogni disciplina e dopo un vivace incidente avuto con gli altri compagni vennero da essi divisi ed inviati, dapprima nell'Isola di Stromboli e poscia in quella di Filicudi, dove tuttora si trovano, mentre gli altri cinque continuano a permanere a Tortorici.

Per quanto riguarda gli Ucraini dirò che se ne incarica sia pure limitatamente tal Onatschy Eugenio, delegato Ucraino, abitante in Roma — Corso d'Italia n. 6.

Aggiungo che il Conte Mazzolini, aveva deciso di farli uscire al più presto dall'Italia, inviandoli nei paesi esteri di loro gradimento. Da parte mia mi sono adoperato a recuperare i documenti necessari, però nessuna definitiva decisione è stata fino ad ora presa.

FINANZIAMENTO Come è già noto alla S. V. Ill/ma, al momento in cui i vari elementi furono raccolti a Lipari, si dovette procedere alla liquidazione di numerosissime pendenze lasciate insolute in molte città d'Italia, e ciò soprattutto per evitare inopportune e dannose ricerche da parte dei creditori.

Ora i vari nuclei vengono mensilmente sovvenzionati con somme adeguate, nel più guusto limite consentito e si provvede inoltre alla fornitura diretta di quanto può occorrervi di indumenti — biancheria — calzature — ecc.

Ciò specialmente per generare un favorevole effetto negli elementi della massa che possono constatare de visu l'interessamento che prende per loro l'Autorità Italiana, ed anche per evitare che i dirigenti possano allontanare somme per eventuali futuri... bisogni, lesinando su quanto occorre alla massa, producendo così eventuali malcontenti.

Come la S. V. Ill/ma ha potuto constatare dai vari rendiconti la spesa complessiva si è sempre mantenuta notevolmente inferiore al passato, quantunque si sia dovuto provvedere al mantenimento di altre 150 persone circa venute dell'Ester, dopo il noto eccidio di Marsiglia.

SITUAZIONE ATTUALE

Concludendo, la situazione attuale è la seguente:

- 1) Un nucleo cosiddetto militare alloggiato nel Castello di Lipari;
- 2) Altro nucleo di 34 persone di dissidenti residente a Canneto, frazione dell'Isola di Lipari;

- 3) Altro nucleo di 24 elementi puniti nell'Isola di Stromboli;
- 4) Nucleo speciale di 7 elementi con a capo il S... a Montalto

Uffugo (Cosenza):

- 5) Nucleo di 5 Ucraini a Tortorici;
- 6) Nucleo di 3 Ucraini nell'Isola di Filicudi;
- 7) Famiglia Pavelic a Cava dei Tirreni;
- 8) Famiglia del Dott. Budak a Messina;
- 9) Canonico Buric a Monte Cassino;
- 10) Elemento, tal Godina a Trieste;
- 11) Certa Stefania Schicher, in casa di cura in un Comune della Provincia di Torino.

Ho cercato il più succintamente possibile di riepilogare lo stato dei fatti, e la situazione presente, per opportuna Sua conoscenza, riservandomi di fornire i più ampi dettagli nella conversazione che avremo quanto prima e che la S. V. Ill/ma potrà fissare quando vuole. Ed in tale circostanza sarà mia cura prospettarle le varie questioni che sono tuttora insolute, e per le quali è opportuno adottare qualche provvedimento.

3. *Un gruppo di contadini ustascia all'Ambasciatore di Jugoslavia a Roma.*
Lipari, luglio 1937.

Ibid., B 3/V

I sottoscritti contadini pregano V. E. perché si degnasse prendere nota di queste loro poche righe, nelle quali tendono fargli presente tutti i loro guai nei quali sono caduti seguendo la causa dell'Organizzazione Ustasa.

V. E. ci perdoni se ci esprimiamo sotto il dominio della dittatura la quale ci fu impossibile sopportare, nell'anno 1932 sotto l'incubo della stessa, siamo stati costretti ad emigrare in terra straniera, questo è stato il nostro più grave errore perché scappando da una dittatura siamo incappati nell'altra il 100/100 peggiore e più pesante, la cosiddetta »Ustasa Organizzazione« e in realtà »Frankova Causa« sotto la guida dei Pavelic e Budak, certamente incaricati dal partito dei Francovci in Patria.

Lo scopo della suddetta organizzazione è l'accanito odio verso i serbi e tutti i croati che non fossero dell'idea francoviana. Gli altri dicono bisogna ammazzarli tutti e specialmente i serbi e Radicevi.

L'anno scorso il 25 marzo hanno rovinato 40 uomini, chi si rompiva le gambe, chi le costole, chi sputava soffrendo orribilmente. Uno terrorizzato di tutto ciò si gettava dal Castello da una altezza di 23 m. circa, grazie Iddio è rimasto in vita. Pertanto la Ustasa Organizzazione è stata sfasciata il 1° aprile anno corrente, e un uomo che per primo aveva lasciato il partito è stato tenuto in carcere sino a tutto il 10 aprile per ordine del malfattore Budak.

Il Dott. Budak ha in seguito cacciato i tre scriventi da Lipari trasferendoli in un paese chiamato Canneto nella stessa Isola.

Coll'occasione dello scioglimento del partito il dott. Budak andandosene da Lipari ha portato seco tutto i suoi seguaci Frankoviani ed i cosi-

detti Ufficiali e sottoufficiali e noi poveri contadini ci abbandonano in quest'isola.

Sig. Ministro, se sarebbe possibile farci rientrare in patria ne saremmo ben lieti. Non abbiamo alcuna corrispondenza colle famiglie, non sappiamo nulla, come fossimo sotterrati.

Anticipatamente Vi ringraziamo.

4. *L'ispettore generale di P. S. Ettore Conti al Capo della polizia: »Viaggio in Italia di S. E. Stojadinovic«.* Pisa, 26 giugno 1938.

Ibid., B 4/III.

Nel recente viaggio compiuto da S. E. Stojadinović in Italia, un fatto di non scarsa importanza in relazione al fuoruscitismo croato in Italia, è stato il colloquio che egli ha avuto a Villa d'Este col noto Dott. Budak.

Come ho riferito con miei precedenti rapporti da tempo la prefata Eccellenza, aveva dimostrato un non dubbio interessamento per far decidere il Dott. Budak a tornare in patria. Ciò sicuramente in seguito alle pratiche svolte dagli amici del Budak che avevano cercato di porlo in evidenza anche per preparargli il terreno per una prossima ascensione politica.

Sua Eccellenza Stojadinovic aveva perciò incaricato il Comm. Milicevic di avvicinare il Budak per fargli presente che egli avrebbe visto di buon occhio il suo ritorno in patria assicurandolo che lo avrebbe facilitato in ogni modo per permettergli una vita tranquilla e di lavoro proficuo.

Avendo il Budak, come è noto, accettato il rimpatrio, S. E. Stojadinovic ha dimostrato il desiderio di avere con lui un colloquio, che si è verificato a Villa d'Este dove il dott. Budak è stato da me fatto venire in via del tutto riservata.

Da quanto ho potuto sapere dal Comm. Milicevic e soprattutto dal Dott. Budak che è con me in assoluta confidenza, durante il colloquio S. E. Stojadinovic dopo essersi interessato dei motivi che spinsero il Budak a lasciare Zagabria, si sarebbe intrattenuto con lui su questioni politiche interne, sull'attività del Macek ed in special modo sul fuoruscitismo croato in Italia.

Circa le questioni di politica interna il Budak si sarebbe riservato se possibile di influire sul Dott. Macek, di cui è intimo amico, per attenuare la sua opposizione al governo, e per farlo orientare in politica estera verso Roma.

Ad ogni modo poi il Budak avrebbe francamente dichiarato, che egli non può certamente entrare per ovvie ragioni a far parte subito in modo aperto del vero partito di Stojadinovic, pur approvandone le direttive politiche, ma avrebbe senza esitazione affermato che egli avrà, come ha sempre avuto per capisaldi della sua politica:

1) la lotta contro il comunismo;

2) il deciso orientamento verso Roma per una collaborazione sempre più stretta con l'Italia ravvisando in ciò l'assoluto interesse della Jugoslavia e specialmente della Croazia.

Oltre ai punti sopra indicati, il Dott. Budak ha trattato della situazione dei fuorusciti croati in Italia facendo presente a S. E. Stojadinovic (e ciò conformemente a quanto più volte mi ha detto) della opportunità di favorire in ogni modo il rimpatrio concedendo un'ampia amnistia anche al ritorno. Sembra che su tale questione abbia subito trovato il che veramente rassicuri tutti per dar loro modo di decidersi favorevolmente al ritorno. Sembra che su tale questione abbia subito trovato il Presidente consenziente in quanto convenendo nelle ragioni addotte dal Budak, ha dichiarato che col 1° Dicembre sarà concessa l'amnistia desiderata (escludendovi peraltro dal beneficio i responsabili ed i complici del regicidio) ed ha dato incarico allo stesso Budak di preparare il decreto d'accordo al Dott. Milicević.

Mi risulta anche che si è accennato alla situazione del Dottor Pavelic per esaminare se fosse anche per lui possibile fare qualche cosa ed iniziare contatti, ma sembra che se ne sia riconosciuta l'impossibilità in quanto un atto di clemenza verso gli uccisori del Re Alessandro non potrà venire che dal figlio quando sarà al Trono.

Il colloquio assai cordiale che si è protratto molto a lungo sembra abbia soddisfatto entrambi, come ho potuto notare dalle esplicite dichiarazioni fattemi dal Dott. Budak e da quanto mi ha confidenzialmente riferito il dott. Milicevic.

Il dott. Budak, che si dimostra particolarmente grato alle Autorità Italiane per i benefici ricevuti e che si professa sincero amico dell'Italia, ha ormai tutto predisposto per la sua partenza che si effettuerà nella prima quindicina di luglio. Egli riceverà subito i documenti necessari al rimpatrio e sarà accompagnato sicuramente fino al confine, ma forse fino a Zagabria, dal Comm. Milicevic, al fine di evitare che gli venga arrecata la benché minima molestia.

Aggiungo infine che il Budak si è deciso al rimpatrio senza alcun accordo col dott. Pavelic, col quale non è in buoni rapporti e che certamente non è al corrente ancora della sua decisione.

Nel riferire quanto sopra pregiomi assicurare che non mancherò di riferire altre eventuali notizie utili di cui potessi venire a conoscenza.

5. Lo stesso al conte Luigi Vidaud del Ministero degli Affari esteri:
»Fuorusciti croati. Relazione«. Pisa, 12 novembre 1938.

Ibid., B 4/III.

Como ho già avuto occasione di riferir Vi verbalmente, e como avete potuto constatare dalle varie comunicazioni fattevi, in seguito alle continue ed insistenti pratiche svolte ed alle adeguate pressioni adoperate, si è potuto ottenere un buon successo nei rimpatri che fino a tutto il 15 corrente raggiungeranno la cifra non trascurabile di ben 240, cifra

che rappresenta quasi la metà del numero totale dei fuorusciti croati che si trovavano presenti in Italia nell'Aprile del decorso anno e che complessivamente ascendevano a 544.

Ho avuto anche occasione di far Vi presente che meno una minima percentuale di 15 o 20 rappresentata dai dissidenti residenti a Stromboli e che non tutti per i loro precedenti hanno potuto poi ottenere dalle Autorità Jugoslave il permesso di rimpatriare, gli altri si sono decisi a tornare in patria, solo quando è stato fatto loro comprendere che le Autorità Italiane li avevano assistiti per un congruo periodo di tempo nella speranza che si fossero dati al lavoro per crearsi una nuova vita in Italia e che perciò si sarebbero sospese, come in effetto è stato praticato, le sovvenzioni mensili ed ogni altro aiuto.

Ogni pratica persuasiva infatti posta in opera per indurre i fuorusciti croati al rimpatrio era riuscita vana, in quanto era convinzione generale di aver diritto ad esser mantenuti quali ospiti in Italia a tempo indeterminato ed in modo tale da permettere loro di vivere agiatamente nell'ozio più completo. Ciò è risultato provato in modo indiscutibile stand dal controllo della corrispondenza sia da notizie fornite da fonti fiduciarie.

Si è potuto così constatare, che non appena, giusta gli accordi presi con la S. V. III/ma si è sospesa, previo avviso tempestivo, di corrispondere la sovvenzione, quasi tutti si son decisi ad andarsene, tanto che su 116 diffidati ben 89 sono già rimpatriati, e di quelli ancora rimasti 3 si sono dati al lavoro e gli altri, almeno così ritengo, fra breve si decideranno a seguire l'esempio dei compagni tornati a casa.

E' noto anche alla S. V. III/ma che per ottenere un tale risultato che non si può esitare di classificare assai soddisfacente, in seguito agli accordi con Voi presi, ho dovuto anzitutto trasferire da Lipari in più riprese 364 elementi e dividerli a piccoli gruppi nei vari comuni della Calabria — Sicilia e Sardegna in modo da evitare azioni collettive di proteste che avrebbero potuto generare incidenti assai spiacevoli e con conseguenze incresciose, dato l'indole ribelle dei fuorusciti croati, che mai si sono stancati di avanzare pretese smodate verso le Autorità Italiane.

Degli elementi trasferiti da Lipari, meno quelli cui è preclusa per i loro precedenti la via del rimpatrio per responsabilità specifiche assunte in passato, la grandissima maggioranza o per dir meglio la quasi totalità è ormai tornata in patria, previo il regolare assenso delle Autorità Jugoslave che hanno garantito per ciascuno la completa immunità e libertà, cosa che fino ad ora è stata completamente mantenuta, come ho potuto desumere dalle lettere scritte dalla Jugoslavia ai compagni ancora residenti in Italia.

Soltanto ora un gruppo di 12 individui di cui tre in Sardegna e 9 in provincia di Messina, che anche in passato si sono dimostrati turbulenti che avrebbero potuto al pari degli altri rimpatriare con le garanzie date dalle Autorità Jugoslave, istigati sicuramente da alcuni compagni ai quali è preclusa la via del ritorno in patria, hanno risposto alla diffida loro fatta per la sospensione della sovvenzione, che essi non soltanto non vogliono tornare in patria ma non intendono assolutamente lavorare in Italia

dove pretendono di esser mantenuti e di esser posti in relazione col loro Capo Dott. Pavelic riconosciuto come loro unico capo. Ed a scopo di protesta due residenti a Francavilla Sicilia avevano subito iniziato lo sciopero della fame, mentre altri 10 avevano preannunciato che lo avrebbero iniziato allo scadere della sovvenzione.

Di fronta a tale atto di indisciplina, che potrebbe se tollerato dalle Autorità Italiane, produrre come effetto certo il rifiuto di rimpatriare da parte degli altri emigrati specie di quelli che si trovano a Lipari, ho creduto necessario intervenire energicamente facendo procedere al fermo degli indisciplinati, che attualmente si trovano rinchiusi in carcere in attesa degli ulteriori provvedimenti.

In base quindi agli accordi presi con la S. V. Ill/ma qualora i suddetti, che debbono considerarsi stranieri indesiderabili, persistessero nel rifiuto di rimpatriare volontariamente, disporrò che sei di essi, giusta l'autorizzazione avuta già in passato, siano condotti a Fiume ed estradati oltre confine.

Al riguardo ho già informato il Funzionario Jugoslavo Comm. Milicevic che ha ottenuto l'assenso dalle sue autorità superiori, garantendo che ai sei suddetti, per i quali esiste il permesso di libero rimpatrio, nulla sarà fatto e che saranno lasciati in piena libertà.

Un tale atto servirà di esempio agli altri per indurli a più miti consigli, e cioè ad essere ossequienti agli ordini delle Autorità Italiane, a smettere da utili pretese di contatto col Dott. Pavelic e ad adattarsi, infine, se vogliono rimanere in Italia a darsi a stabile lavoro per procurarsi i mezzi di vivere come altri hanno fatto.

Circa tale rimpatrio coattivo ritengo peraltro opportuno far presente, per quelle pratiche che crederete di esperire per i casi analoghi che in seguito potessero presentarsi, che il Comm. Milicevic mi ha dichiarato di aver avuto l'assenso dalle sue autorità superiori di permettere soltanto a titolo di prova 5 o 6 rimpatri coattivi, mentre non potrebbero almeno per ora essere consentiti altri.

In conclusione, come ho sopra prospettato, la corrente dei rimpatri ha avuto in questi ultimi tempi un ritmo abbastanza accelerato, a se sarà possibile mantenerlo è da sperare che in tempo non eccessivamente lungo l'emigrazione croata, seguendo bene inteso i criteri fino ad ora adottati, potrà dirsi liquidata.

Da quanto può per ora presumersi, resteranno in Italia da 80 a 100 elementi e forse anche meno, che essendo compromessi non potranno rimpatriare, se non con una amnistia che conterrà peraltro, ed è facile supporlo, delle spiegabili limitazioni verso coloro che sono ritenuti i veri dirigenti della Organizzazione terroristica o che risultano responsabili di gravi atti terroristici.

Per costoro, che per necessità dovranno rimanere in Italia, si dovranno a tempo opportuno adottare adeguati provvedimenti che pur diretti a garantire l'inattività politica, possono loro permettere una certa libertà di movimento per potersi formare una sistemazione e procurarsi col lavoro i mezzi per vivere.

6. *Lo stesso allo stesso.* Pisa, 29 dicembre 1938.

Ibid., B 4/III.

Sciogliendo la riserva contenuta nel mio precedente rapporto, pre-gliomi riferire che il Comm. Milicević reduce da Belgrado dove era stato chiamato a conferire, mi ha fatto presente che quelle Autorità hanno cre-duto di notare durante il periodo elettorale testè chiuso che il Dott. Ante Pavelic avrebbe spiegata in tale periodo un'attività politica particolare impartendo ordini ai suoi seguaci in Croazia di appoggiare la lista di Macek.

A convalida di tale supposizione le predette Autorità avrebbero fatto presente che mentre nel primo tempo del periodo elettorale i seguaci del Dott. Pavelic erano per l'astensione completa dalle urne, sia perché non avevano una lista propria sulla quale affermarsi, sia per non concorrere a rendere più forte la posizione del Dott. Macek, hanno poi ubbidendo certamente ad un ordine, deciso di appoggiarlo.

Il Dott. Milicevic mi ha infine informato che tale ipotesi dell'intervento diretto del Pavelic gli sarebbe stata confermata anche direttamente dal noto Dott. Budak, attualmente a Zagabria il quale gli avrebbe in sostanza riferito che non a lui ma ad altro fidato che non ha voluto o potuto nominare, il Pavelic avrebbe fatto pervenire ordini precisi al riguardo.

Al prefato Comm. Milicević ho fatto presente che pur non potendo escludere del tutto a priori che il Pavelic abbia potuto trovar modo di inviare una lettera, pur tuttavia potevo assicurarlo nel modo più assoluto, in base alle informazioni fornitemi dalla Questura di Siena, che egli non harmai avuto contatto con alcuno e che quindi non aveva potuto esplicare quell'attività che a lui si attribuisce e che è certamente opera dei suoi seguaci, i quali hanno il massimo interesse a dimostrare come il Pavelic benché lontano continua a dirigere il movimento croato.

Ad ogni modo, da quanto ho potuto comprendere, quantunque il Comm. Milicevic non me lo abbia detto chiaramente sembra che l'esito della votazione in Croazia abbia impressionato le sfere politiche di Bel-grado, e che come conseguenza non si desideri più, come nel passato, facilitare il ritorno in patria dei fuorusciti croati residenti in Italia per tema che vadano ad ingrossare le file degli oppositori.

E' da dedurne che finora le concessioni e le facilitazioni poste ai fuo-rusciti croati residenti in Italia per indurli al rimpatrio, erano fatte con la convinzione che assi, tornando in Croazia, non soltanto si sarebbero astenuti da qualsiasi azione contraria al Governo di Belgrado, ma ne sa-rebbero rimasti anche fedeli partigiani.

Essendo caduta tale illusione ritengo che ora si cerchi di resistere per quanto sarà possibile al rimpatrio degli altri, e si dovrà così constatare in conformità di quanto ho già preveduto, un notevole ristagno nella cor-rente dei rimpatrii.

Informo infine che allo scopo di far decidere al rimpatrio quelli ai quali già in linea di massima sarebbe consentito, darò inizio, secondo le istruzioni ricevute, ai trasferimenti di altri nuclei da Lipari nelle provincie della Sardegna. In tal modo sarà facilitata ai singoli elementi titubanti sui quali verrà esercitata una conveniente pressione, la possibilità di decidersi più liberamente, cosa che non hanno potuto fare a Lipari perché dissuasi e forse anche intimiditi da coloro ai quali per i loro precedenti è preclusa la via del ritorno in patria.

7. *Lo stesso al capo della Polizia*. Livorno, 24 gennaio 1939.

Ibid., B 4/IV.

L'accoglienza che la Polizia di Belgrado mi ha fatta quale Funzionario della Polizia Italiana è stata veramente più che cordiale affettuosa.

Tutti i capi di servizio sia del Ministero dell'Interno che del Governatorato di Polizia della Città di Belgrado si sono prodigati in cortesie ed hanno gareggiato nel voler dimostrare la loro profonda simpatia verso la Polizia Italiana e soprattutto verso la persona di V. E.

Sono stato ospite, insieme al Commissario Cav. Uff. Pizzuto che mi ha accompagnato, della Polizia di Belgrado ed oltre ai vari contatti avuti coi capi servizio del Ministero dell'Interno, sono stato ricevuto, per suo espresso desiderio dal Ministro dell'Interno S. E. Hacimovic che ha voluto offrirmi un pranzo di carattere intimo, al quale hanno partecipato oltre al Sottosegretario all'Interno, altri Funzionari di polizia di grado elevato. In tale circostanza è stata consegnata al Commissario Pizzuto, quale Vice Presidente della Commissione di Polizia Internazionale, la Commenda dell'Ordine di San Sava.

S. E. il Ministro Hacimovic, nei colloqui con lui avuti, ha ripetutamente espresso il desiderio che la Polizia Jugoslava mantenga permanenti rapporti per una stretta collaborazione, con la Polizia Italiana in ogni campo, e soprattutto per combattere il comunismo. Da parte mia, giusta le istruzioni ricevute, non ho mancato di assicurarlo a nome della E. E., che la Polizia Italiana sarà lieta di poter collaborare in modo leale con la Polizia Jugoslava.

La prefata Eccellenza mi ha pregato perciò di porgere a V. E. vivi ringraziamenti dicendosi lieto di poter accogliere nella seconda metà di Giugno p. v. Vostra Eccellenza ed altri Funzionari di Polizia in visita a Belgrado per prendere maggiori contatti. Per tale visita sarà fatto venire a V. E. invito pel tramite del Ministero degli Esteri.

Pregiomi altresì informare l'E. V. che ho avuto un colloquio col Comm. Lasic, Direttore Generale Politico del Ministero dell'Interno, circa i fuorusciti croati residenti in Italia ed in tale circostanza il prefato Funzionario mi ha ringraziato per l'azione leale da noi svolta e mi ha promesso in modo formale tutto l'appoggio per facilitare la liquidazione completa dello spinoso problema.

Cogliendo così il momento opportuno, ho prospettato alcuni casi di fuorusciti che desidererebbero far ritorno in Jugoslavia, e per i quali esistevano ostacoli per pendenze penali esistenti, ed ho potuto ottenere che la loro situazione sarà di nuovo benevolmente esaminata in modo da poter fra pochi giorni concedere il permesso del rimpatrio. Sono anche riuscito ad ottenere l'assenso per la partenza per l'Ungheria del suddito ungherese Jesenski Nerciso — capo militare dei fuorusciti croati in Italia, e pel quale avevano fuora opposto il più reciso rifiuto.

E' stato accennato al Dott. Pavelic ed alla sua attività politica. Al riguardo ho assicurato nel modo più formale, che egli è attentamente vigilato e chenon risulta che svolga alcuna speciale attività, ed ho fatto presente che molto facilmente l'attività a lui attribuita devesi invece al l'opera dei suoi amici che hanno tutto l'interesse per mantenere desta l'agitazione croata, di dimostrare che il Dott. Pavelic continua a dirigere il movimento.

Ho pregato quindi il Comm. Lasic di farmi noti, se lo avesse ritenuto opportuno, gli elementi raccolti atti a dimostrare l'attività del Pavelic per poter adottare i provvedimenti necessari. Tali elementi non mi sono stati però resi noti, e sono sicuro che l'Autorità Jugoslava non ne possegga affatto.

Ritengo che il contatto diretto che ho potuto avere con le superiori autorità di Polizia di Belgrado sia stato in complesso veramente utile e proficuo per i risultati che ho potuto ottenere sia per una eventuale maggiore collaborazione nei limiti che V. E. crederà fissare, sia nei riguardi della più sollecita risoluzione del problema dei Fuorusciti croati la cui partenza dall'Italia verrà, a quanto mi è stato assicurato, maggiormente facilitata.

8. Lo stesso allo stesso. Pisa, 2 aprile 1941.

Ibid., B 6/IX.

Per opportuna notizia mi prego informarVi di quanto è stato stabilito dal Ministero degli Esteri d'accordo con le Autorità Militari:

1) Sono stati stampati, a cura del Ministero degli Esteri, cinque manifestini volanti (il cui testo è stato presentato dal Dott. Pavelic) di propaganda da lanciarsi al momento opportuno a mezzo di aeroplani e da divulgarsi clandestinamente in Croazia;

2) E' stato disposto, come ho già telegrafato, il concentramento di tutti i fuorusciti ora residenti in Italia a Pistoia nei locali di una caserma messa a disposizione dall'Autorità Militare. Colà saranno tutti equipaggiati e militarmente armati, ed indosseranno le divise da Ustasa, già da tempo preparate delle nostre Autorità Militari.

Da parte mia ho già provveduto a diramare le necessarie istruzioni ai Sigg. Questori delle Province dove ora i fuorusciti risiedono per effettuarne il movimento che sarà del tutto completato entro il 5 corrente. Ho già opportunamente informato il Sig. Questore di Pistoia;

3) E' stato anche disposto per l'impianto di una Stazione radio tipo clandestina che funzionerà da Firenze a cura dell'Eiar, e di là il Dott. Pavelic invierà comunicazioni in Croazia, non appena sarà dato l'assenso di iniziarle dal Ministero degli Esteri;

4) Nella ipotesi probabile che altri croati simpatizzanti pel movimento del dott. Pavelic tenteranno varcare i nostri confini, l'Eccellenza Anfuso ne consente l'ingresso, però essi dovranno esser fermati in attesa delle verifiche necessarie, e ciò per evitare che non s'infiltino elementi sospetti a scopo di spionaggio. Qualora poi risultino favorevolmente conosciuti saranno uniti al reparto a Pistoia.

Avverto infine che per alcuni elementi non fidati, già noti, e che già si trovano tra i fuorusciti croati in Italia, ho disposto che non siano compresi nel movimento in corso e che siano trattenuti nelle attuali sedi in attesa di provvedimenti definitivi nei loro riguardi. Di essi mi riservo inviare un elenco completo per opportuno corredo di codesti atti.

Non mancherò di seguire attentamente tutto il movimento per segnalarti ogni utile notizia.

Z U S A M M E N F A S S U N G

ITALIENISCHE BASEN DES KROATISCHEN SEPERATISMUS 1929—1940

Im ersten Teil dieser Arbeit wird in charakteristischen Zügen jene politische Orientierung faschistischer Außenpolitik gegenüber Jugoslawien dargestellt, die ständig danach strebte, alle Unzufriedenen in Jugoslawien, besonders die kroatischen Separatisten, aufzuhetzen, um es im Inneren zu schwächen. Es werden charakteristische Haltungen Mussolinis und anderer Funktionäre, Minister, Botschafter in Belgrad u. a. dargelegt. Mit vielen neuen, unbekannten Daten sind, in diesem Rahmen, die Basen der Ustascha- Bewegung in Italien von 1929—1940 dargestellt, Angaben gemacht über ihre Zahl und Stellung, zahlenmäßige Zusammensetzung, soziale Struktur der Angehörigen und andere relevante Daten. Es gibt hier interessante Beobachtungen über Pavelić und seine engsten Mitarbeiter und ihre Beziehungen zu den italienischen Behörden. Von besonderer Wichtigkeit sind sicherlich die von Dr. Milan Stojadinović, dem Vorsitzenden der jugoslawischen Regierung, unterhaltenen Kontakte mit den Ustascha in Italien. Als Beitrag, der noch besser den Inhalt der Arbeit erläutert, sind Kopien wichtiger polizeilicher Dokumente beigefügt, auf Grund derer auch diese Arbeit geschrieben wurde.

Rafael Brčić

ITALIJANSKI PLANOVI U »NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ« 1941—1943. GODINE (S POSEBNIM OSVRTOM NA BOSNU I HERCEGOVINU*)

Dvadesetsedmi mart 1941. godine u Jugoslaviji predstavlja veliku prekretnicu u politici sila Osovine Berlin—Rim prema evropskom jugoistoku u cjelini i Kraljevini Jugoslaviji posebno. Ta prekretnica je, međutim, mnogo više bila izražena u politici Trećeg Rajha nego fašističke Italije. Naime, do tada je Treći Rajh svoju politiku sprovodio na bazi osnovnih postavki svoje koncepcije o Jugoistoku od koje uopšte nije pomisljao da odstupa. Za Treći Rajh Jugoistok je imao veliki značaj samo kao jedinstveno područje, i to ne samo u planovima dalnjih nacističkih osvajanja nego i njemačkoj spoljnoj i privrednoj politici. Dugo izgrađivanu koncepciju — iz vremena i prije dolaska nacista na vlast sredinom tridesetih godina i naročito u uslovima drugog svjetskog rata prihvatili su kao svoju, ne samo vladajući nacistički krugovi već i cijelokupna politička¹⁾ javnost.

Pitanju uređenja Jugoistoka u uslovima drugog svjetskog rata, tj. u nacističkim planovima velikih osvajanja i stvaranja njemačkog »Lebensrauma« i »Grossrauma« nije poklanjana velika pažnja kao nekim područjima srednje i zapadne Evrope, jer je Jugoistok smatrana prostorom »dopunske privrede«, odnosno jedinstvenim područjem vezanim za Treći Rajh.²⁾ Čitava koncepcija njemačke jugoistočne politike počivala je na pretpostavci da Jugoistok ostane nezahvaćen ratnim požarom.

*) Autor je ovaj rad pročitao na naučnom skupu »L'imperialismo Italiano e l'occupazione fascista della Jugoslavia«, pod naslovom »I piani Italiani nello 'Stato Indipendente Croato' 1941—1943 (con particolare riguardo alla Bosnia ed Erzegovina«, održanom u Ankoni 14—16. oktobra 1977. godine u okviru programa jugoslovensko-italijanske komisije za noviju istoriju.

1) Šire o tome vidjeti: Andrej Mitrović, »Novi poredak i jugoistočna Evropa, Zbornik radova naučnog skupa »Ustanak u Jugoslaviji i Evropa« (održan u Beogradu 24—26. XI 1971), Beograd 1973, str. 185—209. Autor, pored ostalog, navodi čitav niz radova i obimnijih djela, u kojima se nalaze i značajni prilozi o privrednom značaju jugoistočne Evrope za Treći Rajh.

2) Andrej Mitrović, »Ergänzungswirtschaft«. Jedna teorija u njemačkoj javnosti o jedinstvenom području jugoistočne Evrope i Trećeg Rajha, referat na

Na strani fašističke Italije nije bilo čvrste koncepcije o Jugoistoku kao cjelini, iako je težnja za ovladavanjem i ovim prostorom vremenski starija nego kod nacista. Ta je težnja kod vladajućih krugova Italije stalno bila prisutna, temeljila se na političkim i privrednim razlozima, s tim što su, za razliku od nacista, politički momenti od početka imali presudni značaj. Naime, u planovima na Jadranu bila je izražena jugoistočna politika Musolinijeve fašističke vlade. Bila je to jugoistočna politička koncepcija koja je podrazumijevala ovladavanje Jadranskim morem i tek poslije toga utvrđivala bi se, odnosno određivala konkretna politika prema teritorijama — državama koje leže istočnije. Radilo se o jednoj uopštenoj koncepciji za Sredozemno more koje je proglašeno za »uno spezio vitale d'Italia«, dok je pravi cilj kome se težilo bila Imperija na Sredozemlju i u Africi, jer se nastojalo postati »Grande potenza mediteraneo-africana«.³⁾

U uslovima drugog svjetskog rata za Treći Rajh je permanentno važila deviza da Jugoistok mora ostati nezahvaćen ratnim vihorom, dok je za fašističku Italiju uvođenje Jugoistoka u rat predstavljalo jedinu šansu da se popravi vlastiti položaj prema sve moćnijem savezniku u Osvini Berlin—Rim. Fašistički vladajući krugovi su smatrali da jedino ratom mogu zadobiti prestiž koji je iz dana u dan sve više prelazio na stranu nacista, ali na način koji je istovremeno »saveznički i autoritaran«.

Boreći se grčevito da sačuvaju status ravnopravnog partnera u Osvini Musoliniju i njegovim istomišljenicima bio je neophodan bar neki vojnički uspjeh. U tom cilju sve otvoreniće se postavljalo pitanje: Gdje udariti? — Međutim, poslije neuspjeha italijanskog oružja u Francuskoj, juna 1940. godine, ostala je kao jedina mogućnost da se pokuša na jugoistoku Evrope, gdje se računalo da uopšte ne može biti ozbiljnijeg otpora. Najprije je bio planiran napad na Jugoslaviju, u ljeto 1940. godine⁴⁾, a kada se Hitler tome energično usprotivio, Musolini je odlučio da samostalno — bez znanja Trećeg Rajha — preduzme napad na Grčku. Izdao je tajnu naredbu na osnovu koje su italijanske trupe izvršile agresiju na Grčku 28. oktobra 1940. godine i tako ratni požar proširile i na Balkan.⁵⁾

Kao što je poznato, Hitlera je bio ogorčio ovaj Musolinijev potez, posebno zbog toga što je ta »nepromišljena« akcija remetila njegove planove daljnog osvajanja, naročito Hitlerov tajni plan »Barbarossa«, koji je već u to vrijeme imao sve osnovne konture i ubrzo je trebalo pristupiti njegovoj realizaciji. Međutim, situacija se mnogo iskomplikovala, jer se sada postavljalo pitanje mogućnosti italijanskog učešća u napadu na Sovjetski Savez s obzirom na to da je prethodno trebalo obezbijediti ponovni

naučnom skupu »Jugoslavija i Treći Rajh 1933—1945«, održan u Beogradu 2—4. oktobra 1973, Beograd, 1977.

³⁾ Kao napomena 1).

⁴⁾ Šire o tome vidjeti: Bogdan Krizman, *Vanska politika jugoslovenske države 1918—1941*, Zagreb 1975; uporedi: *Tajna pisma Hitler—Musolini*, Zagreb 1951 (prevod na srpskohrvatskom jeziku — grupa autora); *Tajni arhivi grofa Čana*, Zagreb 1950; *Dnevnik grofa Čana*, Zagreb 1950.

⁵⁾ Isto.

mir na Balkanu, bez čega Hitler nije tako jednostavno mogao preduzeti odlučan korak na istoku Evrope.

Bez obzira na sve okolnosti koje su nastale ili su mogle nastati potpisivanjem Trojnog pakta između Trećeg Rajha, Italije i Japana, 27. septembra 1940. godine u Berlinu, pošto su osnovne težnje toga sporazuma bile prezentirane svjetskoj javnosti, kao i novonastale teškoće zbog »nepromišljenog« italijanskog poduhvata u Grčkoj, Hitler je odlučio da nastavi sa sprovođenjem ranije politike prema Jugoistoku, tj. da ne odstupa od svoje koncepcije. Jugoistok je za Treći Rajh imao sada dvostruki značaj. Prvo, tu je trebalo ponovo obezbijediti mir zbog svih onih razloga sadržanih u koncepciji, i drugo, Jugoistok je — gledano strateški — ipak za Treći Rajh predstavljao područje drugostepenog značaja. Drugim riječima, i u ratnim uslovima na jugoistoku Evrope, za naciste je bilo naj-presudnije osigurati nesmetan uvoz sirovina i poljoprivrednih proizvoda i spriječiti svaki mogući dalji nepovoljan razvoj događaja na Jugoistoku i pokazati Britancima, Amerikancima i Rusima, pa i samim Italijanima da je cijeli evropski Jugoistok njemački. Upravo zbog svega toga Treći Rajh i dalje djeluje na Jugoistoku samostalno, pokazujući tek formalno da vodi računa o italijanskim interesima i željama.

Nacisti su izradili i koncept saniranja problema na Jugoistoku u uslovima rata koji je izazvala Italija. Koncept je imo tri osnovna elementa: a) političkom akcijom vezati ugovorima sve države Jugoistoka za Osovini, b) slomiti grčki otpor oružanom silom munjevito i c) izvršiti izvjesna teritorijalna preuređenja na račun neprijateljske Grčke.⁸⁾ Tako je i pitanje Jugoslavije bilo otvoreno. Nju je po tom njemačkom konceptu trebalo uvući u Trojni pakt.

U vezi s Jugoslavijom u okviru nacističke jugoistočne koncepcije treba podvući da je Treći Rajh u ovo vrijeme bio za jaku Jugoslaviju i zbog ravnoteže snaga na Balkanu. S takvom Jugoslavijom, ali u Osovini i na strani Trećeg Rajha, nacisti su smatrali da će ona biti prepreka teritorijalnim zahtjevima Bugarske i dalnjim avanturičkim pokušajima Italije. Međutim, pogrešno bi bilo zaključiti da su nacisti davali Jugoslaviji privilegovan položaj u »novom poretku«. Naprotiv, nastojeći da Jugoslaviju uvuku u Trojni pakt, Hitler je »obećavao« mnoge olakšice, ali je u svakom slučaju računao i s negativnim odnosom ukoliko se Jugoslovenska vlada pokaže »nerazumnom«. To je Hitler više puta i lično pokazao. Na primjer, 21. marta 1941. godine on je mađarskom ministru spoljnih poslova izjavio da Treći Rajh »ne može garantirati jugoslovenske granice«.

Nacističko ekonomističko shvatanje Jugoistoka nije fašističkoj Italiji ostavljalo ni politički odriještene ruke. Strahujući od svih mogućih novih poteza na Balkanu koji bi mogli izmijeniti za Rajh veoma povoljnu političku i ekonomsku situaciju, Hitler je svim silama nastojao da novonastalu situaciju rješava samostalno, bez gotovo ikakvog učešća fašističke Italije. To je posebno došlo do izražaja u vezi s uvlačenjem Jugoslavije u

8) Isto.

Trojni pakt, jer je Treći Rajh u potpunosti ostvario predominaciju u cjelokupnoj jugoslovenskoj privredi, a svako miješanje bilo koga u jugoslovenski problem, pa makar to bila i saveznička Italija, moglo je donijeti nova neželjena iznenadenja. Dobro uspostavljeni trgovinski odnosi na osnovama klirinškog sistema plaćanja — tog famoznog izuma nacističkog privrednog stručnjaka dr Šahta (Schaht), a taj sistem je istovremeno predstavljao poseban oblik eksploatacije — trebalo je i morali su ostati netaknuti. A Šahov klirinški sistem plaćanja pogodovao je isključivo Trećem Rajhu, koji je još naknadno zarađivao prodajući dio uvezene jugoslovenske robe na tržištu trećih zemalja za gotov novac. Uostalom, stalna aktivnost jugoslovenskog klirinškog računa nedvosmisleno pokazuje da je jugoslovenska privreda istovremeno kreditirala nacističku privedu.⁷⁾

Slična je situacija bila i u pogledu njemačkog investiranog kapitala u jugoslovensku privedu. Za svega nekoliko godina njemačke investicije su sa trinaestog skočile na prvo mjesto. Ako se tome doda da se dio njemačkog kapitala u Jugoslaviji skrivao iza pojedinih jugoslovenskih građana i jugoslovenskih banaka, da su akcije najčešće u svojim rukama držale pojedine njemačke firme, odnosno njemački kapital, da je prodor toga kapitala bio vidan i u raznim osiguravajućim društvima, da su njime osnivana mnoga nova njemačka preduzeća, društva i korporacije za istraživanje i slično — vidljiva je snaga nacističkog kapitala u jugoslovenskoj privredi i podređenosti Jugoslavije Trećem Rajhu. Još treba podvući da je Treći Rajh i političkim sredstvima »usmjeravao« izvoz jugoslovenskih roba. Na primjer, mnoge sirovine, polufabrikati, čisti metali i slično namijenjeni drugim zemljama nisu mogli biti isporučeni bez prethodnog odbrenja Trećeg Rajha. Isti kriterij primjenjivan je i u slučaju kada se radilo o izvozu jugoslovenskih roba u fašističku Italiju na osnovu jugoslovensko-italijanskog trgovinskog sporazuma.⁸⁾

U svemu tome punu podršku političkim, privrednim i drugim organima Trećeg Rajha davali su jugoslovenski vladajući krugovi. Oni su tako postupali u strahu pred sve snažnjom vojno-političkom ekspanzijom Njemačke u Evropi i što su smatrali da će tako ipak osigurati svoje klasne kapitalističke interese.

Rudno blago (bakar, olovo, cink, mangan, antimon, boksit, ferosilicijum, karbid, so, nafta i dr.) i bogati šumski resursi u centralnom dijelu zemlje, prije svega u Bosni, kao i velike mogućnosti izvoza žitarica, uljaričica, konoplja i lana, te voća, povrća i drugih poljoprivrednih proizvoda, zatim stoke i stočnih proizvoda — bili su ona privlačna moć za nacističku ratnu privrodu i ishranu brojnog radništva u industriji.⁹⁾ Najveći dio tog jugoslovenskog privrednog potencijala bio je veliki mamac i za fašističko

⁷⁾ Jovan Marjanović, *Ekonomска politika njemačkih nacističkih okupatora u Jugoslaviji 1941—1945* (s posebnim osvrtom na nemačku ekonomsku politiku u Srbiji i Banatu), »Jugoslovenski istorijski časopis« (»JIČ«), br. 4/1963, 73—95.

⁸⁾ Isto. — Uporedi: Holm Sundhausen, »Njemačko-hrvatski kliring 1941—1945«, referat na naučnom skupu »Jugoslavija i Treći Rajh 1933—1945«, op. cit.; Andrej Mitrović, »Novi poredak« i jugoistočna Europa, op. cit.

⁹⁾ Jovan Marjanović, op. cit.

vođstvo Kraljevine Italije, ali vojna i politička premoć nacističkog partnera u Osovini i uopšte u kreiranju »novog poretka« u Evropi malo je ostavljala prostora bilo kome, pa makar on bio i prvi saveznik.

Poslije anšlusa Austrije i razbijanja Čehoslovačke, a na osnovu prvih reagovanja na te događaje u Jugoslaviji, nacisti su se neobično živo potčeli interesirati i za unutrašnjopolitička zbivanja u Jugoslaviji. Istina, to redovno čine tajno, jer ne žele pokvariti za njih veoma povoljno stanje političkih i posebno privrednih odnosa sa Jugoslavijom i ne žele »povrijediti« interesu italijanskog partnera kome su stalno davali do znanja da u Jugoslaviji politički uticaj pripada Italiji, jer Treći Rajh tu ima »samo privredne interese«. U takvom okviru nacisti prate sva društveno-politička zbivanja u Jugoslaviji, a osnovni razlog koji ih, unatoč veoma povoljnem razvoju privrednih i trgovinskih odnosa, na to prisiljava jest definitivno odstupanje Stojadinovića s jugoslovenske političke pozornice. Njega su nacisti smatrali »iskrenim prijateljem« Nijemaca i Osovine Berlin—Rim.

Potpisivanjem Sporazuma Cvetković—Maček, tj. sporazuma o podjeli vlasti između srpske i hrvatske buržoazije, nacisti pokazuju sve jači interes i za tzv. hrvatsko pitanje i u njegovom okviru — svakako opet tajno — detaljno prate separatističke tendencije frankovačko-ustaške grupe.

Iako se u sačuvanim dokumentima mogu pratiti određene promjene u nacističkoj politici prema Jugoistoku i posebno prema Jugoslaviji u pojedinim vremenskim razdobljima, odnosno određena odstupanja od globalne koncepcije, kao: nagovaranje Musolinija da napadne Jugoslaviju i zadovolji svoje iridentističke težnje, treba podvući da se redovno radilo o taktičkim potezima kojima je bio cilj da se ispita snaga i spremnost italijanskog oružja za veće zajedničke poduhvate Osovine Berlin—Rim. Ubrzo poslije takvih nagovora Hitler mijenja svoje mišljenje i energično zahtijeva mir na Balkanu. Tako je bilo u vrijeme anšlusa i češke krize, pred napad na Poljsku i u kasno proljeće 1940. godine, da bi sve brzo palo u vodu, naročito poslije neuspjeha italijanskog oružja u Francuskoj, juna 1940. godine.

Musolinijev neuspjeh u Grčkoj Hitler nije iskoristio u onoj mjeri koliko je to sâm Musolini predlagao. Međutim, ipak dovoljno da se u pogledu rješavanja »jugoslovenskog problema« sve odvija u isključivoj režiji nacista. Kao što je poznato, to rješenje je svoj finale imalo u Beču 25. marta 1941. godine kada je potpisana ugovor o pristupanju Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu, koji se još zvao i Antikominterna pakt.

Dosljedna svojoj globalnoj koncepciji o Sredozemlju, u kojoj je preovlađivao politički momenat, fašistička Italija je poslije sporazuma Cvetković—Maček otvoreno davala podršku i materijalnu pomoć ustaškoj emigrantskoj grupi u Italiji i njihovim istomišljenicima u zemlji. Tako je — mislilo se na italijanskoj strani — moguće pripremiti teren za ostvarivanje ekspanzionističkih težnji u cijelom Sredozemnom bazenu, gdje je politički primat Hitler priznao Musoliniju i neposredno pred početak

drugog svjetskog rata.¹⁰⁾ U tom priznanju Musolini je podrazumijevao i cijeli jugoslovenski prostor kao svoju interesnu sferu uticaja. Po Musolinijevom shvatanju, ništa se nije promjenilo ni poslije italijanskog neuспjeha u Grčkoj, jer ponuđenu promjenu primata Hitler »zbog svojih razloga« nije htio prihvatići, a Musolini nije znao da se opet radilo o taktičkom potezu, tj. Hitler se tako ponašao kako bi mogao samoiniciativno i bez ičijeg uplitanja uvući Jugoslaviju u Trojni pakt i brzo povratiti mir na Jugofistoku slamanjem grčkog otpora, i nastaviti pripreme i otpočeti realizaciju plana »Barbarossa«.

Hitler se prevario u svom računu i gorko razočarao zbivanjima u Jugoslaviji. Ne toliko zbog gaženja Trojnog pakta od strane grupe »pučista« — generalštavnih oficira koja je izvršila državni udar, smijenila namjesništvo na čelu s knezom Pavlom Karađorđevićem i formirala novu vladu generala Dušana Simovića, koliko zbog razvoja političke situacije nastale u Jugoslaviji dvadesetsedmog marta 1941. godine. Naime, nova vlast je obesnažila »Bečki ugovor« i proglašila mobilizaciju, ali je ubrzo poslije toga i sama mnogo radila na tome da potpisani akt ostane na snazi. Ona je, kao i sve ranije vlade, najmanje vodila računa o interesima i težnjama najširih narodnih masa, koje su bile odlučne da brane čast i slobodu svoje zemlje na platformi širokog fronta demokratskih, antifašističkih i slobodarskih snaga koje je organizovala i vodila Komunistička partija Jugoslavije. Tim ogromnim narodnim snagama — prije svega radničkoj klasi, seljaštvu i naprednoj omladini i inteligenciji parole KPJ »Bolje rat nego pakt«, »Bolje grob nego rob« došle su u pravo vrijeme.¹¹⁾

Na unutrašnjepolitičkom planu u Jugoslaviji su događaji od dvadesetsedmog marta 1941. godine predstavljali prvu veliku političku pobjedu Komunističke partije i njene ispravne politike u nacionalnom pitanju.¹²⁾ KPJ postaje jedina politička snaga i jedini organizovani branilac zajedničkih interesa svih jugoslovenskih naroda. Ona je jedina bila spremna da zahvati pokret nezadovoljnih narodnih masa i da taj pokret organizuje i usmjeri na otpor protiv fašističkog agresora, za borbu protiv okupatora i domaće reakcije i za nezavisnost i slobodu svih naroda Jugoslavije. Bilo je očigledno da je Antukominterna pakt doživio u Jugoslaviji politički slom. Jer, taj otpor, masovni narodni otpor, bio je sasvim nov elemenat u tadašnjoj Evropi, koju su, već gotovo čitavu, manje ili više, bile preplavile Hitlerove armije. Preokret u Jugoslaviji Hitler je osjetio ne samo kao nenadoknadiv gubitak vremena u realizaciji svojih ekspanzionističkih vojno-strategijskih planova nego i kao novu političku opasnost u pokorenoj Evropi. Zbog svega toga Hitlerov napad na Jugoslaviju nije bio samo invazija osovinskog bloka već i nečovječni osvetnički akt pobjesnjelih osvajača koji su osjetili da im planove remeti sâm narod jedne zemlje u kojoj buržoaska vlast nije imala nikakve podrške. Hitler

¹⁰⁾ Tajni arhivi grofa Čana, op. cit.

¹¹⁾ Ferdo Čulinović, »Dvadesetsedi mart 1941. godine u Jugoslaviji«, Beograd 1966; Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, Beograd 1963.

¹²⁾ Edward Kardelj - Sperans, Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja, II izdanje, »Kultura« Beograd 1960, 23 i slij.

i Musolini će tako na jugoslovenskom prostoru doživjeti rat koji se neće završiti kapitulacijom zvanične buržoaske kraljevske vojske, nego će se taj rat nastaviti svom žestinom poslije te kapitulacije. Zato je jugoslovensko ratište bilo jedno od najkrvavijih frontova u drugom svjetskom ratu.

* *

Razvoj događaja poslije 27. marta 1941. godine doveo je do osovinske agresije i okupacije Jugoslavije, te preuređenja Jugoistoka u duhu »novog poretku«, ali u gotovo isključivoj režiji nacista. Fašistička Italija je uzela učešća u agresiji, međutim, njena uloga u komadanju Jugoslavije i uspostavljanju okupacionog sistema bila je drugorazrednog značaja. Musoliniju je pružena prilika da, boreći se zajedno s nacističkim snagama u Jugoslaviji, stekne nešto od vojničke slave i učestvuje u podjeli plijena i jugoslovenske teritorije. U okviru uspostavljanja okupacionog sistema najprije je izvršeno osnivanje »Nezavisne Države Hrvatske« — kvislinške tvorevine, na čelu s ustaškim vodom A. Pavelićem, i to u vrijeme kada su trupe sile osovine tek prodrle u Jugoslaviju, osvojivši nekoliko značajnih mjesta (na primjer, Zagreb i još neke gradove). Međutim, proglašenje o proglašenju tzv. NDH ostavila je mnoge nejasnoće naročito kod italijanskih fašista, jer se nije znao teritorijalni opseg te tvorevine, niti ko će u njoj imati dominantnu ulogu — Treći Rajh ili Italija.

Cijela »igra« odvijala se u znaku inicijative nacista i uz veliko začašnjenje italijanskih fašističkih osvajača. Naime, dok su razni nacistički emisari aktivno vršili okupljanje pete kolone u Jugoslaviji, posebno u Banovini Hrvatskoj i samom Zagrebu, Musolini je smatrao da u svojim rukama ima »najjači adut«, tj. Pavelića poglavnika ustaškog pokreta, ko-ga će tek 11. aprila kasno navečer otpremiti iz Italije s oko još 200 njegovih ustaša naoružanih starim italijanskim oružjem. Dva dana kasnije, u Karlovcu, izgubiće ga — oteće ga nacisti i od njega iznuditi obećanje da će u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj« »upravljati po volji i željama Trećeg Rajha«. U tom vremenskom rasponu — od 27. marta do sredine aprila — nacisti su od tri mogućnosti (prva, uključiti područje »autonomne Hrvatske« u »Podunavsku političko-teritorijalnu zajednicu pod vodstvom savezničke Mađarske«¹³⁾; druga, pomoći Mačeka i na čelu s njim osnovati kvislinšku »hrvatsku državu«¹⁴⁾, i treća, na čelo NDH dovesti Musolini-

¹³⁾ Šire o tome vidjeti: Bogdan Krizman, »Hitlerov poduhvat 25«, Zagreb 1953; Isti, »Pavelićev dolazak u Zagreb 1941. godine«, Zbornik Historijskog instituta Slavonije (HIS), br. 3/1965; Fikret Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941—1945*, Zagreb, 1977; Rafael Brdić, »Okupacioni sistem u Bosni i Hercegovini 1941. godine«, Vojnoistorijski glasnik (VIG), br. 1/1970; Isti, Osvrt na knjigu Mladena Colića, »Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941. godine«, Časopis za suvremenu povijest (ČSP), Instituta za historiju rad. pokreta Hrvatske, br. III/1974, i drugi.

¹⁴⁾ Kao napomena 13) — Uporedi još: Bogdan Krizman, »Njemački emisar Malletke kod Mačeka uoči napada na Jugoslaviju 1941. godine«, ČSP, br. II/1975.

jevog štićenika i njegovu ustašku skupinu)¹⁵⁾, uspjeli za sebe pronaći najbolje rješenje¹⁶⁾, ostavivši italijanskoj fašističkoj vlasti da se, pored Pavevića, osloni eventualno još na ranija Hitlerova obećanja: »Italiji pripada prioritet političkog uticaja u cijeloj Jugoslaviji«, što se shodno tome odnosilo i na novu tvorevinu — ustašku NDH.¹⁷⁾

Kada su ratne operacije već bile ušle u završnu fazu, uz veliko zaoštjanje italijanskih invazionih trupa, pojavio se jedan nacistički dokument — »privremene smjernice«¹⁸⁾ čije je odredbe Musolinijeve fašističke vlade primila sa zadovoljstvom, ali istovremeno i s velikim iznenadenjem zbog nejasnoća u vezi s nekim odredbama u »smjernicama«. Naime, u njima je stajalo da će »... unutar narodnosnih granica biti uspostavljena samostalna hrvatska država«¹⁹⁾, s jedne, i da se »... političko uobičenje Bosne i Hercegovine prepusti Italiji...«²⁰⁾ Izgledalo je da na strani fašističke Italije ne bi trebalo biti nikakve zabune, jer je ubrzo poslije donošenja »smjernica« uslijedila i naredba da se zaustavi napredovanje drugog ešalonu njemačkih invazionih snaga, koje su 16. jula već izbile na srednji tok rijeke Vrbasa. One su tu zaostale očekujući dolazak italijanskih trupa koje će »... po volji firera uspostaviti vojnu upravu u bivšim austrougarskim pokrajinama...«²¹⁾

Od početka agresije i u toku borbenih djejstava, pa sve do 16/17. aprila ni u jednom od poznatih njemačkih dokumenata koji su se odnosili na razbijanje Jugoslavije i kao države i političke koncepcije (»... als Staatsgebilde und politische Konzeption«) nije predviđeno uključivanje Bosne i Hercegovine u sastav tzv. NDH. Naprotiv, mnogi dokumenti su isključivali borbeno učešće nacističkih trupa u Bosni i Hercegovini za vrijeme agresije, izuzev u uzanom sjeverozapadnom dijelu omeđenog riječkama Una—Sava—Vrbas—Sana. Ostali dio Bosne kao i cijeli prostor južno od rijeke Kupe ulazio je u italijansko operativno područje. Međutim, Hitlerova poslovična dvoličnost dokazana je i u pitanju pripadnosti

¹⁵⁾ Kao napomena 14).

¹⁶⁾ Isto.

¹⁷⁾ Okolnosti proglašenja tzv. NDH i pravu suštinu te kvislinske tvorevine dala je Fikreta Jelić-Butić u djelu *Ustaše i NDH 1941—1945*, op. cit. — Uporedi takode: Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije* — Poglavlje: »Nezavisna Država Hrvatska«, Beograd 1970.

¹⁸⁾ »Privremene smjernice« (Vorläufige Richtlinien für die Aufteilung Jugoslawiens) donio je Hitler već 3. aprila, ali su one stupile na snagu tek 12. aprila, kada su ih i dobile njemačke komande u napadnutoj Jugoslaviji, a italijanske komande preko svoje Vrhovne komande koja je o njima primila obavijest preko predstavnika njemačke OKW pri Vrhovnoj komandi oružanih snaga Kraljevine Italije. Inače, »Privremene smjernice« su objavljene u zborniku »Proces de grande criminelle de querre devant le Tribunal Militaire International«, Nirnberg 1946, knj. XXVI, str. 61 i dalje, dok. pod oznakom: PS-1195; prevedene na srpskohrvatski jezik objavljene su u Zborniku dokumenata »Aprilska rat 1941. godine«, kao i u Zborniku NOR-a, tom XII, knj. 1.

¹⁹⁾ Isto.

²⁰⁾ Isto.

²¹⁾ Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, op. cit., 49—56; Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i NDH 1941—1945*, op. cit. — Uporedi ostale radove navedene u napomenama 13 i 14.

Bosne i Hercegovine. Naime, nacisti nisu gubili iz vida Mačekovu akciju iz 1939. godine²²⁾, kao ni proklamaciju Slavka Kvaternika o osnivanju NDH od 10. aprila 1941. godine, jer je u okviru »velike hrvatske države« oba puta ulazila i Bosna i Hercegovina.²³⁾ Mačekovi stavovi bili su podudarni sa ustaškim, a nacistima su odgovarali, jer su dijelovi Jugoslavije predviđeni da uđu u okvir tzv. NDH predstavljali gotovo polovinu zemlje, pomoću čega se nacistička agresija na Jugoslaviju mogla pravdati pred svjetskom javnošću pod parolom: »Mi dolazimo na poziv«. S druge strane, s obzirom na nacističku osnovnu koncepciju o Jugoistoku i Jugoslaviji, a posebno za nacistički finansijski kapital i potrebe ratne privrede, nacistima nije bilo u interesu da privredno bogate oblasti Bosne i Hercegovine prepuste bilo kome, pa makar to bio i prvi saveznik u Osovini. Jer, »bivše austrougarske pokrajine« neobično su bogate sirovinama (rudama i nepreglednim šumskim kompleksima), o čijem su korištenju već imali planove za mnogo širu eksploataciju, na primjer: boksita, željeza i čelika, olova, cinka, ferosilicijuma i karbida, uglja, drveta, duvana itd. Takav nacistički stav vidljiv je od prvog dana priprema i otpočinjanja agresije, bez obzira na to što u zvaničnim dokumentima, kojima se tih dana operisalo, nema ni riječi o tome da su »Bosna i Hercegovina hrvatske zemlje«, da je »rijeka Drina historijska granica Srbije i Hrvatske«, da su »Muslimani najčišći dio hrvatskog naroda«, da Bosna i Hercegovina ulaze u teritorijalni okvir tzv. NDH na osnovu »ustaških zahtjeva iz Zagreba«, jer je Pavelić u vezi s tim i ranije isticao značaj Bosne i Hercegovine u rješavanju »hrvatskog nacionalnog pitanja« zbog čega je imao namjeru da u »Bosni — Banja Luci organizira centar Hrvatske države«, itd.²⁴⁾

Te namjere su kasnije došle do punog izražaja — to je konstatirala i italijanska strana. Kako i ne bi kađa ih je bilo teško prozreti. Naime, teško je bilo fašističkoj Italiji i pretpostaviti da će se sve odvijati po želji nacista, jer su dokumenti o uskladivanju vojnih operacija između nje-

²²⁾ O Mačekovoj akciji u Trećem Rajhu 1939. godine šire vidjeti u radovima Dušana Bibera: »Ustaše i Treći Rajh« — Prilog problematici jugoslovensko-njemačkih odnosa 1933—1939, »JIC« br. 2/1964; Isti, »Nacizam in Nemci v Jugoslaviji 1933—1941«, Ljubljana 1966. Prvog marta 1939. godine, o Mačekovim zahtjevima i prijedlozima nacistički vrhovi su imali i širu zabilješku — na primjer, jedan član štaba Hitlerovog zamjenika Rudolfa Hessa je 14. II napravio zabilješku za atašea Spitza u Ministarstvu inostranih poslova Trećeg Rajha (Politički arhiv Ministarstva spoljnih poslova Savezne Republike Njemačke — dalje navodim skraćeno: PA AA, Bonn, Pol IV Bd. 61, Pol IV 1286, 1. III 1939). — Tu se, pored ostalog, navodi da je Maček izjavio da će »nezavisna hrvatska država biti spremna da za sva vremena vojno, privredno i politički najuže sarađuje s Njemačkom, da će pristupiti Osovini i antikominternskom paktu, ukoliko bi njemačka vlada bila spremna da: 1. pruži moralnu pomoć u predstojećoj oslobođilačkoj borbi, 2. garantira etničke granice Hrvatske (Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, Bosna i Hercegovina) i 3. na vrhuncu oslobođilačke borbe, zajedno s Italijom preuzme arbitražu između Hrvatske i Srbije.

²³⁾ »Hrvatski narod«, 11. 4. 1941. — Kvaternikova proklamacija i Mačekov proglaš hrvatskom narodu.

²⁴⁾ O ustaškim svojatanjima Bosne i Hercegovine, na osnovu »historijskog prava«, pisali su ustaški ideolozi — »naučnici« prije i za vrijeme drugog svjetskog rata, na primjer, Krunoslav Draganović, Filip Lukas, Mladen Lorković, Ivo Gube-

mačkih i italijanskih trupa to isključivali. Razvojem događaja, koji su postojali sve jasniji u vezi s nacističkom predominacijom i italijanskim inferiornošću i velikim zakašnjavanjem, vrlo malo je ostalo političkog prostora da bi italijanski fašistički okupator mogao jače da se uključi u određivanje statusa NDH i posebno Bosne i Hercegovine. Treba podvući da je i Vrhovna komanda oružanih snaga Kraljevine Italije mnogo do-prinijela da nacističke namjere postanu vidljivije i jasnije. Naime, pošto je uočila inferiornost svojih trupa, Vrhovna komanda oružanih snaga Kraljevine Italije je zahtjevala da se nastupanje njemačkih trupa pomjeri nešto južnije od ceste i željezničke pruge Banja Luka—Prijedor—Bosanski Novi²⁵), da bi uskoro po ulasku trupa 2. njemačke armije u Bosni i Hercegovini uslijedilo novo razgraničenje operativne nadležnosti na štetu Italije²⁶), ali ni ta linija razgraničenja nije ostala dugo na snazi pa su njemačke trupe prokrstarile cijelom Bosnom i dijelom Hercegovine, ostavljajući u Bosni samo Livanjsko polje. To je istovremeno bila najjužnija linija do koje su njemačke invazione trupe doprle. Poslije toga sve korekcije idu u korist Italije, odnosno njenih trupa, koje su ostale bez očekivanog ratnog plijena od pobijedene vojske Kraljevine Jugoslavije i, posebno, bez političke moći da se snažnije utiče na komadanje i podjelu jugoslovenske teritorije.

Ipak, to sve još uvijek nije određivalo definitivnu pripadnost Bosne i Hercegovine, iako se na italijanskoj strani vjerovalo da ostaje na snazi odluka da će tu Italija organizovati »vojnu upravu« i riješiti »političko uobličenje tih bivših austrougarskih pokrajina«. Međutim, već 17. aprila počinje polako da egzistira konačna odluka prema kojoj Bosna i Hercegovina ulaze u sastav tzv. NDH. To se jasno ispoljilo u pregovorima oko potpisivanja bezuslovne kapitulacije kraljevske jugoslovenske vojske, gdje italijanska oružana sila učestvuje samo kao posmatrač, a dan kasnije, 18.

rina, Jere Jareb i mnogi drugi. Još je veći broj onih ustaških pisaca koji su svoje radove o značaju Bosne i Hercegovine za ustaško rješenje hrvatskog nacionalnog pitanja objavljivali u časopisima, kako za vrijeme NDH, tako i poslije rata u Argentini, SAD i drugim zapadnim zemljama.

Izjava Musolinija njemačkom poslaniku u Rimu (Makenzenu) od 14. aprila 1941. godine (Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918—1945, Band XII, knj. 2, 553), pored ostalog, kazuje da je davno ranije Pavelić izjavio Musoliniju da će u Bosni i Hercegovini, tj. u Banjoj Luci urediti prijestolnicu — centar svoje NDH. Takva ustaška nastojanja bila su vidna tokom 1941. i 1942. godine. O tome vidi: Rafael Brčić, »Kombinacije ustaša o Banjoj Luci kao centru Nezavisne Države Hrvatske«, »Banja Luka u novijoj istoriji 1878—1945«, zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci 18—20. novembra 1976, »Glas« Banja Luka« 1978, str. 650—664.

²⁵⁾ PA AA, Bonn, Büro RAM, Jugoslawien, Bd 1 — depeša njem. ambasadora u Rimu Makenzena o razgovoru sa Musolinijem na osnovu Hitlerovog telegrama od 28. marta 1941. godine, da i trupe faš. Italije uzmu učešće u napadu na Kraljevinu Jugoslaviju.

²⁶⁾ Uočavajući nedovoljne mogućnosti svojih trupa, italijanska Vrhovna komanda oružanih snaga je već 31. marta zatražila da se u vezi s predstojećim napadom na Jugoslaviju zona djelstva 2. njem. armije proširi južno od Save za 50—70 km. (Lična informacija ital. Vrhovne komande komandantu 2. njem. armije — Zbornik NOR-a, tom II, knj. 2, 508—510).

aprila, upućen je poziv da predstavnik italijanske fašističke vlade dođe u Beč na konferenciju o podjeli teritorija okupirane Jugoslavije. Na toj konferenciji održanoj 21—22. aprila u dvoru Belvedere u Beču, pored ostalog, izvršeno je i uključivanje Bosne i Hercegovine u sastav tzv. NDH, zatim je utvrđena jednostrano — Hitlerovim diktatom — demarkaciona linija, a Italiji je sugerisano da svoje lične zahtjeve u NDH rješava sporazumno sa vladom ustaške države, jer su i Treći Rajh i fašistička Italija priznali »nezavisnost i suverenitet« te nove države na području bivše Kraljevine Jugoslavije.²⁷⁾

Tako su nacisti, koristeći se stečenim preimjuštvom oko osnivanja tzv. NDH i ostvarenim vojnopolitičkim prestižom u slamanju otpora kraljevske jugoslovenske vojske, samo formalno uvažili »ustaška traženja iz Zagreba«, koja su se vodila za to da dobiju mnogo više nego što su svojom koncepcijom predviđali — da u cijeloj Jugoslaviji politički uticaj pripada Italiji, a da Treći Rajh ima samo privredne interese.

Pomenuta »ustaška traženja iz Zagreba« lansirali su nacisti već 14. aprila, poslije Pavelićevog obećanja Ribentropovom emisaru dr Edmundu Vezenmajeru u Karlovcu da će Pavelić »Nezavisnom Državom Hrvatskom upravljati u interesu i po volji Nijemaca...«²⁸⁾

To je bio početak definitivnog okupatorskog rješenja statusa Bosne i Hercegovine i cijele tzv. NDH, koje će postati »konačno« — poslije Bečke konferencije, razgovora u Ljubljani i Monfalkoneu — potpisivanjem Rimskih ugovora između Musolinija i Pavelića, o čemu ovdje ne treba raspravljati, jer su te stvari manje više dobro poznate i naučno obrađene. Jedino treba — po mom mišljenju — osvijetliti nastojanja vodećih fašističkih italijanskih krugova da »rimsku granicu« u NDH prošire na Bosnu i Hercegovinu, tim prije što ta nastojanja egzistiraju neposredno prije i poslije Rimskih ugovora, a naročito po izbijanju opštelnarodnog ustanka u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, a traju gotovo sve do ljeta 1943. godine.

**

Do stupanja na snagu akta o bezuslovnoj kapitulaciji kraljevske jugoslovenske vojske na teritoriji Bosne i Hercegovine našlo se ukupno deset divizija iz sastava dva njemačka i četiri italijanska korpusa.²⁹⁾ Te jedinice su uglavnom ostale na oslobođenim područjima sve do sredine juna 1941. godine kada su — njemačke trupe koje su učestvovali u invaziji

²⁷⁾ Šire o tome u radovima navedenim u napomenama 13, 14 i 17.

²⁸⁾ Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu (dalje? A. V. I. I.), njemačka arhiva (dalje: NjA), Mikroteka, Bon-4/238 i 240 — Izvještaji dr. E. Vezenmajera Ministarstvu spoljnih poslova Trećeg Rajha od 14. 4. 1941. godine o razgovorima s Pavelićem u Karlovcu. — Uporedi: Bogdan Krizman, »Pavelićev dolazak u Zagreb...«, op. cit.; isti: »Razgraničenje ustaške države, »JIČ« 1—2/1970; Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i NDH 1941—1945*, op. cit.; Ferdo Čulinović, »Okupatorska podjela Jugoslavije, op. cit.

²⁹⁾ Prema raspoloživim — nepotpunim, podacima to su bile ove jedinice italijanskog fašističkog okupatora:

zamijenjene okupacionim trupama, a italijanske trupe, na osnovu odredbi Rimskih ugovora, povukle se u anektirani dio zemlje, zadržavajući u pojedinim garnizonima manje ili veće odrede karabinjera koji su dijelili vlast sa »savezničkom NDH«. Cijeli taj period predstavlja vrijeme tzv. privremene vlasti — okupatorske (njemačke i italijanske) i organa vlasti tzv. NDH, u kojem je vršena primopredaja vlasti od strane vojnih komandanata ustaškim političkim i vojnim organima. Treba istaći da je u dijelu područja NDH, okupiranim od strane njemačkog okupatora, primopredaja tekla brže i jednostavnije, nego u italijanskom okupacionom području. To jasno govori da fašistička Italija nije bila zadovoljna onim što je dobila. Cijelu situaciju najbolje je izrazio italijanski ministar spoljnih poslova grof Galeaco Čano riječima: »Po završetku ratnih operacija na Balkanu ostale su mnoge neriješene stvari, koje su bile raspravljene samo na nivou ministarstava spoljnih poslova. Novostvorena Hrvatska država bila je osnovni kamen spoticanja. U Beču su nam Nijemci sve obećavali, ali su se u toj državi ponašali kao jedini pravi gospodari!«³⁰⁾

Italijanske vojne jedinice su sve do potpisivanja Rimskih ugovora sprečavale osnivanje bilo kakvih vlasti NDH — civilnih i vojnih, na svom okupacionom području u NDH, a u demilitarizovanoj zoni (tzv. druga okupaciona italijanska zona u NDH) to su činili i poslije toga. Cijeli prostor južno od demarkacione linije nalazio se pod kontrolom dva okupaciona italijanska korpusa — Šestog sa sjedištem u Splitu (iz 2. armije) koji je bio nadležan za područje zapadno od Neretve, i 17. korpusa sa sjedištem na Cetinju (iz 9. armije) za teritoriju Bosne i Hercegovine istočno od rijeke Neretve. U gradovima i varošicama uspostavljene su ko-

— iz sastava italijanske 2. armije (Comando 2. armata), koja je u napadu na Jugoslaviju pod komandom armijskog generala Ambrozijsa (Vittorio Ambrosio) nastupila iz Zadra, Istre i Julijanske krajine. U njenom sastavu nadazili su se: privremeno pridodati Brzi korpus (Corpo d' Armata celere) sa štabom, dijelom prištapskih jedinica i 3. brzom divizijom (Divisione celere »Amadeo duca d'Aosta«) u reonu Bihaća i Bos. Petrovca, te dijelovima 2. brze divizije (Divisione celere »Emanuelle Filiberto Testa di Ferro« — štab u Drežnik Gradu) u reonu Veliike Kladuše i Cazina; dijelovi pješadijske divizije »Pasubio« iz sastava 6. armijskog korpusa (6. Corpo d'armata — štab u Šibeniku) u širem reonu Livna; ojačana Oklopna divizija (Divisione autotrasportabile »Torino«) u širem reonu Mostara — iz Autotransportnog korpusa takođe pridodatog 2. armiji.

— iz sastava italijanske 9. armije koja je pod komandom armijskog generala Birolia (Pirzio Birolli) nastupila u napadu na Jugoslaviju iz sjevernog dijela Albanije — pješadijska divizija »Marke« (132. divisione faterta »Maache«) u istočnoj Hercegovini, imače u sastavu 17. korpusa čiji se štab nalazio u Cetinju.

Italijanske, kao i njemačke divizije, bile su, pored armijskih prištapskih jedinica, ojačane i praćene pozadinskim tehničkim, transportnim i policijskim jedinicama, uglavnom bataljonskog sastava, pod neposrednim rukovodstvom vrhovne komande ukupne jačine cca deset bataljona. (Ratni dnevnik njemačke 2. armije za period 10—24. aprila 1941. — A V. I. I., NjA, Mikroteka, T-312, R-1077/9398—9472, Direktive njemačke i italijanske kopnene vojske od 30. 3. i 20. 4., te komandi italijanske 2. i 9. armije od 7. i 26. 4. 1941., Zbornik, tom II, knj. 2, str. 494—505, 532—543; tom XIII, knj. 1, str. 11—18 i 25—28; Raspored njemačkih, italijanskih, bugarskih i mađarskih snaga na teritoriji Jugoslavije u toku NOR-a, »VIG« br. 2/1952, str. 78—107.

³⁰⁾ Tajni arhivi grofa Čana, op. cit.

mande garnizona (Comando presidio). Jedno vrijeme — na početku okupacije, Komanda 2. armije bila je oformila određen broj formacijskih komandi mesta, na čelu kojih su se najčešće nalazili viši oficiri, generali ili pukovnici. One su imale teritorijalni karakter (obuhvatale su jedan ili više srezova) i zadatka da budu kostur okupacione uprave, a bile su im potčinjene sve teritorijalne i mobilne jedinice. Do 3. maja te su komande bile potčinjene Komandi 2. armije, a poslije toga komandama korpusa. Sredinom maja 1941. godine promijenile su naziv, te se i one nazivaju komandama garnizona.

Civilna uprava na cijelom italijanskom okupacionom području bila je povjerena civilnim komesarijatima pri korpusima. Slično je bilo i sa žandarmerijom — za Bosnu i Hercegovinu bili su nadležni po jedan bataljon kraljevskih karabinjera istočno, odnosno zapadno od rijeke Neretve. Uspostavljanje karabinjerskih sekacija i stanica trebalo je izvršiti po uzoru na mrežu bivših jugoslovenskih žandarmerijskih stanica i kasarni, pa je u tom smislu svakom karabinjerskom italijanskom bataljonu dodijeljen, u početku, po jedan teritorijalni mobilni bataljon i izdato na-ređenje, odnosno odobrenje da se iskoristi zatečeni personal žandarmerijskih stanica, ali u prvom redu kao tumači.³¹⁾

Po završetku operacije njemačke i italijanske oklopne i motorizovane jedinice ostale su prikupljene u određenim rejonima, dok su pješadijske trupe korištene za pretres i sistematsko pročekljavanje okupiranog područja u cilju prikupljanja pripadnika bivše kraljevske jugoslovenske vojske, konja, opreme i oružja³²⁾, a pripadnici operativnih odreda policije i službe bezbjednosti vršili su hapšenja po specijalnom spisku potjernica³³⁾ i, uporedo sa vojnim obavještajnim i kontraobavještajnim službama uspostavljali punktove za njihovu aktivnost u budućnosti. Izdržavanje okupacionih trupa i njihove svakodnevne rekvizicije, zatim kupovina svega i svačega za bezvrijedne okupacione novčanice, specijalni režim izvoznih i uvoznih dozvola za otpremanje raznih roba — dijelova mašina ili kompletnih strojeva, namještaja, čilima, umjetničkih djela, kompletnih biblioteka i tome slično — djelovali su kao džinovski usisivač bezobzirne pljačke, čija vrijednost vjerovatno nikada neće biti izračunata³⁴⁾, niti će se tačno saznati koji okupator je više opljačkao i odnio. Ipak, može se približno tačno pretpostaviti da je iz Bosne i Hercegovine više opljačkao njemački okupator u prvom, tzv. invazionom periodu, jer se u

³¹⁾ A. V. I. I., italijanska arhiva (dalje: IA), kut. 88, br. reg. 40/1. — Naredenje Komande žandarmerije ital. 2. armije od 18. aprila 1941.

³²⁾ Slavko Odić, *Okupacija Bosanske krajine u ratu aprila 1941. godine*, »VIG« br. 3/1970, str. 208 i slij., posebno str. 212—214.

³³⁾ Branislav Božović, »Ličnosti sa potjernica«, »Borba«, Beograd, od 7. juna 1971. godine.

³⁴⁾ Izvještaj njemačkog generala u Zagrebu — Glez fon Horstenu — od 8. IX 1941. (A. V. I. I., NjA, Mikroteka, T-312, R-470/9977—9982); Naredba italijanske komande trupa Albanije od 17. maja 1941. (A. V. I. I., IA, kut. 72, br. reg. 2/1; Verbalna nota njemačkog poslanstva u Zagrebu od 4. avgusta 1941. (A. V. I. I., arhiva NDH (dalje: A NDH), kut. 238, br. reg. 54/1, list 4 i 5). — Uporedi: Jovan Marjanović, op. cit.

njegovoj okupacionoj zoni nalazio 31 srez (tj. današnjih 69 opština) s površinom od 29.121 km² na kojoj je tada živjelo 1.647.462 stanovnika, dok se u italijanskoj okupacionoj zoni nalazilo 27 srezova (tj. današnjih 37 opština) s površinom od 22.112 km², na kojoj je živjelo 1.026.420 stanovnika.³⁵⁾ Pored toga, njemačke trupe su za vrijeme invazije zauzele mnogo veće područje Bosne i Hercegovine od onog koje im je kasnije, utvrđivanjem demarkacione linije, pripalo, odnosno koje je ušlo u njemačku okupacionu zonu. Naime, Hitlerovom odlukom od 23. aprila 1941. godine³⁶⁾ utvrđen je pravac demarkacione linije kojom su bili omeđeni interesi uticaja njemačkog i italijanskog okupatora i u Bosni i Hercegovini, tj. ta je linija išla od Petrinje u Baniji na Bosanski Novi i dalje na Prijevor, Banja Luku, Jajce i Travnik, odakle je u jugoistočnom pravcu tekla dalje kroz Bosnu u velikom luku južno od Sarajeva do Rudog na sjeverozapadnoj granici Crne Gore sa tzv. NDH.³⁷⁾ Pogleda li se pravac ove linije na geografskoj karti, lako je uočiti da su najvažniji i najznačajniji privredni regioni bogati rudama, drvetom i industrijskim objektima i postrojenjima, kao i sve glavne drumske i željezničke saobraćajnice i glavni centri: Banja Luka, Jajce, Zenica, Kakanj, Breza, Vareš, Tuzla, Sarajevo, Doboј, Brčko, Višegrad i drugi, ostali u njemačkoj okupacionoj zoni.³⁸⁾ Još treba podvući da je Treći Rajh samo formalno priznao Italiji primat u cijeloj NDH, uslovivši svoju »političku dezinteresiranost u NDH« ekonomskim interesima, koji su morali u najmanju ruku ostati onakvi kakvi su bili i u bivšoj Jugoslaviji³⁹⁾, podvlačeći da je to »u interesu Osovine i zajedničkog vođenja rata«. Italijanska fašistička vlast je na sve to pristala, jer je dobila »krnju« Dalmaciju s dijelom otočja i Hrvatsko primorje, i nadajući se da će, vezujući NDH personalnom unijom (jedan princ iz dinastije Savoja trebao je postati »hrvatski kralj Tomislav II«) uspjeti da ostvari potpunu dominaciju nad tom vještačkom tvorevinom. To, dakako, nije bilo ostvareno iz više razloga, a posebno zbog ova dva: vladajući krugovi tzv. NDH imali su stalno podršku Trećeg Raja i što je opštenarodni ustanak izbio neočekivano i poremetio sve italijanske planove i ambicije, pa je u novim uslovima trebalo tražiti odgovarajuće mogućnosti.

³⁵⁾ Podaci su približno tačni, jer označena granica demarkacione linije neznatno odstupa od granica pojedinih bivših srezova, same razlike tu i тамо, međusobno se potiru. Broj stanovnika izračunat je sa 31. decemvrom 1941. godine na bazi procjena prirodnog priraštaja od 31. marta 1931. godine. (Upravna podjela i stanovništvo NDH po velikim župama i kotarevima — Brojitični izvještaj Organizatornog ureda Glavnog ustaškog stana, Zagreb 1942, br. 3/4, str. 19—26).

³⁶⁾ L. Horay — M. Brocza t., »Der Kroatische-Ustascha Staat 1941—1945«, Stuttgart 1964, str. 65 i dalje; uporedi: Rafael Brčić, »Njemačko-italijanske ne-suglasice oko Bosne i Hercegovine u svjetlu okupacije 1941. godine«, Prilozi Instituta za istoriju Sarajeva, br. 3/1967, str. 167—198, isti: Okupacioni sistem..., op. cit. — Bečki pregovori 21. i 22. aprila 1941. godine.

³⁷⁾ Isto.

³⁸⁾ Šire o tome u mojim već citiranim radovima i u radu: »Osnovna obilježja korekture njemačko-ustaške politike prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«, Prilozi br. 11—12/1976, str. 217—260.

³⁹⁾ Isto. — Uporedi: Ferdo Čulinović, »Okupatorska podjela«..., op. cit.; Fikreta Jelić-Butić. Ustaše i NDH 1941—1945, op. cit.

Treba podvući da su nacisti dosta dugo i poslije Rimskih ugovora podržavali ustašku političku propagandu o značenju Bosne i Hercegovine za »ustaško rješenje hrvatskog nacionalnog pitanja«⁴⁰), iako su bili svjesci činjenice da ta ustaška akcija prije svega služi ublažavanju kritike javnog mnjenja u NDH i van mje zbog prepustanja dijelova Dalmacije i otoka fašističkoj Italiji. Ta je podrška bila usmjerena na suzbijanje novih italijanskih zahtjeva po zaključenju Rimskih ugovora, a odnosili su se na zaposjedanje teritorija Bosne i Hercegovine — jugoistočni dio Bosne (Foča, Kalinovik, Goražde) i istočnu Hercegovinu (pod čim su Italijani podrazumijevali i Dubrovačko primorje). Naime, fašistička Italija je u pripremama za proglašenje »nezavisne« Crne Gore nastojala da njene granice proširi, tj. da budu onakve kakve su bile 1913. godine. Zbog toga je u aprili i maju teritorija istočno od rijeke Neretve bila dodijeljena Komandi Albanije (i Crne Gore), a u civilnom pogledu Civilnom komesarijatu na Cetinju.⁴¹ Iako rezultata nije bilo, Italija se takvih pretenzija nije odrekla. Uskoro je uslijedio novi pritisak izražen u zahtjevu da »slobodna rimska zona u NDH« obuhvati čitavo područje do demarkacione linije i u vezi s tim da se isporuka roba iz NDH u Italiji odvija tako da ne smije biti manja od isporuka Trećem Rajhu. U tom cilju nuđen je i kredit od jedne milijarde lira i regulisanje statusa Splita i Korčule.⁴²) Taj zahtjev nije bio izražen samo u notama italijanskih vojnih i političkih predstavnika u NDH već je praćen i praktičnim mjerama italijanskih vojnih i civilnih organa na njihovom okupacionom području. Na više mjesta granica je bila pomjerena na sjever, a u nekim mjestima (Bileća, Čajniče) potpuno je bila suspendovana vlast organa tzv. NDH i ustavljeni italijanski garnizoni i civilni delegati.⁴³)

Cim je italijanski poslanik Kazertano (Casertano) predao Paveliću akreditive, 3. jula 1941. godine, saopšto je da Italija namjerava zadržati dijelove jugoistočne Bosne i istočne Hercegovine, tj. područje gornje Drine do željezničke pruge Višegrad—Foča i Gatačko—avtovačku i Bilećku kotlinu s nekim predterenima na zapadu.⁴⁴) U vezi s tim izmijenjeno je više pisama između Pavelića i Musolinija, da bi na koncu Pavelić, po savjetu Nijemaca, odgovorio da će se pokoriti italijanskom diktatu, ali da sporazum za koji je Kazertano imao puna ovlaštenja italijanske vlade neće potpisati.⁴⁵) Mučna situacija je prestala izbijanjem opštenarodnog

⁴⁰) Isto. Vidi i moje radove navedene u ranijim napomenama.

⁴¹) Šire o tome vidjeti: Radoje Pajović, »Okupacija Crne Gore 1941. godine i planovi oko stvaranja »nezavisne« crnogorske države«, Istoriski zapisi, Titograd 1961, str. 273—306.

⁴²) Izvještaji njemačkog poslanstva u Zagrebu iz juna 1941. godine (A. V. I. I., NjA, Mikroteka, T-77, R-1249/1061—1062; Bon-4/461). Izvještaji njemačkog generala u Zagrebu iz istog perioda (A. V. I. I., NjA, Mikroteka, T-312, R-470/9955—9960).

⁴³) Naredba Civilnog komesarijata za Crnu Goru br. 72, 15. juna 1941. godine (A. V. I. I., IA, kut. 739, br. reg. 1/1).

⁴⁴) Hitna depeša njemačkog generala u Zagrebu od 4. jula 1941. godine (A. V. I. I., NjA, Mikroteka, T-312, R-470/9941—9943, upućena komandantu Jugoistoka u 11,15 sati).

⁴⁵) Isto. Vidi i Hitne depeše njemačkog generala od 1. i 10. jula 1941. godine (A. V. I. I., NjA, Mikroteka, T-213, R-470/9965—9966 i 9955—9960).

ustanka u Crnoj Gori, ugovor nije bio potpisani, ali je područje gornje Drine ostalo i dalje pod neposrednom upravom italijanskog okupatora.

**

U uslovima opštenarodnog ustanka u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, od kraja jula 1941. godine i dalje, italijanski osvajački planovi postali su mnogo širi, a uslovi za njihovu realizaciju, može se reći, povoljniji i na prvi pogled realniji, s obzirom na cijelokupnu vojnu i političku situaciju Osovine Berlin—Rim u Evropi i posebno u Jugoslaviji. Zbog velike angažovanosti na istočnom ratištu i opijenosti zbog brzog prodora u unutrašnjost teritorije Sovjetskog Saveza, Treći Rajh u početku nije ustanku u Jugoslaviji posvećivao potrebnu pažnju — smatralo se da je dovoljno policijskim organima i stalnim okupacionim posadnim trupama, te drugim bezbjednosno-policijskim mjerama obezbjeđivati »mir i red« potreban za nesmetano korištenje prirodnih i privrednih bogatstava i ljudskog potencijala za ratnu privrodu Trećeg Rajha. Nasuprot nacistima, italijanski fašisti su osjetili da je nastao pogodan trenutak da se sredinom ljeta preduzmu energičenje mјere u cilju osvajanja novih prostora — najprije do demarkacione linije, a zatim i dalje na sjever, do Save i eventualno do rijeke Drave. U tim planovima Bosna i Hercegovina je imala i veliki vojnoprivredni značaj za unapređenje i prosperitet »siromašnog italijanskog guvernorija Dalmacije«.⁴⁶⁾

Kao što je već naglašeno, italijanski okupator nije odustajao od namjere da se domogne teritorija do demarkacione linije i prije izbijanja opštenarodnog ustanka u Jugoslaviji. U vezi s tim Komanda 2. italijanske armije je, na sugestiju Vrhovne komande oružanih snaga Kraljevine Italije, još 19. jula 1941. godine — svega šest dana poslije ustanka naroda Crne Gore — izradila »Tajni podsjetnik« za komandante potčinjenih korpusa, koji je nazvan »Okupacija Hrvatske« (misli se na NDH — prim. R. B.). U tom »Podsjetniku«, pored ostalog, stoji i ovo:

...Može se desiti da će politička situacija zahtijevati stalnu okupaciju Hrvatske na pojasu između mora i demarkacione linije (...) nakon što su se trupe povukle u sopstvene granice (odnosi se na anektirano područje — I zonu — prim. R. B.). Za taj slučaj moraće se naše snage u prvo vrijeme dislocirati blizu granice, kako bi bile spremne da izvrše invaziju (...) Akcija mora imati karakter krajnje odlučnosti (...) Civilnu upravu... moraće odmah preuzeti vojna vlast, koja će svrgnuti hrvatske vlasti... Ne zaboraviti da je od bitne važnosti da se odmah zaposjednu željezničke stanice, pošte, telegrafi i telefoni...«⁴⁷⁾

Interesantno je napomenuti da su italijanski vojni krugovi (Vrhovna komanda i Komanda 2. armije), opasnosti koje prijete sa granica prema

⁴⁶⁾ O privrednom interesu fašističke Italije u Bosni i Hercegovini šire govorim u radu »Uloga Nezavisne Države Hrvatske u iskorištavanju privrednog bogatstva i ljudskog potencijala na području Bosne i Hercegovine 1941—1945«, Ekonomski institut Univerziteta u Sarajevu (rukopis).

⁴⁷⁾ A. V. I. I., IA, kut.77, br. reg. 19/3; kut. 458, br. reg. 45/2.

NDH i Trećem Rajhu ovako rangirali: »isključivo njemačka«, »njemačka i hrvatska« i »isključivo hrvatska«.⁴⁸⁾

Zaista, razvoj događaja u tzv. NDH — izbijanje opštenarodnog ustanka u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, njegovo širenje i prerastanje u narodnooslobodilački pokret, pokazao je da je Treći Rajh ostavlja Italiji — bez obzira na povremene smetnje — široku mogućnost za ostvarivanje njenih političkih i vojnoprivrednih aspiracija u Bosni i Hercegovini. To je vidljivo sve do kraja 1941. godine. Najprije u Sporazumu od 26. avgusta 1941. godine između Italije i NDH da italijanska 2. armija izvrši reokupaciju II — demilitarizovane zone, tj. suspenduje vojnu, političku i civilnu vlast organa tzv. NDH i uspostavi svoju vojnu upravu, sa tim odlukama je bio »saglasan i Veliki Njemački Rajh«⁴⁹⁾, zatim u mnogim naredbama italijanskih vojnih komandanata u vezi s preuzimanjem prodora dalje na sjever — okupacija III zone i izbijanje do demarkacione linije i, konačno u Hitlerovoj Direktivi 39. A od 16. decembra 1941. godine, kojom je 2. italijanskoj armiji bila prepuštena kontrola cijelog područja tzv. NDH.⁵⁰⁾ U tom razdoblju najviši politički i vojni organi fašističke Italije u NDH koristili su se svim mogućim načinima, mjerama i akcijama da se dočepaju Bosne i Hercegovine. Sve to pratio je čitav konglomerat problema, pitanja i događaja. Na jednoj strani trebalo je zbog savezničkih odnosa sa tzv. NDH i zajedničkih interesa Osovine energičnim vojnim i drugim mjerama suzbiti i ugušiti narodnooslobodilački pokret i istovremeno zadovoljiti svoje ambicije za dalnjim osvajanjima ili održavanjem onoga što je već postignuto. Dakako, to nije bilo jednostavno ni lako da bi se konačni osvajački cilj postigao. Znajući sve to, fašistički vojni i politički krugovi kombinuju upotrebu vojne sile s jednom političkom akcijom, koju ni Treći Rajh ni tzv. NDH nisu očekivali. Riječ je o italijanskom oslanjanju na one domaće snage u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini koje su bile protiv NOP-a, to su predstavnici velikosrpske buržoazije, tj. četnici iz Dalmacije, Like, Bosanske krajine i Hercegovine, kojima je prijetila likvidacija od ustaša.⁵¹⁾ Neki od njih su se nalazili u ustaničkim redovima u prvim danima ustanka i uskoro su zaigrali na kartu italijanskog okupatora kao njegove sluge, nudeći pomoć u suzbijanju NOP-a. Uz njihovu

⁴⁸⁾ A. V. I. I., IA, kut. 79, br. reg. 12/1 — »Organizacija odbrane na istočnoj granici«, 13. juna 1941. godine.

⁴⁹⁾ »Hrvatski narod«, 28. 8. 1941; uporedi: Mišo Leković, »Reagovanje Italijana na ustank u Bosni i Hercegovini (Reokupacija demilitarizovane zone)«, 1941. godina u istoriji naroda Bosne i Hercegovine — Materijali naučnog skupa u Drvaru 7—9. oktobra 1971, Sarajevo 1973, str. 466—485, kao i moje već spomenute radove.

⁵⁰⁾ Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939—1945. Dokumenten des Oberkommando den Wermacht. Herausgegeben von Walther Hubatsch, Frankfurt a/M, 1962, 16. XII -941 — Direktiva 39 A.

⁵¹⁾ Opširnije o četnicima i njihovoj saradnji s italijanskim okupatorom na području Hrvatske i Dalmacije vidjeti: Duro Stanislavljević, »Pojam i razvitač četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941—1942«, Institut društvenih nauka, Istorija XX vijeka, knj. IV, Beograd 1962; uporedi: Rafael Brkić, »Reagovanje okupatora i kvilslinga na ustank u Bosni i Hercegovini, 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine«, cit. zbornik; isti, »Osnovna obilježja korekcije njemačko-ustaške politike prema Srbinima u Nezavisnoj državi Hrvatskoj«, op. cit.

pomoć italijanski fašisti nastoje svim silama da razbiju jedinstvo ustaničkog pokreta u cilju proširivanja bratobilačkog rata koji je — po mišljenju i njemačkog i italijanskog okupatora — otpočeо zbog velikih ustaških zlodjela nad srpskim stanovništvom širom tzv. NDH. Uporedo je slijedila kontinuirana politička akcija protiv ustaške države, koja nije u stanju da izade na kraj s ustaničkim snagama, a sve u cilju potiskivanja oružane sile tzv. NDH iz pojedinih garnizona, i suspendovanja civilnih organa vlasti kako bi Italijani uspostavili svoju vlast i vršili nesmetanu pljačku svega do čega se dođe. Za nepuna dva mjeseca poslije reokupacije druge, a zatim i treće zone, kada su se italijanske trupe nalazile manje ili više svuda do demarkacione linije, negdje i sjevernije od nje (Ustiprača, Međeđa, Višegrad u istočnoj i predjeli oko Prijedora u zapadnoj Bosni), italijanski fašisti su uspostavili na oko 700 km otvorenu carinsku granicu, jer su se »carinski organi nalazili pod italijanskom okupacijom«, tako da je »... privreda NDH izložena jednoj usisnoj pumpi«, koja je nosila, otimala i kupovala sve do čega se moglo doći; plaćalo se »sumnjivo vrijednim novčanicama«, a sve zbog toga da se konkuriše Trećem Rajhu i »one-mogući normalan razvoj privrednih odnosa Trećeg Rajha i NDH« — pisao je njemački general u Zagrebu Edmund Glez von Horstenau (Glaise-Horstenau).⁵²⁾ Italijani sve to rade — nastavlja ovaj njemački general — jer smatraju da je »Hrvatska (tzv. NDH — prim. autora) u privrednom pogledu isključivo italijanska interesna sfera..., da privredni pregovori sa nekom trećom državom, posebno sa Njemačkom, nisu dopušteni bez prethodne konsultacije s Italijom...«⁵³⁾

U jednom drugom izvještaju⁵⁴⁾ govori se o italijanskim pretenzijama u Bosni, u kom cilju najprije treba zauzeći Sarajevo, jer je »Sarajevo identično sa pojmom Bosne...«⁵⁵⁾

⁵²⁾ Više je takvih izvještaja njemačkog generala sačuvano. Slao ih je najčešće OKW Komandi Jugoistoka, Komandantu Srbije, Ministarstvu inostranih poslova — odjeljenju vojnih atašea i drugim njem. vojnim i političkim instancama (A V. I. I., NjA, Mikroteka, T-501, R-267/608—623, 14. XII 1941; T-501, R-264/1123—1126, 26. 1. 1942; T-501, R-264/1127—1130, 26. 1. 1942; R-266/150—164; R-268/419—420; 6. 3. 1942; R-264/1087—1093, 26. 3. 1942; R-264/1038—1051, 19. 5. 1942; R-268/683—689 i mnogi drugi. — Uporedi: Rafael Brčić, »Njemački i italijanski planovi u Bosni i Hercegovini u svjetlu dokumenata 1942—1943. godine«, AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini 1942—1943. godine — naučni skup u Sarajevu 21—23. 11. 1973, Beograd 1975, str. 131—156; isti, »Osnovna obilježja korekcije...«, op. cit.

⁵³⁾ U izvještaju od 19. maja 1942. godine njemački general u Zagrebu navodi da su to ministru privrede NDH — ing. Tothu izjavili ital. ministar grof Volpi i savjetnik Rikardi, prilikom Tothove posjete Rimu, početkom maja iste godine. (A V. I. I., NjA, Mikroteka, T. 501, R-264/1038—1051 Njem. general u Zagrebu OKW i drugim instancama Trećeg Rajha).

⁵⁴⁾ A. V. I. I., Mikroteka, T-501, R-267/608—623, 14. 12. 1942. — Izvještaj njem. generala u Zagrebu.

⁵⁵⁾ Isto. — Tu njem. general posebno podvlači značaj Sarajeva i cijele Bosne (istočne) za ratnu privredu Trećeg Rajha, posebno Sarajeva i okoline gdje se nalazi njemačka vojna industrija, i podvlači da su Italijani preduzeli čitav niz mjera da se domognu Sarajeva (pojačali su štab svoga oficira za vezu, koji je toliko brojno jak da se može — »što Italijani nastoje svim silama« — osnovati italijanska komanda mesta u Sarajevu.

Ustanička aktivnost svakodnevno je pričinjavala teškoće njemačkom okupatoru u pogledu iskorištavanja privrednih bogatstava u Bosni i Hercegovini — eksploatacija, transport, radna snaga i slično, ne samo sjeverno od demarkacione linije već i južno od nje (boksit, duvan i dr.), zatim njemačko-italijanske i ustaško-italijanske nesuglasice koje su u izvjesnom smislu uvijek bile njemačko-italijanske zbog otvorenih italijanskih pretenzija da okupiraju cijelu Bosnu i Hercegovinu; slabost civilnih i vojnih vlasti ustaške NDH i slično, — sve je to redovno zaokupljalo najviše vojne i političke organe Trećeg Rajha u NDH, kao i ustaške vrhove. Ne treba zaboraviti da su interesi njemačkog okupatora i ustaške vlasti u Bosni i Hercegovini umnogome bili podudarni, ne samo u tome da se Bosna i Hercegovina ne prepusti italijanskoj vojsci, nego i u organizovanju zajedničkih vojnih akcija protiv snaga NOP-a. Razlika je bila samo u tome što su nacisti prvenstveno gledali svoje vojnoprivredne interese, a ustaše pojačavanje svog političkog uticaja na račun ne njemačkog već italijanskog širenja. U vezi s ovim posljednjim ustaše i italijanski okupator gložili su se sve do početka ljeta 1942. godine kada su na osnovu »Zagrebačkog sporazuma« italijanske jedinice napustile III i gotovo cijelu II okupacionu zonu i povukle se na uski priobalni pojас. Međutim, to ni u kom slučaju nije uslijedilo na osnovu samo ustaških, već njemačkih zahjeva i spoljнополитичких zbivanja u domenu Sredozemlja.

Većina dokumenata provenijencije vojnih i drugih organa fašističke Italije još uvijek nije dostupna, te se na osnovu pouzdanih izvora ne mogu u cijelini sagledati italijanski osvajački planovi u Bosni i Hercegovini. Ipak, iz malog broja dostupnih podataka jasno se uočava italijanska pretenzija koja se u uslovima rata, tj. narodnooslobodilačkog rata i revolucije naroda Jugoslavije, za razliku od predratnih planova, očituje prvenstveno kao ekonomsko-politička potreba. Prije svega, kao jako privredno zaleđe siromašnoj Dalmaciji, odnosno bogata Bosna i Hercegovina je nasušna potreba »italijanskom siromašnom guvernoriju Dalmacija«, koji su italijanski fašisti željeli podvrći »privrednom prosperitetu«.⁵⁶⁾ Za njih je Bosna i Hercegovina bila veoma značajna, jer »...Dalmaciji, takvoj kakva je danas nedostaju i najminimalnije mogućnosti za razvoj postojeće industrije, pošto su otsječeni glavni sirovinski izvori...« Zbog toga »... Italija treba da je prisutna i da se učvrsti na istočnoj obali Jadrana, a to nam nameće potrebu da se Dalmacija ne samo zadrži već i... maksimalno ojača...«⁵⁷⁾ U istom dokumentu se dalje navodi da je »Hrvatska (odnosi se na NDH — prim. autora) takva kakva je danas u velikoj mjeri minirana po pitanju etničkog sastava zbog priključenja Bosne i Hercegovine, ... koja može da bude sve, sem hrvatska... Zbog toga treba radikalno i konačno riješiti privredni i vojni problem Dalmacije, i to: okupacijom

⁵⁶⁾ Među nekoliko dostupnih italijanskih dokumenata dva su posebno značajna, jer govore o privrednom značaju Bosne i Hercegovine za »italijanski guvernorij Dalmacija« — jedan je od 5. avgusta 1942, a drugi od 9. septembra iste godine. (Arhiv V. I. I., IA, Mikroteka, T-801, R-347/123—145; T-801, R-347/1—5 — »Problem Dalmacije i Bosna i Hercegovina«).

⁵⁷⁾ Isti, drugi dokument — »Problem Dalmacije i Bosna i Hercegovina«.

Bosne i Hercegovine ili uključivanjem te oblasti, zajedno sa Dalmacijom u jedan 'vojni guvernorij', bar do kraja rata, ili, pak, proglašenjem 'italijanskog protektorata' nad Bosnom i Hercegovinom...«⁵⁸⁾

Treba naglasiti da to nije bio stav samo jedne odgovorne italijanske ličnosti pri Komandi 2. armije (Supersloda — Comando supremo Slovenia-Dalmazia), već svih najodgovornijih vojnih i političkih instanci te Komande, italijanske Vrhovne komande oružanih snaga i fašističke Mussolinijeve vlade.

Interesantne su političke reperkusije koje su eventualno mogle proizići ukoliko bi došlo do realizacije ovako zamišljenih planova osvajanja Bosne i Hercegovine. Naime, kakvo bi bilo držanje stanovništva, koje je šarolikog nacionalnog i vjerskog sastava. S tim u vezi italijanski vojni i politički krugovi su smatrali da »... dok traje rat ne treba imati nikakvih iluzija u stav Srba, iako postoje opravdani razlozi da će oni, s obzirom na zločine koje su ustaše u Bosni i Hercegovini nad njima izvršili... dati doprinos pozitivnoj saradnji, koju su uostalom već u više navrata pokazale uticajne ličnosti (misli se na četničke pravake tipa Jevđevića, Novakovića, popa Đujića i dr. — prim. R. B.) i mnoge vjerske zajednice, u želji da izbjegnu divljačke progone od strane ustaša...« Za Muslimane se navodi da bi »... podrška... bila skoro sasvim sigurna, jer se oni podjednako plaše i hrvatskog (tj. ustaškog — prim. R. B.) šovinizma i srpskog (četničkog — prim. R. B.) nacionalizma, zbog čega im i treba zaštita moćnog režima...« Što se tiče držanja samih ustaša, pretpostavljalо se da bi ustaše u prvom času galamile — »uz predpostavku da ustaštvo još dugo ostane na vlasti«, i da bi vjerovatno preduzeli sve mjere da se takvo rješenje onemogući, ali bi suprotno njima, »... na italijanskoj strani bili 'umjereni' Hrvati, koji su inače u manjini u ovoj oblasti (po italijanskim procjenama bilo je tada u Bosni i Hercegovini: Srba oko 1,3 miliona, Muslimana oko 1 milion, a ostalo su Hrvati, tj. oko 400.000), jer bi vidjeli da se u njihovu zemlju (tj. Bosnu i Hercegovinu — prim. R. B.) konačno, pod zaštitom i vodstvom jednog našeg moćnog 'vojnog guvernorija' vraća mir, sigurnost za život i privredni napredak«.⁵⁹⁾

Uspostavljanje »vojnog guvernorija« u kome bi se našla Bosna i Hercegovina smatralo se da je dobro rješenje, jer je »... Austro-Ugarska zadržala vojnu upravu u Bosni i Hercegovini 30 godina (do proglašenja aneksije 1908 — prim. R. B.), dobivši odlukama Berlinskog kongresa 1878. godine mandat da uguši nemire i zavede red, a ti su nemiri za Austro-Ugarsku bili daleko manje opasni nego su danas za nas«. Upoređujući okupaciju i aneksiju dijelova Dalmacije 1941. godine s austrougarskom okupacijom i aneksijom Bosne i Hercegovine, smatra se da Italijani nisu trebali žuriti s aneksijom, jer »... aneksija stvara niz složenih problema i implicitno povlači za sobom izjednačenje prava sa 'majkom domovinom'...«⁶⁰⁾

58) Isto.

59) Isto.

60) Isto.

Reokupacija II i ubrzo zatim III zone označila je suspendovanje vojne i civilne vlasti ustaške NDH, s jedne, a s druge strane je u dobroj mjeri isključila ustaškog kvislinga kao partnera u borbi protiv NOP-a. Umjesto postojećeg pribjeglo se novom kvislingu — četnicima, neprijateljski raspoloženom i prema NOP-u i prema ustaškoj NDH. Ustaše su negodovale i kod nacista sve češće i češće optuživali italijanske fašiste, a ovi su uzvraćali i Nijemcima i vladu tzv. NDH: »... u području koje kontrolišu naše trupe vlasta mir!« — Da li je bilo tako ili ne, nije potrebno dokazivati. Treba jedino podvući činjenicu da je italijanska ekspanzija prouzrokovala određenu oseku u ustaničkim redovima, ali težih posljedica je bilo samo tamo gdje su snage Komunističke partije Jugoslavije bile slabije, odnosno tamo gdje rukovodstvo ustaničkih snaga nisu u svojim rukama čvrsto držali komunisti.

U početku nije bilo jačih njemačkih reagovanja na italijansku vojnu i političku akciju, što je normalno, jer su nacisti dali saglasnost za reokupaciju zbog »osiguranja obalskog pojasa«. Pored toga, njemačkim odgovornim krugovima u tzv. NDH nisu u početku bile jasne prave namjere italijanskog partnera. Reagovanja se javljaju tek kasnije kada su italijanske trupe dale do znanja da se ne žele zaustaviti na demarkacionoj liniji. Cijeneći po dokumentima, ta se njemačka reagovanja uglavnom kreću oko pitanja »nezavisnosti« i »suvereniteta« NDH, a u suštini sadrže strahovanje od daljeg italijanskog prodora na sjever. Oba ta faktora snažno su uticala na iznalaženje najefikasnijih mjera u cilju gušenja ustaničkog pokreta. U njihovom pronalaženju uči će se — kao što je poznato — i u 1942. godinu, ali do pravog rješenja ni tada ni kasnije nije došlo niti je moglo doći, iako su vojne snage italijanskog okupatora na području tzv. NDH predstavljale brojnu i dosta dobro opremljenu vojnu silu. Mnogo je razloga uslovilo takvo stanje, ali prostor i vrijeme ne dozvoljavaju potpunije obrazloženje. Manje ili više te su stvari poznate, pa ću sintetički iznijeti samo jedan dio od onoga što su italijanski fašisti mislili i radili.

Naime, raspoloživi italijanski dokumenti iz kraja 1941. i početka 1942. godine svode se na sljedeće: »Početak zime natjerao je ustanike da pojačaju pritisak na gradove (...) i sela, kako bi našli mjesta podesna za zimovanje. U ovom času (riječ je o posljednjim danima decembra 1941. godine — prim. R. B.) najjače se borbe vode u oblasti Banja Luke, u zoni Kladanj—Vareš i u okolini Sarajeva, koje je sa tri strane opkoljeno od bandi...«⁶¹⁾ Dalje se konstatuje da su posebno osjetljivi sektori Foča—Kalinovik, Bileća—Trebinje, zatim Petrova Gora, Grmeč, oblast oko Mrkonjić Grada, zona Kupres—Donji Vakuf i još neke, uz isticanje zahtjeva da bi »... okupacija cijele Hrvatske (odnosi se na tzv. NDH — prim. R. B.) od strane italijanskih trupa sigurno poboljšala opštu situaciju u zemlji, ali uz dva uvjeta:

⁶¹⁾ A. V. I. I., IA, Mikroteka, T-821, R-356/540—544 — Izvještaj Komande 2. armije Vrhovnoj komandi kraljevske italijanske vojske — Operativnom odjeljenju, 2. januara 1942. — Predmet: Situacija u Hrvatskoj (odnosi se na NDH — prim. R. B.) i okupiranim zonama.

1. — da se raspolaže dovoljnim brojem trupa, kako bi se zaposjeli najvažniji centri Hrvatske i u njima uspostavili garnizoni, jer bi samo tako bezbjednost u dovoljnoj mjeri bila zagarantovana;

2. — da se, pored vojnih, odrede i neki privredni ciljevi, od kojih bi Italija imala stvarnu i istinsku korist«.⁶²⁾

U vezi s prvim uvjetom smatra se da su postojeće snage dovoljne, a što se tiče drugog potrebno je prethodno savladati »... teškoće prouzrokovane njemačkom privrednom penetracijom koja je u zemlji već sada zauzela, uz punu saglasnost hrvatskih vlasti, pozicije apsolutne i neosporne prevlasti...«⁶³⁾

Ovakva razmišljanja na strani italijanskog okupatora uslijedila su poslije izmjene Hitlerove direktive 39 A, do čega je došlo na insistiranje njemačkih vojnih i političkih najviših krugova na Balkanu i u Jugoslaviji, jer bi u protivnom — tj. da su ostale na snazi odredbe Direktive 39 A, bili bi dovedeni u pitanje ostvareni njemački politički prestiž i vojno-privredni interesi u tzv. NDH, posebno u Bosni u trouglu Sarajevo—Zenica—Tuzla. I, umjesto da se italijanskoj 2. armiji prepusti da obezbjeđuje interes Osovine u cijeloj NDH, odlučeno je da nacisti nastave okupaciju svojim trupama, kao i da se još tokom zime povede zajednička velika vojna akcija protiv ustaničkih snaga i narodnooslobodilačkog pokreta, čiji su se najviši vojni i politički rukovodeći organi i najelitnije snage — 1. proleterska brigada — nalazili u istočnoj Bosni.⁶⁴⁾

Poznato je kako su se stvari dalje odvijale. Poslije dugih pregovora, uslijedila je tzv. druga neprijateljska ofanziva na istočnu Bosnu, januara 1942. godine, u kojoj je gotovo izostalo učešće italijanskog okupatora. Operacije nisu donijele željene rezultate ni njemačkom okupatoru niti ustaškoj NDH. Ekspanzionistički planovi italijanskog okupatora i oslonac na četnike, zatim sve očitiji zahtjev da se suspenduje vlast NDH, posebno ustaša koji su svojim postupcima prema stanovništvu glavni vinovnici »odmetničkoj aktivnosti«, uslovili su da Italijani zagovaraju svoj »sistem najefikasnijih mjera za gušenje ustanka«, koji je imao određeni ekonom-

⁶²⁾ Isto.

⁶³⁾ Isto. — S tim u vezi je i Zabilješka načelnika Vrhovne komande kraljevske italijanske vojske o izvršenoj inspekciji u Sloveniji i tzv. NDH, 10. 1. 1941. godine. (A. V. I. I., IA, Mikroteka, T-821, R-356/523—533). Tada je načelnik Vrhovne komande bio general Mario Roata, koji je tu zabilješku predočio i Musoliniju, uz dopunu da se radi što efikasnije akcije vojnih komandi održavanje javnog reda prenese na vojne komande i u III zoni, koja treba da se proglaši »operativnim područjem« — »Plato d'operazione«. Iako se ne raspolaže podacima o tome šta je Musolini odgovorio, može se zaključiti da je ital. okupator od početka reokupacije II, a zatim i III zone stalno podržavao kurs osvajanja novih predjela tzv. NDH, posebno Bosne i Hercegovine. (A. V. I. I., IA, Mikroteka, T-821, R-356/517—522 — Zabilješka generala M. Roate, 13. 1. 1942. godine. Šire o tome vidjeti moj rad »Njemački i italijanski planovi..., op. cit.).

⁶⁴⁾ O njemačko-italijanskoj ofanzivi na istočnu Bosnu šire vidjeti: Mišo Leković — Ahmed Donlagić, *Neprijateljska ofanziva na istočnu Bosnu, »Vojno delo«*, Beograd 1963; Rafael Brčić, *Njemački i italijanski planovi...*, op. cit., *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije*, Vojnoistorijski institut, Beograd 1966, i drugi.

ski i vojnopolitički cilj. Taj se sistem sastojao iz tri varijante koje je, shodno dатој situaciji, trebalo upotrebljavati. Prva varijanta je predviđala da se »izvrši hirurški zahvat u smislu da se ne ide samo na čišćenje, već opkoljavanje i uništavanje..., uz učešće svih saveznika, bez obzira na podjelu na sektore (misli se na okupacione zone — prim. R. B.)«. Ukoliko bi se »saveznici uzdržali od zajedničkog učešća... nama (tj. Italijanima — prim. R. B.) ne bi odgovaralo da takvu akciju preduzmemo u sadašnjoj našoj zoni...« Druga je predviđala da svaki saveznik na svom prostoru uguši ustanak s tim da za Italiju ne vrijedi »rimска granica«, već nova — ona koju trupe italijanskog okupatora čvrsto drže lancem Dinare. Treća varijanta je predviđala zadržavanje zona koje pojedini saveznik ima, tj. da svaki ostane tamo gdje se njegove trupe nalaze, a to je za italijanskog okupatora značilo: prostor Foča—Kalinovik, Višegrad, Rogatica, Goražde, Čajniče u istočnoj i više mjesta u zapadnoj i srednjoj Bosni. Radi primjene ove varijante italijanskog sistema podvučeno je da se čuvaju »najglavnije i najneophodnije komunikacije...« i da se ta varijanta može primjenjivati samo u situaciji ako su »ustaničke snage jednake ili skoro jednake sadašnjim...«⁶⁵⁾ Na kraju je podvučeno da za italijanskog okupatora operacije dolaze u obzir samo pod uslovom da se odvijaju u pravcu Sarajevo—Banja Luka, a nikako obrnuto. Iz toga je bilo sasvim vidljivo nastojanje da se uđe u Sarajevo i u njemu ostane.

Međutim, malo je realnog bilo u svemu tome, jer je njemački okupator od početka 1942. godine počeo dovlačiti nove vojne snage, tako da je ubrzo otpala potreba za jačim osloncem na savezničke italijanske trupe. Pored toga, i nacisti su mnogo radili na utanačenju sporazuma o saradnji sa četnicima i sporazuma o saradnji četnika i oružanih snaga i civilnih organa vlasti tzv. NDH.⁶⁶⁾

Ipak, nastojanja italijanskog okupatora da se ovlađa Bosnom i Hercegovinom nisu jenjavala, već su i dalje pothranjivana od Vrhovne komande i Komande 2. armije, zatim obaveštajnih službi i diplomatsko-konzularnih predstavništava u NDH, među kojima se isticao i konzulat Kraljevine Italije u Sarajevu.

⁶⁵⁾ Zabilješka komandanta 2. ital. armije za načelnika Generalštaba Vrhovne komande kraljevske vojske, 10. 1. 1942. godine. (A V. I. I., IA, Mikroteka, T-821, R-356/523—533).

⁶⁶⁾ O četnicima Draže Mihailovića i njihovoj saradnji s okupatorima i ustaškom NDH u jugoslovenskoj istoriografiji relativno je već dosta pisano. Međutim, taj još uvijek do kraja neosvijetljeni problem privlači i danas pažnju pojedinih jugoslovenskih istoričara. Osnovni razlog nalazi se u činjenici da je u nekoliko posljednjih godina pribavljena gotovo sva relevantna arhivska dokumentacija stranog porijekla, prije svega njemačka, britanska, američka i italijanska, koja uz četničku, ustašku i dokumentaciju NOP-a omogućava da se skine mistifikatorski veo oko stvarne uloge četnika Draže Mihailovića. Naime, do jučer su mnogi zapadni istoriografi i publicisti i posebno pojedini odbjegli četnički vodi — kao Živko Topalović, Dobrosav Jevđević, Mladen Žujović, Momčilo Đujić, Zvonimir Vučković i drugi, koji su objavili svoje memoare i druge spise — prikrivali pravu istinu pišući jednostrano i potpuno iskrivljeno o četnicima Draže Mihailovića uopšte, a posebno o njihovoj kolaboraciji s fašističkim okupatorima. Međutim, dokumenti stranog porijekla nedvosmisleno pokazuju da su četnici saradivali s okupatorima u svakom pogledu — vojnom, poli-

Od sredine 1942. godine, tj. poslije »Zagrebačkog sporazuma« italijanske trupe su se povlačile sve više prema jadranskoj obali, a njihovim povlačenjem jenjavale su i pretenzije osvajanja Bosne i Hercegovine, jer nije bilo vojnog oslonca kao ranije kada su te trupe bile nadomak Sarajeva, Banja Luke, Prijedora i mnogih drugih mjesta. Međutim, ostao je prizvuk tih nastojanja još dugo u političko-propagandnoj aktivnosti najistaknutijih ličnosti (vojnih i političkih) u Komandi 2. armije u kojoj je naširoko ocjenjivana prednost kada bi fašistička Italija okupirala Bosnu i Hercegovinu. Iznošene su i ocjene i kritike na račun ustaša, njihovog poglavnika i cijele NDH⁶⁷⁾, a posebno je podvlačena dominacija Trećeg Rajha u svim značajnijim pitanjima. Tako se za njemački uticaj kaže da Nijemci vrše stalni i nezadrživi »politički«, privredni, kulturni i diplomatski pritisak; radi se svim sredstvima da se vlada i zemlja dovedu u potpunu zavisnost od Nijemaca... Na privrednom planu prodiranje je duboko, suštinsko, cjelovito. Njemački se kapital ulaže u brojne i najveće privredne djelatnosti zemlje, počevši od banaka do industrije, od trgovine do osiguranja... Organizacija TOT — leglo špijuna, prodire u zemlju, uspostavljajući svoje kancelarije i razvijajući djelatnost u skoro svim važnijim centrima države... Gestapo je prisutan na svakom koraku...; Gestapo djeluje u ambijentu savršenog poznavanja privredne situacije, ljudi i stvari... Intenzivna propaganda, čiji je cilj da se dokaže Hrvatima da se oni sami ne mogu konsolidovati, niti da su u stanju da razviju svoju privrednu bez moćne njemačke podrške i nadanja, koje se vješto stavljaju ustašama pred oči, u mogućnost ponovnog dobivanja — uz njemačku podršku — onog pojasa dalmatinske teritorije koja je, prema ugovoru potpisanim u Rimu, pripojena Italiji, čini ostali dio posla... Svemu izloženom treba dodati prisustvo ministra Kašea (Sigfried Kasche, njemački poslanik u Zagrebu — prim. R. B.)... koji je svojom akcijom uspio da sebi privuče italijanske ustaške struje... Naša akcija (italijanska — prim. R. B.) niti je bila, niti je nažalost, adekvatna i ne može da se suprotstavi i da zaustavi plimu njemačkog nadiranja⁶⁸⁾. Za vladu NDH upotrijebljen je adekvatan izraz — »glinena cijev između italijansko-njemačkih suprotnosti«, a sna-

tičkom, ekonomskom, obavještajnom i propagandnom — protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Njihova saradnja datira od gotovo samog početka opštenarodnog ustanka. Najprije u Srbiji i Hrvatskoj (Dalmacija, Lika), a uskoro i u mnogim drugim jugoslovenskim zemljama i pokrajinama.

Što se tiče italijanskog fašističkog okupatora, ta je saradnja sa četnicima imala i svoju drugu dimenziju. Naime, saradnja se nije zaustavljala samo u borbi protiv NOP-a već je za italijanskog okupatora značila mnogo više — da se uz pomoć četnika postigne dominacija u tzv. NDH, namećući se i njoj i njemačkom Rajhu, u cilju širenja svoje okupatorske vlasti i svoga fašističkog uticaja. U tom pogledu pribjegavalo se i podržavanju saradnje između ustaša i četnika, bez obzira na to što su italijanski okupatori bili svjesni ideoloških i političkih razlika i planova i ambicija ustaša i četnika.

⁶⁷⁾ A. V. I. I., IA, Mikroteka, T-801, R-347/123—141 — Komanda 2. ital. armije Ministarstvu inostranih poslova — odjeljenju za politička pitanja, 5. 8. 1942; T-821, R-347/1—5 — »Problem Dalmacije i Bosna i Hercegovina«, 9. IX 1942. godine.

⁶⁸⁾ Kao napomena 67.

lazi se kako umije u »naizmjeničnom ljuštanju između nas i Nijemaca, ali sa preciznom i sve više naglašenom orijentacijom prema Njemačkoj«.⁶⁹⁾ Za Pavelića se navodi da se »... ukrcao na krhki brod pun pukotina i, nastojeći da nastavi mukotrpu plovidbu, teškom mukom drži kormilo u rukama, pokušavajući da izbjegne vrtloge i grebene, ... unutrašnje teškoće, nezadrživo nadiranje Nijemaca i ogorčenje Italijana... On se, bez sumnje, rukovodi najboljim namjerama..., ali njegovi saradnici, direktni i indirektni, ponekad zbog nesposobnosti, češće zbog nediscipline i neodanosti, ne slijede ga i ne služe mu kako bi to trebali. Oni se rukovode samo ličnim kriterijumima...«⁷⁰⁾ Nakraju se insistira da se Pavelić podrži, jer je on italijanski štićenik, a podržavati njega znači braniti italijanske pozicije u NDH, koje se »ako Pavelić padne, mogu smatrati definitivno kompromitovane«, i kao neposredna posljedica toga, »Nijemci bi se — kao 'zaštitnici' Hrvatske — mogli pojaviti na Jadranu duž čitave dalmatinske obale«.⁷¹⁾

Iz svega se, na kraju, izvlače tri opasnosti po budući mir na Balkanu: 1. njemačka, 2. hrvatska (tj. ustaška NDH — prim. R. B.) i 3. komunistička. Za otklanjanje tih opasnosti predlaže se: »obuzdati prvu čvršćim stavom, eliminisati drugu nametnjem naše (tj. italijanske — prim. R. B.) volje i, boriti se protiv treće oružjem, ali metodama prilagođenim sistemu gerilskog ratovanja«.⁷²⁾

* *

Analizirajući vojnu i političku situaciju u Jugoslaviji, posebno u tzv. NDH, u drugoj polovini 1942. godine, na osnovu njemačkih, italijanskih, ustaških, četničkih i dokumenata NOP-a, dobija se utisak da je sve uspešniji razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini igrao veoma značajnu ulogu u njemačko-italijanskim odnosima i da su obziri njemačkih vojno-političkih faktora prema interesima italijanskog partnera opadali u onom stepenu u kome je NOP rastao. Međutim, Hitler nije u potpunosti prihvatao sve sugestije svojih vojnih i političkih ličnosti na Jugoistoku i u NDH — generala Lera, poslanika Kašea i generala Glez-Horstenaua, posebno u pogledu njihovih stavova prema Italijanima, čija 2. armija »nije do sada preduzela ništa odlučujuće... Naprotiv, evakuisala je područje (III i veći dio II zone — prim. R. B.) ne obavijestivši ni nas ni Hrvate blagovremeno...«⁷³⁾ Hitlera je više zabrinjavala isuviše teška situacija i odnos njegovih vojnih i političkih predstavnika na jugoistočnom prostoru Evrope prema 2. italijanskoj armiji, sa čijim je divizijama računao da mogu i treba da učestvuju u operacijama protiv »Titove države«, pošto raspoložive njemačke trupe i oružane snage NDH nisu bile dovoljne.

⁶⁹⁾ Isto.

⁷⁰⁾ Isto.

⁷¹⁾ Isto.

⁷²⁾ Isto.

⁷³⁾ Deutsches Zentral Archiv, Potsdam, Ministarstvo inostranih poslova 0901 — Politički odnosi Italije i Hrvatske, sign. 61143, str. 1—10, 1. oktobra 1942. godine.

Mučilo ga je pitanje kako ponovo privoljeti italijanskog saveznika da uzme učešća u operacijama protiv oružane sile NOP-a, koja se nalazila na velikom oslobođenom prostoru, sa centrom u Bosni i Hrvatskoj, gdje su se nalazili najvitalniji vojnoprivredni interesi Trećeg Rajha, naročito prostrana područja boksita, željeza i drveta. Naime, Hitlera nisu mogle zadovoljiti italijanske vojne operacije u periodu septembar—decembar 1942.⁷⁴⁾ godine, koje su, s jedne strane, vođene u okviru italijanskih planova osvajanja Bosne i Hercegovine, a s druge, u cilju obezbjeđenja boksične oblasti u Hercegovini i jugozapadnoj Bosni. Bila je to operacija »Dinara« koja je imala dvije faze: »Alfa« čiji je krajnji cilj bio zauzimanje Prozora i operacija »Beta« u cilju ponovnog zauzimanja Livna.⁷⁵⁾ Te operacije su uslijedile poslije izmjena u njemačkom okupacionom sistemu u NDH, koje su se sastojale u osnivanju nove vojne institucije Trećeg Rajha — »Komande njemačkih trupa u Hrvatskoj« na čelu s generalom Littersom (Rudolf Lüters), pod čijom su neposrednom komandom bile sve oružane snage tzv. NDH, a imao je i svu izvršnu vlast na prostoru od rijeke Save do italijansko-njemačke demarkacione linije.⁷⁶⁾ Po Hitlerovoj sugestiji isti princip trebalo je da primjeni italijanska 2. armija na području južno od demarkacione linije, međutim, italijanske trupe nisu više kretale na sjever, nego su uglavnom ostale bliže obali.

Istovremeno s ovim promjenama u NDH, na sastanku u Vinici (Poljska), oktobra 1942. godine, Hitler je donio i načelnu odluku o preduzimanju velikih vojnih operacija protiv NOVJ. Takva odluka bila je u skladu sa razvojem opšte situacije na svjetskim frontovima — s položajem Njemačca u Sovjetskom Savezu i situacijom na afričkom ratištu gdje je krajem oktobra uslijedila ofanziva Osme britanske armije kod El Alamejna, a početkom novembra iskrcavanje američkih i britanskih trupa u Maroku i Alžиру, što su Hitler i Vrhovna komanda Vermahta shvatili kao ugrožavanje cijelog Sredozemlja i što je otvaralo mogućnost iskrcavanja saveznika i na Balkanu⁷⁷⁾, dok je odbrana Balkana mogla biti efikasna jedino pod uslovima da se razbiju i unište snage NOP-a. Zbog toga je, po Hitlerovom mišljenju, trebalo preduzeti mjere da se zaustavi i suzbije val ustaničkog pokreta i obezbijedi nesmetana eksplotacija prirodnih bogatstava i ljudskog potencijala iz NDH za potrebe njemačke ratne indu-

⁷⁴⁾ O borbama koje su italijanske okupatorske trupe vodile protiv snaga NOP-a u periodu septembar—decembar 1942. godine vidjeti ove dokumente: Zbornik, tom XIII., knj. 2, dok. br. 96, 98, 110, 114 i 116; tom IV, knj. 7, dok. br. 113, 115, 123, 124, 164 i 200; tom V, knj. 8, dok. br. 106, 120, 130, 133, 155, 174. — Opširnije u mom radu, »Njemački i italijanski planovi u Bosni i Hercegovini«..., op. cit.

⁷⁵⁾ Zbornik, tom XIII., knj. 2, dok. br. 98.

⁷⁶⁾ Šire o tome u mojim radovima: »Njemački i italijanski planovi«..., op. cit. i »Osnovna obilježja korekcije...«, op. cit.

⁷⁷⁾ Ispričnije vidjeti: Fabijan Trgo, »Četvrti i peta neprijateljska ofanziva«, »Neretva—Sutjeska« — zbornik radova naučnog skupa održanog u Sarajevu od 27. juna do 2. jula 1968, Beograd 1969, (uvodni referat); Rafael Brčić, »Razlozi i pravci pojačanog angažovanja njemačkog okupatora u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1942—1934« (sa posebnim osvrtom na značaj privrednog potencijala Bosne i Hercegovine), Prilozi, Institut za istoriju Sarajeva, br. 4/1968, str. 287—297; Vojmir Kljaković, »Pripreme neprijatelja za četvrtu ofanzivu gledane po stranim izvorima i neprijateljskim dokumentima«, VIG, br. 2/1952.

strije. Da bi se to postiglo, trebalo je prethodno ujediniti napore svih zainteresovanih faktora, nacista, italijanskih fašista, ustaške NDH i četničkog pokreta Draže Mihajlovića, potiskujući u drugi plan njihove medusobne razmirice i suprotnosti. Najveći problem nalazio se u poljuljanim njemačko-italijanskim odnosima oko NDH, u kojima su, slobodno se može tvrditi, prevagu imale suprotnosti, a njih je, kao i u svakoj ranijoj akciji, najprije trebalo prevazići pa tek onda povesti zajedničku planiranu akciju. Bilo je u tome čudnih, gotovo paradoksalnih situacija. Na primjer, iako je NOP i za jednog i za drugog okupatora bio neprijatelj broj jedan, a pogotovo sada krajem 1942. godine, kada se slobodna teritorija nalazila u srcu okupatorskih vojnoprivrednih interesa, nijednu vojnu akciju protiv NOP-a nije bilo jednostavno organizovati — na jugu slobodne teritorije Nijemci su bili prisiljeni da mole italijanskog partnera da pojača svoje vojne akcije radi obezbjedenja »zajedničkih interesa« u boksitnom području, Italijani »pristaju«, ali pod uslovom koji njima odgovaraju.⁷⁸⁾ Ili, na drugoj strani, ako su Nijemci htjeli da preduzmu akcije za osvajanje, na primjer, Jajca — važnog mesta za njemačku ratnu privredu zbog proizvodnje ferosilicijuma i karbida, ili drugih mesta, morali su najprije dobiti saglasnost Italijana, jer su se ti gradovi nalazili u italijanskoj okupacionoj zoni, itd.⁷⁹⁾

Poseban problem predstavljali su četnici — da li ih podržavati ili ne. Italijanski okupator je uporno ostajao pri stavu da se četnici koriste u borbi protiv NOP-a, dok su nacisti predvidali njihovo razoružavanje prije početka zimskih operacija 1943. godine protiv NOVJ. Posebno je komandant 2. italijanske armije Mario Roata bio veliki pobornik podržavanja i korištenja četnika Draže Mihailovića. Zbog toga nije ni moglo doći do objedinjavanja komande nad italijanskim i njemačkim trupama u tzv. IV i V neprijateljskoj ofanzivi, niti je pravilo da »svaki u svojoj okupacionoj zoni ima svu vojnu i civilnu vlast« moglo doći do izražaja, jer ni demarkaciona linija od ljeta 1942. godine de facto ne postoji. Trupe italijanskog okupatora stalno su se od nje udaljavale, a umjesto njih, ukoliko su to dozvoljavale oružane snage NOP-a, dolazile su njemačke i ustaško-domobranske ili mješovite njemačko-ustaško-domobranske snage. Stalnim udaljavanjem italijanskih trupa od demarkacione linije slabili su i osvajački planovi u Bosni i Hercegovini. A slabili su upravo onako kako je blijedila moć italijanskog fašizma uopšte tokom 1943. godine, da bi je konačno sasvim nestalo u ljeto te godine.

Na kraju, može se zaključiti da su planovi italijanskog okupatora za osvajanje Bosne i Hercegovine, odnosno cijele tzv. NDH, počeli naglo da slabe odlaskom generala Maria Roate s funkcije komandanta 2. armije,

⁷⁸⁾ Kao napomena 74. — Tako je, na primjer, depešom od 13. oktobra Vrhovna komanda kraljevske italijanske vojske naredila da, kada se završe operacije »Dinara«, garnizon Prozor bude italijanski, u Livnu mješoviti — s italijanskim i ustaško-domobranskim snagama, ali na čelu sa italijanskim komandantom mesta, a u Glamoču može da bude samo ustaško-domobranski garnizon. (A. V. I. I., IA, k. 58. br. reg. 4/9).

⁷⁹⁾ Isto; Zbornik, tom XIII, knj. 2, dok. br. 116.

krnjem februara 1943. godine. Njegov nasljednik Mario Roboti nije ni približno imao vojne i političke kvalitete kao njegov prethodnik. Jedini nešto značajniji prizvuk ranijih nastojanja osjećao se u akciji italijanskog generalnog konzula u Sarajevu Alberta Rosia.⁸⁰⁾ Sve ostalo — akcije komandanta »Superslode«, komandanata korpusa i divizija, začim oficira za vezu pri »Komandi njemačkih trupa u Hrvatskoj«, ostalih oficira za vezu pri komandama njemačkih trupa, italijanskog poslanika i italijanske Vojne misije u Zagrebu — ne predstavljaju ništa osobito. U više sačuvanih dokumenata — u izvještajima, naredbenjima i zabilješkama — svih tih instanci jedva se primjećuje formalno podržavanje ranijih stavova o osvajanju Bosne i Hercegovine.⁸¹⁾

Z U S A M M E N F A S S U N G

ITALIENISCHE PLÄNE IM »UNABHÄNGIGEN STAAT KROATIEN« 1941—1943 (MIT BESONDERER BERÜCKSICHTIGUNG BOSNIENS UND DER HERZEGOWINA)

Im Zentrum unserer Untersuchungen befinden sich der Staat der Quisling-Ustascha und die Eroberungspläne der italienischen Besatzungsmacht für jene Gebiete des »Staates«, die wegen ihres wirtschaftlichen Reichtums den Italienern gute Möglichkeiten für einen wirtschaftlichen Wiederaufschwung der armen italienischen »Guvernorija Dalmacija« boten.

Die Materie dieser Arbeit ist in drei Gruppen dargestellt: bis zum 27. März 1941 (Einführung), vom 27. März und der Okkupation Jugoslawiens bis zum Ausbruch des allgemeinen Volksaufstandes in Kroatien und in Bosnien und der Herzegowina, vom Herbst 1941 bis zur Kapitulation Italiens (September 1943).

In der Arbeit werden die neuesten, bis heute weniger bekannten und hauptsächlich unveröffentlichten Angaben genutzt. Alle Faktoren werden gleichmäßig behandelt — das Dritte Reich, die NDH der Ustascha, die Volksbefreiungsbewegung, die Bewegung der Tschetniks und andere, die auf diese oder jene Weise die Entwicklung der italienischen Prätesionen beeinflusst haben, je nachdem, ob sie diese Ansprüche gefördert oder deren Verwirklichung verhindert und die Haltung des italienischen Partners in der Achsenverbindung Berlin — Rom gegenüber dem Ustascha-Staat, der Volksbefreiungsbewegung, den Tschetniks des Draža Mihajlović und den bürgerlichen, zur Volksbefreiungsbewegung oppositionell eingestellten, politischen Kräften bestimmt haben.

⁸⁰⁾ A. V. I. I., Mikroteka — Arhiv UDB-e Zagreb, F-18/401—403 — Talijani i talijanske ustanove u Sarajevu; uporedi: Rafael Brčić, »Njemački i talijanski planovi...«, op. cit. i »Okupacioni sistem i ustasha Nezavisna Država Hrvatska« u Sarajevu 1941—1943, »Sarajevo u revoluciji«, knj. 2, str. 243—283.

⁸¹⁾ Zbornik, tom IV, knj. 10, dok. br. 194, 197, 200, 211, 250, 258, 284; knj. 66, dok. br. 174, 180, 185, 197, 202, 210, 252, 265, 275, 286; knj. 12, dok. br. 225, 226, 227, 230, 231, 242, 255; više dokumenata u tomu XIII, knj. 2 i knj. 3 — talijanska dokumenta, tj. dokumenta Više komande Slovenija Dalmacija (Supersloda).

Budimir Miličić

ORGANIZACIONO-POLITIČKA IZGRADNJA SOCIJALISTIČKOG
SAVEZA RADNOG NARODA BOSNE I HERCEGOVINE
1945—1963. GODINE

Proces organizacione izgradnje i jačanja Narodnog fronta Jugoslavije, započet u toku drugog svjetskog rata stvaranjem zemaljskih, oblasnih, okružnih do mjesnih odbora nastavljen je kontinuirano da se odvija i u poslijeratnim uslovima socijalističke izgradnje, prilagođavajući svoje organizacione forme i metode djelovanja istorijskom hodu društvenih promjena, stepenu razvitka socijalističke misli i potrebama društvene prakse. Za organizacioni razvitak ove najmasovnije društveno-političke organizacije poseban značaj imao je Prvi kongres NFJ, održan 5—7. avgusta 1945, na kome su usvojena »Osnovna organizaciona načela« i izvršeno organizaciono i akcionalno objedinjavanje zemaljskih narodnofrontovskih organizacija u jedinstvenu cjelinu na jugoslovenskom nivou i utvrđeno organizaciono ustrojstvo Fronta. Stvaranje jedinstvene narodnofrontovske organizacije za cijelu zemlju odgovaralo je tadašnjim potrebama razvitka socijalističkih društvenih odnosa, izražavalo je princip federativnog uređenja Jugoslavije na bazi pune ravnopravnosti jugoslovenskih naroda i narodnosti i značilo je prevazilaženje buržoaske političke prakse za koju je bilo karakteristično stvaranje političkih partija na nacionalno-konfesionalnoj i regionalnoj osnovi zavisno od teritorijalnog razmještaja pripadnika pojedinih nacionalnih i vjerskih zajednica.

Osnovnim organizacionim načelima predviđeno je da u Narodnom frontu može postojati individualno i kolektivno članstvo. Pravo individualnog učlanjenja dato je svakom građaninu koji uživa opšte biračko pravo glasa, dok su kolektivnim članom mogle postati političke stranke i grupe, te društveno-političke i društvene organizacije pod uslovom da prihvataju programska načela i statutarne odredbe narodnofrontovske organizacije, što je podrazumijevalo priznavanje izvršenih društvenih promjena i aktivno uključivanje u borbu za učvršćenje tekovina socijalističke revolucije i izgradnju socijalističkih društvenih odnosa¹⁾. Prevaziлаženjem potrebe postojanja, makar i u simboličnoj formi, građanskih

¹⁾ *Prvi kongres Narodnog fronta Jugoslavije*, Sarajevo s. a., str. 75 i 76.

političkih stranaka i grupa korigovane su statutarne odredbe o kolektivnom članstvu u duhu izvršenih promjena. Omogućavanje postojanja građanskih političkih partija i grupa u Narodnom frontu i van njega diktirano je koliko spoljnopolitičkim toliko i unutarpolitičkim momentima, ne misleći pri tome na trajnije održavanje takve situacije. Na ovaj način ispunjene su odredbe Sporazuma Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i Kraljevske jugoslovenske vlade od 1. novembra 1944. kao međunarodnog pravnog akta, kojim je utvrđeno da se pravno zagarantuje sloboda ličnosti, vjeroispovijesti, govora, štampe, zaborava, udruživanja i opštег i tajnog prava glasa²⁾. Mnogo važniji razlog uključivanja u Front nekih bivših građanskih političkih struktura bio je da se tim putem zadovolje izvjesne nacionalne tradicije stranačkog života, da se onemogući aktivnost klerofašističkih snaga i ostataka poražene buržoazije, da se neutrališe uticaj konzervativnih snaga na stanovništvo, da se još više proširi politička platforma narodnofrontovske organizacije masovnim uključivanjem u njene redove pripadnika najrazličitijih društvenih slojeva, da se ubrza proces vaspitanja širokih društvenih slojeva u socijalističkom duhu i da se obezbijedi masovna mobilizacija građana na zadacima socijalističkog društvenog preobražaja zemlje. Kakvu ulogu je trebalo da odigraju novoobnovljene bivše opozicione i antirežimske građanske stranke puni odgovor nalazimo u referatu Josipa Broza Tita podnijetom na Prvom kongresu Narodnog Fronta u kome se kaže: »Takve (građanske) partije povezane u Narodnom frontu sa svim naprednim demokratskim snagama mogu biti vrlo važna transmisija između avangardnih demokratskih snaga i seljačkih masa. Postojanje čitavih partija u Narodnom frontu prema tome nije u suprotnosti sa učvršćivanjem jedinstva Fronta pod uslovom da te partije aktivno rade na sprovođenju zajedničke linije Fronta«³⁾.

Postojanje u Narodnom frontu građanskih političkih stranaka i grupa ni u kom slučaju nije ovom davalo koalicionalo obilježje iz razloga što to nije za sobom povlačilo stvaranje kompromisne političke platforme i programa koji bi se razlikovali od narodnofrontovske političke platforme i programa i što su individualnim i kolektivnim članom Fronta mogli postati samo oni građani i pravna lica koji su u cijelosti prihvatali programska načela i statutarne odredbe narodnofrontovske organizacije kao jedinstvene političke organizacije narodnih masa pod rukovodstvom KPJ, koje su životno bile zainteresovane za socijalistički društveni preobražaj. Ukoliko su se formalno-pravno i susretala neka koalicionala obilježja izražena u formi ulaska građanskih političara u forme Fronta, ona su nebitnog karaktera i bez ikakvog uticaja na sadržaj rada.

Izjašnjavanje za narodnofrontovski program, odnosno za program KPJ, i pristupanje Narodnom frontu bivšeg vođstva i pristalica predražnih političkih struktura, koje je započelo još za vrijeme trajanja narodnooslobodilačke borbe, završeno je u Bosni i Hercegovini tokom 1945. godine. Prvo se bosanskohercegovačko vođstvo Socijalističke partije Jugoslavije

²⁾ Prof. dr. Branko Petranović i dr. Čedomir Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije. Dokumenti I*, knjiga druga, Beograd 1977, str. 34—36.

³⁾ *Prvi kongres Narodnog fronta Jugoslavije*, str. 26.

na svojoj konferenciji održanoj u Sarajevu 4. maja 1945. godine izjasnilo da u svemu prihvata izvršene društvene promjene i da Narodnom frontu stavlja »sve svoje snage na raspolaganje kao jedinom predstavniku i nosiocu narodne volje Demokratske Federativne Jugoslavije«. Istovremeno je pozvalo svoje pristalice da pruže punu podršku narodnoj vlasti u izvršavanju njenih zadataka⁴⁾. Karakteristično je da socijaldemokrati nijednom riječi u usvojenoj rezoluciji ne spominju KPJ i njene nesumnjive zasluge za uspješan završetak narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije.

Potreba za obrazovanjem posebnog demokratskog političkog predstavništva Muslimana Bosne i Hercegovine u okviru Narodnooslobodilačkog fronta sa zadatkom da svojim djelovanjem ubrza oslobođanje zavedenog dijela muslimanskog stanovništva od ideološkog uticaja građanske klase i njegovo masovnije uključivanje u narodnooslobodilački pokret, rano je uočena od strane naprednih predstavnika muslimanskog naroda. Na Drugom zasjedanju Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH), održanom od 30. juna do 2. jula 1944. u Sanskom Mostu, načelno je zauzet stav o neophodnosti formiranja nacionalnih političkih institucija Muslimana i Hrvata i utvrđene su smjernice njihovog djelovanja. Pitanje osnivanja slične institucije kod Srba nije pokretano iz razloga što je kod njih proces opredjeljenja za NOP najdalje otisao i što je procijenjeno da će povoljan razvoj vojnopolitičke situacije u zemlji i na savezničkim ratništima otrežnjujuće djelovati na zavedeni dio srpskog naroda da u najskorije vrijeme raskine s četničkim pokretom i uključi se u pozitivne tokove narodnooslobodilačke borbe⁵⁾. Obnova Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO) u bitno drukčijim društveno-političkim uslovima nije dolazila u obzir iz više razloga. Prije svega, JMO je — reprezentujući interes muslimanske buržoazije i zemljoposjednika u Bosni i Hercegovini na račun širokih slojeva muslimanskog društva, okupljajući muslimanske mase oko svog programa na bazi vjere i jugoslovenstva kao najpogodnijih sredstava da sačuvaju svoj nacionalni individualitet od asimilatorske politike velikosrpskih i velikohrvatskih buržoaskih krugova, stojeći na principu monarhističkog državnog uređenja i stupajući u spregu, na kraće ili duže vrijeme, sa dvorom i vladajućim građanskim partijama u borbi protiv demokratskih snaga — predstavljala konzervativnu i u suštini režimsku stranku⁶⁾. Ukoliko bi se njen dio političkog programa o autonomiji Bosne i Hercegovine i mogao uz određene korekcije ugraditi u narodnofrontovsku programsку platformu, to se ni u kom slučaju ne bi moglo učiniti s njegovim sodijalnim

⁴⁾ »Oslobodenje«, Organ Izvršnog odbora Narodnooslobodilačkog fronta Bosne i Hercegovine, Sarajevo, br. 44 od 7/5—1945, str. 7. Bivša Socijalistička stranka prisutna našem pokretu i Jedinstvenim sindikatima.

⁵⁾ Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine. Dokumenti 1943—1944. Knjiga I. Sarajevo 1968, str. 187 i 188.

⁶⁾ Komunistička partija Jugoslavije 1919—1941. Izabrani dokumenti. Priredio: Edib Hasanagić. Zagreb 1959, str. 302; Tomislav Kraljačić, Organizovanje i struktura Radikalne stranke u Bosni i Hercegovini. Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, godina XIX, Sarajevo 1973, str. 205 i 206.

dijelom, kojim je svjesno previdena mogućnost sprovodenja radikalnih socijalnih reformi i zadovoljenja makar najbližih socijalnih težnji radničke klase, sitnosopstvenika i napredne inteligencije. S druge strane, jedan dio najistaknutijih predstavnika JMO je stupio u kolaboraciju s okupatorom i na drugi način se angažovao na strani kontrarevolucije, dok su se ostali politički pasivizirali, na posredan način deklarisali kao protivnici NOB i takvim svojim držanjem u znatnoj mjeri uticali na svoju okolinu da se ne angažuje na strani NOP-a. Izuzetak u tom pogledu predstavlja bivši senator Nurija Pozderac iz Cazina, čije je pristupanje NOP-u izvanredno pozitivno djelovalo na političko raspoloženje Muslimana Cazinske krajine i na njihovo masovno opredjeljenje za NOB. Komunistička partija Jugoslavije i demokratske snage nikako nisu mogle da oproste buržoaziji stare grijeha, saradnju sa okupatorom i kontrarevolucionarnu ulogu. Na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a u Sarajevu 26—28. aprila 1945. poslanici nisu imali dovoljno oštih riječi za osudu međuratne politike građanskih stranaka i njihovog držanja u drugom svjetskom ratu. U tome su prednjačili poslanici muslimanske nacionalnosti dr Hamdija Čemerlić, potpukovnik Hamdija Omanović i profesor Salko Nazečić, koji su podvrgli opravданoj kritici JMO zbog vođenja politike sporazumijevanja i cjenjkanja sa srpskom i hrvatskom buržoazijom, zbog zanemarivanja interesa širokih muslimanskih slojeva, nacionalne i vjerske netolerantnosti i izdaje nacionalnih interesa, što je za Muslimane imalo teške posljedice. Sličnu osudu doživjeli su u izdaju i kapitulanstvo ogrežli vodeći muslimanski građanski političari, kao i pokušaji nekih od njih da se poslije četiri godine stajanja po strani političkih zbivanja, špekulisanja i čekanja »slobode koju smo im mi donijeli« politički aktiviziraju⁷⁾). Nema sumnje da je rukovodstvo KPJ za Bosnu i Hercegovinu sve do pred sâm kraj rata u principu bilo protiv uspostavljanja višepartijskog sistema. To nedvosmisleno potvrđuje članak Avda Huma pod naslovom »Pod zastavom Narodnooslobodilačkog fronta«, objavljen u listu »Oslobodenje« od 28. avgusta 1944, u kome iznosi gledište da narodnooslobodilački pokret ne ostvaruje demokratiju oživljavanjem bivših političkih partija, već preko Narodnooslobodilačkog fronta kao opštenarodne demokratske organizacije i saveza naprednih i slobodoljubivih snaga u zemlji, u kome glavnu ulogu igraju »novi, preporođeni ljudi«, koji se najdosljednije zalažu za razvijanje demokratskih institucija. Humo je pravilno uviđao da bi reaktiviranje bivših političkih stranaka pod okriljem NOP-a predstavljalo korak nazad u razvitku demokratskih sloboda i značilo sankcionisanje politike stranačke borbe za političku vlast, razbijanja jedinstva narodnooslobodilačkog pokreta, sužavanja njegove baze i slabljenja njegove akcione sposobnosti⁸⁾. Kasnije je, pod uticajem spoljnopolitičkih faktora, taj stav utoliko korigovan što je dozvoljena obnova bivših opozicionih građanskih partija i političkih grupa. Svemu ovome treba dodati da je četvorogodišnje tra-

7) *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine*. Dokumenti 1945. Knjiga II. Sarajevo 1968, str. 421, 422, 425, 426 i 430.

8) *Arhiv Komunističke partije Bosne i Hercegovine*, tom I, knj. 1, Sarajevo 1950, str. 280 i 281.

janje narodnooslobodilačke borbe, djelovanje njenih demokratskih institucija i pretvaranje Bosne i Hercegovine u središte NOB odlučujuće uticalo na revolucionisanje svijesti širokih narodnih slojeva. Iz svega naprijed izloženog može se zaključiti da obnova JMO nije dolazila u obzir ukoliko se željelo da se izbjegnu teže političke implikacije. Tim više je dobijala na aktuelnosti ideja o obrazovanju političkog predstavništva Muslimana u sastavu Narodnooslobodilačkog fronta, o čemu je definitivno donijeta odluka na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a. Ubrzo poslije Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a u Sarajevu je 21—22. maja 1945. održana konferencija predstavnika bosanskohercegovačkih Muslimana. Na konferenciji je izabran Glavni odbor Muslimana Bosne i Hercegovine ne kao organ posebne muslimanske političke stranke, već kao političko predstavništvo Muslimana i operativni politički organ Narodnog fronta. Njegov zadatak bio je političko djelovanje među muslimanskim stanovništvom u pravcu njegove političke aktivizacije, što masovnijeg pristupanja narodnofrontovskoj organizaciji i mobilizacije na ostvarenju narodnofrontovskih zadataka društvenog, političkog, ekonomskog, socijalnog i kulturnog preobražaja zemlje i borbe »protiv duha stare politike... i ljudi koji danas ometaju razvitak demokratske svijesti muslimanskih masa i koji bi htjeli da stanu na put našem velikom preporodu koji smo doživjeli u narodnooslobodilačkoj borbi»⁹⁾.

Napredniji dio pristalica Hrvatske seljačke stranke kako u Hrvatskoj tako i u Bosni i Hercegovini mimo volje svog stranačkog rukovodstva rano se opredijelio za narodnooslobodilački pokret u čijem je okviru na slobodnoj teritoriji Hrvatske već 12. oktobra 1943. godine obrazovan novi Izvršni odbor Stranke od pristalica NOP-a i proglašeno svrgavanje Mačekova vođstva¹⁰⁾). Političko djelovanje Izvršnog odbora značajno je uticalo na političku diferencijaciju unutar hrvatskog društva u vezi s pitanjem za ili protiv NOP-a i na neutralisanje uticaja na hrvatske mase građanskih političkih struktura i dijela klera koji su stajali na pozicijama očuvanja klasnog društva. Na sastanku Izvršnog odbora HSS u Zagrebu 29. juna 1945. promijenjen je naziv stranke u Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS) i osnovan je poslovni Sekretarijat stranke za Bosnu i Hercegovinu u sastavu: Anto Babić, Bogomir Brajković, dr Jakov Grgurić, Anto Martinović i dr Jozo Sunarić. Uz to je usvojena rezolucija kojom se osuđuje protunarodno držanje buržoaskih krugova na čelu sa dr Vlatkom Mačekom kako za vrijeme rata tako i poslije njegovog završetka i konstatuje da je u cijeloj zemlji uspostavljena narodna vlast i ostvareno federalivno uređenje države čemu su oduvijek težili hrvatski radni slojevi. Odbor je uputio poziv hrvatskom narodu da nastavi borbu »rame uz rame sa Komunističkom partijom, te braćom Srbima i Muslimanima u Jedinstvenoj narodnooslobodilačkoj fronti za ostvarenje rađni-

⁹⁾ »Oslobodenje«, br. 52 od 23/5. 1945, str. 3 i 4. Muslimani Bosne i Hercegovine stoje čvrsto uz Narodnooslobodilački front; Referat Hasana Brkića održan na Trećem sastanku Plenuma Glavnog odbora Muslimana 9. IX 1946, Sarajevo s. a., str. 4 i 5.

¹⁰⁾ Dr Branko Petranović, *Političke i pravne prilike za vreme Privremenе vlade DFJ*, Beograd 1964, str. 173.

čko-seljačke republike¹¹⁾). Zemaljska konferencija predstavnika bosanskohercegovačkih Hrvata, koja je održana 11—12. septembra 1945. u Sarajevu, određenije je formulisala zadatke HRSS: učvršćenje tekovina narodnooslobodilačke borbe, izgradnja narodne vlasti, jačanje bratstva i jedinstva razvijanjem ravnopravne saradnje između Hrvata, Muslimana i Srba u svim pitanjima društvenog života, vaspitavanje hrvatskih masa u socijalističkom duhu i njihova politička aktivizacija na platformi Narodnog fronta, ostvarenje idejnog i akcionog jedinstva radničke klase, seljaštva i ostalih naprednih snaga na zadacima socijalističkog preobražaja društva, organizaciono, akciono i idejno jačanje narodnofrontovske organizacije i borba protiv snaga koje žele da točak istorije vrate natrag, da restauriraju kapitalistički društveni poredak i da vaskrsnu politiku socijalnog i nacionalnog ugnjetavanja i vjerske i nacionalne netolerantnosti. Konferencija je osudila pokušaje nekih bivših hrvatskih građanskih političara da politički pocijepaju hrvatski narod. Među izabranim članovima Odbora HRSS za Bosnu i Hercegovinu, formiranog na ovoj konferenciji, našlo se svih pet članova bivšeg poslovnog Sekretarijata HRSS za Bosnu i Hercegovinu: Anto Babić, Bogomir Brajković, dr Jakov Grgurić, Anto Martonović i dr Jozo Sunarić¹²⁾). Koliko je HRSS urasla u strukturu Narodnog fronta i izgubila svoja nekadašnja stranačka obilježja, najbolje svjedoče zaključci plenarne sjednice Odbora stranke za Bosnu i Hercegovinu od 12. februara 1947. U zaključcima su istaknuti kao osnovni zadaci organizacija HRSS: sprovođenje u život odluka Prvog kongresa Narodnog fronta Bosne i Hercegovine; razvijanje svijesti hrvatskog stanovništva da je Front kao opštepolitička organizacija »jedina garancija bolje budućnosti hrvatskog naroda« i da je »narodna vlast njegova«; mobilizacija građana na izvršenju zadataka Petogodišnjeg plana; razvijanje svestrane političke aktivnosti odlučnom borborom protiv socijalizmu neprijateljskih snaga objašnjavanjem značaja akcionog saveza između radnika i seljaka i uloge KPJ u socijalističkoj revoluciji, poslijeratnoj obnovi zemlje i izgradnji socijalističkih društvenih odnosa i održavanjem čestih konferencija političkog karaktera; intenziviranje kulturno-prosvjetnog rada u svim sredinama. Kao zadaci takođe su navedeni: aktivno uključivanje hrvatskog stanovništva u lokalne dobrovoljne radne i druge akcije narodnofrontovskih organizacija, biranje u odbore mjesnih i sreskih strankinih organizacija socijalistički opredijeljenih i ideološki najizraslijih građana koji su uz to i frontovski funkcioneri, obavezno učlanjenje strankinih članova u Narodni front i primanje u stranku samo onih lica koja aktivno učestvuju u frontovskim akcijama¹³⁾). Iako je HRSS u organizacionom pogledu za-

¹¹⁾ »Oslobodenje«, br. 75 od 8/7. 1945, str. 2. Prvi put poslije oslobođenja domovine u Zagrebu se sastao Izvršni odbor Hrvatske seljačke stranke.

¹²⁾ Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), fond Izvršni odbor NOF-a BiH, k. 1, godina 1945, neregistrovano. Izvještaj Odbora HRSS za Bosnu i Hercegovinu od sredine septembra 1945. Izvršnom odboru Narodnog fronta Bosne i Hercegovine; »Oslobodenje«, br. 85 od 9/9. 1945, str. 1 i 2. Bogomir Brajković, Zemaljska konferencija HRSS-a znači jačanje Narodnog fronta Bosne i Hercegovine; Ibidem, br. 86 od 16/9. 1945, str. 3. Rezolucija Zemaljske konferencije HRSS-a.

¹³⁾ ABiH, fond ZIONF-a BiH, godina 1947, djel. br. 171/1947. Okružnica Odbora HRSS-a za Bosnu i Hercegovinu od 12/2. 1947. sreskim organizacijama HRSS-a.

držala stranačka obilježja, s obzirom na to da je imala svoje osnovne i sreske organizacije, ona je stvarno bila samo sastavni dio Narodnog fronta kao njegova sekcija na realizaciji čijeg je programa radila.

Koji su razlozi motivisali bosanskohercegovačko partijsko i državno rukovodstvo da dâ inicijativu za obnovu HRSS i osnivanje Glavnog odbora Muslimana Bosne i Hercegovine, decidirano je obrazložio Hasan Brkić u svom referatu podnijetom na Trećem plenarnom sastanku Glavnog odbora Muslimana od 9. septembra 1946. u kome se kaže: »Naročiti politički odnosi u Bosni i Hercegovini u prošlosti, dotadanja vjerska i politička podvojenost i izvjesna posebnost u razvoju političkog života Srba, Muslimana i Hrvata uticali su da se i u okviru Fronta oforme izvjesna politička tijela koja bi svojim radom doprinijela što potpunijem objedinjavanju demokratskih snaga, i muslimanskih, i srpskih, i hrvatskih, i time proširila masovna baza narodnog pokreta. Na toj osnovi formiran je Odbor HRSS-a za Bosnu i Hercegovinu, a u tom cilju, iako ne na partijskoj osnovi, stvoreno je demokratsko rukovodstvo Muslimana — Glavni odbor Muslimana Bosne i Hercegovine¹⁴⁾.

U raspoloživim izvorima nema dovoljno relevantnih podataka na osnovu kojih bi se moglo zaključiti zbog čega kod bosanskohercegovačkih Srba nije došlo do obnove građanskih političkih stranaka i grupa kakav je bio slučaj u Srbiji ili do obrazovanja posebnog političkog predstavništva u Narodnom frontu sa zadatkom kakav je imao Glavni odbor Muslimana Bosne i Hercegovine. Po našem mišljenju razloge, između ostalog, treba tražiti u činjenici da u međuratnom periodu srpske opozicione građanske partije, Zemljoradnička i posebno Samostalna demokratska stranka, ni izbliza nisu uspjеле da ostvare tako snažan politički uticaj među srpskim stanovništvom u Bosni i Hercegovini, kao što je to pošlo za rukom HSS među Hrvatima i JMO među Muslimanima. Obnova građanskih stranaka na programskim načelima Narodnog fronta koje odranije nisu uživale šиру podršku baze nije imalo svoje društveno opravdanje. U Bosanskoj krajini, gdje je uticaj Zemljoradničke stranke bio najsnažniji, srpsko stanovništvo je u toku NOB-a i socijalističke revolucije masovno pristupilo narodnooslobodilačkom pokretu, što je bio rezultat političkog ovladavanja KPJ demokratski orijentisanim pristalicama ove stranke, tako da se pitanje njegovog političkog organizovanja u Narodni front nije postavljalo. Sve te činjenice govorile su protiv restauracije Zemljoradničke i Samostalne demokratske stranke. Obnova Radikalne stranke, koja je bila nosilac velikosrpske hegemonističke ideologije i koja se sprovodeći reakcionarnu politiku kao vladajuća stranka u periodu između 1920—1929. kompromitovala i kod srpskih masa, nije dolazila u obzir zato što bi to značilo nepotreban ustupak velikosrpskim buržoaskim krugovima u zemlji i inostranstvu i što bi takav potez nesumnjivo poprimio nepoželjno tumačenje da se legalizuje restauracija velikosrpskog hegemonizma i nacionalne neravnopravnosti, protiv čega se KPJ borila skoro pune tri decenije.

¹⁴⁾ Referat Hasana Brkića održan na Trećem sastanku Plenuma Glavnog odbora Muslimana 9. IX 1946, str. 4.

Kao što se vidi iz izloženog, cilj obnove samo po imenu građanskih političkih stranaka i grupa i osnivanje političkih nacionalnih predstavništva u Narodnom frontu Bosne i Hercegovine nije bio politička, nacionalna i socijalna atomizacija bosanskohercegovačkog društva niti je imao karakter zaštite posebnih nacionalnih, vjerskih i socijalnih interesa pojedinih nacionalnih i socijalnih struktura na štetu drugih, već prevashodno ubrzavanje integracionih procesa društva uklanjanjem nacionalnih, vjerskih, političkih, socijalnih i kulturnih barijera iz prošlosti. Cilj je bio da se onemoguće političke aktivnosti i neutrališe uticaj konzervativnog djela klera i ostataka buržoazije i da se okupe svenarodne snage na platformi Narodnog fronta u izgradnji socijalističkih društvenih odnosa.

Kičmu Narodnog fronta činili su komunisti, sindikati, omladinska organizacija i antifašistička organizacija žena, te društvene organizacije kulturnog, prosvjetnog, boračkog, sportskog i sličnog karaktera kao njegovi članovi sa statusom kolektivnog članstva koji su, svaki u domenu svoje oblasti djelovanja, predstavljali značajan činilac u obnovi i unapređenju privrede, razvijanju socijalističke demokratije i socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa, izvlačenju zemlje iz ekonomskog i kulturnog zaostalosti kao nasljeda prošlosti, ideoško-političkom vaspitavanju građana i neposrednom angažovanju širokih društvenih slojeva u rješavanju društveno-političkih i ekonomskih pitanja. Nijedan sektor društvenog života nije ostao nepokriven političkom djelatnošću ovih organizacija, odnosno preko njih Narodnog fronta, čime su mogućnosti za političku aktivnost socijalizmu neprijateljskih snaga svedene na minimum. Do Trećeg kongresa NFJ, koji je održan 10—12. aprila 1949, kolektivno članstvo društveno-političkih organizacija automatski je povlačilo za sobom obavezu učlanjenja svih njihovih članova u Narodni front, kada se odustalo od tog principa i kada je građanima prepusteno individualno da odlučuju o učlanjenju u narodnofrontovsku organizaciju¹⁵⁾, što je predstavljalo vidan izraz demokratizacije društvenih odnosa, ali i učvršćenja socijalističkog društvenog poretku.

Organizaciono ustrojstvo SSRNJ počivalo je na principu administrativno-teritorijalne podjele zemlje i načelima demokratskog centralizma sa kongresom kao najvišom rukovodećom instancom, odnosno između dva kongresa Saveznim odborom za Jugoslaviju i zemaljskim kasnije glavnim odborima za republike. Glavni odbor birao je iz svoje sredine izvršni odbor, čije je poslove vodio sekretariat, i nadzorni odbor kao tijelo za kontrolu materijalno-finansijskog poslovanja glavnog odbora. Radilo je uspješnije u rada pri izvršnom odboru formirane su razne komisije po sektorima djelovanja, kao na primjer za plan i evidenciju, za unapređenje poljoprivrede i šumarstva, za obnovu i uređenje naselja, za izgradnju objekata i radne akcije, za zdravstveno-socijalno staranje, za ideoško-političko vaspitanje, za agitaciju i propagandu i za privredu. Struktura komisijsa podli-

¹⁵⁾ *Prvi kongres Narodnog fronta Jugoslavije*, str. 76; *Treći kongres Narodnog fronta Jugoslavije*, Beograd 1949, str. 107.

jegala je dosta čestim promjenama, zavisno od uloge koju je Socijalistički savez imao u rješavanju određenih zadataka u pojedinim periodima društvenog razvijanja. Na Petom kongresu SSRN Bosne i Hercegovine 15—17. novembra 1960. pri Izvršnom odboru Glavnog odbora osnovano je osam komisija, i to: Komisija za politički i idejno-vaspitni rad, Komisija za društveno upravljanje, Komisija za društvenu aktivnost žena, Komisija za izdavačku djelatnost i štampu, Komisija za organizaciona pitanja, Komisija za saradnju s društvenim organizacijama, Komisija za kadrove i Komisija za prijedloge i predstavke. Pri sreskim i opštinskim odborima i mjesnim organizacijama gradskih i seoskih naselja osnivane su odgovarajuće komisije i sekcije u zavisnosti od potreba lokalnih prilika. Tako je na području goraždanskog sreza 1961. djelovalo 15 različitih sekcija Socijalističkog saveza: za ideoško-vaspitni rad, za društveno upravljanje, za unapređenje poljoprivrede, za komunalna pitanja, za saradnju sa ženama, za školstvo, za zdravstveno prosvjećivanje i socijalna pitanja, za trgovinu i snaždijevanje, za uređenje grada, za spoljnopolička pitanja, za radničko samoupravljanje, za brigu o djeci i vaspitanje djece, za kulturno-zabavni život, za fizičku kulturu i za prosvjetu i zdravstvo. U komisije su po pravilu birani pored političkih aktivista i eminentni stručnjaci privrednih i vanprivrednih djelatnosti. Tako su 1950. komisije pri Glavnem odboru Narodnog fronta Bosne i Hercegovine sve zajedno brojile 102 člana od kojih je bilo 9 ministara, 19 pomoćnika ministara, 12 partiskih funkcionera, 30 funkcionera masovnih društveno-političkih organizacija i 32 funkcionera državnih ustanova. Samo pri Komisiji za poljoprivredu i zadrugarstvo djelovao je Aktiv poljoprivrednih stručnjaka od preko 100 članova¹⁶⁾.

Rukovodeći organi na području grada, rejona, sreza i okruga bile su gradske, rejonske, sreske i okružne konferencije, a između dvije konferencije odgovarajući odbori sa svojim pomoćnim organima po sektorima rada slično kao i u Izvršnom odboru Glavnog odbora. Mjesna konferencija je predstavljala najvišu rukovodeću instancu na mjesnom području. Sve do 1960. organizacionu osnovu Socijalističkog saveza radnog naroda činila je osnovna organizacija, koja je formirana u gradovima, rejонима, naseljima i selima, obuhvaćajući po pravilu jednu izbornu jedinicu za izbore organa narodne vlasti. Njenim radom rukovodio je od članova izabrani odbor.

Razvoj socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa u bezmalo svim oblastima društvenog života, koji je pratio ubrzan tempo razvijanja proizvodnih snaga i podizanje životnog standarda građana, stvorio je nove mogućnosti neposrednjeg uticaja radnih ljudi preko organizacija Socijalističkog saveza na cijelokupni život komune kao osnovne cilje držvenog

¹⁶⁾ ABiH, fond GONF-a BiH, k. 61/1950, neregistrovano. Stanje u Glavnem odboru NF-a Bosne i Hercegovine i neki nedostaci rada njegovog aparata u 1950. godini; Peti kongres Socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo s. a., str. 256; Bilten Glavnog odbora Socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo, br. 1/1962, str. 3—10. Program rada Glavnog odbora SSRN BiH u narednom periodu.

organizma, u kome cilju je na Petom kongresu SSRNJ 18—22. aprila 1960. usvojen novi statut, kojim je određeno da osnovu Socijalističkog saveza čini njegova organizacija u opštini »kroz koju se povezuje, na jednoj strani, aktivnost građana s celokupnom društvenom praksom komune i svakog samoupravnog organa u njoj i, na drugoj strani, sa praksom i životom celokupne društvene zajednice«¹⁷⁾. Dakle, proces decentralizacije, prenošenja najvećeg dijela ingerencija vlasti sa federacije i republika na lokalne organe vlasti i izrastanja opštine u jednog od glavnih nosilaca socijalističkog samoupravnog društvenog razvijatka nužno je doveo do usklađivanja organizacionih formi i oblika djelovanja SSRNJ sa potrebnama komune. Otuda je opštinska organizacija Socijalističkog saveza imala zadatak »da razvija svestranu saradnju sa organima vlasti, organima radničkog samoupravljanja, samoupravnim organima u drugim društvenim delatnostima, kao i svim drugim društveno-političkim organizacijama i ustanovama u opštini«¹⁸⁾, te da podstiče inicijativu radnih ljudi u rješavanju svih bitnih pitanja društvenog života u komuni¹⁹⁾.

Praćenje procesa organizacione izgradnje, unutrašnjeg jačanja i strukture SSRN Bosne i Hercegovine uveliko otežava oskudnost podataka u raspoloživoj izvornoj gradi. To naročito važi za prve tri posljednjeg godine mirnodopskog razvijatka kada su sve snage društva bile angažovane na otklanjanju teških ratnih posljedica, konsolidovanju društveno-političkih i ekonomskih prilika u zemlji, usklađivanju nove državne organizacije sa izvršenim društvenim promjenama i pružanju podrške KPJ u njenim naporima da se obezbijede potrebni uslovi za prelazak na socijalističku izgradnju zemlje uslijed čega je, ali i zbog neshvaćanja značaja, zapostavljena izgradnja uzorne administrativne službe u društveno-političkim i društvenim organizacijama. Još uvijek se ne raspolaže sa podacima o broju zvanično evidentiranih članova Fronta na završetku rata. Prema nekim podacima, Narodni front Bosne i Hercegovine je krajem 1946. imao oko 300.000 registrovanih članova. Najkasnije do početka jula 1945. završeno je formiranje seoskih, opštinskih, građanskih, sreskih, okružnih i oblasnih odbora. U septembru 1945. izvršena je reorganizacija Fronta tako što su ukinuti dotadašnji oblasni odbori za Hercegovinu, istočnu Bosnu i Bosansku krajinu, kao i svi opštinski odbori, dok su osnovani mjesni odbori. Sprovedenom reorganizacijom čitava teritorija Bosne i Hercegovine podijeljena je na sedam okruga sa isto tolikim brojem okružnih odbora Narodnog fronta. Takva organizaciona struktura zadržana je sve do Drugog kongresa Narodnog fronta Bosne i Hercegovine, održanog 18—19. aprila 1948, na kome je zaključeno da se rasformiraju okružni odbori i pristupi osnivanju seoskih i odjeljačkih odbora kao osnovnih organizacionih jedinica. Do kraja 1947. broj članova Narodnog fronta narastao je na 533.400, čemu je najviše doprinio svestraniji rad na političkom organizovanju građana, kao i izdavanje članskih knjižica krajem

¹⁷⁾ Jovan R. Marjanović, *Socijalistički savez u borbi za neposrednu demokratiju i samoupravljanje*, Beograd 1965, str. 27.

¹⁸⁾ Ibidem, str. 28.

¹⁹⁾ Ibidem, str. 28.

1946. U Bosanskoj krajini, većem dijelu istočne Bosne, kao i u drugim regijama gdje je politički uticaj KPJ odranije bio snažniji, na frontovskim konferencijama sami frontovci su odlučivali o moralno-političkoj podobnosti lica za prijem u Narodni front, uskraćujući to pravo svakom licu koje se pokazalo kao protivnik NOB i socijalističke izgradnje. Međutim, bilo je krajeva gdje su u Front primani članovi sa manje selektivnosti²⁰⁾. Treba reći da broj organizovanih birača ne odgovara njihovom stvarnom učeštu u akcijama Narodnog fronta, jer gotovo da nije bilo nijednog odraslog građanina koji nije uzeo aktivnog učešća u svim narodnofrontovskim akcijama. Društveno-političke organizacije koje su imale status kolektivnog člana u Narodnom frontu Bosne i Hercegovine 1947. brojale su sve zajedno, bez AFŽ, 373.632 člana od čega organizacija Komunističke partije Jugoslavije oko 50.000 članova, omladinska organizacija 179.306 i sindikati 144.326 članova²¹⁾.

Glavne smetnje bržem i masovnjem okupljanju građana u narodnofrontovske organizacije u prve tri poratne godine dolazile su sa strane konzervativnog dijela klera, poraženih buržoaskih snaga, imućnih i djelom srednje imućnih seljaka i ostataka razbijenih kvislinskih vojnih formacija, koji se nisu mirili s izvršenim društvenim promjenama. Njihova agresivna aktivnost bila je usmjerena na kompromitovanje novog političkog sistema u cijelini. Sve mјere narodne vlasti, kao što su ekspropriaciona politika, sprovođenje agrarne reforme, zavođenje progresivnog oporezivanja, uvođenje otkupa, borba protiv špekulanata, suđenje ratnim zločincima i saradnicima okupatora, mobilizacija građana na zadacima obnove zemlje i slično, te snage su tumačile kao akt uperen protiv interesa širokih narodnih slojeva, lične i imovinske sigurnosti, nacionalne ravnopravnosti, privatnog vlasništva i očuvanja vjere i običaja. Štaviše, one nisu prezale da za sve poratne privredne i političke teškoće optuže KPJ kao glavnog i jedinog krivca, podmećući joj da je zavela nedemokratički politički sistem, da razara temeljne tekovine nekadašnjeg društvenog života, da vaspitava omladinu u ateističkom duhu, koja je »izvrgnuta novim moralnim pogиbeljima stalnim priređivanjem plesova«, da sredstvima pritiška i propagande odvraća i otuđuje građane od crkve i vjere, da je sprovođenjem agrarne reforme učinila crkvi tešku nepravdu oduzevši joj legalno stećene posjede, da vlasti ne uvažavaju crkvene intervencije za pomilovanje na smrt osuđenih lica i da se protežiraju pojedine nacionalnosti na račun drugih, radnička klasa na račun seljaštva. Reakcionarni dio klera je bezobzirno zloupotrebljavao tolerantan odnos vlasti prema vjerskim ustanovama pretvarajući vjerske manifestacije u sredstvo političke borbe protiv socijalističkog društvenog poretku, kome je prorican skori slom, odvraćajući vjernike od pristupanja Narodnom frontu i učestvovanja u političkim manifestacijama. Da bi zadržao hrvat-

²⁰⁾ Arhiv SFRJ, Beograd, fond SSRNJ, f. 16/1948. Kratak pregled organizacionog razvitka Narodnog fronta Bosne i Hercegovine od oslobođenja do danas.

²¹⁾ ABiH, fond ZIONF-a BiH, k. 9/1947. Rad Narodnog fronta Bosne i Hercegovine u 1947. godini; *Izvještaj Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1954, str. 26.

ske mase po strani, dio katoličkog klera je praktikovao održavanje češćih propovijedi i crkvenih zborova nego što je to uobičajeno, širenje među vjernicima vijesti o pojavi kojekakvih božjih čuda i organizovanje crkvenih horova. Pravoslavni crkveni odbori i organi islamske vjerske zajednice nastojali su da izvrše organizovanje srpskog i muslimanskog stanovništva na vjerskoj bazi osnivanjem odbora za prikupljanje materijalne pomoći za izdržavanje bogomolja i sveštenstva, u koje su pretežno ulazili deklasirani i destruktivni elementi. Nisu bili rijetki slučajevi da su pojedini sveštenici i drugi protivnici socijalističkog društva prijetnjama fizičkim uništenjem odvraćali građane od pristupanja Narodnom frontu i učestovanja u političkim i drugim akcijama. Za sprovođenje svoje destruktivne aktivnosti ostaci buržoazije su se koristili koliko je to god bilo moguće legalnim formama uvlačeći se u niže organe narodne vlasti i odbore narodnofrontovskih organizacija. Tako je zbog izrazito neprijateljske djelatnosti isključen iz Okružnog odbora NF-a Tuzla i predat suđu jedan član. Iz istih razloga opozvano je s funkcija u sreskim narodnofrontovskim rukovodstvima više članova. Na Drugom kongresu Narodnog fronta Bosne i Hercegovine u Izvršni odbor Fronta nije izabran do tada jedan od istaknutijih republičkih funkcionera za koga je utvrđeno da je prešao na nacionalističke pozicije. HRSS nije uspjela da u cijelosti odgovori svom osnovnom zadatku da doprinese političkoj mobilizaciji hrvatskog stanovništva na platformi Narodnog fronta, jer je dozvolila da se u njena rukovodstva na terenu infiltriraju mačekovci i nacionalistički i proustaški elementi, koji su radili na razbijanju jedinstva narodnofrontovskih organizacija, raspirivanju vjerske i nacionalne netrpeljivosti i kompromitovanju, pa čak i fizičkom likvidiranju istaknutijih hrvatskih političkih aktivista, kakav je slučaj bio sa predsjednikom Sreskog odbora Narodnog fronta Bosanski Šamac koji je ubijen. U izvještaju Okružnog odbora Narodnog fronta Tuzla od 9. decembra 1946. Zemaljskom izvršnom odboru Narodnog fronta Bosne i Hercegovine kaže se: »Djelovanje hrvatske reakcije usmjereno je na pasiviziranje hrvatskih masa i sabotiranje akcija Fronta i narodne vlasti. Ne samo da župnici i fratri djeluju u tom smislu putem crkve i vjere, nego takođe i razni bivši hrvatski političari, ugledni bogatiji Hrvati, uvlačeći se u zadruge, organizacije HRSS-a i »Napretka« ostvaruju svoj politički uticaj suprotan programu Fronta. U većini slučajeva organizacije HRSS-a i »Napretka« ili su neaktivne ili su postale legalni centar raznih neprijateljskih elemenata, odakle šire svoj neprijateljski uticaj. Sreski odbori Fronta nisu pravilno shvatili ulogu tih organizacija, nisu im davali potrebnu pomoć, a s druge strane nisu se borili protiv takvih tendencija da neke organizacije HRSS-a i »Napretka« u šamačkom, brčanskom i gradačanskom srežu postanu jazbine neprijatelja«²²⁾. Ilustrativan je i slučaj sela Trebižata kod Čapljine, čije su stanovništvo pristalice dr Vlatka Mačeka uspjеле da odvrate od učestovanja na mitingu 27. jula 1945. organizovanog u čast Dana ustanka na-

²²⁾ ABiH, fond Okružni odbori NF-a BiH, k. 4, djal. br. 462/1946. Izvještaj Okružnog odbora NF-a Tuzla od 9/12. 1946. Zemaljskom izvršnom odboru NF-a BiH.

rodâ i narodnosti Bosne i Hercegovine. Zbog svih tih slabosti HRSS je raspuštena krajem 1948. ili početkom 1949. kao što je to ranije učinjeno s Glavnim odborom Muslimana. Velikosrpski i velikomuslimanski nacionalistički elementi nimalo nisu izostajali iza hrvatskih u svojoj aktivnosti na razbijanju političkog jedinstva bosanskohercegovačkog stanovništva i raspisivanju vjerske i nacionalne netrpeljivosti²³). Uklanjanje s političke pozornice građanskih političkih stranaka i grupa, odnosno nacionalnih političkih predstavništava u Narodnom frontu diktirano je potrebom socijalističkog društva da se zaštiti od organizovanog političkog djelovanja snaga kontrarevolucije preko njih²⁴). U nekim mjestima, pa čak i mjesnim područjima, ostaci četničkih i ustaških grupa otežavali su osnivanje i djelovanje organizacija NF-a sve do 1947. godine²⁵). Na području derventskog sreza 1947. četničke i ustaške bande u saradnji s reakcionarnim klerom i buržoaskim elementima ubile su deset istaknutih političkih aktivista. Terorističke akcije ostataka četnika i ustaša unesile su nespokojstvo među građane i uticale su na njihovo rezervisano držanje prema Narodnom frontu²⁶). Neosporna je činjenica da je kleronacionalistička i antisocijalistička propaganda predstavljala ozbiljnu smetnju bržem oslobođanju stanovništva vjerskih, nacionalnih i drugih predrasuda kao nasljeđa minulih društvenih epoha, njihovom političkom osvješćavanju i uključivanju u pozitivne tokove društveno-političkog života. Veliku prepreku masovnjem pristupanju žena Narodnom frontu predstavljalo je tradicionalno konzervativno shvaćanje o mjestu i ulozi žene u društvu, koje nije bilo moguće preko noći izbrisati iz svijesti ljudi. Nedostatak ideološki izraslijih aktivista u mjesnim frontovskim organizacijama i odborima, unutrašnja neučvršćenost organizacija, kampanjsko pristupanje izvođenju akcija, nepostojanje pomoćnih organa pri odborima po pojedinih sektorima rada, pogrešno uvjerenje o privremenosti Narodnog fronta i neobaveznosti rada članova KPJ u njemu, odsustvo čvrše saradnje između društveno-političkih organizacija, zapostavljanje tu i tamo rada na ideološko-političkom vaspitanju masa, zadržavanje u rukovodećim strukturama starijih reprezentativnih kadrova čija je pasivnost djelovala demoralizatorski na ostale članove i nedovoljna saradnja između nižih i viših odbora takođe su negativno uticali na političku aktivnost, omasovanje i učvršćenje narodnofrontovskih organizacija²⁷).

²³) Arhiv SFRJ, fond SSRNJ, f. 16/1948. Kratak pregled organizacionog razvitka Narodnog fronta Bosne i Hercegovine od oslobođenja do danas; Ibidem, f. 3/1947. Prvi kongres Narodnog fronta Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1947, str. 16—22; ABiH, fond Izvršni odbor NOF-a BiH, k. 3/1945. Izvještaj Okružnog odbora NOF-a za Hercegovinu od 29/7 1945. Izvršnom odboru NOF-a BiH.

²⁴) Edward Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Beograd 1977, str. 29.

²⁵) Arhiv SFRJ, fond SSRNJ, f. 12/1947. Organizaciono stanje Narodnog fronta Bosne i Hercegovine u 1947. godini.

²⁶) ABiH, fond GONF-a BiH, djel. br. 634/1949, Zapisnik Oblasne konferencije Narodnog fronta tuzlanske oblasti održane 18/9. 1949.

²⁷) Arhiv SFRJ, fond SSRNJ, f. 12/1947. Organizaciono stanje Narodnog fronta Bosne i Hercegovine u 1947. godini; Ibidem, f. 16/1948. Kratak pregled organizacionog razvitka Narodnog fronta Bosne i Hercegovine od oslobođenja do danas.

Da bi se otklonile navedene teškoće i slabosti, bilo je potrebno maksimalno angažovanje svih političkih faktora društva. Prvi značajniji korak u tom pravcu učinio je Prvi kongres NF-a Bosne i Hercegovine, 9—11. februara 1947, na kome je ukazano na učinjene propuste i usvojeni zaključci za njihovo otklanjanje. Pred narodnofrontovske organizacije Kongres je postavio kao primarne zadatke: uklanjanje iz narodnofrontovskih rukovodstava i organa narodne vlasti svih socijalizmu neprijateljskih elemenata, energična borba protiv destruktivne aktivnosti ostataka buržoazije, nazadnog klera i profašistički orientisanih lica, organizovani i sistematičniji rad na socijalističkom vaspitanju i političkom organizovanju u Narodni front svih građana i uspostavljanje čvrše saradnje između sastavnih organizacija i rukovodstava Narodnog fronta²⁸⁾. U jednogodišnjem postkongresnom periodu postignuti su zapaženi rezultati na planu omasovljena i ideološko-političkog učvršćenja Narodnog fronta, pri čemu je posebno važnu ulogu odigralo organizovanje prvih poslijeratnih opštih tajnih izbora za sve odbore ove društveno-političke organizacije 29. februara i 7. marta 1948, na kojima su iz frontovskih rukovodstava odstranjeni politički nepočudni elementi i izabrani oni aktivisti koji su na djelu dokazali svoju odanost stvari socijalizma. Odstranjanje iz frontovskih rukovodstava destruktivnih elemenata i neutralisanje njihovog uticaja na široke narodne mase sprovedeno je s više do sljednosti u gradovima nego u selima.

Drugi kongres Narodnog fronta Bosne i Hercegovine dao je nove smjernice za izgradnju i učvršćenje frontovskih organizacija i rukovodstava. Kongresna odluka o rasformiranju okružnih odbora, formiraju seoskih i odjeljačkih odbora i osnivanju pomoćnih organa, naročito aktiva agitatora, pri svim odborima bitno je doprinijela poboljšanju kadrovskog sastava sreskih i opštinskih rukovodstava, ostvarenju bolje saradnje između viših i nižih foruma i učvršćenju organizacija. Za svega osam mjeseci pri sreskim, gradskim, reonskim i mjesnim odborima Fronta osnovano je oko 950 aktiva agitatora koji su okupljali 13.500 aktivista. Od kolikog je značaja bila pojačana politička propaganda i izvršene kadrovske promjene najbolje svjedoči podatak da se broj članova Narodnog fronta u Republici povećao sa 533.400 u 1947. na 1.096.144 u 1948. ili za preko dva puta. Van organizacije ostalo je svega 75.709 ili 6,46% birača. Interesantno je da se od većih bosanskohercegovačkih gradova po broju učlanjenih birača u Front na prvom mjestu nalazio Mostar sa 97%, izakoga su slijedili Zenica sa 89%, Banja Luka sa 86%, Sarajevo sa 84% i Tuzla sa 68%. Šta su bili pravi uzroci neobuhvatanju frontovskom organizacijom relativno velikog broja birača u Banjoj Luci, Sarajevu i posebno Tuzli teško je utvrditi, jer izvorna građa na to pitanje ne daje odgovor. Za Sarajevo razloge treba tražiti u činjenici da je ono u predratnom periodu bilo centar ekonomiski i politički vodećih buržoaskih kru-gova u Bosni i Hercegovini kao i vjerskih organizacija čija je aktivnost bila veoma živa, što je neminovno uticalo na formiranje političkog mišlje-

²⁸⁾ Ibidem, f. 3/1947. *Prvi kongres Narodnog fronta Bosne i Hercegovine*, str. 16—24, 34—36, 40 i 41.

nja kod pripadnika sve tri nacionalne grupe. Drugi uzrok je bio glomaznost osnovnih odjeljačkih organizacija Narodnog fronta, koje su u prosjeku brojale 2.100 članova, zbog čega politički aktivisti nisu mogli da ostvare neposredniji kontakt s građanima²⁹). Ne manje značajan uticaj od gornjih faktora na ovako radikalni zaokret u odnosu građana prema pristupanju najmasovnijoj društveno-političkoj organizaciji izvršili su porast ugleda i uticaja KPJ u širokim društvenim slojevima, učvršćenje socijalističkog društvenog poretku, stabilizacija unutarpolitičke situacije u FNRJ, postignuti rezultati u privrednom razvojtu zemlje, opšti radni entuzijazam koji je graničio s fanatizmom i vjera radnih masa u bolji život.

Bez obzira na naglo povećanje broja frontovskog članstva do koga je došlo tokom 1948. i dalje se uporno tragalo za najpogodnijim formama djelovanja Narodnog fronta, koje bi obezbijedile jednak visok stepen političke i radne aktivnosti širokih društvenih slojeva. Upravo to je dovelo 1949. do ponovnog obrazovanja oblasnih odbora NF-a Banja Luka, Tuzla, Sarajevo i Mostar i osnivanja pri Izvršnom odboru Glavnog odbora komisija za ideološko-politički rad, narodnu inspekciju, agitaciju i štampu, plan i evidenciju, organizaciona pitanja, socijalno-zdravstvena pitanja, nadzor, poljoprivredu i zadružarstvo, pošumljavanje, komunalna pitanja i lokalnu privrednu, privredna pitanja i takmičenja i nagrađivanje. te Uprave za dobrovoljne radne brigade i Uprave za izgradnju zadružnih domova³⁰). Ipak, u 1949. zabilježen je neznatan porast broja članova Narodnog fronta za svega 1.629. Dok je apsolutni broj frontovskog članstva povećan na 1.097.773, dotle je broj organizovanih birača relativno smanjen sa 93,56% u 1948. na 89% u 1949. Glavni uzroci ovoj pojavi bili su nepoklanjanje dovoljne pažnje od strane nižeg rukovodstva prijemu u narodnofrontovske organizacije pripadnika omladinske organizacije koji su u međuvremenu stekli biračko pravo, sektaški odnos prema Hrvatima u nekim mjestima na području Širokog Brijega i Ljubuškog i isključenje iz organizacija prištalica Informbiroa, križara i mladomuslimanske organizacije, kao i nedostatak sposobnih kadrova ne samo u odborima nižeg ranga i njihovim pomoćnim organima već i u Glavnom odboru³¹). Po broju obuhvaćenih birača organizacijom Narodnog fronta na prvom mje-

²⁹) Ibidem, f. 16/1948. Izvještaj o radu Narodnog fronta Bosne i Hercegovine u 1948. godini; Ibidem, f. 18/1948. Kratak pregled organizacionog razvitka Narodnog fronta Bosne i Hercegovine od oslobođenja do danas; Ibidem, f. 19/1948. Statistički pregled organizacija i članstva Narodnog fronta Bosne i Hercegovine u 1948. godini; ABiH, fond ZIONF-a BiH, k. 21, djel. br. 151/1948. Izvještaj o radu Narodnog fronta Bosne i Hercegovine od 1. januara do 20. septembra 1948. godine; Ibidem, fond ZIONF-a BiH, k. 21, djel. br. 281/1948. Izvještaj Gradskog odbora Narodnog fronta Sarajevo iz 1948. Zemaljskom izvršnom odboru Narodnog fronta Bosne i Hercegovine.

³⁰) ABiH, fond GONF-a BiH, k. 35/1949. Zapisnik sjednice Izvršnog odbora NF-a Bosne i Hercegovine održane 13/2-1949; Arhiv SFRJ, fond SSRNJ, f. 37/1949. Godišnji izvještaj o radu Narodnog fronta Bosne i Hercegovine u 1949. godini.

³¹) Arhiv SFRJ, fond SSRNJ, f. 37/1949. Godišnji izvještaj o radu Narodnog fronta Bosne i Hercegovine u 1949. godini; ABiH, fond GONF-a, djel. br. 634/1949. Zapisnik Oblasne konferencije Narodnog fronta Tuzla održane 18/9-1949.

stu se našla Srbija i Crna Gora sa 90%, iza kojih su dolazile Bosna i Hercegovina sa 89%, Makedonija sa 88%, Hrvatska sa 78% i Slovenija sa 74%).³²⁾ Sa 1953. AFŽ je prestao da postoji kao autonomna organizacija u sklopu Narodnog fronta, za što je inicijativu dao CK KPJ još 22. juna 1950. Umjesto AFŽ-a formiran je Savez ženskih društava Jugoslavije, kome je stavljeno u zadatku organizovanje prosvjetnog i kulturnog uzdanja žena i rješavanje aktuelnih pitanja društvenog položaja žene. Do ovoga je došlo da bi se izbjeglo dupliranje rada i nepotrebno preopterećivanje žena raznim zaduženjima, pospiješila njihova društveno-politička aktivnost, razvilo intenzivnije djelovanje partijskih i narodnofrontovskih organizacija među njima u formama koje zahtijevaju konkretni uslovi na terenu, ukinuo profesionalizam i afirmisao princip dobrovoljnosti u radu okupljanjem na dobrovoljnoj bazi najspasobnijih ženskih kadrova svih profesija koji imaju dovoljno sposobnosti da sagledaju i pruže pomoć u rješavanju osnovnih društvenih problema vezanih za položaj žene^{33).}

Blizu jednu deceniju, od 1950. do kraja 1957. broj članova SSRN Bosne i Hercegovine kretao se konstantno nizlaznom linijom, dostigavši najnižu granicu 1957. kada je od svih birača bilo organizованo nešto više od 50%. U istom vremenu dok se broj članova Socijalističkog saveza smanjio za čitavih 176.773 broj birača se povećao za preko 400.000. U pogledu organizovanih birača po pojedinim regionima postojale su uočljive razlike, o čemu svjedoči podatak da je 1951. procenat organizovanih građana na području tuzlanske oblasti iznosio 80,44%, sarajevske oblasti 81,89%, mostarske oblasti 85,61%, banjolučke oblasti 87,53% i u gradu Sarajevu 94,86%. Te razlike dolaze još više do izražaja kada se prave upoređenja između nižih administrativno-teritorijalnih jedinica. Tako je, na primjer, 1954. godine organizacijom Socijalističkog saveza bilo obuhvaćeno u lištičkom sredu svega 17,50% punoljetnih žitelja, u posuškom 24,1%, u bosanskokrupskom 29,1%, u bosanskošamačkom 37% i u modričkom 39%. Istovremeno taj procenat je u zeničkom sredu iznosio 81,9%, u sokolačkom 81,61%, u glamočkom 79,45%, u banjolučkom 77,7%, u bilećkom 77,5% i u tuzlanskom 75,42%. Očigledno je da su u privredno i kulturno razvijenijim sredinama, gdje je koncentracija stanovništva u gradskim naseljima bila veća i politički život intenzivniji, organizacije SSRN bile izgrađenije nego u privredno manje razvijenim sredinama, iako to uvijek nije bilo pravilo za što najbolji primjer pružaju izrazito stočarski srezovi Sokolac i Glamoč, koji su se po broju organizovanih birača nalazili među prvima u Bosni i Hercegovini. Isto tako gradske organizacije Socijalističkog saveza bile su razvijenije od seoskih^{34).} Raznovrsni su uzroci opada-

³²⁾ Arhiv SFRJ, fond SSRNJ, f. 37/1949. Tabelarni pregled članstva NFJ u 1949.

³³⁾ Ibidem, f. 44/1950. Pismo CK KPJ od 22/6-1950. svim centralnim komitetima KPJ.

³⁴⁾ Ibidem, f. 52/1951. Tabelarni pregled članstva i radnih časova Narodnog fronta Bosne i Hercegovine u 1951. godini; Ibidem, f. 91/1954. Izvještaj Glavnog odbora SSRN Bosne i Hercegovine od 14/10-1954. Saveznom odboru SSRNJ; Ibidem,

nju broja članstva Socijalističkog saveza u vremenu između 1950—1957. Osnovne organizacije su se sporo osamostaljivale u rješavanju aktuelnih problema na svom terenu, razvijanju življe političke aktivnosti i plan-skom radu na omasovljenju svoga članstva. Sektaški odnos prema ženama i omladini, koji se ogleda u slaboj zastupljenosti njihovih predstavnika u rukovodstvima i praktikovanju da se na sastanke i konferencije pozivaju samo domaćini porodica, uveliko je uticao na njihovo pasiviziranje i štetio je razvijanju saradnje između društveno-političkih organizacija. Na selu je dosta široko bilo rasprostranjeno mišljenje da je dovoljno da domaćin kuće reprezentuje članove svoje porodice u društveno-političkim organizacijama i na konferencijama. Većina osnovnih organizacija je tokom 1954, svakako po direktivi sreskih i opštinskih odbora, brisala iz evidencije veći broj članova koji nisu uredno plaćali članarinu kako bi mogle odgovoriti svojim finansijskim obavezama prema opštinskim, sreskim i Glavnom odboru. Na području pojedinih opština iz evidencije su brisani i svi članovi koji su bili manje aktivni u društveno-političkom životu. Sporo oslobođanje rukovodeće strukture, naročito niže, od birokratskog i formalističkog pristupa u izvršavanju direktiva i preporuka viših političkih foruma i organa narodne vlasti i stavljanje težišta na rješavanje privrednih pitanja uz zapostavljanje političkog tumačenja njihovog značaja i angažovanja radnih ljudi u kreiranju privredne politike kroz konstruktivne prijedloge i kritiku uticali su na pasiviziranje dijela građana, posebno žena. Dobar broj sreskih odbora nije uspijevao da pravovremeno saobražava metode svog rada s društvenim kretanjima, već se čvrsto držao prevaziđenih šablonâ. Česti su bili slučajevi da su odborske sjednice održavane samo povodom izvršavanja konkretnih privrednih zadataka, pri čemu u pristupu tim pitanjima i načinu njihovog rješavanja, gotovo da se te sjednice ni u čemu nisu razlikovale od sjednica sreskih odbora narodne vlasti. Na drugoj strani, izvršni odbori Socijalističkog saveza rijetko su se bavili analizom političke situacije na terenu, političkog efekta preduzetih privrednih mjera, aktivnošću saveznih organizacija, rada sa ženama i omladinom itd., prepustajući to Savezu komunista. Razne komisije pri odborima SSRN nisu bile dovoljno aktivne, nerijetko su se poistovjećivale s povjereništvima sreskih narodnih odbora i gubile su se u administrativno-tehničkim poslovima, što je imalo za posljedicu pojavu prakticizma i zapostavljanje podsticanja političke aktivnosti društveno-političkih organizacija. Ne manju teškoću predstavljala je deficitarnost u izraslijim rukovodećim kadrovima u osnovnim organizacijama. Sve do kraja 1950. neki sreski komiteti KPJ su praktikovali da sekretare sreskih odbora Narodnog fronta angažuju na izvršavanju partijskih zadataka upućujući ih na teren i po dva mjeseca, što je kod ovih otupljivalo partijsku odgovornost za rad u Frontu. Isto tako ni direktiva CK SKJ iz 1954. da se za sekretare narodnofrontovskih organizacija biraju zamjenici sekretara partijskih organizacija nije svugdje dosljedno spro-

f. 103/1955. Izvještaj Glavnog odbora SSRN Bosne i Hercegovine od 24/9/1955. Saveznom odboru SSRNJ; Ibidem, f. 146/1958. Izvještaj o organizacionom stanju i političkoj aktivnosti SSRN Bosne i Hercegovine u 1958.

vedena, zbog čega su se dešavali čak i takvi slučajevi da su u rukovodstva osnovnih organizacija birane ličnosti koje po svojim političkim kvalitetima to nisu zasluživale. Takođe migraciona kretanja stanovništva na relaciji selo—grad nije pratilo blagovremeno uključivanje migranata u društveno-političke organizacije. Evidentna je činjenica da je u privredno nerazvijenijim komunama organizacioni razvitak SSRN vidno zaostajao. To nije slučajnost. Analizom Glavnog odbora Socijalističkog saveza Bosne i Hercegovine iz 1962. utvrđeno je da u najvećem broju od 40 komuna s niskom stopom akumulacije nije bilo materijalnih uslova za uspostavljanje profesionalnog opštinskog političkog rukovodstva i administracije i obezbjeđenje društvenih prostorija i potrebne tehničke opreme. S problemima nedostatka društvenih prostorija, bez čega nije moglo biti uspješnog rada, nisu se borile samo društveno-političke i društvene organizacije privredno nerazvijenijih sredina. To potvrđuje podatak da krajem 1961. u Sarajevu 46 društvenih organizacija i njihovih republičkih rukovodstava nije posjedovalo vlastite prostorije. Neki opštinski odbori nisu imali čak ni toliko sredstava da plate putne dnevnice svojim članovima koji su živjeli na selu radi dolaska na sjednice. Bilo je i takvih primjera da pojedini opštinski odbori iz navedenih razloga nisu održavali više od jedne sjednice godišnje. Rezultat takvog stanja bio je opadanje političke aktivnosti Socijalističkog saveza u tim komunama i zapostavljanje planskog i sistematskog rada na omasovljenju i organizacionom učvršćenju osnovnih organizacija³⁵⁾. Uzroke opadanju broja članstva SSRN treba tražiti i u odluci Trećeg kongresa Narodnog fronta Jugoslavije 1949. da kolektivno članstvo društveno-političkih organizacija ne povlači za sobom obavezu učlanjenja svakog njihovog člana u narodno-frontovsku organizaciju što je dovelo do opadanja aktivnosti ovih organizacija među svojim članstvom na njegovom masovnom učlanjenju u Socijalistički savez i do izbjegavanja određenog broja građana da se administrativnim putem vezuju za njega. U osnovi svi navedeni uzroci osipanja organizovanog članstva svode se na inertnost i nedovoljnu političku aktivnost nižih rukovodećih struktura Socijalističkog saveza i nešvaćanje i potcjenjivanje od strane aktivista na terenu sistematskog rada na razvijanju i učvršćenju osnovnih organizacija, jer u mjestima gdje su odbori bili na visini povjerenog im zadatka pitanje organizacione krize nije ni postojalo. Naglo smanjenje broja organizovanih članova Socijalističkog saveza u posmatranom periodu politička reakcija je pokušala iskoristiti u svoje propagandne svrhe, prikazujući to zlonamjerno kao tobožnje neraspoloženje stanovništva prema postojećem društveno-političkom

³⁵⁾ Ibidem, f. 52/1950. Izvještaj o radu Glavnog odbora Narodnog fronta Bosne i Hercegovine u 1950. godini; Ibidem, f. 91/1954. Informacija Glavnog odbora SSRN Bosne i Hercegovine od 14/10-1954. Saveznom odboru SSRNJ; Ibidem, f. 103/1955. Informacija Glavnog odbora SSRN Bosne i Hercegovine od 24/9-1955. Saveznom odboru SSRNJ; Bilten Glavnog odbora Socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo, br. 1/1962, str. 16 i 28. Osnovne organizacije Socijalističkog saveza u opštinama poslije Petog kongresa SSRNJ; Ibidem, str. 20 i 21. Osnovna materijalno-finansijska pitanja društvenih organizacija i kulturnih ustanova.

tičkom i ekonomskom sistemu³⁶). Brojčana snaga Socijalističkog saveza sama za sebe ne može se uzimati kao jedino mjerilo političkog raspoloženja građana i popularnosti socijalističkog društvenog sistema i političkog uticaja SKJ preko SSRNJ među širokim društvenim slojevima, već je prije svega odraz veće ili manje aktivnosti rukovodećih struktura ove masovne društveno-političke organizacije, nepostojanja tradicije kod narodnih masa da se odgovornije odnose prema svojim članskim obavezama počevši od plaćanja članarine do dolaska na konferencije i sporog prevladavanja zastarjelih shvaćanja u konzervativnjim sredinama o položaju i ulozi žene i omladine u društvu. I bez formalnog učlanjenja u Socijalistički savez daleko najveći broj građana se osjećao njegovim članom i članom socijalističke zajednice, što su ne jednom dokazali uzimajući masovnog učešća u svim radnim akcijama i političkim manifestacijama. Ne treba misliti da nije ništa preduzimanu na otklanjanju organizacionih slabosti. Naprotiv, sve društveno-političke organizacije: SKJ, SSRN, sindikati, AFŽ i omladinska organizacija, svaka u svom domenu, ozbiljno su ispitivale uzroke toj pojavi i zalagale se za njeno prevazilaženje.

Jačanje materijalne baze i društvene uloge komune od 1957. u razvijanju proizvodnih snaga, u razrješavanju problema u svim oblastima društvenog života i izgradnji socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa na svom području³⁷⁾ otvorili su neslućene mogućnosti za razvijanje svestranije političke aktivnosti Socijalističkog saveza u pokretanju širokih narodnih masa na rješavanju najrazličitijih zadataka socijalističke izgradnje i preobražaja komune i unapređenju društvenog samoupravljanja. Sve je to doprinjelo da se osnovne organizacije SSRN oslobođe tutorstva partijskih foruma i organa narodne vlasti, da od pukog izvršioца njihovih direktiva i običnog tumača državne politike izrastu u samostalnog incijatora i organizatora široke aktivnosti građana u rješavanju pitanja od životnog značaja za svoju sredinu, da obogate sadržaj i forme rada i da se afirmišu kao značajan društveno-politički činilac u kojima radni ljudi raspravljaju, daju preporuke i donose odluke o svim bitnim pitanjima društvenog života svoje sredine. Uporedo sa ovim procesom tekao je pojačan rad na otklanjanju čisto organizacionih slabosti. Zauzet je odgovorniji odnos prema pitanju prijema novih članova, redovnog ubiranja članarine, sređivanja evidencije i aktivnosti odbora.

Rezultat porasta društvene uloge Socijalističkog saveza bio je povećanje broja njegovih članova poslije 1957. Već 1958. broj organizovanih birača u Bosni i Hercegovini povećao se za 41.636 u odnosu na prethodnu godinu. Ipak, još uvjek je 45% birača stajalo van SSRN. Iste godine Savez komunista Bosne i Hercegovine brojao je 96.737 članova, Narodna omladina 230.000 članova, 248 ženskih društava 35.000 članova i 110 raznih društvenih organizacija blizu 280.000 članova. Najveći porast članstva Socijalističkog saveza zabilježen je u 1959. kada je iznosio 225.541.

³⁶⁾ ABiH, fond GOSSRN-a BiH, k. 79/1954. Informacija Glavnog odbora SSRN BiH o organizacionim i finansijskim problemima Socijalističkog saveza Bosne i Hercegovine od 22/7-1954.

³⁷⁾ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1963, cirilica, str. 578 i 579.

Krajem 1960. od ukupno 1.719.072 birača bio je organizovan 1.206.031 ili 70,15%. Po broju organizovanih građana na prvom mjestu nalazio se jački rez sa 77% iza koga su slijedili zenički rez sa 76,36%, tuzlanski sa 76%, sarajevski sa 75,10%, banjolučki sa 74,67% i goraždanski sa 74,27%, dok se na posljednjem mjestu nalazio brčanski rez sa 53,63%. Mnogo veće razlike u procentu obuhvaćenih birača organizacijom SSRN vladale su između pojedinih opština. Tako je u prijedorskom rezetu: u bosanskohercegovačkoj opštini taj procenat iznosio 84%, a u omarskoj opštini 47%, u tuzlanskom rezetu: u opštini Srebreniku 90%, opština Bratunac 42,8%, i u sarajevskom rezetu: u opštini Han Pijesak 92%, u Ulogu 43,8%. Ovi su podaci tim interesantniji kada se zna da se odnose na opštine koje su se nalazile na približno istom stepenu društveno-ekonomskog razvijenja i sa sličnom nacionalnom strukturu stanovništva. Sljedeće godine broj članova Socijalističkog saveza u Republici opao je i apsolutno i relativno na 1.198.104 ili 69,03% od svih birača, da bi se u 1962. povećao na 1.244.156, što je predstavljalo 69,8% svih odraslih žitelja³⁸⁾. Razlozi što je dobar broj punoljetnih žitelja i dalje ostao u organizacionom smislu van Socijalističkog saveza bili su aljkavost administracije, uslovljavanje članskog statusa urednim plaćanjem članarine i pored toga što je još 1959. Savezni odbor izdao uputstvo da se članstvo u SSRNJ ne uslovljava plaćanjem članarine i neregistrovanje znatnog broja pripadnika društveno-političkih i društvenih organizacija kao članova ove opštinarodne organizacije. Tako je 1962. od 311.788 članova Saveza omladine u Socijalistički savez bilo učlanjeno svega 220.800. To, s druge strane, govori da u organizacionom pitanju nije ostvarena najbolja saradnja između SSRN i ostalih masovnih organizacija. Ma koliko izgledalo nelogično da je plaćanje gotovo simbolične članarine odbijalo građane od pristupanja Socijalističkom savezu, ipak su individualni poljoprivredni proizvođači, inače poznati kao slabo pristupačni svakom vidu organizovanja, okrenuti više prema sebi i vlastitim problemima i skloni da svaku društvenu obavezu u novčanoj formi tumače kao nepotreban teret, često potezali kao glavni argumenat za takvo držanje nemogućnost plaćanja članarine. Politički aktivisti na terenu dobro su zapazili da ne mali broj građana, iako aktivno učestvuju u svim zajedničkim akcijama odbija da bude član SSRN »samo zbog toga što treba da plate članarinu«. Karakterističan je u tom pogledu od brojnih primjera primjer sela Buljkika, rez Brčko, u kome je gotovo redovno u akcijama i na konferencijama uzimalo učešće oko 200 odraslih žitelja, dok ih je svega 65 bilo učlanjeno u Socijalistički savez³⁹⁾.

³⁸⁾ Arhiv SFRJ, fond SSRNJ, f. 146/1958. Izvještaj o organizacionom stanju i političkoj aktivnosti SSRN Bosne i Hercegovine u 1958. godini; Treći kongres Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1959, str. 57; Bilten Glavnog odbora Socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo, br. 1/1961, str. 1—3. Izvještaj o broju i kretanju članova SSRN u 1960. g. i o nekim pitanjima evidencije i statistike u Socijalističkom savezu; Bilten Glavnog odbora SSRN Bosne i Hercegovine, Sarajevo, br. 1/1963, str. 21. Peta plenarna sjednica Glavnog odbora SSRN BiH.

³⁹⁾ Bilten Glavnog odbora SSRN BiH, Sarajevo, br. 1/1961, str. 2. Informacija o broju i kretanju članova SSRN.

Prikaz organizacione izgradnje Socijalističkog saveza ne bi bio potpun ukoliko bi se izostavila obrada socijalne i nacionalne strukture kako članova njegovih odbora tako i cijelokupnog članstva. Kako raspoloživi Izvori ne daju dovoljno podataka za jednu temeljitičku analizu ovog pitanja, moramo se zadovoljiti njegovim globalnim sagledavanjem. Socijalistički savez kao nadnacionalna socijalistička organizacija okupljao je u svoje redove pripadnike najrazličitijih društvenih slojeva i svih nacionalnosti. Otuda je struktura njegovog članstva bila uslovljena strukturom bosanskohercegovačkog društva, koja nije bila statična i jednom za svagda data kategorija već se mijenjala uporedo kako je tekući proces društvenog preobražaja. Nimalo nije slučajno da su u periodu između 1945—1963. u Savezu brojčano najzastupljeniji bili individualni poljoprivredni proizvođači, jer je Bosna i Hercegovina ušla u eru socijalističkog razvijanja agrarna zemlja u kojoj je 1948. oko 72% stanovništva činilo seljaštvo, 14,3% radništvo, 4,3% službenici i namještenci, 1,2% zanatlige, 0,5% trgovci i 7,7% ostali⁴⁰). Iste godine u Narodnom frontu je od 1.076.703 člana bilo 766.952 (71,43%) individualnih poljoprivrednih proizvođača od cijelokupnog broja članstva, 121.731 (11,3%) radnika i 29.553 (2,74%) službenika, što znači da je procenat organizovanih radnika bio manji za čitavih 3%, a službenika za 1,54% od procenta njihovog učešća u ukupnom broju stanovništva⁴¹). To govori da su se radnici sporo oslobođali tradicionalne zatvorenosti u svoje strukovne organizacije, da je kod dobrog broja vladalo uvjerenje da ih sindikalno članstvo ne obavezuje na učlanjenje u najmasovniju društveno-političku organizaciju i da se njihova društveno-politička aktivnost iscrpljuje u okviru sindikata, odnosno da svoje obaveze prema Socijalističkom savezu iscrpljuju aktivnošću u sindikatima. Identično shvaćanje vladalo je i kod činovnika i tehničke inteligencije. Kako je uslijed velikog odliva radne snage sa sela u gradove opadao broj seoskog življa sa 1.840.952 u 1948. na 1.678.356 u 1961., što je u procentu iznosilo 50,2% cijelokupnog stanovništva, tako se smanjivao broj individualnih proizvođača učlanjenih u Socijalistički savez sa 766.952 u 1948. na 598.998 u 1960. ili na 51,6%. U kolikoj je mjeri bosanskohercegovačko selo bilo zahvaćeno migracionim pomjeranjem njegovog stanovništva u građanska naselja, čija se privreda nalazila u punoj ekspanziji i kao akumulativnija u do tada neslućenoj masi apsorbovala seosku radnu snagu, rječito govori podatak da se od 1947. do 1952. godine povećao broj radnika sa 165.500 na 264.980, dok je broj gradskog stanovništva porastao sa 366.652 u 1948. na 464.061 u 1953. godini⁴²).

Potrebno je istaći da su ogromnu većinu članstva na selu činili siromašni seljaci koji su bili najbrojniji. Tako je 1950. od 710.358 birača na selu učlanjenih u Narodni front na siromašne seljake otpadalo 315.073,

⁴⁰) *Enciklopedija Jugoslavije 2, Bosna-Dio, Zagreb MCMLVI*, str. 36 i 37.

⁴¹) Arhiv SFRJ, fond SSRNJ, f. 16/1948. Izvještaj o radu Narodnog fronta Bosne i Hercegovine u 1948. godini.

⁴²) *Materijalni i društveni razvoj Bosne i Hercegovine 1947—1972. godine*, Sarajevo 1973, str. 69 i 75.

na srednje imućne 212.762, na bogate 27.989 i na seljake zadružare 154.534. Uzme li se da su u seljačke rādne zadruge stupali pretežno siromašniji seljaci, to znači da je te godine siromašno seljaštvo činilo preko 60% cijelokupnog narodnofrontovskog članstva. Intenzivan proces urbanizacije u poslijeratnim godinama pratio je nagli porast gradskog stanovništva pa analogno tome i radničkog elementa, čiji se broj zajedno sa namještenicima povećao u SSRN sa 184.046 u 1948. na 252.878 u 1960. Naprijed smo istakli da su sektaški odnos i tradicionalna shvaćanja o podređenom društvenom položaju i ulozi žena i omladine bili glavna smetnja njihovom bržem i potpunijem okupljanju u Socijalistički savez, pri čemu se to u daleko većoj mjeri manifestovalo u ruralnim nego urbanim sredinama. Time se objašnjava, pored ostalog, zbog čega je za čitavo vrijeme između 1945—1963. od ukupnog broja članova SSRN na žene otpadalo 41,7% do najviše 45,84%, iako je njihovo učešće u ukupnom broju stanovništva iznosilo blizu 52%⁴³⁾.

Veoma buran istorijski razvijetak Bosne i Hercegovine u prošlosti imao je za posljedicu vjersku i nacionalnu podvojenost njenog stanovništva. Prema popisu od 15. marta 1948. u Bosni i Hercegovini je od 2.565.277 stanovnika bilo 44,3% Srba, 30,7% Muslimana, 23,9% Hrvata i 1,1% ostalih. S obzirom da se 71.978 Muslimana deklarisalo kao Srbi, a 25.324 kao Hrvati, to je i apsolutni i relativni broj Muslimana bio veći nego što je prikazano u ovom popisu. Ni kasnije nacionalna struktura bosanskohercegovačkog stanovništva nije pretrpjela bitnije izmjene⁴⁴⁾. Procenat organizovanih pripadnika pojedinih nacionalnosti u Socijalističkom savezu bio je srazmjeran njihovom ukupnom broju. Tako je 1949. od svih članova Narodnog fronta 45,16% otpadalo na Srbe, 29,69% na Muslimane, 23,43% na Hrvate i 1,72% na ostale⁴⁵⁾. Ovi podaci nedvosmisleno pokazuju da su se pripadnici svih nacionalnosti u podjednakoj mjeri uključili u savremene tokove društvenog i političkog života, da su novu državnu zajednicu shvatili kao zajednicu u kojoj vlađa puna nacionalna ravnopravnost i da je bila neosnovana socijalizmu, zajedništvu i ravnopravnosti jugoslovenskih naroda i narodnosti neprijateljska propaganda koja se upinjala iz svih sila da dokaže kako su pojedine nacionalne zajednice pristupačnije progresu od drugih. Bosanskohercegovačka i jugoslovenska praksa je na eklatantan način demantovala mračne i reakcionarne buržoaske teorije i mišljenja o nejednakoj pristupačnosti društvenom progresu pojedinih nacija i još jednom dokazala da se sud o progresivnosti jednog naroda ne može donositi paušalno van konteksta opštih društvenih, ekonomskih, političkih, socijalnih i kulturnih kretanja i nje-

⁴³⁾ Arhiv SFRJ, fond SSRNJ, f. 16/1948. Izvještaj o radu Narodnog fronta Bosne i Hercegovine u 1948. godini; Ibidem, f. 52/1950. Tabelarni pregled organizacione strukture Narodnog fronta Bosne i Hercegovine u prvom polugodištu 1950: *Peti kongres Socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine*, str. 88—94.

⁴⁴⁾ *Enciklopedija Jugoslavije* 2, Bosna-Dio, Zagreb MCMILVI, str. 35; *Statistički godišnjak 1945—1953, Sarajevo 1954*, str. 44—45; *Materijalni i društveni razvoj Bosne i Hercegovine 1947—1972*, str. 70.

⁴⁵⁾ Arhiv SFRJ, fond SSRNJ, f. 16/1948. Godišnji izvještaj NFJ za prvi 11 mjeseci 1949. godine.

govog ukupnog ekonomskog i političkog položaja u određenom društvenom poretku kao glavnih determinanti za utvrđivanje objektivne istine o političkom ponašanju dotičnog naroda.

Dok je zastupljenost pojedinih socijalnih kategorija u Socijalističkom savezu više manje bila adekvatna njihovoј brojnoј snazi u društvu, dotle sa sastavom saveznih odbora nije takav slučaj. Česte administrativno-teritorijalne promjene redovno je pratilo povećanje ili smanjenje broja odbora na svim nivoima sve do Zemaljskog, odnosno Glavnog odbora SSRN. Krajem 1947. u Bosni i Hercegovini je djelovalo 27 odjeljačkih, 66 reonskih, 574 mjesna, 13 gradskih, 65 sreskih i Zemaljski odbor Narodnog fronta. Već 1948. njihova struktura je bila znatno drukčija: 3.680 seoskih, 296 odjeljačkih, 13 kvartovskih, 22 seoska pri gradskim naseljima, 3 odbora naselja, 872 mjesna, 4 reonska, 65 sreskih i Zemaljski odbor⁴⁶⁾. U 1960. Socijalistički savez Bosne i Hercegovine ušao je sa 5.495 odbora osnovnih organizacija, 131 opštinskim, 12 sreskim i Glavnim odborom.⁴⁷⁾ Iako dostupni izvori sve do 1958. ne daju podatke o socijalnoj strukturi odbora SSRN, ipak se u tom pogledu mogu izvući određeni zaključci. U odborima osnovnih organizacija brojno su dominirali individualni poljoprivredni proizvođači, što je razumljivo s obzirom na to da su predstavljali brojčano najjaču socijalnu kategoriju u bosanskohercegovačkom društvu. Tako je 1. januara 1960. od ukupno 56.864 člana u 5.495 odbora osnovnih organizacija bilo 28.864 (50,9%) individualnih poljoprivrednih proizvođača, 15.788 (27,8%) radnika, 9.207 (16,2%) službenika, 2.764 (4,8%) ostalih, 4.765 (8,4%) žena i 8.469 (14,9%) omladine⁴⁸⁾. Ukoliko se izuzmu žene i omladina, zastupljenost pojedinih predstavnika socijalnih grupa u odborima osnovnih organizacija odgovarala je njihovoј ukupnoj brojčanoj snazi, kakav slučaj nije sa odborima višeg ranga u kojima su brojno dominirali službenici. Još 1958. u 134 opštinska odbora od 4.413 članova bilo je 2.601 (58%) službenika, 939 (21%) individualnih poljoprivrednih proizvođača, 706 (16%) radnika i 167 (4%) ostalih, dok je od 947 članova 12 sreskih odbora na službenike otpadalo čitavih 786 (83%), na radnike 76 (8%), na individualne poljoprivredne proizvođače 47 (4,96%) i na ostale 38 (4%). U dva sresačka odbora: Bihać i Prijedor nije se nalazio nijedan radnik, kao što ni individualni poljoprivredni proizvođači nisu imali svoje predstavnike u sreskim odborima Banje Luke, Bihaća, Jajca, Mostara, Sarajeva i Tuzle. Naredne nekolike godine uloženi su vidni naporci da se poboljša socijalna struktura svih odbora u korist radnika srazmjerno njihovoј društvenoj ulozi, u čemu su postignuti dosta skromni rezultati. Do kraja 1961. u opštinskim odborima povećao se broj radnika na 21,43% i političkih aktivista na 10,63%, dok se broj

⁴⁶⁾ Ibidem, f. 12/1947. Izvještaj Zemaljskog izvršnog odbora Narodnog fronta Bosne i Hercegovine od 2/1-1948. Saveznom odboru NFJ; Ibidem, f. 19/1948. Statistički pregled organizacija i članstva Narodnog fronta Bosne i Hercegovine u 1948. godini.

⁴⁷⁾ Peti kongres Socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine, str. 88—94.

⁴⁸⁾ Ibidem, str. 90.

službenika smanjio na 52,6% i poljoprivrednika na 15,34%. Svakako, najinteresantniji je sastav Zemaljskog (Glavnog) odbora, u kome je 1947. od 180 članova bilo oko 45 članova radničkog porijekla, oko 15 seljačkog i oko 130 službeničkog i drugog, da bi se do 1960. broj članova radničkog porijekla povećao na oko 60 uz istovremeno smanjenje broja članova seljačkog porijekla na zanemarljivu veličinu.⁴⁹⁾ Postavlja se pitanje zbog čega predstavnici sela nisu bili zastupljeni u većem broju u odborima višeg ranga i koji su činioci uticali da službenici brojno dominiraju u višim rukovodstvima? Zadaci koji su postavljeni pred političke aktiviste bili su isuviše složeni i odgovorni da bi ih svaki građanin mogao kvalitetno izvršavati. To je nametalo potrebu da se rukovodeći kadrovi pažljivo odbiraju, koji su pored moralno-političkih kvaliteta morali posjedovati i solidno opšte i marksističko obrazovanje da bi mogli biti kvalifikovani tumači partijске i državne politike. Prirodno da obrazovni i ideološko-politički nivo individualnih poljoprivrednih proizvođača, pa u dobroj mjeri i radnika nije bio ni izbliza takav da bi se iz njihove sredine mogao regrutovati brojniji rukovodeći kadar, iako se ne može poreći da su isto tako sektaški odnosi i otpor izvjesnih socijalnih struktura da se odreknu privilegija i vodeću političku ulogu u društvu prepuste proizvođačima predstavljeni ozbiljnu smetnju bržoj afirmaciji proizvodnog dijela društva ne samo kao proizvođačke već i kao rukovodeće snage. U poslijeratnom periodu administrativno-centralističkog sistema službenički aparat je kao izvršni mehanizam državnog upravljanja i rukovođenja u svim sferama društvenog života imao izuzetno značajnu ulogu, što mu je omogućilo da sebi obezbijedi dominantno mjesto i u društveno-političkim i društvenim organizacijama. Kako je odmicala bitka za demokratizaciju i deetatizaciju društvenih odnosa i izgradnju samoupravnog socijalizma, koju su pratile suštinske promjene u sferi društveno-političkih i ekonomskih odnosa, tako su autokratsko-birokratske snage kao stub državnocentralističkog sistema gubile na svom značaju u korist demokratskih snaga i neposrednih proizvođača. Aktivnost komunista u SSRNJ predstavljala je, kako kaže Josip Broz Tito, »stalan i odlučujući idejni i politički faktor za pravilnu orientaciju Socijalističkog saveza na svim područjima njegovog djelovanja« i za sprovođenje političke linije i realizaciju programskih zadataka SKJ⁵⁰⁾. Time se objašnjava činjenica da su početkom šezdesetih godina pretežnu većinu članova viših rukovodećih organa SSRN Bosne i Hercegovine činili komunisti, što potvrđuje podatak da je 1962. od 3.850 članova opštinskih odbora bilo 82,5% komunista, odnosno od 477 članova sreskih odbora 96,4% članova SKJ⁵¹⁾.

⁴⁹⁾ Arhiv SFRJ, fond SSRNJ, f. 146/1958. Izvještaj o organizacionom stanju i političkoj aktivnosti SSRN Bosne i Hercegovine u 1958. godini; Peti kongres Socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine, str. 88—94; Bilten Socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine, godina III, juli 1969, str. 17, 39 i 40.

⁵⁰⁾ Bilten Socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine, godina III, Sarajevo, juli 1969, str. 41.

⁵¹⁾ Izvještaj Glavnog odbora o radu Socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine između V i VI kongresa, Sarajevo 1965, str. 103 i 104.

Organizaciono ustrojstvo Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije počivalo je na principu administrativno-teritorijalne podjele zemlje i načelima demokratskog centralizma kao glavne značajke svih društveno-političkih i društvenih organizacija jugoslovenske socijalističke zajednice. Profesionalnost rukovodećeg kadra počev od opštinskih do Saveznog odbora je druga bitna odlika ove masovne društveno-političke organizacije, po čemu se inače razlikuje od građanskih stranaka kapitalističkog društva kod kojih vršenje partijskih funkcija ima pretežno počasni karakter. Osnovnu organizacionu i akciju jedinicu SSRNJ činile su osnovne organizacije sa svojim sekcijama i aktivima za pojedine oblasti djelovanja, čiju su aktivnost koordinirali i usmjeravali odbori različitog ranga. Neprestani preobražaj reformisanje i usavršavanje socijalističkih društvenih odnosa pratilo je organizaciono prilagođavanje političkih oblika djelovanja društveno-političkih organizacija izvršenim društvenim promjenama, što je praćeno i promjenom naziva između 1948—1963. Komunističke partije Jugoslavije u Savez komunista Jugoslavije, Narodnog fronta Jugoslavije u SSRNJ, Jedinstvenih sindikata radnika i namještenika Jugoslavije u Savez sindikata Jugoslavije i Narodne omladine Jugoslavije u Savez omladine Jugoslavije, da bi se i na taj način ukazalo na značaj izvršenih društvenih promjena. Iz taktičkih razloga obnovljene neke gradanske političke stranke i grupe i novoosnovana nacionalna politička predstavnštva u okviru Narodnog fronta nisu uspjeli da u praksi zažive i dokažu opravdanost svog postojanja u bitno drukčijim društvenim, ekonomskim i političkim uslovima od predratnih bez opasnosti da budu objekt političkih špekulacija reakcionarnih snaga i povod narušavanju međunarodnih i međuvjerskih odnosa. Nepune četiri godine njihovog djelovanja bile su dovoljne da to nedvosmisleno dokažu, poslije čega nestaju sa društveno-političke scene. Stalno prisutna težnja da se postigne maksimalna organizaciona i politička mobilnost građana nužno se reflektovala na unutrašnju strukturu i način funkcionisanja SSRN. Tim više je to dolazilo do izražaja što Socijalistički savez u Bosni i Hercegovini kao ni u drugim republikama nije uspijevao da organizaciono obuhvati dobar broj punoljetnih štitelja. Najveći procenat organizovanosti ostvaren je 1948. kada je iznosio 93,54% svih birača, da bi u periodu između 1950—1963. taj procenat pao na 51% do 70%. Van Socijalističkog saveza u organizacionom smislu stajali su podjednako radnici, individualni poljoprivredni proizvođači i službenici. Sljedstveno tome nije moguće stvarati zaključke o većoj ili manjoj pristupačnosti organizovanju pojedinih socijalnih kategorija. Uzroci toj pojavi svodili su se u krajnjoj instanci na odsustvo planskog i sistematskog rada nižih rukovodstava na omasovljenju i organizacionom učvršćenju osnovnih organizacija. Stepenom organizovanosti građana u Socijalistički savez ni u kom slučaju ne može se mjeriti političko raspoloženje stanovništva prema socijalističkom društvenom poretku i državnom uređenju, koje je u dobrotoljnim radnim akcijama obnove i izgradnje zemlje, kao i u političkim akcijama ispoljilo aktivnost najvećeg stepena. Neosporno je da su neprestana stvaralačka i politička aktivnost širokih narodnih slojeva i njihovo uključivanje kao

subjekta i kreativnih snaga u sve tokove društvenog razvitka, zajedno sa preobražajem društvenih odnosa, jačanjem materijalne baze društva, napretkom obrazovanja, nauke i kulture i sistematskim radom na vaspitanju građana u socijalističkom duhu, ubrzali proces oslobođanja ljudske svijesti od mutnih ideoloških tvorevina minulih društvenih epoha i od zabluda religijskog osjećanja čovjekove zavisnosti od natprirodnih sila i usvajanja marksističkog tumačenja razvitka prirode, društva i ljudskog mišljenja.

Z U S A M M E N F A S S U N G

ORGANISATORISCH-POLITISCHER AUFBAU DES SOZIALISTISCHEN BUNDES DER WERKTÄTIGEN BOSNIENS UND DER HERZEGOWINA VON 1945 BIS 1963

Der Prozeß des Aufbaus und der Stärkung der Volksfront Jugoslawiens, der während des zweiten Weltkrieges begonnen hatte, wurde auch unter den Bedingungen der Nachkriegszeit kontinuierlich fortgesetzt, seine Organisationsformen und Wirkungsmethoden dem geschichtlichen Ablauf gesellschaftlicher Veränderungen, der Entwicklungsstufe sozialistischer Ideen und den Bedürfnissen gesellschaftlicher Praxis angepaßt. Durch gesetzliche Regelungen und verfassungsmäßige Bestimmungen wurden die Bedingungen für die politische Organisierung der Bürger normiert, die gesellschaftliche Rolle der sozialistisch ausgerichteten gesellschaftlich-politischen Organisationen festgelegt und die Kontinuität ihres Wirkens gesichert. Es handelt sich um folgende Organisationen: Bund der Kommunisten Jugoslawiens, Sozialistischer Bund der Werktätigen Jugoslawiens, Gewerkschaftsbund, Bund der Sozialistischen Jugend und Antifaschistische Frauenfront. Einigen aus taktischen Gründen erneuerten bürgerlichen politischen Parteien und neugegründeten nationalpolitischen Vertretungen im Rahmen der Volksfront gelang es nicht, in der Praxis zu bestehen und die Berechtigung ihres Bestehens, in wesentlich anderen gesellschafts-politischen Verhältnissen als denen der Vorkriegszeit, ohne Gefahr, Objekt politischer Spekulationen reaktionärer Kräfte zu werden, zu beweisen. Kaum vier Jahre ihres Wirkens waren genug um dies zweifellos zu beweisen, wonach sie von der gesellschaftlich-politischen Szene entfernt wurden.

Der organisatorische Aufbau des Sozialistischen Bundes der Werktätigen Jugoslawiens (SSRNJ) beruhte auf dem Prinzip der administrativ-territorialen Aufteilung des Landes und auf den Prinzipien des demokratischen Zentralismus, mit einem Kongreß als der höchsten führenden Instanz im Land und in den Republiken. Um ihm erfolgreiche Arbeit zu ermöglichen, wurden zu den Ausschüssen aller Ebenen verschiedene Kommissionen und Sektionen nach einzelnen Arbeitssektoren gegründet. Ende des Jahres 1960 waren bei dem Vollzugsausschuss des Hauptausschusses der SSRNJ Bosniens und der Herzegowina acht Kommissionen tätig. Bis 1949 war die Zahl der registrierten Mitglieder des Bundes im ständigen Anwachsen, sodaß sie sich zwischen 1946—

—1949 von 300.000 auf 1.097.773 erhöhte. Ende 1948 verblieben außerhalb der Organisation nur 6,46% der Erwachsenen. Nahezu ein Jahrzehnt lang, zwischen 1950—1957, bewegte sich die Zahl der Mitglieder des SSRNJ Bosniens und der Herzegowina auf einer konstant abwärtsführenden Linie, wo sie 1957 die niedrigste Grenze erreichte, als von allen Wählern nur etwas mehr als 50% organisiert waren. Nach 1957 kommt es zu massenhafter Mitgliedschaft, die bis Ende 1960 auf 1.206.031 anwächst. Die Hauptursache für die verringerte Zahl der Mitglieder war das Fehlen planvoller und systematischer Arbeit der unteren Leitung bei der Vermehrung der Grundorganisationen. Am Grad der formalen Organisierung der Bürger im Sozialistischen Bund kann man die politische Stimmung der Einwohner gegenüber der sozialistischen gesellschaftlichen Ordnung dennoch nicht messen. Durch ihre massenhafte Teilnahme an freiwilligen Arbeitsaktionen und politischen Manifestationen haben die Bürger ihre Ergebenheit den sozialistischen Idealen gegenüber genügend bewiesen. Die nationale und soziale Struktur der Mitglieder war durch die Struktur der Gesellschaft Bosniens und der Herzegowina bedingt. Außerhalb des SSRNJ standen, im organisatorischen Sinn, zu gleichen Teilen Arbeiter, individuelle landwirtschaftliche Produzenten und Angestellte. In Prozenten ausgedrückt waren die Zugehörigen der einzelnen organisierten Nationalitäten ihrem zahlenmäßigen Anteil proportional vertreten. So entfiel 1949 von allen Mitgliedern der Volksfront 45,16% auf Serben, 29,69% auf Mohammedaner, 23,43% auf Kroaten und 1,72% auf die übrigen. Während die einzelnen sozialen Kategorien im SSRNJ mehr oder weniger ihrem zahlenmäßigen Anteil entsprechend vertreten waren, so war dies nicht der Fall bei den Bundesausschüssen. In den Ausschüssen der Grundorganisationen dominierten quantitativ die individuellen landwirtschaftlichen Produzenten. Noch 1958 waren in 134 Gemeindeausschüssen von 4413 Mitgliedern 58% Angestellte, 21% individuelle landwirtschaftliche Produzenten und 16% Arbeiter sowie 4% übrige. Im selben Jahr entfiel von 947 Mitgliedern aus 12 dörflichen Ausschüssen 83% auf Angestellte, 8% auf Arbeiter, 4,96% auf individuelle landwirtschaftliche Produzenten und 4% auf übrige. Eine solche Struktur der Ausschußmitglieder war bedingt durch die Forderung des politischen Alltags nach politisch reiferem und daneben solide ausgebildetem Führungskader.

PRILOZI

Dr Enver Imamović

DA LI JE RIMSKA ARDUBA DANAŠNJI VRANDUK U BOSNI?

Mada u našoj arheologiji postoji bezbroj sličnih problema kada je riječ o ubikaciji pojedinih indigenih ili rimskih naselja, pitanje Ardube je oduvijek zasluživalo izuzetno zanimanje stručnjaka. To je, bez sumnje, poteklo otuda što se to ilirsko naselje veže za one sudbonosne događaje kojima je završen tzv. dalmatsko-panonski ustank 9. godine n. e. Baš iz tih razloga to naselje se dosta često spominje, pa su već mnogi istraživači iznijeli svoja mišljenja o njezinoj ubikaciji. No, unatoč tome, moramo primjetiti da tome pitanju sve do današnjeg dana nije posvećena nikakva posebna studija nego se o svemu tome raspravljalo u sklopu nekog drugoga pitanja, i to poglavito kada se pisalo općenito o ovome ilirskome ustanku. Prije nego što predemo na sam predmet našeg razmatranja, radi boljeg uvida, dat ćemo sasvim kratak osvrt na tok događaja u tome ustanku, kako bi nam se uloga Ardube predočila u što jasnijem svjetlu u završnici toga velikog ustanka.

Povjesni izvori kažu da je dalmatsko-panonski ustank planuo negdje pred samu zimu 6. godine n. e. (Velleius Paterculus, c. 110). Uzrok su mu bili teški životni uvjeti koje su nedavno podjarmljenim ilirskim

plemenima nametnuli Rimljani, koje su rimski službenici počeli izrabljivati na najbezobzirniji način. No, negdašnji ponos slobodoljubivih domaćih plemena kao i žed za slobodom, našao je izlaz iz takvog stanja samo u jednom: latiti se oružja. Za to im se ukazala najbolja prilika baš u zimu 6. godine n. e. kada su Rimljani, za vodenje rata protiv Maroboda u Germaniji, tamo prebacili glavninu svoje vojske, pa i onu iz Dalmacije i Panonije. Tako su ovi krajevi ostali bez vojničke zaštite, a nasilna mobilizacija koja je grubo sproveđena po ilirskim naseljima, još je više ubrzala domaći puk da ostvari svoj naum. Shvatili su da je došlo vrijeme da se jedino s oružjem mogu obraniti od napasti i da s oružjem u ruci povrate svoju, toliko željenu slobodu.

Prvi ustadoše junački Dezidijati, koji su naseljavali poglavito područje srednjeg dijela današnje Bosne, a malo potom pridruže im se i Panonci, i to prije svih, pleme Breuci, koje je živjelo na prostoru donjeg toka rijeke Save. Za kratko vrijeme ustanak je postao opće dalmatsko-panonski, jer se veoma brzo širio na sve strane, dok je provincija Dalmacije, i to poglavito njezin unutarnji dio, tj. današnja Bosna, ustala kao jedan čovjek. Tamošnji ustanici su za vođu izabrali vrsnog junačinu imenom Baton, dok je igrom slučaja i kod Panonaca za vođu bio izabran jedan Baton, iz breučkog plemena.

O veličini ustanka najbolje nam govore suvremeni izvori, pa tako, na primjer, Velej piše da je u pobunjenim oblastima bilo preko osam stotina tisuća stanovnika, a onih koji su nosili oružje dvije stotine tisuća pješaka i još devet tisuća konjanika (Vell. c. 110, 3). Svetonije, pak, piše da je to bio najstrašniji rat poslije punskog rata. Dalje nas Velej izvještava da su ustanici bili odlučili da podu ravno na Italiju, odnosno na prijestonicu, pa je car August hitno izdao naredbu Tiberiju da iz Germanije krene u pobunjenu zemlju, Tiberije je odmah poslao M. Valerija Masilina, koji je inače bio namjesnik Dalmacije i Panonije. Po dolasku glavne rimske vojske, otpočeli su bespoštredni bojevi i okršaji koji su trajali pune četiri godine, no mi ćemo se zadržati samo na kraćem opisu tih dogadaja, odnosno na onim momentima gdje se spominje Arduba, što nam je ovdje osnovna zadaća.

U trećoj godini ratovanja dogodio se znatan preokret. Naime, 8. godine počela se sve više osjećati rimska premoć, pa je u to vrijeme već čitava Panonija bila umirena. No, Dalmacija se nije predavala, mada su ustanici trpjeli poraze i sve druge nedaeće. Na koncu je panonski Baton izdao svoju dalmatsku subraću i predao se Rimljanim, a za nagradu Tiberije mu je podario upravu u zemlji Breuka (Dion LV, 34, 4). Kada je dezidijatski Baton čuo za ovu izdaju, pohita na sjever, uhvati izdajnika, a onda ga zaslužno kazni, nakon čega se mnogi Panonci opet late oružja. No, to je sve bilo privremeno, što se ubrzo i pokazalo, jer kada je rimska vojska na čelu sa Silvanom Plaucijem došla u ove krajeve, opet se Panonci počnu svi od reda predavati i bacati oružje. Poslije ovih događaja, dezidijatski Baton shvati da od Panonije nema dalje što tražiti, pa se vrati u Dalmaciju, koja još nikad nije mislila na predaju. Zato se sada cijeli rat prenese na dalmatsko područje.

Te zime Tiberije je napustio bojište povukavši se u Rim, a glavnu komandu je povjerio svom nećaku — mladom Germaniku, koji se i inače borio s velikim uspjehom. Bez sumnje, ustanici su bili već dosta istrošeni, te su se sve više povlačili u svoje utvrde, pa ih je Germanik morao stalno zapodsjedati jednu iza druge. Prema izvornoj građi, osobito su bila teška zapodsjedanja grada Splonuma, Retinija, Serecijuma, itd. Rimski izvori nam vrlo iscrpno govore o Germanikovu bojevanju, no, unatoč velikim uspjesima, nije mogao ništa učiniti što bi skršilo ustanike i okončalo rat, jer su se Iliri žilavo odupirali. Stanje je bilo takvo da se Tiberije ponovo morao vratiti iz Rima na dalmatinsko bojište.

Ovoga puta Tiberije je vojsku podijelio na tri dijela. Jedan dio je stavio pod Silvanovu, drugi pod Lepidovu, a treći pod svoju komandu sa Germanikom i zajedno pođu na ustanike. Dobro ocijenivši stanje, njih dvojica krenu ravno na Batona, koji se, osjećajući rimsku premoć, stalno prebacivao iz jednog kraja u drugi. Najzad se s glavninom vojske povuče u utvrđenje na domaku Salone, u Andetrijum. Tiberije ga tu napadne, ali zbog izuzetne utvrdenosti grada, i sam je podnosio gubitke. Da bi nastavio s organiziranjem ustanka i da bi razvukao rimske snage, Baton potajno napusti grad u čemu ga Tiberije nije mogao spriječiti. Istom tada Rimljani pojačaju napade i juriše nakon čega grad nije mogao više odljeti i bude zauzet. Padom Andetrijuma ustanici su mnogo izgubili i sada se počnu odreda predavati mnogi ustanički gradovi.

Ovdje se nije dogodilo kao u Panoniji, u kojoj su se Rimljanimu najednom predavale cijele provincije nego su Rimljani morali osvajati stopu po stopu, grad po grad, ali uspjeh im je bio siguran, mada po tešku cijenu. I na koncu dogodilo se da se ustanak završi gdje je počeo. Zbog izuzetne vojne nadmoći Rimljana, ustanici su bili na svim stranama svladani, ali junakačkim Dezidijatima, koji su se prvi i digli na ustanak, nije išlo lako. Nisu polagali oružje i kada su Rimljani umirili primorski dio provincije, još je bio nesavladan jedino uži teritorij današnje srednje Bosne. Posljednje ustaničko uporište Rimljani su osvojili baš u ovim krajevima, a onda, kada je bilo sve izgubljeno, predade se i posljednji grad — Arduba, gdje su se bili sklonili najuporniji i najustrajniji. Zauzeo ju je Germanik, ali kako nam saopćavaju izvori, nije je dobio borbor. Naime, u presudnom trenutku među braniocima dođe do razmirica, jer su se jedni htjeli predati, a drugi su tražili da se pruži otpor do posljednjeg daha. Ne mogavši se nagoditi, između njih samih izbijje krvavi boj naočigled samih Rimljana, koji su bili ispod grada. Neki od preživjelih umaknu, a preostali izginu u ruševinama i plamenu, dok se sasvim mali broj predao.

U opisu ovih dogadaja izvorna građa nam kaže da se pri tome dogodilo ono što je bilo karakteristično jedino junacima kakvi su bili Dezidijati: videći što se dešava i da će pasti u sužanstvo dušmana, žene su uzimale nejaku djecu i jedne se bace u vatru a druge sa zidina u rjeku koja je tekla podno grada. Na ovaj način Germanik se domogao junačke Ardube.

Po padu Ardube, Germaniku su se sada redom predavala i ostala susjedna mjesta, a onda na koncu se Tiberiju predade i vođa ustanika

— sam Baton. Na ovaj način je bio završen ovaj strašni dalmatsko-pannonski ustanak, koji je bio veoma zabrinuo i iskusnog, tada već ostarjelog, cara Augusta.

Upoznavši se u glavnim crtama s događajima ovoga ustanka, možemo reći da je značaj Ardube u tim zbivanjima u tome što je to bilo posljednje uporište ustanka i što su tu, pri njegovom zauzimanju, pobunjeni Iliri pokazali zavojevaču što za njih znači sloboda. Takav očit primjer slobodoljubivosti i hrabrosti, a i zbog toga što je padom ovoga grada ugušen ustanak, Arduba je kod svih suvremenih istraživača uvijek pobudivala izuzetno zanimanje. Na žalost, znanosti je sve do današnjeg dana ostalo nepoznato mjesto gdje se nalazio taj grad, mada su iznesena mnogobrojna mišljenja.

Ardubu nam opisuje sam Dion Kasije, ali sasvim kratko. Kaže da je to bio veoma utvrđen grad i da je bio opasan jednom bujnom rijekom (LVI, 15, 1). Dakako, ti podaci su nepotpuni da bi se njegov položaj sigurno odredio. No, svakojakom analizom koju istraživači primjenjuju u ovakvim prilikama, ipak se donekle uspijeva riješiti problem, pa tako i u našem slučaju.

Ovaj toponim je već davno izazvao zanimanje svih onih koji su se bavili istraživanjem povijesti ovdašnjih ilirskih gradova, a posebno poviješću ovoga ustanka. Neki od istraživača su pokušali da dokažu da Arduba nije ništa drugo do grad Andeba (Andabra), koja se spominje u Geogr. Raven. IV 16, 19; Tab. Peut. (Sandervia) i Itiner. Anton. p. 339, za koji se kaže da je bio negdje na području današnje Crne Gore, na-vodno, oko Nikšića.

Ovu mogućnost identificiranja Ardube sa Andebom još je svojevremeno odbacio Vulić¹⁾, pravilno ocjenjujući da ta dva toponima nemaju ništa podudarno, a osim toga grad Andeba se uopće ne nalazi u oblasti Pirusta koji su se nalazili znatno južnije od toga grada. Prema tome, iz ovih razloga otpada i mogućnost da se Arduba identificira s Andebom.

Neki pisci su iznosili mogućnost da se Arduba mogla nalaziti negdje na području današnje istočne Bosne ili točnije u oblasti gornje Drine oko Goražda, Foče ili Višegrada.²⁾ Tomašek je, pak, tvrdio da se ona u svakom slučaju nalazila u zemlji Dezidijata.³⁾ On je u svojoj tvrdnji pošao od toga što je pad Ardube istovremeno značio kraj ustanka, a sam Velej donosi vijest da su baš Dezidijati i Pirusti posljednji položili oružje, što je ujedno značilo konačno ugušenje ustanka. Ako bismo se oslanjali na naša glavna dva izvora, koji nam daju podatke o ovome pitanju, onda bismo im morali prići kritički kako bismo vidjeli koliko su uopće vrijedna za rješavanje našeg pitanja. Prvo, vidjeli smo da Dion u kratkim crtama opisuje njezin položaj, kao i one događaje do kojih je u njoj došlo prilikom odlučnog napada od strane Rimljana. S time u vezi, Tomašek

¹⁾ N. Vulić, *Glas Srpske Kraljevske akademije*, LXXXVIII, II r. 52, Beograd 1911. p. 215.

²⁾ F. Šišić, *Povijest Hrvata*, Zagreb 1925. p. 102.

³⁾ W. Tomasek, Pauly-Wissowa, *Real Encyklopädie d. klass. Altertumswissenschaft* III, p. 615.

je došao do zaključka da je Arduba bila u zemlji Dezidijata, i to stoga što je, pad Ardube bio posljednji veliki događaj u ovome ustanku, a kako smo gore već naveli sam Velej nam kaže da su u Dalmaciji posljednji položili oružje baš Dezidijati i Pirusti. Međutim, ima istraživača koji nastoje dokazati da su ova ova izvora dosta sumnjiva, to jest ne mogu se doslovno prihvati. Jedni iznose da je, na primjer, Dionov opis događaja u Ardubi čisto poetično uljepšavanje i da se tu ne mogu tražiti neki stvarni događaji. Inače, do sada je već podosta napisano o ocjeni rimskega izvora o tome ustanku. Prvi poseban rad u kojem su iscrpno obrađeni napisao je Abraham. U poređenju ova dva rimska izvora koji nam spominju ilirski ustank, on daje prednost Veleju, ističući da ga je opisao kao očeviđac, i veoma stručno.⁴⁾ Naspram ovakvom mišljenju, Hirschfeld kudi Velejevo pisanje ističući da se prvenstveno trudio da te događaje iznese u retorskoj shemi kojom je želio ugoditi svome moćnom zaštitniku i vrhovnome komandantu.⁵⁾ Nepovoljno mišljenje o Veleju daje i Vulić za kojeg kaže da je loš pisac i kod kojeg se mogu naći brojne netočnosti⁶⁾ Od sljedećih ocjenjivača vrijedno je spomenuti Raua, koji uglavnom iznosi kritiku koja se podudara s onom koju je iznio Hirschfeld.⁷⁾ Mnogo povoljniji sud o Veleju daje Pašalić, za kojeg ipak kaže da pokazuje izvjesne kvalitete koje ga mogu uvrstiti u red pouzdanih i autentičnih izvora, pa stoga u našem pitanju ima izvjesnu vrijednost.⁸⁾

Što se tiče ocjene Dionovih izvora, oni su mnogo povoljniji nego što je slučaj s Velejem. Opća ocjena je da je on jedan od najboljih rimskega povjesničara. Osim toga, on je osobno veoma dobro poznavao ove krajeve, pošto je službovao u ovoj provinciji, mada dvije stotine godine nakon ustanka. Dalje, on je mnogo opširniji i detaljniji, a što je još važnije, njegovo kronološko izlaganje događaja je dosta točno i pouzdano.⁹⁾ Jedina mana bi bila ta što je tekst znatno oštećen, te postoje izvjesne lакune.¹⁰⁾ Međutim, neki od istraživača i Dionu osporavaju vrijednost. Tako, na primjer, Abraham ga manje cijeni od Veleja i njegov glavni nedostatak iznosi u sljedećoj formulaciji: »Veliki dio njegove povijesti je izgubljen, a k tome, kod njega vlada odsustvo bilo kakvog poznavanja vojno-strateških pitanja.«¹¹⁾ Prema Hirschfeldu, Dion je bio veoma sklon patetičnom i poetskom prikazivanju i opisivanju događaja. Ta njegova karakteristika se baš ponajbolje izrazila u opisu osvajanja Ardube i Ande-

4) A. Abraham, *Der pannoniche Krieg 759 bis 762* (6—9 n. Chr.), u Jahresbericht über die Sophien-Realschule, Berlin 1875. g. 11 i d.

5) O. Hirschfeld, *Zur Geschichte des pannonicisch-dalmatischen Krieges*, *Hermes* XXV, Berlin 1890. p. 351—362.

6) N. Vulić, o. c., p. 201—202.

7) R. Rau, *Zur Geschichte des pannonicisch-dalmatischen Krieges der Jahre 6—9 n. Chr.*, *Klio* XIX, Leipzig 1925. p. 313 i d.

8) E. Pašalić, *Questiones de bello dalmatico pannonicique* (a, 6—9 n. ae.), Sabrano djelo, Sarajevo 1975. p. 383 i d.

9) Takvu pozitivnu ocjenu daje i Vulić: o. c., p. 201 i d., mada, na primjer, Hirschfeld ima suprotnan stav: o. c., p. 351 i d.

10) O tim lakunama kod Diana vidi: N. Vulić, *Dalmatsko-panonski ustank* od 6—9 g. po Hr., Glas SKA CXXI (66), 1926. p. 55—72.

11) A. Abraham, o. c., p. 11—12.

trijuma (LVI, 12 i 15). S time u vezi, Hirschfeld smatra da u tome Dionovom opisu ima dosta izmišljenih i netočnih podataka.¹²⁾ Naspram ovakvom negativnom mišljenju, Gardthausen, pak, u Dionovom opisu osvajanja i razaranja Ardube vidi jasan odraz jedne povijesne stvarnosti. Prema tome, tu nema ničega patetičnog ni pretjeranog.¹³⁾ Naime, ovaj istraživač navodi druge slične opise dramatičnih borbi za osvajanje pojedinih mjesta kakav je, na primjer, bio slučaj pri osvajanju Kartage 146. godine st. e. (Florus, Epit., I, 31), te primjer pri obrani Salone 48. godine st. e. (Dion XLII, 11), kojom prilikom su dalmatinske žene pokazale besprijeckoru hrabrost, o čemu, uostalom, govori i Cezar (De bello civ. III, 9).

Cini nam se da je u obrani Dionu uz Gardthausena najdokumentarniji Vulić. Ne samo da se slaže sa Gardthausenom nego je još odlučniji. Kaže da Dionov opis uopće nije izraz izmišljene dramatičnosti ni puke patetičnosti nego da mu se može prići s punim povjerenjem.¹⁴⁾ Kao primjer navodi slučaj opsade grada Metuluma u vrijeme Oktavijanovih ilirskih ratova kojom prilikom su također žene s djecom pokazale svoju hrabrost skačući u vatru kako ne bi pale u rimsko sužnjastvo (Appian. Ill., 21).

Kada je riječ o događajima vezanim za Ardubu, već spomenuti Rau smatra da u Dionovom opisu nema ništa pretjeranog ni nevjerojatnog.¹⁵⁾ Prema tome, vidimo da je, ipak, priličan broj istraživača koji daju prednost Dionu, a to znači da se može s dosta sigurnosti vjerovati onome što je pisao u vezi s našom Ardubom. Podsjetimo li se na sve one događaje koji su pratili ovaj ustank, kao i na to što su mogli očekivati pobijedeni, nije nimalo nevjerojatno da su se u očajničkom trenutku kada su vidjeli i znali što ih čeka, bacali dragovoljno u smrt samo da ne bi pali živi svome omrznutom dušmaninu.

Nakon pregleda suvremenih ocjena ovih rimskih izvora, koji govore o ovom predmetu, sada nam je jasno da nam se postavlja ne samo pitanje u naslovu naše rasprave, nego i to da li su uopće ti izvori koji govore o ustanku i događajima vezanim za Ardubu vjerojatni. Bez sumnje, za nas imaju punu vrijednost i važnost rezultati svih tih spomenutih istraživača koji su iznijeli suprotne stavove, no za nas je isto tako važna konstatacija da se među tim istraživačima nalazi i Vulić, koji se u svakom slučaju može smatrati za najpozvanije lice da dâ sud o ovom pitanju. Ne samo zato što je to uvaženi učenjak na polju antičke povijesti i arheologije nego i zato što je od svih najbolje poznavao to pitanje, budući da je riječ o događajima unutar naše zemlje, pa je s time u vezi baš taj istraživač napisao mnogo radova i priloga iz opće antičke problematike naše zemlje, a također i o ovom ustanku. Iz toga razloga njegovo mišljenje je za nas najjerodavnije uz puno štovanje mišljenja drugih istraživača.

¹²⁾ O. Hirschfeld, o. c., p. 356—357.

¹³⁾ V. Gardthausen, *Augustus und seine Zeit*, II Band, 1—2 Teil, Leipzig 1904. p. 785, f. 73: *Illyrisch-pannonische Aufstand* 6—9 n. Chr. I Teil, 1171—1193: II Teil, 772—789.

¹⁴⁾ N. Vulić, Glas SKA 1911. p. 207—210 i Glas SKA, o. c., p. 65—68.

¹⁵⁾ R. Rau, o. c., p. 314, 337, 340—341.

Prema gornjim navodima, može se zaključiti da vjerodostojnost Dionovih i Velejevih izvora uopće ne dolazi u sumnju i sada kada smo to konstatirali, ostaje nam samo jedno pitanje: da li je rimska Arduba današnji Vranduk u Bosni, dakle pitanje koje smo postavili u samome naslovu ovoga rada.

Prije svega, moramo poći od utvrđenih činjenica da je ustank započelo pleme Dezidijata, što proizilazi iz samog Dionovog pisanja. Niz suvremenih istraživača ove Dionove navode smatra točne, i to prvenstveno ako je riječ o Velejevom pisanju da su Panonci bili ti koji su prvi započeli ustank. Kada je Vulić raspravljao o tome pitanju, to jest koje se pleme prvo diglo na oružje, on iznosi uvjerenje da su to u svakom slučaju bili Dalmati, dok je, pak, nedorečen da li su to dalje bili baš Dezidijati. Istina, ni Dion ne kaže ništa određeno o tome gdje su se Iliri sastali na vijećanje o dizanju ustanka niti na koga se odnosi ono »malo njih« koji su prvi pošli u rat. Čini nam se da je o ovome pitanju Kesterman pravilno ocijenio Dionov nedorečen navod, pa je iznio mišljenje da su oružani sukob s Rimljanim započeli baš ona plemena provincije Dalmacije koja su se nalazila pod brdskim bespućima njezinog unutarnjeg dijela, a to je poglavito bilo područje današnje Bosne. Istina, E. Pašalić pobija Kestermana, no čini nam se da ovoga puta to čini bez nekog valjanog razloga.¹⁶⁾ Uostalom, Kestermana podupire i Rau, koji također ukazuje na nepristupačnost ovog dijela provincije Dalmacije, što je uveliko otežavalo rimsku kontrolu, a na koncu i njihovu intervenciju, kao i vođenje predstojećeg rata.

Da su upravo Dezidijati započeli oružani sukob, ima i drugih razloga koji idu u prilog tom vjerovanju. Naime, treba imati na umu jednu važnu činjenicu: u područje današnje Bosne sve do toga vremena Rimljani su bili najmanje prisutni pa iako je bilo sasvim pokorenog, to nije bilo tako davno, svega nekih tridesetak godina prije izbijanja ustanka. Baš o tome, da li je i u kojoj mjeri je bilo pokorenog područje unutarnjeg dijela rimske provincije Dalmacije, napisana su do sada brojna djela od kojih su najvrednija upravo ona koja su izšla iz pera samog Vulića.¹⁷⁾ Ova konstatacija o pokoravanju Dezidijata ima veliku važnost ako se podsjetimo razloga zbog čega je izbio ustank: teški nameti i bezobzirno novačenje mladeži za rat sa Germanima. Ona ilirska plemena koja su bila pokorenata mnogo ranije, tako reći bila su navikla na jaram, i svaki novi namet za njih je bila samo jedna od karika u tim nevoljama koje su morali mukotrpno podnositi. Ako je riječ o priobalnim plemenima, tada treba odbaciti svaku pomisao da bi se oni prvi digli na ustank. U vrijeme kad su ovi događaji izbili oni su tako reći bili sasvim romanizirani s ugušenom sviješću o svom ropskom položaju. Svakako, da je

¹⁶⁾ E. Köstermann, *Der pannonicisch-dalmatische Krieg 6—9 n. Chr.*, Hermes LXXXI, Wiesbaden 1953. p. 346—347.

¹⁷⁾ N. Vulić, *Jahreshefte des österr. archäol. Institutes*, Bd. IV, Wien 1901, Beibl. p. 157—160; *Contributi alla Storia della guerra di Ottavio in Illyria nel 35—33 e della campagna di Tiberio nel 15 a. c.*, Rivista di Storia antica, 7. S. VII, 1903. p. 489 i d.

bilo slično i s većinom panonskih plemena, i to iz jednog drugoga razloga. Na njihovome području bili su poznati i veoma jaki rimski logori, brojne postaje za čuvanje prometnica itd., te su tamošnja plemena bila i te kako svjesna svih tih okolnosti, i to su razlozi da im se ne može pripisati ustanička inicijativa, mada tako nešto Velej baš navodi (II, 110).

Naspram ovim dvjema oblastima je međuprostor gdje je stanje bilo sasvim drugačije. Već smo konstatirali da su Rimljani iz ovih krajeva povukli većinu svojih vojnih snaga otposlavši ih u Germaniju, a to znači da je provincija ostala bez vojne zaštite, na što su ustanici i te kako računali. Drugo, podsjetimo se opet da je unutarnji dio provincije Dalmacije bilo »svježe okupirano područje«, pa je i odnos ovdašnjeg domaćeg pučanstva prema okupatoru bio mnogo drugačiji nego je onih priobalnih ili panonskih plemena. To znači da im je mnogo teže padao podanički jaram nego drugim ovdašnjim plemenima, jer je sjećanje na slobodu bilo još uvjek dosta svježe. Uzimajući to sve skupa u obzir, ne treba se uopće čuditi niti sumnjati što su se prvi na ustanak digla baš ovdašnja plemena.

Već smo ranije naveli konstataciju da su upravo Dezidijati otpočeli ustanak. S time u vezi, a što je veoma važno u našem razmatranju o mjestu gdje se nalazila Arduba, potrebno je da se barem u najkraćim crtama osvrnemo na pitanje gdje je to pleme živjelo. To je važno i stoga što smo u rimskim izvorima vidjeli da se tom plemenu pripisuje jedna od glavnih uloga u ovim ustaničkim događajima. Inače, to pleme spominje niz rimskih pisaca, tako Velej (II, 115), Pliniije (N. H. III, 143), Strabon (VII, 314), Apijan (III. 17), Kasije Dion (LV, 29) itd. Kada je riječ o tome koje su krajeve unutarnjeg dijela provincije Dalmacije oni naseljavali, na prvo mjestu po svojoj važnosti se ističu dva natpisa. Jedan od njih spominje njihov kastel ((c)astel(lum) Daesetiatum), koji se nalazio na rimskoj cesti udaljen od Salone nekih 156 r. m.¹⁸⁾ Drugi natpis je mnogo značajniji. Riječ je o epitafu koji je nađen u Brezi (srednja Bosna) i na njemu se spominje »... Valens Varronis f. princeps Desitiatum«¹⁹⁾ Iz ovih podataka, te na osnovi dobijene aerhološke građe s toga područja, danas je opće prihvaćeno mišljenje da je pleme Dezidijata naseljavalo srednji dio Bosne, s čime se slažu, uglavnom, svi suvremeni istraživači.²⁰⁾

Polazeći od te konstatacije da su Dezidijati naseljavali srednji dio Bosne, zatim da su ustanak podigli prvo oni, da se njihovim slomom i sam ustanak ugušio i na koncu da su se posljednji sudbonosni događaji u ovome ustanku odigrali u dezidijatskoj zemlji, onda se s pravom može pretpostaviti, a na koncu i tvrditi, da se taj grad, odnosno Arduba, nalazila baš na području njihove domaje. Polazeći od gore navedenih činjenica, ve-

¹⁸⁾ CIL III, 3201—10159; M. Abramović, *Starinar*, ser. III, sv. IV, Beograd 1926—27. p. 41.

¹⁹⁾ G. Čremošnik — D. Sergejevski, *Novitates Musei Sarajevoensis*, No. 9. Sarajevo 1930. p. 8—9; D. Sergejevski, *Spomenik SKA XCI* (72), 1940. p. 142.

²⁰⁾ H. Conze, *La province romaine de Dalmatie*, Paris 1882. p. 257; H. Kiepert, FOA XVII; O. Hirschfeld, *Hermes*, o. c. p. 357; Th. Mommsen, *Röm. Gesch.*, v³, p. 35; PWRE, 1902 stup. 1892—1893; C. Patsch, s. v. *Daesitiates*, itd.

ćina starijih istraživača je sasvim pravilno ocijenila da se Arduba uistinu nalazila negdje u ovome dijelu Bosne. Ako smo pravilno postavili ove dosadašnje konstatacije, onda je odgovor na postavljeno pitanje jasan.

Kada se još ranije raspravljalo o ovome pitanju, zapravo kada se preko ovih konstatacija tražila ubikacija legendarne Ardube, vodeći računa o njezinom opisu koje daje Dion (LVI, 15, 1), niz istraživača je pokušalo da pronađe ili odredi mjesto koje bi odgovaralo tom Dionovom opisu. Već smo naprijed naveli da se bez pola muke kao takvo mjesto može označiti baš Vranduk, koji se nalazi na području srednje Bosne, odnosno nedaleko od Zenice, uz rijeku Bosnu. Svi koji su se zanimali za ovaj slučaj, ispitujući topografiju rimske provincije Dalmacije, gdje su se odigrali posljednji bojevi sa ustanicima, nigdje nisu pronašli pogodnjeg mesta koje bi odgovaralo Dionovom opisu nego što je to Vranduk.

Vranduk se nalazi na prelijepom brežuljku, zapravo glacici sa strmim obroncima koji se obrušavaju u rijeku Bosnu, a na samoj platformi dizalo se prastaro domorodačko naselje. No, pored ovih činilaca, postoje i drugi momenti koji ukazuju da se uistinu na Vranduku nalazila Arduba. Naime, prateći Dionov i Velejev opis ratnih događaja iz ovoga ustanka, i to prije svega onih koji se vežu za njegovu završnicu, možemo lako uočiti neke momente koji po svemu upućuju na činjenicu da je u ovome slučaju uistinu riječ o Vranduku. Polazeći od utvrđene činjenice da su se Dezidijati prvi digli na ustank, zatim da su poglavito naseljavali srednji dio današnje Bosne, te da su u tome ustanku opet pripadnici toga plemena posljednji skršeni i da su posljednji okršaji bili na njihovome području, a s time u vezi se upravo veže Arduba, onda se po svemu vidi da nema nimalo mjesta bilo kakvoj sumnji da se Arduba ne poistovećuje sa današnjim Vrandukom. Uz to, sasvim se prirodno može doći do zaključka da su Rimljani pod zapovjedništvom mладог Germanika vodili posljednje okršaje s ustanicima baš u srcu njihove zemlje, od kuda je bez sumnje bio i sami vođa ustanka — Baton. Prema tome, do odlučnog boja je moralo doći u jednom od utvrđenih domorodačkih gradova, a to je, kako vidimo, bila Arduba. Već smo rekli da se na ovome području ne nalazi ni jedan grad koji bi bolje odgovarao od položaja Vranduka, te su stoga stariji istraživači bili u pravu kada su iznijeli tvrdnju da je ilirska Arduba upravo današnji Vranduk.

Položaj Vranduka je po svemu više nego idealan. Sure okolne vrleti, strmi obronci, zahuktala rijeka koja teče podno samog grada, po svemu je obezbjeđivala punu sigurnost posljednjim braniocima ilirske slobode. Kada su rimske snage počele sve više pritješnjivati ustaničke na širem području i na koncu kada je tako reći čitava Dalmacija podlegla jačoj sili, oni koji su započeli borbu, tjerani sa svih strana, dakako da su se povlačili u srce svoje domaje gdje su se mogli osjećati najsigurnije. Tamošnjim surim vrletima teško da je ikada do tada Rimjanin i kročio, a još teže obvladao. Baš zbog tih geografskih osobina, odnosno zbog nepristupačnosti terena, Rimljani su podnosili velike napore vojujući s ustanicima koji su vodili svojevrstan način rata koji je inače osebujan za sve gorštakе. Već smo spomenuli da su rimske snage dosta brzo i lako izišle na kraj s po-

šunjenim Panoncima nakon čega se cijeli rat prenio u Dalmaciju, a kada su i tu Rimljani počeli postizati sve zapaženije rezultate, onda se vođenje rata svelo samo na unutarnji dio te provincije, odnosno na područje današnje Bosne. Rimljani, koji su najteže podnosili brdsko ratovanje, i ovoga puta su morali uložiti sve napore kako bi savladali sve te nedaće. Zahvaljujući jedino svojoj nadmoći u ljudstvu i boljoj vojnoj opremi, uspjeli su skršti junačke Dezidijate, a na koncu osvojiti, srušiti i spaliti njihovo posljednje utočište — Arđubu. Padom ovoga grada, Iliri su konačno i zauvijek izgubili slobodu i samostalnost, te baš iz tih razloga Arđuba ima veliki značaj za ilirsku povijest. Bez sumnje, baš iz tih razloga su suvremeni istraživači pokazali toliko zanimanje za ove ustaničke događaje, kao i za to da saznaju gdje se nalazila Arđuba, koja je postala simbol ilirske slobode i ponosa. Zahvaljujući baš tim okolnostima, preko svih ovih navoda koje smo spominjali, možemo s velikom vjerojatnošću tvrditi da se Arđuba nalazila na mjestu današnjeg Vranduka, te da je to ono mjesto gdje su ilirski branioci pred očima samih Rimljana pokazali svoje urođeno junaštvo i što za njih znači sloboda. Radije su se između sebe poubijali, a žene s djecom poskakale u oganj i rijeku nego da padnu u sužanjstvo svog mrskog dušmana.

Zanimanje za Arđubu je i danas veoma živo među svim istraživačima. U tome pravcu se i nadalje odvijaju istraživanja u svim pravcima, a u posljednje vrijeme i arheolozi su dali svoj prilog. Na tamošnjem lokalitetu već je zenički muzej vršio terenska istraživanja odnosno, vršio sondažna iskopavanja. Tom prilikom nisu nađeni tragovi koji bi upućivali na predrimski život²¹⁾, ali treba napomenuti da su to bili manji zahvatni, prema kojima se ni u kojem slučaju ne može donijeti konačan zaključak u tome pogledu. U svakom slučaju neophodna su složenija iskopavanja. Na žalost, i ovdje se susrećemo s jednom dosta uobičajenom pojmom na lokalitetima ovakvog karaktera: kasnija intenzivna gradnja je u najvećoj mjeri uništila tragove prethodnih gradnji, ili ih je, pak, prekrila. Dalje, zbog karaktera samog terena, odnosno lokaliteta, znatan, a vjerojatno i najveći dio eventualnih ilirskih tragova je ispran i snesen, niz obronke ili u rijeku ili podno brijege, što je prekrio debeli humus. Treba i to naglasiti da su dosadašnja istraživanja bila više optina, te da istom predstoje opsežniji i sistematičniji radovi koji će u svakom slučaju dati bogatije podatke i građu u odgovoru na naše pitanje. Kako se ovaj lokalitet nalazi na području zeničkog kotara, za tamošnja istraživanja je najviše zainteresiran Zenički muzej i već su u punoj pripremi novi terenski radovi. Svi mi koji se bavimo prošlošću Ilira, očekujemo s velikim zanimanjem predstojeće rezultate i svjesni smo, a i duboko uvjereni, da će se preko eventualnih dobijenih podataka, a to znači arheoloških dokaza, dokazati da je Vranduk uistinu ilirska Arđuba, što smo i mi posredstvom ovih redaka pokušali dokazati.

21) B. Rauning, *Osnovni izvještaj o iskopavanju srednjovjekovne utvrde Vranduk 1968. godine*, Radovi III, Muzej grada Zenice, Zenica 1973, p. 456.

Z U S A M M E N F A S S U N G

IST DIE RÖMISCHE ARDUBA DAS HEUTIGE VRANDUK IN BOSNIEN?

Eine der wichtigen Fragen der antiken Geschichte und Archäologie unseres Landes bildet auch die Frage der Ortsbestimmung der römischen Arduba. Sie wurde durch den dalmatinisch-pannonischen Aufstand (6—9. Jh. n. Chr.) bekannt, da in dieser Stadt Illyrer, eigentlich genauer Daesiater, letzten zähen Widerstand gegen den römischen Eroberer leisteten. Dion, der diesen Aufstand beschrieben hat, sagt von der Arduba, daß sie auf einem Berg gelegen war, unter dem in Windungen ein wilder Fluß verlief. Bei der Untersuchung antiker Topographie sind Forscher schon früher zu der Überzeugung gelangt, daß für die ganze dalmatinische Provinz Dions Beschreibung am besten auf eine alte illyrische Festung zutrifft, die sich am Ort des heutigen Vranduk befindet. In dieser Arbeit haben wir zu beweisen versucht, daß es sich wirklich um Vranduk handelt. Unter Berücksichtigung der verschiedenen Episoden in der Entwicklung des Aufstandes, seines Verlaufs sowie der letzten Ereignisse, die in enger Verbindung mit den Daesiatern, den Urhebern des Aufstandes standen, kamen wir zu der Schlußfolgerung, daß die erwähnte Arduba gerade in ihrem Land liegen mußte. Velej verweist darauf, daß (neben den Perusten) es wieder die Daesiater gewesen sind, die als letzte die Waffen niederlegten. Daraus folgt, daß sich auch ihr letzter Stützpunkt in ihrem Land befand. Auf der Suche nach dem Ort, der sich also in ihrem Land befand und der am besten der Beschreibung des Dion entspricht, kamen wir zu dem Schluß, daß ihm am besten die Lage des heutigen Vranduk entsprechen dürfte. Aus all diesen Gründen bezeichneten wir ihn als römische Arduba.

Die neuesten, auf Vranduk vorgenommenen, archäologischen Ausgrabungen beweisen, daß dort wirklich eine illörische Siedlung festungsartigen Typs gewesen ist. Von bevorstehenden Ausgrabungen erwartet man noch größere Resultate, die unsere Auffassung über die Lage der römischen Arduba bestätigen würden.

Mr Boris Nilević

VOJVODA IVANIŠ PAVLOVIĆ

O Pavlovićima, srednjovjekovnoj vlasteoskoj porodici, s glavnim po-sjedom u istočnoj Bosni, napisano je nekoliko studija. O knezu Pavlu Radenoviću, utemeljivaču moći ove porodice pisac je Jovan Radonić¹⁾. Kao jedan od najmoćnijih velikaša uz Hrvoja Vukčića i Sandalja Hranića, knez Pavle je u zajednici s njima smjenjivao kraljeve i uticao na bosansku spoljnu politiku. U njegovim rukama izvan Bosne — gdje su mu se glavne zemlje prostirale od Dočbruna na istoku do Vrhbosne na zapadu s glavnim centrima u gradovima Borač i Oovo — bili su i Trebinje, Vrm s Klobu-kom i polovina Konavala sa Cavtatom. Ubijen je sredinom 1415. godine od strane Sandaljevih ljudi u Sutjesci, prilikom njihovog međusobnog obračunavanja. Naslijedili su ga i poveli borbu — da bi ga osvetili i istovremeno učvrstili svoj položaj, prvo stariji sin Petar (poginuo 1420) o kome nema cijelovitog pregleda, a zatim mlađi Radoslav, čija je ličnost i aktivnost obrađena u doktorskoj tezi Alekse Ivića²⁾. Vojvoda Radoslav je bio vazal sultana; krajem 1426. prodaje Republici Sv. Vlaha svoj dio Konavala za 13.000 dukata, kuću u Dubrovniku i 600 perpera godišnjeg dohotka, da bi kasnije s istom vodio rat od 1430—32. godine; od 1435. g., kada je umro Sandalj, u sukobu je s njegovim nasljednikom sinovcem Stefanom Vukčićem Kosačom, koji je izasao kao pobjednik osvojivši mu gotovo cijeli jug. Umro je krajem 1441. ostavivši zemlju u nasljeđe trojici sinova: vojvodi Ivanišu, knezu Petru, docnjem vojvodi i knezu Nikoli.

Vojvoda Ivaniš je predmet obrade ovog rada. O njemu je pisao Vladimir Čorović³⁾. Njegov mali članak nema napomena o građi na kojoj je zasnovan, ali je očito da se služio dubrovačkim dokumentima objavljenim

¹⁾ Radonić J., *O knezu Pavlu Radenoviću*, Priložak istoriji Bosne krajem XIV i poč. XV veka, »Letopis Matice srpske«, knj. 211, 212, Novi Sad 1902, 39—63; 34—62 (Radonić, *O knezu Pavlu Radenoviću*, knj. 211, 212).

²⁾ Ivić A., *Radoslav Pavlović, Veliki vojvoda bosanski*, »Letopis Matice srpske«, sv. 245, 246, Novi Sad 1907, 1—32; 24—48 (Ivić, *Radoslav Pavlović*, sv. 245, 246).

³⁾ Čorović V., *Iz prošlosti Bosne i Hercegovine* (1. Vojvoda Ivaniš Pavlović, 2. Pitanje ženidbe Hercega Stjepana i njegovih sinova 1455) Godišnjica Nikole Čupića 48, Beograd 1939, 133—145 (Čorović, *Vojvoda Ivaniš*).

u zbirkama Nikole Jorge⁴⁾ i Ljube Stojanovića⁵⁾). Čorović je Ivaniša, mogli bismo reći, književno obradio, a u nekim momentima i s primjesama familijarnosti. Njegov rad je, ipak, umnogome služio kao polazna tačka za dalja istraživanja.

Djetinjstvo i mladost Ivaniša Pavlovića

Djetinjstvo i mladost posljednjih Pavlovića, kao i tolike druge vlastele, prilično su nam, da ne kažemo gotovo, nepoznati. Rano doba najstarijeg od njih kneza Ivaniša može se, donekle, pratiti u odnosima Radoslava sa susjedima u kojima je i on na neki način prisutan, što s Petrom i Nikolom to nije slučaj sve do poslije očeve smrti. Razlog je mislimo u preimruštvu koje donosi prvorodenje.

Ivaniš je rođen u junu 1423. godine⁶⁾ u braku vojvode Radoslava i Teodore, kćerke Vukca Hranića, Sandaljevog brata, vjenčanih vjerovatno 1421. godine⁷⁾. S Teodorom se kasnije razveo i doveo drugu s kojom je dobio Petra u aprilu 1425. godine.⁸⁾ Za trećeg, najmlađeg Nikolu ne znamo ni godinu rođenja⁹⁾, a ni ime njegove majke, jer je Teodora, što je, donekle, zavisilo i od političkih odnosa Pavlovića i Kosača, dolazila i odlazila s Radosavljevog dvora.¹⁰⁾

⁴⁾ Jorga N., *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, II, Paris 1899 (Jorga II).

⁵⁾ Stojanović Lj., *Stare srpske povelje i pisma I/1—I/2* Beograd — Sr. Karlovci 1929—1934 (SSPP I/1—I/2).

⁶⁾ Krajem juna 1423. stigao je u Dubrovnik Radoslavljev izaslanik da javi kako se vojvodi rodio prvenac sin. Republika je glasniku za vijest dala 100 perpera kao nagradu: Historijski arhiv u Dubrovniku, Consilium Rogatorum III, 168', 30. VI 1423 (Cons. Rog.); Historijski arhiv u Dubrovniku, Consilium Maius II, 129, 30. VI 1423: ...qui nuntiavit filium domino suo natum (Cons. Maius), a mladom Ivanišu uputila dar od 60 perpera: Cons. Rog. III, 169, 30. 1423: ...pro dono dando filio ultrascripti vojvode, nato sibi; Cons. Maius II, 129, 30. VI 1423.

⁷⁾ Ćirković S., *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd 1964, 256 (Ćirković, *Istorija Bosne*).

⁸⁾ Cons. Maius III, 69', 26. IV 1425: ...de donando Rudec nuncio voyvode Radossaui pro novo portato de navitate filii dicti voyvode qui sibi natus est. Ta se zvala Katarina, što saznajemo iz dokumenta iz 1448. godine. Cons. Rog X, 159', 16. II 1448... per manus dicti Paul Chestanich nomine voyvode Petar Paulovich et domine Cathelene eius matris...

⁹⁾ Prof. Ćirković u rodoslovnoj tablici Pavlovića u *Istorijsi Bosne* na strani 390 stavlja Nikolino rođenje u vrijeme od 1425—1430. godine: SSP I/2, 103: Kada Ivaniš potvrđuje trgovачke povlastice i župu Konavle Dubrovačanima 29. septembra 1442. godine, obećava da će se njegova braća knezovi Petar i Nikola Republici zakleti kad budu imali 14 godina. Samo ovo nije dovoljno da bi se utvrdila tačna dob, jer je Petar npr., tada imao 17 godina.

¹⁰⁾ Ivić, *Radoslav Pavlović*, sv. 246, str. 45. govori kako je ta druga žena rođila Radoslavu i Petru i Nikolu, uzimajući u obzir dokument od 10. decembra 1442, kojim je Teodora u služaju smrti ostavila svoje blago Ivanišu: »...A tako nam gospođa Teodora obeća, da se od više rečene postave nakon umiranja gospode Theodore, koliko bi se našlo postave u našu komunu, da se da gospodinu vojvodi Ivanišu, kada bude htio uzeti; ako li bi se gospodinu vojvodi Ivanišu zgodilo premuniti, a našla se više rečena postava u našem komunu, tada da se ima podati njegovu bližnjemu natrašku koji bude njih gospodstvo naslijedovati». Miklošić F., *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbie, Bosnae, Ragusii, Viennae* 1858, 419 (Miklošić, M. S.).

Prije Ivaniševa rođenja Dubrovnik je vodio pregovore s vojvodom Radoslavom da im proda polovinu župe Konavala, pošto je vojvoda Sandalj Hranić prodao prvu polovinu od svog dijela. S tom polovinom bi se ispunjavala težnja Republike za proširenjem granica svoga područja, koja se počela konkretno realizovati počev od 1333. godine dobijanjem Stona od kralja Dušana i bosanskog bana Stjepana. Nakon dugih cjenkanja i razvlačenja došlo se do sporazuma krajem 1426. godine. Našavši se vjerovatno u novčanoj oskudici, Radoslav je uspio da proda svoj dio za veći iznos novca nego Sandalj: dobio je 13.000 dukata, kuću u Dubrovniku i 600 perpera godišnjeg danka. Njegova polovina je bila vrednija, naročito zbog grada Cavtata. O tome su sačuvana četiri dokumenta, pisana cirilicom, a datirana istoga dana, 31. decembra 1426. godine.¹¹⁾

U okviru ovog sporazuma, za njegovu veću sigurnost, Republika je tražila da se pored oca na svršenu prodaju zakune i mali knez. U Radosavljevoj povelji vidimo da su sve obaveze vojvodine doista date u njegovo i Ivanišovo ime.¹²⁾ Radoslav dugo nije htio pristati na zahtjev Republike da se na tu povelju zakune lično i njegov sin. Ivaniš, kome su tada bile tri godine, nije mogao prihvati takvu obavezu. Ili Radoslav uopšte nije htio da se obavezuje, pa da u slučaju raskida bude u pitanju i Ivaniševa moralna odgovornost.¹³⁾

Nije prošlo mnogo vremena kako je Republika stekla taj dio Konavala i plaćala ugovoren i dohodak vojvodi Radoslavi¹⁴⁾, a ovaj je počeo tražiti natrag ustupljeno zemljište. Na pomolu je bio sukob u istoriji poznat kao konavoski rat, koji se iz lokalnog mogao pretvoriti u zaplet na više strana.

Dubrovčani su osjećali opasnost od Turaka, koji još od XIV vijeka postepeno sputavaju slobodu balkanskih državica i oduzimaju im grad za gradom. Da bi se obezbijedila što lakša odbrana grada Cavtata od neprijatelja, razmatran je tokom 1429. godine plan o njegovom pretvaranju u ostrvo — prokopavanjem tanke prevlake koja ga je spajala s kopnom. Početkom 1430. otpoče Republika ovaj posao. Radoslavu je ovo poslužilo kao povod da protestuje posredstvom svojih poslanika u Dubrovniku, jer je on Republici dao zemlju, ali ne dozvolu da zida na njoj gradove.¹⁵⁾

Neprijateljstva su započela krajem aprila 1430. godine. Međutim, Republika je sada bila u boljem položaju nego na početku vijeka kada ju je napao kralj Ostroja. Pripremili su se odmah i na vojnem i na diplomatskom polju. Angažuju se najamnici u Italiji i Zeti, dok Radoslav ostaje ograničen na svoje snage nadajući se turskoj podršci.¹⁶⁾

Neposredno poslije napada, Dubrovčani su tražili pomoć od kralja Žigmunda, Tvrtka II i Sandalja Hranića. Ali svi oni mnogo okljevaju.

¹¹⁾ SSPP I/1, 592—606; 607—612; 612—614; 615—616.

¹²⁾ SSPP I/1, 592—606.

¹³⁾ Čorović, Vojvoda Ivaniš, 134.

¹⁴⁾ Dinić M., Dubrovački tributi (Mogorš, Svetodimitarski i Konavoski dohodak, Provižun braće Vlatkovića) Glas SKA 168, Beograd 1935, 247, nap. 5 (Dinić, Dubrovački tributi).

¹⁵⁾ Ivić, Radoslav Pavlović, sv. 246, str. 24—25.

¹⁶⁾ Ćirković, Istorija Bosne, 262—263.

Tvrtko II osuđuje Radosavljev postupak i traži od njega da odustane od neprijateljstva. Kao suveren, poduzeti nešto konkretnije nije mogao, jer se Radoslav podložio još jačemu. Uživa sultanovu zaštitu. Slično je reagovanje i Sandalja Hranića. I njemu je potrebna turska dozvola.¹⁷⁾ Republika uviđa da sukob treba dovesti do vrhovne arbitraže. Kako je Radoslav sultanova vazal, a Dubrovčani ugarskog kralja, mir između Ugarske i Turske treba da se protegne i na zaraćene strane. Ovakva namjera neće biti ostvarena, iako je u okviru nje, s obzirom na uplitanje kralja Žigmunda, Porta zauzimala objektivan stav.¹⁸⁾

Za vrijeme rata Radoslav je uspio da iz nesigurne koalicije Dubrovnika, Tvrtka II i Sandalja Hranića, uperene protiv njega, izdvoji Tvrtku II, s kojim je nastojao da se u ovom trenutku izmiri. Nestalni velmoža trebao je garantovati da će biti vjeran kralju najtežom vrstom jemstva, sinom Ivanišem, kao taocem. Pristao je na to i krajem septembra 1431. šalje na bosanski dvor ženu Teodoru i sina.¹⁹⁾

Dubrovčani reaguju i krajem novembra šalju bosanskom kralju poslanike Ivana Gučetića i Nikolu Đordića da spriječe sklapanje saveza protiv Republike.²⁰⁾ Čuvši za poslanstvo, Radoslav je pokušao nagovoriti Tvrtku da se okreće protiv Republike, jer je ova u stanju da otruje i kralja i Ivaniša, pa je molio da mu sina pošalje kući. Kralj ovo ispriča poslanicima, a oni to 31. decembra 1431. iz Jajca jave u Dubrovnik.²¹⁾ Po mišljenju Republike, Radoslav je tako htio da osloboди sina iz kraljevih ruku. O trovanju oni nikada nisu mislili. Da su to htjeli, mogli su to uraditi i na samom dvoru Radoslavovom sa cijelom njegovom porodicom. Kralja podsjećaju na Salomonove riječi »Ne vjeruj neprijatelju kad se s tobom izmiri«.²²⁾

Radoslav je reagovao kao otac. Njegova glava je bila ucijenjena, a osveta se mogla protegnuti i na sina.²³⁾ Tvrtko je ostao uz vojvodu. On nalazi da Dubrovčani rade na Porti i protiv njegovih interesa, te dopušta Ivanišu da se početkom februara vrati kući.²⁴⁾

Uskoro dolazi do porodične krize u domu Pavlovića sa ličnim i porodičnim uzrocima. Radoslav je otjerao Teodoru, jer je Sandalj u sukobu

¹⁷⁾ Isto, 263.

¹⁸⁾ Isto, 263.

¹⁹⁾ Ćorović, *Vojvoda Ivaniš*, 134; Truhelka Č., *Konavoski rat* (1430—1433), Historička studija po spomenicima dubrovačke arkive, Glasnik Zemaljskog muzeja 29 — 1917, Sarajevo 1918, 197 (Truhelka, Konavoski rat).

²⁰⁾ Truhelka, *Konavoski rat*, 197.

²¹⁾ Historijski arhiv u Dubrovniku, Lettere e commissioni di Levante XI, 68, 19. I 1432: ...che nui vi avemo mandati di la per atosicar la sua Maesta e lo fiolo de Radossavo... (Lett. di Lev); Up. Ćorović, *Vojvoda Ivaniš*, 134.

²²⁾ Lett. di Lev XI, 68—68', 19. I 1432: ...che se la nostra Signoria non ti messe dio, ne la infamia di questo mondo, non solamente averessimo saputo e possuto mandar atosicar el ditto fiolo in le man di la Corona vostra, la qual cosa mai non se impensassino ne imaginassino, ma quando l'era in le man proprie del padre, e non tanto lui, ma ello padre suo proprio e la madre e tutti suoi averessimo possuto e saputo farli tutti atosicar...; Up. Truhelka, Konavoski rat, 197—198; Ćorović, *Vojvoda Ivaniš*, 135.

²³⁾ Ćorović, *Vojvoda Ivaniš*, 135.

²⁴⁾ Isto, 135.

vojvode sa Dubrovnikom držao stranu Republike, a 1432. godine je s despotom Đurđem ušao u rat protiv bosanskog kralja.²⁵⁾ Ivaniš će rano iskusiti zatrovanost porodične atmosfere.

Iako se ratovalo, radilo se da se postigne mir. Radosavljevi poslanici vode pregovore s Dubrovačkim vijećem o pojedinostima mira i stvaraju se uslovi koji će biti osnova povelje napisane 25. oktobra 1432. u Dubrovniku, kojom vojvoda u ime svoje i Ivaniševo daje pristanak na taj mir.²⁶⁾

U novembru su Dubrovčani poslali dvojicu poslanika na dvor Radoslava u Borču da bi od vojvode, Ivaniša i njihovih plemića »primili zakletvu na mir«. On ih je lijepo dočekao, ali se polaganje zakletve oteglo za nekoliko mjeseci. Vojvodin sin je bio odsutan, a isto tako i neki plemići koji su se po obaveznom propisu imali zakleti.²⁷⁾ Uzrok odugovlačenja nije Ivaniševa odsutnost, već Radosavljevo odbijanje putem obrazloženja da je za to premlad.²⁸⁾ Razlog zbog koga vojvoda nije pristajao da mu se zakune i sin, nepoznat je, ali ga možemo naslućivati kao i u doba prodaje Konavala.

Da bi se ovo pomaklo s mrtve tačke, dubrovački poklisari su se vratili na Tvrtkov dvor sa uputstvima: da mole kralja da dopusti Ivanišu zakletvu ili da naloži Radoslavu da se zakune za svoga sina i da im vojvoda da povelju u kojoj će biti obećanje da će se knez zakleti čim doraste.²⁹⁾ Treba da se prihvati i kumstvo ponuđeno od Radoslava. Ono je u mutnom vremenu, pored riječi, pisma, zakletve rotnika i stupanja u srodstvo jedno jamstvo više. Pošto je ovdje u pitanju odnos između katolika i nekatolika, knez nije mogao biti kršten, nego šišan. Kum Ivanišev će biti »grad Dubrovnik« zastupljen svojim poslanicima Ivanom Gundulićem i Nikom Đordićem koji treba da se drže domaćeg običaja i da dječaku u ošišane kike zamotaju kao dar 30 dukata.³⁰⁾ Kasnije Radoslav izrazi želju da i on kumuje »gradu Dubrovniku« i da u tu svrhu s Ivanišem posjeti grad. Vijeće odgovori da to s veseljem prihvata, a Radosavljevo kumče bi trebalo da bude sin dubrovačkog kneza ili nekog vlastelina, ukoliko ga knez ne bi imao za krštenje.³¹⁾ Pošto je ovdje u pitanju katolički Dubrovnik, šišano kumstvo ne bi dolazilo u obzir. Da li se to kumovanje ostvarilo, to ne znamo.

Zakletva na mir je najzad položena 25. marta 1433. u Borču. Ivaniš bi izuzet zbog mladosti s obećanjem i zakletvom vojvode da to učini »kad

²⁵⁾ Isto, 135.

²⁶⁾ SSPP I/1, 617—627.

²⁷⁾ Lett. di Lev XI, 123'—124', 3. XII 1432; Up. Truhelka, *Konavoski rat*, 205; Čorović, *Vojvoda Ivaniš*, 135—136.

²⁸⁾ Lett. di Lev XI, 126'—127, 29. XII 1432; Up. Truhelka, *Konavoski rat*, 205; Čorović, *Vojvoda Ivaniš*, 136.

²⁹⁾ Lett. di Lev XI, 128—131', 17. I 1433; Up. Truhelka, *Konavoski rat*, 205—206; Čorović, *Vojvoda Ivaniš*, 136.

³⁰⁾ Lett. di Lev XI, 130, 17. I 1433... Et cusi, siando voi rechiesti al tagliar di cavelli della garzona, segundo si costuma et e di usanza di la, involtateli ne li capilli da ducati XXX in gio, como a voi parera...; Up. Truhelka, *Konavoski rat*, 205—206; Čorović, *Vojvoda Ivaniš*, 136.

³¹⁾ Lett. di Lev XI, 141—143, 13. IV 1433; Up. Truhelka, *Konavoski rat*, 206; Čorović, *Vojvoda Ivaniš*, 136.

bude u vremenu dostoјnom«, a то је 14 година.³²⁾ Прије тога је босански краљ 2. марта издао у Сутјесци повелју којом је мир Радослава Павловића с Дубровчанима »благословио« на молбу обе стране.³³⁾

Тако се завршио конавоски рат »с кога размирја ни једна корист не бивала једној страни и другој паče штета и rasap...«³⁴⁾ Али је зато још више увукao Турке у arbitražu ne само Radoslavu, nego i cijeloj Bosni.³⁵⁾

С босанске политичке pozornice 15. марта 1435. године nestala je još jedna značajna ličnost. Umro je Sandalj Hranić. Pogibijom Pavla Radenovića 1415, smrću hercega Hrvoja Vukčića 1416. i sada Sandalja, nestala je generacija koja je poslije Tvrтka I krajem 14. i početkom 15. vijeka stvorila samostalne teritorije, smjenjivala kraljeve i određivala ponasanje Bosne prema vani.³⁶⁾ Pošto Sandalj nije imao djece, državu mu je naslijedio sinovac Stefan Vukčić - Kosača. Radoslavu se pružila prilika da dobije nove posjede, te on vaskrsava staro neprijateljstvo između dvije kuće. Stanje rata s povremenim mirom i arbitražom Porte će trajati sve do Radoslavljeve smrti novembra 1441. godine. Ivaniš ovdje nije učestvovao. Mogao je само da posmatra slamanje moći njegove, nekoliko decenija jake porodice. Gubitkom južnih krajeva s najznačajnijim mjestom Trebinjem, као и kasniji novi odnos snaga, oslabiće Ivaniša, а pogotovo njegove nasljednike u poređenju s moći njihovih predaka.

Iz ovog vremena znamo за jedno djelovanje Ivaniševa. У avgustu 1439. položio je zakletvu u Bobovcu pred краљем i Dubrovčanima, на коју се ranije obavezaо njegov otac.³⁷⁾ Steklo se vrijeme njegova punoljetstva, имао је нешто више од 14 година.

Ivaniš Pavlović kao vojvoda

Krajem novembra 1441. године умро је војвода Radoslav Pavlović.³⁸⁾ Нјегову област наслиједио је Ivaniš, који као најстарији син уз то доби и титулу војводе. V. Ćorović добропријатно опажа »Мада понижен у последњим борбама, Radoslav је ipak ваžio као један од главних великаша Bosne; после Stjepana Vukčića bio је нesumnjivo још увек најсилнији.«³⁹⁾ Sada bi Ivaniš требао да бастви ту улогу.

Nакон смрти Radoslava nije одmah дошло до помирења између Pavlovića i Stefana Vukčića. Stefanov поланик је тек 12. маја 1442. saopštio Republici da je njegov gospodar sklopio mir sa сестром Teodorom i njenim

³²⁾ SSPP I/1, 631—632.

³³⁾ Isto, 512—513.

³⁴⁾ Isto, 617.

³⁵⁾ Ivić, Radoslav Pavlović, sv. 246, str. 38.

³⁶⁾ Ćirković, Istorija Bosne, 267; Isti, Herceg Stefan Vukčić — Kosača i njegovo doba, Beograd 1964, 7 (Ćirković, Herceg Stefan).

³⁷⁾ SSPP I/1, 515—516.

³⁸⁾ 5. decembra Republika odluči da se izjavi saučešće ženi i sinovima. Cons. Rog. VIII, 71, 5. XII 1441.; Up. Ćirković, Herceg Stefan, 55, nap. 66.

³⁹⁾ Ćorović, Vojvoda Ivaniš, 137.

sinovima.⁴⁰⁾ Kako je do mira došlo, to tačno ne znamo. Da li posredovanjem Radoslavljeve udovice⁴¹⁾, ili možda zbog Stefanove želje da dobije slobodne ruke za svoje aktivnosti.⁴²⁾

U vremenu od smrti Radoslavove do mira, a možda i za života vojvodinog, pao je u Stefanove ruke i grad Klubuk.⁴³⁾ To je bilo posljednje uporište Pavlovića na jugu. Od nekada prostranih posjeda Pavla Radenovića u Primorju, Pavlovići zadržaše samo katuš Vlaha Žurovića (iznad izvora Dubrovačke rijeke), i to do svoje propasti.⁴⁴⁾ Tokom 1442. godine između Pavlovića i Kosaca vlada mir. Marinu Gučetiću, koji je 4. septembra polazio kao poslanik Ivanišu, Senat nalaže da, ukoliko iskrnsne nešto novo, ide i Stefanu »ukoliko je pola dana daleko«.⁴⁵⁾ I u decembru postoji dokaz o miru među njima. Pri uzajamnom potvrđivanju povelja, Dubrovčani daju savjet Ivanišu da od Stefana traži povelju o nekadanjem Radoslavljevom pokladu koju je ovaj uzeo kad je prvi put osvojio Trebinje.⁴⁶⁾ Negdje u ovo vrijeme je izbio rat između kralja Tvrtka i Stefana. Gornji navod nam pokazuju Ivaniševu neutralnost. Mir je poštovan.

Još od smrti Tvrtka I u zemlji teče proces teritorijalnog i privrednog cijepanja, a time se javlja i želja feudalaca da stečene domene zauzmu u zasebne ekonomski cjeline. Republika je svjesna slabosti samo vladarske garancije slobode trgovine, te pregovara sa krupnim velmolžama ponaosob. I jedni i drugi nalaze svoj interes. S proljeća ove 1442. godine Dubrovčani su radili na tome da im Ivaniš potvrdi sve one povlastice koje su im dali vojvoda Radoslav i njegovi preci.⁴⁷⁾ U to doba Dubrovnik je na Porti postigao lijep uspjeh. Sultan mu je izdao povelju kojom će poštovati samostalnost Republike i obavezao se da će dubrovački trgovci u Turskoj imati konkretnе povlastice. O velikom uspjehu odmah je obaviješten pored bosanskog kralja, vojvode Stefana Vukčića, i Ivaniš Pavlović.⁴⁸⁾

Ivaniš je izdao povelju 29. septembra na planini Bujaku prema Brodaru i njom potvrdio sve ranije ugovore naslijedene još od Pavla Ra-

⁴⁰⁾ Cons. Rog. VIII, 132, 12. V 1442 ... respondendi ambaxiatoribus voyvoda Stipani ad eorum ambaxiatam circa pacem secutam inter ipsum voyvodam Stipanum et eius sororem dominam Theodoram et eius filios ac alia exposita.; Up. Ćirković, Herceg Stefan, 56, nap. 72.

⁴¹⁾ Ćorović, Vojvoda Ivaniš, 137.

⁴²⁾ Ćorović V., Historija Bosne I, Beograd 1940, 462 (Ćorović, Historija Bosne).

⁴³⁾ Dinić M., Zemlje Hercega Sv. Save, Glas SKA 182, Beograd 1940, 167—168 (Dinić, Zemlje Hercega); Ćirković, Herceg Stefan, 56—57.

⁴⁴⁾ Dinić, Zemlje Hercega, 168.

⁴⁵⁾ Cons. Rog. VIII, 163, 4. IX 1442; Up. Ćirković, Herceg Stefan, 57.

⁴⁶⁾ Cons. Rog. VIII, 186, 13. XII 1442: ... recordandi ambaxiatori voyvode Juanis Paulovich quod povegliam ducatorum 6.000 quos alias habeat in communione nostre voy. Radossauus pater eius querit ipse v. Juanis a voy. Stipano et eam dare in manibus nostris sicut alias nobis promissum est.; Up. Ćirković, Herceg Stefan, 57, nap. 75.

⁴⁷⁾ 19. marta se odlučuje da se pregovara za potvrdu privilegija sa poslanikom: ... voyvode Juanis, filio quondam voy. Radossavi et eius fratris...; Cons. Rog. VIII, 106, 19. III 1442.

⁴⁸⁾ Božić I., Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku, Beograd 1952, 91.

denovića.⁴⁹⁾ Pod tim su se podrazumijevale trgovačke povlastice i župa Konavli. Za uzvrat su i Dubrovčani 10. decembra potvrdili sva stara prava i njemu i njegovoj braći: palaču u Dubrovniku, konavoski dohodak u iznosu od 600 perpera godišnje, kao i dijelove zemlje koje su uživali kao dubrovački plemići.⁵⁰⁾ Iz tog dana potiče i dokument kojim Republika obećava Teodori da će je u slučaju nevolje primiti u grad kao i »na ostavu njenog blago«.⁵¹⁾ Osjećamo njenu zabrinutost, ali ne vidimo uzrok.

Dubrovčani u oktobru 1443. godine šalju svoje poslanike Nikolu M. Kabužića, Blažu Ranjinu i Alojzija Restića ugarskom kralju Vladislavu s molbom da im potvrdi stare povlastice. U uputstvu od 7. X., pored ostalog, tražiće se od suverena da ih pismeno preporuči bosanskom kralju, vojvodi Stefanu i vojvodi Ivanišu Pavloviću.⁵²⁾

Polovinom novembra umro je kralj Tvrtko II. Na pomolu su bili nemiri, jer je trebalo popuniti bosanski prijesto. Psihoza uznemirenosti pri smjenjivanju vladara javlja se poslije Tvrtka I i uvjek je popraćena borbama. To i Dubrovčani dobro znaju, pa zajedno sa saučešćem povodom kraljeve smrti preporučuju Stefanu, Ivanišu i drugoj vlasteli svoje trgovce.⁵³⁾ Započinje i hrišćanska ofanziva protiv Turaka. U početku ona teče nezavisno od događaja u Bosni, ali uskoro se javljaju posljedice isprepletenе s njima. Prije 5. decembra 1443. godine Bosna je imala novog kralja Tomaša⁵⁴⁾, izabranog od strane vlastele iz kraljeve zemlje i okolnih velikaša.⁵⁵⁾ Protivnik mu je od prvog dana Stefan Vukčić, možda kao vazal turski, a i zbog nade u izvjesne koristi promjenom vladara. Vojvoda je podržavao Radivoja, starog pretendenta na prijesto. Ni u Ugarskoj pozicija novog kralja nije jasna, jer na njegov prijesto polažu pravo i grofovi Celjski po ugovoru između Hermana Celjskog i kralja Tvrtka II iz 1427. godine. Tomaš je u prilici da traži saveznike. Izvan zemlje mu je najprirodniji saveznik Venecija, a u zemlji Ivaniš Pavlović. Mlečani su istisnuli Stefana iz Donje Zete i bili su spremni da mu nametnu borbu u sjevernim obalskim oblastima. Ivaniševa podrška je isto tako važna. On je poslije Stefana najjači bosanski vlastelin, te čovjek koji ima vjerovatno velik interes sa primjesama osvete zbog starih krajeva. Uz to je od oca Radislava naslijedio dobre odnose sa despotom Đurđem Brankovićem kojima

⁴⁹⁾ SSPP I/7, 100—104.

⁵⁰⁾ SSPP I/2, 104—108.

⁵¹⁾ SSPP I/2, 113—115.

⁵²⁾ E per lo simele supplicar dobiati che etiamdio vi faza far tre altre lettere di recommandazion: una dele qual se debia drezar al re di Bosnia ,et l'altra al voyvoda Stipan e la terza al signor voyvoda Ivanis Paulovich, ali quali in le dette lettere ne voia cordialissimamente ricomandar, azo che la cita de Ragusa e mercadanti di quella, i quali usano e traficano ala zornata nele contrate et tegnute di essi signori, per caxon di tal recommandation possino sentir et conseguir frutto, destro et emolumento; et fati di aver tutte tre dette lettere bollate dela bolla soa regal, e con voy quelle a noi in lo vostro ritorno portareti — Radonić J., *Dubrovačka akta i povelje* I, 1, Beograd 1934, 463; Lett. di Lev. XIII, 129', 7. X 1443.

⁵³⁾ Cons. Rog. VIII, 252, 22. XI 1443; Up. Ćirković, *Herceg Stjepan*, 71, nap. 1.

⁵⁴⁾ Ćirković, *Herceg Stefan*, 71, nap. 4.

⁵⁵⁾ Isti, *Istorija Bosne*, 276.

se sada koristi da pomogne Tomašu. 7. januara 1444. uputi preko Dubrovnika pisma ugarskom kralju i despotu.⁵⁶⁾ Međutim, za Stefana se stvara veća opasnost. Hrišćanska vojska pod zapovjedništvom kralja Vladislava, despota Đurđa i Jovana Hunjadija prešla je u Srbiju i početkom decembra bila je u Sofiji. Činilo se da će Evropa biti oslobođena od Turaka. A Stefan je njihov štićenik. Taj poremećaj u globalnoj politici, zatim u Bosni Tomaš i Ivaniš, pa protivnička Venecija, pritiskuju Kosaču. To je za Tomaša povoljna prilika i on je neće propustiti. Početkom januara 1444. godine kralj i Ivaniš Pavlović postižu velike uspjehe. Oni su prodrli u dolinu donje Neretve, gdje su im se pridružili i Radivojevići. Očekivao se pad Drijeva. U Dubrovniku se 7. januara spremaju darovi ako Tomaš dođe u Drijeva.⁵⁷⁾ U februaru se ovaj važan privredni centar, poslije više od tri decenije, ponovo našao u kraljevskim rukama.⁵⁸⁾ Da bi se izvukao iz nevolje, Stefan se tješnje veže za kralja Alfonsa i postaje njegov vazal. O tome se izdaje povelja 19. februara 1444.⁵⁹⁾ Vojvoda ima neku korist od patronstva aragonskog kralja, ali ne znamo koliko je ovaj svojim zauzimanjem kod njemačkog cara, Venecije i bosanskog kralja uspio da popravi Stefanov položaj u Bosni. Zaraćene strane su vjerovatno sklopile primirje, jer Dubrovčani 4. marta od Stefana traže da otvorí puteve, da bi 17. dozvolili svojim trgovcima da s robom mogu ići u Bosnu i Srebrenicu.⁶⁰⁾

Rekli bismo da je uzet predah za nove sukobe koji su se desili početkom avgusta 1444. i razvijali u korist Stefana. On je, uz angažovanje najamnika, a još više uz tursku pomoć povratio dolinu donje Neretve, Drijeva i vratio u pokornost vlasteosku porodicu Radivojević. Tomaš je izgubio jug, a sa istoka se javljala nova opasnost. Despot Đurđ je pri sprovodenju mirovnog ugovora s Turcima sredinom avgusta dobio natrag svoje zemlje i gradove, čak i one koje je posjedovao prije 1439. Za obnavljanja despotovine nisu više u pitanju Turci koji su se kod obaveza pokazali lojalni, već bosanski kralj i Venecija koji su na svojim stranama oteli dio Đurđevljeve države. Iz tih razloga Đurđ će biti upućen na Stefana Vukčića, da bi s njim u oktobru sredio svoje odnose.

Kad je hrišćanska vojska ponovo krenula protiv Turaka, Tomaš se nalazio u Kreševu. Tu primi dubrovačke poslanike i 3. septembra im potvrди povlastice.⁶¹⁾ Među plemićima oko kralja pri polaganju zakletve nalazio se i Ivaniš. V. Ćorović razmišlja: »Koliko je kralj Tomaš držao do njega vidi se najbolje po tom, što u svojoj potvrđnoj povelji Dubrovčanima... među prisutnom vlastelom, kao svedocima, daje zabeležiti na prvom mestu Ivaniša, iako je tu svakako bilo mnogo starijih od njega.«⁶²⁾ Samo ne smijemo prenebregnuti činjenicu da je taj Ivanišev primat došao kao rezultat nesloge Stefana i kralja.

⁵⁶⁾ Isto, *Herceg Stefan*, 72, nap. 9.

⁵⁷⁾ Isto, 73, nap. 11.

⁵⁸⁾ Isto, 73; Isto, *Istorija Bosne*, 277.

⁵⁹⁾ Ćirković, *Herceg Stefan*, 75.

⁶⁰⁾ Isto, 77, nap. 30.

⁶¹⁾ SSPP I/2, 115—117.

⁶²⁾ Ćorović, *Vojvoda Ivaniš*, 139.

Kod Varne se ratna sreća okrenula u korist Turaka. Oni 10. decembra poraziše hrišćane i tu su poginuli kralj Vladislav i kardinal Cesarini. Ivan Hunjadi se uspio spasti. Turci su pobjedom otvorili perspektivu novih osvajanja.

Proljeće 1445. Tomašu donosi ozbiljne protivnike Stefana i despota Đurđa, a porazom ugarske vojske kod Varne, te raspadom koalicije, nemu ostaje nada u Veneciju kao i na početku vladavine. Njegov pokušaj da Republici predoči opasnost od koalicije Stefan Vukčić — despot Đurađ, i da ovi napadnu s mora, a on s kopna Stefana ne uspijeva. Mlečani se nadaju miru s Kosačom i do njega će doći u avgustu. Kralj neće izdržati opterećenje s dva jaka protivnika. U aprilu 1445. gubi od despota Srebrenicu, stari kamen spoticanja srpskih i bosanskih vladara. Ipak se je okrenuo sav prema Kosači. Opet je uz njega Ivaniš Pavlović. O početku rata se malo zna. Više se o tome saznaće kad su se kraljeva i Ivaniševa vojska u svom napredovanju prema jugu približile Dubrovniku. Krajem juna Dubrovačka Republika zabranjuje svojim trgovcima da prolaze s robom kroz Stefanovu zemlju.⁶³⁾ Drijeva su ponovo pala pod Tomaševu vlast, a u julu pometeno stanovništvo na Kosačinoj zemlji, kao i u prethodnom ratu, prelazi na dubrovački teritorij.⁶⁴⁾ Kraljevoj vojsci Dubrovnik dopusti da na njegovom tlu kupuje hranu radi snabdijevanja, ali ne i oružje.⁶⁵⁾ Činilo se kao da Stefanu nema izlaza, te se Republika dade na spremanje poslanstva i bogath poklona kralju i Ivanišu ako dođu do Jasena, u Trebinje ili čak u Dračevicu.⁶⁶⁾ Obračun, ipak, nije do kraja doveden. Kralj i Ivaniš nisu došli do Jasena i Trebinja. Pojavio se neki preokret u kome se Stefan izvukao. Da li je sklopljeno primirje ili su se pojavili Turci u centralnoj Bosni, te kralja prisilili na povratak? Izgleda da je ovo drugo uzrok.⁶⁷⁾ Da je u septembru mir, znamo po tome što je dozvoljen prolaz trgovcima kroz Kosačine zemlje.⁶⁸⁾

U ovoj godini je značajno za Ivaniša Pavlovića da je uspio nakon duga vremena da naplati konavoski dohodak. Dubrovčani su prestali da ga redovno isplaćuju od 1438. godine kada je Radoslav u sukobu sa Stefanom Vukčićem izgubio Trebinje, a i zbog teškog položaja Bosne i Srbije padom Smedereva 18. avgusta 1439. pod tursku vlast. Kada se situacija u našim zemljama stabilizovala poslije Segedinskog mira i Stefan se Tomaš utvrdio na prijestolu, Republika daje pristanak na isplatu Ivanišu u iznosu od 3.600 perpera za 6 godina (1439—1444).⁶⁹⁾

⁶³⁾ Ćirković, *Herceg Stefan*, 90.

⁶⁴⁾ Isti, *Istoriјa Bosne*, 280.

⁶⁵⁾ Isti, *Herceg Stefan*, 90; Čorović, *Historija Bosne*, 475.

⁶⁶⁾ Cons. Rog. IX, 170, 5. VIII 1445: ... in casu quo descendant a Jasen inferius, videlicet in Trebigne vel Draceviza; Up. Ćirković, *Herceg Stefan*, 90 Čorović, *Historija Bosne*, 475.

⁶⁷⁾ Ćirković, *Herceg Stefan*, 90—91.

⁶⁸⁾ Isto, 91; Isti, *Istoriјa Bosne*, 280.

⁶⁹⁾ Historijski arhiv u Dubrovniku, *Diversa Notariae XXIX*, 113, 12. VII 1445, Radoe Osdrisalich et Miethos Zurich, ambassiatores voyvode Juanis Radossaui Paulovich dobijaju 3.600 perpera pro tributo Canalis sex annorum finitorum die primo novembris 1444.; Up. Dinić, *Dubrovački tributi*, 249, nap. 12.

Dvogodišnje ratovanje između Tomaša i Stefana Vukčića pokazalo je da kralj nije bio u stanju da pokori jakog oblasnog feudalca. Da bi podigao autoritet centralne vlasti i obezbijedio mir u državi, morao je ići drugim putem. Ratni metod trebalo je napustiti i mirnim načinom pridobiti vojvodu. Početkom aprila 1446. se saznao da će se kralj Tomaš oženiti Katarinom, čerkom vojvode Stefana Vukčića.⁷⁰⁾ Svadba je obavljena sredinom maja u Milodražu i tom su prilikom kralj i vojvoda jedan drugom iskazali počasti. U znak neslaganja s tom novom politikom Ivaniš nije htio da se pridruži svečanostima. Tomaš mu šalje poslanike i očekuje odgovor da bi znao šta će dalje da radi.⁷¹⁾ Koliko znamo, do sukoba nije došlo. Kada je kralj u Vranduku 22. avgusta izdao povelju sinovima vojvode Ivaniša Dragišića, kojom im je darovao grad Ključ i druga mjesta, uz Stefana Vukčića i drugu vlastelu prisutan je i Ivaniš Pavlović.⁷²⁾ Nakon svadbenog ceremonijala, Tomaš i Katarina su otišli na još jedan, u Mile na krunisanje.⁷³⁾

Pomirenje kralja i Kosače donijelo je Bosni mir i red. Vlastela se izmirila, a i položaj prema vanjskom svijetu je uveliko popravljen. Tomaš je imao dobre odnose s Venecijom, a Stefan s Turcima i Alfonsonom. Zbog unutrašnjih borbi, Mađari su se zabavili problemima u svojoj kući.

To će trajati dvije godine, za to vrijeme se ne zna ništa o unutrašnjim sukobima bosanskih velikaša.⁷⁴⁾ A onda počinje sve po starom, jer se nije mogao zaustaviti od kraja XIV vijeka započeti proces u kojem se vlasteoska moć i posjed širi na račun susjeda. Povod su loši odnosi između Tomaša i despota Đurđa oko Srebrenice. Stefan napušta kralja i prilazi despotu. Rat voden u jesen 1448. između novog hercega i Tomaša je obustavljen, ali samo privremeno do početka sljedeće godine. Kralj nastoji da dobije savezništvo Venecije, ali ne uspijeva. Protivnici ratuju krajem aprila ili početkom maja negdje u blizini Neretve. Bezbjednost stanovnika Drijeva je ugrožena.⁷⁵⁾ Za saveznike Tomaš ima ponovo Pavloviće, jer za Petra, mlađeg brata Ivaniševog postoji sigurna vijest da je u proljeće 1449. bio u neprijateljstvu s hercegom.⁷⁶⁾

⁷⁰⁾ Ćirković, *Istorija Bosne*, 280.

⁷¹⁾ Lett. di Lev. XIII, 206, 31. V 1446; Up. Ćirković, *Herceg Stefan*, 93.

⁷²⁾ Mirković, M. S., 438—441; Ćirković, *Istorija Bosne*, 281.

⁷³⁾ Ćirković, *Istorija Bosne*, 281.

⁷⁴⁾ Isti, isto, 288.

⁷⁵⁾ Isti, *Herceg Stefan*, 120.

⁷⁶⁾ Citiramo radi veće preciznosti iz doktorske disertacije S. Ćirkovića, *Herceg Stefan...*, napomenu pod br. 5, na str. 120; »Za vreme quadragesime, tj. od 2. marta do 13. aprila 1449. Orsat Sorkočević, dubrovački vlastelin, najmio je u Goraju Radoja Vinarića, hercegovog čoveka, sa tri konja da mu prenese tkanine kroz oblast Petra Pavlovića. Radoje je skrenuo pažnju da se može desiti da mu tamo oduzmu konje jer: nos habemus guerram cum dicto voivoda (Pethar). Orsat je pruzeo rizik, a Radoje je zaista izgubio konje. Sorkočević je dva isplatio, a Radoje je dobio od hercega dozvolu da oduzme konja bilo kom Dubrovčaninu izuzev Marinu Gunduliću i sinu Đorda Gundulića. Konja je oduzeo Stefanu Crijeviću, pa je nastao veoma zapleten spor između oštećenog i naslednika Orsata Sorkočevića. Lam. de for. XXII, 237—287', 3. XII 1449. Cons. Minus XII (a ne XI kao u navedenom djelu — opaska B. N.) 14 i 18 a tergo 7. V 1450, gdje se kaže da je sve bilo prošle quadragesime... in locis de Juanis Paulovich propter discordiam que tunc erat inter ipsum et chercech Stiepanum...«

U ovoj 1449. godini Ivaniš je proslavio svoju svadbu. Dubrovačka Republika je 26. maja donijela odluku da prihvati njegov poziv u svatove i da mu se kao dar u sviti pokloni 500 perpera.⁷⁷⁾ Da bi svadbu uvećao, Dubrovnik će poslati i svoje pifare i trumbetare.⁷⁸⁾

Kosača se kasnije izmirio sa Ivanišem. On u Dubrovniku, februara 1450, traži ljekara za svog sestrića.⁷⁹⁾ Ovaj se, ipak, od bolesti, samo ne znamo koje, nije mogao spasiti. Umro je u novembru⁸⁰⁾, u 27 godini života, relativno mlad da bi se mogao više iskazati. Nešto ranije umrla mu je majka Teodora.⁸¹⁾ Periodu bosanske istorije u kojem je i kraj njene državnosti ostali su da budu sudionici Ivaniševa braća, vojvoda Petar i knez Nikola.

* * *

Ivaniš Pavlović, koji je vladao svojom oblasti od kraja 1441. do kraja 1450. godine u historiji srednjovjekovne Bosne mora dobiti svoje mjesto između dva borbom suprostavljenha pola: izvjesno ojačane centralne vlasti i hercega Stefana Vukčića. Poslije smrti Radoslava uspostavljen je mir između njegove udovice Teodore i sinova sa Kosačom, ali samo do prve prilike koja se ukazala pri promjeni na bosanskom prijestolu. Novoizabranom, krajem 1443, kralju Stefanu Tomašu, pored drugih u Bosni i vani, od prvog dana je bio oponent Stefan Vukčić, koji je podržavao Radivoja, starog pretendenta. Tomašu je u zemlji prirodni saveznik Ivaniš Pavlović i obojica će kroz ovu koaliciju u ratovima protiv Kosače 1444, 1445, 1449. pokušati da zadovolje svoje interese: kralj će kroz antagonizam među oblasnim gospodarima nastojati da proširi područje svoje neposredne vlasti, a Pavlović daleko od moći djede mu Pavla, a i Radoslava, kroz savezništvo da se osveti i povrati južne krajeve. Ivanišu ova saradnja nije pomogla ni da se osveti ni povrati staru zemlju, ali je ostao zabilježen kao čovjek odlučne volje da vrati nekadanje teritorije i stekne politički ugled, što vidimo i u časovima svadbenog kompromisa kralja i Katarine, kćerke vojvode Stefana, sredinom maja 1446. godine u Milodražu, kojoj on u znak neslaganja s tom novom politikom ne prisustvuje.

⁷⁷⁾ O ovome se raspravlja 24. maja: Cons. Rog. XI, 75, 24. V 1449: ...qui nos invitat ad nuptias, a potvrđuje 26. maja. Cons. Maius IX, 34—35, 26. V 1449; Up. Ćorović, *Vojvoda Ivaniš*, 140.

⁷⁸⁾ Cons. Rog. XI, 76, 27. V 1449; Cons. Maius. IX, 35', 27. V 1449; Up. Ćorović, *Vojvoda Ivaniš*, 140.

⁷⁹⁾ Cons. Rog. XI, 152, 9. II 1450: ...pro eundo ad medendum Juanis Paulovich...; Cons. Maius IX, 99', 10. II 1450; Up. Ćirković, *Herceg Stefan*, 120, nap. 5.

⁸⁰⁾ 28. novembra Republika šalje jednog vlastelina... pro morte Juanis Paulovich ad fratres suos. Cons. Rog. XI, 267, 28. XI 1450; I hercegu je izraženo saučešće: Cons. Rog. XI, 268', 28. XI 1450; Up. Ćirković, *Herceg Stefan*, 120, nap. 5.

⁸¹⁾ Cons. Rog. XI, 232, 27. VIII 1450: ...de visitando cum litteris nostris, scribendo filium domine Theodore, matris vayvode Ivanis nuper defuncte, et etiam Stiepanum, Cherchech eius fratrem, condolendo se de morte domine Theodore.

Z U S A M M E N F A S S U N G

WOIWODE IVANIŠ PAVLOVIĆ

Diese Arbeit, dem Woiwode Ivaniš Pavlović gewidmet, ist in zwei Kapitel gegliedert. Das erste Kapitel behandelt seine Kindheit und Jugend (1423—1441), die im Gegensatz zu der anderer Adliger einigermaßen bekannt sind. Das zweite Kapitel befaßt sich mit dem Zeitraum seiner Herrschaft (1441—1450).

Der Autor versuchte, diesen Feudalherren in der Geschichte des mittelalterlichen Bosniens zwischen zwei sich in Kampf gegenüberstehende Pole einzurordnen: der sicher erstarkten Zentralmacht und dem Herzog Stefan Vukčić.

Nach dem Tode von Radoslav wird zwischen seiner Witwe Teodora und den Söhnen mit Kosač Friede geschlossen, aber nur bis zur ersten Gelegenheit, die sich bei dem bosnischen Thronwechsel bot. Vom ersten Tag an war Stefan Vukčić neben anderen Gegnern in und außerhalb Bosniens Widersacher des Ende 1443 neugewählten Königs Stefan Tomaš und unterstützte Radivoj, den alten Prätendenten. Ivaniš Pavlović ist im Land für Tomaš der natürliche Verbündete, und beide versuchen durch Koalition in den Kriegen gegen Kosač — 1444, 1445, 1449 — ihre Interessen zu befriedigen: der König durch Antagonismus unter den Gebietsherren sein unmittelbares Machtgebiet zu erweitern und Pavlović, weit entfernt von der Macht seines Großvaters Pavle und auch von Radoslav, sich durch Bündnis zu rächen und die verlorenen südlichen Gebiete zurückzugewinnen. Ivaniš kommt durch diese Allianz weder zu Rache noch zum alten Land, er bleibt aber verzeichnet als ein Mensch mit entschlossenem Willen zu der früheren territorialen Größe zurückzukehren. Das sehen wir auch in den Momenten des hochzeitlichen Kompromisses zwischen dem König und Katarina, der Tochter des Woiwode Stefan Mitte Mai 1446 in Milodraž, wo er als Zeichen seiner Nichtüber-einstimmung mit dieser Politik nicht erscheint.

Dr Ferdo Hauptmann

INTERNACIJA HERCEGOVAČKOG USTANIČKOG VOJVODE MIĆE LJUBIBRATIĆA U GRAZU (GRACU) GOD. 1876/77.

Aktivna uloga vojvode Miće Ljubibratića, jednog od vođa ustanka u Hercegovini god. 1875. bila je prekinuta njegovim zarobljavanjem od strane austrijskih graničnih organa u okolini Imotskog u prvoj polovici marta 1876.¹⁾ Onamo je bio krenuo sa svojim dobrovoljcima iz Dubrovnika preko Kleka kako bi ostvario svoj plan proširenja pobune na krajeve uz desnu obalu Neretve i time prenio i proširio područje ustaničke teritorije iz jugoistočne Hercegovine i blizine Crne Gore na zapadnu Hercegovinu, te povezao je s ustankom u Bosni. Austrijske vlasti su — u skladu sa stavom formalne neutralnosti, što je podrazumijevalo prilikom prelaska granice internaciju boraca obiju strana — povele Ljubibratića s pratnjom u Trst i odatle mu odredile kao mjesto internacije isprva Linz (Linc) u Gornjoj Austriji, zatim Graz u Štajerskoj. U Grazu je Ljubibratić boravio od 29. jula 1876. do 15. marta 1877, kad se vratio u Beograd.

Prepiska, koja je u vezi s Ljubibratićevim boravkom u Grazu vođena između policijskih vlasti i Štajerskog namjesništva, kao i Austrijskog ministarstva unutrašnjih poslova u Beču, donosi nekoliko nepoznatih detalja iz ovog razdoblja Ljubibratićevog života.

U vezi s Ljubibratićevom internacijom nameću se dva pitanja. Prvo se tiče motiva, koji su doveli do njegove internacije.

Kad je Ljubibratić na putu iz Beograda preko Trsta stigao u Dubrovnik u drugoj polovini juna 1875, da bi odatle krenuo na hercegovačko područje, on je opetovan, bez smetnji, prelazio austrijsko-tursku granicu. Tako je isprva krenuo iz Risna preko Krivošija u zalede²⁾, gdje je

¹⁾ Rüstow W. (Der krieg in der Türkei. Zustände und Ereignisse auf der Balkanhalbinsel in den Jahren 1875 und 1876. Zürich 1877, t. II, str. 132 i d.) spominje da je Ljubibratić krenuo iz Dubrovnika početkom marta, a već 5. marta imao manji okršaj oko Ljubuškog i nakon toga se uputio duž granice prema Imotskom, gdje je zarobljen.

Telegram iz Imotskog o zarobljavanju Ljubibratića, koji donosi R. Petrović (Djelovanje Dubrovačkog odbora za pomaganje hercegovačkog ustanka 1875—1878. Godišnjak DI BiH X/1959, str. 241, nap. 58) nosi datum 12. III. 18. marta Ljubibratić već iz Trsta kreće pod policijskom pratnjom u Linz kao mjesto internacije.

Prema tome, zarobljavanje je uslijedilo 12. marta ili prije tog dana, a ne tek krajem mjeseca, kako navode Kruševac-Ljubibratić (Prilozi proučavanju hercegovačkih ustankaka 1857—1862. Godišnjak. BiH VI/1954, str. 169).

²⁾ Ljubibratić S. — Kruševac T.: Prilozi za proučavanje hercegovačkog ustanka. Godišnjak. BiH VIII/1956, str. 312.

u julu 1875. pokušao organizirati skupštinu glavara, ali je došao u sukob sa crnogorskim planovima i izaslanicima, te bio od njih napadnut i opljačkan. Vratio se nakon toga u Dubrovnik, odakle se 17. jula u pismu tužio knezu Nikoli.³⁾ Tokom ljeta nalazio se ponovno na ustaničkom području, vodio borbe s turskim četama na putu Dubrovnik—Trebinje i u Popovom polju, ali su ga — kako kaže — crnogorske protumjere toliko ometale da »od oktobra do mog istupanja koncem decembra malo što sam i preduzimao«.⁴⁾

Koetschet, koji je kao turski činovnik i povjerljiva osoba Sarajeva i Istanbula u to doba bio stalno na putu nastojeći posredovati, zatekao je tada Ljubibratića u Dubrovniku. Iz razumljivih razloga Koetschet mu nije mogao biti sklon, pa ga opisuje kako zasjeda po kafanama i gostionama grada, okružen svojim »generalštabom«, te prima i odašilje kurire.⁵⁾ Iz toga svakako proizlazi da su austrijske vlasti još početkom januara 1876. tolerirale ne samo okupljanje dobrovoljaca na svom području nego su i dopuštale redovite veze s ustaničkim područjem. Tako je, npr., i crnogorski vojvoda Peko Pavlović u to doba neometan navraćao u Dubrovnik⁶⁾, a da ga nitko nije internirao. A jedan od Ljubibratićevih dobrovoljaca, Miroslav Hubmajer, koji je u decembru krenuo na bosansko područje da bi — očigledno po Ljubibratićevim direktivama — organizirao ustank u sjeverozapadnoj Bosni⁷⁾, bio je na skupštini u Jamnici 16/17. decembra 1875. izabran za vojnog komandanta bosanskog ustanka i uspješno mu je da, uglavnom, neometan od austrougarskih pograničnih organa okuplja dobrovoljce i s njima pokuša u januaru 1876. upad u sjevernu Bosnu.⁸⁾ Austrijske straže su ga omele tek onda kad nije uspio pravovremeno organizirati prevoz preko Une.

Austrougarska politika formalne neutralnosti — sa sprečavanjem otvorenog prelaženja turske granice čitavih četa, ali dozvoljavanjem potajnog okupljanja dobrovoljaca i doturanja pomoći⁹⁾ — nije se ni tada još bitno promjenila.

U literaturi se provlači tvrdnja da je namjesnik u Dalmaciji general Rodić od samog početka, navodno, bio protivan Ljubibratićevom sudjelovanju u hercegovačkom ustanku, ali da je, s druge strane, austrougarski ministar vanjskih poslova, Andrásy zagovarao Ljubibratićevu akciju kao protutežu crnogorskom uplivu.¹⁰⁾ Rodićev stav prema Ljubibratiću poklapao bi se s njegovim planom da Austro-Ugarska pristupi aneksiji ovih pokrajina, i to u sporazumu sa Crnom Gorom, koja bi se tom prilikom proširila na Hercegovinu.¹¹⁾ Ljubibratić kao ličnost, koju je — s pravom

3) Ibidem, str. 317 i d.

4) Ibidem, str. 331.

5) Koetschet J.: *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*. Wien-Leipzig 1905, str. 22 i d.

6) Ibidem, str. 23.

7) Ekmečić M.: *Ustanak u Bosni 1875—1878*. Sarajevo 1960, str. 157.

8) Ibidem, str. 160 i d.

9) Ibidem, str. 123 i d.

10) R. Petrović: *Djelovanje*, str. 309.

11) Wertheimer E.: *Graf Julius Andrásy. Sein Leben und seine Zeit*. Stuttgart 1913, t. II, str. 258, 266.

ili ne — pratio glas da je eksponent Srbije¹²⁾), bio bi, prema tome, smetnja za ovakve planove, tim više što bi njegov eventualni uspjeh u stvaranju jedne samostalne ili prosrpske Hercegovine Crnu Goru u poređenju sa Srbijom bacio u drugi plan, a na pozadini navodnog Rodićevog računa privukao novog interesenta, tj. Srbiju u ovo razračunavanje. Postupak crnogorskog povjerenika, vojvode Peke Pavlovića prema Ljubibratiću, a i kasniji napadaji crnogorske štampe svakako ukazuju na to da je Ljubibratić u planovima Cetinja bio nepoćudna ličnost i da se na njegovim leđima do izvjesne mjere manifestovao sukob interesa Crne Gore i Srbije.

U tom međusobnom natezanju Ljubibratić je, svakako, izgubio bitku. Za austrougarsku politiku je nakon njegovog neuspjeha u Hercegovini i povlačenja u Dubrovnik postojalo, svakako, vrlo jednostavno sredstvo da se bar ova grupa ustanika izolira i onemogući njen daljnji rad time što bi joj se u duhu politike neutralnosti oduzela mogućnost da s dalmatinskog terena dalje djeluje u ustvanku. Dakle, to je bila prilika za Rodića da u granicama svojih mogućnosti sada spriječi svaku Ljubibratićevu aktivnost, držeći se stroge neutralnosti. Pri tome se ne bi našao u raskoraku s politikom Andrassyja, za kojega njegov biograf Wertheimer ionako tvrdi da se u to doba usrđno trudio kako bi ustanike u Hercegovini izolirao, oduzimajući im nadu u vanjsku potporu.¹³⁾ To je ministar mislio postići slogan velikih sila i njihovim pritiskom na male, Srbiju i Crnu Goru, a uporedo pokušati da Tursku dovede na put konkretnih reformi.

Ako je ovo tumačenje Andrassyjevih motiva točno — a nema razloga pripisivati ministru već u to doba o t v o r e n e namjere za aneksijom Bosne i Hercegovine — onda ono stoji u suprotnosti s faktičkim stavom iznesenim u Dubrovniku i Dalmaciji. Austrijske vlasti, naime, ne toleriraju samo humanitarne akcije raznih odbora diljem Dalmacije za pomoć izbjeglicama i ustanicima, pri čemu je osobita uloga pripala Dubrovačkom odboru na čelu s dr Čingrijom, nego dopuštaju direktno snabđevanje ustanika oružjem, stalno svraćanje ustaničkih vojvoda u Dubrovnik, Ljubibratićevo okupljanje dobrovoljaca na ovom terenu, kao i redovno obavlještanje o kretanjima turske vojske.¹⁴⁾ S pravom se, stoga, može tvrditi da je ustanak znatnim dijelom podržavan iz Dalmacije¹⁵⁾, što usprkos širokoj podršci stanovništva ne bi bilo u toj mjeri ni izdaleka moguće da nije vlast prečutno tolerirala sve te akcije. Ima li se još na umu da vlasti dopuštaju Ljubibratiću na s v o m terenu pod vidom okupljanja dobrovoljaca čak koncentraciju »Garibaldinaca«, za koje se s pravom moglo pretpostaviti da sigurno nisu prijatelji Austro-Ugarske, onda pojam austrijske »neutralnosti« dobiva poseban značaj.

¹²⁾ M. Ekmečić, str. 156; Jovanović R.: *Sukob uticaja Crne Gore i Srbije u Hercegovačkom ustanku 1875—1878*. Medunar. naučni skup povodom 100 godišnjice ustanka u BiH, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875—1878. Poseb. izd. Akademije nauka i umjetnosti BiH, knj. XXX. Sarajevo 1977. t. II., str. 99 i d.

¹³⁾ Wertheimer... str. 269, 271.

¹⁴⁾ R. Petrović: *Djelovanje...*, str. 241.

¹⁵⁾ Ibidem, str. 245; isti: *Zabilješke dr. Pera Čingrije o hercegovačkom ustanku 1875—1878*. Glasnik arhiva... BiH IV—V/1965, str. 360 i d.

Doduše, od Andrássyjeve reformne note (30. decembra 1875), pa do Berlinskog memoranduma (12. maj 1876) zvanična, Andrássyjeva politička linija kreće se u pokušaju da Tursku prinudi na konkretnе reforme za umirenje pobunjenih pokrajina, koristeći se autoritetom Trojecarskog saveza. Doista su u sklopu te politike austrougarske vlasti morale sputavati kontakte i pomoći ustanicima, nagovarati izbjeglice da se vrate kućama, što su često pokušavale postići uskraćivanjem davanja dotadašnje potpore¹⁶⁾ i ometanjem rada Dubrovačkog odbora. To je opet Dubrovačku općinu ponukalo da u februaru/martu 1876. otvoreno protestira kod ministarstva u Beču protiv sputavanja humanitarne akcije za izbjeglice.¹⁷⁾

No, te iste vlasti zaziru u isto doba od optički najupadljivije mјere za smirivanje ustanka: ne diraju ustaničkog vojvodu Miću Ljubibratića niti društvo dobrovoljaca, okupljenih oko njega, iako su im oni pod rukom, u samom gradu. Ljubibratić je neometan u Dubrovniku sve do svog odlaska za Klek—Ljubuški—Imotski početkom marta 1876. Tek kad kreće prema Bosni — te iste vlasti hapse ga i odvode daleko od ustaničkog područja.

Razlika u postupanju toliko je očita, da se ne može protumačiti nekom naglom promjenom zvanične politike. Ona se u prvim danima marta nije ni u čemu promijenila, linija ostaje ista. Štaviše, nadležnost dalmatinskog namjesništva jednaka je na području Dubrovnika, kao i u srednjoj Dalmaciji, pa prema tome uzrok ne leži ni u različitoj primjeni zvanične politike od strane dviju pokrajinskih uprava.

Preostaje jedino da se motiv traži u Ljubibratićevom pokretu prema Bosni. Doklegod je bio hercegovački vojvoda i kao takav direktno ili indirektno sudjelovao u tamošnjem ustanku, Austro-Ugarska ga je tolerirala i, štaviše, primala otvorenih ruku, ne pomišljajući uopće da ga onemogući internacijom. Njegov pokušaj da se uplete u bosanski ustakan izaziva smjesta oštru i drastičnu reakciju, jer time Ljubibratić zadire u onaj dio počuvenog područja, koji je Austro-Ugarska u slučaju aneksije svakako htjela rezervirati za sebe. Ovdje ne trpi Ljubibratića, kao što nije trpjela ni Hubmajera i kao što neće trpjeti ni Lazu Miodragovića¹⁸⁾: svu trojicu je internirala, jer su se suviše približili njenoj interesnoj sferi...

**

Lični opis 37-godišnjeg Ljubibratića, koji je u pravnji policijskog komesara 18. marta 1876. upućen iz Trsta vlakom u Linz, glasio je ovako: »O dje ē a: francuska, crni kaput, crne hlače, crni prsluk, uska crna krvata, bijela košulja te ili crni okrugli šešir ili niska crna srpska kapa bez

¹⁶⁾ R. Petrović: Djelovanje..., str. 235.

¹⁷⁾ Ibidem, str. 226, 239.

¹⁸⁾ M. Ekmečić, str. 163 i d.; Gornjeaustrijsko namjesništvo u Linzu Štajerskom namjesništvu u Grazu, 13. VI 1876 (Štajerski Zemaljski arhiv u Grazu, fond Štajerskog namjesništva, br. 1928/präs ex 1876. Čitav dossie o Ljubibratiću skupljen je u fasc. 8 ad 2661/1875).

zaslona¹⁹⁾), odozgo sa zlatom izvezenim srpskim grbom na crvenoj podlozi; nadalje sivi dugački plašt u formi kaputa sa šarenim uskim ovratnikom odnosno šalom». Supruga Mara, koja ga je pratila nosila je »francuski kostim«.²⁰⁾ Nizozemka Johana Merkus, njegova vjerna pratilica i finansijer za vrijeme ustaničkog perioda, krenula je također s njima, ali je morala do 21. marta napustiti područje Monarhije. Otišla je u Beograd «.²¹⁾

Ljubibratić se, kako se čini, nadao da će mu biti određen Beč kao mjesto boravišta. U toku vožnje protestirao je stoga u Brucku na Muri kad je opazio da ne produžuje prugom za Beč, nego za Linz²²⁾, izjavljajući da želi doći do cara.

Linz kao mjesto boravišta odredilo mu je Austrijsko ministarstvo unutrašnjih poslova u sporazumu s Ministrom vanjskih poslova. Ljubibratić se mogao kretati slobodno, jedino je morao dati časnu riječ da bez prethodne dozvole neće napustiti grad.²³⁾ Toga se on, kako se čini, tačno pridržavao, jer je Gornjeaustrijsko namjesništvo ocijenilo njegovo ponašanje u Linzu kao apsolutno korektno.²⁴⁾ Daleko od ustaničkog područja, kontrola je bila blaga, pa se Ljubibratić u Linzu nije morao obavezati — kao u Grazu — da neće imati nikakve veze s ustankom. Zato se odanle mogao neometan obratiti knezu Nikoli, braneći se od napadaja crnogorske štampe, a bez sumnje sastajati i s Lazom Miodragovićem, koga su austrijske vlasti u junu 1876. također prebacile u Linz. Vjerojatno se vremenom Ministarstvu unutrašnjih poslova kontrola u Linzu ipak učinila nedovoljnom, jer je nakon Ljubibratićevog premještaja u Graz i Miodragović bio maknut iz Linza i premješten u Stolni Biograd/Székesfehérvár.²⁵⁾

Iz zdravstvenih razloga, kako Ministarstvo unutrašnjih poslova iz Beča piše Štajerskom namjesništvu u Graz, Ljubibratiću je krajem jula 1876. određen Graz zbog »blaže klime« kao novo boravište.²⁶⁾ Smjestio se sa suprugom prvo u hotelu »zur Kaiserkrone«, od 3. septembra u privatnom stanu u Jakominigasse 3/I, jer se tužio da mu vlasti daju preveliko novaca za život. Ministarstvo vanjskih poslova odredilo je njemu i supruzi 150 fl mjesečno, od kojih je kako u Linzu, tako i u Grazu primao svakih 10 dana po 50 fl. Detektivu, koji ga je u Grazu nadzirao neprekidno, davalо je ministarstvo po 11,60 fl. Kad se 15. oktobra Ljubibratić preselio u Haydngasse 5/II, u kuću sa 4 ulaza, namješten je još drugi detektiv, koji je primao po 11 fl.²⁷⁾

¹⁹⁾ = Šajkača.

²⁰⁾ Gornjeaustrijsko namjesništvo Štajerskom namjesništvu. 26. III 1876 (br. 1038/präs ex 1876).

²¹⁾ Telegram Namjesništva u Trstu Štajerskom namjesništvu. 18. III 1876 (br. 888/präs ex 1876).

²²⁾ Kotarsko predstojništvo u Liezenu Štajerskom namjesništvu. 20. III 1876 (ad br. 930/präs ex 1876).

²³⁾ Gornjeaustrijsko namjesništvo Štajerskom namjesništvu. 29. VII 1876 (br. ad 2408/präs ex 1876).

²⁴⁾ Ibidem.

²⁵⁾ Isto istome. 17. VIII 1876 (br. 2726/präs ex 1876).

²⁶⁾ Austrijsko ministarstvo unutrašnjih poslova Štajerskom namjesniku, barunu Kübecku. Beč, 25. VII 1876 (br. 2408/präs ex 1876).

²⁷⁾ Direktor policije u Grazu Štajerskom namjesništvu. 9. IX 1876 (br. 2960/präs ex 1876); isto istome. 4. XI 1876 (br. 3560/präs ex 1876).

Kako se vidi, nadzor nad Ljubibratićem bio je u Grazu kudikamo stroži nego u Linzu. Ministarstvo je odredilo Graz kao boravište ne samo iz obzira na zdravstveno stanje Ljubibratićevo nego i zbog tamošnjih boljih policijskih mogućnosti za nadzor. To je Ljubibratić osjetio smjesta po dolasku, jer je lično namjesniku, barunu Kübecku, morao potpisati izjavu, kojom se obavezuje ne samo da neće bez dozvole napustiti grad nego i da neće sudjelovati u ustanku. Na ovo je pristao tek nakon dužeg opiranja:

»Je m'oblige avec ma parole d'honneur, pendant ma confination à Graz à ne pas quitter les limites du rayon de Graz sans permission, à ne pas prendre part a l'insurrection et surtout à suivre les ordres des autorités du Gouvernement.

Je promets d'obsservation du sus-dit et le confirme avec ma promesse solenne et ma souscription.

M. Ljubibratić²⁸⁾
Vojvoda

Kontrola je bila minuciozna. Kad je pratilo na željezničku stanicu svoju suprugu, koja je na kratko vrijeme oputovala u Beograd ocu (Jovan Nikolić, zlatar), bio je ispitivan i zabranjen mu je otada odlazak na stanicu.²⁹⁾ Nadziran je kad je sjedio u kafani »zum botanischen Garten«, gdje je čitao slavenske novine i sastajao se sa slavenskim studentima, čija su imena odmah policijski ustanovljena.³⁰⁾ Čim se okupilo više južnoslavenskih studenata oko njega — a tih je bilo dosta na gradačkim visokim školama — namjesništvo se do te mjere uzbudilo da je predložilo Ministarstvu unutrašnjih poslova njegov premještaj u drugo mjesto³¹⁾, i to »hitno«.³²⁾ Ministarstvo unutrašnjih poslova odbilo je ovaj prijedlog, jer u onom sastajanju Ljubibratića s južnoslavenskim studentima nije vidjelo nikakve znakove za političku agitaciju.³³⁾

Ljubibratić se tužio na oštiri policijski nadzor, pozivajući se i na to da ipak nije podigao oružje protiv carske kuće, nego protiv Turske, i uputio telegram caru, moleći ga da ga pusti, jer Austro-Ugarska, navodno, već pušta kući internirane Turke.³⁴⁾ Glas o primirju između Srbije/Crne Gore i Turske ulio mu je, naime, nadu da će se oslobođiti internacije u Austriji. Međutim ministarstvo vanjskih poslova u Beču odbilo je njegovu molbu kao preuranjenu, čekajući definitivni mir.³⁵⁾

²⁸⁾ Štajersko namjesništvo Austrijskom ministarstvu unutr. poslova. 30. VII 1876 (br. 2455/präs ex 1876).

²⁹⁾ V. nap. 27 (9. IX).

³⁰⁾ Štajersko namjesništvo Austrijskom ministarstvu unutr. poslova. 16. VIII 1876 (br. 2654/präs ex 1876).

³¹⁾ Isto istome. 3. X 1876 (br. 3186/präs ex 1876).

³²⁾ Isto istome. 14. X 1876 (br. 3301/präs ex 1876).

³³⁾ Ministarstvo unutr. poslova Štajerskom namjesništvu. 15. X 1876 (br. 3326/präs ex 1876).

³⁴⁾ V. nap. 31.

³⁵⁾ Taj je sa Srbijom sklopljen 1. III 1877, a sa Crnom Gorom primirje je samo produživano do 12. IV 1877.

Kad je na osnovu ruskog ultimatuma 1. novembra 1876. stupilo dvo-mjesečno primirje na snagu, Ljubibratić je iznova pokušao telegramom da od cara izmoli prekid internacije i odlazak u Beograd. Telegram glasi: »Cesaro-kraljevskom Veličanstvu Franji Josipu I., Wien.

S pogledom na hrđavo stanje mog zdravlja kao i na neke familiarne poslove, molim da mi se dade dopuštenje otiti u Beograd i тамо остати за време nastupivšeg primirja. Ja zalažem моју рећ да ћу се у Austro-Ugarsku вратити одмах kad mi dotični konsulat izjavи да je то volja vlade Vašeg Veličanstva.

Crna je Gora dozvolila Osman-paši da se može prošetati van njenih granica. Nema sile koja bi mogla prinuditi mene da se od jednog Turčina dadem nadvisiti u držanju zadane reči.

Molim Vaše Veličanstvo da blagoizvolite uvažiti ovo prošenje.

M. Ljubibratić³⁶⁾

No, štajerski namjesnik je odbio da proslijedi ovaj telegram tražeći od Ljubibratića da ga prestilizira³⁷⁾, što je ovaj tek nakon dugog razmišljanja učinio. Novi telegram od 30. novembra glasio je:

»Vaše Cesaro-kraljevsko Veličanstvo, Milostivi Gospodaru.

Budući da ovdašnja klima prijeteći dejstvuje na razvitak moje grudne bolesti, obraćam se milosrdju Vašega Veličanstva i prepokorno molim, da blagoizvolite udijeliti mi slobodu.

U punoj nadi da će mi Vaše Cesarsko-kraljevsko Veličanstvo uslijati molbu, usugujem se izjaviti моју vječitu obveznost spram Vašeg Avgustješeg doma

sa strahopoštovanjem

M. Ljubibratić³⁸⁾

Iako je telegram bio ponizniji, car nije našao za shodno da išta odluči, a Ministarstvo vanjskih poslova i dalje je smatralo da još nije nastupilo vrijeme za oslobođenje. Tako je Ljubibratić i dalje ostao u Grazu i tek 15. marta definitivno je oslobođen i pušten u Beograd.

U međuvremenu je Austro-Ugarska sklapanjem Tajne konvencije u Budimpešti sa Rusijom (15. januar 1877) sebi osigurala pravo za zaposjedanje Bosne i Hercegovine ...

³⁶⁾ Štajersko namjesništvo Austrijskom ministarstvu unutr. poslova. 9. XI 1876 (br. 3526/präs ex 1876).

Oman-paša pao je u crnogorsko zarobljeništvo 28. VII 1876. kod Vučidola, a knez Nikola pustio ga je na slobodu 28. IX 1876 (Rüstow... t. II, str. 254, 333).

Z U S A M M E N F A S S U N G

DIE INTERNIERUNG DES WOJWODEN AUS DEM HERCEGOVINISCHEN AUFSTAND, MIĆO LJUBIBRATIĆ, IN GRAZ 1876/77.

In Verbindung mit der im Jahre 1876/77 erfolgten Internierung Ljubibratić' auf österreichischem Gebiet erheben sich zwei Fragen, die hier behandelt werden.

Vorerst handelt es sich um das Motiv, weshalb Österreich-Ungarn einen der profiliertesten Führer des Aufstandes in der Hercegovina vom J. 1875, anlässlich einer seiner zahlreichen Übertritte auf österreichisches (dalmatinisches) Gebiet festgenommen hat. Bis zu seiner Festnahme im März 1876 konnte Ljubibratić, ungehindert von den österreichischen Behörden, persönlich oder durch Mittelsmänner auch vom dalmatinischen Gebiet aus dem Aufstand in der Hercegovina Hilfe zuführen und sich bei ungünstiger Wendung der Dinge selbst vorübergehend auf dalmatinisches Gebiet zurückziehen. Dies, obwohl Österreich-Ungarn sich diesbezüglich für strikte Neutralität aussprechen hat. Im Momente aber, wo er von Dubrovnik aus über türkisches Gebiet in Richtung Bosnien, abgeht, um die Verbindung mit den dortigen Aufständischen herzustellen, wird er in der Nähe von Imotski von österreichischen Grenzorganen festgenommen und daraufhin zuerst in Linz, dann in Graz interniert. Der Grund kann, im Rahmen der damaligen österreich-ungarischen Balkanpolitik, nur darin liegen, dass Ljubibratić damit in die engere Interessensphäre der Monarchie (Bosnien) einbrach, was Österreich-Ungarn weder in Bezug auf Ljubibratić noch auch andere Führer des Aufstandes dulden wollte.

Die zweite Frage behandelt Ljubibratić' Aufenthalt in Graz und die damit zusammenhängenden Begebenheiten.

Dr Rade Petrović

OTPOR AUSTROUGARSKOJ OKUPACIJI I PRILIKE U BOSNI I HERCEGOVINI 1878. GODINE

(Prema izvještajima Talijanskog konzulata u Sarajevu)

Listajući izvještaje Talijanskog konzulata u Sarajevu za 1878. godinu, koji se odnose na vrijeme poslije zauzeća Sarajeva (19. avgusta), pa do kraja 1878. godine, nailazimo na zanimljive podatke.¹⁾ Smatramo da je korisno da se povodom 100-godišnjice značajnih istorijskih događaja koji su se tada desili ti podaci i ocjene objave, jer predstavljaju prilog upoznavanju problema u cijelini.²⁾ Podaci koje izvještaji donose jednim dijelom se odnose na vrijeme od ulaska austrougarskih trupa u Sarajevo, a najvećim dijelom govore o vremenu kada dolazi do definitivnog savladavanja oružanog otpora i potpune okupacije, ali i pojavе drugih vidova otpora novoj vlasti. Kada se pažljivo prati cijela materija, ipak je logički i suštinski povezana. Izvještaje piše isto lice, voditelj Konzulata Ussigli (Ussigli), koji zamjenjuje konzula Peroa (Perrod), koji je otišao na službeni put sa kojeg se više nije ni vratio.³⁾ Naime, nesretnim slučajem je po-

1) Ovaj rad predstavlja nastavak članka pod naslovom: »Pokret otpora u Bosni i Hercegovini protiv austrougarske okupacije 1878. godine« (Prema izvještajima Talijanskog konzulata u Sarajevu), koji je objavljen u zborniku radova s međunarodnog naučnog skupa posvećenog stogodišnjici ustankā u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875—1878. godine, održanog na Ildži kod Sarajeva od 1—3. oktobra 1975. godine. Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knjiga XXX, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 4, Sarajevo 1977, tom I—III. Moj rad objavljen je u tomu II, strana 343—373. Opće-karakteristike kao i napomene o gradi date u tome radu odnose se i na ovaj prilog. Osim toga, u tom radu se nalaze i detaljniji podaci o talijanskim konzulima u Bosni i Hercegovini do 1878. godine.

2) Uporedi gore citirani zbornik.

3) O ovome, pored onoga što je navedeno u bilješci pod brojem 1, uporedi i moj rad: »Rapporti dei Consoli italiani a Sarajevo, come fonti per la storia della Bosnia-Erzegovina nell'Ottocento« (Izvještaji talijanskih konzulâ u Sarajevu kao izvori za istoriju Bošne i Hercegovine u devetnaestom stoljeću), u časopisu »ITAL-JUG«, rassegna mensile delle relazioni italo-jugoslave (mjesečnik o talijansko-jugoslovenskim odnosima), Rim, 1976, broj 2, str. 4—11.

ginuo u općem metežu i borbama koje su tada vođene. O tome će u ovom radu biti posebno govora. Usiljijevi izvještaji, donoseći raznovrsne podatke, posebno registriraju razne vidove otpora u Bosni i Hercegovini austrougarskoj okupaciji, počevši od otvorenog i oružanog, koji traje nekoliko mjeseci, pa do pasivnog i potajnog koji će trajati godinama.

U prvom radu o ovoj problematici objavljenom pod naslovom »Pokret otpora u Bosni i Hercegovini protiv austrougarske okupacije 1878. godine« ukazao sam na potrebu da se pri čitanju ovih izvještaja i analiziranja podataka koje donose uvijek ima na umu to da su izvještaje pisali stranci, ljudi odgojeni u krugu druge civilizacije i s različitim pogledima na aktuelne događaje. Stoga i pojedine ocjene koje daju ne moraju uvijek biti i prihvatljive danas, ali su kao dokumenat vremena neophodne za rad na istoriji onog doba, jer one su ipak slika jednog vremena u kojem su njihovi autori živjeli i radili u Bosni i Hercegovini. Nama, pak, sami podaci iz izvještaja služe za donošenje ocjena danas, za interpretaciju s današnjih naučnih kriterija, pa nam kao takvi mogu korisno poslužiti i za naše današnje potrebe, pogotovo kada se zna da je ova građa do sada bila nepoznata, a i ne korištena. Zbog toga ona sama za sebe, upravo data ovako, predstavlja novi prilog koji omogućava konfrontaciju s do sada bila nepoznata, a i ne korištena. Zbog toga ona sama za sebe, upravo gađaja u godini, koja se može smatrati po onome što je značila za kasniji tok istorije jednom od najznačajnijih u novijoj istoriji Bosne i Hercegovine. Ali i ne samo njih.

Prevodeći i obrađujući materiju iz izvještaja, grupirao sam je u nekoliko cjelina: opću problematiku, slučaj Petranović, nestanak konzula Peroa, peticije muslimana i pravoslavaca, ocjena stanja u Bosni, Rusi u Sarajevu i odlazak generala Filipovića. Jasno je da je to nemoguće posve izolirati jedno od drugoga, ali je ipak bilo potrebno radi preglednosti prikaza i najgrubljem problematiziranju podataka. Osnovni cilj ovog rada je upravo u tome da se pomoći novih podataka i ocjena omogući savremenno interpretiranje događaja koji su u mnogome određivali kasniju istoriju.

Opća problematika: Prvi izvještaj koji je Usilji poslao poslije ulaska austrougarskih trupa u Sarajevo napisan je 22. avgusta 1878. godine, a upućen je ministru vanjskih poslova Italije Kortiju (Corti), kako je to bilo uobičajeno.⁴⁾ U tom izvještaju, u njegovom prilogu, Usilji dostavlja notu koju mu je uputio Hafiz-paša, komandant turske vojske u Bosni, a odnosi se na njegov status poslije okupacije Sarajeva. Toj noti su priložene kopije dviju notâ izmijenjenih između Hafiz-paše i generala baruna Filipovića, komandanta okupacione vojske. Ove dvije note, u stvari su bile osnova za notu koju je Hafiz-paša uputio svim konzulima u Sarajevu, želeći ih upoznati s načinom na koji ga tretira Filipović.⁵⁾

⁴⁾ Svežanj izvještaja sada se nalazi u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu. To su izvještaji koje Usilji, voditelj konzulata, šalje Ministarstvu vanjskih poslova Italije, odnosno ministrima Kortiju (Corti) i Kalrodiiju (Cairolî).

Usilji — Kortiju, broj 142 — političke serije.

⁵⁾ a) Filipović, general i vrhovni komandant — Hafiz-paši, divizijskom generalu turske armije, Sarajevo, 20. avgusta 1878. godine, broj 181:

Svojevremeno, veli Usilji, kada je referirao o držanju turskih vlasti za vrijeme i poslije pobune u kojoj se zemlja iznenada našla, bez vlade, jer se takvom ne može nazvati ono što je bilo poslije 28. jula 1878. godine, pa do ulaska okupacione austrougarske vojske, dao je ocjenu i Hafiz-paša.⁶⁾ Usilji nastavlja da tome sada ima malo što dodati, izuzev da kaže još jednom da su potpuno istinite tvrdnje iznijete u tom pismu, što se tiče održavanja javnog reda, štićenja stranaca i raznih konfesija, te njegovih napora da bi se spasio život raznih funkcionera. Sve se to dobro završilo.

Već u izvještaju od 23. avgusta⁷⁾ Usilji je obavijestio o protokolarnim posjetama koje su slijedile poslije ulaska okupacione vojske u Sa-

»Ekselencijo, s obzirom na krajnje delikatan i, čak, mučan položaj u kome se Vaša Ekselencija nalazi nakon vojno-političkih događaja, vjerujem da postupam prema Vašim željama pozivajući Vas da prekosutra 22. ovog mjeseca izvolite napustiti grad Sarajevo i da se pod oružanom pratinjom uputite u Brod. U toj će tvrđavi mesta odluke koje će u vezi s Vama moja vlada donijeti.

Komandant oružane pratinje imaće čast da Vam se predstavi prekosutra u 7 sati ujutro. Izvolite primiti, gospodine generale, izraze mojeg odličnog poštovanja...«

(V. Skarić, str. 288, pogrešno prevodi »bez eskorte«).

b) Hafiz-paša, divizijski general — Filipoviću, komandantu i šefu austrougarskih trupa u Bosni, Sarajevo, 21. avgusta 1878. godine:

»Ekselencijo, primio sam Vaše pismo broj 181 od 20. avgusta 1878. Izražavajući Vašoj Ekselenciji svoje čudenje na takav postupak prema meni, moram da se potčinim sili uz sve proteste i zadržavajući pravo da se požalim svojoj vladi i da se u isto vrijeme obratim nepristrasnom sudu velikih sila. Evrope koje su bile zastupljene na velikom Berlinskom kongresu.

Moja je želja, Ekselencijo, jedino da kao funkcijer jedne sile koja je u prijateljstvu s vašom zemljom služim tamo gdje moja vlada zaželi da služim. Primite, Ekselencijo, izraze mojih uvaženih osjećanja...«

c) Hafiz-paša, divizijski general — stranim konzulima u Sarajevu, Sarajevo, 21. avgusta 1878. godine: »Gospodine konzule, imam čast da Vam pošaljem ovde priložene dvije kopije pisama izmijenjenih između njegove Ekselencije Filipovića i mene, moleći Vas da ih prenesete Vašoj poštovanoj vladi.

Kao nepristrasnom svjedoku-očevicu poznato Vam je, gospodine konzule, da sam došao u Sarajevo usred anarhije koja je sve više rasla. Mog prethodnika, Njegovu Ekselenciju Veli-pašu otjerala je s njegova komandnog mesta oružana pobuna naroda. Također Vam je poznat sav uzaludni napor koji sam učinio da se uguši narodni ustanački odnos od 27. jula 1878. godine i sva opasnost kojoj sam bio izložen. Poznata Vam je tyakoder sva moja odanost i samopožrtvovanje da bih spasao život Njegovoj Ekselenciji Mazhar-paši, Konstant-paši i njihovoj svitici, kao i život gospodina austrijskog konzula i njegove pratinje i sunarodnika. Poznato Vam je najzad, kako je ogromna neprekidna opasnost pratiла moj život i napor koji sam uložio da sačuvam dužno uvaženje konzulata velikih sila, neprekidni rad da sačuvam čast, život, dobra tolikih stranaca, kako kršćana tako i nedužnih muslimana, da sačuvam crkve od svake...«

Hvala bogu, nakon što sam postigao jedan dobar i kompletan rezultat, vidite gospodine konzule na kakav način se tretira čovjek, funkcijer Turske, od strane glavnokomandujućeg generala, armije jedne sile koja je u prijateljstvu s mojom vladom.

Obraćajući se Vašoj pravdi, gospodine konzule, molim Vas da napravite detaljan izvještaj Vašoj uvaženoj vladi o mom držanju za vrijeme mog kratkog boravka u Sarajevu. Primite, gospodine konzule izraze mog uvaženja...«

⁶⁾ Vidi izvještaj broj 139 — političke serije, od 2. avgusta 1878. Vidi moj rad n: veden pod brojem I ovih bilješki.

rajevo. Tako saznajemo da je već dan poslije ulaska vojske u Sarajevo general Filipović poslao svog adutanta da obavijesti konzule da su austrijske trupe zauzele grad, te da ih, u njegovo ime, pozdravi i obavijesti da će sačekati njihovu posjetu sutra, 21. avgusta, u podne.

Tačno u određeno vrijeme, veli Usilji, otišli smo svi u uniformama. Razgovor se kretao oko otpora na koji su naišli i koji je, kao što je Filipović potvrdio, bio veoma jak. S tim u vezi Filipović je iznio mišljenje da je Turška vlada bila u ovo umiješana.

Dana 23. avgusta, u 12 sati, došao je Filipović da uzvrati posjetu Usiljiju. U njegovoj prati bili su pukovnik Pop, načelnik štaba⁸⁾ i kapetan Milinković, kojeg je Usilji poznavao odranije, jer je dugo vremena bio ataše u Austrougarskom generalnom konzulatu u Sarajevu s titulom vicekonzula. Razgovor koji se tom prilikom vodio kretao se, kako kaže Usilji, oko novih instrukcija koje je general Filipović upravo dobio iz Beča. Prema tim instrukcijama, veli Usilji, Filipović je izjavio da ima slobodne ruke, jer poslije otpora na koji je naišao mogao je smatrati zemlju, BiH, osvojenom, a ne više kao jednostavno okupiranu.

U izvještaju od 14. septembra⁹⁾ Usilji javlja o lokalnim prilikama. On veli da je generalni konzul Austro-Ugarske Vasić oputovao u Beč, jer je pozvan da bude član vladine komisije za Bosnu i Hercegovinu koja treba da se tamo sastane. S obzirom na to da je iz Beča bio telegrafski pozvan, nije znao pojedinosti o zadatku ove komisije. No činjenica da se ona sastaje u Beču upućuje, veli Usilji, na pomisao da je to zbog toga da formulira projekat organizacije vlasti u ovim zemljama. To nije mišljenje Vasićevo. Naprotiv, on je uvjeren da će se vratiti u Sarajevo veoma brzo, da će biti postavljen na mjesto mnogo bolje nego što je pozicija službenog austrougarskog konzula u jednoj vojnički okupiranoj ili gotovo okupiranoj zemlji od sile koju je on predstavlja. Filipović misli, međutim, da će Vasić dobiti bolje mjesto od sadašnjeg, te se više neće ni vratiti u Sarajevo. Konzulat, sada, veli Usilji, vodi vice-konzul Holzinger. No o tome nijesu primili uobičajenu obavijest niti Usilji, a niti ostali konzuli.

U zakašnjenju zbog vojnih brig, nastavlja Usilji, organizacija vlasti u Sarajevu, premda provizorna, ne ide onom brzinom koja bi bila po želji svima, a naročito okupacionoj vojsci. U otprilike jednom mjesecu otkada je grad u njenim rukama, samo je jedna značajna institucija zaživjela. To je Gradska uprava, sastavljena od uvaženih građana svih vjera i zaodjenuuta mnogo važnijim nadležnostima nego što je to drugdje običaj. A među njima je glavno — naplata porezâ. U stvari, sada je njezina gotovo jedina briga ubiranje desetine koja je namijenjena za opskrbu vojske.

⁷⁾ Usilji — Kortiju, br. 143 — političke serije. Uz ovaj izvještaj ima i prilog na francuskom jeziku koji u prevodu glasi: »Poslije mnogo truda i okolišanja postigao sam od generala da ostane pri svojoj izjavi o Petranoviću, ali uprkos mojih ponovnih molbi on nije htio odobriti propusnicu. No kako sada stvari stoje, ono što sam postigao ogromno je, a on se čak pokajao što mi je to učinio. Dalje trošenje energije bilo bi beskorisno, a možda i opasno. Beskrajan užas nastavlja da vlasta u gradu.«

⁸⁾ Leonida Pop, prema »Obzoru«, Zagreb, broj 158 od 12. III 1878. godine.

⁹⁾ Usilji — Karoliju, broj 144 — političke serije.

Razlog za ovo je što za sada Glavna komanda ne raspolaže samo jednom komunikacijom, a i ona nije sigurna, da bi snabdijevali oko 150.000 vojnika. Zato je Komora prisiljena da u zemlji pronalazi sredstva za nadoknadu onoga što joj nedostaje iz uvoza. Opće je mišljenje da će šteta koju će pretrpjeti zemlja, BiH, biti nesrazmjerna koristi koju će imati vojska, budući da su tri godine neprekidnog ustanka upropastile najplodnije krajeve i potpuno osiromašile Bosnu tako da se može izračunati vrijeme na dane, a ne na mjesecce, u kojem će oskudna, do sada okupirana zemlja, moći pomoći pretjeranim potreбama, kao na primjer onim brojnim za intendaturu. To, neizmјerno napinjanje će je iscrpsti.

Suvišno je dodavati, nastavlja Usilji, da se dešava sada, kada je sezona dobra, a ceste prohodne, da hrana nedovoljno pristiže, onda je nemoguće ne predvidjeti što će se desiti kada jesenje kiše i obilni snjegeovi zimi gotovo onemoguće saobraćaj.

Treba se nadati da će još prije početka ove teške sezone biti otvoreni putevi Livno—Travnik, Mostar—Konjic, Šamac—Tuzla i možda onaj za Višegrad (granica Srbije). Na prvi se već mislilo, veli Usilji, pa je jedna ekspedicija spremna za put, dok se za druge još uvjek razmatra korisnost odašiljanja, zbog pobunjenika, onih koji pružaju otpor, koji se tamo nalaze u velikom broju. Ako se ova nada ne ostvari, položaj Sarajeva može postati grozan, a enorman porast cijena koje su već dosegle najpotrebniјe namirnice »daje već sada naslutiti«, veli Usilji, što će se desiti kasnije.

U posljednje vrijeme pojavila se još jedna poteškoća, piše Usilji, koja otežava snabdijevanje. To je stočna zaraza, bolest koja se pojavila na krupnoj stoci koja ide uz vojsku, te ne može »faliti da se ne proširi na cijelu zemlju«. Sada je nemoguće poduzeti mjere zaštite i zauštačiti dalje širenje bolesti. Ovako stanje stvari za sve je razlog za veliku zabrinutost.

O činovničkom pitanju ima nekoliko vijesti, jer je riječ o akutnim i ozbiljnim stvarima. O tome je Usilji pisao i u izvještaju od 14. septembra.¹⁰⁾

Dešava se ne rijetko, veli Usilji, da se turski činovnici obraćaju Talijskom konzulatu, a i drugim konzulatima. Oni nastoje da zainteresiraju konzulate da se zauzmu kod Vojne komande da se nešto poduzme za njihov povratak kući, u Carograd. Komanda je saglasna, ali zbog pomanjkanja tačnih podataka o njihovom stanju i položaju, pogotovo kad je riječ o imovini i porodicu, dešava se, ne rijetko, da se pomoć dodjeljuje van tačnih propisa.

Francuski konzul koji je doađen konzularnog kora, kaže Usilji, pozvao je jučer (13. IX) sve konzule i tražio da sastave jednu kolektivnu notu, koju bi uputili Filipoviću sugerirajući mu nepristrasnost u ovom pitanju i zamolivši ga ujedno da Gradskoj upravi povjeri dodjelu pomoći. Ovo stoga, jer njeni članovi bolje poznaju stanje onih koji treba da se repatriuju, te mogu pomoći dijeliti s većom pravednošću.

¹⁰⁾ Isti — istome, broj 145 — političke serije.

U ovoj stvari Usilji nije bio baš potpuno saglasan, kada je riječ o mjerama. Zato je on primijetio kolegama konzulima da je po njegovom mišljenju stvar takva da ne bi trebalo pribjegavati kolektivnoj noti, kao jednom tako službenom aktu. Jer pošto je u suštini riječ o savjetu za promjenu načina dodjele pomoći, od čega bi imali koristi ne samo turski činovnici nego i Glavna komanda, bilo bi bolje drugačije nastupiti. Pošto bi pravednija podjela pomoći bila korisna, moralno i materijalno, Usilji je smatrao da bi bilo bolje da francuski konzul za vrijeme razgovora, tokom neke posjete generalu Filipoviću, u ime svih kolega izloži, u formi polusužbenoj, neprikladnost načina podjele pomoći i predloži kako da se to ispravi.

Poslije nekih primjedbi, nastavlja Usilji, među kojima je najslabija, ali na žalost najistinitija, bila ona da su konzuli više puta sami morali priteći u pomoć turskim činovnicima, prevagnulo je Usilijevi mišljenje, jer se pokazalo da se pitanje činovnika mnogo više tiče konzula nego što bi na prvi pogled moglo izgledati. Filipović je primio sugestiju s najvećom pažnjom, te zadužio francuskog konzula da uvjeri ostale kolege da će se stvar sprovesti ubrzo.

Iz izvještaja, od 6. oktobra 1878. godine¹¹⁾ saznajemo da se zauzimanjem Livna, Višegrada, Zvornika, Konjica i drugih manjih, utvrđenih lokaliteta, može kazati već tada, znači 6. oktobra tek, da je izvršena okupacija Bosne od strane austrougarskih trupa. Usilji kaže da se zato već misli na otpust rezerve.

Isto tako se nadaju da će uskoro biti uspostavljene veze s Hercegovinom, koje su od prošlog jula prekinute. Sada je put potpuno slobodan od pobunjeničkih trupa, a upućen je jedan jaki odred vojske sa zadatkom da se rasporede na brdskim prelazima.

Okupacija Novog Pazara i ostalog dijela zemlje, osim Sjenice, kaže Usilji, izgleda da je za ovu godinu odložena. Hapšenje, pak, Hadži-Loja i drugih pobunjenika, vjeruje se, razoružće otpor Muslimana.

Vojne operacije se mogu smatrati završenim, kaže Usilji, pa se nuda da će to sada omogućiti da se organizira civilna uprava. Ovo će, po Usilijevom mišljenju doprinijeti da se u zemlji povrati mir »za kojim ima potrebu«, poslije dva i po mjeseca uništavajućeg rata i općeg zastoja poslova.

O razgovoru koji se vodio u Talijanskom konzulatu, za vrijeme svečanog ručka koji je priredio Usilji, voditelj konzulata je obavijestio svoje ministarstvo 18. oktobra.¹²⁾ Tu su bili pored Filipovića još general Kopfinger, kapetan grof Sizzo-Belleghi s ostalim oficirima i članovima konzularnog kora. Među ostalim tada je bilo riječi i o slučaju Petranović, što prikazujemo na drugom mjestu ovog rada. No tada je, pri dobroj raspoloženju, neko potaknuo i pitanje velike oskudice u zemlji, koja je nastala kao posljedica prisustva brojnih trupa. General Filipović je tada pokazao želju da makar nešto pomogne u toj situaciji. Jedna gospoda, s onim dobrim srcem koje je odlika njenog pola, kaže Usilji, u toku raz-

¹¹⁾ Isti — istome, broj 148 — političke serije.

¹²⁾ Isti — istome, broj 149 — političke serije.

govora ukazala je na potrebu sažaljevanja nad sudbinom udovica onih Muslimana, koji su pali za vrijeme pobune, a čije kuće su uzete za vojne potrebe. Zato su se te jadne žene doslovce našle bez kruha i krova nad glavom. Filipović se tada saglasio s potrebom ublažavanja bijede ovih jadnih žena i predložio da se nešto bar učini priređivanjem dobrotvornih koncerata. Zato je ponudio i sudjelovanje vojne muzike. Usilji je zahvalio Filipoviću što se bar nešto učinilo na tom prijatnom sastanku kod njega u Konzulatu, to jest da od njega bude neke koristi za zemlju.

Usilji je smatrao da je ovaj ručak trebalo da pripremi kako ne bi zaostao za drugim kolegama, bez obzira na poteškoće i neimaštinu uvjetovanu posljednjim događajima. Jer ovaj ručak, sam po sebi, predstavlja pobjednički odgovor onim listovima koji su iskazivali da su odnosi između Talijanskog konzulata i Vojne komande manje nego srdačni.

Na ovom prijemu, i to piše Usilji, Kopfinger je nosio znakove komendatora svetih Mauricija i Lazara, a grof Sizzo-Belleghi, Trentinac, prvi ordonans oficir generala Filipovića one oficira talijanske krune. Vojnici, znači ostali oficiri, su bili u svečanim odorama, a ostali u crnim.

O odještu u Sarajevu atentata na kralja Italije Umberta I¹³⁾ Usilji je obavijestio u izveštaju od 25. novembra 1878. godine.¹⁴⁾ Tim povodom Usilji je primio neke izraze simpatija za kralja Italije i izraze sreće da nije smrtno stradao, pa o tome pojedinačno piše.

Prvo mu je učinio posjetu general Filipović u pratnji prvog ordonansa grofa Sizze-Belegi. Zatim je to učinio vojvoda od Virtemberga. Zatim su to učinili: cio konzularni kor, katolički kler, te predstavnici teutonskih vitezova. Svi su došli, kaže Usilji, lično da izraze svoje bolno iznenadenje i ujedno zadovoljstvo što taj tužan događaj nije imao žalosne posljedice, kao što se moglo očekivati.

Pravoslavna crkvena opština, u nemogućnosti da to kolektivno učini, javlja Usilji, ovlastila je svog šefa arhimandrita Savu Kosanovića da izrazi iste osjećaje. Kosanović je to učinio posebnim pismom kojeg je Usilji u prevodu dostavio.¹⁵⁾

¹³⁾ Umberto I, kralj Italije (Torino 1844 — Monza 1900) sin Vitorija Emanuele II. Stupio na prijesto 9. I 1878. godine. Atentat 17. XI 1878. godine izvršio anarhista Passanante. Ubijen u Monci 29. VII 1900. Dizionario Enciclopedico Italiano, XII, TAU-Z.

¹⁴⁾ Usilji — Kairoliju, broj 155 — političke serije.

¹⁵⁾ Kosanovićevo pismo prevedeno s talijanskog glasi: »Imam čast da izrazim sa svoje strane i strane mojeg naroda živo žaljenje za slučaj koji se desio zbog gnusnog atentata izvršenog protiv Njegove visosti Umberta I pred nekoliko dana.

Žalostan događaj mi smo osjetili i zahvaljujemo Svemučem Bogu, protektoru Italije, jer je pokazao svoju najveću dobrotu prema svom talijanskom narodu, sačuvavši mu najdražeg Suverena, koji zajedno sa svojim narodom pokazuje najplemenitije sklonosti za slobodu svih naroda Balkana.

Molimo Vas mnogo poštovani gospodine konzule da budete tumač ovih naših iskrenih izraza kod Vaše Vlade i ujedno molimo da nas ispričate, ako mi zbog slabosti ne bude moguće da Vam učinim ličnu posjetu.

Sretan sam da Vam ponudim osiguranje mojeg posebnog poštovanja. Sava K. Kosanović, arhimandrit sarajevski, predsjednik skupštine katehetata i propovjednik.«

Kada je, pak, Usilji dobio telegram ministra Kairolija (Cairoli)¹⁶⁾, koji je došao kao odgovor na dva koja je Usilji uputio obavijestivši o posjetama Konzulatu u Sarajevu i iskazanim izrazima simpatija, Usilji je svima pojedinačno uzvratio posjetu i zahvalio se na izrazima simpatija. Svi su ovu priliku iskoristili, kaže Usilji, da mu ponovno pokažu najviše poštovanje i naklonost prema Preuzvišenom suverenu i ministru Kairoliju, pošto je on s velikim žrtvama za sebe uspio da sačuva Italiji dragocjen kraljev život.

SLUČAJ PETRANOVIĆ

Ime Steva Petranovića, učitelja i nacionalnog agitatora, te tumača (dragomana) Talijanskog konzulata u Sarajevu nije nepoznato u literaturi. Njegova djelatnost u Bosni i Hercegovini, dosta razgranata na planu nacionalnog rada, privlačila je pažnju istraživača. Ovdje je interes za njega, prije svega, vezan za njegovo učešće u događajima 1878. godine, kada je djelovao kao jedan od onih koji se žestoko zalagao za pružanje otpora u Bosni i Hercegovini austrougarskoj okupaciji. Izvještaji donose dosta novih pojedinosti koje su, kao i druge, značajne za sagledavanje tih važnih događaja u novom svjetlu, cjelevitije. Ali i uloge Petranovića u njima.

U radu *Bosanski ustakan 1875—1878*¹⁷⁾ Vaso Ćubrilović na više mješta spominje Steva Petranovića. On se javlja već do 1878. godine u kolu srpskih nacionalnih agitatora i tajnih agenata Ilike Garašanina, pa kao takav je i član Glavnog odbora u Sarajevu koji je pokrivao rad na teritoriju Bosne i Hercegovine.¹⁸⁾ Spominje se da je u tom poslu pomagao i Čezare Durando (Cesare Durando), talijanski konzul u Sarajevu.¹⁹⁾ Za nas je, ipak, ovdje važno učešće Petranovića 1878. godine u »sarajevskim nemirima«, kako ih Ćubrilović naziva. Petranović je 2. avgusta 1878. godine, kada se pred Konakom u Sarajevu sakupila kršćanska legija, sastavljena većinom od Srba, održao govor. Naime, prilikom osvješćenja njene zastave Petranović je oštro govorio protiv Austrije.²⁰⁾ Isto tako njemu je neki Stanko Skulić slao pisma i proglašene kojima se narod pozivao na jači otpor okupaciji. A ovo je dovelo do sukoba između Austrijskog i Talijanskog konzulata.²¹⁾ Na osnovu Usljijevih izvještaja u prilici smo da detaljnije osvi-

¹⁶⁾ Benedetto Cairoli (Kairoli), rođen u Paviji 1825, umro u Napulju 1889. Političar i patriota. Naslijedio A. Depretisa na položaju predsjednika vlade 23. III 1878. godine, ne mijenjajući politiku. Ranjen 17. XI 1878. od anarhistice Passanante dok je pratilo u Napulju kralja Umberta I. Podnio ostavku 19. XII 1878. godine. Dizionario Encyclopedico Italiano, II, BACCE-CAS.

¹⁷⁾ Izašla u Beogradu 1930. Srpska kraljevska akademija, posebna izdanja, knjiga LXXXIII, Društveni i istorijski spisi, knjiga 35.

¹⁸⁾ Isto, str. 16 i 220. Članovi tog Odbora bili su još Sava Kosanović, kasniji bosanski mitropolit, pop Petar Popović, učitelj Filip Špadijer, te dva sarajevska trgovca.

¹⁹⁾ Isto, str. 16. O Čezare Durandu vidi moje rade navedene pod bilješkom 1 i 3.

²⁰⁾ V. Ćubrilović, n. d., str. 223, 352.

²¹⁾ Isto, str. 370 i 377.

jetlimo Petranovićevu djelovanju 1878. godine, te implikacije njegovih postupaka na odnose između Italije i Austro-Ugarske, kao i njegov odlazak iz Sarajeva.

Izvještajem od 13. avgusta²²⁾ Usilji povjerljivo obavještava da je, iako s najvećom neprijatnošću, ipak morao nešto poduzeti protiv Petranovića, kako Konzulat ne bi upao u poteškoće zbog patriotskih egzaltacija dragomana Petranovića, izražavanih uprkos Usiljevih savjeta da to ne radi. Petranovićevi govorili, veli Usilji, koje je javno držao bili su daleko od obilježja umjerenosti i nepristrasnosti ocjena. Po Usiljevom mišljenju, opreznost i dužnost nalagali su Petranoviću da čuva dobre odnose sa svima. To je neophodno u svakoj prilici, a iznad svega u teškim momentima koji prolaze sada, u kojima postojanje protivnih partija i interesa traži od konzularnih službenika i njima podređenih osoba da budu još oprezniji, kako njihovo ponašanje ne bi moglo biti sa sumnjom tumačeno.

O Petranovićevim javnim nagovaranjima na otpor do kraja protiv austrijske okupacije, što je bilo inspirirano patriotizmom kojemu ovdje nije mjesto, »Usilji nije htio da raspravlja«, smatrajući da on nije za to ni pozvan. Ali pošto je Petranovićev ponašanje moglo dati povoda da se u javnosti pomisli da se njegove lične aspiracije uzmu kao aspiracije Talijanskog konzulata, on je smatrao da je potrebno da upozna ministra Kortija s jednim Petranovićevim javnim, nečuvenim činom, koji je mogao imati svakojako značenje i tumačenje. Naime, jedan dan, kada su mnogi građani pravoslavci iz Sarajeva odlazili na bojište, njihov odlazak slavila je stranka otpora (»partito della resistenza«) austrijskoj okupaciji. Oni su ih pratili sve do izvan grada s vojnom muzikom, zastavama, pucnjavom, pjesmama itd. Petranović je bio toliko slobodan, veli Usilji, da je učestvovao u ovoj demonstraciji, priključivši se povorci obučen u obilježja njegove službe tj. s kapom opšivenom širitom i ukrašenom savojskim krstom. Svi konzuli koji su ga vidjeli odmah su obavijestili Usiliju o tom događaju, ne krijući iznenađenje koje je u njima izazvalo Petranovićev ponašanje. Neki od njih su, čak, sumnjali da to služi kao pandan mitinzima koji su održavani u nekim mjestima Italije sa ciljem provociranja jednog aneksionističkog pokreta za priključenje Italiji nekih austrijskih provicija.²³⁾ Smatrao sam da je dobro, veli Usilji, da ne ističem ovu sumnju izuzev na šaljiv način, da bih na taj način pokazao koliko je ona apsurdna. No Usilji je shvatio da će od tog momenta nadalje svaki Petranovićev akt, ako ga bude, biti još više nego ranije špijuniran, prepričavan, komentiran, te da će odgovornost za to pasti na Usiliju i na Konzulat, koji on momentano vodi. Da bi to razriješio, Usilji je savjetovao Petranoviću da podnese ostavku.

Govoreći dalje o tome, Usilji se poziva na jedan svoj raniji izvještaj²⁴⁾ iz kojeg se jasno vidi da mu se ne može pripisati netrpeljivost prema Petranoviću, a još manje hir da vrši promjene u uredu kojega samo privremeno vodi i slučajno stoji na čelu. Usilji vjeruje da se rješenje koje je poduzeo

²²⁾ Usilji — Kortiju, najvjerovatnije broj 83 — opće serije, personalni.

²³⁾ Riječ je o oblasti Trento.

²⁴⁾ Usilji — Kortiju, broj 81 — opće serije, personalni.

samo u interesu ugleda Konzulata ne može nikako tumačiti kao pomanjkanje obzira prema njegovom šefu, Perou, koji se već dugo vremena nalazi u Bosni i treba da ponovno preuzme ured čim se vrati. Ali pošto Peroov dolazak, bolje reći povratak, nije mogao biti prije nego što austrijska vojska uđe u Sarajevo, Usilji je smatrao da mora nešto da poduzme, jer rješenje koje je tada poduzeo protiv Petranovića bilo bi kasnije već zakanjelo.

Iz povjerljivog izvještaja od 25. avgusta²⁵⁾ proizilazi da je Usilji onaj dan kada je učinio službenu posjetu generalu Filipoviću (21. avgusta) s njim razgovarao i o slučaju Petranović. Naime, kada je Usilji htio da se oprosti poslije završene posjete, Filipović ga je zadržao i dugo mu govorio o bivšem dragomanu Talijanskog konzulata u Sarajevu. Filipović je rekao da je obaviješten o svemu što se Petranovića tiče, a po izjavama samih pravoslavaca, proizilazi da se oni osjećaju kompromitirani njegovim političkim rovarenjem protiv austrijske okupacije. Iz toga proizilazi, prema Filipoviću, da je Petranović veoma opasan čovjek, pa je stoga odlučio da mu se sudi. Zato se interesirao kod Usiljija da li je on još uvijek u službi u Talijanskom konzulatu. Usilji je odgovorio, kada je riječ o Petranovićevoj krivici, da se veoma pretjeruje, jer se protiv njega ne može iznijeti ništa više nego »nepromišljenost i neumjerenost u izražavanju«. Stoga ga je Konzulat, da bi ga kaznio za to, otpustio iz službe. No i dalje ostaje talijanski štićenik. Filipović se tome začudio, kako Petranović kao Dalmatinac može uživati talijansko štićeništvo. Na to je Usilji odgovorio da stvari ne treba procjenjivati sada, u sadašnjem momentu, jer je Petranović već pred petnaest godina²⁶⁾ bio primljen u službu na osnovu službenih dokumenata koji pokazuju da je izgubio austrijsko državljanstvo. Kada stvari tako stoje, rekao je Filipović, ja ne želim dirati talijansku zastavu. Samo je zamolio Usiljija da ga udalji iz Bosne. Usilji je odgovorio, što se njega tiče, da nema poteškoća. Čak je zahvalio Filipoviću na njegovom dobrom raspoloženju. Međutim, kako on nije šef Konzulata nego samo privremeni voditelj, te u očekivanju da se konzul Però povrati sa puta, moli da sačeka 4—5 dana, da se vidi da li će se vitez Però vratiti. Ako se pak Però ne vратi, onda će Usilji preuzeti odgovornost za odluku. Filipović se time zadovoljio, pa je razgovor među njima bio završen. Ipak se stvar nije na tome završila.

Nešto kasnije Usilji je pozvao Petranovića i stavio mu do znanja da bi u njegovom interesu bilo korisno da se što prije udalji, jer bi se dobro raspoloženje generala Filipovića moglo, pod pritiskom novih uvijek mogućih prijava, promijeniti budući da ga i sami prijatelji optužuju. Zato bi bilo korisno da otpušte, premda je Usilji vjerovao u njegovu potpunu nevinost u odnosu na optužbe koje su mu upućene. Na osnovu ovoga razgovora, ne čekajući da prođe vrijeme od 4—5 dana, koliko mu je Filipović

²⁵⁾ Isti — istome, broj 84 — opće serije, personalni.

²⁶⁾ Petranović je došao u Bosnu 1863. godine. Prvo je bio učitelj u Tešnju, a zatim u Sarajevu gdje je radio i kao tumač u Talijanskom konzulatu. Više o njemu viditi: Dimitrije-Mita Klčić, *Spomenica Steve Petranovića — nacionalnog borca 1835—1913*, Novi Sad 1937.

dao, Usilji je smatrao da bi bilo dobro da jednim pismom odmah obavijesti Filipovića da će njegova želja, o tome da Petranović napusti Bosnu, biti odmah ispunjena. Usilji je smatrao da će na taj način najbolje odgovoriti »na ljubaznost i iskrenost« koju je Filipović pokazao. U pismu koje je Usilji uputio generalu Filipoviću tražio je sastanak radi dogovora o reguliranju pojedinosti u slučaju Petranović.

Cio dan Usilji nije primio nikakav odgovor. Oko dva sata poslije podne jedan žandarmerijski kaplar ušao je u Konzulat, tražeći Petranovićevu adresu. U ruci je nosio jedan papir, koji je Usiljiju izgledao kao analog za hapšenje. Usilji je odgovorio da u Sarajevu ulice nemaju naziv, a ni kuće nijesu numerirane, pa mu je stoga nemoguće dati adresu. Osim toga, da je donoseći naređenje u Konzulat napravio grešku, jer običaji zemlje ne dozvoljavaju ulaz naoružanim vojnicima u konzularne uredе, izuzev tačno naznačenih slučajeva. Usilji je pozvao kaplara da s njim ode u vladinu palaču i nesporazum će biti razjašnjen. Usilji je računao na svoj raniji dogovor s generalom Filipovićem. Kada je stigao u vladinu palaču, ipak nije mogao da razgovara s generalom Filipovićem, koji je bio veoma zauzet. Razgovarao je pukovnikom Popom, načelnikom štaba, kojega je upoznao sa sadržajem razgovora s Filipovićem. Pop je odgovorio da za to nije znao, ali s obzirom na to da je u tom slučaju bila data Filipovićeva riječ, »s neprijatnošću je suspendovao naređenje za hapšenje Petranovića«.

Sutradan, 22. avgusta, Usilji je primio u posjetu kapetana Milinkovića, koji mu je rekao da je Filipoviću jako žao što ga nije mogao primiti jučer, te da će ga obavijestiti čim bude mogao. Usilji je na to kazao, da stoji na raspolaganju Filipoviću kada bude htio. No, da ne bi bio odgovoran za eventualno zakašnjenje u izvršenju Filipovićeve želje, koju je smatrao opravdanom, Usilji mu je ponovo napisao pismo. U idaljem razgovoru s Usiljijem Milinković je dodao da su dokazi protiv Petranovića porasli posljednjih dana, te da bi bilo neopravdano, dok se manje krivim sudi, da se Petranoviću dozvoli da se spasi. A osim toga neće ni biti suđen za ono što je radio, dok je bio u Talijanskom konzulatu kao dragoman, jer je za njegovu osudu dovoljno samo ono što je učinio poslije otpuštanja iz službe. Na te riječi, koje su ciljale, prema Usiljijevoj ocjeni, na to da pokažu da u aktima Petranovića ni Talijanski konzulat nije bio čist, Usilji je energično protestirao. Usilji je dodao da je takva sumnja neosnovana, navodeći da je on Petranovića otpustio na vlastitu požedu, a zbog nekorektnog ponašanja, i to u momentu dok se šef Konzulata nalazio na putovanju. Taj Usiljijev akt mogao se upravo tumačiti kao zloupotreba vlasti, pošto to nije bilo neophodno. Usilji je insistirao na tome, ukoliko se proces protiv Petranovića pokrene, da traži da se na njemu raspravlja o svim Petranovićevim radnjama i postupcima, a ne samo jednom njihovom dijelu. Usilji je smatrao da bi se na taj način još više osvijetlilo, ako je to moguće, lojalno ponašanje Talijanskog konzulata u Sarajevu. No imajući Filipovićevu riječ da će se Petranoviću dozvoliti da se udalji iz Bosne, više je volio držati se nje, pouzdavajući se da će ta riječ biti poštovana.

Sutradan Filipović je pozvao Usiljija da dođe do njega. Pitao ga je koje su to pojedinosti i detalji koje bi trebalo regulirati i za koje je Usilji tražio razgovor. Usilji je tražio da mu izda jedno pismo za slobodan prolaz Petranoviću. Filipović se tome usprotivio, navodeći da se tome opiru naredjenja koja je imao. Ipak, pošto je već dao svoju riječ da se dopusti Petranoviću da se skloni, on se toga i držao. Ali pošto su protekla četiri dana, koja je Usilji tražio, sutra će Petranovića zatvoriti. Tom prilikom primijetio je da bi još jedan dan za koji su se dogovorili bio više nego nekoristan, jer su svi putevi nadzirani i Petranoviću prijeće da ih prođe bez pasoša. Iz Filipovićeva odgovora Usilji je vidiо da bi bilo nekorisno insistirati, a pogotovo kada je na kraju razgovora Filipović izvadio sat i naznačio mu vrijeme (bilo je 9,30 sati prije podne) i rekao da će sutra u to vrijeme dati nalog za hapšenje Petranovića, ako ga bude mogao naći. Nekoliko sati poslije ovoga razgovora Filipović je došao da mu uzvratiti službenu posjetu. Usilji nije smatrao indiskretnim da ga pita bi li bar potpisao pasoš koji bi Petranoviću izdao Usilji, s obzirom na to da je upravo Filipović za vrijeme prve službene posjete koju je Usiljiju učinio prvi otpočeo razgovor o Petranoviću. Filipović se izvinuo rekavši da to ne može učiniti, jer bi time izgubio svoj položaj, s obzirom na veoma oštra naredjenja koja ima i koja mora rigorozno izvršiti protiv svih političkih rovarenja koja su stajala mnoge živote. Dodao je da se samo držao riječi, pa je stoga pustio da sve ide svojim tokom, zbog čega žali.

Usilji se pobrinuo što je bolje mogao, kako sam kaže, da udalji Petranovića. Kasnije je saznao da je on uspio da pređe granicu bez teškoća.

Izvještavajući ministra Kortija o ovom događaju i slučaju, Usilji podvlači da je naveo samo činjenice bez želje da dodaje bilo što drugo. Uz izvještaj je priložio jednu, talijansku pisanu, Filipovićevu proklamaciju, iz koje se vidi da su na snazi najrigoroznija naredjenja i njihova primjena.²⁷⁾ Ujedno je na taj način želio da podsjeti na Filipovićevu izjavu o kojoj je izvjestio u svom izvještaju broj 143.²⁸⁾ Sve će ovo, dodaje Usilji, pomoći da se shvati kako nije mogao ništa više učiniti u slučaju Pe-

²⁷⁾ Tekst u prevodu glasi: »Komandant austrijskog ekspedicisionog korpusa odlučio se, zbog pokolja husara kod Maglaja, da proveđe rigorozne mjere uvodeći prijeki sud na cijelom već okupiranom teritoriju Bosne. Evo teksta proklamacije, koji, kao primjer, nije bez interesa. Agresija je izvršena na moje trupe: nekoliko oficira i vojnici izgubili su život. Stoga, a na osnovu ovlaštenja koje mi je dalo Njegovo Veličanstvo car Austrije, kralj Ugarske itd. itd., a na osnovu paragrafa 3 i 4 ministarskog reskripta od 31. decembra 1873. godine, objavljem uvođenje prijekog suda na cijelom teritoriju koji su okupirale carske i kraljevske trupe.

Prijeki sud kazniće: 1. svaki napad na vojsku, kao otpor i sukriju u suprotstavljanju izvršenju vojnih dužnosti, špijunažu, sporazumijevanje sa neprijateljem ili bilo kojim drugim koji ima neprijateljske namjere prema carsko-kraljevskim trupama. 2. Ubistvo. 3. Otimačine. 4. Požare. 5. Bune i ustanke.

Ko skrivi takav zločin biće priveden pred vojni sud i odmah kažnen nemilice i bez oprštanja.

Ovo se stavlja do znanja svim stanovnicima Bosne bez razlike vjere i narodnosti. Vrhovni komandant 13-og korpusa — Filipović.«

²⁸⁾ Usilji — Kortiju, izvještaj od 23. VIII 1878. godine.

tranović, izuzev humanosti i dužnosti koja mu je nalagala u svom slučaju. U isto vrijeme sačuvao je jedno pametno vladanje, za koje se nada da će ga ministar Korti tako i ocijeniti.

I u izvještaju od 2. septembra²⁹⁾ ponovo se govori o slučaju Petranović. Tek jučer, znači 1. septembra, Usilji je primio pismo od Kortija od 14. avgusta 1878. godine³⁰⁾, zajedno s mnogim pismima i novinama. Sve je to ležalo na pošti u Brodu oko šest sedmica, jer su za to vrijeme komunikacije, zbog rata, bile prekinute. Usiliju je bilo teško da Kortiju izrazi to s kolikim je zadovoljstvom vidio, da je, i pored izolacije i apsolutnog pomanjkanja veza, uspio da pretekne instrukcije koje mu je Korti uputio telegramom. A iz jednog drugog izvještaja kojeg je Usilji uputio Kortiju (br. 83-personalni) Korti je mogao vidjeti da je Usilji otpustio Petranovića čije je vladanje počinjalo da izaziva neprilike od kojih su mogle nastati veoma teške posljedice za Konzulat, a možda i dobre međunarodne veze, kaže Usilji. Sve ovo, znači i instrukcije koje je dobio od Kortija, smirivalo je Usilija od straha da bi mu se možda moglo impunitirati da je zloupotrijebio vlast za vrijeme vođenja Konzulata, dok je rukovodilac konzulata bio na putu i čekao da se vrati da bi ponovo njime upravlja. Pozicija voditelja u kojoj je Usilji bio, sama po sebi teška, bila je prema njemu, otežana još teškim prilikama kroz koje je prošla Bosna, iako mu je davana, generalno uzevši, pravo da izvrši tu promjenu, ujedno mu je nalagala i najveću rezervu kako ne bi stavio konzula Peroa, po povratku, a o čijoj se strašnoj nesreći tada još nije znalo, pred svršenim čin koji mu se možda ne bi svidio. Ipak, potreba da se hitno zaštiti od nepromišljenosti, patriotskih pretjerivanja i bezobzirnosti Petranovićeve jezika, postala je neodložna. Usilji je bio zadovoljan što je izgovor za smjenjivanje imao u Petranovićevom učešću na javnoj manifestaciji, što ni Petranović nije mogao negirati. A pogotovo što je manifestacija bila vezana za svečani ispraćaj pravoslavnih dobrovoljaca koji su odlazili na bojište. O tome je Usilji već ranije obavijestio.

Zanimljiv je i izvještaj od 6. oktobra.³¹⁾ Njime Usilji potvrđuje prijem neke pošte i ujedno zahvaljuje Kortiju na tome što je odočrio sve ono što je Usilji poduzeo u slučaju Steva Petranovića. Ta podrška od Kortija bila mu je utoliko draža, kaže, jer je zbog Petranovićeve slučaja bio jako uznemiren, zbog poteškoća kako da pomiri ugled Konzulata i omogući održavanje dobrih veza sa lokalnom vladom. Da nije uspio u pomirenju, koje mu je i Korti naknadno odočrio, jedna stvar bi nesumnjivo morala trpjeti.

Otpuštanjem Petranovića još prije ulaska austrijskih trupa u Sarajevo, Konzulat je mogao dati jasan dokaz nepristrasnosti koju mu je i Korti preporučivao da pokazuje u svakoj prilici. Upravo tome treba prislati, veli Usilji, poštovanje generala Filipovića, glavnog komandanta, čiji dokaz imaju svaki dan. To se vidi i po nalogu koji je Filipović izdao za vođenje istrage o ubistvu konzula Peroa.

²⁹⁾ Isti — istome, broj 85 — opće serije, personalni.

³⁰⁾ Korti — Usiliju, broj 816 — personalni.

³¹⁾ Usilji — Kortiju, broj 146 — političke serije.

Osvrćući se na pojedinosti vezane za ručak koji je priredio u Konzulatu 17. oktobra, o čemu je ranije već bilo govoreno kada je navedeno i ko je sve učestvovao, Usilji se osvrnuo i na slučaj Petranović. Usilji kaže da su za vrijeme ručka i poslije Filipović i njegova pratnja bili odlično raspoloženi, pa su izmijenjane i zdravice. U jednoj koja je bila namijenjena Usiljiju Filipović je poželio da Talijanska vlada brzo razmisli o popunjavanju upražnjenog mesta konzula, nastalog zbog smrti Peroa, te da za to mjesto predviđi osobu koja je znala da na zgodan način sačuva dobre međunarodne odnose u momentima u kojima nije bilo lako za njih. Usilji je smatrao, kako sam piše, da na tu zdravicu treba da odgovori, rekavši da nije dostojan za mjesto koje će novi uslovi u zemlji brzo napraviti veoma značajnim. Samom, pak, Filipoviću je pripisao u zaslugu što su se p i t a n j a (podvučeno u originalu) koja su prijetila da poremete dobre odnose, razbila kao magla od vjetara. Riječi Filipovića i svoje Usilji nije donosio, kako sam kaže, zbog nekog izliva nekorisne taštine, nego zbog toga što je s njima Filipović napravio providnu aluziju na Petranovićev slučaj koji se sretno završio na obostrano zadovoljstvo. Pošto je Korti već iz šifriranog teleograma od 10. septembra vidišo kako se cito slučaj završio, Usilji u svom izvještaju nije krio zadovoljstvo zbog izjave koju je Filipović dao pred mnogim svjedocima, uzvanicima. A Filipović je, kaže Usilji, osoba koju ne bije glas zbog velike otvorenosti. Time je slučaj Petranović bio okončan i u ovoj prepisci.

NESTANAK TALIJANSKOG KONZULA LUIDI PERÒA (LUIGGI PERROD)

Iz ranijeg izlaganja je vidljivo da je u burnim događajima 1878. godine izgubio život i talijanski konzul u Sarajevu Luidi Però. On je očito bio žrtva nesporazuma. O ovom zanimljivom slučaju ima četiri izvještaja na osnovu kojih se može rekonstruirati kako je Però završio.

Tako u izvještaju od 10. septembra 1878. godine³²⁾ Usilji izvještava o istrazi koja se vodi. Ovim, u stvari, on potvrđuje slanje raznih nešifriranih telegrama, kao i dva šifrirana, koja je uputio putem Ambasade u Beču koja je jedini kanal, kako on navodi, preko kojega je moguće, s obzirom na poteškoće, da prođe šifrirana prepiska.

U tim svojim telegramima Usilji je dao sažet prikaz mjera koje je poduzela austrijska vlast i ukazao na revnost kojom je ona u Bosni započela istragu o strašnoj činjenici ubistva konzula Peròa. Ujedno je oba-

³²⁾ Isti — istome, broj 87 — opće serije, personalni. Uz ovaj izvještaj dodat je jedan šifrirani dio koji glasi:

»U više razgovora s generalom Filipovićem o istrazi Però primjećivao sam da se uporno nastoji stvoriti uvjerenje da je razlog ubistvu bila kradja. Ova tendencija da se u ovom slučaju otkloni svaki politički karakter, nema li razlog da spriječi javno mnenje da vidi u Peròu nevinu žrtvu mržnje prema Austrijancima i da time skine svaku moralnu odgovornost, ili da omogući prigovor za traženje odštete

Moguće je da nijedna hipoteza nije tačna, ali smatram svojom dužnošću da ih podvrgavam ocjeni Vaše Ekselencije.«

vijestio o nekim pojedinostima i dotada potvrđenim pretpostavkama. One dozvoljavaju, kako Usilji kaže, da se gotovo, s punom sigurnošću može zaključiti da je svaka nada da čin nije imao onako tragičan završetak potpuno fantastična i treba je odbaciti. Toliko je dokaza koji su već sa svih strana stigli.

I pored poduzetih veoma energičnih mjera, piše Usilji, sa ciljem da zločin ne ostane nekažnen, brojne poteškoće se tome isprečuju. Tako istraga nije mogla biti još brže vođena, mada sadašnja žurba, nastavlja Usilji, uistinu ostavlja malo da se može očekivati.

Usilji kaže da sada priča o detaljima s puno više reda, nego što je to bilo moguće u telegramima, o tome što je do sada austrijska vlast učinila u slučaju Però i što još namjerava da učini.

Oobjavljen je vladin dekret u službenim novinama. Isto tako telal je, kako je to uobičajeno, oglasio to po svim ulicama. On je pozivao sve građane, koji bilo što znaju o ovome slučaju, da se javе i to kažu istražnom sudiji. U isto vrijeme, kaže Usilji, izdata su najstrožija naređenja vojnim i građanskim vlastima svih onih mjeseta gdje je bilo moguće da je prošao Però. Naređena je najdetaljnija istraga kako bi se prikupile vijesti o njemu. Odmah prvih dana, čim je obavijest o zločinu došla do Usiljija, prema tome i do vlasti, nije se još moglo utvrditi da li je ubistvo bilo zaista izvršeno, jer nije bilo vijesti izuzev neobjašnjivog Peròovog iščeznuća.

Na žalost vijesti koje su se u tom slučaju mogle pribaviti bile su jednoglasne u tvrdnji da je ubistvo zaista bilo i izvršeno. Shodno tome jedan vojni sudac bio je upućen u Žepče sa zadatkom da nastavi istragu na mjestu zločina.

Prema vijestima još uvjek sumarnim koje je vojni sudac već saopćio Vojnoj komandi, prema Usiljiju, rezultira slijedeće:

Vitez Però koji se na jednom, još uvjek nepoznatom mjestu svog putovanja priključio jednom Austrijancu po imenu Lehneru (Lechner), koji je išao za Sarajevo zbog trgovачkih poslova, proveo je noć zajedno s njim, drži se 31. jula, u mjestu Paklenica. Odatle su zajedno nastavili putovanje prema Žepču i dalje. Neki Omer-beg iz Travnika, jedan od vođa pobunjenika, koji ih je vidio u hanu gdje su prenoćili, prošao ih je, stigavši u slijedeći han gdje je pretpostavljao da će se oni zaustaviti. O njihovom skorom prolazu obavijestio je neke osobe koje su tu bile, rekovši da su ovi putnici dva Švaba (»Schvab«) i da nose puno novaca. Predložio je da ih ubiju kada dodu te da podijele pljen. Riječ Schvab, objašnjava Usilji, označava Austrijanca, a ponekad se upotrebljava da označi bilo kojeg stranca. Ovdje se pak drži da je upotrijebljena u njenom pravom značenju, te da je Omer-beg, čuvši kako Però i Lehner međusobno govore njemački, uzeo da su oni dva austrijski agenti ili pak snabdjevači oružjem, ali u svakom od dva slučaja nosioci velikih svota novaca.

Izgleda, dalje nastavlja Usilji, da je gnusan prijedlog Omer-bega prihvaćen, te kada su stigla kola u kojima su putovala ova dva nesretnika, skočili su na njih, ubili kočijaša i Però, koji je po svemu sudeći zaklan.

Lehner je uspio da pobegne. Preplivao je rijeku Bosnu, te se za kratko vrijeme sklonio u neki kućerak, gdje je i proveo noć.

Sutradan ujutro platio je gostoprimestvo jednom novčanicom u zlatu. No ubrzo su počeli da ga slijede i ubili ga malo dalje od kućerka. Leš Perđa bio je bačen u rijeku Bosnu, pa ga je struja odnijela pod jedan most, gdje je viđen 2. avgusta 1878. Neke austrijske oficire upozorili su seljaci iz okolice na leš koji je bio u rijeci, govoreći da je to sigurno neka uvažena osoba. Oficiri misleći da su to samo pretjerivanja, te smatrajući da se ne radi o tome nego o nekom vojniku koji je iz potaje ubijen, odbili su da vide leš. Ne zna se još uvijek da li je kasnije bio sahranjen ili je, pak, ponovno zahvaćen strujom ponijet dalje.

Trojica pomagača Omer-begovih, kaže Usilji, već su uhapšena i govori se da su to zaptije. Sklon sam radije misliti, kaže Usilji, da se radi o deserterima iz zaptijskog reda ili iz vojske, jer imaju gotovo iste uniforme. Omer-beg nije mogao biti uhapšen, jer ratuje među pobunjenicima.³³⁾

Kad vojni sudac bude mogao kompletirati gore izložene podatke i redigovati jedan izvještaj, Usilji će odmah imati saopćenje, pa će odlučiti da li treba, izuzev eventualnih drugačijih uputstava ministra Kortija, da lično pođe u Žepče da bi pomogao u sređivanju spisa za proces.

Sve do tada, izuzev uvijek moguće drugačije procjene činjenica od strane Kortija, Usilji je smatrao da njegov put ne bi bio koristan. Zato je i odustao od njega do dobivanja preciznih instrukcija ili naređenja Kortijevih. Razlozi koji su Usiljija navodili na to, uglavnom, su slijedeći:

1. Leš još uvijek nije bio pronađen, a jedan od glavnih razloga koji bi motivirali Usiljijevo putovanje bilo bi sastavljanje zapisnika o pronađenju leša i uviđaju, što bi moglo da posluži kao osnova za sastavljanje smrtnovnice.

2. Nijedan predmet za koji se vjerovalo da pripada Perđu nije još bio pronađen. A uviđaj nad takvim predmetom bio bi jedan od razloga za putovanje. Usilji dodaje, kad bi se zaista ponovno leš pronašao, da on ne bi imao drugog načina da ga prepozna izuzev po oznakama koje bi se eventualno mogle naći na rublju. Pa zbog toga, ako bi se radilo o nekom predmetu koji je slučajno bez oznake, bilo bi bolje sačekati da se pošalje u Sarajevo, gdje bi mogao da ga usporedi sa sličnim predmetima koji se nalaze u ormarima i pripadaju Perđu, te da pišta poslugu koja je te predmete imala više puta u rukama, pa bi ih, prema tome, mogla i lakše prepoznati.

3. Iako srez Vranduk kojemu pripada i Žepče tada drže Austrijanci, ipak nekoliko koraka odatle na drugoj strani rijeke Bosne koja je granica — utaboreni su pobunjenici. Ne tako davno, prekjučer 8. septembra 1878. godine, kaže Usilji, došlo je do žestokog sukoba na distanci ne većoj od puščanog hica. Zbog toga bi se moglo desiti da mu za dugo bude one-mogućeno da se vrati u Sarajevo. A u to vrijeme, kako sam navodi, dugo

³³⁾ Ponekad se upotrebljava i riječ ustanci u istom smislu.

odsustvovanje bilo bi velika šteta ne samo za službene poslove nego i za istragu koja se vodi u slučaju Però.

4. Kao što Korti zna, nastavlja Usilji, on je sada bez tumača (dragomana) te ne zna kome bi ostavio Konzulat. Ali on sam kao što je sada jedini službenik u Bosni, na poslu tako važnom kao što je ovaj o kome je riječ, u jednom predmetu u kojem su komplikacije sve više nego moguće, smatra da striktno tumači obavezu da mu je s obzirom na situaciju toliko nenormalnu i tešku, najbolje da bude u Sarajevu i očekuje da se pokrene tek po naređenju Kortija. Odnosno, to mu nalaže osjećaj odgovornosti, da ne bi učinio neku beskorisnu stvar koja bi mogla štetiti istrazi, nego bi otežala njegovu odgovornost koja bi eventualno mogla nastati zbog njegova odsustva. Ipak uprkos svih ovih razloga, Usilji je namjeravao otići na lice mjesta čim leš bude ponovno pronađen. Usilji je tražio od Kortija da mu saopći da li odobrava bar, ono što je do sada učinio, ili pak ono što namjerava učiniti. A osim toga da mu se kaže da li je učinio dobro što se rukovodio gornjim razlozima.

Usilji ponovo ponavlja da ima prijatnu dužnost da obavijesti Kortija o dobromaklonom i hitnom nalogu, koji su general Filipović i njegov štab dali da dođu do konkretnog rezultata u ovoj istrazi.

Tu brigu i nastojanje treba još više cijeniti, prema Usiljiju, kada se zna da su odnosi između Vrhovne komande i Konzulata zbog neželjenog incidenta sa Petranovićem bili opterećeni napetošću, koja nije davala neku nadu u njihovo prevazilaženje, da način na koji je incident bio razriješen kao i veličina duha generala Filipovića nijesu bili takvi da rasprše svaki oblak koji je to mogao zamračiti.³⁴⁾

Iz izvještaja od 15. septembra³⁵⁾ vidi se da se istraga o slučaju Però nastavlja. Prema vijestima koje je general Filipović prenio Usiljiju ona se nastavlja s punom aktivnošću. Uhapšen je još jedan krivac, tako da se sada njihov broj povećao na četiri. Biće dovedeni u Sarajevo čim prije, zavisno od stanja istrage. Pronađeni su također i predmeti odjeće za koje se pretpostavlja da pripadaju žrtvi. Čim bude moguće, biće dostavljeni Usiljiju da ih identificira.

Ostaje apsolutno dokazano, kaže Usilji, da je zločin počinjen na putu između Vranduka i Žepča, ali bliže Žepču. Ipak, sva traganja za tim da se leš pronađe završila su se bez rezultata. A glavni krivac Omer-beg iz Travniku još uvijek se krije. Pretpostavlja se da se borи među pošunjenicima protiv austrijske okupacije.

Usilji je još smatrao da bi bilo neophodno da mu Peròova supruga, koja se nalazi u tom momentu u Aosti³⁶⁾, pošalje uputstva za likvidaciju nasljeđa uz pretpostavku da ona sama ne može doći. Isto tako da mu pošalje punomoć.

Kasniji podaci ponovo se odnose na ovaj slučaj. Tako u izvještaju od 20. septembra³⁷⁾ ponovo je bilo riječi o istrazi Però. Usilji dostavlja ne-

³⁴⁾ Vidi bilješku 32.

³⁵⁾ Usilji — Kortiju, broj 88 — opće serije, personalni.

³⁶⁾ Oblast u sjeverozapadnoj Italiji: Val d'Aosta.

³⁷⁾ Usilji — Kortiju, broj 89 — opće serije, personalni.

koliko dokumenata koji se odnose na ovu istragu, koji vodi Garnizonski sud. U stvari te dokumente mu je taj sud i dostavio, radi punijeg uvida.

Pismom koje je Usiljiju uputio general Filipović obavijestio ga je da je dao naređenje vojnom sucu Šaleku (Schallek) da stupi u vezu sa Usilijem, sa ciljem da mu eventualno postavi neka pitanja, da ga upozna sa danom početka procesa i ujedno da ga pozove, ako misli da je to korisno, da prisustvuje saslušanju. Usilji je to prihvatio kako bi se direktno upoznao i onda mogao javiti pojedinosti.

Iz izvještaja Garnizonskog suda saznajemo detalje. To je, u stvari, izvještaj Šaleka, vojnog suca koji je bio upućen u Žepče da povede istragu. Na osnovu toga on je napisao pismo Usiljiju. Iz toga proizlazi da je utvrđeno da su se 2. avgusta 1878. godine rano izjutra dvije osobe u civilu, koje su od Paklenice došle kolima, prebacile sa desne obale rijeke Bosne na lijevu — jednom plitkom skelom kojom je upravljao jedan »Turčin³⁸⁾ po imenu Hasan Dilbegović«, da bi proslijedili putovanje u Žepče. Istog dana oni su putovali od Žepča prema Vranduku i kada su bili na sto koraka ispred mlinu Omer-bega iz Travnika, takozvanog Bistričaka, gdje put ide blizu jedne litice koja je nagnuta nad rijeku Bosnu, odatle ih je »napalo pet Turaka«. Jedan od putnika bio je ubijen od hica iz puške, a drugi je skočio u rijeku Bosnu i spasio se na drugoj obali, »kod nekog Turčina koji se zvao Kovačević u Kovanić selu«. Sutradan, taj je nastavio putovanje prema Žepču i bio »napadnut od drugih pet Turaka«, koji su ga vezali i poveli prema Selaču, gdje su mu odsjekli glavu.

Tijelo prvoga, nastavlja Usilji, bilo je na mjestu događaja privezano za jednu motku, a zatim bačeno u Bosnu. Leševima obojice nijesu se mogli naći ni traga uza sva najdetaljnija istraživanja. Ispitivanja po kućama bila su također bez rezultata, jer se nije moglo naći tragova ubijenih. Trojici ubica djelo je dokazano, a u ostalu dvojicu se sumnja, pa su ih zato odveli u žandarmerijski zatvor, dok se drugi nalaze među pobunjenicima. O motivu ubistva se kaže da je neki Turčin iz Brčkog, pričao da dvojica putnika nose sobom puno novaca. Kočijaš se vratio kolima i sve se čini da bi bio uhapšen».

U isto vrijeme, uz ovo pismo, dostavljen je osobni opis dvojice ubijenih s molbom garnizona da Usilji ocijeni da li liče onim gospodina Perđa. Isto tako vojni sudac je molio Usiljija da ga obavijesti da li je Perđ bio u nekoj vezi s nekim Krautmayerom ili Lechnerom (trgovac drvom), odnosno sve što se u Konzulatu zna o putovanju konzula Perđa prema Sarajevu.

Prema podacima, jedan je bio visok, sa crnom kratkom bradom. Imao je visoki crni šešir i dugo crno odijelo. Drugi je bio srednjeg rasta, imao je duge plave brkove, duge solufe, visok taman šešir, lijepo svjetlo odijelo i plašt.

³⁸⁾ Ovdje i na drugim mjestima naše je pretpostaviti da je riječ o Muslimanima, jer se spominju i kao pobunjenici.

Iz izvještaja od 6. oktobra³⁹⁾ razabire se da je Usilji primio dva Kortijeva telegrama, i to jedan 26. septembra i drugi od 27. septembra, u kojima je data podrška Usiljijevom radu.

Usilji javlja, pošto je prvi telegram upućen, da je Kortiju moralostići jedno pismo, personalni broj 90, uz koji je bila priložena kopija jednog pisma Komande stanice u Vranduku. Naime, komanda je javila da su se našle dvije slike potpuno slične drugim slikama Marije Però i njene djece koje se nalaze u Konzulatu. Slike su nađene u blizini hrpe kostiju, pa to navodi na pretpostavku da je riječ o posmrtnim ostacima konzula Peròa, koje su »grozno rastrgale divlje zvijeri«. Uz pismo Komande nije se navodilo da li su ovi ostaci bili pokopani, ali se to može pretpostaviti. Ipak, Usilji je smatrao da treba što prije da izvidi da li je to učinjeno.

Bilo bi sa svom rigoroznošću moguće, da ne kažem lako, veli Usilji, pronaći u šumi mjesto gdje je ukopan i pripremiti za transport ono malo ostataka za sahranu u groblju.

Ali, bez spominjanja veoma velikih troškova, koji bi bili potrebni i o kojima ne vodi računa, bilo zbog težine slučaja, bilo zbog izričite Kortijeve želje, koju mu je iznio u telegramu od 26. septembra, Usilji ipak smatra da treba iznijeti jedno objašnjenje.

On kaže, dešava se ne rijetko na grobljima koja se ne održavaju kako treba, i uprkos oštirini propisa o registraciji pokopanih leševa, da ekshumiranje ostavlja mogućnost za greške. Protiv toga su energično usmjereni organi javnog mišljenja koje ne gleda rado na narušavanje mira umrlih, bilo čak i da im se ukazuju počasti.

Usilji postavlja pitanje da li bi se uopće, i pored najvećih poteškoća, moglo potvrditi da ono za što bi trebalo potrošiti puno novaca da poslije velikih pretraga bude ekshumirano su zaista posmrtni ostaci Peròa. Neki vojnici mogli su prekruti njegov leš, ili ostatke, tankim slojem zemlje, koju su kasnije vjetrovi i kiše raznijeli. A mjesto gdje se ta ceremonija ukopavanja desila, ako se uopće desila, ostalo je samo u njihovim glavama. Kako su vojnici bili iz raznih garnizona, onda se postavlja pitanje: kako doći do tačnog svjedočanstva?

Sa druge strane, kaže Usilji, izvještaj iz Vranduka govori o malobrojnim kostima koje su ostale na zemlji, nakon što su psi latalice raskomadali leš. One, dakle, nemaju niti, pak, mogu imati, »važnost koja bi sigurno trebao da ima cio leš ili pak leš koji je samo lakše osakaćen« budući da nedostaju bilo kakva sredstva da bi se utvrdio identitet. A narušavati tim bezličnim ostacima posmrtni mir mrtvaca, bilo čak sa namjerom da im se ukazuju više počasti, ne bi bilo opravdano ni zbog sigurnosti da se ne upadne u grešku niti pak važnosti samih ostataka. Osim toga, ako se zna da je upravo na tom mjestu, kao i okolici, došlo do više značajnijih okršaja, poslije izvršenog ubistva, između austrijske vojske i pobunjenika, te osim toga da je bilo mnogo poginulih s obje strane, sumnja da će se pogriješiti postaje gotovo sigurna. Tako umjesto da se ukaže

³⁹⁾ Usilji — Kortiju, broj 146 — političke serije.

počast posmrtnim ostacima »jednog dragog čovjeka«, kaže Usilji, izlažemo se opasnosti čak da teške potrage dovedu do tužnog rezultata, da se ukazuje počast posmrtnim ostacima nekom od Peròovih ubica ili bar nekom od saučesnika.

Eto zbog toga je, kaže Usilji, smatrao da može na sebe preuzeti odgovornost za odgodu izvršenja Kortijevog naređenja — kojem bi se sa neizmjernim zadovoljstvom pridružila i Usiljijeva lična želja. No kolikogod će ovo biti teško za Kortija Usilji se nadao da će procjena koju je on u ovom slučaju učinio a to jest da spriječi ili blaže rečeno odgodi izvršenje naređenja, naići na Kortijevu blagonaklonost.

Ne smeta ako nam nije moguće, kaže Usilji, da, iskažemo poštovanje s dostoјnjom sahranom smrtnog tijela žrtve. Njegov duh biće nesumnjivo radosniji ako se uspije da se brzo i primjerno kazne njegove ubice. U tom nastojanju, i da bi se to postiglo, Usilji će raditi noću i danju, počevši već od sada, pa u to uvjerava i ministra Kortija. On se nuda da će u tome i uspjeti, jer u prilog tome govori veoma aktivna saradnja lokalnih vlasti, kao i velika lična i međunarodna pažnja koju mu ukazuju.

Ipak do kraja 1878. godine nema nikakvih rezultata. Izvještaji o tome ne govore.

MUSLIMANSKA I PRAVOSLAVNA ADRESA

Zanimljive podatke donose izvještaji o nastojanju Austro-Ugarske da pridobije naklonost stanovništva, kao i o vidovima otpora tim nastojanjima. Tako u povjerljivom izvještaju od 22. oktobra 1878. godine⁴⁰⁾ Usilji obavještava Kortija o tome da je iz sigurna izvora saznao da je barun Filipović uputio istaknutim Muslimanima jednu adresu u kojoj se govori da su oni zadovoljni sadašnjom upravom i traži od njih da je potpišu. Da ih uvjeri da to učine, angažirao je gradonačelnika Mehmed-бега, sina zloglasnog Fazli-paše, koji nailazi na veliku opoziciju.

Muslimani odgovaraju, veli Usilji, da se nije vodilo nikakva računa o njihovom glasu kada su se iznijeli Berlinskom kongresu putem telegrama upućenog knezu Bizmarku⁴¹⁾, te zbog toga ne vide razlog da bi sada njihov glas dobio veću važnost, pogotovo kad im nije dato da ga slobodno izraze.

Ovaj odgovor, prema Usiliju, bio bi odviše oštrouman da bi potekao od neobrazovane inteligencije. Zato je on pretpostavlja da su ga njima sugerirale vođe pravoslavne stranke, koja u »tadašnjem redu stvari nije učinila nego prividno pokorenje«.

Poziv je upućen jučer, kaže Usilji. Znači 21. oktobra 1878. godine i samo Muslimanima. Usiljiju je izgledalo da on i nema drugi cilj nego da pripremi odgovor na poznato pismo Porte u kojem se govori o dosadašnjem postupanju s Muslimanima. Ako stvar uspije (teror može pomoći

⁴⁰⁾ Usilji — Kortiju, broj 150 — političke serije.

⁴¹⁾ Vidi moj rad pod bilješkom 1. Tekst telegrama vidi na str. 353. toga rada.

u tome, primjećuje Usilji), onda će možda i druge vjerske zajednice biti pozvane da učine isto. To bi onda bio početak plebiscita za aneksiju, koju je Hrvatski sabor već tražio da bi obnovio slavensku Trojednicu (Trojno kraljevstvo slavensko).⁴²⁾

U izvještaju od 7. novembra⁴³⁾, koji se vezuje za ovaj gornji, Usilji obavještava da će potrajati otpor među Muslimanima potpisivanju adrese o kojoj je bilo riječi. Jedna rečenica u njoj uznemirava ih i plaši, pa čak i one koji su pristali na sadašnji red stvari i obavezali se boriti sa Austro-Ugarskom protiv bilo koje sile koja bi otpočela rat. Oni odgovaraju, veli Usilji, da još uvijek ne znaju da li su podanići austrougarski ili Porte. A u slučaju da rat izbije između Turske, suprotan potpis na adresi predstavlja bi delikt veleizdaje.

Po Usiljiju ni pravoslavci nijesu bili više skloni od muslimana da potpišu sličnu adresu ili prihvate neku drugu akciju koja bi bila jednakna njoj, kao što bi bilo slanje jedne delegacije u Beć sa zadatkom da traži aneksiju ovih oblasti Austro-Ugarskoj.

I u narednom izvještaju, onom od 18. novembra 1878. godine⁴⁴⁾, opet je riječ o adresi. Ovo je, u stvari, prvi izvještaj koji Usilji šalje novom talijanskom ministru vanjskih poslova — Betinu Kairoliju. To je dopuna izvještaja ranije navedenih (150. i 152). Sada, pak, Usilji javlja da je lokalna vlast uspjela zastrašivanjem postići da se adresa o kojoj je bilo riječi potpiše. Nju je potpisalo oko 60 muslimana.

Kad je, pak, riječ o pravoslavcima, veli Usilji, vlada je s njima bila manje sretna. Njihova crkvena opština sakupila je ugledne ljude i za tražila od njih da potpišu jednu već redigovanu adresu, sličnu onoj muslimanskoj, u kojoj se izražava zahvalnost austrougarskoj vlasti što ih je oslobođila jarma koji ih je više od četiri stotine godina pritiskivao, te da može biti sigurna u njihovu podršku u svakom slučaju. Od njih je traženo da odrede jednu delegaciju koja bi odnijela tu adresu u Beć, kao što su to učinili, više ili manje spontano, kršćani iz Mostara.

Oba prijedloga bila su odbijena velikom većinom, kaže Usilji.

A glavni razlog ovom otvorenom suprotstavljanju pravoslavaca austrijskoj vlasti Usilji nalazi osobito u strahu koji oni imaju od toga da će zemlja u rukama Austrije biti brzo kroatizirana (»croatizzato« u originalu, i podvučeno) i izgubiti karakter bitno srpski (»essenzialmente serbo« u originalu) koji je sada, od Hrvatske i Dalmacije razlikuje.

Ova razlika, veli Usilji, ima više od bilo čega snagu u vjerskim principima, jer Srbi među Jugoslavenima predstavljaju pravoslavlje, a Hrvati katolicizam. Koliko je osnovan strah od kroatizacije zemlje, pokazuju slijedeće stvari, veli Usilji, čiju važnost ne treba prikrivati. Svi civilni službenici koji su ovamo upućeni (i koji ni poslije tri mjeseca boravka još nijesu ušli u ured) su Hrvati i katolici. Sve molbe i akti moraju biti pisani nastavlja Usilji, dijalektom hrvatskim (»redatti in dialetto Croato«), inače

⁴²⁾ Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija.

⁴³⁾ Usilji — Kortiju, broj 152. — političke serije.

⁴⁴⁾ Usilji — Kortiju, broj 153 — političke serije.

se ne primaju. Službeni list se objavljuje također na hrvatskom. Istinu govoreći, nastavlja Usilji, razlika između dva dijalekta nije velika i više nego u riječima nalazi se u izgovoru i pismu. Ali za neobrazovani svijet kao što je ovaj, kaže Usilji, koji ne poznaje ni izgovor ni pismo (latinicu), jezik postaje za njih nepoznat. Zato i kažu, ne bez pretjerivanja, da bi radije da se upotrebljava turski, na koji su se već navikli i kojim velik broj trgovaca također zna da piše.

Druga okolnost koja izaziva bojazan Srba, veli Usilji, za budućnost njihova vjersko-nacionalnog principa, jeste u tome što vide da vlada radi sve kako bi dala hrvatski pravac prosvjeti, pokušavajući svim sredstvima da zamijeni postojeće učitelje onim koje hitno dovodi iz Hrvatske. Škole su ovdje, nastavlja Usilji, institucije veoma nacionalne koje se izdržavaju velikim troškovima različitih vjerskih zajednica, a kojima je i turska vlast uvijek ostavljala najveću slobodu.

Usilji navodi da su dva učitelja nedavno primila naređenje o progonu⁴⁵⁾, a policija ih nije mogla ni za šta drugo prekorjeti nego zbog pođučavanja jezika i istorije srpske i upotrebe cirilice u pisanju. Na sjednici o kojoj je riječ, kada se raspravljalo o adresi, neko je spomenuo i ovaj slučaj. A pošto su neki odgovorili da već imaju pri ruci druge učitelje da njima zamijene otpuštene, odgovoren je da su oni Hrvati, te da će radije crkvena opština zatvoriti škole nego povjeriti njima obušku djece.

Budući da vlada nije uspjela u tome da pravoslavna crkvena opština imenuje delegaciju i da joj na taj način povjeri bilo kakav mandat da je zastupa, po svemu sudeći kaže Usilji, izabraće je sama vlada, slično kao što je to učinio general Jovanović u Hercegovini. Oni koji su tamo bili izabrani i opunomoćeni, budući da nijesu bili po njegovoj volji, pridodao im je druge te uspio i da se na drugi način napiše adresa. Među pridodatim bili su katolički biskup i pravoslavni vladika. Isto će biti sigurno učinjeno i ovdje u Sarajevu, veli Usilji. Kod katoličkog biskupa neće naići na protivljenje, kao ono koje bi mogao da čini pravoslavni vladika. No neće nedostajati sredstava da ga otklone, dodaje Usilji.

Drugi i ne neznatni razlog, prema Usiljiju, nezadovoljstva pravoslavaca koji su (u gradu) gotovo svi trgovci leži u gotovo potpunom zaustoju trgovine i prometa zbog toga što su sve ceste zauzete vojnim transportima.

Skupoča se popela do tačke da su i najbogatije porodice smanjile potrošnju na samo ono što je najpotrebnije. Zatim, dolazi, kaže Usilji, mala sigurnost koja vlada u Sarajevu. Samo u noći od 12. novembra bilo je lažnim ključevima ili obijanjem otvoreno i pokradeno sedam dućana. Ovo pokazuje, kaže Usilji, osim na dominirajuću oskudicu u zemlji, takođe i na pomanjkanje određene organizacije. Sve ovo ima veliki efekat, utoliko više što su krađe ranije bile veoma rijetke i beznačajne. Da policija postoji nema sumnje, kaže Usilji, videći politička proganjanja među kojima se daje mjesto i »običnim brbljarijama«. No treba se nadati, dodaje Usilji, da je od sada unaprijed, zbog nedavne amnestije, politički

45) To su Petar Crnčević rodom iz Dalmacije i Filip Špadijer rodom iz Crne Gore.

delikti neće potpuno okupirati, nego će se moći više posvetiti čuvanju javne sigurnosti.

U izvještaju od 20. novembra⁴⁶⁾ ponovo je riječ o učiteljima. Usilji navodi da su 17. novembra otišla iz Sarajeva dva učitelja pravoslavnih škola koji su prognani iz političkih razloga. Tako je bar bilo zapisano u pasošima koje su dobili. Bezuspješno, međutim, završili su se njihovi naporci, kaže Usilji, da im se navedu pravi politički razlozi zbog kojih se na njih i njihove familije svalila tako teška kazna. Engleskom konzulu koji je pitao, kaže Usilji, odgovoreno je da je jedan od njih sakupljaо novčane priloge kojima bi učestvovao, zajedno sa drugim slavenskim pokrajinama, u pokrivanju sudskih troškova za proces čuvenom Miletiju, nedavno osuđenom u Ugarskoj.⁴⁷⁾ Treba primijetiti, kaže Usilji, da se ovo sakupljanje vrši sada u svim slavenskim zemljama Monarhije, te bi i ovo ovdje bilo više za jednu policijsku kaznu, a ne progon bez ikakva procesa i razloga. U svakom slučaju, piše dalje Usilji, drugom učitelju, koji je Crnogorac, nije se moglo pripisati isto, budući da je dokazano da nije sakupljaо novce. To nije bio razlog za protjerivanje, pa onda razlog treba tražiti drugdje.

U utorak, 19. novembra, kaže Usilji, bila je svečanost posvećena njenom veličanstvu carici. Ona je bila proslavljena »sa duplim Te Deumom« u crkvama obje kršćanske vjere. Ali u pravoslavnoj crkvi je zabilježen malobrojan svijet, dok je katolička bila puna.

Vlada nastoji, kaže Usilji, oko toga da se imenuje delegacija koja će otići u Beč, a pravoslavci nastavljaju svoj sistem pasivne opozicije, odbijajući svaki poluslužben poziv da je imenuju, odnosno zahtijevajući služben i pismen poziv. Vladika poslužbeno pitan, kaže Usilji, bi li uzeo učešća, odgovorio je da neće biti poteškoća. Ali ga je crkvena opština upozorila da se ne prezentira u njeno ime pod prijetnjom da će ga se cdreći i da ga neće više priznavati po njegovom povratku.

I na kraju, u izvještaju od 5. decembra⁴⁸⁾, Usilji ponovo piše o učiteljima. I dalje je neriješeno pitanje škola između Vojne komande i pravoslavne crkvene opštine. A i ne daje znak da će se završiti. Poslije nemotiviranog progona dvojice učitelja, crkvena opština se pod teškim uslovima pogodila s jednim učiteljem koji je austrijski podanik. Ovo je, ipak, došlo do ušiju policiji, kaže Usilji. Ona je naredila da se ugovor rascline. No pošto je dobila odbijenicu, izjavila je da neće dozvoliti njegovo postavljenje. On još nije stigao, kaže Usilji, i u sadašnjem stanju komunikacija pretpostavlja se da ne može ni stići za kratko vrijeme. Policija, čak, prijeti da će mu zabraniti prelaz preko granice, završava Usilji.

OCJENA STANJA U ZEMLJI

Važan povjerljiv izvještaj od 22. oktobra 1878. godine⁴⁹⁾, a koji je Usilji dostavio posrednim putem, govori o stanju u Bosni i Hercegovini.

⁴⁶⁾ Usilji — Kairoliju, broj 154 — političke serije.

⁴⁷⁾ Presuda Miletiju izrečena je 18. januara 1878. godine, Nikola Petrović, *Svetozar Miletić (1826—1901)*, Beograd 1958, str. 220.

⁴⁸⁾ Usilji — Kairoliju, broj 158 — političke serije.

⁴⁹⁾ Usilji — Kairoliju, broj 151 — političke serije.

Prošla su već dva mjeseca, izvještava Usilji, otkada su austrijske trupe ušle u Sarajevo, a vojničke stvari su toliko dosada apsorbirale njihova šefa, da sve ono što nije bilo s njima u uskoj vezi, bilo je potpuno stavljeno po strani, a ono što je i bilo u vezi bilo im je žrtvovano.

Može se pretpostaviti da je ovome jedini razlog bio otpor na koji su okupacione trupe naišle u zemlji, što je imalo za posljedicu potpuno odvlačenje pažnje od ostalih brig. Ali, ako se bolje posmatra dolazi se do zaključka, kaže Usilji, da nije sigurno bilo a niti je moglo biti takvih osoba koje su mogle da se bave vojnim stvarima i ujedno budu u stanju da zemlji daju bilo kakvu organizaciju. To je, naravno, imalo za posljedicu, da čak i da nije bilo otpora, stvari bi bile na istoj tački na kojoj su danas.

Ne može se reći da absolutno nedostaju civilni činovnici. Osim toga, bar u prvo vrijeme biće, ili još bolje reći bilo bi, potrebno sačuvati neke od onih koji su služili za vrijeme prošle uprave. Razni činovnici Hrvati, nekoliko dana poslije zauzeća Sarajeva, bili su upućeni ovamo, ali do sada nikom od njih nije određen posao, niti pak još uvijek znaju tačno koje će biti njihove nadležnosti, niti je pak kome određeno na koje zakone i propise treba da se osloni. Zbog svega toga njihova akcija lebdi, kako kaže Usilji.

Obaviješten sam, također, veli Usilji, da im je obustavljena plata sve do dana dok definitivno ne preuzmu posao. Ako je to tako, nastavlja Usilji, zbog troškova koji su sada ogromni, njihova sudbina je dostoјna samlosti, pa kada preuzmu posao, imaće takvu pratnju dugova da će njihovo poštenje biti stavljeno na tešku kušnju.

Slijedi iz svega, kaže Usilji, da pod ovakvim prividnim redom koji osigurava prisustvo brojnih trupa, stvarni nered nije sigurno manji nego pod prošlim upravama. Nema ni suda kojem se mogu obratiti vjerovnici protiv nemarnih dužnika koji su se u ovakvim vremenima neograničeno razmnožili. Nema ni ureda za upis prenosa vlasništva upravo u momentu u kojem će ovi poslovi biti učestaliji, jer mnogi Muslimani žele da se iselete. Nema ni magistrata (upravna vlast) kojem bi se moglo prigovoriti protiv samovolje i nepravde koje nenormalna vremena kao i osjećaj sigurnosti da će ostati nekažnjeni povećavaju preko mjere.

Klasa vlasnika (gotovo u cijelini Muslimani) ide u susret propasti. Njima kmetovi više ne plaćaju niti godišnje daće niti ostale prinose. Osim toga, vlasnici vide kako kmetovi u bescijenje prodaju stoku koja se sačuvala od stočne zaraze, a ono malo što im ostane pokupi rekvizicija. Rekvizicija pogarda posebno kuće. Nikakvo čudo stoga što traže da se oslobole pod svaku cijenu golog vlasništva njihovih imanja s namjerom da napuste zemlju.

Niješu bolji uslovi, nastavlja Usilji, ni za život kršćana. Oskudica koja je došla najedanput na mjesto obilja, čini nedovoljnim njihove zrade za izdržavanje obitelji. Trgovina je zaustavljena zbog vojnog zaposjedanja cesta i zbog rekvizicije transportnih sredstava. Skupoča prevoza je dosegla takvu visinu (jedan franak za kilogram prevoza od Broda do

Sarajeva) da praktično oduzima mogućnost da u zemlju dođe jeftina roba koja ne podnosi ovako visoke prevozne troškove. A opće siromaštvo čini pak da se ne mogu prodati najjeftinije robe. Smještaj vojske po stanovima lišio ih je slobode domaćeg ognjišta. Sve ovo na koncu čini da oni sa strahom vide kako se približava zima koja će još više smanjiti izvore izdržavanja, a povećaće životne potrebe.

Sve ovo je sitnica u poređenju sa sudbinom udovica čiji su muževi poginuli u ratu ili su bili pogubljeni. Natovarene djecom, ostale su na jednom bez izdržavanja, a njihove kuće prve su bile rekvirirane, i bolno je reći, kaže Usilji, opljačkane. One su opsedale konzulat i građanske kuće u potrazi za milostinjom. Toliko su brojne da je svaka pomoći nekorisna da ublaži njihovu bijedu, koja izgleda još teža, jer sve pripadaju uglednim porodicama. Sada je, kaže Usilji, temperatura još umjerena, no kada bude na 15 stupnjeva ispod nule, što je srednja vrijednost za šest mjeseci koji će otpočeti za kratko, može se predvidjeti beskrajani broj nesreća, a možda i zločina.

Bilo bi odviše dugo nabrajati ovdje, veli Usilji, cijene predmeta i najpotrebnijih živežnih namirnica. Ali kada sam rekao, nastavlja Usilji, da kruh težine nešto iznad kilograma (jedna oka) košta više od franka, a jaje 25 centesima, nijesam dao o tome dovoljnju predstavu. Dovoljno će biti da kažem da je 187.000 ljudi navalilo na pokrajinu s hranom za samo 18 dana, a više od dva mjeseca hrane se putem više ili manje prikrivenih rekvizicija. Prispjeće provijanta bilo je do sada vrlo rijetko, budući da se nije moglo raspolagati nego samo sa jednim putem loše napravljenim i punim prirodnih prepreka, kojim neprekidno prolazi oko 2.000 kola. A i pored nedovoljnog opterećenja kolâ, ipak je potrebno 15 dana za jedno putovanje koje je prije trajalo 60 sati. Toliko je put od takvog velikog prometa oštećen i zakrčen.

Već se misli, nastavlja Usilji, na povratak dijelova okupacione vojske, jer se predviđa da će u ovako ograničenim komunikacijskim sredstvima nakon što izgladne zemlju, ostaće gladne i one. Jučer je otišla konjica sa svim suvišna u ovoj zemlji, a skuplja je za izdržavanje više od ostale vojske. Jedan dio rezerve ubrzo će je slijediti, ali će malo biti koristi za zemlju od toga, budući da je već zlo napravljeno, pa će biti potrebno više godina da se to popravi. Uza sve to neće se moći mnogo garnizoni smanjiti, jer nezadovoljstvo, prouzrokovano ovom situacijom, ne daje razloga da će, biti mnogo mira u budućnosti.

Manje je, veli Usilji, uvjerenje u budući mir (uvijek u slučaju da se dobar dio vojske vrati preko Save, jer dok je tu nema nikakve opasnosti). Kako su me obavijestili, kaže Usilji, iz izvora dostoјnjog pouzdanja, s novom godinom biće podignuti porezi mnogo više od onih koji su do sada pritiskivali, a zahtijevaće se i vojna služba, opća i obavezna. Dubiozno je da li će vojnici koje će carevina regrutirati u ovoj zemlji biti zaista zato da joj vrše službu. U Muslimane će se moći malo pouzdati, a drugi su neprikladni za oružje. Ali je sigurno, kaže Usilji, da će i sama ideja regrutacije proizvesti u zemlji veoma kaban efekat.

Na kraju Usilji objašnjava da je ovaj, kao i prethodni izvještaj ove serije, poslao posredstvom nekog Generalnom konzulatu u Trstu s molbom da ga dostavi u Rim opet nekom sigurnom vezom. Ovo je napravio zbog toga što se nije pouzdavao poslati kopiju, kao što to obično radi, Ambasadi u Beču i Poslanstvu u Carigradu poštom. Zato je molio ministra Kortija da ocijeni bi li bilo potrebno da se to ipak njima pošalje, pa ako ocijeni da treba, onda ga moliti da to odgovarajuća služba ministarstva vanjskih poslova i učini.

RUSI U SARAJEVU

Kako i zašto su se obrela u Sarajevu dvojica ruskih generalštavnih oficira, ne znamo. Ali u dva Usilijeva izvještaja se spominju. Prvi put Usilji to čini u novembru 1878. godine⁵⁰⁾, kada javlja da su dva oficira ruskog generalštaba stigla u Sarajevo prije nekoliko dana. Računaju da će se zadržati koju sedmicu. To su pukovnik barun Kaulbas i kapetan Politzine. Cilj im je, prema njihovim izjavama, da posjeti zemlju kao turisti (»en touristes«). Usilji veli da treba priznati da nijesu izabrali najbolje vrijeme, budući da su vremenske prilike ružne i onemogućavaju ekskurzije. Prema Usiliju, njima se izgleda nije žurilo, jer su odlučili da pričekaju u Sarajevu da se vrijeme poboljša. Njihovo ponašanje je veoma korektno, ali Usilji smatra da ipak nijesu dobrim okom gledani od lokalne vlade. Drugi put je riječ o njima koncem 1878. godine.⁵¹⁾ Tada Usilji javlja da su ostali u Sarajevu preko mjesec dana. To su vrijeme iskoristili da bi prikupili informacije o brojnom stanju austrijskih trupa u Bosni i Hercegovini, o organizaciji, o hrani i municipiji kojom one mogu da raspolažu. Usilji vjeruje da su dobili detaljne podatke. Njihovo ponašanje bilo je uvijek korektno, pa tako i pored prisustva nijesu davali povoda za sumnju vlasti. Usiliju je izgledalo da su oni ipak u stalnom, ali tajnom kontaktu sa arhimandritom Savom Kosanovićem, šefom pravoslavne opštine i njenom dušom.

Usilji navodi da je istovremeno, dok su Rusi bili u Sarajevu, prošao kroz Sarajevo i grof Trelih (Trölich), vojni ataše Poslanstva Švedske i Norveške u Beču. Njegovo prisustvo, prema Usiliju, nije moglo pobuditi nikakvu sumnju. To se vidjelo po znakovima velike ljubaznosti od strane Glavne komande. To je bilo u kontrastu sa onim malim i strogo obaveznim što je pokazano prema dvojici Rusa.

Dalji izvještaji ne spominju više ove Ruse. Ali je sigurno otvoreno i zanimljivo pitanje ko su oni bili i šta su zaista radili u Bosni odmah poslije okupacije? Možda o tome postoje neki izvještaji u ruskim arhivima?

ODLAZAK GENERALA FILIPOVIĆA

Usilji prvi put, 7. novembra 1878. godine⁵²⁾, javlja da će koncem novembra 1878. godine Filipović napustiti svoje mjesto, a zamjeniče ga

⁵⁰⁾ Usilji — Kairoliju, broj 154 — političke serije.

⁵¹⁾ Usilji — Kairoliju, broj 160 — političke serije.

⁵²⁾ Usilji — Kairoliju, broj 152 — političke serije.

vojvoda od Virtemberga (Würtemberga). I zaista iz drugog izvještaja, koji nosi datum 30. novembra⁵³⁾, vidi se da je Usilji obavještavao svoje ministarstvo o tome da je general Filipović posebnim raspisom obavijestio sve da je skinut s položaja glavnog komandanta II armije u Bosni i pozvan na svoje staro mjesto. Na njegovom mjestu, s visokom titulom, ali Usilji ne zna kojom, ostao je na čelu zemlje vojvoda od Virtemberga.

Usilji se prošle srijede, kako sam kaže, zajedno s drugim kolegama konzulima, uputio u uniformi, u službeni posjet vojvodi od Virtemberga. Sutradan vojvoda mu je uzvratio posjet. U obje posjete razgovor se okretnao oko neznatnih stvari. Najviše je bilo riječi o stanju komunikacija u zemlji, koje su uslijed posljednjih kiša i poslije toga poplava toliko pogoršane da su poštanske i telegrafiske veze više puta i za duže vrijeme bile prekinute. Vojvoda je govorio o nekim poboljšanjima koje je želio uvesti i o namjeri da nešto hitno poduzme.

Već u izvještaju od 5. decembra⁵⁴⁾ Usilji je javio da je Filipović odstupio sa svog položaja, a ujedno je dao i ocjenu njegove vladavine. Usilji smatra da se sigurno nije moglo nadati da će za kratko vrijeme upravljanja ovim pokrajinama od strane Filipovića one moći puno napredovati. Tome se protivilo stanje gotovo kontinuiranog rata, u kojem su prošla prva dva mjeseca. Zatim brige oko snabdijevanja brojne vojske, u oskudnim sredinama komunikacija. Zatim pomanjkanje prikladnih ljudi da zauzmu privremeno administraciju, kao osnovnu podlogu na koju se je uprava moralu osloniti.

Rezimirajući ocjenu Filipovićeve upravljanja, Usilji kaže da je bolno reći da je upravljanje ovog poštovanog funkcionera, koliko god bilo inspirisano najboljim namjerama, proizvelo rezultat za koji se može reći, bez grijeha da se pretjera, negativan.

Već od prvih dana okupacije, kaže Usilji, u zemlji, BiH, počeo je da se osjeća jedan nezadovoljan general. Oštrina primijenjenih zakona, brojne smrtne presude izvršene i nad običnim denuncijantima gotovo bez suđenja, požari i smrti uzrokovani bombardiranjem od 19. avgusta, nijesu mogli sigurno pribaviti okupatorima naklonost muslimanskog dijela stanovništva, koje je bilo savladano terorom. Stoga je trebalo pretpostaviti, oslonivši se na onaj dio koji je ovom bio neprijateljski, znači kršćanski (»la cristiana«), moralo se ipak steći i povjerenje muslimana, jer iako »nisu najbolji svakako su najbrojniji«. S tim u vezi i pitanja koja su proizašla iz straha od kroatizacije (podvučeno i u originalu) zemlje, žestina kojom se željelo usmjeriti školstvo, proizvela su suprotan efekat, pa Austro-Ugarska neće moći dugo vremena da se osloni ni na pravoslavni dio stanovništva.

Ostaje katolički dio, ali on je malobrojan i sasvim bez uticaja zbog toga što je siromašan i sastavljen od ljudi koji se posvećuju najskromnijim službama, te se zbog toga puno ne preokupiraju političkim stanjem u zemlji. I ova grupacija, dosta pozitivna, ne pokazuje se zadovoljna, jer

⁵³⁾ Usilji — Kairoliju, broj 156 — političke serije.

⁵⁴⁾ Usilji — Kairoliju, broj 157 — političke serije.

je navikla da služi pa ne zna da ih cijeni. Naprotiv, viđi teško poremećene svoje ekonomski interese, zbog krajnje skupoće živežnih namirnica. Na ovo utiče to da uprkos što je cijena radne snage utrostručena, oni ne mogu imati ni polovinu blagostanja koje su ranije uživali.

Nastavljujući dalje da ocjenjuje Filipovićevu vladavinu, Usilji veli da je sinoć (4. decembra), u čast Filipovićeva odlaska bila organizirana bogato pripremljena serenada. Vrijeme se oprlo tome, pa je ispala veoma bijedno, jer je bila lišena onog poleta koji bi jedan iskreni narodni zanos mogao dati. Stoga je podsjećala više na pogreb nego na ovacije. Tako se desilo ono što se rijetko vidi u sličnim slučajevima, a to je: da iako nije bila spontana, ispala je iskrena.

Usilji završava da je opće mišljenje da će se imenovanjem vojvode od Virtemberga na najviši položaj stvari mnogo promijeniti, jer je on nadahnut dobrim namjerama i ekspert u administrativnim poslovima. Usilji veli da, pravo govoreći, prvih nije manjkalo ni prethodniku, a što se tiče drugih moraće biti sporazuman s vladinom komisijom koja se nalazi u Beču i od koje zemlja očekuje jednu, bilo kakvu, organizaciju.

Ovim se završava izvještaj za 1878. godinu voditelja Talijanskog konzulata u Sarajevu Luidi Usiljija.

Z U S A M M E N F A S S U N G

DER WIDERSTAND GEGEN DIE ÖSTERREICH-UNGARISCHE OKKUPATION UND DIE VERHÄLTNISSE IN BOSNIEN UND DER HERZEGOWINA IM JAHRE 1878

In dieser Arbeit werden Berichte behandelt, die der Leiter des Italienischen Konsulats in Bosnien, Ussigli, seinem Außenministerium in Rom sandte. Sie beziehen sich auf die Zeit nach der österreich-ungarischen Besetzung Sarajevos (19. August 1878) und schließen mit dem Ende des Jahres 1878. Sie bringen zahlreiche Angaben, die von verschiedenen Formen von Widerstand gegen die österreich-ungarische Okkupation in Bosnien und der Herzegowina berichten sowie von der Lage in Sarajevo, in Bosnien und der Herzegowina nach der österreich-ungarischen Besetzung. In diesen Berichten befindet sich eine Beurteilung des Wirkens von General Filipović, und es wird auf die Umstände eingegangen, unter denen der italienische Konsul in Bosnien, Luiggi Perrod, ums Leben kam. Ziemlich viel Raum ist dem Fall Petranović gewidmet, aber im Zusammenhang mit den Folgen, die er auf die italienisch-österreichischen Beziehungen hatte und hätte haben können. Besonders interessant sind die Darstellungen der Verhältnisse in Bosnien und der Herzegowina, der Verhaltensweisen ihrer Bewohner, der Serben, Mohammedaner, Kroaten und Juden. Weiterhin gibt es eine Beurteilung des Verhaltens der türkischen Behörden und ihrer Funktionäre. Diese Berichte ermöglichen eine breitere Betrachtung des Widerstandes von 1878 gegen die österreich-ungarische Okkupation, aber auch gegen die türkische Macht in Bosnien und der Herzegowina.

Prof. Branislav Begović

OSNIVANJE I POČETAK RADA PRVE INDUSTRIJE ZA PRERADU DRVETA U ZAVIDOVIĆIMA

Poznato je da su od početka XX vijeka u Zavidovićima postojala, imala svoja industrijska postrojenja i vršila eksploataciju šuma i preradu drveta dva velika šumsko industrijska preduzeća, od kojih prvo »G. Gregersen i sinovi«, kasnije »Gregersenova šumska industrija a. d.«, a drugo »Bosanska šumska industrija Eisler i Ortlieb«, kasnije Bosanska šumska industrija »Krivaja« a. d. Ta dva preduzeća su zaključila u 1899. godini sa Zemaljskom vladom za Bosnu i Hercegovinu dugoročne ugovore o eksploataciji četinarskih šuma u bazenu rijeke Krivaje i Žep planine, odnosno u gravitacionom području Gostovićke rijeke, i dugo godina vršila eksploataciju i industrijsku preradu drveta iz tih šuma na svojim pilanskim postrojenjima u Zavidovićima.¹⁾

Podizanje i početak rada industrijskih postrojenja za preradu drveta u Zavidovićima povezivani su sve do danas direktno s dugoročnim ugovorima o eksploataciji četinarskih šuma u gravitaciji Krivaje i Gostovićke rijeke, zaključenih sa tim preduzećima 1899. godine. U narodu je, međutim, decenijama održavano strogo diferenciranje jednog preduzeća od drugog time što je preduzeće »Gregersenova šumska industrija« nazivano »stara firma« a njegovo pilansko postrojenje »stara pilana« za razliku od preduzeća »Bosanska šumska industrija Eisler i Ortlieb«, koje je bilo poznato pod imenom »nova firma« a njegovo pilansko postrojenje pod nazivom »nova pilana«, i ako su obadva preduzeća zaključila ugovore o eksploataciji šuma i industrijskoj preradi drveta iz tih šuma iste godine (1899). Ovo je upućivalo na pretpostavku, ako ne i na zaključak, da je riječ o vremenski različitom početku poslovanja ovih dvaju preduzeća, odnosno o vremenski odvojenom podizanju njihovih industrijskih postrojenja za preradu drveta u Zavidovićima.

Podaci, dobiveni u raspoloživom dokumentacijskom materijalu, sađazanom u fondovima Arhiva Bosne i Hercegovine u Sarajevu, a posebno onog u fondu nekadašnjeg Zajedničkog ministarstva finansija u Beču, nadležnog za poslove Bosne i Hercegovine, omogućili su nam da objasnimo u narodu održanu diferencijaciju ovih dvaju šumsko industrijskih preduzeća i njihovih industrijskih postrojenja za preradu drveta u »staro« i »novo«, otkrivanjem do sada nepoznate činjenice da je još prije dolaska

¹⁾ Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu (ABH), Zajedničko ministarstvo finansija (ZMF) br. 4.486 i 7.975/BH ex 1899.

i osnivanja šumsko-industrijskog preduzeća »G. Gregersen i sinovi« i preduzeća »Bosanska šumska industrija Eisler i Ortlieb u Zavidovićima, u istom mjestu podignuta i bila u pogonu pilana na parni pogon savremenog tipa i konstrukcije, koja je prerađivala isključivo hrastovo drvo iz šumskog područja Gostović na osnovu posebnog dugoročnog ugovora o eksploataciji hrastovih šuma u tom području i da je tu pilanu otkupilo od njenog vlasnika, tršćanske firme »Morpurgo & Parente« šumsko-industrijsko preduzeće »G. Gregersen i sinovi« kasnije »Gregersenova šumska industrija a. d.«, prije nego što je zaključilo ugovor sa bosanskohercegovačkim zemaljskim erarom o dugoročnoj eksploataciji četinarskih šuma u šumskom području Gostović. Ovo posljednje preduzeće je neposredno poslije zaključivanja tog ugovora nastavilo sa proizvodnjom hrastove i crnogorične rezane građe u otkupljenom pilanskom postrojenju u Zavidovićima.

Koristeći se raspoloživom dokumentacijskom građom u spomenutim arhivskim fondovima, pokušaćemo da što vjernije rekonstruišemo i što potpunije osvijetlimo zbivanja i događaje u kojima je izvršeno podizanje i puštanje u pogon prvog industrijskog postrojenja za preradu drveta u Zavidovićima, čiji je rad prethodio preduzeću »G. Gregersen i sinovi« i preduzeću »Bosanska šumska industrija Eisler i Ortlieb« u Zavidovićima i time otklonimo dilemu o vremenu podizanja industrijskih postrojenja za preradu drveta u Zavidovićima. Smatramo da ćemo na taj način pridonijeti utvrđivanju istine o osnivanju i početku rada prve industrije za preradu drveta u Zavidovićima i ujedno dati skroman prilog istoriografiji šumske privrede u Bosni i Hercegovini uopšte, a industrije za preradu drveta u Zavidovićima napose.

Austro-Ugarska Monarhija je, kako je poznato, nagodbom iz 1867. godine bila podijeljena na dva ravnopravna dijela — Austriju i Ugarsku. To je, u stvari, bila zajednica dviju država od kojih je svaka imala svoj ustav i svoje državne organe. Obadvije države imale su zajedničkog vladara, zajedničku vojsku i spoljnu politiku, a za sve te zajedničke poslove Zajedničko ministarstvo finansija. Okupacijom Bosne i Hercegovine (1878), ova zemlja nije bila priključena ni jednoj od dviju država Austro-Ugarske Monarhije nego je ostala posebno tijelo (*corpus separatum*). Vrhovna civilna uprava nad Bosnom i Hercegovinom predata je 1878. godine Savjetu zajedničkih ministarstava Austro-Ugarske, da bi kasnije bila prenesena u nadležnost Zajedničkog ministarstva finansija u Beču. Uporedni austrijski i ugarski Zakon o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1880. godine, poznat pod imenom »Bosanski zakon«, nametnuo je Bosni i Hercegovini sistem samofinansiranja. U tom zakonu je, pored ostalog, bilo izričito naglašeno da se troškovi uprave imaju pokrivati iz sopstvenih prihoda okupirane zemlje.²⁾

²⁾ Juzbašić Dž. *O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju BiH iz 1880.*, Akad. nauka i umjet. BiH, Radovi XXXII, Odj. društ. nauka 11. Sarajevo 1967. Str. 163—193; Imamović M.: *Pravni položaj BiH 1878—1908.* »Pregled« sv. III, Sarajevo 1971, str. 583—598; Kapidžić H.: *Položaj Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske uprave,* »Pregled« sv. I, Sarajevo 1972. Str. 175—195.

U cilju namirivanja potrebnih finansijskih sredstava za zemaljske svrhe austrougarska uprava za Bosnu i Hercegovinu bila je prisiljena da se okrene prema izvorima prirodnih bogatstava ove zemlje s prvenstvenom orientacijom na njene šume. Već u prvoj godini poslije okupacije (1879) pristupljeno je izradi prve stručne ekspertize o stanju i prilikama šuma u Bosni i Hercegovini. Taj posao je bio povjeren trojici austrijskih šumarskih stručnjaka (Guttenberg, Schweiger i Kaltner). Iako je ta ekspertiza imala karakter grube procjene šuma i davala uopštene ocjene o mogućnosti njihove eksploatacije, ona je ispoljavala svoj značaj već i u tome što je sadržavala konstataciju da u Bosni i Hercegovini postoje prostrani kompleksi kompaktnih i očuvanih šuma lišćara i četinara s velikim sječivim drvnim masama. Od posebnog značaja bila je činjenica što su članovi komisije za ekspertizu ukazali na znatne količine hrastovog drveta koje se nalazilo na području banjolučkog i tuzlanskog okruga. Oni su, istina, naglasili da je dobar dio tih hrastovih šuma bio već za vrijeme otomanske uprave iskorišćavan za proizvodnju francuske duge, ali da se u tim šumama nalaze još znatne količine starijih hrastovih stabala s tehničkim drvetom koje bi se moglo iskoristiti za cijepanje i proizvodnju bačvarske duge i za druge tehničke svrhe, posebno za izradu željezničkih pragova. Ti eksperti su, staviše, predlagali da se najveći dio tih hrastovih šuma sa starim i prezrelim sastojinama iskoristi tokom nadnijih 10—15 godina. Ovo tim prije što eksploatacija hrastovih šuma i manufaktturna proizvodnja hrastove duge i željezničkih pragova nisu zahtijevali investiranje velikih novčanih sredstava za izgradnju posebnih transportnih komunikacija za izvoz tih sortimenata iz šume do prvih javnih saobraćajnica, što je taj izvoz s obzirom na ograničene dimenzije i težinu pojedinih komada hrastovih izrađevina mogao biti obavljen bez posebnog otvaranja šumskih područja skupim transportnim komunikacijama, ograničavajući se pri tome na transport tovarnim konjima, primativnim seoskim kolima i vodenim tokovima. Prihvaćajući sugestije i prijedloge šumarskih eksperata i odlučujući se za nastavak prodaje i eksploatacije bosanskih hrastovih šuma, započetu u toku posljednjih decenija otomanske vladavine, austrougarska uprava je imala u vidu situaciju na evropskom tržištu hrastove duge i perspektivu razvoja proizvodnje i prodaje toga važnog trgovačkog artikla. Ovo tim prije što joj je ta eksploatacija i proizvodnja mogla obezbijediti znatne novčane prihode za pokriće redovnih potreba zemaljske uprave, koja je sticajem prilična bila prinudjena na sopstveno finansiranje. Takođe šumarskom politikom, ispoljjenom prvenstveno eksploatacijom hrastovih šuma i manufaktturnom proizvodnjom francuske duge, austrougarska uprava je nastojala da stvori osnovu za kreiranje i sprovođenje novog kursa u budućem šumsko-industrijskom razvoju Bosne i Hercegovine, baziranom na jačem učešću kapitalom bogatih stranih šumsko-industrijskih preduzeća u eksploataciji prostranih, ali još neotvorenih šumskih područja sa četinarskim sastojinama. To je i bio razlog da je ubrzo poslije okupacije Bosne i Hercegovine austrougarska uprava pristupila eksploataciji bosanskih hrastovih šuma s orijentacijom na manufaktturnu proizvodnju francuske duge. Među tim šumama nalazilo se i šumsko područje Gostović, koje je zajedno sa šumama

u donjem toku rijeke Krivaje još za vrijeme otomanske uprave, početkom sedamdesetih godina XIX vijeka, eksploratisano od Francusko-srpske banke u Beogradu i preduzeća »Šipuš« iz Siska u cilju proizvodnje francuske duge. Time je i otpočelo iskorišćavanje prirodnih bogatstava ovog šumskog područja u širim razmjerama, najprije u okviru trgovacko-kapitalističke manufakturne proizvodnje koju će kasnije zamijeniti kapitalistička industrijska proizvodnja.³⁾

Služeći se praksom koja je u to vrijeme sprovedena na području susjedne Hrvatske i Slavonije, austrougarska uprava je prodaju hrastovine u bosanskim šumama vršila počevši od 1883. godine putem javnih licitacija kojima je prethodila dozvaka sa kvalitetnom i novčanom procjenom hrastovih stabala namijenjenih prodaji. Tako je u 1884. godini, pored ostalog, prodato putem javne ofertalne licitacije drvarskom trgovcu Josefu Mayeru iz Kaltenleutberga 6.023 hrastova stabla u šumskom području Gostović za svotu od 24.000 for. ili 3,98 for. po 1 stablu. U 1885. godini prodato je na isti način i u istom šumskom području (predjel Udrin) sarajevskom trgovcu Gligoriju Jeftanoviću ukupno 5.596 hrastovih stabala za svotu od 24.401 for. ili prosječno po 1 stablu 4,72 for. Ukupna procijenjena drvna masa svih 11.619 prodatih hrastovih stabala u šumskom području Gostović u 1884. i 1885. godini iznosila je 29.371 m³ od čega je otpadalo na tehničko drvo 20.829 m³, a ostatak od 8.542 m³ na ogrev.⁴⁾

U 1886. godini raspisane licitacije obuhvatile su ukupno 37.754 hrastova stabla sa drvnom masom od 103.926 m³, od čega 73.656 m³ tehničkog i 30.270 m³ ogrevnog drveta. Među objektima prodaje nalazilo se i 5.084 hrastova stabla u šumama Gostovićkog šumskog područja sa drvnom masom od 13.478 m³, od čega 11.709 m³ tehničkog i 1.769 m³ ogrevnog drveta. Licitacija koja je održana početkom oktobra 1886. godine nije uspjela. Dogodilo se da Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu nije u toj godini mogla prodati niti jedno hrastovo stablo putem zakazanih licitacija, ostavši tako bez predviđenih budžetskih prihoda od prodaje hrastovog drveta.⁵⁾

Stagnacija na tržištu hrastovom dugom predstavljala je veliku nepriliku za austrougarsku upravu u Bosni i Hercegovini. Onemogućavala

³⁾ Guttenberg H., Kaltner F., Schweiger M.: *Ergebnisse des Forstexpertise in BH während des Sommers 1879*, Wien 1880, str. 1—70; Hoffmann K.: *Die Entwicklung des Forstwesens in BH von der österr.-ungar. Occupation bis 1893*, Vierteljahresschrift für Forstwesen, Heft I. Wien 1894, str. 1—30; Dimitz L.: *Die forstlichen Verhältnisse und Einrichtungen Bosniens und der Hercegovina*. Wien 1905, str. 95—107; Bericht über der Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina, Wien 1906, str. 298—299 i 487—488; Begović B.: *Strani kapital u šumskoj privredi BiH za vrijeme otomanske vladavine*, Radovi Šum. fakulteta i Instituta za šum. i drv. industriju, god. V, sv. 5. Sarajevo 1960, str. 119—122.

⁴⁾ ABH ZMF br. 236, 5.245, 6.198 i 6.894/BH ex 1883; br. 1.229, 1.381, 6.104, 6.951 i 7.246/BH ex 1884; br. 6.512 i 7.529/BH ex 1885; br. 5.363/BH ex 1890; Šumske prodaje u Bosni, »Šumarski list« br. 10, Zagreb 1885, str. 425; Kesterčanek F.: *Šum. trg. razmatranja*, »Šumarski list« br. 11. Zagreb 1885, str. 456.

⁵⁾ ABH ZMF br. 6.833 i 7.843/BH ex 1886; br. 5.363/BH ex 1890; Šumske prodaje u Bosni, »Šumarski list« br. 10, Zagreb 1885, str. 425; Kesterčanek F., op. cit. str. 456; Hoffmann K., op. cit., str. 1—30.

joj je ostvarivanje planiranih prihoda od prodaje hrastovog drveta, neophodno potrebnih za podmirivanje troškova zemaljske uprave. U nastojanju da obezbijedi stalnije finansijske prihode od prodaja hrastovine u bosanskim šumama, koji bi bili neovisni od fluktuacije na tržištu drveta, austrougarska uprava je odlučila da napusti sistem prodaja hrastovih šuma putem javnih licitacija i da se orijentiše na drugi sistem prodaje. U takvoj situaciji njoj je više konveniralo uvođenje sistema prodaje putem direktnih pregovora i zaključivanja dugoročnih ugovora za eksploataciju bosanskih šuma na bazi slobodnih prodaja. Tako je u jesen 1886. godine došlo do zaključivanja ugovora o dugoročnoj eksploataciji bosanskih hrastovih šuma između Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu s jedne i tršćanske firme »Morpurgo & Parente« s druge strane. Ugovor je uslijedio kao rezultat pregovora i slobodne pogodbe. Potpisana je 13. oktobra od firme, 18. oktobra od Zemaljske vlade a ratifikovan 26. oktobra 1886. godine od nadležnog Zajedničkog ministarstva finansija u Beču. Predmet ugovora bila su sva za proizvodnju francuske duge upotrebljiva hrastova stabla iznad 50 cm promjera u prsnoj visini koja su se nalazila u raznim šumskim područjima na teritoriji banjolučkog, tuzlanskog, travničkog i sarajevskog okruga. Među objektima ove velike kupoprodaje hrastovih šuma nalazilo se i gostovičko šumsko područje. Trajanje ugovora bilo je utvrđeno periodom od 10 godina tj. od polovine oktobra 1886. do polovine oktobra 1896. godine. Najmanja količina hrastovih stabala, koje je firma bila obavezna preuzimati svake godine, iznosila je 25.000 a najveća količina u jednoj godini mogla je dostići broj od 75.000 stabala, što znači prosječno godišnje oko 50.000 stabala. Ugovorna cijena je iznosila 5,05 for. za svako doznačeno i predato stablo. Firma je bila dužna da godišnji iznos kupovine od okruglo 240.000 for. plaća u dvije jednakе rate po 120.000 for. koje su dospijevale 15. oktobra i 15. marta svake godine, bez obzira na preliminirani i posjećeni broj stabala u toj godini, s tim što je konačni obračun o posjećenom i preuzetom drvetu vršen krajem svake godine.⁶⁾

Realizovanje ugovora u prvoj poslovnoj godini 1886/1887. firma »Morpurgo & Parente« je orijentisala na dio šumskog područja Ozren planine u srezu gračaničkom, koji je gravitirao novoizgrađenoj željezničkoj pruzi Doboj—Tuzla. Zbog kasno zaključenog i ratifikovanog ugovora (krajem oktobra 1886) i zakašnjele doznaće stabala, firma je u toku zimske kampanje 1886/1887. godine jedva stigla da posiječe 11.500, umjesto ugovorom obaveznog minimalnog broja od 25.000 hrastovih stabala. Slijedeće godine firma je prešla sa sjećom u šumsko područje Gostović, koje je gravitiralo već tada izgrađenoj željezničkoj pruzi Bosanski Brod—Sarajevo. Zbog podbacivanja godišnjeg plana sjeće u području Ozren planine firma »Morpurgo & Parente« je zatražila da joj se za radnu kampanju 1887/1888. godine doznači u šumskom području Gostović oko 40.000 hrastovih stabala. Firma je u toj radnoj kampanji faktično posjekla u gostovičkom šumskom području 39.270 hrastovih stabala. Ona je u avgustu

⁶⁾ ABH ZMF br. 5.151/BH ex 1886; br. 5.479/BH ex 1887; ABH ZMF Präs. br. 514 i 519/BH ex 1886; Präs. br. 689/BH ex 1887; Priv. reg. br. 59 ex 1886.

1888. godine zatražila da joj se u nastupajućoj radnoj sezoni 1888/1889. godine doznači u šumskom području Gostović još 32.000 hrastovih stabala, pored 25.000 stabala u drugim ugovornim područjima.⁷⁾

Za izvoz izrađene hrastove duge iz šumskog područja Gostović firma »Morpurgo & Parente« pristupila je još u proljeće 1887. godine izgrađnji 18 km duge šumske gravitacione željezničke pruge (koturače) od ušća Kamenice u Gostovićku rijeku do utoka ove posljednje u rijeku Bosnu i dalje do željezničke stanice u Zavidovićima. Tu koturaču, zajedno sa mostom preko rijeke Bosne kod Zavidovića, trebalo je izgraditi do kraja novembra 1887. godine i na taj način povezati centar ugovornog područja Gostović (Čardak) s državnom željezničkom prugom Bos. Brod—Sarajevo.⁸⁾

Napuštajući sistem prodaja hrastovine putem javnih licitacija i prelazeći na prodaje putem slobodne pogodbe uz zaključivanje dugoročnih ugovora, austrougarska uprava se nije ograničila samo na jednu firmu. Pored najvećeg ugovornog kontrahenta, firme »Morpurgo & Parente«, sa kojom je pored osnovnog ugovora iz 1886. godine zaključeno do 1896. godine još 14 naknadnih i dopunskih ugovora o sjeći hrastovine u bosanskim šumama, austrougarska uprava je sklopila sa većim brojem stranih i domaćih preduzeća, također na bazi slobodne prodaje, niz ugovora za eksploataciju hrastovih šuma koje su se nalazile izvan granica ugovornih područja firme »Marpurgo & Parente«, odnosno u iskorišćenim i napuštenim ugovornim područjima te firme. Tako je sa zagrebačkom firmom »K. Schlesinger«, u periodu 1886—1895. godine zaključeno 7 ugovora o eksploataciji bosanskih hrastovih šuma. Među šumskim područjima u kojima je ova firma vršila sječe hrastovog drveta nalazilo se i šumsko područje Gostović, koje je bilo obuhvaćeno prvim i osnovnim ugovorom, zaključenim sa firmom »Morpurgo & Parente« u 1886. godini i poslije realizovanja ugovora napušteno. Za sjeću hrastovih stabala u šumskom području Gostović firma »K. Schlesinger« je sklopila sa Zemaljskom vladom za BiH ugovor u junu 1894. godine o sjeći svih hrastovih stabala upotrijebljivih za tehničke svrhe koje se mogu izdati iz šumsko-gospodarskih razloga, a čiji je prsnji promjer bio veći od 35 cm, s tim što su ugovorne cijene za stabla prsnog promjera 35—45 cm iznosile 3,0 for. a za stabla iznad 45 cm prsnog promjera 5,0 for. Trajanje ugovora bilo je određeno na 10 godina tj. do kraja 1903. godine. Ovaj ugovor je proširen dopunskim ugovorom iz jula 1895. godine kojim se donja granica prsnog promjera prodanih stabala izmjenila i za predmet ugovora uzeta sva za tehničke svrhe pogodna stabla iznad 30 cm promjera u prsnoj visini debla a rok trajanja ugovora ostavljen do kraja 1903. godine. Do kraja 1895. godine bilo je ugovorno područje Gostović firme »S. Schlesinger« samo djelomično iskorišćeno. U najvećem dijelu područja, obuhvaćenim ugovorima iz juna 1894. i jula 1895. godine, nije vršena doznaka niti sjeća

7) ABH ZMF br. 5.262 i 6.198/BH ex 1887; r.b 6.470/BH ex 1888.

8) ABH ZMF br. 6.659/BH ex 1887; br. 4.213, 4.531 i 5.963/BH ex 1888.

ugovornog drveta. Do tога vremena bilo je posjećeno samo 44.340 hrastovih stabala.⁹⁾

U vezi s realizovanjem ugovora firma »K. Schlesinger« je zatražila u ljetu 1895. godine od Zajedničkog ministarstva finansija u Beču da joj odobri izgradnju šumske željezničke gravitacione pruge (koturače) u dolini Gostovićke rijeke u cilju izvoza hrastove duge i drugih sortimenata iz ugovornog područja Gostović. Još u 1887. godini, kako smo već spomenuli, izgradila je firma »Morpurgo & Parente« iz Trsta u dolini Gostovićke rijeke 18 km dugu koturaču u vezi s realizovanjem ugovora o sjeći hrastovine u gostovićkim šumama po ugovoru iz 1886. godine. Poslije iskorijenja toga područja, ona je digla gornji stroj šumske gravitacione željezničke pruge, dok je donji stroj ostao kao javni put kojim su se služila sela Zavidovići, Podhumac, Kulemanovići, Čardak i Borovnica. Zemaljska vlada za BiH u Sarajevu bila je protiv toga da se firmi »K. Schlesinger« izda dozvola da na taj javni put uz Gostovičku rijeku položi koturaču, jer je taj put bio inače uzak (2,5 m) i jer bi se tim potpuno onemogućio saobraćaj seoskom stanovništву iz spomenutih naselja. Zajedničko ministarstvo finansija u Beču odobrilo je firmi »K. Schlesinger« da položi rubom toga puta koturaču uz uslov da postojeći put proširi tako da na njemu obezbijedi širinu za kolski saobraćaj od 2,0 m a na mimoilaznicama 5,0 m, i da firma »K. Schlesinger« dozvoli drugim interesentima da tom koturačom transportuju svoju robu uz naknadu realnih troškova prevoza. Poslije isteka desetgodišnjeg ugovora firma je bila obavezna da skine koturaču i osposobi dio puta, na kome je bio postavljen gornji stroj koturače, za redovni saobraćaj.¹⁰⁾

Početkom 1896. godine firma »K. Schlesinger« našla se u vrlo teškom i delikatnom položaju. Njen glavni finansijer i kreditor L. Hirsch iz Siska nenađano je umro, baš u vrijeme kada je situacija na tržištu francuske duge bila nepovoljna. Zbog toga je firma »K. Schlesinger« zamolila Zajedničko ministarstvo finansija u Beču za saglasnost da se još važeći ugovori, sklopljeni između nje i Zemaljske vlade za BiH, sporazumno storniraju. Među tim ugovorima nalazilo se i gostovićko ugovorno područje u kome je firma »K. Schlesinger« trebalo da vrši eksploataciju hrastovine do 1903. godine. Zajedničko ministarstvo finansija zauzelo je u tom pogledu pozitivan stav i dalo načelno pristanak za storniranje ugovora pod uslovom da novi kupci preuzmu eksploataciju ugovornih objekata pod istim ili povoljnijim uslovima nego što je to bio slučaj s ugovorima sklopljenim s firmom »K. Schlesinger«.¹¹⁾

U vezi s povlačenjem firme »K. Schlesinger« i postavljanjem zahtjeva za sporazumno storniranje ugovora, sklopljenih između te firme i Zemaljske vlade za BiH, pojavila se firma, »Morpurgo & Parente« i preko svoga saučesnika Leopolda Kerna iz Beča dostavila Zajedničkom ministarstvu finansija u Beču ponudu za kupovinu svih neposjećenih hrastovih

⁹⁾ ABH ZMF br. 6.965/BH ex 1894; br. 1.862, 13.036 i 14.350/BH 1895; br. 6.086/BH ex 1896.

¹⁰⁾ ABH ZMF br. 10.181/BH ex 1895.

¹¹⁾ ABH ZMF br. 4.401/BH ex 1896.

stabala u ugovornom području firme »K. Schlesinger«, među kojima se nalazila i hrastovina u šumskom području Gostović, koja je predstavljala glavni objekt ove kupoprodaje. Predmet ponude firme »Morpurgo & Parente« činilo je oko 125.000 hrastovih stabala iznad 35 cm prsnog promjera uz cijenu od 2,10 for. za prvih 80.000 stabala i cijenu od 1,60 for. za preostalih 45.000 stabala. Ponuda je bila uslovljena sa trajanjem ugovora do kraja 1903. godine, kao i davanjem dozvole za korišćenje postojećeg kolskog puta u dolini Gostovičke rijeke za postavljanje gornjeg stroja šumske gravitacione željezničke pruge na rubnom dijelu toga puta, za što je već bila data saglasnost i dozvola firmi »K. Schlesinger«, koju ona nije iskoristila. Ponuda firme »Morpurgo & Parente« je prihvaćena i s njom zaključen 19. juna 1896. godine ugovor koji je ratifikovan od Zagledničkog ministarstva finansija u Beču 9. jula iste godine.¹²⁾

U cilju realizovanja naknadnog ugovora o kupoprodaji hrastovih stabala u šumskom području Gostović iz mjeseca juna 1896. godine firma »Morpurgo & Parente« je početkom 1897. godine postavila zahtjev Zagledničkom ministarstvu finansija u Beču da joj u smislu odredaba zaključenog ugovora izda koncesiju za postavljanje i rad šumske koturače u dolini Gostovičke rijeke s odvojcima uz potoke Otežna i Trbušnica. U smislu odredaba postojećeg ugovora iz 1896. godine firma je mogla za ovu svrhu iskoristiti postojeći kolski put u dolini Gostovičke rijeke, koji je bio izgrađen na donjem stroju šumske gravitacione željezničke pruge, podignute od iste firme još 1887. godine. Poslije izvršene sjeće kupljene hrastovine u tom području, u okviru osnovnog ugovora iz 1886. godine, firma »Morpurgo & Parente« demontirala je gornji stroj ove šumske saobraćajnice, dok je donji stroj poslužio za podlogu seoskog kolskog puta kojim su se koristila sela u dolini Gostovičke rijeke sve do 1895. godine, kada je firma »K. Schlesinger« zaključila ugovor o sjeći hrastovine u gostovičkom šumskom području. Ova posljednja je tada dobila načelno odobrenje da proširi postojeći kolski put, položi na njega sa strane gornji stroj koturače, a proširenjem puta obezbijedi seoskom stanovništvu i kolski saobraćaj. Firma »K. Schlesinger« nije stigla iskoristiti odobrenje, jer je u međuvremenu likvidirala svoje poslovanje u Bosni i stornirala zaključene a još nerealizovane ugovore. Firma »Morpurgo & Parente« dobila je zahtjevnu koncesiju za obnovu koturače uz Gostovičku rijeku i za vršenje transporta na toj saobraćajnici koju je ponovo izgradila i pustila u promet u novembru 1897. godine. Prema protokolu od 7. novembra iste godine, o tehničkom prijemu ove šumske transportne komunikacije vidi se da je glavna trasa ove saobraćajnice išla od parne pilane u izgradnji u Zavidovićima, preko mosta na rijeci Bosni, a zatim uz Gostovičku rijeku, u ukupnoj dužini od 17,2 km sve do zadnje tačke kod prelaza potoka Kamenice; da je trasa sporednog krila ove koturače uz potok Otežna bila duga 2,0 km, a ona uz potok Trbušnica 4,8 km; da su glavna linija i sporedni odvojak ove koturače u Trbušnici imali tračnice od 7,0 kg težine po 1 tek. metru, a odvojak koturače uz potok Otežna 5,5 kg i da su maksimalni usponi, odnosno padovi na ovoj koturači i njenim odvojcima izno-

¹²⁾ ABH ZMF br. 4.758, 6. 612, 7.423 i 8.074/BH ex 1896.

sili 30 o/oo a minimalna radijusi 40 m. Obnovljena koturača firme »Morpurgo & Parente« u gostovićkom šumskom području puštena je u saobraćaj početkom decembra 1897. godine i na njoj počela forsiranim tempom otprema hrastovog drveta iz toga područja u Zavidoviće.¹³⁾ (38, 39, 40, 41).

Već početkom avgusta 1897. godine firma »Morpurgo & Parente« podnijela je Zajedničkom ministarstvu finansija u Beču molbu da joj se izda koncesija za podizanje parne pilane u Zavidovićima na kojoj bi pre-rađivala hrastovu oblovinu dobivenu realizovanjem ugovora iz 1896. godine, prvenstveno iz šuma u gravitaciji Gostovićke rijeke. Koncesija je tražena za vrijeme od 7 godina, koliko je bilo određeno i trajanje naknadnog ugovora iz 1896. godine. U pilanskom postrojenju je trebalo biti instalisano, pored parnog stroja od 100 KS, tri puna gatera sa svim pomoćnim strojevima i uređajima za preradu hrastovog drveta. Firma je počela s prethodnim radovima oko podizanja te pilane još početkom 1897. godine, naročito u pogledu sporazumijevanja oko kupovine, odnosno uzimanja u zakup zemljišta na kome je trebalo biti podignuto pilansko postrojenje. S tim u vezi, Zemaljska vlada za BiH u Sarajevu obavijestila je Zajedničko ministarstvo finansija u Beču da su svi alarmni glasovi u odnosu na navodno negodovanje okolnog stanovništva, a posebno vlasnika zemljišta i opštine zavidovićke, bez ikakve osnove, jer se niko ne buni protiv firme »Morpurgo & Parente« i njenog nastojanja da podigne pilanu na parni pogon u Zavidovićima. Firma je stvarno počela sa radovima oko podizanja ovog industrijskog postrojenja ne čekajući da prethodno dobije koncesiju. Zemaljska vlada za BiH je u pogledu izdavanja koncesije dostavila Zajedničkom ministarstvu finansija u Beču povoljno mišljenje i prijedlog smatrajući da bi se podizanjem parne pilane u Zavidovićima obezbijedilo zaposlenje znatnog broja domaćeg stanovništva, da firma »Morpurgo & Parente« inače izgrađuje šumsku željezničku prugu u dolini Gostovićke rijeke kojom se otvara šumsko područje Gostović ne samo za hrastovinu nego i za četinare, koji će se lakše i skuplje prodati kada se pojave interesenti, i na kraju tko kupi u tom šumskom području četinare otkupiće od firme »Morpurgo & Parente« pilansko postrojenje i proširiti ga, jer je locirano na pogodnom mjestu i na velikom prostoru. Zajedničko ministarstvo finansija u Beču saglasilo se sa tim mišljenjem i prijedlogom i uputilo Zemaljsku vladu za BiH u Sarajevu da izda zatraženu concepciju s tim da firma »Morpurgo & Parente« može na podignutoj parnoj pilani rezati isključivo hrastovu oblovinu iz svog ugovornog područja. Trajanje koncesije bilo je ograničeno na sedam godina i njena važnost isticala krajem 1904. godine.¹⁴⁾

Odvojeno od molbe za izdavanje koncesije za podizanje i rad parne pilane u Zavidovićima, firma »Morpurgo & Parente« zatražila je od Zajedničkog ministarstva finansija u Beču da joj se odobri povlašćena tarifa na bosanskohercegovačkim zemaljskim željeznicama za prevoz oblovine do Zavidovića i rezane građe od Zavidovića do zemaljske granice

¹³⁾ ABH ZMF br. 1.485/BH ex 1897; br. 11.048/BH ex 1898 i br. 2.692/BH ex 1899; Kao nap. 10 i 11.

¹⁴⁾ ABH ZMF br. 8.872, 9. 346 i 9.817/BH ex 1897.

Bosne i Hercegovine. Zahtjevala je da joj se odobri prevozna tarifa za četinarsko rezano drvo 0,30 helera, a za rezano drvo tvrdih lišćara 0,40 helera za 100 kg po 1 km za sve udaljenosti veće od 30 km, računajući od željezničke stanice Zavidovići. Zahtjev firme »Morpurgo & Parente« za odobrenje povlašćene tarife za prevoz četinarske rezane građe izazvao je u Ministarstvu finansija u Beču zbrku i pometnju. I sam ministar finansija Benjamin Kallay ispoljio je čuđenje, što firma traži povlašćenu tarifu za rezano četinarsko drvo, kad joj je odobrenje koncesije za podizanje parne pilane u Zavidovićima bilo uslovljeno isključivom preradom hrastovog drveta na tom industrijskom postrojenju. Zajedničko ministarstvo finansija u Beču, skrenulo je, s tim u vezi, pažnju Zemaljskoj vlasti u Sarajevu da je firma »Morpurgo & Parente« gotovo u cijelosti iskoristila hrastove šume u svim ugovornim područjima, izuzevši one u gostovičkom bazenu i da postoji interes kod većeg broja firmi za četinarsko drvo u šumama zavidovičkog regiona za čiju će preradu biti potrebno pilansko postrojenje u Zavidovićima. Zbog toga nije ni udovoljeno zahtjevu firme u pogledu odobrenja povlašćene željezničke tarife za četinarsku rezanu građu s motivacijom da joj je 15. septembra 1897. godine odobrena koncesija za izgradnju i pogon pilanskog postrojenja u Zavidovićima u cilju prerade isključivo hrastovog drveta, dobivenog realizovanjem ugovora iz 1896. godine.¹⁵⁾

Pokušaj firme »Morpurgo & Parente« da dobije povlašćenu tarifu za transport četinarske rezane građe na bosanskohercegovačkim zemaljskim željeznicama bio je učinjen namjerno, smišljeno i sračunato. Ona je podigla parnu pilanu u Zavidovićima ne toliko da na njoj preradi ostatak ograničenih količina hrastovog drveta iz posljednjeg ugovora zaključenog sa Zemaljskom vladom za BiH koliko da to pilansko postrojenje proda jednoj od zainteresovanih firmi, koja bude zaključila ugovor o eksploataciji četinarskih šuma u gostovičkom i krivajskom bazenu. Sama lokacija parne pilane koja je bila podignuta na slobodnom i vrlo podesnom prostoru između željezničke pruge Bos. Brod—Sarajevo i obale rijeke Bosne, između ušća Gostovičke rijeke i ušća Krivaje i u blizini državne željezničke stanice u Zavidovićima, davana je firmi, »Morpurgo & Parente« vrlo dobre izglede za izvršenje povoljne transakcije oko ustupanja svog pilanskog postrojenja svakoj firmi koja bude vršila eksploataciju četinarskih šuma u gostovičkom i krivajskom šumskom području. S dobivenom povlašćenom tarifom za transport željeznicom četinarske rezane građe, proizvedene na toj pilani, firma »Morpurgo & Parente« bi prilikom prodaje i ustupanja svoje parne pilane u Zavidovićima mogla tražiti i primiti veću otkupninu i time bolje unovčiti odnosnu transakciju.

U avgustu 1898. godine firma »G. Gregersen i sinovi« iz Budimpešte predala je Zajedničkom ministarstvu finansija u Beču ponudu za kupovinu četinarskog drveta u šumskom području Gostović. Interesantno je i upadljivo da je tu ofertu lično predao Zajedničkom ministarstvu finansija u Beču Leopold Kern, vlasnik poznate bečke inokosne firme koja

¹⁵⁾ ABH ZMF br. 8.125/BH ex 1897.

se bavila eksploracijom bosanskih hrastovih šuma u uskoj saradnji s tršćanskim firmom »Morpurgo & Parente«. Obadvije ove firme su, na osnovu zaključenih ugovora, vršile, pored ostalih firmi, sjeće hrastovine i u šumama gostovićkog područja, a ova posljednja je imala i svoju vlastitu šumsku gravitacionu željezničku prugu u dolini Gostovićke rijeke sa odvojcima uz potoke Oteža i Trbušnica. Leopold Kern je prilikom predavanja oferte firme »G. Gregersen i sinovi« u Bosanskom birou pri Zagajdičkom ministarstvu finansija u Beču prikazao glavnom šumarskom referentu Karlu Petrascheku firmu »G. Gregersen i sinovi« kao jedno od najsolidnijih građevinskih preduzeća u Mađarskoj. Sve ovo se može objasniti činjenicom da je prije predaje ponude firme »G. Gregersen i sinovi« postojao izmedu nje i firme »Morpurgo & Parente«, iza koje je stajao Leopold Kern, dogovor i načelni sporazum o otkupu preostalih količina neposjećenih drvnih masa hrastovine u ugovornom području Gostović, o otkupu šumske gravitacione željezničke pruge u dolini Gostovićke rijeke kao i parne pilane u Zavidovićima. Ovu posljednju je godinu dana ranije podigla firma »Morpurgo & Parente« tobože radi prerađe hrastovine iz ugovornog područja Gostović. Neposjećene količine preostale sjećive mase prodate hrastovine u tom šumskom području bile su, međutim, tako ograničene, da se time nije mogla razumjeti niti opravdati odluka spomenute firme da podiže parnu pilanu u Zavidovićima ničim drugim nego špekulativnim namjerama u vezi s očekivanim transakcijama.

U svojoj oferti firma »G. Gregersen i sinovi« je istakla želju da svoju poslovnu aktivnost proširi na eksploraciju bosanskih šuma i pored toga što su njeni dotadašnji koraci u tom pravcu ostali bezuspješni. S tim u vezi ona je i naglasila da je njena najnovija ponuda u pogledu cijena i uslova za kupovinu četinarskog drveta u gostovićkom šumskom području išla do krajnjih granica mogućnosti. Firma je u svojoj oferti navela da akceptira opšte uslove prodaje i izrazila spremnost da položi odgovarajuću garanciju za izvršenje svojih obaveza. Ona se pri tome obavezivala da će u toku prve tri godine realizovanja dugoročnog ugovora sjeći godišnje 25.000—30.000 m³ četinarskog korisnog drveta, a u daljnjim godinama 50.000—60.000 m³, sve dok u ugovornom području bude sjećive drvine mase, odnosno četinarskih stabala iznad 40 cm prsnog promjera. U ime šumske takse za 1 m³ zdravog i za tehničke svrhe sposobnog borovog drveta do 30 cm promjera na tanjem kraju, firma je ponudila 0,90 for., za 1 m³ isto takvog jelovog drveta do 25 cm promjera na tanjem kraju 0,70 for. a za borovo ogrevno drvo (ovrške) od 15—30 cm i isto takvo jelovo drvo od 15—25 cm promjera na tanjem kraju 0,10 for. po 1 m³ u šumi na panju. U svojoj oferti firma je posebno naglasila da bi ona ponudila i veće ugovorne cijene za četinarsko drvo u šumskom području Gostović da su prilike i uslovi za transport drveta iz tog područja povoljniji. Postojeća šumska gravitaciona željeznička pruga (koturača) niz Gostovićku rijeku je bila, po mišljenju firme, nepodesna za transport većih količina drvnih masa zbog velikih padova i drugih nepovoljnih elemenata, među koje je spadao i neodgovarajući vozni park.¹⁶⁾

¹⁶⁾ ABH ZMF br. 8.567/BH ex 1898.

Zajedničko ministarstvo finansija u Beću naredilo je Zemaljskoj vladi za BiH u Sarajevu da sa svojim stručnjacima provjeri na terenu navode firme »G. Gregersen i sinovi« u pogledu transportnih prilika i mogućnosti za izvoz drveta u gostovićkom šumskom području i da dostavi svoje mišljenje i prijedlog u pogledu ponuđene cijene za četinarsko drvo u tom području. Iz izvještaja Zemaljske vlade u Sarajevu, predloženog Zajedničkom ministarstvu finansija u Beću krajem oktobra 1898. godine, vidi se da su šef šumarskog departementa Zemaljske vlade za BiH Karl Hoffmann i okružni građevinski inženjer Křízek pregledali šumsku prugu u dolini Gostovićke rijeke i konstatovali da je ona upotrebljiva za transport drveta i da se nalazi u dobrom stanju. Tu koturaču je izgradila tršćanska firma »Morpurgo & Parente« još 1887. godine u vezi s realizovanjem ugovora iz 1886. godine o eksploataciji hrastovine u šumskom području Gostović, a obnovljena je od iste firme u 1897. godini nakon što je s tom firmom sklopljen novi ugovor o eksploataciji hrastovog drveta u istom šumskom području. U uslovima za odobrenje obnove te koturače bilo je, pored ostalog, propisano da maksimalni uspon te šumske saobraćajnice буде 30 o/oo, minimalni radijusi 40 m, minimalna težina željezničkih tračnica 5,50, odnosno 7,50 kg, rastojanje između tračnica 0,70 m, a rastojanje između pragova najviše 0,60 m. Prema protokolu o tehničkom pregledu i prijemu obnovljene koturače iz decembra 1897. godine, svi ti uslovi bili su ispunjeni. Prema konstataciji ove dvojice stručnjaka, šumska gravitaciona željeznička pruga u području Gostović sa svoja dva odvojka, dopuštajući njihovo produženje uzvodno 8—10 km, mogla se koristiti uz pomoć gravitacije i lokomotivske vuće s tim što bi se puni vagoni spuštali gravitacijom niz obadva postrana krila (odvojka) u Otežnoj i Trbušnici kao i niz glavnu prugu još 9 km, dok bi se u donjem dijelu glavne pruge na dužini od 8 km mogao obavljati saobraćaj i na lokomotivsku vuču u oba pravca. Što je najvažnije, tom prilikom je konstatovano da bi se sa malim rekonstrukcijama mogao uvesti lokomotivski pogon na cijeloj dužini glavne pruge, kao i njenim odvojcima. Firma »G. Gregersen i sinovi« je uporno isticala kako je koturača u dolini Gostovićke rijeke neracionalno postavljena i da bi ona (firma) ponudila više cijene za četinarsko drvo u gostovićkom šumskom području kada bi koturača u dolini Gostovićke rijeke i parna pilana u Zavidovićima bili bolje smješteni. Zemaljska vlada za BiH je tumačila to kao pokušaj firme da se njeni oferti prikaže povoljnijom. Ovo tim prije što se znalo da je firma »Morpurgo & Parente« tom koturačom u toku 1898. godine dopremala dnevno i po 200 m³ hrastovog drveta iz šume do stovarišta parne pilane u Zavidovićima i da bi se taj dnevni kvantum mogao i povećati bez ikakvih smetnji i opasnosti po saobraćaj. Pilana u Zavidovićima, koju je podigla firma »Morpurgo & Parente« 1897. godine, imala je u to vrijeme, pored parnog lokomobila od 100 KS, dva puna gatera, jednu veliku i jednu malu tračnu pilu, devet cirkularnih i dvije visće kružne pile, jednu dinamo mašinu za osvjetljavanje pilanske hale i stovarišnog prostora, jednu kompletну oštračnicu i jednu radionicu sa strugom i ostalim uređajima. Zemaljska vlada za BiH je tada rezonovala da firma »G. Gregersen i sinovi« ne mora kupiti od firme »Morpurgo & Parente« tu pilanu, ako smatra da je ona

nezgodno locirana. Ovo tim prije što u Zavidovićima ima dovoljno prostora pa može da izgrađuje pilansko postrojenje gdje hoće i kako hoće, jer joj na tom putu ne staje nikakve zapreke. Zemaljska vlada za BiH u Sarajevu je, pored toga, stajala na stanovištu da je od firme »G. GregerSEN i sinovi« ponuđena cijena za četinarsko drvo u šumskom području Gostović niska i da bi prihvatanje takve ponude od te firme moglo uticati negativno na cijene drveta u susjednim šumskim područjima, a posebno u šumskom području Krivaja—Žep, koje je stajalo neposredno pred prodajom i eksplatacijom. Pri tome je Zemaljska vlada za BiH naročito uka-zivala na firmu Moritz Liska, koja je plaćala šumsku taksu za četinarsko korisno drvo u svom ugovornom područje Oskova—Gostilja 1,50 for. po 1 m³ u šumi na panju i ako je dobavljala to drvo iz šume do pilane pod mnogo težim uslovima nego što je to bio slučaj sa firmom »G. GregerSEN i sinovi« i šumskim područjem Gostović. Zbog toga Zemaljska vlada u Sarajevu nije ni mogla dati pozitivan prijedlog za prihvatanje Gregerse-nove ponude.¹⁷⁾

U toku decembra 1898. godine vođeni su u Bosanskom birou pri Zajedničkom ministarstvu finansija u Beču razgovori i pregovori sa pred-stavnicima firme »G. GregerSEN i sinovi« u cilju usaglašavanja uslova ugovora o eksplataciji četinara u šumskom području Gostović. Tom pri-lilikom je spomenuta firma izmjenila svoju ponudu, iz čega je rezultiralo povišenje cijene ugovornog drveta kao i promjena uslova u pogledu količina sječivih drvenih masa u prvim godinama realizovanja ugovora. Tako se moglo pristupiti u toku januara 1899. godine izradi definitivnog teksta dugoročnog ugovora o eksplataciji četinara u šumskom području Gostović, koji je zaključen početkom februara a njegova ratifikacija od strane Zajedničkog ministarstva finansija u Beču uslijedila krajem marta 1899. godine¹⁸⁾.

U cilju izbjegavanja spora u pogledu eksplatacije i izvoza drveta iz ugovornog područja Gostović firma »G. GregerSEN i sinovi«, prije potpli-sivanja ugovora o dugoročnoj eksplataciji četinara u tom području sklo-pila je sa firmom »Morpurgo & Parente« sporazum, kojoj joj je ova posljednja prepustila u gostovićkom šumskom području od bosanskohercege-vačkog zemaljskog erara po ugovoru iz 1896. godine kupljena a još ne-posjećena hrastova stabla, kao i sve transportne komunikacije sa voznim parkom u tom šumskom području. Posebnim sporazumom firma »Mor-purgo & Parente« prepustila je firmi »G. GregerSEN i sinovi« svoju parnu pilanu u Zavidovićima sa svim postrojenjima i uređajima. Ugovorna svota za prodanih, odnosno kupljenih 35.000 neposjećenih hrastovih stabala u šumskom području Gostović, za šumsku gravitacionu željezničku prugu (koturaču) u dolini Gostovićke rijeke sa dva odvojka u Otežna i Trbušnica potoku te za pilansko postrojenje u Zavidovićima iznosila je ukupno 300.000 for. Od toga je otpadalo na parnu pilanu sa zgradama i zakupljenim zemljištem 67.920 for. Istim sporazumom bilo je utvrđeno da će se prenos koncesije za šumsku gravitacionu željezničku prugu u Gostoviću

¹⁷⁾ ABH ZMF br. 11.048/BH ex 1898.

¹⁸⁾ ABH ZMF br. 2.692, 3.629 i 4.486/BH ex 1899.

i parnu pilanu u Zavidovićima, kao i ugovor o eksploataciji hrastovine u gostovičkom šumskom području sa još preostalih neposjećenih 35.000 hrastovih stabala prenijeti, uz prethodno odobrenje Zemaljske vlade za BiH u Sarajevu i Zajedničkog ministarstva finansija u Beču, na firmu »G. Gregersen i sinovi« do početka avgusta 1899. godine. Zajedničko ministarstvo finansija u Beču odobrilo je u martu 1899. godine taj sporazum s tim što će se prenos koncesija za šumsku koturaču u Gostovičkoj rijeći i parnu pilanu u Zavidovićima izvršiti 1. avgusta 1899. godine a važnost tih koncesija, shodno odredbama dugoročnog ugovora o eksploataciji četinara u šumskom području Gostović, sklopljenom sa firmom »G. Gregersen i sinovi«, produžiće se do kraja tog ugovora tj. do konca decembra 1914. godine ili prije toga roka ako se taj ugovor ukine. Isto tako je Zajedničko ministarstvo finansija u Beču odobrilo da se sječa, izrada i izvoz od firme »Morpurgo & Parente« kupljenih hrastovih stabala po ugovoru iz 1896. godine produži do oktobra 1906. godine, kao i to da se prenos neposjećenih 35.000 hrastovih stabala sa firme »Morpurgo & Parente« na firmu »G. Gregersen i sinovi« izvrši poslije obavljene doznake cijelokupne količine tih stabala. U tom smislu su Zemaljskoj vlasti u Sarajevu izdata naređenja i potrebne upute. U međuvremenu su, u vezi s prenosom ugovora iz 1896. godine sa firme »Morpurgo & Parente« na firmu »G. Gregersen i sinovi« nastale komplikacije formalne prirode. Naime, ugovorom iz 1896. godine prodato je i predato firmi »Morpurgo & Parente« na iskorističavanje bivše ugovorno područje firme »K. Schlesinger«, koje je obuhvaćalo većim dijelom hrastove šume u šumskom području Gostović, a manjim dijelom u slivu rijeke Ljubine na teritoriji sreza sarajevskog i u slivu rijeke Prače na teritoriji sreza rogatičkog. Ugovor o eksploataciji toga ugovornog područja trebalo je, u smislu opštih zakonskih propisa, prenijeti na firmu »G. Gregersen i sinovi« u cijelini, a ne samo njegov dio koji se odnosio na hrastovinu u gravitaciji Gostovičke rijeke. Zbog toga je firma »Morpurgo & Parente«, u saglasnosti sa firmom »G. Gregersen i sinovi«, zatražila od Zajedničkog ministarstva finansija u Beču a ono odobrilo da se izvrši prenos ugovora iz 1896. godine u cijelini sa firme »Morpurgo & Parente« na firmu »Leopold Kern« iz Beča. Firma »Morpurgo & Parente« je na taj način ustupila firmi »G. Gregersen i sinovi« parnu pilanu u Zavidovićima i šumsku gravitacionu željezničku prugu u dolini Gostovičke rijeke sa odvojcima u Otežnoj i Trbušnici, a zatim prenijela ugovor o sjeći hrastovine u šumskom području Gostović, Ljubina i Prače iz 1896. godine na firmu »Leopold Kern«. Ova posljednja se pri tome obavezala da će ispuniti sve obaveze prema bosanskohercegovačkom zemaljskom eraru kao i prema firmi »G. Gregersen i sinovi« u pogledu realizovanja ugovora u zajedničkom ugovornom području Gostović, dok je firma »G. Gregersen i sinovi« primila na znanje transakciju u odnosu na prenos ugovora o kupoprodaji hrastovine sa firme »Morpurgo & Parente« na firmu »Leopold Kern«.¹⁹⁾

¹⁹⁾ ABH ZMF br. 6.223, 8.124 i 9.734/BH ex 1900; br. 14.082/BH ex 1901; Kao nap. 18.

Na taj način je firma »G. Gregersen i sinovi«, na osnovu direktne transakcije izvršene sa firmom »Morpurgo & Parente«, preuzeala u avgustu 1899. godine parnu pilanu u Zavidovićima i šumsku gravitacionu željezničku prugu (koturaču) u Gostoviću, a posebnim aranžmanom sa firmom »Leopold Kern« riješila pitanje iskorisćavanja preostalih još neposjećenih 35.000 hrastovih stabala u zajedničkom ugovornom području Gostović iz ugovora 1896. godine, prenesenog u 1899. godinu sa firme »Morpurgo & Parente« na firmu »Leopold Kern«.

Na osnovu prezentiranih podataka možemo konstatovati:

— da je još za vrijeme otomanske vladavine u Bosni i Hercegovini, početkom sedamdesetih godina XIX vijeka, počela eksploatacija hrastovih šuma u gravitacionom području Gostovićke rijeke i donjem toku Krivaje u cilju manufaktурне proizvodnje i eksporta francuske duge i da je u toj eksploataciji sudjelovalo strani kapital,

— da je ta eksploatacija i manufakturna proizvodnja nastavljena početkom osamdesetih godina prošlog vijeka, u periodu austrougarske uprave, da je u toj eksploataciji sudjelovalo više domaćih i stranih preduzeća, da se među ovim posljednjim nalazila poznata tršćanska firma »Morpurgo & Parente« koja je u cilju lakšeg izvoza manufakturnim putem proizvedene hrastove duge izgradila u 1887. godini između Zavidovića i centra šumskog područja Gostović 18 km dugu šumsku gravitacionu željezničku prugu (koturaču),

— da je u 1896. godini sklopljen između bosanskohercegovačkog zemaljskog erara i firme »Morpurgo & Parente« naknadni ugovor o dugoročnoj eksploataciji hrastovih šuma u šumskom području Gostović, da je spomenuta firma u 1897. godini zatražila i dobila koncesiju za obnovu u 1887. godini izgrađene i poslije izvršene sječe kupljenog drveta napuštene koturače u dolini Gostovićke rijeke i da je istovremeno (1897) podigla u Zavidovićima pilanu na parni pogon na kojoj je prerađivala hrastovo drvo sjećeno u šumskom području Gostović,

— da je budimpeštansko preduzeće »G. Gregersen i sinovi« zaključilo u 1899. godini sa bosanskohercegovačkim zemaljskim erarom dugoročni ugovor o eksploataciji četinarskih šuma u gostovićkom šumskom području i u istoj godini otkupilo od firme, »Morpurgo & Parente« parnu pilanu u Zavidovićima i šumsku gravitacionu željezničku prugu u dolini Gostovićke rijeke i uz određenu adaptaciju i rekonstrukciju tih postrojenja nastavilo neposredno poslije zaključivanja dugoročnog ugovora u 1899. godini redovan rad i proizvodnju rezane građe na otkupljenom pilanskom postrojenju u Zavidovićima,

— da je u 1899. godini sklopljen sa firmom »Bosanska šumska industrija Eisler i Ortlieb« dugoročni ugovor o eksploataciji četinarskih šuma u bazenu rijeke Krivaje i Žep planine, a 1900. godine pristupljeno izgradnji šumske željezničke pruge na lokomotivski pogon u dolini rijeke Krivaje kao i podizanju industrijskog postrojenja za preradu drveta u

Zavidovićima, koje je pušteno u pogon i počelo s redovnom proizvodnjom četinarske rezane građe u 1901. godini.

Iz izloženog proizilazi da je još prije osnivanja šumsko industrijskog preduzeća »G. Gregersen i sinovi« i preduzeća »Bosanska šumska industrija Eisler i Ortlieb« u Zavidovićima i zaključivanja dugoročnih ugovora za eksploraciju četinarskih šuma sa tim preduzećima podignuta i od 1897. godine bila u pogonu parna pilana tršćanske firme »Morpurgo & Parente« u Zavidovićima na kojoj je prerađivana hrastovina, sječena u šumskom području Gostović, da je tu parnu pilanu u 1899. godini otkupilo preduzeće »G. Gregersen i sinovi« i na njoj nastavilo rad na industrijskoj preradi drveta. Ovim se može objasniti u narodu održano predanje i posebno označavanje preduzeća »G. Gregersen i sinovi« sa »stara firma«, a preduzeća »Bosanska šumska industrija Eisler i Ortlieb« sa »nova firma«. Time je konačno utvrđena istina i privredna kraju dilema o vremenu podizanja i početka rada industrije za preradu drveta u Zavidovićima.

Z U S A M M E N F A S S U N G

GRÜNDUNG UND ARBEITSBEGINN DER ERSTEN INDUSTRIE FÜR HOLZVERARBEITUNG IN ZAVIDOVIĆI

Der Autor stellt auf Grund der in Archiven verfügbaren Unterlagen die bisher unbekannte Tatsache fest, daß noch vor der Gründung des forstindustriellen Betriebes G. Gregersen & Söhne und der Firma Bosnische Forstindustrie Eisler & Ortlieb in Zavidovići und vor dem Abschluß eines langfristigen Vertrages zwischen diesen Firmen zur Exploitation von Nadelwäldern ein Dampfsägewerk der Triester Firma Morpurgo & Parente in Zavidovići errichtet worden und seit 1897 im Betrieb war. In diesem Sägewerk wurde Eichenholz verarbeitet, das im Waldgebiet von Gostović gewonnen wurde. Dieses Sägewerk kaufte im Jahre die Firma Gregersen & Söhne von der Firma Morpurgo & Parente und setzte in ihm die Arbeit an der industriellen Holzverarbeitung fort. Dadurch läßt sich die im Volke überlieferte und besondere Bezeichnung der Firma Gregersen & Söhne als »altes Sägewerk« und die der Firma Bosnische Forstindustrie Eisler & Ortlieb als »neue Firma« erklären. Damit ist endlich auch die Wahrheit festgestellt und dem Dilemma um den Zeitpunkt der Errichtung und des Arbeitsbeginns der holzverarbeitenden Industrie in Zavidovići ein Ende bereitet.

Sajma Sarić

PRILOG PROUČAVANJU KOLONIZACIJE U BOSNI I HERCEGOVINI OD 1918—1934.

O agrarnoj reformi u Bosni i Hercegovini i problemima u vezi s njenim provođenjem pisano je dosta, ali je pri tome neznatno korištena arhivska građa, koja nije bila dostupna istraživačima. Jedan od aspekata provođenja agrarne reforme jeste i unutrašnja kolonizacija, pa je cilj ovoga rada da prema raspoloživom materijalu iz arhivske građe Agrarno-pravnog odsjeka III poljoprivrednog odjeljenja Kraljevske banske uprave Drinske banovine dâ kratak pregled provođenja kolonizacije u Bosni i Hercegovini od 1918. do 1934. godine.

Nakon 1918. godine u Kraljevini SHS vršena je kolonizacija tj. dođeljivanja je državna zemlja siromašnim mještanima, beskućnicima i dobrovoljcima iz prvog svjetskog rata i ratnim invalidima, pri čemu se vodilo računa da tu zemlju dobiju, prije svega, dobrovoljci — učesnici u ratu, ratni invalidi i uži srodnici izginulih. Ministarstvo za agrarnu reformu provelo je kolonizaciju dobrovoljaca iz cijele države na raznim veloposjedima u Bačkoj, Banatu i Sremu, te na državnim zemljistima u Mađarskoj i Bosni i Hercegovini.¹⁾

U Arhivu Bosne i Hercegovine nalazi se građa Agrarne direkcije u Sarajevu, kao i građa Agrarno-pravnog odsjeka III poljoprivrednog odjeljenja Kraljevske banske uprave Drinske banovine. Na rješavanju pitanja agrarne reforme od 20. jula 1920. godine radila je Agrarna direkcija u Sarajevu, kada je i osnovana, a od 11. novembra 1929. godine Agrarno-pravni odsjek Kraljevske banske uprave Drinske banovine. Agrarna direkcija u Sarajevu je bila izvršni organ Ministarstva za agrarnu reformu za područje Bosne i Hercegovine, a njen zadatak je bio da na svom području vrši podjelu zemlje na osnovu agrarne reforme, kojom prilikom je

¹⁾ »Narodno jedinstvo«, 8. X 1920, III, br. 208, br. 2. Prva akcija u jesen 1920. godine trebalo je da obuhvati beskućničke akcije nisu mogli da čekaju na podjelu zemlje. U Bosni i Hercegovini bila je namjera da se privremeno naseljavaju 900 porodica, i to 400 za stalno, a 500 za privremeno naseljavanje. Prema savjetima Saveza dobrovoljaca »ove bi se dobrovoljačke porodice — i to kako je rečeno samo one, koje su najpotrebnije — sakupile iz raznih siromašnih srezova Hercegovine, dalje iz srezova Sarajeva, Rogatice i Višegrada, pa iz nekoliko srezova Krajine i zapadne Bosne«. Da ovu akciju uspješno i čim prije provede, Agrarna direkcija je odredila potrebne komisije, koje su se sastojale od činovnika Agrarne direkcije i članova Dobrovoljačkog saveza, koje su odmah pošle u navedene srezove Bosne i Hercegovine.

uziman u obzir broj porodica, mogućnost obrade i naročite ekonomskе prilike. Agrarna direkcija je rukovodila poslovima kolonizacije i dodje-ljivala zemlju dobrovoljcima, kontrolirala je vršenje državnog nadzora i državne uprave na velikim posjedima, kontrolirala promet i opterećivanje zemlje, provodila revizije pobeglučenja i usurpaciju, odlučivala u sporovima kmetova i beglučara, naročito u sporovima o posjedu čiflučkih i beglučkih zemalja, te o pravu, upisu i ispravku upisa obitelji i pojedinaca na čiflučkim i beglučkim zemljama, uređivala je finansijsku stranu agrarne reforme, naročito prema bivšim gruntnim vlasnicima, davala je zemlju u privremeni zakup i učestvovala u svim ostalim agrarnim operacijama.²⁾

U odsjeku za kolonizaciju Agramne direkcije u Sarajevu vodile su se tačne evidencije o dobrovoljcima i površini zemlje koju su dobili, kao i za druge agrarne interesente. Rubrike u ovim evidencijama su bile: tekući broj, ime i prezime, mjesto nadležnosti, broj i datum dobrovoljačkog uvjerenja, koliko je primio zemlje u dunumima, gdje je primio zemlju i u kojoj katastralnoj opštini, da li sam obrađuje zemlju i od kojeg velikog posjeda je dobio zemlju. Arhivska građa Agramne direkcije u Sarajevu registraturski je sređena, ali još nije vršena nikakva arhivistička obrada.

Dobrovoljci su bili priznati kao posebna kategorija subjekata agrarne reforme još prije završetka prvog svjetskog rata, prema tome prije nego što je počelo izvođenje reforme. Ministarski savjet Srpske vlade dobio je na Krfu odluku 29. II 1917, u kojoj je rečeno da će svako lice koje bude dobrovoljno stupilo u srpsku vojsku i u njoj učestvovalo u predstojećim borbama dobiti nakon završetka rata u oslobođenoj domovini kao znak priznanja za zasluge dovoljno obradive zemlje za naseljavanje.³⁾

Srpska vlada se nadala da će na ovaj način doprinijeti masovnjem odzivu u dobrovoljačke jedinice. Međutim, ne zna se tačno koliko je ovo obećanje uticalo na odziv dobrovoljaca, ali se zna, prema ekspozeu koji je podnio ministar vojske i mornarice 1924. godine u Narodnoj skupštini, da je na solunskom frontu učestvovalo do kraja rata 32.219 dobrovoljaca. Od toga bilo je iz Bosne i Hercegovine 10.933 dobrovoljaca.⁴⁾

Po završetku rata vlastima u novoj državi bilo je teško izvršiti obećanje koje je dala Srpska vlada na Krfu, naročito zbog velikog broja dobrovoljaca, koji su učestvovali u ratu.

U Predhodnim odredbama kojim se započelo rješavanje agrarne reforme, dobrovoljci su samo uzgredno pomenuti tamo gdje se nabraja ko će sve imati prvenstvo prilikom podjele velikih posjeda.

2) »Agrarni zbornik«, Beograd, 1924, str. 44. Agrarna direkcija u Sarajevu imala je ove odsjeke: (1) Opšti odsjek, 2) Odsjek pravni i statistički, 3) Odsjek za kmetstvo i kmetstvu slične i beglučke odnose, 4) Odsjek za nadzor, upravu i likvidaciju velikih posjeda i begluka, 5) Agrarno tehnički odsjek i 6) Finansijski odsjek.

3) Erić Milivoje, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918—1941*, Sarajevo, 1958, str. 246.

4) Ibidem, str. 246.

Zbog načina na koji je izvršena prva podjela veleposjedničke zemlje pojavilo se među dobrovoljcima veliko nezadovoljstvo. Mnogi dobrovoljci su ostali tada bez zemlje, a i bez druge, pa i najnužnije pomoći.

Koncem 1919. godine donesena je posebna Uredba o dobrovoljcima⁵⁾, u kojoj je najprije utvrđeno ko se može tretirati kao dobrovoljac i ko je nadležan za izdavanje dobrovoljačkih uvjerenja. Dobrovoljem se po ovoj Uredbi smatrao svaki državljanin Kraljevine SHS, koji je kao redov ili podoficir dobrovoljno stupio u srpsku vojsku, i to zaključno do 18. novembra 1918. godine i u njoj ostao do demobilizacije ili iz nje bio otpušten redovnim putem kao nesposoban.

Svaki dobrovoljac koji je mislio da ima pravo koristiti se ovom Uredbom trebalo je da se obrati Ministarstvu za socijalnu politiku, koje je preko Vojnog ministarstva utvrdilo njegovo svojstvo dobrovoljca u smislu čl. 1. ove Uredbe. Od 3. jula 1924. godine dobrovoljačka uvjerenja izdavalo je samo Ministarstvo vojske i mornarice.

Dobrovoljcima zemljoradnicima trebalo je po ovoj Uredbi dodijeliti po 4 hektara (u slučaju ako se radi o borcu), odnosno po 3 hektara (ako se radi o neborcu) plodne zemlje za naseljavanje.

Zemlja je davana samo siromašnim dobrovoljcima koji su pristali na kolonizaciju u mjestima gdje se naseljavanje vršilo po planu i koji su se obavezali da će dobijenu zemlju obrađivati vlastitom radnom snagom. Takvim kolonistima razdijeljena je i potrebna stoka koja je ostajala državna svojina tri godine, a poslije toga dobrovoljac postajao je njen vlasnik.

Naredba od 27. augusta 1920. godine odnosi se na privremenu kolonizaciju dobrovoljaca.⁶⁾ Ručkovodeći se isključivo socijalno-političkim ciljevima, ona je potvrdila već navedenu praksu da se pored trajne vrši i privremena kolonizacija dobrovoljaca.

Prema ovoj naredbi, dobrovoljci koji u svojim rodnim mjestima, uslijed nedostatka velikih posjeda, nisu mogli dobiti zemlju u privremeni zakup, a da bi se izjednačili sa njihovim drugovima, koji su dobili zemlju u privremeni zakup u svome mjestu stanovanja, dobili su zemlju za privremeno naseljavanje. Privremeni kolonista — dobrovoljac nije morao definitivno naseliti zemlju. Privremeni kolonista bio je dužan da se stara da zemlja bude uvijek obrađivana, a u slučaju da nije raspolagao potrebnim sredstvima za obradu, dato mu je pravo da daje zemlju u napolicu. Davanje zemlje u novčani zakup bilo je zabranjeno. Dok je privremeni kolonista ove uslove ispunjavao, zemlja mu se nije mogla oduzeti, u protivnom zemlja mu se oduzimala i davala drugom kolonisti. Važnost propisa o privremenoj kolonizaciji bilo je ograničeno na godinu dana, ali se i kasnije primjenjivala.

Pored stalne i privremene kolonizacije dobrovoljaca, koju je vršila država, pri čemu su kolonisti dobivali, pored zemlje i druge razne povlastice, pozajmice, inventar i slično, postojala je privatna kolonizacija tj.

⁵⁾ *Agrarna reforma, uredbe, naredbe i propisi*. Zagreb, 1920, str. 265.

⁶⁾ *Ibidem*, str. 255.

jednostavno naseljavanje zemljišta. Ovakav način naseljavanja tj. usurpijanja zemlje nije bio nov u Bosni i Hercegovini. On seže od vremena turske vladavine. Dobar dio kolonizacije u Bosni i Hercegovini od 1918. godine vršen je na ovaj način tj. usurpacijom državne zemlje. Država je naknadno morala legalizovati ovu kolonizaciju.⁷⁾ Ovaj vid kolonizacije nije izazivao znatnije pomjeranje stanovništva, nego ga je zadržavao na njegovom ranijem ognjištu, ali je uz to mijenjao strukturu posjeda u pojedinim srezovima i predstavlja značajan elemenat socijalne politike.

Državno zemljište naseljeno putem kolonizacije ustupljeno je u zakup pod određenim uslovima, a ti uslovi bili su za seljaštvo dosta povoljni. Na takvom zemljištu naseljene porodice prve tri godine nisu plaćale nikakvu zakupninu, a od početka četvrte godine zakupa plaćale su unaprijed kao formalno priznanje državnog prava vlasništva određenu minimalnu svotu po hektaru.

Poslije deset godina, računajući od početka plaćanja zakupnine, sticao je kolonista puno pravo svojine ako je ispunio sve obaveze propisane zakupnim ugovorom.⁸⁾ Dok zemlja nije prešla u njegovu svojinu, kolonista je nije smio otuditi ni opteretiti dugovima.

U nedostatku propisa kolonizacija u Bosni i Hercegovini odvijala se do 1924. godine stihijno, usurpacijama državnog zemljišta, uz naknadno priznanje od strane agrarnih vlasti, a zatim uz osnovu Pravilnika o provođenju unutrašnje kolonizacije u Bosni i Hercegovini koji je napravljen na osnovu Naredbe od 16. septembra 1880. godine i rješenja Ministarskog savjeta od 8. decembra 1924. godine.⁹⁾

Prema članu 1. ovog Pravilnika, svi kompleksi državnog zemljišta pogodnog za poljoprivredu odvajaju se na osnovu Naredbe od 16. septembra 1880. godine i rješenja Ministarskog savjeta od 8. decembra 1924. godine u svrhu unutrašnje kolonizacije ukoliko tim odvajanjem neće štetiti redovno šumsko gospodarenje u državnim šumama prema postojećim propisima, koji u tom važe i ukoliko ne vrijeđaju opravdane interese onih koji uživaju bilo kakva servitutna prava kao i pravo ispaše na tim površinama.

Davanje zemlje za kolonizaciju bilo je zabranjeno: na apsolutnom šumskom zemljištu, zatim na području visokih šuma i starije, vrednije, niske i srednje šume kao i na onim dijelovima šume koja će se izdvojiti kao opštinska šuma, kao i oni dijelovi ispaše koji su potrebni okolnim opštinama i selima.

Pri davanju državnog zemljišta za kolonizaciju uzimani su u obzir: manji nekultivirani kompleksi koji nisu šumom obrisli, a nalaze se razstrkani po cijeloj opštini i dijelovi šikara i niskih (izdaničkih) šuma koji su se kao jezici uvukli u privatni posjed ili u spaše opštinske i seoske, zatim opštinske i seoske ispaše, koje su svojom površinom prelazile po-

⁷⁾ Na pitanju usurpacije u Bosni i Hercegovini i njihovoj likvidaciji radila je Direkcija šuma u Sarajevu. Ovo pitanje tretira i član 3. Pravilnika o unutrašnjoj kolonizaciji u Bosni i Hercegovini.

⁸⁾ *Agrarna reforma, uredbe, naredbe i propisi*, Zagreb, 1920, str. 254.

⁹⁾ »Narodno jedinstvo«, Sarajevo, 20. 6. 1925. VIII, br. 67, str. 1.

trebe opštine i sela, kojima pripadaju, kao i one usurpacije, koje su nastale bez odobrenja vlasti, a usurpant nema uslova, koji se zahtijevaju za kolonizaciju na državnoj zemlji. Zemlja se u tom slučaju neće oduzeti usurpantu, ako je usurpant beskućnik, odnosno zemljoradnik kome je potrebna zemlja i ako nema drugih zapreka, koje ne dopuštaju uopšte kolonizaciju na dotičnom zemljištu (čl. 3.).

Po ovome Pravilniku mogli su se za kolonizaciju upotrijebiti jezici visokih šuma, koji zadiru u privatni posjed (kao i opštinske ispaše) ukoliko se time postiže arondacija dotičnog šumskog posjeda.

U svrhu odvajanja i ograničenja nužnih površina za kolonizaciju po Pravilniku o unutrašnjoj kolonizaciji trebalo je da se obrazuju komisije za pojedine srezove u koje su ulazili: 1) sreski načelnik ili njegov zamjenik; 2) šumski referent dotičnog sreza (dotične šumske uprave); 3) poljoprivredni stručnjak; 4) činovnik Agrarne direkcije; 5) izaslanik Direkcije šuma, a po potrebi komisiji se pridruživao i jedan geometar.

Ove komisije obrazovala je Agrarna direkcija u Sarajevu u sporazumu sa Šumskom direkcijom i nadležnim oblasnim velikim županom. Komisija je, prije svega, trebalo da ustanovi one komplekse, koji su bili za kolonizaciju i u tu svrhu, ako je potrebno izaći i na lice mjesta. Članovi komisije su davali svoje mišljenje u vezi s onom strukom koju su zastupali, a sreski načelnik po potrebi mogao je pozvati i seoske starješine onih opština koje su bile zainteresovane da bi se izjasnile u vezi s izjavama okolnog stanovništva u pogledu ispaše, te opravdanosti tih izjava. U odluci komisije trebalo je tačno naznačiti koji kompleksi zemljišta su izdvojeni za kolonizaciju i tačno navesti kolika je površina odvojenog zemljišta katastralne opštine i gruntovni uložak po parcelama.

Odluka komisije predavala se Agrarnoj direkciji koja je bezodvlačno ovu odluku proučavala i ako se složila s odlukom komisije pristupala je izvršenju kolonizacije na odvojenom zemljištu i to tako što je za ovo zemljište slala, prije svega, dobrovoljce koji su imali izvršna rješenja, a zatim invalide, beskućnike i ostale agrarne interesente.

Ova kolonizacija se vršila uz uvjete koji su bili propisani u Naredbi od 16. novembra 1880. godine (čl. 13).

Odredbama Pravilnika za unutrašnju kolonizaciju, a u vezi s dodatašnjim propisima izdavalо se kolonistima dobrovoljcima, beskućnicima i invalidima s objekata određenih za kolonizaciju, ako su šumom obrasli 50 m^3 drva za građu, 56 m^3 za trogodišnji ogrev (čl. 15.). Kolonistima je pripadalo pravo uživanja seoske ispaše od dana kada su se u dotičnom selu naselili. Pravo drvarenja bilo je riješeno Zakonom o šumama.

Kolonizacija je sprovedena uglavnom na državnom zemljištu, i to na državnim ispašama, šikarama i šumama.

Posebna evidencija o raspoloživom zemljištu za podjelu nije vođena pri Agrarnoj direkciji nego su zemljište istraživale same stranke prilikom podnošenja molbi ili posebnim komisijama, kako propisuje Pravilnik o unutrašnjoj kolonizaciji.

Pored Pravilnika za unutrašnju kolonizaciju, Agrarna direkcija u Sarajevu izdala je i upute sreskim načelnicima, putem raznih raspisa,

kako se ima postupati pri provođenju podjele državne zemlje. Mnogi srezovi se nisu držali ovih propisa te su uslijed toga nastale razne komplikacije ili tokom rada ili po svršenom činu, tako da su se morale provoditi revizije podjele, na žalbu mještana, odnosno opština gdje se provodila kolonizacija.

Kolonizacija dobrotvornjaca, invalida i beskućnika vršena je na državni trošak, dok je podjela za ostale agrarne interesente rađena na trošak zainteresovanih stranaka. Svrha unutrašnje kolonizacije bila je u tome da se svi domaći zemljoradnici koji nemaju dovoljno zemlje podmire, a tako isto i svi dobrotvornjaci, ratni invalidi, kao i osobe čiji se posjed arondira podjelom zemlje, a nisu u mogućnosti to zemljište kupiti.

Na kolonizaciji domaćih interesanata rađeno je u Bosni i Hercegovini intenzivnije od 1922. godine do 1928. godine. Za prvi deset godina rada na kolonizaciji (1918 do 1928) na teritoriji Bosne i Hercegovine bilo je podmireno zemljom:¹⁰⁾

3.943 dobrotvornjaca sa ukupnom površinom od	16.696 hektara
619 invalida sa ukupnom površinom od	1.125 hektara
3.200 beskućnika sa ukupnom površinom od	5.798 hektara
5.466 ostalih interesenata sa ukup. povr. od	9.801 hektara

421 porodica dobila je zemlju u privremeni zakup s ukupnom površinom od 533 hektara.

Na velikim posjedima u Bosni i Hercegovini dodijeljeno je zemljište 122 dobrotvornjaca u površini od 426 hektara obradive zemlje, dok je prema podacima iz izvještaja pojedinih srezova od 1918. godine do kraja 1928. godine 3.197 dobrotvornjaca porijeklom iz Bosne i Hercegovine dobilo zemlju izvan Bosne i Hercegovine.

Prema podacima kojima raspolažemo¹¹⁾ dobrotvornjaca, invalida, beskućnika i ostalih agrarnih interesenata bilo je naseljeno po okruzima u Bosni i Hercegovini: Banja Luka 2.617, Bihać 825, Mostar 751, Sarajevo 3.910, Travnik 1.840, Tuzla 3.285.

Sljedeća tabela daje prikaz raspodjele zemlje kolonistima u periodu od 1918—1928. godine po okruzima u apsolutnim brojevima i procentima:

¹⁰⁾ Arhiv Bosne i Hercegovine, Kraljevska banska uprava Drinske banovine, (ABH KBUDB) III odjeljenje broj 21749/1932, Kolonizacija u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vršena je na osnovu Cirkularnog ukaza Zemaljske vlade (vidi: ABH Der Kreisbehörde Sarajevo res. 682/96. godine), u kome se izričito navodi u kojim slučajevima se može vršiti kolonizacija.

U periodu 1892. godine do 1918. godine u Bosni i Hercegovini pri Zemaljskoj vlasti kolonizirano je na teritoriji Bosne i Hercegovine domaćih kolonista (muslimanskih muhadžira) 456 porodica na površini od 1.683 hektara. Ostalim domaćim interesentima dodijeljeno je na 36.556 porodica 20.000 hektara obradivog zemljišta i 32.714 hektara zemljišta pod šumama i šikarom tj. ukupno 52.714 hektara.

U periodu od 1892. godine do 1918. godine u Bosni i Hercegovini kolonizirano je stranih kolonista, optanata i izbjeglica ukupno 2.292 porodice na površini od 21.892 hektara.

Za vrijeme Austro-Ugarske kolonizirane su ukupno 39.304 porodice na površini od 76.290 hektara. (ABH KBUDB, III br. 21749/1932.)

¹¹⁾ ABiH, KBUDB, III. 21749/32.

	B. Luka	Bihać	Mostar	Sarajevo	Travnik	Tuzla	Ukupno				
	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.
Porodice	Dobrovoljci	836	21,2	292	7,4	18	0,5	1.256	31,8	269	6,8
	Invalidi	115	18,6	12	1,9	59	9,5	141	22,8	135	21,8
	Beskućnici	688	21,5	200	6,3	55	1,7	724	22,6	691	21,6
	Ostali	978	17,9	321	5,9	619	11,3	1.789	32,7	745	13,6
	Ukupno	2.617	19,8	825	6,2	751	5,7	3.910	29,6	1.840	13,9
Preračunata površina u ha	Dobrovoljci	3.437	20,6	1.224	7,3	69	0,4	5.487	32,9	1.116	6,7
	Invalidi	244	21,7	17	1,5	46	4,1	327	29,1	195	17,4
	Beskućnici	1.798	31,3	267	4,6	55	0,9	1.374	23,7	820	14,1
	Ostali	2.477	25,2	471	4,8	657	6,5	3.527	36,0	829	8,5
	Ukupno	7.956	23,8	1.979	5,9	807	2,4	10.715	32,1	2.960	8,9

Iz gornje tabele se vidi da je kategorija »ostalih agrarnih interesenata« najzastupljenija po broju porodica (41%) a najmanje su zastupljeni invalidi. Približno ista zastupljenost je beskućnika i dobrovoljaca.

Iz drugog dijela tabele vidi se da je oko 50% zemlje dodijeljeno dobrovoljcima, a zatim dolazi kategorija ostalih agrarnih interesenata.

Na osnovu analize raspodjele zemlje kolonistima vidi se da je u periodu od 1918—1924. godine bilo podijeljeno ukupno 33.419 hektara (preračunato iz dunuma, 1 ha jednako 10 dunuma) na 13.228 domaćinstava odnosno prosječno 2,53 ha po kolonisti. Najveće površine zemlje dodijeljene su na površinama sarajevskog, tuzlanskog i banjolučkog okruga (27.673 ha ili 82,8%), a najmanje površine dodijeljene su kolonistima na području mostarskog okruga (807 ha ili 2,4%) od ukupno dodijeljene površine na području Bosne i Hercegovine.

Iz broja kolonista i preračunate površine hektara izračunata je sljedeća tabela, koja prikazuje prosječnu veličinu zemljišta dodijeljenu po okruzima pojedinim kategorijama agrarnih interesenata u hektarima.

	B. Luka	Bihać	Mostar	Sarajevo	Travnik	Tuzla	Ukupno
Dobrovoljci	4,11	4,19	3,83	4,37	4,15	4,22	4,23
Invalidi	2,13	1,42	0,78	2,32	1,44	1,88	1,82
Beskućnici	2,61	1,34	1,00	1,90	1,19	1,76	1,81
Ostali	2,53	1,47	1,03	1,97	1,11	1,83	1,79

Iz tabele vidimo pored ostalog:

— da je najveća prosječna površina dodijeljena dobrovoljcima (što je u skladu sa zakonskim propisima), a od toga su u ovoj kategoriji najveće površine dodijeljene na teritoriji sarajevskog okruga.

— da je prosječna veličina dodijeljenog posjeda za ostale kategorije kolonista mnogo manja i iznosi 1,8 ha tj. oko 40% površine koja je dodijeljena dobrovoljcima.

— zapažaju se u svim kategorijama dodijeljene zemlje manje površine u mostarskom okrugu, što je i razumljivo s obzirom na oskudnost raspoloživih površina na području krša. Prema istim podacima, u privremenim zakupom dodijeljeno je 532,7 ha zemlje na 421 porodicu od toga po okruzima: Banja Luka: 42 porodice (88 ha), Bihać: 27 porodica (14,5 ha), Mostar 93 (55,6 ha), Sarajevo 102 porodice (89,4 ha), Travnik 109 porodica (176,0 ha), Tuzla 48 porodica (109,0 ha). Prosječna veličina privremenog zakupa iznosi 1,3 ha, a po okruzima Banja Luka 2,09 ha, Bihać 0,52 ha, Mostar 0,60 ha, Sarajevo 0,87, Travnik 1,61 i Tuzla 2,27 ha.

Svi ovi podaci su uzeti iz izvještaja o radu Agrarne direkcije na kolonizaciji u Bosni i Hercegovini do konca 1928. godine. Iz tog izvještaja zaključujemo da u 1929. godini nije rađeno na terenu gotovo ništa ili vrlo malo, jer su geometri bili zaposleni propisivanjem novog poreza sve do mjeseca oktobra. U oktobru su radili svoje periodične terenske rade, a na podjeli zemlje agrarnim interesentima u većem opsegu nisu mogli uzeti učešća osim pojedinačnih slučajeva.

* * *

Zakonom o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja (1929) osnovane su banovine. Banovine su bile velika administrativna područja pri čemu se nije vodilo računa ni o etničkom sastavu ni o istorijskom jedinstvu ranijih teritorija. Osnivanjem banovina teritorij Bosne i Hercegovine bio je razbijen na četiri dijela Vrbasku, Zetsku, Primorsku i Drinsku banovinu.

Drinskoj banovini, čije je sjedište bilo u Sarajevu, pripalo je 15 srezova od bivše teritorije Bosne i Hercegovine¹²⁾, a od 1931. godine i grad Travnik, koji je bio u sastavu Primorske banovine do izlaska Zakona o izmjenama i dopunama u Zakonu o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja.

Zakonom o banskoj upravi (1929. godine) ukinuta je Agrarna direkcija u Sarajevu (čl. 49), a njene poslove preuzeo je Agrarno-pravni odjek III poljoprivrednog odjeljenja Kraljevske banske uprave Drinske banovine.

Agrarno-pravni odjek imao je četiri odeljka (referata) agrarno-pravni, finansijski, likvidacioni i kolonizacioni.

Kolonizacioni referat radio je na iznalaženju i dodjeljivanju državne zemlje agrarnim interesentima putem unutrašnje kolonizacije. Rad u ovome odjeljku bio je identičan s radom odjeljaka za kolonizaciju u Agrarnoj direkciji, jer se kolonizacija na državnom zemljištu i dalje odvijala na osnovu Pravilnika za provođenje kolonizacije u Bosni i Hercegovini koji

¹²⁾ Bijeljina, Brčko, Visoko, Višegrad, Vlasenica, Žepče, Zenica, Zvornik, Kladanj, Rogatica, Sarajevo, Srebrenica, Tuzla, Fojnica, Čajniče (Travnik od 1931. godine).

je odobrio Ministarski savjet 8. decembra 1924. godine. Prema tome, rad na kolonizaciji se sastojao u ispitivanju i utvrđivanju molbi za podjelu zemlje. Odobravani su ugovori o zakupu, prenošeno je pravo vlasništva poslije ispunjenih uslova po zakupnom ugovoru, vođeni su sporovi nastali oko podjele zemlje. Osim kolonizacije, kolonizacioni odjeljak je izdavao zemljište u privremenim zakupima na obradu.

Pri kolonizacionom referatu vođene su evidencije podijeljenog zemljišta po kategorijama agrarnih interesentata. Kao i ranije evidencije, i ove sadrže potrebne podatke: ime i prezime, mjesto rođenja, sresko načelstvo, gdje je dobio zemlju (katastarska opština, topografski broj čestice, površina) broj rješenja, odnosno zakupnog ugovora i broj rješenja kojim je zakupljeno zemljište prešlo u vlasništvo.

Arhiv Bosne i Hercegovine posjeduje ove evidencije i na osnovu njih na zahtjev stranke već niz godina daje podatke dobrotvoljcima i drugim agrarnim interesentima o dodijeljenoj zemlji.

Prema novom Zakonu o dobrotvoljcima (1928. godine), dobrotvoljac je bio dužan da se naseli ili u opštini u kojoj je dobio zemlju ili u susjednoj, i to najdalje u roku od tri godine od dana kada mu je zemlja dodjeljena, a dobrotvoljci koji su ranije zemlju dobili, a nisu je naselili bili su dužni da je nasele najdalje u roku od dvije godine.

Država je prilikom preseljenja dobrotvoljaca iz mjesta stanovanja do mjesta gdje mu je zemlja dodijeljena, osigurala besplatan prevoz za članove njegove porodice, kao i cijekupnog njegovog živog i mrtvog inventara i pokućstva.¹³⁾

Ako bi dobrotvoljac umro prije nego što mu je zemlja dodijeljena ili prešla u njegovu svojinu po odredbama Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o dobrotvoljcima od 31. augusta 1928. godine, pravo na dodjeljivanje zemlje, odnosno pravo svojine za dodjeljenu zemlju poslije njegove smrti imaju članovi njegove porodice (žena, djeca, roditelji, ukoliko su siromašni i ukoliko je umrli dobrotvoljac bio njihov hranilac). Pod istim uslovima sticali su to pravo braća i sestre.¹⁴⁾

Poznato je da je kolonista sticao puno pravo svojine na zemlju poslije deset godina, taj rok se mogao smanjiti na sedam godina, po Zakonu od 11. juna 1931. godine, ako je kolonista podigao kuću i zemlju primjerno obrađivao.

Od značajnih zakonskih propisa u vezi s kolonizacijom u Bosni i Hercegovini poslije 1934. godine spomenemo Uredbu sa zakonskom snagom o dodjeljivanju državnog šumskog zemljišta i likvidaciji uzurpacija u Bosni i Hercegovini od 1936. godine. Prema ovoj Uredbi, sve uzurpacije napravljene do 1936. godine bile su priznate, te je ovim aktom privatna kolonizacija u potpunosti izjednačena s kolonizacijom koju su izvodile agrarne i šumske vlasti.¹⁵⁾

Po Pravilniku o unutrašnjoj kolonizaciji prema čl. 5. prilikom podjele zemlje učestvovao je i šumski referent. Međutim, od 16. jula 1930.

¹³⁾ »Narodno jedinstvo«, 29. IX 1928. godine, XI, br. 109, [1].

¹⁴⁾ »Narodno jedinstvo«, 1. X 1930. godine, XIII, br. 90, [1].

¹⁵⁾ »Narodno jedinstvo«, 4. VII 1936. godine, XIX, br. 54, (4—7).

godine Naredbom Direkcije šuma zabranjeno je sudjelovanje šumskih organa pri podjeli zemlje, jer novi šumski zakon nije predviđao podjelu državnog šumskog zemljišta, te je od tada zapeo rad na kolonizaciji, jer bez učešća šumskog referenta nije se moglo donijeti ni jedno konačno rješenje.

Sljedeće tri godine na pitanju kolonizacije malo je urađeno, mada su podnesene molbe za dodjelu državne zemlje, jer se čekalo na donošenje specijalnog zakona u vezi s dodjelom šumskog zemljišta. Zato je do donošenja toga zakona čl. 59. tačka 8. Finansijskog zakona za 1933/34. godinu Ministarstvo šuma i rudnika bilo ovlašteno da može dodjeljivati (dobrovoljcima, invalidima i beskućnicima) u zakup državno šumsko zemljište u smislu Pravilnika za unutrašnju kolonizaciju. Samim tim ukinuta je Naredba Direkcije šuma od 16. jula 1930. godine, a nastavljena je kolonizacija po Pravilniku po kome je vršena od 1924. godine.

Na teritoriji bosanskih srezova koji su pripali Drinskoj banovini za prvi deset godina dodijeljeno je na 2.126 dobrovoljaca 9.066 hektara zemljišta, a na 4.914 ostalih agrarnih interesanata 8.617 hektara zemljišta.¹⁶⁾

U 1929. godini za sve agrarne interesente (dobrovoljce, invalide, beskućnike i ostale) dodijeljeno je zemlje na svega 943 porodice, u 1930. godini 215 porodica, u 1931. godini 467 porodica, u 1932. godini 103 porodice, u 1933. godini svega 4 porodice, prema tome ukupno za pet godina 1.732 porodice.¹⁷⁾

Da bi se tačno znalo stanje podnesenih, a još neriješenih molbi agrarnih interesenata za podjelu državne zemlje po pojedinim srezovima prikupljeni su podaci. Tako je, na primjer, u Drinskoj banovini do kraja 1932. godine bilo neriješenih 19.321. molbi. Od toga broja 8.035 predmeta je bilo propisno pregledano, ali se nisu mogli konačno rješiti prije donošenja Finansijskog zakona za 1933/34. godinu. Isti je slučaj i sa još 11.286 molbi koje su pored ovog zakona čekale i na izviđanje na licu mesta tj. na terenski rad službenika kolonizacionog referata.¹⁸⁾

U šesnaest srezova koji su potpali pod nadležnost Drinske banovine od 1918. do kraja 1933. godine dodijeljeno je državne zemlje¹⁹⁾ na:

2.419 dobrovoljaca s ukupnom površinom	10.099	hektara	9.736	m
304 invalida	"	"	623	"
2.187 beskućnika	"	"	3.437	"
3.657 ostalih	"	"	6.823	"
2.883 privremenih zakupnika	"	"	1.735	"
11.450		svega	22.720	hektara
				6.250

Pri Direkciji šuma u Sarajevu i Banjoj Luci osnovani su specijalni odsjeci za podjelu i davanje u zakup državnog šumskog zemljišta dobrovoljcima, invalidima i zemljom oskudnim zemljoradnicima — tj. odsjeci

¹⁶⁾ ABiH, KBUDB, III 21749/1982.

¹⁷⁾ Ibidem III 21749/32, III 5017/33 i III 1565/34.

¹⁸⁾ ABiH, KBUDB, III 5017/33.

¹⁹⁾ ABiH, KBUDB, II 15029/36.

koji su imali zadatku daljeg provođenja unutrašnje kolonizacije prema čl. 59. tačke 8. Finansijskog zakona za 1933/34. godinu.²⁰⁾ Poslije ovoga, kolonizacioni odeljak Agrarno-pravnog odsjeka vršio je prenose u vlasništvo zakupnika ranije podijeljenog u zakup crarnog zemljišta. Finansijskim zakonom za 1935/36. godinu čl. 75. tačka 5. prešla je nadležnost prenosa u vlasništvo na Direkciju šuma.²¹⁾

Kolonizaciju u Bosni i Hercegovini, prema tome, ne možemo pratiti samo kroz Agrarno-pravni odsjek Drinske banovine nego i kroz Agrarno-pravne odsjeke Zetske, Vrbaske i Primorske banovine za one srezove koji su ušli u sastav tih banovina prilikom administrativne podjele 1929. godine i najzad kroz odsjeke pri Direkciji šuma u Sarajevu i Banjoj Luci. Međutim, koliko nam je poznato, arhivska građa za Zetsku i Primorskiju banovinu nedostaje, dok je za Vrbasku banovinu nepotpuna, kao i za Direkciju šuma u Sarajevu.

Prema podacima o unutrašnjoj kolonizaciji u Bosni i Hercegovini, kolonizacija je obuhvatila 13.228 porodica i tom prilikom po svim vidovima kolonizacije (dobrovoljcima, beskućnicima, invalidima i ostalim) dodijeljeno je 33.420 ha zemljišta, i to uglavnom iz fonda državne zemlje. Najveća prosječna površina zemljišta dodijeljena je dobrotvoljcima, a od toga najviše u sarajevskom okrugu.

U šesnaest srezova Drinske banovine od 1918. godine do konca 1933. godine dodijeljeno je na 11.450 porodica 22.720 ha državne zemlje.

Z U S A M M E N F A S S U N G

EIN UNTERSUCHUNGSBEITRAG ZUR KOLONISIERUNG IN BOSNIEN . UND DER HERZEGOWINA VON 1919 BIS 1934

In der Arbeit wird eine kurze Darstellung der Kolonisierung gegeben, die, auf Grund der Entscheidung der serbischen Regierung von Korfu aus dem Jahre 1917, der Verordnung über Freiwillige vom Jahre 1920 und der Vorschrift für die innere Kolonisierung von 1924, in Bosnien und der Herzegowina nach 1918 stattgefunden hat. Am ersten Weltkrieg haben 10933 Freiwillige aus Bosnien und der Herzegowina teilgenommen. Die Mehrheit der Freiwilligen erhielt Land am Wohnort, während, Unterlagen entsprechend 3197 Freiwilligen Land außerhalb von Bosnien und der Herzegowina zugewiesen wurde. Die Kolonisierung von Freiwilligen und anderen an Agrarbesitz Interessierten umfasste von 1918—1928 in Bosnien und der Herzegowina 13228 Familien, die 33420 ha staatliches Land erhielten. In sechzehn der zum Amtsbezirk der Drinska Banovina gehörenden Bezirken wurden von 1918—1933 22720 ha staatlichen Landes an 11450 Familien verteilt.

²⁰⁾ ABiH, KBUDB, III 34820/34.

²¹⁾ ABiH, KBUDB, III 15029/36.

Slobodan Kristić

OSVRT NA IZVORE I LITERATURU ZA IZUČAVANJE DRUŠTVENO-EKONOMSKIH PROMJENA U BOSNI I HERCEGOVINI 1945—1950.

Razvoj naše istoriografije najnovije istorije manifestovao se posljednjih dvadesetak godina krupnim istraživačkim poduhvatima i značajnim naučnim djelima, mada nije u cijelosti iscrpljen sav sadržaj naučnog interesovanja. I pored zavidnih rezultata u ovoj oblasti, interes istoričara dosezao je manje-više do završetka drugog svjetskog rata, tačnije do 1945. godine, ne prelazeći tu granicu i ne upuštajući se u problematiku poslijeratnog razvoja. Ne ulazeći u razloge zbog kojih su istoričari svoj interes orijentisali na pitanja i probleme iz perioda do 1945, treba reći da zbog toga u istoriografiji ima veoma mali broj radova iz ove oblasti. Koliko god je prije deset i više godina 1945. godina bila krajnja granica do koje se išlo u naučnoj obradi istorije, ona danas to više nije, pa razvoj socijalističke Jugoslavije, kao nova istoriografska tema sve više privlači pažnju istoričara. Taj interes manifestuje se intenzivnjim radom na sredivanju i obradi relevantnih izvora za ovu tematiku, radovima o metodološkom pristupu istoriji poslijeratnog perioda¹⁾ i značajnjim naučnim radovima iz ove oblasti.

Ovaj osvrт na jugoslovenske izvore i literaturu za izučavanje istorije društveno-ekonomskih promjena u Bosni i Hercegovini u periodu 1945—1950. godine ne pretenduje da dâ cjelovit uvid u sve relevantne izvore i svu neophodnu literaturu potrebnu za izučavanje ovako složene tematike. Namjera je da se samo naznače osnovni izvori, odnosno fondovi koji sadrže značajna dokumenta kao i nužna literatura bez ikakvih pretenzija da se ovim radom obuhvate svi izvori i literatura.

I

U odnosu na postojeću količinu relevantne istorijske građe do danas se malo toga publikovalo. Publikovani su izvori uglavnom partitske i skupštinske provenijencije i pružaju nam podatke o definitivnim rezultatima određenih akcija i procesa. Međutim, za proučavanje svih vidova društveno-ekonomskih i političkih kretanja i procesa od njihovih začetaka do konačnih rezultata nužno je osloniti se na arhivsku građu. Tu

¹⁾ Vidi razgovor na temu »Istorijski savremeno društvo« u časopisu — Treći program — izdanje Radio-Beograda, br. 32. 1977. god.

se istoričar susreće s najvećim problemom. Iako su arhivi preuzezeli veći broj fondova relevantnih za istraživanje ovog perioda, i mada su svi ti fondovi dostupni istraživaču, istraživanje je ipak znatno otežano. Nedostatak informativnih pomagala (tematsko-imenske kartoteke, regesta najznačajnijih dokumenata i sl.) u znatnoj mjeri otežava rad, naročito kada se ima u vidu da treba pregledati ogromnu količinu manje-više bezvrijednih dokumenata da bi se došlo do relativno malog broja značajnijih dokumenata.

S obzirom na to da je trenutno u arhivima intenziviran rad na sredivanju fondova socijalističkog perioda treba se nadati da će ova poteškoća uskoro biti otklonjena.

Mada je o vrijednosti, karakteristikama i nedostacima pojedinih fondova teško donositi argumentovan i konačan sud prije nego što oni budu stručno arhivistički sređeni i obrađeni, ipak treba reći da većina ovih fondova, bar u prvim godinama njihova stvaranja nije kompletna, odnosno često nedostaju baš ključni dokumenti (zapisnici, analize, izvještaji i sl.). Ukoliko su takvi dokumenti i sačuvani, do njih je teško doći jer su razbacani u fondu, čiju je strukturu nekada vrlo teško odgorenutu.

I pored svih poteškoća, brojna istorijska građa je sačuvana, nalazi se u arhivskim institucijama i manje-više je dostupna za istraživanje, a temeljiti rad može nam samo dati potvrdu njene ogromne istorijske vrijednosti.

Ovdje će biti govora samo o arhivskim izvorima koji se nalaze u arhivskim institucijama u Bosni i Hercegovini, tačnije u Arhivu CK SKBiH i Arhivu Bosne i Hercegovine. Međutim, bilo bi nemoguće izučavati ovaj period bez temeljitičkog uvida u arhivsku dokumentaciju partijskih i državnih organa Federacije koji se nalaze u Arhivu CK SKJ i Arhivu Jugoslavije u Beogradu.

S obzirom na značaj i ulogu KPJ — SKJ u društveno-političkom i ekonomskom životu, a naročito u kreiranju politike socijalističkog društvenog razvoja, njena građa predstavlja dragocjen i vrijedan izvor o ovom periodu. Međutim, tu se susrećemo sa poteškoćama, jer nema dovoljno publikovane partijske građe, iako su ključni dokumenti o djelatnosti KPJ — SKJ publikovani (dokumenti sa kongresâ, Statut i Program KPJ) i sadrže osnovne podatke o njenoj politici, i generalnim konceptcijama.

U ovom periodu, koji nas ovdje zanima, održana su dva kongresa, i to V kongres KPJ i Osnivački kongres KPBiH.

Peti kongres KPJ održan 1948. godine u Beogradu po mnogo čemu je izuzetno značajan ne samo za istoriju KPJ već uopšte zauzima značajno mjesto u istoriji socijalističke Jugoslavije. Zbog toga stenografske bilješke²⁾ s ovog skupa predstavljaju dragocjen izvor za istoriju ovog perioda. Tu su dati svi referati, diskusije, zatim Statut i Program KPJ i rezolu-

²⁾ V kongres KPJ, 1948, stenografske bilješke, »Kultura«, Beograd, 1949, str. 904.

cije. U referatima je dat istorijski osvrt na djelatnost Partije u čitavom proteklom periodu, o organizacionom radu, o izgradnji socijalističke ekonomike i o borbi za novu Jugoslaviju.

Nakon V kongresa KPJ održan je i Kongres KP u Bosni i Hercegovini. Taj Kongres imao je izuzetan značaj, jer je to bio i osnivački, na kome je u okviru KPJ stvorena samostalna Komunistička partija ove Republike, a Pokrajinski komitet prerastao je u Centralni komitet Partije. U jednotomnoj knjizi³⁾ prezentiran je dio građe koja se odnosi na Kongres. Posebno su značajna dva izvještaja: politički izvještaj PK KPJ za BiH i izvještaj o partijskom i organizacionom radu KPJ za BiH. U ovim izvještajima dat je osvrt na rad partijske organizacije u BiH u čitavom proteklom periodu od početka organizovanog djelovanja do Osnivačkog kongresa KPBiH, kao i politička ocjena rada bosanskohercegovačkih komunista u proteklom periodu. Izvještaji sadrže obilje podataka o broju članova partije, socijalnoj i polnoj strukturi, o aktivnostima, političkim akcijama i rezultatima i dr.

Za istoriju ovog perioda, za državno-pravni i uopšte društveno-politički razvitak posebnu, izvornu vrijednost predstavljaju stenografske bilješke sjednica najviših predstavnicih organa vlasti. I pored nesumnjive važnosti i bogatstva građe KPJ, neophodno je konsultovati i istražiti i gradu predstavnicih i državnih organa.

Za period konstituisanja narodne vlasti značajan izvor predstavljaju Stenografske bilješke III zasjedanja ZAVNOBiH-a.⁴⁾ Tu su sadržani podaci o svim mjerama i aktivnostima koje je ZAVNOBiH poduzeo u periodu između II i III zasjedanja kao i smjernice za sve ono što bi trebalo poduzeti da bi se život u tek oslobođenoj Bosni i Hercegovini normalizovao. Tako je, na primjer, u referatu Hasana Brkića sadržana opšta orijentacija aktivnosti na obnovi i izgradnji Bosne i Hercegovine. Pored toga, donesena je i Odluka o konstituisanju ZAVNOBiH-a u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo i u vezi s tim i o izmjeni naziva ZAVNOBiH u Narodnu skupštinu Bosne i Hercegovine. Zatim odluka o formiranju Narodne vlade i niz drugih zakona i odredaba. Krajem 1946. godine u Sarajevu se sastala Ustavotvorna skupština NRBiH i donijela prvi Ustav NRBiH.

Stenografske bilješke s Ustavotvorne skupštine⁵⁾ sadrže stenograme sa svih pet sjednica koje su održane u periodu od 11. novembra do 31. decembra 1946. godine. Pored stenograma sa sjednicama u prilogu su dati i Poslovnik o radu Ustavotvorne skupštine, Zakon o Prezidiju Ustavotvorne skupštine, Nacrt Ustava NRBiH kao i spisak članova Predsjedništva, Ustavotvornog odbora, narodnih poslanika, Vlade NRBiH i Vrhovnog suda NRBiH.

³⁾ Osnivački kongres KPBiH, Sarajevo, 1950, str. 244.

⁴⁾ Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a 26, 27 i 28. aprila 1945. (po stenografskim bilješkama i skupštinskom zapisniku), Narodna skupština NRBiH, Sarajevo, 1955, str. 139.

⁵⁾ Zasjedanje ustavotvorne skupštine NRBiH, (Stenografske bilješke), Ustavotvorna skupština, Sarajevo, str. 228 (1947).

U periodu od januara 1947. do septembra 1949. godine Narodna skupština NRBiH održala je šest redovnih i četiri vanredna zasjedanja. Dokumenti s ovih zasjedanja objavljeni su u četiri knjige stenografskih bilježaka.⁶⁾ Na deset zasjedanja Narodna skupština je donijela 102 zakona, više izmjena i dopuna zakona i ukaza. U stenografskim bilješkama, pored velikog broja podataka o razvoju društva uopšte, nalaze se dragocjeni podaci i o brojnim pitanjima ekonomске politike i ustavno-pravnog sistema, bilo da se nalaze u samim tekstovima zakona bilo u obrazloženjima predlagača zakonskih akata.

Zbornik dokumenata koji se odnose na poslijeratni socijalistički razvoj Jugoslavije dali su Branko Petranović i Čedomir Štrbac u drugoj i trećoj knjizi »Istorijske socijalističke Jugoslavije«.⁷⁾ U obje knjige prezentirano je 275 dokumenata, po izboru pripeđivača, koji se odnose na najvažnija zbivanja i ključne akcije koje je SKJ vodio, organizovao ili inspirisao u posljednjih 35 godina. Hronološki prezentirani dokumenti se odnose na događaje od Drugog zasjedanja AVNOJ-a pa sve do savremenih procesa i kretanja kako u međunarodnim odnosima (dokumenti usvojeni u Helsinkiju, Kolombu i Berlinu) tako i u našim unutrašnjim društveno-političkim zbivanjima (Ustav SFRJ iz 1974. godine i Odluke X kongresa SKJ iz iste godine).

Tematski dokumenti se odnose na cijelokupni razvitak, kako državno-pravni i politički, tako i na međunarodnu politiku, na ekonomski i socijalne promjene i kulturni razvitak. Najmalobrojniji su dokumenti koji se odnose na socijalni i kulturni aspekt razvoja socijalističke Jugoslavije. Dokumenti su prezentirani u integralnom ili sažetom obliku bez komentara i naučnog aparata izuzev najnužnijih napomena odakle su dokumenti uzimani. Na kraju je dat registar. Među prezentiranim dokumentima najviše ih je uzeto iz stenografskih bilježaka Kongresa SKJ i Skupštine SFRJ, Službenog lista SFRJ, štampe i tome sl. Najveća vrijednost ovog izbora dokumenata je u tome što je ovo prvi put da se tematski izaberu i prezentiraju najznačajniji dokumenti koji se odnose na poslijeratni razvitak socijalističke Jugoslavije.

Veliku pomoć istraživaču savremene istorije pružaju statističke publikacije u kojima se nalaze sabrani brojni podaci, komentarisani i analizirani od strane pripeđivača, a govore o tempu privrednog razvoja, materijalno društveno-ekonomskoj bazi, o stanovništvu i demografskim kretanjima, zaposlenosti, proizvodnji i prometu, društvenom standardu itd. Istina, prvih poslijeratnih godina nisu prikupljeni i publikovani statistički podaci. Osnivanjem Zavoda za statistiku i evidenciju NRBiH stvoreni su uslovi za organizovano prikupljanje, obradu i publikovanje statističkih podataka. Tako je 1954. godine objavljen prvi statistički godišnjak za

⁶⁾ Prvo i drugo vanredno zasjedanje Narodne skupštine SRBiH (Stenografske bilješke), Narodna skupština NRBiH, Sarajevo 1947, str. 239.

⁷⁾ Petranović Branko — Štrbac Čedomir — *Istorijske socijalističke Jugoslavije*, dokumenti I i II, »Radnička Štampa«, Beograd, 1977, str. 419 i 375.

BiH.⁸⁾ U ovoj prvoj statističkoj publikaciji, iako se javila sa zakašnjenjem, pokušalo se to ispraviti, pa je obuhvatila sve pokazatelje koji se odnose na društveno-ekonomski razvoj BiH u periodu 1945—1953. godine. Tamo gdje je to bilo moguće dati su i podaci za predratne godine 1938, 1939. ili 1940. tako da u nekim slučajevima imamo mogućnost poređenja s predratnim godinama. Na žalost, to nije bilo moguće u svim slučajevima, jer je posljednji veliki popis stanovništva u kraljevini Jugoslaviji bio obavljen još 1931. godine. Osim toga, godišnje statističke publikacije prije rata rađene su po ondašnjoj administrativno-teritorijalnoj podjeli na banovine koje nisu obuhvatale isključivo teritoriju današnje Bosne i Hercegovine, tako da se ti podaci teško mogu koristiti. Radi laksog snalaženja podaci su sistematizovani i izloženi u 15 poglavlja po oblastima, a svakom poglavlju prethodi kratko objašnjenje u kome su date upute za korištenje podataka i napomene o izvorima kojima su se priređivači koristili. Na kraju knjige dati su opšti statistički podaci za sve republike i pokrajine kao i za FNRJ u cjelini. Druga veoma zanimljiva statistička publikacija je jubilarno izdanje Jugoslavije 1975. godine.⁹⁾ Cilj ove prigodne publikacije je da preko najosnovnijih statističkih pokazatelja prikaže rezultate i tendencije u razvoju Jugoslavije. Sadržajno podaci su prezentirani u tri tematske cjeline, i to: oružana revolucija naroda Jugoslavije i njen doprinos pobjedi nad fašizmom, narodna vlast u novoj Jugoslaviji i ekonomski i socijalni razvoj Jugoslavije poslije drugog svjetskog rata. Na kraju knjige dati su osnovni pokazatelji razvoja socijalističkih republika i pokrajina. Svi podaci su pažljivo odabrani i izloženi na pristupačan način, međutim, osjeća se nedostatak većeg broja podataka koji bi se odnosili na republike, pokrajine i regije.

Kada je riječ o savremenoj istoriji, štampa se kao istorijski izvor ne može zaobići jer istraživač pruža dopunske, a često i jedine neophodne podatke. Savremena štampa prati određena društvena zbivanja i registruje karakteristične vidove društvenog života. Ona, bez sumnje, ne može pretendovati da bude primaran izvor, ali uz konsultovanje ostalih izvora ona pruža dragocjenu pomoć pri rekonstrukciji i interpretaciji najvažnijih društveno-političkih i ekonomskih zbivanja, a samim tim predstavlja kariku u lancu izvora kojima se istraživač koristi prilikom donošenja sudova i zaključaka o minulim zbivanjima, pojavama i procesima.

Imajući u vidu tematiku koja nas interesuje, mislimo da su dva dnevna lista veoma važan izvor, i to »Oslobodenje«¹⁰⁾ i »Borba«.¹¹⁾ Oba lista imaju dnevni informativni karakter, ali pored članaka koji pružaju informativne podatke, o dnevnim zbivanjima mogu se naći i članci koji, pored toga, sadrže ocjene i analize pojedinih značajnijih zbivanja.

⁸⁾Statistički godišnjak 1945—1953, Zavod za statistiku i evidenciju NRBiH, Sarajevo, 1954, str. 651.

⁹⁾Jugoslavija trideset godina posle oslobođenja i pobjede nad fašizmom 1945—1975, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1975.

¹⁰⁾»Oslobodenje« — dnevni list, Sarajevo, 1945—1950.

¹¹⁾»Borba« — dnevni list, Beograd, 1945—1950.

U periodu 1945—1950. godine dnevni list »Oslobođenje« je, kao zvanični organ Narodnog fronta Bosne i Hercegovine, registrator značajnih društveno-političkih i ekonomskih zbivanja i tumač ideologije i političke linije KPJ.

Sadržajno »Oslobođenje« je u cijelom periodu zadržalo slijedeće rubrike: spoljno-političku, unutrašnjo-političku, privrednu, kulturnu i sportsku rubriku. Sa stanovišta korištenja lista kao izvora najinteresantnije su unutrašnjo-politička i privredna rubrika.

U unutrašnjo-političkoj rubrici, koja je po broju članaka i najbrojnija, nalazimo mnoštvo napisa o aktivnosti KPJ, Narodnog fronta, AFŽ, Narodne omladine, Saveza sindikata, dakle, o aktivnosti svih društveno-političkih organizacija. Bilo u cijelosti, a češće u fragmentima prenošeni su referati, rezolucije i diskusije s raznih skupova koji pružaju niz podataka o društveno-političkoj situaciji, o organizacionim pitanjima u društveno-političkim organizacijama, o rezultatima privrednog razvoja, o pravcima budućeg rada i djelovanja itd. Među informacijama dominiraju one koje se odnose na događaje saveznog i republičkog značaja, dok su veoma rijetke informacije koje se odnose na aktivnost u opština, gradovima i srezovima.

U privrednoj rubrici nalazimo članke posvećene ekonomskim pitanjima iz kojih se dâ nazreti slika privrednog razvoja Bosne i Hercegovine, njenog ekonomskog preobražaja i teškoće kroz koje je prolazila. Posebno su značajne vijesti koje se odnose na godišnje i petogodišnji plan razvoja, ekspozicijski povodom donošenja budžeta i tome slično.¹²⁾

»Borba« je takođe dnevni list s tom razlikom što je organ KPJ u kome dominiraju članci i informacije o aktivnostima KPJ, saveznih organa i organizacija i što je problematika opštej jugoslovenska. Najznačajnije rubrike su unutrašnjo-politička i spoljno-politička u kojima se često donose principijelni stavovi KPJ, a odnose se na pojedina aktuelna pitanja. Značaj tih rubrika je u tome što su ih pisali dobri poznavaoци određenih područja društveno-političkog i ekonomskog života, ili što nije bio rijedak slučaj i, članovi najvišeg političkog rukovodstva.

Ukoliko želimo da svestrano osvjetlimo sve aspekte poslijeratnog društveno-ekonomskog razvoja Bosne i Hercegovine, onda nam arhivska građa uopšte, a posebno građa najviših partijskih organa pruža istorijske izvore prvog reda. Iz nje se najbolje mogu crpsti podaci o vremenu, društvu, trenutnom političkom kursu, zvaničnoj procjeni političke situacije i tome slično. Iz nje se daleko bolje dâ sagledati politička linija, jer je ona ta koja kreira politiku i rukovodi društvom u ovoj fazi razvoja. Dva najznačajnija fonda su: fond Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu i fond Centralnog komiteta KPBiH¹³⁾, oba se nalaze u Arhivu CK SKBiH u Sarajevu. O sadržini ovih fondova i vrijednosti dokumenata u

¹²⁾ Vidi: Budimir Miličić: *List »Oslobođenje« kao istorijski izvor*, »Prilози«, br. 13, institut za istoriju, Sarajevo, 1977.

¹³⁾ Fond Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, 1945—1948. i fond CK KPBiH, 1948—1950, Arhiv CK SKBiH, Sarajevo.

njima teško je dati konačan sud, jer tek predstoji arhivistička obrada koja će omogućiti lakše i brže korištenje u naučne svrhe.

Pored partijskih dokumenata, dokumenti organa državne vlasti i najviših predstavnicih tijela predstavljaju prvorazredan istorijski izvor za proučavanje savremenog društva i njegovog odnosa prema bitnim problemima ekonomskih, idejnih, kulturnih i ustavno-pravnih promjena.

Dokumenti Skupštine NRBiH i Prezidijuma Narodne skupštine NRBiH¹⁴⁾ pružaju podatke ne samo o konstituisanju, radu i organizaciji parlamentarnih institucija već uopšte o najbitnijim društveno-političkim kretanjima. Oba ova fonda pružaju dragocjene podatke o donošenju zakona, odluka i uredaba koji sadrže bitne karakteristike razvoja našeg društva. Posebno treba istaći dokumente o radu skupštinskih odbora koji imaju ponekad veći značaj od plenarnih sjednica, jer su na njima vođene debate i rasprave o prijedlozima zakonskih i drugih akata. Najvažniji dijelovi ovih fondova (zapisnici sa sjednica) još uvek se nalaze u Skupštini SRBiH. Oba fonda su u fazi arhivističkog sređivanja.

Na svom Trećem zasjedanju ZAVNOBiH je 1945. godine donio odluku o formiranju Narodne vlade NRBiH kojoj je povjerio vršenje na-redbodavne i izvršne vlasti. Tada je donesena i odluka o formiranju Predsjedništva vlade, kao organa predsjednika vlade, čiji je zadatak bio da koordinira rad ministarstva i vodi brigu o provođenju politike Narodne vlade u svim granama državne uprave.¹⁵⁾ Oba ova fonda sadrže podatke o organizaciji vlasti, o odnosima među višim i nižim organima vlasti, o razvoju privrede itd. Značaj ovih izvora je tim veći, jer je ovo period kada država, odnosno njeni organi rukovode cijelokupnim društveno-ekonomskim razvojem. Zapisnici ovih organa još uvek nisu preuzeti, a trenutno se radi na arhivističkoj obradi ovih fondova.

Bosna i Hercegovina je u toku drugog svjetskog rata pretrpjela ogromne materijalne i ljudske gubitke i bez sagledavanja njihovog obima i strukture ne može se govoriti ni o rezultatima obnove i izgradnje u BiH. Za proučavanje prvog problema značajna su dva fonda, i to: fond Zemaljske komisije za BiH za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača i fond Zemaljske komisije za ratnu štetu za BiH.¹⁶⁾ Komisija za ratne zločine formirana je još 1944. godine od strane ZAVNOBiH-a i organizaciono je bila vezana za Predsjedništvo vlade NRBiH, a zadatak joj je bio da pokupi podatke i utvrdi odgovornost svih lica odgovornih za počinjene zločine u BiH, zatim da ih pronađe i preda суду na daljnji postupak. Najveći i najbrojniji dio dokumenata ovog fonda su zapisnici sa saslušanja i odluke koje su rađene na osnovu saslušanja. Uz dokumentaciju Zemaljska komisija je izradila i registar imena ratnih zločinaca koji sada služi kao informativno sredstvo i omogućava lakše snalaženje prilikom rada na fondu. Fond Zemaljske komisije za ratnu štetu u BiH samo je fragmentarno sačuvan i ne pruža cjelovitu sliku o

¹⁴⁾ Narodna skupština NRBiH, 1945—1950, Arhiv BiH, Sarajevo.

¹⁵⁾ Narodna vlada NRBiH, 1945—1950, Arhiv BiH, Sarajevo.

¹⁶⁾ Zemaljska komisija za BiH za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, 1944—1947, Arhiv BiH, Sarajevo.

materijalnim gubicima nastalim u BiH u toku drugog svjetskog rata. Sačuvani su zbirni podaci o ukupnoj šteti u BiH koji su od strane ove Komisije dostavljeni Državnoj komisiji za ratnu štetu u Beogradu.

Od društveno-političkih organizacija zanimljiva je i sadržajna dokumentacija Narodnog fronta BiH, odnosno njenog Glavnog odbora¹⁷⁾, s obzirom na masovnost ove organizacije i širok dijapazon njenog djelovanja. U njoj nalazimo brojne podatke o političkoj i kulturnoj istoriji Bosne i Hercegovine kao i podatke za sva važnija kretanja i procese u poslijeratnom periodu. Brojni dokumenti govore o izborima za organe NF, o akcijama narodnog prosvjećivanja, o ideološko-političkom radu, o dobrovoljnim radnim akcijama i aktivnostima u periodu obnove, itd. Mada je građa ovog fonda sređena i dostupna istraživaču, nedostaju naučno-informativna sredstva.

Dati odgovor na brojna pitanja koja se u ovoj problematici nameću bez konsultovanja članaka, govora i referata najviših partijskih i državnih rukovodilaca bilo bi nemoguće. Njihov značaj je dvojak, jer sadrže ocjene i stavove o važnim zbivanjima i procesima razvitka društva i jer se u njima mogu naći podaci kojima se izgubio svaki trag u izvorima ili do kojih je znatno teže doći istraživajući arhivske izvore.

Na prvom mjestu treba spomenuti »Govore i članke« Josipa Broza Tita.¹⁸⁾ Od dvanaest knjiga prvih pet se odnosi na njegove govore, članike i referate iz godina 1944. do 1950. Tematski sabrani članci, govor i referati Edvarda Kardelja dati su u knjizi »Problemi naše socijalističke izgradnje«¹⁹⁾ i objavljeni su u osam knjiga. U prvoj knjizi su članci i govor koji se odnose na pitanja socijalističke izgradnje u periodu 1945—150. godine.

Knjiga Borisa Kidriča o privrednim problemima predstavlja izbor njegovih govora i članaka iz godina 1946—1948.²⁰⁾ Knjiga je tematski podijeljena na četiri poglavlja, i to: prvi dio se odnosi na karakter privrede, drugi na zadružarstvo, treći na organizacione forme i metode privredovanja i četvrti na petogodišnji plan.

Knjiga Hasana Brkića predstavlja izbor njegovih govora, članaka, ekspozea, izvještaja i studija iz oblasti ekonomije i politike, a datiraju iz godina 1941. do 1965.²¹⁾ Tekstovi su dati hronološki. Posebno su interesantna dva ekspozeta u Narodnoj skupštini NRBiH iz 1946. i 1947. godine u kojima su dati dragocjeni podaci o snabdijevanju, o organizovanju i razvoju zdravstva, o problemima kadrova, o zadacima sprovodenja petogodišnjeg plana itd.

Nakon drugog svjetskog rata upotreba filma, a kasnije i televizije u svakodnevnoj informativnoj djelatnosti toliko je porasla da slobodno možemo reći da danas po značaju ne zaostaje za štampom. Zbog toga

¹⁷⁾ Glavni odbor Narodnog fronta BiH, 1945—1950, Arhiv BiH, Sarajevo.

¹⁸⁾ J. B. Tito: *Govori i članci*, »Kultura«, Beograd, 1969, knjiga I—V.

¹⁹⁾ Kardelj Edvard: *Problemi naše socijalističke izgradnje*, »Kultura«, Beograd, 1960, knjiga I.

²⁰⁾ Kidrič Boris: *Privredni problemi FNRJ*, »Kultura«, Beograd, 1950. str. 298.

²¹⁾ Brkić Hasan: *U matici života*, »Oslobođenje«, Sarajevo, 1967, str. 459.

proučavati poslijeratni razvoj, a ne konsultovati filmsku građu kao izvor, gotovo je nemoguće.

Od posebnog je značaja materijal »Filmskih novosti« koje su u ovom periodu snimile 125 filmova koji se odnose na BiH u ukupnoj dužini od 4.380 metara filmske trake. Ova filmska građa je tematski i sadržajno veoma raznolika i može se reći da je na filmskoj traci zabilježen ne mali broj događaja koji pružaju podatke o društvenom, političkom i privrednom životu Bosne i Hercegovine.

II

Poslijeratni razvoj i društveno-ekonomski promjene u Jugoslaviji, a samim tim i u Bosni i Hercegovini, nisu u naučnoj literaturi u dovoljnoj mjeri zastupljeni, a naročito u istoriografiji. Nešto veći interes naročito ekonomista, politologa i sociologa pubuđivao je period samoupravljanja, dakle period od 1950. godine. Tek u skorije vrijeme javlja se interes, a time i naučni i drugi radovi, koji se odnose na period od oslobođenja zemlje 1945. godine do 1950. godine kada su fabrike predate radnicima na upravljanje. Daleko veći interes od istoričara, za ovaj period, pokazali su politolozi, ekonomisti i publicisti, mada se ni oni nisu bavili ovim periodom u cijelini, već su se ograničavali na globalne osvrte pojedinih aspekata društveno-ekonomskog i političkog razvoja.

I pored toga što radovi s područja drugih naučnih disciplina nemaju istorijsku dimenziju, što je sasvim i razumljivo, ipak je ta vrsta literature neophodna, jer pruža istoričaru dovoljno podataka i time mu olakšava pristup istorijskim procesima koji su predmet istoriografskog istraživanja.

Bitna karakteristika literature koja se odnosi na ovu tematiku, naročito kad je riječ o istoriografskim djelima je ta da, zbog objektivnih razloga, nije mogla da dâ definitivne odgovore i ocjene o istorijskim događajima u ovom periodu.

Najcjelovitiji prikaz poslijeratnog razvoja u Jugoslaviji dali su Branislav Petranović i Čedomir Štrbac u knjizi »Istorijski socijalističke Jugoslavije«:²²⁾ Hronološki knjiga obuhvata tridesetogodišnji period nove Jugoslavije tj. period od II zasjedanja AVNOJ-a 1943. godine do X kongresa SKJ održanog 1974. godine. Tematski knjiga je podijeljena u dva dijela. Prvi dio obuhvata period od donošenja istorijskih odluka II zasjedanja AVNOJ-a do VI kongresa KPJ održanog 1952. godine. To je period državno-pravnog konstituisanja i izgradnje novih organa vlasti, period obnove i izgradnje porušene i opustošene zemlje, period izrazito čvrste veze države s privredom, period veoma burnih događaja na međunarodnom planu i na kraju period u kome su učinjeni prvi koraci na planu uvođenja radničkog samoupravljanja. Drugi dio knjige odnosi se na period od VI do X kongresa SKJ, dakle period od 1952. do 1974. godine, period u kome se

²²⁾ Petranović Branislav — Štrbac Čedomir: *Istorijski socijalističke Jugoslavije*, Opšti pregled, knjiga I, »Radnička štampa«, Beograd, 1977, str. 245.

vodi borba za dosljedno sprovođenje u praksi samoupravnih odnosa, a na međunarodnom planu odvija se veoma živa aktivnost za priznavanje i primjenjivanje principa miroljubive koegzistencije i nesvrstavanja.

Podnaslov — »opšti pregled« — mnogo više govori o karakteru ove knjige nego sam naslov. Očigledno je, s obzirom da je riječ o pokušaju sagledavanja veoma bliske prošlosti, uz činjenicu da je korištenje arhivske građe veoma ograničeno, a da su naučni radovi koji se odnose na procese, probleme i periode veoma malobrojni, — da ovaj rad nije ni mogao biti fundiran prethodnim naučnim saznanjima, kako je to uobičajeno kad se radi o naučnoj sintezi koja ima za cilj da prikaže sva važnija kretanja u jednom društvu u relativno dugom vremenskom razdoblju. Značaj ove knjige je u tome što je to prvi pokušaj da se, koliko je to moguće, naučnim pristupom prikaže razvoj i osnovne karakteristike socijalističke Jugoslavije.

Još jedna knjiga istog autora odnosi se na poslijeratna jugoslovenska zbivanja. To je studija o političkoj i ekonomskoj osnovi narodne vlasti u Jugoslaviji u prve dvije godine poslije rata.²³⁾ U svom radu autor se posebno osvrnuo na konstituisanje novog političkog sistema, društveno-ekonomске promjene, organizaciju i obnovu zemlje i međunarodni položaj nove Jugoslavije. Rad obiluje podacima, zaključcima i ocjenama o najbitnijim odlukama, mjerama i akcijama iz ovog perioda. Pored toga, dat je osnovni presjek razvitka najznačajnijih društveno-političkih organizacija, rezultati najdalekosežnijih odluka nove vlasti (eksproprijacija, agrarna reforma, kolonizacija i sl.), zatim je prikazan karakter državne i društvene intervencije, ekonomskih i političkih mjera na selu. Šteta je što knjiga nije opremljena naučno-informativnim aparatom.

Pored Branka Petranovića i Dušan Bilandžić se već niz godina bavi proučavanjem društvenog razvoja socijalističke Jugoslavije. Rezultat tog njegovog istraživanja je i nekoliko objavljenih knjiga iz ove oblasti.²⁴⁾ To su politološke studije društvenog razvoja Jugoslavije u kojima autor daje prikaz društveno-političkih prilika, odluka, kretanja i mjera. On istraživanju društvenog razvoja pristupa tako da prvo pokušava da dâ definiciju osnovnih i trajnih društvenih problema, a zatim izlaže puteve i načine kako su rješavani ili se rješavaju.

Pravni osnov i razvitak vlasti u Jugoslaviji najcjelovitije je dao Ferdo Čulinović u svojoj knjizi »Državno-pravni razvitak Jugoslavije«.²⁵⁾ Ova knjiga predstavlja državno-pravnu istoriju Jugoslavije od stvaranja jugoslovenske države 1918. godine do donošenja prvog Ustava FNRJ 1946. godine s posebnim osvrtom na izgradnju novog jugoslovenskog prava. Knjiga je prvenstveno namijenjena studentima prava i pošto se radi o

²³⁾ Petranović Branko: *Politička i ekonomска osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vrijeme obnove*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1969, str. 484.

²⁴⁾ Bilandžić dr Dušan: *Društveni razvoj socijalističke Jugoslavije*, Centar društvenih djelatnosti SSOH, Zagreb, 1975, str. 369.

²⁵⁾ Čulinović Ferdo: *Državno-pravni razvitak Jugoslavije*, »Školska knjiga«, Zagreb, 1963, str. 375.

pravnoj istoriji, autor se ne zadržava na političkim i društvenim zbilnjima, već istorijske događaje posmatra kroz njihovo pravno značenje.

Poslijeratni razvoj i društveno-ekonomске promjene nemoguće je pratiti bez prethodnog istraživanja i rekonstrukcije razvoja KPJ, jer nje na politika predstavlja idejni osnov socijalističke izgradnje u Jugoslaviji. Poslijeratnom razvitu SKJ posvećene su dvije posljednje glave »Pregleda istorije SKJ«.²⁶⁾ Pored ove knjige, nedavno se pojavila iz štampe i »Istorijski skicir«²⁷⁾ koja predstavlja prerađeno i dopunjeno izdanje »Istorijski skicir — kratki pregled« iz 1966. godine. Ovo drugo izdanje prerađeno je tako što je period od 1945. godine samo dorađen, a period od 1945. zamijenjen je novim tekstom u kome je dat kratak pregled poslijeratnog razvoja KPJ sve do X kongresa SKJ. Bez pretenzija da bude sinteza naučno verifikovanih saznanja o pređenom putu SKJ, ova knjiga predstavlja solidan hronološki prikaz razvoja i djelovanja SKJ.

Ekonomski nauka se nešto više bavila proučavanjem socijalističke Jugoslavije i njenim ekonomskim razvojem. Rezultati tih istraživanja pružaju istoričaru veliku pomoć, jer nude obilje sabranih podataka, analiza i zanimljivih pokazatelja. Nešto veći interes ekonomisti su pokazali za period samoupravljanja, nego za prethodni period, u kome je pitanje agrarne politike dominantno u literaturi. U knjizi »Zemljoradničko zadružarstvo u planskoj privredi«²⁸⁾ Edvard Kardelj daje svoj pristup pitanju zadružarstva u našoj poljoprivredi. On prvo izlaže osnovne stavove i poglедe klasika marksizma na zadružarstvo, zatim ocjenu i karakter zadružarstva u predratnoj Jugoslaviji da bi na kraju dao kritički osvrt na zadružarstvo u socijalističkoj Jugoslaviji kakvo bi ono trebalo biti izgrađeno u petogodišnjem planu razvoja.

Knjiga »Ekonomika agrara«²⁹⁾ Mije Mirkovića, iako je prvenstveno namijenjena studentima ekonomije, interesantna je i za istoričara, jer sadrži prikaz razvoja proizvodnih odnosa u poljoprivredi. Pored toga, autor je izložio i regionalne specifičnosti, što je veoma značajno i rijetko prisutno kod drugih autora. Posebna poglavljia posvećena su agrarnoj reformi, kolonizaciji i zadružnom sistemu, tako da je autor zaokružio najznačajnija pitanja iz oblasti poljoprivrede.

Kao i prethodne knjige, tako i knjiga Stjepana Lovrenovića bavi se pitanjem poljoprivrednog razvoja Jugoslavije.³⁰⁾ Težište joj je na razvoju u periodu 1945—1953, ali je dat i poseban osvrt na poljoprivredu predratne Jugoslavije, tako da na jednom mjestu imamo prezentiranu veoma značajnu problematiku i mogućnost poređenja, mada je težište dato na

²⁶⁾ *Pregled istorije SKJ*, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1963, str. 570.

²⁷⁾ Morača Pero, Bilandžić Dušan, Stojanović Stanislav: *Istorijski skicir — kratki pregled*, »Rad«, Beograd, 1976. str. 345.

²⁸⁾ Kardelj Edvard: *Zemljoradničko zadružarstvo u planskoj privredi*. — »Kultura«, Beograd, 1947, str. 81.

²⁹⁾ Mirković Mijo: *Ekonomika agrara*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1950, str. 135.

³⁰⁾ Lovrenović Stjepan: *Poljoprivredni razvitak FNRJ*, »Rad«, Beograd, 1954. str. 120.

ekonomski, a ne na socijalni i politički aspekt poljoprivrede. Privredni razvoj Bosne i Hercegovine dat u knjizi *Divne Janković*³¹⁾ predstavlja studiju posvećenu u cjelini privredi BiH. Autor je privredni razvoj Bosne i Hercegovine dao u periodu od 1947. godine, dakle od donošenja prvog petogodišnjeg plana do 1974. godine, posebno insistirajući na obimu, dinamici i strukturi nacionalnog dohotka. Sa stanovišta našeg interesovanja značajna su poglavija II i III u kojima autor izlaže karakteristike privrede u Bosni i Hercegovini u međuratnom periodu i uslove privrednog razvoja u periodu 1947—1952, dakle, u periodu prvog petogodišnjeg plana. Na žalost, autor nije obradio period obnove i izgradnje koji predstavlja osnovu od koje se pošlo prilikom planiranja i donošenja petogodišnjeg plana.

Kad je u pitanju istorija NOR-a i revolucije, naša istoriografija se uglavnom bavila ratom i revolucijom s vojnog aspekta zapostavljajući ekonomski aspekt, a naročito posljedice ratnih razaranja u Jugoslaviji. Bilo bi nemoguće izučavati poslijeratni razvoj i socijalističku izgradnju bez solidne obrade uzroka i obima politike uništavanja stanovništva, eksploatacije i materijalnog uništavanja privrednih potencijala. Nikola Živković se bavi ovim pitanjima u svojoj knjizi o ratnoj šteti koju je Njemačka učinila Jugoslaviji.³²⁾ On ovaj problem posmatra u onim krajevima naše zemlje koji su bili u sastavu njemačke okupacione zone ili u sferi njena uticaja, a obuhvatio je sve aspekte ratne štete i razaranja, od iskoristištanja radne snage i uništavanja ljudskih života i deportacije, do uništenja i eksploatacije jugoslovenskog nacionalnog bogatstva. Iako se autor trudio da svojim radom podjednako obuhvati sve dijelove Jugoslavije, koji su bili pod okupacijom Njemačke, ipak nam se čini da je problem štete u Bosni i Hercegovini nešto manje obrađen nego u drugim krajevima, što je vjerovatno posljedica mogućnosti korištenja sačuvanih izvora.

O sukobu KPJ sa Kominformom kod nas se dosta pisalo. Međutim, to su uglavnom bili publicistički radovi koji omogućavaju istraživaču da sagleda hronologiju zbivanja ne upuštajući se u suštinu sukoba, njegove uzroke i posljedice. Najcjelovitija studija sukoba data je u knjizi Radvana Radonjića³³⁾ u kojoj je autor pokušao da izloži suštinu sukoba. On sukob posmatra s ideološko-političke strane, kroz prizmu sukoba dvije ideologije, dva različita pristupa izgradnji socijalističkog društva. Posebno je značajan prvi dio knjige gdje autor pokušava da dâ opšte uslove konstituisanja sistema i osnovne karakteristike izgradnje političkog i ekonomskog sistema u Jugoslaviji.

Malo je naučnih radova koji se odnose na demografska kretanja. Jedna od rijetkih je knjiga Miloša Macure »Prilozi teoriji i politici sta-

³¹⁾ Janković Divna: *Privredni razvoj BiH sa posebnim osvrtom na nacionalni dohodak*, »Svjetlost«, Sarajevo, 1977, str. 149.

³²⁾ Živković Nikola: *Ratna šteta koju je Njemačka učinila Jugoslaviji u drugom svjetskom ratu*, Institut za savremenu istoriju i NIP Export pres, Beograd, 1975, str. 590.

³³⁾ Radonjić Radvan: *Sukob KPJ sa kominformom*, drugo izdanje, Centar za aktuelni politički studij, Zagreb, 1976, str. 271.

novništva³⁴⁾. Kretanje stanovništva autor sasvim ispravno posmatra u uskoj vezi s razvojem privrede i nalazi uzajamne veze i uzročnosti. Iako je ovo prvenstveno sociološka studija, značajna je zbog toga što pruža korisne podatke o uzrocima i posljedicama priraštaja stanovništva i migracije, kao i brojne statističke pokazatelje koji se odnose na stanovništvo socijalističke Jugoslavije.

Od časopisa toga vremena, koji tretiraju društveno-ekonomsku problematiku, posebno je zanimljiv sarajevski »Pregled«³⁵⁾, koji je u periodu od 1946. do 1949. godine, kada je privremeno prestao izlaziti, objavio niz zanimljivih članaka koji se odnose na raznovrsnu društvenu problematiku. Za tri godine izlaženja objavljeno je 40 brojeva časopisa, a kao autori se pojavljuju najistaknutiji društveno-politički, naučni i kulturni radnici. »Pregled« je postao javna tribina svih važnijih zbivanja, a s obzirom na ozbiljnost kojom su tretirana pitanja iz društveno-političke i privredne prakse, pruža prvorazredne podatke o društveno-političkim, ekonomskim i kulturnim kretanjima u Bosni i Hercegovini.

Među ne baš brojnim radovima u časopisima koji se bave ovom problematikom treba istaći tri rada. Dokumentovan i cijelovit prikaz agrarne reforme i kolonizacije dao je Vladimir Stipetić³⁶⁾, u kome je, pored osnovne političke i ekomske intencije agrarne reforme i kolonizacije dat pregled podjele zemlje po republikama i pokrajinama, njeni rezultati i efekti. U svom prilogu Martin Dobrinčić je pokušao obraditi obim i veličinu ratne štete nanesene željezničkom saobraćaju i ukazati na sve mјere koje su poduzete kao i na rezultate koji su postignuti u 1945. i 1946. godini na obnavljanju željezničkog saobraćaja.³⁷⁾

Savez sindikata Bosne i Hercegovine slavio je 1975. godine 70-godišnjicu svog organizovanog djelovanja. Tom prilikom izašla je i knjiga posvećena djelatnosti sindikata u Bosni i Hercegovini u proteklih sedamdeset godina. Knjiga je koncipirana tako da su u prvom dijelu dati naučni prilozi o djelatnosti sindikata do 1941. godine, a u drugom dijelu su objavljeni svi referati s kongresâ od 1945. godine do 1975. Među prilozima o djelatnosti sindikata nalazi se i prilog Mitru Miljanoviću o djelatnosti sindikata u poslijeratnom periodu.³⁸⁾

Ovim, bez sumnje, nisu iscrpljeni svi radovi iz jugoslavenskih časopisa koji se odnose na ovu problematiku, tim prije što se u posljednje vrijeme sve češće susrećemo sa člancima koji se odnose na pojedina značajna pitanja iz ovog perioda, a može se pretpostaviti da će interes naučnih radnika za ovu problematiku biti još veći.

³⁴⁾ Macura Miloš: *Prilozi teoriji i politici stanovništva*, Ekonomski institut, Beograd (1974), str. 301.

³⁵⁾ »Pregled« — Sarajevo, Mjesečni časopis za društvena pitanja, 1945—1949.

³⁶⁾ Stipetić Vladimir: *Agrarna reforma i kolonizacija u FNRJ*, Zagreb, 1954, str. 431—473.

³⁷⁾ Dobrinčić Martin: *Obnova željezničkog saobraćaja na području FNRJ, 1945—1946*, »Rad«, JAZU, knjiga 288, Zagreb, str. 113—167.

³⁸⁾ Miljanović Mitar: *Trideset godina društvene akcije sindikata u socijalističkoj BiH 1945—1975*, (Objavljeno u knjizi — »Sedamdeset godina sindikalnog pokreta BiH — 1905—1975«), Vijeće SSBiH, Sarajevo, 1977, str. 325—365.

U našoj literaturi postoji ne mali broj publicističkih radova iz ove oblasti. Osnovna karakteristika publicističkih radova koji se odnose na poslijeratni razvoj naše zemlje je da se ta djela ne oslanjaju na postignute rezultate naučnih istraživanja već na poznate izvore koji uglavnom potiču iz štampe. I pored određenih slabosti neki publicistički radovi zaslužuju pažnju, naročito knjiga Vladimira Dedijera »Josip Broz Tito — prilozi za biografiju«³⁹⁾ koja predstavlja sistematizovan postojeći materijal koji se odnosi na život i rad Josipa Broza Tita, a obuhvata period od njegova rođenja do 1950. godine. Prilikom pisanja ove knjige autor se koristio brojnom dokumentacijom koja mu je bila dostupna, uglavnom štampom, ličnim sjećanjem na neke značajne događaje i razgovorima koje je vodio s Titom.

Z U S A M M E N F A S S U N G

EIN RÜCKBLICK AUF QUELLENANGABEN UND LITERATUR FÜR DIE UNTERSUCHUNG GESELLSCHAFTLICH-OEKONOMISCHER VERÄNDERUNGEN IN BOSNIEN UND DER HERZEGOWINA 1945—1950

In diesem Rückblick werden die wichtigsten Quellenangaben sowie die notwendige Literatur für eine Untersuchung der Problematik der gesellschaftlich-ökonomischen Veränderungen in Bosnien und der Herzegowina in der Periode von 1945—1950 angegeben. Bei den veröffentlichten Dokumenten wird auf die wesentlichsten Quellenangaben verschiedenartiger Herkunft hingewiesen, beginnend von Dokumenten von Kongress der Kommunistischen Partei Jugoslawiens und Bosniens und der Herzegowina über stenographischen Notizen der Volksversammlung der Volksrepublik Bosniens und der Herzegowina aus mehreren Legislaturperioden bis hin zur einzigen Dokumentensammlung, in der nach Auswahl der Herausgeber Dokumente verschiedener Herkunft vorgestellt sind, die sich auf die gesamte Entwicklung Jugoslawiens in den letzten 35 Jahren beziehen. Ebenfalls wird auf zwei wichtige statistische Publikationen hingewiesen, die die wichtigsten statistischen Angaben über das gesellschaftlich-ökonomische Leben der Nachkriegszeit enthalten. Neben Quellenangaben von Publikationen werden auch die wichtigsten Sammlungen der Archive Bosniens und der Herzegowina angeführt, die für die Untersuchung dieser Problematik die wesentlichste Dokumentation enthalten. Für die Untersuchung dieser Periode sind besonders Aufsätze, Reden und Referate der höchsten Partei- und staatlichen Führung interessant, da sie Beurteilungen und Auffassungen über die wichtigsten Ereignisse in der gesellschaftlichen Entwicklung enthalten. Deshalb wird besonders auf einige Veröffentlichungen dieser Art hingewiesen.

Der zweite Teil des Rückblicks bezieht sich auf die nicht sehr umfangreiche Literatur, die vom ökonomischen, juristischen, soziologischen und historiographischen Aspekt her Einzelfragen oder die gesellschaftlich-ökonomische Entwicklung Bosniens und der Herzegowina im Ganzen behandelt.

³⁹⁾ Dedijer Vladimir: *J. B. Tito — prilozi za biografiju*, »Kultura«, Beograd, 1953, str. 558.

DISKUSIJA

Dr Branislav Đurđev

ISTORIJA LJUDI NE MOŽE BITI POTPUNA NEGACIJA
NJIHOVE PRIRODNOSTI, NEGO ...

(Kako Mirjana Gross tumači »moje« shvatanje istorije)

Motto:

»Na pitanje ima li u povijesti nešto prirodno, možemo odgovoriti potvrđno. U povijesti ima nešto prirodno, ali nije to prirodno što je čini poviješću. Upravo transcendiranje prirodnog, prevazilaženje suprotnosti između slijepo nuzde i slijepog slučaja slobodnom svjesnom djelatnošću, čini bit povijesnoga.«

»A koliko priroda nije čovjekovo djelo, u njoj nema povijesti. Povijest je negacija prirodnosti.«

(Gajo Petrović, *Povijest i priroda*, »Praxis« (1/1966, 38, 39)

Napisao sam opširnu ocjenu knjige M. Gross *Historijska znanost* (»Prilozi Inst. za istoriju« u Sarajevu XIII, Sarajevo 1977, 355—372). U toj ocjeni dao sam stručnu kritiku knjige na 17 strana. Nijednom jedinom riječju nisam prebacio Mirjani Gross što ne usvaja moja gledišta na istorijsku nauku i njene zadatke. Prebacio sam joj jedino što krivo tumači moje stavove kad ih usvaja. Pri kraju sam kratko spomenuo šta je »poruka« M. Gross u njenoj knjizi (str. 371). To je samo kratak pasus u

kojem se može naslutiti da dajem ocjenu djela s marksističkih shvatanja. Ali neposredno iza toga slijede moje riječi: »Međutim, ovdje ne ocjenjujem knjigu M. Gross sa shvatanja njene poruke nego kao naučni doprinos, i kao priručnik, udžbenik. I s tom porukom bi mogla knjiga biti dobro naučno djelo i dobar udžbenik. Ali, ona to nije.«

Napisao sam, zatim, svoj osvrt na referat M. Gross na Kongresu u Novom Sadu. Osvrt nosi naslov *Strukturalizam i kriza istorije* (»Dijalog«, Sarajevo 1977, 115—129). To je preštampano u »Časopisu za suvremenu povijest« I, 1978, 91—104.¹⁾ Odmah na to se nastavlja odgovor M. Gross pod naslovom *Je li historija društvena ili prirodno-istorijska znanost* (str. 106—129).

U svojoj kritici istupanja M. Gross u Novom Sadu nisam se mogao uzdržati od kritike njene »poruke« jugoslovenskim istoričarima. Referat se obraća svim istoričarima, i to kao nastavnicima istorije i istoričarima u njihovo ulozi u našem društvu. I na Kongresu i u osvrtu morao sam postupiti drukčije nego kad je bila riječ o knjizi. M. Gross u svome referatu poziva jugoslovenske istoričare da se okrenu »prema novim znanstveno-spoznajnim ciljevima evropske historije«, da bi mogli utjecati na očajni položaj istorije u našem društvu. Zatim kaže da se taj očajni položaj istorije u našem društvu ogleda u izbacivanju istorije iz srednje škole. »U tu svrhu« — veli ona — »moralo bi se ubrzati kretanje prema strukturalnoj historiji.« To je Mirjana Gross rekla na Kongresu, i to je štampano u »Politici«. Sada, kada je referat štampan u istom broju časopisa u kojem je ponovo objavljena moja kritika i njen odgovor, referat malo drukčije izgleda. M. Gross može reći da je na Kongresu čitala skraćeni tekst, da je dosta toga izostalo iz njenog teksta. Ali ne može reći da ono što sada nedostaje, a što je rekla na Kongresu i objavila u »Politici«, nije bilo u tekstu. Ona je na Kongresu čitala tekst.

Jasno je da pri tome ne činim nikom bilo kakva politička prebacivanja. Jer i sa takvim pogledima može čovjek biti odličan učesnik u našoj izgradnji samoupravnog socijalizma. Može biti i dobar naučnik. To sam, kad je riječ o knjizi M. Gross, izričito rekao.

S moje strane nije riječ o političkoj insinuaciji nego o raščišćavanju pitanja o osnovnoj orijentaciji naše istoriografije. Ali, sa svoje strane mogu reći da sam doživio da me vrlo mnogo zastrašuju ljudi koji se koriste klimom koja vlada u jednom dijelu naše inteligencije. »Dogmatičar«, »metafizičar«, »zastupnik gledišta Kautskog«, »pristalica teorije odraza«, »zastupnik predmarkske ahistorijske antropologije« itd.

A van naše zemlje »revizionista«, »pristalica buržoaskog tehnikratizma« itd. Kad bi se sve to prikupilo, imao bih na sebi lijep broj etiketa.

¹⁾ Ponovo odštampani tekst sadrži sve štamparske greške iz prvobitnog teksta. Kada sam dozvolio da se odštampa ponovo tekst, ja sam ga dostavio Redakciji s ispravkama. Nisam pravio pitanje od toga što će M. Gross odmah odgovoriti, jer je Redakcija rekla da će biti prilika za drugarsku i plodnu diskusiju. Poslao sam M. Gross separate svojih posljednjih, njoj nepristupačnih radova, i ranijih, za koje sam mislio da ih ne može lako naći. To sam učinio da diskusija bude zaista drugarska i plodna.

U istupanjima na međunarodnoj sceni nije se sve svodilo samo na verbalno etikeširanje.

U svom odgovoru M. Gross je samo spomenula moju kritiku njene knjige. Na jednom mjestu je priznala da je »kapitulirala« pred pojmom kulture i civilizacije (str. 109, prim. 13 u odgovoru M. Gross). Ako to nije no priznanje svedemo na naučnu dimenziju, ono znači da nije mogla naći zadovoljavajuću definiciju, iako postoji više od 250 definicija tog pojma.²⁾ Još samo na jednom mjestu je spomenula, opet u primjedbi, da imam, ipak, donekle pravo u kritici njene knjige u tom smislu da je mogla formalisati tačnije i bolje.

M. Gross nije odgovorila, bar zasada, na stvarnu kritiku njene knjige, a ondje nije samo ukazano na to što je loše formulisala Ona je upravila svoje strijele na »moje« stavove u shvatanju istorije i preko toga braći sebe.

Prema M. Gross, »osim filozofa povijesti nitko nije još pokušao odgovoriti na pitanje što je svjetska historija« (str. 294 njene knjige). Kad bih bio pakostan, rekao bih da je to prijesna neistina. Mnogi istoričari su pokušali da kažu nešto o tome. Ali M. Gross nije očigledno mislila da kaže to što te riječi znače, bar ja tako mislim. Nju odgovori ne zadovoljavaju.³⁾

Iako niko od istoričara nije, prema riječima M. Gross (a valjda ne misli tako), pokušao odgovoriti šta je svjetska istorija, ona ipak kaže da sam ja to pokušao. Ispada, prema riječima M. Gross, da sam ja jedini u čitavoj svjetskoj istoriografiji to pokušao. Pa ne samo to nego sam napravio i razliku između svjetske istorije i opšte istorije. Zaista isticanje jedinstvene moje izuzetnosti u svijetu, ali, kao što svako zna, to je nešto strašno daleko od istine, otprilike daljina koliko između Zemlje i sazvežđa Andromede (slučajno sam se sjetio naziva baš toga sazvežđa, a nisam mislio na Andromedini maglinu).

M. Gross ovako tumači moje gledište: »'Opća historija' se ne smije poistovjetiti sa »svjetskom historijom« koja, kako Đurđev s pravom tvrdi, počinje tek s kapitalizmom. To je historija »svestranog razvitka ljudskog roda«, i Đurđev vjeruje da ju je zapravo on utemeljio barem u pogledu sistematizacije. Riječ je o podjeli »prirodne istorije čovječanstva u kulturnom razvitu na: divljaštvo, varvarstvo, istorijske civilizacije (one s vjerskim karakterom i »humanističke«) i na modernu svjetsku industrijsku civilizaciju«. U malo drugičoj verziji, to je prehistorija (divljaštvo), regionalna prahistorija (barbarske kulture), regionalna istorija (regionalne civilizacije) i svjetska historija (svjetska civilizacija)« (str. 111—112 njenog odgovora). Nije to druga formulacija, druga verzija, nego formulacija koja to isto posmatra u drugoj strukturi čovječanstva, u njegovoj geografskoj rasprostranjenosti. Tu se, razumije se, podrazumijeva i nje-

²⁾ Str. 329 knjige *Historijska znanost* (Zagreb 1976).

³⁾ Slično sam napisao i u kritici njene knjige. Ona nije to demantovala, pa mislim da je moje tumačenje tačno.

gova etnička struktura, koja nije uvijek ista ni po svom unutrašnjem razvitku ni po svojoj geografskoj rasprostranjenosti. Drugo, nije čitava ta sistematizacija napravljena jednostrano prema kulturnom razvitku, nego je to formulacija svestranog razvjeta čovječanstva koji se (osim u preistoriji) u prirodno-istorijskoj povezanosti odigrava u ekonomsko-socijalnoj osnovi, a u kulturnom razvitku izražava. Da stadiji razvjeta divljaštvo i varvarstvo nisu samo stadiji kulturnog razvjeta, svako zna. Da moderna civilizacija nije samo kulturne dimenzije, i to je, mislim, jasno. Nije jasno da se civilizacija u istorijskim civilizacijama izražava u podjeli rada, iako svako zna da je rad u to vrijeme podijeljen na selo i grad. E, tu nastaje komplikacija koju, koliko znam, ako izuzmemo Marxa i Engelsa, niko od marksista nije zapazio. Ako jest, radujem se što nisam sam. U ekonomsko-socijalnom razvitku ta sistematizacija pokušava da kaže nešto o tome kako se u materijalnom (prirodnom) razvjetku pripremaju elementi za prvo područljivanje odnosa zasnovanih na prirodnim vezama, za postanak patrijarhalnih zajednica, kako u patrijarhalnim zajednicama uslijed podjele rada⁴⁾ izrastaju društveni odnosi, kako dolazi do istorije gdje se prirodni razvitak u podjeli rada ostvaruje kroz društvo i pomoću društva, kako podjela rada iz tog procesa izbacuje novčani kapital, čisto društvenu silu, i kako se iz novčanog kapitala rađa kapitalizam, koji donosi nov način proizvodnje, industrijski, koji znači prekretnicu u istoriji čovječanstva. Taj razvitak vodi područljivenom čovječanstvu. Proces toga razvjeta već je započeo. Sve je to, manje-više, kazano na opšte poznatom istorijskom znanju, većinom čak i »banalnom« — kako veli M. Gross — ili na znanju koje zna svako dijete. Ova se izjava ne odnosi na preistoriju i praistoriju gdje — gle čuda! — gledišta nisu zasnovana baš na materijalu poznatom svakom. U pojam nove svjetske civilizacije unosim ono što takođe zna svako da danas razvitak proizvodnih snaga svojim prirodnim razvjetkom djeluje direktno na društvenu svijest ljudi, da ih sili da uređuju odnose među narodima i nacijama humanije nego što bi to proizlazilo iz njihovih društvenih struktura i da ih prisiljava da svjetska pitanja rješavaju u svjetskoj organizaciji, da to vrše drukčije nego što bi proizlazilo iz njihovih društvenih struktura. Još u to treba ugraditi problem biti (das Sein) i svijesti uopšte i izrastanje društvene biti (das gesellschaftliche Sein) i društvenih oblika svijesti (gesellschaftliche Bewusstseinsformen) i ulogu odnosa između jednog i drugog u istoriji, odnosno u savremenoj istoriji.

Da, zaista gledam stvari pri tome i društveno-strukturno, što je M. Gross, razumije se, lako dokazala. Štaviše istorijske civilizacije koje su se odvojile (relativno, razumije se) od prirodno-istorijskog razvjeta ili, ako hoćete, otudile od prirodnno-istorijskog razvjeta, tumačim isključivo struk-

⁴⁾ Ne znam da li će M. Gross znati da mi primjeti da u preistoriji postoji prirodna podjela rada, o čemu se ne zna dovoljno iz arheologije nego, da kratko kažem, prvenstveno iz paleoetnologije (ne kažem da je taj izraz srećan koji se kratkoče radi upotrebljava). Ali se upravo o tome radi, kako prirodna podjela rada na muški rad i ženski rad u patrijarhalnim zajednicama dobija prve elemente područljivanja.

turno.⁵⁾ Ali to znači da u drugim istorijskim okolnostima razvjeta, gledam pristoriju i savremenu istoriju strukturalno, to jest jednostranom metodom strukturalne istorije, bilo da je ona dosljedna, koju i ne pripisujem M. Gross, bilo da je nedosljedna. U preistoriji, po meni, ne dolazi uopšte u obzir da se razvitak tumači strukturalistički. Nisam strukturalist.

Kad je riječ o društvenom razvjetku, trebalo bi još reći kako se u pristoriji dalje razvijaju »prirodnoizrasla sredstva za rad« (naturwüchsige Produktionsinstrumente), kako izrastaju »prirodnoizrasli oblici svojine« (naturwüchsige Eigentumsformen) i kako izrastaju prvi začeci »civiliziranih sredstava za proizvodnju i oblika svojine« (zivilisierte Produktionsinstrumente und Eigentumsformen)⁶⁾. Kod istorijskih civilizacija potrebno je još ustanoviti kako se odnose »prirodnoizrasla sredstva za proizvodnju i oblici svojine« (selo) i »civilizirana sredstva za proizvodnju i oblici svojine« (grad). Kod moderne civilizacije »civilizirana sredstva za proizvodnju i oblici svojine« počinju da preovlađuju i danas su gotovo sa svim preovladala. Nisu Marx i Engels civilizacije gledali samo u dimenziji duhovne kulture. Postmarksisti ne razumiju šta je civilizacija u stadiju istorijskih civilizacija zato što se civilizacija u svojoj duhovnokulturalnoj dimenziji u svom strukturno-društvenom izražavanju otudila od svoje prirodne — ekonomske osnove. U svome shvatanju »društveno-ekonomske formacije« kao društvenog totaliteta oni nisu u stanju da shvate tu istorijsku razloženost civilizacija u njihovom izražavanju u ekonomskoj osnovi i u kulturnoj dimenziji.

Marx i Engels nisu ni pokušali da riješe to pitanje. Taman posla da su htjeli dati »ključeve za sve istorijske brave«, što rekao Lenjin! Ne bi stigli da urade ni stoti dio onoga što su uradili. Ja sam ušao u to pitanje poslije Kongresa u Stockholmu. Trebalo mi je petnaest godina da se otresem od strukturalističkih naslaga u meni, da ih ne gledam u društvenom totalitetu. U pretkapitalističkim formacijama (ostavljam po strani izrazita robovlasička društva, gdje se problem nešto drukčije postavlja) društvo se ne izražava u svom totalitetu. Ono se uspostavlja jednostrano struktorno, samo u obliku države, u povezanosti vladajućih staleža (i kasta) koji izrastaju u društvene klase (u feudalizmu u društvenu klasu).⁷⁾ Društveni totaliteti se izražavaju lokalno. Tako se država kao društvena organizacija vladajućih klasa izdiže iznad lokalnih društvenih zajednica u kojima se izražava društveni totalitet. Te lokalne društvene zajednice imaju često

⁵⁾ Neki naši naučnici koji se bave prirodnim наукама, maročito neki tehničari, uvažavaju primjedbu jednog od njih da u našem jeziku ne treba od strane riječi (structural, struktural) koja isto znači još jednom praviti isto značenje, da treba upotrijebiti riječ *strukturan*. Oni, razumije se, ne dolaze u priliku da riječ *strukturalan* upotrijebi u značenju kojim sam se gore poslužio.

⁶⁾ Marx-Engels, *Deutsche Ideologie*, MEW 3, Berlin 1962, str. 65—69.

⁷⁾ Izostavljam ovdje da su, osim gramzljivosti vladara i vojnih komandanata, igrale izvjesnu ulogu trgovačke veze, odnosno potreba održavanja puteva (a to je bila i potreba vojne aristokracije i donekle sveštenstva u njihovoj ulozi). Izostavljam takođe da su u nekim istočnim državama potrebe za uređenjem sistema navodnjavanja igrale veliku ulogu. Trgovačke veze su nerazvijene, ali, ipak, igraju važnu ulogu u tome.

različiti karakter. U većini njih postoje pored »prirodnoizraslih proizvodnih instrumenata i oblika svojine« (selo) i »civilizirani proizvodni instrumenti i oblici svojine« (grad). Na selu vladaju patrijarhalni odnosi u izrazitoj mjeri i patrijarhalna kultura, u gradu postoje samo neki elementi patrijarhalnog života (u porodici, naročito). Civilizacije su duhovnog karaktera. Ovo važi izričito za istočna društva⁸⁾ i feudalna društva. U antičkom robovlasničkom društvu isti problem se nešto drukčije postavlja. Pogotovo se drukčije postavlja taj problem kada su u pitanju društva u kojima izrasta rani, trgovački kapital i kapitalizam. Tada počinje da se uspostavlja društveni totalitet. Ali, u to ne mogu ovdje ulaziti.

Pojam društvenog totaliteta i totalitarizam u tom pogledu apsolutno-sociološkog shvatanja istorije jest smrtna opasnost ne samo za istorijsku nauku nego i za objašnjenje razvitka ljudskog roda uopšte. I to ne samo za stadij prije moderne civilizacije nego i za modernu civilizaciju u njenoj sadašnjoj fazi razvitka. S njim jedino može čovjek izaći na kraj u vrijeme kad je bilo predvorje moderne civilizacije.

Sav taj moj fond, prema M. Gross, ništa ne vrijedi. Jer se moje isticanje da postoji stalna komponenta u prirodi čovjeka i može shvatiti samo tako da se ljudska priroda ne mijenja u toku povijesti, tj. da se prirodni i društveni značaj čovjeka nepovezuje u povijesnom procesu» (str. 110 odgovora). Ali, meni iskaz da u procesu razvitka ljudi postoji i postojana, prirodna strana» ništa ne smeta» — čudi se M. Gross (!) — »da u drugim prilikama govorim o povijesnom mijenjanju ljudske prirode i da se izjasnim protiv mišljenja o vječnoj 'prirodi čovjeka'« (str. 110—111 njenog odgovora). Jest, priroda ljudi postoji kao takva dogod oni postoje, iako se mijenja, kao što postoji priroda M. Gross dogod ona postoji, iako se ta njena priroda, kao takva, mijenja. Ona citira moj iskaz: »Čovjek se nalazi usred prirode i sam je prirodno biće, pa mu je prirodnost immanentna.« Pa to zna svako dijete, a M. Gross se čudi! Onda navodi da ja kažem da pored svih promjena u odnosu na prirodu i svih promjena u svojoj prirodi čovjek ipak ostaje čovjek. I tome se čudi! M. Gross istrži iz konteksta jednu moju rečenicu gdje navodim maksimu da čovjek mora »primum vivere deinde philosophari«, što u marksističkom izražavanju znači čovjek mora prvo jesti, piti i zadovoljavati svoje druge prirodne potrebe, pa tek onda »praviti istoriju« (što je prva odredba istorijskog materijalizma). Ona sa čuđenjem dočekuje moj iskaz da ta odlika ljudskog života nije vezana sa društвom nego sa prirodom čovjeka. I danas čovjek mora jesti i biljnu i životinjsku hranu i ima zuhe i za jednu i za drugu. I danas mora proizvodnja hrane voditi računa o tome što je čovjek u divljini instiktivno nalazio. Ali M. Gross ne kaže da s tim u vezi kažem da su načini kako ljudi zadovoljavaju te osnovne potrebe u preistoriji i danas tako različiti

⁸⁾ Ne mislim da je »azijski« poredak jedna formacija, niti mislim da se u njima nije razvio feudalizam, kao što je u svoje vrijeme mislio Marx. Istina, postavljam pitanje u kojoj i kada. To naročito za Osmanskou Imperiju. Ne mislim da se sve rješava time što se sve stanovništvo proglašava robovima vladara, kao što je to jednostavno naglasio Marx. Samo u tome ima istine, naročito u nekim zemljama i u nekim periodima razvitka.

da se ne daju uporediti. Za M. Gross je u prirodnom životu čovjeka samo važno kako se rađa i umire (str. 107 odgovora), a nije važno kako živi. Nije važan ni način kako pribavlja namirnice. Volio bih vidjeti kako bi M. Gross »filozofirala« kad bi morala uložiti prirodni rad da pribavi namirnice kao čovjek u preistoriji umjesto da uloži samo prirodni rad da ode u prodavaonici i da skuha ili da jednostavno ode u restoran!

Čemu te banalnosti koje zna svako dijete? Zaisto te banalnosti ne služe ničemu, osim kad veliki mislilac u svojim veleučenim ekskurzijama ne vodi računa o »zdravorazumskom mišljenju«, pa ga čak i prezire. To što sam rekao na mjestu koje M. Gross navodi dvosjeklo je upućeno (i ne samo to, to je samo početak razjašnjenja šta je istorijski materijalizam) ortodoksnim postmarksistima, koji od opštih zakona istorijskog materijalizma prave opšte zakone razvijaka društva, i hegelijskim tumačima Marxa, koji navodno protiv *dijamata* udaraju stvarno protiv dijalektičkog materijalizma. Oni kažu da će u »utopiji« prestati da važi »pozitivistički zakon« da je svijest određena sa biti (das Sein), jer je Marx »htio« da ostvari jedinstvo biti i svijesti onako kako oni shvataju. Prestaće da važi i Hegelova od Engelsa preuzeta misao, koja je takođe »pozitivistički zakon«, da je sloboda saznanje nužnosti. Čovjek će tada kao stvaralac »diktirati prirodi svoje zakone« — kažu »utopijski marksisti« — bez toga »pozitivističkog zakona«. Čovjek će, znači, biti bog. Ne kažem da korifeji »utopijskog marksizma« kažu baš sve onako kako je gore rečeno, ali njihovi epigoni sve to tako kažu. M. Gross se ne obavještava kod korifeja nego očigledno kod epigona. Sve to počiva na naprijed iznesenoj tvrdnji Gaje Petrovića: »Povijesnost je negacija prirodnosti.« To je relativno tačno, ali nije kad se apsolutizira i iz toga napravi filozofski sistem.

Još da kažem Mirjani Gross, koja se o problemima filozofije istorije ne obavještava na izvorištu, nego iz druge i treće ruke, obavještenja radi, da se Gajo Petrović slaže da u sadašnjem društvu važe »prirodni zakoni«, a da se ja slažem s Gajem Petrovićem da sadašnje društvo nije ljudsko društvo u smislu podruštvenog čovječanstva, već da je kapitalističko ili socijalističko. Ali M. Gross upotrebljava izraz ljudsko društvo u drugom smislu nego što upotrebljavamo G. Petrović i ja. Ona i ono društvo u kojem vladaju najneljudskiji odnosi naziva ljudskim društvom. Ja ne kažem da se taj izraz ne može nikad upotrijebiti, ali treba jasno znati šta je šta. Dosada nije bilo ljudskog društva, a kad su vladali u zajednicama ljudski odnosi, tada nije bilo društva. Izraz ljudsko društvo kad je riječ o dosadašnjoj istoriji, može se upotrijebiti samo u apstraktnom smislu, kao kategorija formalne logike.

Šta je trebalo M. Gross da se upliče u ovu moju tešku diskusiju s »utopijskim marksistima«, u koju sam upao kad sam održao referat o istorijskom materijalizmu na skupu gdje su bili i sociolozi i filozofi (i filozofi istorije) i politolozi iz čitave Jugoslavije. Ja sam joj svjesno dao priliku da naša diskusija bude plodonosna. Poslao sam joj separate svih svojih novijih teoretskih radova, osim jednog, jer separat toga rada nije ni štampan. To je baš referat koji sam gore spomenuo i odgovori u di-

skusiji o njemu. Njen savjetnik za pitanja marksističke filozofije⁹⁾ nije se potrudio da nabavi taj moj rad gdje postoji odgovor da opšti prirodni zakoni života ljudi organizovanog društvo nisu zakoni razvjeta. Citirao sam Marxove riječi gdje kaže da se razvitak sastoje u razlikama od opštег.¹⁰⁾

M. Gross kaže da ja zastupam predmarksovsku antropologiju. Ko danas zastupa predmarksovku antropologiju! Čak nju ne zastupaju ni oni koji danas u istoriju kao osnovu unose ahistorijsku antropologiju. Kad mi je ranije prebačeno da zastupam Kautskovo mišljenje, to se još i ne-kako moglo podnijeti.

To je mogao da izmisli samo jednostrani hegelijanski tumač Marxa. Mislim da bi bolje bilo za M. Gross da ju je njen savjetnik za marksističke poslove upozorio prilikom pregleda njene knjige gdje su Marx i Engels formulisali istorijski materializam, nego što ju je prilikom ovog odgovora naveo na tanak led.

A da obrnemo stvar! Kome se ono može reći da se drži ahistorijske antropologije? Pa baš istorijskoj školi koja je stvarno antropogeografska u prošlosti — kako je to kazano na Kongresu u Rimu (1955). Francuskoj školi analista u njenom začetku, od čega još i danas pati. Kad u svome »la longue durée en histoire« stavlja istoriju na prirodne osnove, pa kaže da je ta osnova »quasi-immobile«, a ta se quasi-immobilité neki red niže pretvara u »histoire immobile«, na kojoj počiva »une histoire lentement rythmée«, »une histoire sociale«. Pa ne samo to nego na toj osnovi iskazuje svoje nipođaštanje »događajne istorije« (histoire événementielle), što potiče još od nekih istoričara pozitivista.¹¹⁾

Ko je propagirao tu školu, a ko ju je kod nas kritikovao? Gotovo u isto vrijeme, nešto malo kasnije kad je kritiku te škole započeo Th. Schieder s pozicija njemačkog buržoaskog »istorizma«, odnosno polazeći od shvatanja istorije kao Geisteswissenschaft, i ja sam dao kritiku sa stanovišta Marxovog istorizma (i evolucionizma koji proizlazi iz istorizma). Schiederovu kritiku su sada neki analisti donekle poslušali, a za moju, vjerovatno, nisu ni znali. Međutim, M. Gross je svojevremeno za nju čula i, valjda, kasnije i čitala. Kad je prije više godina opet na jednom savjetovanju o nastavi, uporno propagirajući francusku sociološku školu u istoriji (tako ju je ona onda zvala), ustala protiv »događajne istorije«, onda joj je B. Hrašbak, na oštar način kako on već zna, ukazao na moju kritiku škole analista.

M. Gross kaže da ja ne znam da su se neki analisti posuli pepelom. Eto, neka ne znam. Ali dobro znam njihovog kritičara. Ja sam bio prvog da-

⁹⁾ M. Gross ima za savjetnika Ž. Pušovskog koji joj je »dao primjedbe s gledišta filozofa, pogotovo u vezi s problemima marksizma« (M. Gross, *Historijska znanost*, 9).

¹⁰⁾ *Savremeni marksizam — geneza, struktura, problemi*, Sarajevo, 1975 (izd. Marksistički studijski centar CK SK BiH), 292. — Ondje sam, navodeći napamet, načinio pogrešku. Rekao sam da je to Marx rekao u *Bijedi filozofije*, a on je to kazao u *Uvodu u kritiku političke ekonomije* (MEW 13, Berlin 1964, 617).

¹¹⁾ F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris 1966^a, 16.

na Kongresa prvi ekspert u Moskvi gdje je bio prvi referat Schiederov. Očigledno je trebalo da prvi udarim po njemu. Pripremao sam komunikaciju, ali od prikupljanja materijala nisam dospio da je napišem. Imao sam samo teze na njemačkom. Ali sam pripremio tekst na ruskom da ne ispadne da se ja slažem s postmarksistima. Tu je odmah u početku trebalo ubaciti na njemačkom moje primjedbe Schiederu. Da ne duljim! Mi smo zadocnili. Ja sam jedva dospio da sjednem za sto na mjesto eksperta pred sam početak. Pitao sam da li je došao Schieder? Nije bio došao. Na brzini sam donio odluku da ne ubacujem ono gdje kritikujem njegov stav. To sam učinio iz pristojnosti da ne govorim u njegovoj odsutnosti. A možda mi je i dobro došlo. Tako je ispalio da sam ja u svome istupanju samo spomenuo Schiedera, a da sam udarac upravio prema postmarksistima. Razumije li M. Gross zašto nije primljen prijedlog da budem ekspert u San Franciscu i zašto nije uslijedio odgovor na moje istupanje?¹²⁾ Ovo dosada niko nije čuo od mene. M. Gross me je natjerala da kažem. Možda je i dobro. Ja sam, ipak, u San Franciscu na licu mjesta na samoj sesiji primljen za eksperta. Zar M. Gross misli da se to, eto, slučajno dogodilo? Nisu došla dva eksperta. Pa dobro, kad su se birali eksperti na licu mjesta, kad nedostaju samo dva, a sto je pun eksperata! Učestvujem od 1955. na svjetskim kongresima istoričara, ne znam za takav slučaj. Možda se dogodilo u nekoj sporednoj sekциji kad zbilja nije bilo eksperata... Ne želim o tome da previše govorim. Nisam dosada ni pred kim pisnuo o tome. Sad sam natjeran, i vrlo mi je neprijatno... Kako bilo da bilo, veto je izigran.

Teško je izaći na kraj sa stavovima M. Gross. Ali je, ipak, jasno da ona zastupa istorijsku školu analista i da je povezuje s tumačenjem marksizma koja daju »utopijski marksisti«, hegelijanski tumači kad je riječ o postanku Marxove misli. Ti hegelijanski tumači porijekla Marxove misli nisu dosljedni hegelijanci u filozofiji, nisu pristalice Hegelovog absolutnoidealističkog tumačenja istorije, nego subjektivni idealisti. Prema njima, Marx je prevazišao Hegelovu filozofiju, koja je misao građanske revolucije, svojom mišlju proleterske revolucije, filozofijom koja nije materializam (to se izričito ne kaže, i ne može se kazati, a da se ne vidi odmah odstupanje od marksizma) nego »filozofija prakse«. U toj filozofiji »utopijskih marksista« praksa je postala *deus ex machina*, sve se tom »filozofijom« rješava. Čitava Marxova filozofija se posmatra samo u oblasti mišljenja. Zato je potrebno odbaciti »teoriju odraza« u svakom pogledu, čak i kad ona predstavlja psihološku mehaničku stranu čovječjeg saznanja.

Mora se istaći da ulogu prirodne okoline u istoriji priznaje i škola analista. Štaviše, ona je prenaglašava. Prema toj školi, na toj osnovi isto-

¹²⁾ Da bude, donekle, jasno reći ču nešto. Ja sam za vrijeme Kongresa u Moskvi vodio pregovore uime Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i bio odlično priman. Bio sam takođe 1972. na Kongresu u Aššabadu, gdje je raspravljano o problemima Srednje Azije. Od mnogo učesnika iz inostranstva bio sam jedini iz Jugoslavije. Dočekan sam, kao i ostali, dobro. Neka čitalac uzme časopis *Zemlja Sovjeta* na srpskohrvatskom jeziku br. 23—24 od decembra 1972., str. 37—38. Poslije kongresa napisao sam reportazu o Turkestalu.

rija počiva. Ali — kaže Braudel — priroda »propose« a čovjek »dispose«. Tako uopšteno kazano, to je tačno. Ali se to može povezati sa svačim u konkretnom prilazu problemima. Može i s »utopijskim marksizmom«, subjektivnoidealističkom filozofijom. U duhu filozofije istorije M. Gross, koju ona zastupa, postoji kao u Tartarina Taraskonca donkihoterija, subjektivni idealizam, i sančopanzija, ahistorijska antrogeografija i tome antropologija analista. Stoga ona i dijeli — kao što ćemo kasnije vidjeti — čovjeka na »prirodnom čovjeku« i »povijesnom čovjeku. Don Quichotte, subjektivni idealista, može svašta reći. Može čak i izjaviti: »Svijet je moja predstava.« Ne pripisujem, međutim, tako nešto M. Gross. Ne mislim da se tako gledište može pripisati bilo kom istoričaru. M. Gross priznaje uticaj prirodne okoline. Ranije je — koliko se sjećam (eto, ja citatolog citiram napamet) — uzela za osnovu jedne svoje knjige autora koji po uticaju prirodne okoline periodizira svjetsku istoriju. Ja ne poričem a limine tu periodizaciju, kao što čine postmarksisti, nego kažem da se ona mora uklopići u teoriju svestranog razvitka ljudskog roda. Ako sam se prevario u svom citiranju napamet, molim za izvinjenje! Ali je jasno da M. Gross ne zastupa mišljenje da prirodna sredina ne igra ulogu u istoriji. Ono što razlikuje marksizam od te škole analista jest gledište da se prirodna strana u razvitu ljudi mijenja razvitkom načina proizvodnje. Razumije se da i škola analista priznaje da se način proizvodnje mijenja, ali u opštem odnosu da priroda »propose«, a da čovjek »dispose«, odvajajući prirodnu istoriju čovjeka od njegove istorije, radeći upravo što i Mirjana Gross radi, odvajajući »prirodnom čovjeku« od »povijesnom čovjeku«, rastavlјajući čovjeka na prirodno biće i sociološko biće.

A kad se privredna djelatnost potpuno sociologizira, onda se ne može shvatiti da postoji osnovni prirodni zakon podjele rada, koji se samo u svom rađanju izrazio kao takav, a da je kasnije dobijao svoje istorijske društvene oblike, da se samo tako mogao razvijati, ali da i tako istorijski modifikovan ima svoje modifikovane specifične prirodne zakone razvitka. Za to, razumije se, treba znati šta je način proizvodnje, a šta društvo. Za svakog je — bar ja tako mislim — jasno da je način proizvodnje društvom organizovana proizvodnja, društvom organizovana prirodna sila ljudi, društvom organizovane njihove generičke proizvodne snage, u mijenjanju prirodnih uslova njihova života. Apsolutnosociološko objašnjenje istorije oglašava jednostavno i jednostrano privrednu djelatnost kao društvenu djelatnost, i nikom ništa. A privredna djelatnost ljudi jest njihova prirodna

Moja reportaža sadrži i neka etnografska ispitivanja na licu mjesta, onoliko koliko je trebalo za reportažu. Ona nosi naslov *Iz aula, kišлага i jajлага u socijalizam*. Oštro je suprotstavljena strukturalizmu. To svako vidi ko nešto zna. Reći će možda neko: e to je u okvirima socijalističke strukture. Međutim, pozivam se na svojevremenu izjavu somalijskog političkog rukovodioca da je lako bilo Lenjinu izvršiti socijalističku revoluciju s proletera, Mao Ce Tungu sa seljacima, a njegova zemlja ide u socijalizam s nomadima. Kamo sreće da se Somalija držala tog anti-strukturalističkog programa, da nije podlegla svojoj strukturi.

Radujem se i uspjesima marksizma u istoriografiji. Uvijek sam isticao uspjehove sovjetske istoriografije, naročito kad je riječ o Istoku. Tu smatram sovjetsku istoriografiju prvom na svijetu. Cijenim i uspjehove analista. Smatram te dvije istorijske škole vodećima u savremenoj istoriografiji.

djelatnost društvom organizovana, i u tom smislu se može govoriti da je privredna djelatnost društvena djelatnost. Pošto je to, mislim, jasno, treba odgovoriti šta je društvo. Ali o tome nešto kasnije.

Ali da pustimo Marxa da govorи:

»Da bi pocrkala svaka nacija koja bi obustavila rad neću da kažem za godinu dana, nego za nekoliko sedmica, zna svako dijete (Marx započinje s nečim banalnim, »zdravorazumskim« — B. D.). Ono isto tako zna (Marx tu pretjeruje, to ne zna baš svako — B. D.) da mase proizvoda koje odgovaraju različitim potrebama zahtijevaju različite i kvantitativno određene mase ukupnog rada. Da ova nužnost podjele rada u određenim razmjerama ne može biti ukinuta određenim oblikom društvene proizvodnje, nego da može promijeniti samo svoj pojavnji oblik, jest *self evident*. Prirodni zakoni ne mogu biti ukinuti. Ono što se u istorijski različitim stanjima može promijeniti samo je oblik u kojem se ti zakoni provode«.¹³⁾

Da se Marx pojavio na Kongresu u Stockholmu ili u San Franciscu umjesto mene, po M. Gross (odnosno, po mišljenju njenog savjetnika za marksističke poslove), bio bi pristalica predmarksovskih ahistorijskih antropologija!

M. Gross takođe veli da nisam zapazio da upotrebljavam »biološki, a ne istorijski rječnik« (str. 114 njenog odgovora). Pustimo opet Marxa da govorи: »Kaste i cehovi proizlaze iz istog prirodnog zakona po kojem se vrši odvajanje bilja i životinja u vrste i podvrste, samo što se na izvjesnom stupnju razvitka nasljednost kasta i isključivost ceha dekretira kao društveni zakon.«¹⁴⁾ Kad sam prvi put u usmenoj diskusiji upotrijebio taj citat iz Marxa, jedan naš poznati sociolog je rekao: »Mora da je Marx tu nešto pogriješio!« Ja sam bio zapanjen. Pa to je osnovna Marxova teza o postanku kastinskih društava (i ranostaleških društava, dodajem ja prema novom istorijskom znanju) i cehova. To daje putokaz (baš putokaz, a ne dogmu) kojim putem treba poći u objašnjenuju postanka društvenih odnosa iz patrijarhalnih.

Mogao bih ja citirati mnogo sličnih mesta kako iz djelâ mladog Marxa tako i iz djelâ Marxa iz zrelijeg doba.

Ali prije nego što nastavim dalje želim da iskažem M. Gross veliku zahvalnost na pohvali koju još nisam doživio kad je riječ o mome metodu. Ovo je, zaista, ozbiljno, a ne kao ono što smo konstativali da sam ja, po riječima M. Gross (ne po onom što je mislila tim riječima da iskaže), jedini istoričar koji je pokušao da odgovori šta je svjetska istorija, bar utoliko što sam pokušao da kažem nešto o razlici između svjetske istorije i opšte istorije!

M. Gross na svakom koraku ističe da sam dogmatičar u shvatanju istorijskog materijalizma, ali kad ga stavljam u preistoriju (divljaštvo), u praistoriju (varvarstvo), u stadij istorijskih civilizacija i u stadij savremene civilizacije, onda »kad bi čovjek htio cjepidlačiti, mogao bi tvrditi da za Đurđeva i ne postoji historijski materijalizam ili da ih ima nekoliko« (str. 114 odgovora). Ne znajući da je Engels rekao da se dijalektički ma-

¹³⁾ Marxovo pismo Kugelmannu od 11. jula 1868. godine, Marx-Engels, *Ausgewählte Briefe*, Berlin 1953, 241—242.

¹⁴⁾ K. Marx, *Das Kapital I*, MEW 23, Berlin 1968, 360.

terijalizam mijenja (razumije se, relativno) ulazeći u drugu, novu materiju, ona mi, zaista, što se tiče shvatanja dijalektičkog metoda daje izvanrednu pohvalu. Uostalom, neka pročita šta Lenjin kaže o metodu u marksizmu i kako odbacuje eklektiku, kad je riječ o marksističkom metodu kao takvom, a šta kaže u pogledu konkretnе primjene toga metoda. Samo tu nenamjernu pohvalu odbijam — da se poslužim rječnikom. M. Gross. To može biti samo pohvala za najopštiji odnos prema marksističkom metodu. To ništa ne znači dok se ne vidi kako to primjenjujem. Jer, zaista, kao što kaže M. Gross, svodim istorijski materijalizam, kao takav, na vrlo uzak prostor, iako sam »dogmatičar« u odabiranju metoda.

M. Gross upravo obratno radi, u metodu je eklektik, a kad joj se učini nešto »najbolje«, od toga pravi dogmu. Ona iz stavova Marxa i Engelsa uzima ono što joj se dopada. Zapravo to rade oni od kojih ona arbitarno uzima. Korifeji takvog tumačenja bar uzimaju jedan kriterij, uzimaju mesta iz Marxovih i Engelsovih djelâ »gdje su oni dosljedni sami sebi«, dakle po nekom filozofskom sistemu koji su oni izradili u uvjerenju da je Marxov.¹⁵⁾ M. Gross, međutim, ne možeš uhvatiti nizašta.

Da kažemo nešto što je društvo.

M. Gross piše: »Polazeći od pogrešno shvaćenih Marxovih riječi o prirodnoj povijesti čovječanstva, a posebno od jednog citata u kojem Marx izražava svoje shvaćanje da se čovjek u društvu ne pojavljuje kao individuum nego kao ukupnost društvenih odnosa, tj. kao društvena određenost (npr. kao rob ili građanin), a to zacijelo znači kao stvarni, povijesni otuđeni čovjek, a ne kao čovjek po svom generičkom biéu — Đurđev zaključuje 'da se društvo ne sastoji od ljudi'« (str. 108 njenog odgovora).

Evo čitavog mog teksta:

»Ljudsko društvo nije »pojavni oblik materije« (Goričar), jer nije »skupina ljudi koji materijalno proizvode« (Lukić). Pojavni oblik materije su ljudi, a može ostati ista skupina ljudi (iste generacije u jednom narodu), a da se njeno društvo promijeni.

Evo šta veli Marx (izostavljam tekst na njemačkom): »Društvo se ne sastoji (njemački: bestehet nicht — B. Đ.) iz individua nego ono izražava sumu veza, odnosa u kojima individue jedna prema drugoj stoje. Kao da bi neko htio kazati: sa stanovišta društva ne postoje robovi i građani: i jedni i drugi su ljudi. Naprotiv, oni su to izvan društva. Rob biti i građanin biti su društvene odredbe, odnosi ljudi A i B. Čovjek A kao takav nije rob. On je rob u društvu i blagodareći društvu.« Tu ne samo da je kazano jasno da se društvo ne sastoji od ljudi nego je i dokazano da je tako.«¹⁶⁾

¹⁵⁾ Što se tiče mladog Marxa i Marxa u zrelim godinama, ortodoksn postmarksisti od drugog su napravili ikonu, a hegelijanski tumači Marxa od prvog. Mladi Marx je dao veliki naučni koncept bez kojeg se ne može razumjeti Marx u zrelim godinama. Ali ono što je Marx u zrelim godinama razradio iz tog koncepta i modifikovao ili čak ispravio, ne može se opovrgavati mlađim Marxom. S druge strane, ono što je razradeno kasnije kao dio velikog koncepta, ne može u svemu zamjeniti veliki koncept. Pri tome su ortodoksn postmarksisti kakvi-takvi materijalisti, pa se mogu nazvati, ipak, sljedbenicima Marxa, a »utopijski marksisti« ne mogu se tako nazvati.

¹⁶⁾ *Društvo i ekonomска formacija društva*, Pregled (Sarajevo) 11—12/1960, 353.

Tu je to, koliko znam, prvi put citirano u našoj nauci. To je iz *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*. Taj moj članak je izšao 1960. i nusprodukt je mojih priprema za Kongres u Stockholmu, jer sam znao šta me ondje čeka, pa sam morao sebi razjasniti šta je društvo, a šta ekomska formacija društva.

Šta radi M. Gross? Izdvaja posljednju rečenicu iz konteksta i navodi kao moj zaključak da se društvo ne sastoji od ljudi. Posljednja rečenica, međutim, sadrži, kao samo po sebi razumljivo, ono što se ranije kaže »nego izražava sumu veza, odnosa u kojima ljudi međusobno stope«. To sam, uostalom, nekoliko puta ranije u raznim oblicima rekao u tom radu i kasnije sam uvijek formulisao da se društvo ne sastoji od ljudi nego da je organizacija društvenih veza i odnosa. To kaže i Mirjana Gross, jer stalno navodi da kažem da je društvo istorijski nastala i istorijski ograničena organizacija veza i odnosa među ljudima (moja definicija društva je inače mnogo sadržajnija od toga). Ona meni pripisuje da sam time rekao da se prirodni čovjek rastavlja od svoje organizacije veza i odnosa. Ne znam kako se može pretpostaviti da nekom padne napamet takva glupa misao da se mogu odvojiti veze i odnosi od stvari, pojava i bića u kojima oni stoje. Veze i odnosi među ljudima mogu se otuđiti od ljudi po svome karakteru tako da ih stave u neljudske odnose, ali su oni opet generički ljudi, to jest pripadaju svome rodu, i mogu da upotrijebje svoju prirodnu silu ili može da bude upotrijebljena njihova prirodna sila. U slučaju robovlasništva robovlasnik raspolaže bićem i drugim sredstvima, prirodnim sredstvima porobljavanja, a rob radnom snagom, prirodnom silom čovjeka koji prirodne sile stavlja u službu radi pribavljanja materijalnih, prirodnih dobara. Ali u tom društvu prirodna podjela rada uspostavlja se najsurovije kroz društvo i pomoću društva, najsurovijom, neljudskom vanekonomskom prinudom. Ljudi u tom odnosu i nisu ljudi. Robovlasnik, čak i onaj koji zastupa humanističke ideje, koji čak i ne misli da je rob *instrumentum vocale*, postupa shodno svojoj društvenoj određenosti.

Ali da se vratimo na ono što je M. Gross rekla na citiranom mjestu (str. 108 njenog odgovora), što je kvintesencija naših razmimoilaženja.

»Polazeći od pogrešno shvaćenih Marxovih riječi o prirodnoj povijesti čovječanstva, a posebno od jednog citata u kojem Marx izražava svoje shvaćanje da se čovjek u društvu ne pojavljuje kao individuum nego kao ukupnost društvenih odnosa... Ne znam da li zna šta je reklamirati. Ukupnost društvenih odnosa, prema Marxu i ne samo prema njemu nego prema mnogim drugima, jest društvo. Rekla je: čovjek se u društvu ne pojavljuje kao individuum nego kao društvo. To pripisuje Marxu, a Marx je na tom mjestu obratno rekao da se ukupnost društvenih odnosa prelama u individuumu, izražava kroz individuum. To znači, na primjer, da se odnos između društvene biti (das gesellschaftliche Sein) i društvenih oblika svijesti (gesellschaftliche Bewusstseinsformen), društvene svijesti, ne uspostavlja u društvu kao takvom (u organizaciji društvenih odnosa, dodajem ja), nego preko individuma, generičkog čovjeka. I opšti odnos gospodar i rob, kao što smo vidjeli, uspostavlja se tako. Konkretni gospodar koji raspolaže bićem i konkretni rob koji raspolaže radnom sna-

gom. Oni su stavljeni u takav odnos društvom, tj. otuđeni su od ljudskih odnosa koji su vladali ranije u prirodnoj i patrijarhalnoj zajednici (robova je bilo mnogo iz patrijarhalnih zajednica).

Pošto je rekla da se čovjek u društvu pojavljuje kao ukupnost društvenih odnosa, M. Gross nastavlja: ... »tj. kao društvena određenost (npr. kao rob ili građanin) [ukupnost društvenih odnosa, što je društvo, nije isto što i društvena određenost čovjeka — B. Đ.)], a to zacijelo znači kao stvarni, povijesni, otuđeni društveni čovjek, a ne čovjek po svom generičkom biću« ... Kao što smo vidjeli, čovjek kao generičko biće, kao stvarni čovjek (ili njegov nastojnik) koji raspolaže snagom generičkog čovjeka da udari bićem i čovjek koji raspolaže radnom snagom generičkog čovjeka stoje jedan prema drugom kao gospodar i rob. To je odnos koji je istorijski nastao. Ali šta znači da oni stoje jedan prema drugom kao povijesni ljudi? Koliko ja znam, a to zna svako dijete, antički robovlasmnik nije smatrao svoj odnos povijesnim, nego bogomdanim ili prirodnim. Jedan dio robova je takođe smatrao taj odnos prirodnim, pa je tražio, kad je našlo hrišćanstvo, spas u nebu. Jedan dio je smatrao da su to odnosi neprirodni, da su prirodni odnosi oni iz kojih oni potiču, patrijarhalni odnosi. Gladijatori su mislili, valjda, nešto slično. Neke ropkinje naložnice gospodara voljele su svoje gospodare, čak su strpljivo trpjele male batine koje su dobivale, a neke ih nisu ni dobivale. »Intelektualci« robovi baš nisu bili u lošem položaju. Itd. Čak ni položaj robova kao generičkih bića nije bio isti, iako su svi stavljeni u jedan isti osnovni društveni položaj. Zavisilo je od toga kako su oni bili sposobni da zadovoljavaju prirodne potrebe gospodara. A u tom društvu nije postojao samo odnos gospodar i rob nego i drugi društveni odnosi. Rob jest »otuđeni društveni čovjek«, kao što kaže M. Gross, ali je i »čovjek po svom generičkom biću«, što Mirjana Gross veli da on nije. Jednostrano sociološko sivilo ne vodi mnogo računa o tim i drugim momentima.

M. Gross dalje nastavlja: ... — »Đurđev zaključuje »đa se društvo ne sastoji od ljudi!« (vidjeli smo kako u tom pogledu stvar stoji — B. Đ.). Takva interpretacija Marxovih gledišta da društvo nije mehanički zbir pojedinaca postepeno ga vodi do odvajanja čovjeka kao prirodnog bića od njegove tvorevine društva!« (str. 108 njenog odgovora).

Koliko ja znam privatna svojina na zemlju je prvo i u Rimu izrasla prirodno, odnosno naturwüchsig. Onda su se dograđivali svojine na zemlju, uglavnom ager publicusa društveno osiljeni staleži. Razvile su se latifundije. Razvila se i masovna upotreba robovske radne snage. Ako se može govoriti da je društvo tvorevina ljudi, onda je tvorevina robovlasmnika, a ne robova koji po shvatanjima antike i ne spadaju u društvo, nisu uopšte ljudi. A ta tvorevina nije ni djelo rimskog proletarijata, iako on spada u društvo.

Da li ja odvajam čovjeka kao prirodno biće od društva, kad kažem da je društvo istorijski nastala i istorijski ograničena organizacija društvenih odnosa! I ne kažem samo to nego da takva organizacija obuhvata razne strane ljudskog života organizovanog društвom. Još kažem da je društveni život jedna strana ljudskog života, iako društvo svojom organi-

zaciјom obuhvata sve strane života ljudi u društvenoj zajednici, koja obuhvata konkretnе ljude na konkretnоj zemlji i njih kao konkretnе subjekte istorije, narode i nacije, konkretnе države itd.

A ko to odvaja povijesnog čovjeka, društveno otuđenog čovjeka od prirodnog čovjeka? To se, mislim, jasno vidi. A u šta ga odvaja? To se baš ne kaže, ali je jasan trag shvatanja društva kao nadindividualnog organizma, koji ima sam za sebe i supstancu i sadržaj, bez generičkih ljudi nego samo povijesnih!

A M. Gross je pobrkala stvari, izjednačava pojmove društvo i društvena zajednica. A robovlasičko društvo unutar robovlasičke društvene zajednice nije robovlasička društvena zajednica nego društvena razjednica. To društvo ima supstancu — ako me to M. Gross pita, a pita me. To je robovlasička država koja je instrument robovlasičkog društva kao razjednice. Država ima svoju supstancu, svrstane generičke ljude, koji raspolažu živom prirodnom silom, vojsku, čuvare zatvora itd. Čak ima i društveno svrstanu duhovnu silu, u hramove i crkve organizovanu religiju. Država je nadindividualni organizam koji se nameće iznad društvene zajednice. Ona predstavlja stvarnu supstancu unutar organizacije sveukupnih društvenih odnosa, što je društvo.

Rijetko upotrebljavam riječ dijalektika. Onda kad moram, kad ukazujem na stranputice u saznanju. Trudim se bar da ne upotrijebim van toga, iako se ponekad nepotrebno omakne. Koliko se sjećam, meni niko nije izbrojao koliko sam puta upotrijebio riječ dijalektika. Izostavljam, razumije se, književno-naučni esejiči *Saga o formalnoj logici i dijalektici*. Rijetka moja prebacivanja postmarksistima — a ja s postmarksistima lazim često zajednički jezik — M. Gross upotrebljava da mi preporuči da ih uputim sam sebi, da se meni može prebaciti odsustvo dijalektike. Neka čitalac sam odluči koga ta zajedljiva preporuka Mirkane Gross pogađa.

M. Gross je napravila šalu na moj račun. Ja sam rekao u svojoj kritici: »naše društvo treba da bude uvjereni« ... Ona se pita ironično kako može biti uvjereni jedna organizacija, što je po meni društvo. Moraju biti uvjereni ljudi, a ja velim da se društvo ne sastoji od ljudi. Svako normalan će znati da ja mislim da treba da znaju ljudi koji sačinjavaju organizaciju, kad bih, na primjer, rekao: Savez društava istoričara Jugoslavije mora da zna šta zastupa M. Gross. u svojim gledištima na istoriju, kad održava referate o tome. Jer nisam ja nju stavio »u lonac strukturalne historije«, nego je ona sama sebe stavila! Moraš da istražuješ šta ona zapravo zastupa. Ako ćemo cijepidlačiti, ja sam, strogo uzevši, morao reći: naša društvena zajednica treba da bude uvjereni. Nije vjerovatno da ću ubuduće baš toliko paziti da u svome izražavanju budem precizan. Međutim, ako se obraćam M. Gross ili ona bude slušalac moga izlaganja, trudiću se da ne pogriješim. Samo ta njena šala naučno je pogodila žestoko nju, ispalo je da ne zna razliku između društvene zajednice i društva koje je organizacija društvene zajednice. Tu bih mogao završiti razračunavanja s gledištima M. Gross, jer je raspravljen ono što je kvintesencija moga razmimoilaženja s njenim gledištim.

Ali, ipak, ima još dosta toga da se kaže.

Antičko robovlasičko društvo nije jednostavno ekonomski formacija društva, nego vanekonomski određenost odnosa u društvu koja u sebi sadrži ekonomsku formaciju društva. Problem antičkog robovlasištva, naročito rimskog, zapletena je stvar, jer je antičko robovlasištvo hibrid razvijta. Narasli novčani kapital i mase oslobođene od posjeda zemlje, elementi koji daju mogućnost za razvitak kapitalizma, nisu dali u istorijskim (ne)uslovima ono što je prirodna tendencija novčanog kapitala da uspostavi najamne odnose. U tada postojećim uslovima umjesto kapitalizma rodio se tipični, razvijeni robovlasički poredak.¹⁷⁾ Ne treba zavidjeti istoričaru antike marksisti koji bi pošao od Marxove osnovne postavke da antička istorija počinje od grada umjesto da uzme postmarksističku opštu »sociološku« teoriju o postanku ropsstva, koja u sebi sadrži prostu istinu, prirodnu težnju osiljena čovjeka, kad postoji privredna djelatnost, da zarobljenika ili drukčije porobljenog čovjeka upotrijebi za rad. Ali da ta prirodna težnja osiljenih u kastinskim i staleškim društvima postane osnovni društveni zakon, treba i vremena, a treba da postoje i istorijski uslovi za to. Isto se to može reći za prirodnu težnju novčanog kapitala da uspostavi najamne odnose. Nisu najamni odnosi nešto tek što je nastalo kapitalizmom. Najamni odnosi su se u Rimu uspostavljeni, kao što je svakom poznato, u vojsci, ali ne samo u vojsci, iako su ovi drugi najamni odnosi beznačajni.

Uz to treba još uzeti u obzir da novčani kapital narasta u trgovackih naroda koji su opkoljeni pretežno zemljoradničkim narodima. U tih trgovackih naroda različito se uspostavlja i djelovanje novčanog kapitala i u njihovom životu, a i u životu drugih naroda, ropsstvo obuhvata različite privredne djelatnosti.¹⁸⁾ Ako postoje robovi u jednom društvu, to još ne znači da se to društvo u svojoj cjelini obrazovalo kao robovlasičko (i u tipičnim kastinskim društvima Istoka postoje robovi, kao što postoje i u staleškim društvima i Istoka i Zapada).

Da ostavimo po strani istočne pretkapitalističke formacije. O njima sam rekao što znam. O osmanskom društvenom poretku čak i dosta toga što se ne slaže s onim što je rekao Marx, iako se slaže u osnovi do XVIII vijeka s onim što je rekao Marx o odnosu između sela i grada.¹⁹⁾ U istočnih pretkapitalističkih formacija je odnos sela i grada u osnovi jasniji nego u antičkom robovlasištu, zna se šta spada u ekonomsku formaciju društva, a šta ne spada. Istina, ono što ne spada u ekonomsku formaciju društva, selo, zemljoradnja, a na čemu se obrazuju osnovni odnosi, predstavlja veliku teškoću za kvalifikaciju, pa se zbog toga teško može dati cje-

¹⁷⁾ Pismo Marxa od novembra 1877. — Marx - Engels, *Ausgewählte Briefe*, 365—371. — Ali da se to mjesto razumije kod Marxa treba ga interpretirati s mnogim Marxovim iskazima na drugim mjestima.

¹⁸⁾ Kod prekomorskih trgovaca radnici u brodarstvu, robovi veslači i radnici robovi u radionicama za izradu brodova. Ali kad bi u radionicama radili samo robovi, ne bi od tog brodovlja mnogo bilo koji ne bi bili manje-više škart.

¹⁹⁾ M. Gross mi prebacuje što upotrebljavam Marxov izraz »azijski način proizvodnje«. Međutim, ja upotrebljavam drugi izraz: istočni načini proizvodnje. Jedino što ukazujem da je kod Marxa tačno zapažen osnovni odnos sela i grada. Ona mene zamotava u sva moguća pitanja. Ali njoj je potrebno da dokaže kako sam ja dogmatičar.

lina tih istočnih »epoha ekonomске formacije društva«. Ostanimo na feudalizmu! Opšta vanekonomski društvena određenost, zasnovana na zemljoradnji, tu je svakom vidna, a i izražavanje suprotnosti između sela i grada, bar u svojoj osnovi. Nešto bih drugo htio da kažem. Tu je kmet podložan gospodaru, ali ne on nego čitavo gazdinstvo gdje je on gospodar (taj odnos se ne može uspostaviti, a da ne bude i ingerencija njegovog gospodara u njegovom gazdinstvu, što se različito uspostavlja). To više odgovara prirodnoj podjeli rada u zemljoradnji, onakvoj kakva je ona ranije prirodno izrasla (naturwüchsigt), nego što su odgovarali robovlasički odnosi. Još više odgovara prirodnim odnosima cijelina odnosa u zemljoradnji u istočnim pretkapitalističkim formacijama, gdje su se raniji prirodni odnosi više očuvali. Kmet, međutim, ne samo u porodičnim odnosima svoga gazdinstva da nije kmet, nego se i u društvu ne pojavljuje uvijek kao kmet, kad se robno-novčana privreda razvije. Na tržištu, naročito udaljenom gdje se ne izražava konkretna vezanost za gospodara, nije kmet nego trgovac. Kao što se vidi, čak i društveni položaj kmeta mogu robno-novčani odnosi u datom momentu da promijene. A strukturalna istorija nam nudi opštu metodološku postavku da ne možemo ništa gledati van struktura, čak ni dogadaje, a kamo li društveni položaj. To je naročito strogo u shvatanju strukturalne istorije koju zastupa M. Gross. A u svima tim pretkapitalističkim formacijama novčani kapital je igrao bar najmanje ulogu u tome da su vladari mogli da drže najamničku vojsku koja je suprotna od vojske koja je proizlazila iz društvenih struktura. Kod trgovackih naroda i naroda koji su otišli daleko u razvitku robno-novčanih odnosa najamnička vojska je bila vrlo snažna ili je bila jedina vojska.

Ne ulazim u pitanje djelovanja novčanog kapitala u pretkapitalističkim formacijama u uspostavljanju društvenih odnosa u svima aspektima. To, prema svom znanju, ne bih ni mogao. Jedino želim da ukažem da se prirodna težnja novčanog kapitala da uspostavi najamne odnose ostvarivala i prije kapitalizma, ne ostvarujući kapitalizam. U Rimu, pored drugih uslova, i zbog toga što ljudski odazov nije mogao odgovoriti potrebama razvijatka. Mase rimske proletarijata nisu društveno bile određene za rad, njihova društvena svijest nije bila saglasna s tim. Nije ni rimski robovlasički sistem, kad se potpuno razvio, mogao preći u kapitalizam, pa čak ni onda kad je donekle razvio organizaciju rada u radionici koja se mogla uklopiti u najamne odnose. Rimski proletariat društveno nije bio sposoban za kapitalizam. Naročito kad je svoje prirodne potrebe mogao zadovoljiti zahtijevajući samo *panem et circenses*. I to se odlilo iz novčanog kapitala.

Prirodna napetost novčanog kapitala, prirodna njegova tendencija da uspostavi najamne odnose i u privredi, da ih uspostavi kao društveni zakon, ostvarila se u kapitalizmu u Evropi, čiji je razvitak svima poznat.

A da još nešto kažem. Na tržištu uopšte vladaju prirodni zakoni. Tu neću da navodim Marxa. To, mislim, svako zna, pa je čak nešto od toga dobro formulisano i u antici. Ako ne vjeruje M. Gross da na tržištu vladaju zakoni ponude i potražnje vezani s prirodnim potrebama ljudi, neka ponudi nešto na tržištu što nikom ne treba, pa će vidjeti da će je presresti mnogo puta prirodan smijeh. Možda će se i neko naći ko će to kupiti, ali

će, ipak, zadovoljavati neku njegovu potrebu, makar samo tu da ima nešto što je neko ponudio na tržištu što nikom ne treba. Ali bi i to zadovoljavalo prirodnu težnju čovjeka da ima raritet.

Kad subjektivni idealisti u tumačenju Marxa kažu: za prirodu važe prirodni zakoni (što ja ne znam šta znači, kad se tako uopšteno kaže, jer se jedinstvo svijeta ne sastoji u njegovoj biti), a za društvo društveni (što opet ne znam šta znači, kad se tako uopšteno kaže, jer je društvo ujek prirodno-istorijski nastalo i prirodno-istorijski ograničeno), ja zaista ne znam šta to znači i volio bih da mi neko razjasni šta to može da znači! Zapravo znam, ali neću da kažem! Korifeji subjektivnoidealističkog tumačenja Marxa ne kažu baš tako da ga odmah možeš uhvatiti. Ali epigoni kažu. U tome je nekad velika zasluga epigona da u praksi pokažu pravu lice neke filozofije.

Može neko reći: taj prirodni zakon tržišta neće važiti u područtvljenom čovječanstvu. Pa, razumije se da neće, kad će proizvoda biti tako mnogo (ne smijem danas da kažem, kao što se ranije govorilo: kao vode ili vazduha) da tržišta neće biti. Pa ne samo to nego se već pokazuju negativne posljedice takvog stanja kad se uslovi nisu još razvili da nema tržišta. Pojavilo se »potrošačko društvo« u kojem ponuda i potražnja počinju da donekle žive samostalnim životom, donekle bez obzira na potrebe ljudi. Ovo sam sve samo zbog toga kazao da se vidi, kad kažem da se već pojavljuju stvarni elementi područtvljenog čovječanstva, da ne mislim samo na svjetsku organizaciju koja je prvo izrasla u svome građanskom ruhu, ali u sebi sadrži područtvljeno čovječanstvo budućnosti. Takođe da ne mislim samo na postojeće socijalizme koji su predvorje budućeg društva. A inače je jasno da mislim na razvitak svjetske civilizacije i na borbu za očuvanje mira u svijetu. Ne znam kako se sa tim fenomenima može složiti gledište koje zahtijeva da se savremena istorija strogo posmatra samo unutar društvenih struktura.

Ovo je bilo potrebno reći radi toga da se ukaže Mirjani Gross u šta je zabasala, kad veli:

»U dogmatskom marksizmu, tj. u Đurđeva, su društveni odnosi *postvareni* (ne znam šta misli, ako ne misli na kapitalističko društvo, u kojem su odnosi zaista postvareni! — B. Đ.), jer se shvaćaju kao proizvod krutih društvenih zakona ili kao »organizacija« »razvoja« života ljudi determiniranog prirodnim zakonima (zar čovjek kao čovjek i kao stvaralač nije nikako determiniran prirodnim zakonima i prirodnim zakonima svoje prirode? — B. Đ.), a ne kao proizvod ljudske aktivnosti (kao da *postvareni odnosi* mislu proizvod ljudske aktivnosti! — B. Đ.). No čovjek nije jednostavna funkcija ni prirode ni društva (a ko kaže da je čovjek jednostavna funkcija u prirodi i u društvu; M. Gross pojednostavljuje stvar u »povijesnom čovjeku! — B. Đ.) Zato nema nikakve »logike povijesti« (baš nikakve! — B. Đ.), kako Đurđev kaže u svome Londonskom referatu (to je zapravo predavanje, lecture — B. Đ.). Povijest kao metafizički pojam ne postoji (ne znam šta hoće da kaže — ako hoće da kaže da povijest u stvarnosti kao metafizički pojam ne postoji, otkud meni daje lekciju o tome kad je za mene povijest samo jedan stadij u prirodnom razvitetku

ljudskog roda, a za nju je povijest sav ljudski razvitak i preistorija i pristorija i budućnost — a ako hoće time da kaže da povijest kao metafizički pojam u pojmu ne postoji, tj. kao formalnologička kategorija, onda ne bismo bili sposobni da razgovaramo — B. D.). Povijest je samo praksa ljudi koji imaju svoje motivacije i ciljeve (davo bi ga znao kako je bilo moguće u istoriji da se ti ciljevi mnogo puta ne ostvaruju! — B. D.). Čovjek, dakle, stvara povijest iz samoga sebe, ali se pri tom otuduje od svoga vlastitoga proizvoda — društva (ne otuduje se društvo od čovjeka nego čovjek od društva; ovako apsolutnosociološki način mišljenja još nisam sreo! — B. D.). Povijesni se akteri ne prepoznaju u svom vlastitom djelu (šta ovo znači? — rob dakle ne zna da je rob, a gospodar ne zna da je gospodar! — B. D.), no historičarev je zadatak da objasni odnos povijesnog čovjeka i njegova djela» (str. 127 odgovora).

Prije nego što pređemo na poruku M. Gross istoričarima prvo moramo dosta opširno da objasnimo nešto što je kazano u tom pasusu. M. Gross pripisuje meni da su u mom shvatanju »društveni odnosi postvareni«. Međutim, ja kažem, zapravo ponavljam što sam više puta kazao, da su patrijarhalni odnosi prirodnopravni, da su u pretkapitalističkim formacijama i u zemljoradnji, osim gdje su se razvili robovlasnički odnosi, modifikovani prirodnopravni odnosi. Kažem dalje da su u pretkapitalističkim formacijama odnosi zasnovani na vanekonomskoj prinudi, iza koje stoji prirodna sila generičkog čovjeka. Tek najamni odnosi postvaruju odnose između eksplotatora i eksplotisanih. Da ne duljim mnogo, da kažem osnovno svakom razumljivo. Eksplotator kupuje radnu snagu kao stvar, kao robu, a eksplotisani tako je prodaje. Da ne raspredamo ovdje o kapitalizmu i postkapitalističkim elementima u socijalizmu. Naročito da ne raspravljamo o nagradi prema radu, što je ostatak kapitalizma, i o nagradi prema rezultatima rada, što već nije ostatak kapitalizma nego odredba slobodne asocijacije rada u unutrašnjoj organizaciji rada, iako se asocijacija na tržištu pojavljuje u postkapitalističkim odnosima, ali modifikovanim samoupravnim društvom i njegovim organizacijama.

Sigurno je da čovječanstvo, ako uspije da slijedi »prirodne zakone razvitića« naše epohe, ide u svome razvitičku »ljudskom društvu, odnosno podruštvljenom čovječanstvu« (Marx u Tezama o Feuerbachu). Startni elementi toga društva već danas postoje, ali ljudi ne proizvode društvo onako kako misle subjektivni idealisti i M. Gross s njima. Ko može danas dati projekat toga društva, tj. »utopiju«, a da se ne zaplete u protivrječnosti još postojeće stvarne neizraslosti toga društva. Ne »proizvode« ljudi društvo kao što kuvari ili kuvarice proizvode puding, pa ga meću na peć i poslije toga gosti u praksi probaju da li je dobro ispašao. Recept za puding postoji (znam sigurno da u preistoriji nije postojao, a sumnjam da je i u praistoriji postojao), a za »podruštvljeni čovječanstvo« ne postoji. Taj proces razvitića će biti teško rvanje čitavog čovječanstva i svaki će narod dati svoj udio i neudio.

M. Gross ne zna šta sam rekao u kritici postmarksističkog (ne mogu reći dogmatskog marksizma, jer su »utopijski marksisti« nesrvnjeno veći dogmatičari od postmarksista) shvatanja još 1955. godine, pišući raspravu

o takozvanim najopštijim zakonima razvitička društva. Kad se kaže da opšti društveni zakoni određuju razvitak, time se kaže da je komunizam nemoguć. Jer komunizam je stanje podruštvljenog čovječanstva, u kojem društvo neće biti nadređeno pojedincu, i u tom smislu *neće biti društva*.

Ne zastupam gledište koje mi M. Gross pripisuje ili pripisuje njen savjetnik za marksističke poslove. »Utopijski marksisti«, zastupajući sami nonsense, drugim pripisuju nonsense!

Ali da se vratimo raspravljanju šta znači poruka M. Gross našim istoričarima kad veli da je »historičarev zadatak da objasni odnos čovjeka i njegovog djela«, jer se »povijesni akteri ne prepoznaju u svom vlastitom djelu« (rob ne zna da je rob, a gospodar ne zna da je gospodar, radnik ne zna da je proleter, a kapitalista nije svjestan čim gospodari!).

Nova sasvim originalna poruka »strukturalne istorije« koju zastupa M. Gross jest da istoričar treba da objasni djeci, predavajući antičku istoriju, kakav je odnos između gospodara i roba. Pa to naši nastavnici vrlo dobro rade što se tiče opštег odnosa. Neki znaju da kažu da su »intelektualci«, naložnice i drugi neki robovi imali drukčiji položaj nego robovi radnici u privrednoj djelatnosti ili veslači. Što oni prenaglašavaju neljudske strane antičkog ropstva, a zapostavljaju, donekle, da kažu šta je ono značilo za razvitak čovječanstva, i što ne govore o značaju prekomorskog ropstva za razvitak kapitalizma, to nije baš bez veze sa strukturalnom istorijom i njenom jednostranošću.

Kad primijenimo logiku M. Gross na naše sadašnje društvo, onda ispada da naš samoupravljač ne zna da je samoupravljač i treba da mu to istoričar, njemu kao »povijesnom čovjeku«, razjasni. Takvim apsolutizovanim esnaflijskim stavom M. Gross prilazi pitanju značaja istorije u našem savremenom društву. Niko pametan ne poriče da samoupravljač u našem društvu i uopšte čovjek u njemu ne treba da ima istorijsko znanje, da mu nije potrebno za njegovo saznanje o svojoj poziciji u prirodi i u društvu. Samo je njemu, ako nije istoričar, potrebno kondenzovano istorijsko znanje. To je vrlo opravдан zahtjev. Naš čovjek većinom misli da je to istorijski materijalizam, »opšta sociologija«, teorija razvitička društva. Još se ustalilo kao predrasuda da je razvitak čovječanstva jednostavno razvitak društva. Takav istorijski materijalizam, po ustaljenom shvatanju, jest upravo ono kondenzovano istorijsko znanje koje je našem čovjeku potrebno. To je, po sadašnjem ustaljenom shvatanju, marksističko shvatanje. Tako misle i oni kojima je profesija da se bave društvenim pitanjima, pa tome podleže i većina istoričara.

To nije tako, niti je to marksizam u svom izvornom obliku.

Vidjeli smo, dakle, kakav »duboki« smisao ima naprijed navedeni pasus iz odgovora M. Gross iskazan orakulskim jezikom koji služi samo tome da uplaši čitaoca. A to je sve što je rečeno u naprijed navedenom pasusu iz odgovora M. Gross misao naših »utopijskih marksista«, koji zbog takvog mišljenja o istoriji i potiskuju istoriju iz škole i zamjenjuju je sociologijom koja navodno daje opšte zakone razvitička društva, ukoliko govore o bilo kakvoj zakonitosti razvitička.

Međutim, ja dajem drugu poruku:

»Logika istorije može se pronaći samo ako se uzme u obzir da je osnovni proces ljudskog razvijanja prožimanje između njegove materijalne i društvene strane. To prožimanje je uvek istorijski određeno i ograničeno, odnos između te dvije strane osnovnog procesa u istoriji nije uvek isti. Stoga logika istorije ne može biti otkrivena pomoću sociologije koja je, u stvari, filozofija istorije (ranije sam rekao zašto filozofija istorije, zbog svoje jednostranosti u uopštavanju, nije mogla razjasniti proces razvijanja čovječanstva — B. D.). Bilo bi neshvatljivo ako bi jedna apstraktna apsolutnosociološka teorija stajala umjesto konkretnog koncepta istorije. Logika razvijanja ljudskog roda ne može se shvatiti bez istorijskog prilaza.« To je poruka moga Londonskog predavanja.²⁰⁾

Mislim da nesavjetno težim argumentima (koji su u predavanju opširnije i, koliko se moglo u jednom predavanju, argumentovanije izneseni) branim značaj istorije u savremenom društvu nego M. Gross. I to ne branim iz esnafskih razloga, što je jasno izraženo na svakom koraku kod Mirjane Gross, nego što sam kao građanin uvjeren da je tako. Istorija nauka, kad je riječ o stadiju razvijanja koji se zove istorija, jedina može objasniti razvijetak ljudskog roda, ali ne sama nego sa čitavim nizom nauka, a naročito s posebnim istorijama. To je sigurno ogroman zadatak kojem se svi mi zajedno jedva možemo približiti. Ali moramo biti svjesni šta je vrhunski zadatak istorijskoj nauci. Drugo je pitanje koliko treba da bude zastupljena istorija u školi. Niko pametan u našem društvu ne poriče važnost istorije u nastavi. Problem se sastoji u tome koliko je potrebno da istorija bude u nastavi zastupljena. Samo pri tome treba da bude jasno šta je vrhunski zadatak istorijske nauke da bi se i s te strane prišlo pitanju. Niko ne poriče stari humanistički zadatak istorije. Naprotiv, neki svode zadatak istorije samo na to. Ali hoću još nešto da istaknem. *Istorizam* je od ključne vrijednosti u teoriji saznanja izvornog marksizma. Treba li mi da se toga odrekнемo i mjesto toga da uzmemo nebuloznu filozofiju »utopijskih marksista«. *Istorizam, istorijski prilaz kao instrumenat saznanja može se naučiti samo na stvarnoj istoriji.* Pitanje koliko je važna istorija u životu i u nastavi ne samo da se ne svodi na to da jedino istorija može dati objašnjenje razvijanja ljudskog roda u stadiju razvijanja koji se zove istorijom i ne samo na to da i kao nauka ima stari humanistički zadatak, nego se na njoj čovjek uči istorizmu bez čega se ne može snaći u životu. Ali to ne znači da je istorizam jedini instrumenat saznanja, čak i kad uzmemo u obzir da sve treba kod ljudi staviti u istorijske okvire. Ja nisam esnaflija da to tvrdim. Problemi života ljudi rješavaju se u životu, a ne u njegovoj istoriji. Međutim, taj život ne samo da je rezultat istorije, nego u njemu žive pojave i odigravaju se procesi različitog trajanja. Neke pojave već izumiru, neke su još ostaci starog, neke su u punom životu, a neke se tek rađaju, a neke su tek u utrobi života koji je s njima u porodajnim mukama, a neke su još u nukleusu. Tu se ne

²⁰⁾ The Science of History is broader than Social Science, Radovi Akademije nauka i umjetnosti BiH XLIX, Sarajevo 1973, 10—11.

može izaći na kraj bez analize savremene stvarnosti. Mirjana Gross od mene traži da joj dam recept šta su završeni, a šta nezavršeni procesi. Ja zaista to ne mogu dati. Jedino što mogu kazati da je sadašnjost zamišljena granica, kao u matematici zamišljena linija ili tačka, koja razdvaja prošlost od budućnosti. Samo što u matematici možeš tačkama i linijama, kao takvima, operisati i bez sadržaja, a u istoriji ne možeš. Svako bi joj mogao nabrojati vrlo mnogo procesa koji su završeni kao procesi (ne kao ono što je ostalo nataloženo iz tih procesa), npr. istorija stare Jugoslavije, pa i narodnooslobodilačka borba, i koji su nezavršeni, npr. pisanje Isto-rije naroda Jugoslavije (ali se ne zna da li neće taj proces propasti, kad već davno stagnira), ali da joj da metodološki recept, to ne može niko. M. Gross uopšte vrlo mnogo pita, a na vrlo malo pitanja odgovara.

Povodom predavanja u Londonu dvije opaske.

Prvo, M. Gross meni imputira da ne znam šta je nauka o društvu, sociologija. A ja sam počeo raspravljanje, koje, eto, kako se vidi, nisam završio, radom *Prilog pitanju o sociologiji i njenom odnosu prema istorijskom materijalizmu* (1954). U tom radu sam pokušao da razjasnim šta je opšta sociologija, šta su posebne sociologije, a šta sociografija, i kako se odnosi istorijski materijalizam prema tim disciplinama, i to u diskusiji sa sociologizmom. Drugi moj rad koji je slijedio poslije toga u tom mom raspravljanju jest *O takozvanim najopštijim zakonima razvitka društva* (1955). U isto vrijeme sam istupio na Kongresu u Rimu (1955) protiv takozvanih opštih zakona razvitka. Tu sam istupio jednostavno iz tih razloga što sam htio da samo ukažem da ono oko čega se vodi prepirk — a prepiralo se žestoko — nije izvorni marksizam. Nisam ni slutio šta ću izazvati tom naivnom izjavom. Jer nisam samo to izjavio nego sam dokazivao da je to tačno, iznoseći Marxova i Engelsova shvatanja o postanku feudalizma i Marxovo shvatanje o »azijskom načinu proizvodnje«, što sam dobro znao.

Druge, nisam u Londonu ja odabrao temu. Ponudio sam dvije teme, jednu iz osmanistike, a drugu iz naše istorije, a uzgred sam rekao da bih mogao održati i predavanje na prvu temu Moskovskog kongresa. Englezi nisu, koliko se sjećam, zvanično učestvovali na tom Kongresu, pa sam zbog toga to spomenuo uzgred. Oni su me zamolili da održim predavanje o posljednjoj temi. Trebalo je da održim predavanje pred studen-tima. Oni su, međutim, oglasili javno predavanje s naslovom iz Moskve (Historian and Social Sciences). Imam plakat, poziv za to predavanje. Kad sam došao u London, strašno sam se uplašio, ali je sve ispalо dosta dobro čak i moje objašnjenje zašto naslov moga predavanja mora drukčije glasiti nego što je objavljeno. Mirjana Gross prikazuje kao da sam nezadovoljan Kongresom u Moskvi (što se mene tiče, ne mogu se požaliti da me nisu slušali), pa sam sve ponovio u Londonu (zar čak i ponovio svoje slaganje sa Schiederovim kritičkim primjedbama! — B. Đ.). Spominjem to zato što postoji moja izjava o tome koja je štampana. Nije bilo potrebno M. Gross da tako nešto kaže.

Ali da se vratimo tekstu M. Gross. Ona kliče: Nema nikakve logike povijesti! Ona ne može imati nikakav smisao niti cilj!

To je iz arsenala »istorizma« njemačke građanske kulturnoistorijske škole u borbi protiv »racionalističkog evolucionizma«. Oni bar ponavljaju u raznim oblicima da je »Geschichte als Sinngebung des Sinnlosen« (Istorijska kao osmišljavanje bismislenog — Th. Lessing), pa istorija ima nekog svog besmislenog smisla, ima vrijednosti za čovjeka, sama za sebe, makar kao besmisao. Mirjana Gross kaže da i to ne vrijedi, jer čovjek stvara povijest. Kad neko takav izraz koji je tačan tako bukvalno shvati kao M. Gross, onda ispada što je ispalio. Povijest je *samo* praksa ljudi (gle praksiste! — B. Đ.) koji imaju svoje motivacije i ciljeve. Ta je orakulska fraza tačna, ali bez onog *samo*. Tačno je: Povijest je praksa ljudi koji imaju svoje motivacije i ciljeve. A s tom strašnom rečenicom, na prvi pogled ubitačnom, ne možeš ništa da postigneš. Jer se postavlja pitanje šta je praksa, vrlo komplikovana stvar i u odnosu na nju samu i u odnosu na ljude, i to ne samo kako se pitanje prakse postavlja kad ga gledamo istorijski, nego i danas. A valjda, praksa nešto praktično stvarno rješava, a zar to što se postavlja praktično, nema svoju supstancu? Itd. i mnogo pitanja još. A onda se još postavlja pitanje otkud ljudima ne samo motivacija nego i ciljevi? Ako nisu od boga ili ako nisu ljudi sami božanski stvaraoci, otkud im? Ja, eto, postavljam glupo, »zdravorazumsko« pitanje! Kao dijete! Praksisti su Gordijev čvor problema prakse, sastavljen od vrlo tvrdog materijala, pokušali da riješe mačem od voska, sveli su praksu na golu riječ. Neki naši filozofi svode Marxovu misao na filozofiju prakse, filozofiju rada, istorijsku antropologiju i šta ti još ja znam na šta, pa misle da su našli odgovor na sva pitanja. Našlo se dosta ljudi koji su im povjerivali. Neki praksisti su svojevremeno pravili od tih riječi strašilo. I u našoj intelektualnoj sredini imali su, donekle, uspjeha. Savjetnik za marksističke poslove M. Gross služi se tom metodom. Prvo, prošlo je zlatno doba takvog postupka. Drugo, baš je izabralo čovjeka koji će pred tim strašilom ustuknuti! To nije nikakva moja hrabrost, jer znam da je to strašilo.

Ali je meni pripisano da smatram da istorija, kao takva, ima svoj opšti cilj, pristalica sam opšte teleologije u shvatanju istorije. M. Gross tvrdi da zastupam »apsolutno-prirodno« (?) tumačenje »povijesnog procesa kao proizvoda »vječnih« prirodnih zakona koji funkcioniraju i u prirodi i u ljudskoj povijesti« (str. 114 odgovora). Ta tvrdnja je gola neistina. Hiljadu puta sam ponovio da nigdje ni u prirodi ni u istoriji ne vidim opšte zakone razvijatka, a još manje opšti cilj razvijatka. Zaboga, to je kod mene moj opšti filozofski stav! Sve tražim u prirodno ograničenom finalitetu razvijatka u prirodi i prirodno-istorijskom finalitetu razvijatka u istoriji, uvijek istorijski nastalom i istorijski ograničenom.

Zar bi inače M. Gross došla do zaključka da ja, u stvari, kažem da ne postoji istorijski materijalizam ili da kažem da ih ima nekoliko!

Da, zaista kažem da istorijski materijalizam kako je formulisan u *Predgovoru Kritici političke ekonomije* vrijedi za građansko društvo. Vrijedi, donekle, za građansko društvo ukoliko je ono sadržano u pretkapitalističkim formacijama. Ne samo da ne vrijedi za preistoriju i praistoriju nego ni bukvalno za pretkapitalističke formacije.

Tako, na primjer, pretkapitalistički načini proizvodnje nisu nastali socijalnom revolucijom. Osim ako se ne računa otimanje zemlje u Rimu i negdje drugdje kao revolucija, ali je to reovlucija onih koji su na vlasti, promjena svojinskih odnosa. Način proizvodnje u zemljoradnji, kao sam način proizvodnje, izrastao je prirodno. U stvari, socijalne revolucije koja ima stvarni socijalni program nema prije buržoaskih revolucija. To sam iznio na Kongresu u Beču i tumačio i time što još nema u pretkapitalističkim formacijama društvene svijesti koja bi mogla postaviti stvarni socijalni program. Ali ni buržoaske revolucije ne donose nov način proizvodnje, nego rješavaju druga pitanja u vezi sa raščićavanjem puta za razvitak kapitalističkog načina proizvodnje. Kapitalistički način proizvodnje se kao uspostava najamnih odnosa probija i razvija prije buržoaskih revolucija, a kapitalistički način proizvodnje kao industrijski uspostavlja se tehničkom revolucijom, i to je ono što je čvorište u razvitku modernog čovječanstva. Proleterske revolucije tek uspostavljaju nov način proizvodnje, i to takođe u oblasti svojinskih odnosa, koji se time saobražavaju prirodnim zakonima industrijskog načina proizvodnje čija je odlika, kratko da kažem, da podruštvjava rad i da zahtijeva podruštvljavanje ne samo svojine nego da naglo unapređuje podruštvljavanje svih oblasti života. Što se više razvija industrijski način proizvodnje sve više taj zakon dolazi do izražaja, čak i baš i onda kad postane razvitak industrijskog načina proizvodnje opasnost za život ljudi, što danas već počinje da se ispoljava. Formulacija istorijskog materijalizma u *Predgovoru kritici političke ekonomije* jest opšta sociologija građanskog društva, istorijski materijalizam u drugoj materiji nego što su pretkapitalističke formacije, i u drugoj materiji nego što je buduće društvo koje se već u vrijeme formulacije nalazilo u utrobi ondašnjeg društva i u porođajnim mukama nalazi u utrobi današnjeg svijeta, a negdje je već ponečem pokazalo glavu. U istorijskom materijalizmu koji je formulisan za građansko društvo mogli su se odnositi gledati u svojoj struktornoj dimenziji, a na nivo razvitka proizvodnih snaga gledati samo kao na osnovu na kojoj društveni struktturni odnosi izrastaju i počivaju. Kapitalistički odnosi su se razvili istorijski, iako na prirodno-istorijskoj podlozi. Društvena svijest u građanskom društvu razvija se preko društva, odnosno preko društvenih struktura, čak kad je riječ i o uticaju razvitka proizvodnih snaga na društvenu svijest, ni tada se, osim na nauku i tehniku, nije uspostavljao taj uticaj direktno. To se ne može reći za pretkapitalističke formacije čija je struktura jednim dijelom izrasla prirodno (*naturwüchsig*) i zadržavala svoj karakter. Ne može se reći ni za savremenih svijet. Socijalizam nastaje na »prirodnim zakonima« naše epohe, iako ne može ne izrasti iz savremenih društvenih struktura. U savremenom svijetu ne izražava se uticaj proizvodnih snaga na društvenu svijest samo preko društvenih struktura nego je i očevidan direktni uticaj razvitka proizvodnih snaga koji se u savremenom svijetu ispoljava u njegovoj društvenoj svijesti da svijet mora, donekle, saobražavati svoje odnose i nadstruktorno, iako ta društvena svijest proizlazi iz društvenih struktura još vrlo oštro društveno podijeljenog svijeta.

M. Gross, međutim, zastupa gledište da su novi načini proizvodnje u istoriji čovječanstva nastali jednostavno shvaćenom praksom revolucije. Zapravo, M. Gross zastupa staljinističko shvatanje o ulozi socijalnih revolucija u istoriji (str. 227—228 njene knjige).²¹⁾ Kad bih užasno, užasno i još užasnije komplikovano pitanje prakse i u istoriji i danas bilo tako lako kao što ga shvata M. Gross, navučena na tanak led od praksista, sve bi lako bilo i »prčvarnica budućnosti« »utopijskih marksista« bila bi sve-tilište. Ljudi zaista prave svoju istoriju. Ali, kako je to lako kazati, a kako je teško objasniti naučno makar u najkrupnijim crtama. Jer se ljudi u vrlo teškoj borbi s prirodom i svojom prirodom učili kako da prave istoriju, koja im je tako ili ovako u ovom ili onom procesu izmicala. Kad se takva uopštена rečenica uputi nekom koji teološki tumači istoriju, ona ima smisla. Kad se uputi nekom ko materijalistički misli, takva uopštena i u apsolut pretvorena tvrdnja, kad ovaj nešto zna ili samo naslućuje koliko je teško odgovoriti šta je praksa u istoriji, on vidi da takav tumač istorije ili smatra da je čovjek bog ili, ako saznanje ljudi posmatra istorijski, da postaje bog.

Da ljudi jednostavno »proizvode« društvo, kako to misli M. Gross, da se takva misao pripisuje Marxovoj misli, to je pravi nonsens.

Što se tiče »neumitnih prirodnih zakona razvitka« savremenog stadija u prirodnom razvitku našeg svijeta, M. Gross je lako mogla konstatovati iz mojih radova koje sam joj poslao da ti neumitni zakoni u istorijskoj svojoj dimenziji imaju ne samo svoje različite specifičnosti izražavanja nego da zavisi i od ljudskog odazova ne samo u kojoj će se formirati nego i u tome da li će se ostvariti, da li čovječanstvo neće ići svojom propasti ili možda stagnaciji u razvitku.

Ovo što ću sada navesti predstavlja vrhunac do čega može doći M. Gross u svojim proizvoljnim tumačenjima. Ona piše:

»U vezi s tim nesretnim »strukturama« moram naglasiti jednu zanimljivost u Đurđeva. Rekla sam da on svoju »prirodno-historijsku« teoriju temelji na nekoliko citata koje uporno ponavlja. Apsolutno rekord u tom pogledu nosi Marxov citat iz »Einleitung zur Kritik der Politischen Ökonomie« što ga Đurđev u svojoj osudi moga novosadskog referata ponavlja ni više ni manje nego po — deseti put! No, možda toga ima i više. Riječ je o Marxovoj izjavi, u vezi s njegovim pripremama za »Kapital«, u kojoj kaže da neće izlagati ekonomske kategorije na temelju njihova povijesnoga redoslijeda nego u vezi sa njihovim odnosima u buržoaskom društvu. Tim citatom Đurđev ratuje protiv »smjene pet društveno-ekonomske formacijske« a nikada nije zapazio da tu Marx govori o svojoj me-

²¹⁾ Postmarksisti od klasne borbe, kako je ona formulisana u Komunističkom manifestu, u svojoj jednostranoj interpretaciji takođe prave apsolut. Oni, prije svega, ne uzimaju u obzir da je Engels u izdanju Komunističkog manifesta iz 1890. godine stavio primjedbu da se, prema novom saznanju, mora uzeti u obzir da se iz patrijarhalnih odnosa prvojavljaju »posebne i konačno jedna prema drugoj suprotstavljene klase« (Marx-Engels MEW 4, Berlin 1964, 462). Postmarksisti još ne uzimaju dovoljno u obzir da su Marx i Engels u Komunističkom manifestu rekli da se borba između antagonističkih klasa završava ili revolucionarnom promjenom čitavog društva ili zajedničkom propašću klasa koje se bore.

todi, koju savremenim jezikom možemo nazvati »strukturalnom«, ali ne »strukturalističkom«, tj. lišenom historizma» (str. 122 odgovora).

Eto, to mjesto moram citirati i jedanaesti put, kad ni sada neće da se usvoji ono što je jasno.

»Bilo bi, dakle, nedopušteno i pogrešno« — veli Marx — »iznositi ekonomske kategorije onim redom u kojem su istorijski bile određujuće. Naprotiv, njihov redoslijed određen je odnosom koje one imaju, jedna prema drugoj, u buržoaskom društvu i koji je upravo obrnut od onoga što se pojavljuje kao njihov prirodan odnos ili što odgovara redu istorijskog razvijanja. Ne radi se o mjestu koje ekonomski odnosi istorijski zauzimaju u uzajamnom slijedenju različitih društvenih oblika« (MEW 13, Berlin 1964, 638). Prije toga Marx govori o nekim problemima odnosa zemljoposjeda i kapitala u pretkapitalističkim formacijama, a poslije toga o trgovackom kapitalu u pretkapitalističkim formacijama, o njegovoj apstraktnoj određenosti. Marx inače tumači nastanak kapitalizma iz novčanog kapitala, naročito iz trgovackog kapitala. Na citiranom mjestu Marx govori o svojemu naučnom prilazu problemu nastanka i razvijanja kapitalizma, pa veli da bi bilo »nedopušteno i pogrešno« (untubar und falsch) izlagati ekonomske kategorije na temelju njihovog istorijskog redoslijeda.

To mjesto jasno i glasno govori protiv apsolutnosociološke interpretacije Marxa. Ono potvrđuje izričito da postmarksistička teorija o smjeni pet društveno-ekonomskeih formacija kao o osnovnom zakonu razvijanja čovječanstva nije u saglasnosti sa izvornim marksizmom. M. Gross kao da hoće na pola usta da kaže čitaocu da ja na osnovu tog jednog jedinog citata »ratujem protiv smjene pet društveno-ekonomskeih formacija«, što je opet tako formulisano da bi se moglo shvatiti kao da ja ne priznajem da je dolazilo do smjene društvenih formacija u istoriji.

Taj citat sam naveo u svojoj kritici u vezi sa tvrđenjem da se gledište M. Gross o razvijanju društvene strukture iz društvene strukture u osnovi ne razlikuje od postmarksističkog shvatanja. Na to M. Gross uzima pero u ruke i piše, mimo svake logične veze sa gornjim citatom, da je to u Marxa »strukturalna metoda« i da je zanimljivo da ja to ne opažam. Zaista je zanimljivo šta sve može da napiše M. Gross! Da nije slučajno i »apstraktna određenost« novčanog kapitala u pretkapitalističkim formacijama Marxa konstatacija na osnovu »strukturalne metode«?

Imao bih da raspravim još mnogo problema na sličan način na koji sam raspravio ovdje o nekim ključnim pitanjima razmimoilaženja između M. Gross i mene. Kad bih htio da razmrsim sve što je M. Gross zamrsila, morao bih napisati čitavu knjigu. Mislim da to nije potrebno, da je ovim što je dosada rečeno teoretska pozicija M. Gross postala jasna.

Ipak ostaje ponešto. Kad sam već počeo da saopštavam neke detalje o svom učešću na svjetskim kongresima, da kažem nešto o Stockholmskom kongresu. To je najveći psihički i intelektualni napor koji sam napravio u svojoj naučnoj karijeri i nije mi pravo kad neko na to pljuje.

Anto Babić, naš drug svijetle uspomene, dao je prikaz toga Kongresa (Godišnjak Društva istoričara BiH XI/1961, 7—10). Nisam dosada pročitao taj prikaz. Zašto? Da ne objašnjavam. Atmosferu diskusije o periodizaciji je dobro dao kad je riječ o zamornosti kojoj su doprinijeli post-

marksistički diskutanti. Ali ostali diskutanti davali su i vrlo dobre primjedbe. A. Babić je pogriješio kad prikazuje da sam ja u toku diskusije dao komunikaciju. Glavni referat o periodizaciji dao je sovjetski istoričar Žukov, a koreferate smo dali čehoslovački istoričar Husa i ja. To svako može pročitati u štampanim aktima Stockholmskog kongresa. Očekivalo se s velikim interesovanjem šta će biti rečeno poslije diskusije u Rimu. Diskusija je odmah počela o sva tri referata. Bila je žestoka po naučnom sadržaju. Nije bila ideološki zaoštrena kao u Rimu. Postavilo se osnovno pitanje šta je shvatanje istorije u izvornom marksizmu, a šta u sovjetskoj interpretaciji marksizma. Istoričari iz Zapadne Njemačke poslije Kongresa u Rimu su pokušali da osvijete to pitanje i pred sam Kongres su objavili jednu svesku radova, što ja nisam znao. Dobio sam svesku neposredno poslije završetka diskusije s napomenom da su i oni obratili pažnju na Marxove *Grundrisse*. Ja sam, naime, u diskusiji nekoliko puta citirao *Grundrisse*.

Poslije Kongresa ponudila mi je redakcija jednog vrlo uglednog stranog časopisa da izložim svoje shvatanje. Imam prepisku o tome.

Vrlo mi je bilo teško kad sam konačno donio odluku da se ne povajim u tom časopisu. Umjesto toga objavio sam svoju raspravu u JIČ-u (1/63) pod naslovom *O procesu razvitka čovječanstva do moderne civilizacije*.

M. Gross je ondje mogla vidjeti da su engleski istoričari marksisti poslije Kongresa u Stockholmu održali sastanak (vidi: *Marxism Today* 6/1962, 183—8). Oni su pošli od *Grundrisse* (prema prikazu diskusije, kao da su se držali samo tog Marxovog rukopisa), da li pod uticajem mogu upozorenja na Kongresu ili pod uticajem one zbirke radova njemačkih istoričara, ne znam. Vrlo su bili blizu rješenju, ali nisu mogli razumjeti ulogu novčanog kapitala baš zbog svojih strukturalističkih shvatanja. Razišli su se bez zaključaka.

Srećom razumijevanjem redakcije »Acta Iugoslaviae Historica« taj je moj rad naknadno preveden na francuski i objavljen.

U tom radu pri kraju kažem: »Isklesati, makar u najopštijim crtama, pogled na stvarni svjetskoistorijski proces razvitka čovječanstva, dati potpuno teoriju razvitka sa stanovišta materijalističkog shvatanja istorije, nije ni najmanje laka stvar. Taj posao zahtijeva ogroman rad vrlo talentovanih istoričara marksista. Ne treba zaboraviti da su Marx i Engels, kao i Lenjin, bili daleko od pomicli da je ono što je do njihova vremena u tom pogledu uradeno ključ za sve istorijske brave (str. 35).

Neka čitalac sravni ovaj moj iskaz s onim što kaže M. Gross o tome šta ja mislim o svome doprinosu razvitku marksističke istorijske misli. M. Gross zaista dopušta sebi da mi pripisuje misli koje su u suprotnosti sa mojim iskazima. Ostavljam čitaocu da nađe izraz za takav postupak.

Jedno je, ipak, jasno. Nisam dosada napisao knjigu sa vrlo pretenциjskim naslovom, a da u njoj, kad je riječ o metodološkim pitanjima istorijske nauke, nema ničega, osim loše kompilacije, svedene uglavnom na navođenje literature. M. Gross je napisala upravo takvu knjigu, a u svome odgovoru tvrdi da »traga za mogućnostima praktične primjene antidog-

matske, kritički shvaćene historijsko-materijalističke dijalektike» (str. 124).

Tu bih mogao završiti. Ali treba popuniti naslov:

Istorija ljudi ne može biti potpuna negacija njihove prirodnosti, nego »se istorija može posmatrati sa dvije strane, biti izvedena kao istorija prirode i istorija ljudi. Te dvije strane se, međutim, ne mogu razlučiti, dokle god ljudi postoje istorija prirode i istorija ljudi se međusobno uslovljavaju« (Marx i Engels u Njemačkoj ideologiji).²²⁾

Na Moskovskom kongresu u diskusiji s istočnjnjemačkim istoričarem Engelbergom, inače mojim ličnim prijateljem, dao sam, govoreći inače na ruskom, mimogred iskaz na njemačkom o tome da istorija ne treba da bude samo društvena nauka nego treba da postane prirodno-istorijska nauka. Dobro se sjećam da sam rekao riječ *samo*. Formulacija koju sam ondje dao ne može se nikako tumačiti kako je M. Gross tumači. Ja ne kažem da istorija kao »čista društvena nauka« nije istorijska nauka. Na-protiv, ja na svakom koraku ističem da je sociološkom istorijom istoriografija počela da se razvija u istorijsku nauku, i da to započinje od pozitivista. Takođe ističem da su nasljedstvo pozitivista dalje razvijali analisti, naročito unapređenjem konkretnih metoda ispitivanja (M. Gross tu pravi digresiju prema meni, kao da ja poričem zasluge analista, i imputira mi ono što nisam nikad i nigdje rekao da je to »nešto loše« — B. Đ.), a postmarksisti primjenom Marxove teorije, ali u modifikovanom vidu kao filozofije istorije, suprotne Marxovom osnovnom metodološkom stavu. To sam uvjek govorio i to sam rekao i na kongresu u San Franciscu.

A da se preciznije izrazim o onome što sam htio reći na Moskovskom kongresu. Istorija nauka ne može biti samo sociološka istorija, kao što je u objašnjenju građanskog društva, kojem naučno prilazi, iako jednostrano, nego kad ulazi u objašnjenje prirodnog razvitka ljudi, koji se istorijski u društvenim odnosima odigrava mora svoj prilaz saobraziti prirodoistorijskom karakteru procesa razvitka ljudskog roda. Ona se ni u cijelini ni u pojedinim procesima ne može svesti samo na društvenu stranu razvitka, kad se u istoriji (ne u preistoriji, a samo u začetku u praistoriji) proces u ekonomsko-socijalnoj strukturi odigrava, a u kulturnom razvitku izražava. Još treba dodati da sociološka istorija u teoriji (u konkretnom istorijskom straživanju postupa donekle drukčije) malo vodi računa o tekovinskoj strani u istoriji. Neka se M. Gross ljuti zbog ovih mojih riječi, ali ona ne razumije da se istorija kao proces taloži u prirodu ljudi (ili, ako baš hoće, u društvenu stranu prirode ljudi). Ona se sva uprocesila! Još nešto. Otkud M. Gross misao da ja pod civilizacijom ne podrazumijevam i materijalnokulturnu stranu? Valjda će joj sad biti jasno da ja podrazumijevam, i da ona nije stvar dobro razumjela.

Što se tiče moje pohvale Engelbergovog prilaza problemu strukturalne i događajne istorije, ona opet nije razumjela o čemu je riječ. Ona misli da ja ne znam da su se analisti posuli pepelom poslije Schiederove kritike i druge kritike. Analisti nisu ni sada događajnost ni u kom vidu

²²⁾ Marx - Engels, *Deutsche Ideologie*, 18.

izvukli iz svoje strukturalističke »događajne istorije«. A Schieder je kritiku vršio ne sa stanovišta evolucionizma, nego sa stanovišta istorije kao Geisteswissenschaft. Engelberg je kao dijalektičar, iako stidljiv, postavio pitanje događaja kao takvog, a ne u okvirima »događajne istorije«, talasića koji se mreškaju na površini dubinâ »dugotrajnosti u istoriji« (la longue durée en histoire). S Engelbergom imam itekako u mnogočemu zajednički jezik. Nisam, valjda, mogao reći da sam ja to mnogo ranije i daleko obrazloženije pokrenuo kao pitanje istorizma i evolucionizma u istoriji. Kad već moram navoditi svoje radeve gdje sam usamljen ili se osjećam usamljenim, zar moram i ondje gdje nisam! Ne bih ovo nikad rekao da me M. Gross nije povukla za jezik, prikazujući me kao da ne znam šta radim na međunarodnim kongresima.

Najčudnovatije je što M. Gross stavlja kao motto jedan iskaz E. J. Hobsbawma u kojem se ističe Marxov istorizam. Kao da to nisam rekao mnogo ranije, pa čak i prije Hobsbawma na istom jeziku na kojem on piše. Samo Hobsbawm ne ističe ono što je bitno u Marxovom istorizmu da Marxov evolucionizam proizlazi iz istorizma. Niko od evolucionista u shvatanju istorije nije izvodio dosljedno evolucionizam iz istorizma prije Marxa i — na žalost — poslije njega. Ni Hobsbawm, koji ga tumači strukturalistički. Uostalom, kao i M. Gross.

A sada da vidimo nešto! M. Gross propagira strukturalnu istoriju, otkako je znam. A kakva izgleda ta strukturalna istorija u njenom stvarnom prikazu! Niko nije ni pokušao od njenih pristalica da formuliše šta je svjetska istorija. Postoji — veli M. Gross — preko 250 definicija šta je kultura. Ali ni to ne vrijedi ništa. Ono što je M. Gross citirala o značenju pojma kulture iz te literature (zapravo iz sovjetske), volio bih da vidim onoga ko nešto od toga razumije! M. Gross nije mogla doznati ni šta je sinhronija i dijahronija, iako je to osnovni problem istorijske nauke. M. Gross, usvajajući gledišta strukturalne istorije, donekle izjednačava ljudе bez istorijske svijesti s narodima zaostalim u materijalnom razvitku! Itd. i tome slično.

Bio sam zapanjen kad sam to pročitao. Sreća je za svjetsku istoriografiju što to nije istina, kad je riječ o strukturalnoj istoriji.

M. Gross u svome stvarnom prikazu ne preporučuje baš mnogo strukturalnu istoriju koju propagira.

Po dužnosti sam morao ocijeniti knjigu M. Gross. Nisam valjda, mogao svojim studentima (još uvijek predajem) ne preporučiti knjigu, ne davši prethodno javnu ocjenu o njoj. Mislim da mi je dužnost bila i inače da napišem ocjenu te knjige. Trudio sam se da izvučem sve dobre strane knjige. Na kraju sam, pored sve negativne kritike, naročito onog dijela koji se tiče metodologije (za dio koji se tiče istorije istoriografije rekao sam da je donekle upotrebljiv), pohvalio informativnu stranu te knjige. Smatrao sam da je potrebno da se uime naše istoriografije na kraju ocjene zahvalim na tome M. Gross. To nisam kazao iz učitosti nego što zaista mislim tako. Rekao sam ukratko, jer ono što je jasno ne treba dokazivati. Još manje sam htio to kazati s izvjesnim ironičnim prizvukom. I danas knjiga M. Gross стоји stalno na mome stolu.

O referatu u Novom Sadu, po mom shvatanju dužnosti, takođe sam morao dati ocjenu, ali drukčije nego o knjizi. Ali opet *sine ira et studio*.

Ovaj odgovor nije bez drukčije note, ponegdje čak i satirične. Neka mi oprosti čitalac, ali mislim da sam u tom postupku imao pravo.

Ne objavljujem ovaj odgovor u istom časopisu u kojem je izašao odgovor M. Gross. Redakcija je prekršila naš dogovor da diskusija među nama, koja će uslijediti, treba da bude drugarska i objektivna.

M. Gross i inače u naučnoj polemici daje ličnu notu. Stalno ističe kako njen protivnik u polemici ne zna ono što ona zna. To čini i kod raspravljanja o materiji za koju kaže sama da je ne poznaće dovoljno. Njen protivnik u polemici čak ne zna što ona zna i kad je riječ o problemima za koje sama veli da je pred njima »kapitulirala«. Pripisuje mu druge zakulisne namjere, a ne objektivne, naučne. Moralo joj se donekle, ali drukčije, s dokazima, slično odgovoriti. Ne u ličnom, nego u javnom interesu.

DODATAK

Prva moja primjedba napisana sa strane na primjerku knjige M. Gross *Historijska znanost*, koji imam, na prvoj strani *Uvoda* i glave koja nosi naslov *Funkcija historije u suvremenoj društvenoj praksi* (str. 13) jest Malinowski. Ne znam da li M. Gross izlaže to gledište po funkcionalističkoj verziji ili po strukturalističkoj (Lévi-Strauss). Ne znam da li ga uzima s izvorišta. Neće biti. Ona dalje kaže: »Odatle proizlazi relativna nepokretnost društva bez historijske svijesti« (str. 14). Ali ne, postavlja pitanje koje se iz toga nameće: odakle pokretnost »društva bez historijske svijesti« (po mom mišljenju to nisu društva, nisu društvene zajednice, nego zajednice zasnovane na prirodnim vezama), makar bila i vrlo spora ondje gdje je nje bilo? Međutim, stvar je prosta kad se čovjek osloboди strukturalističkih gledišta. Razvitačk proizvodnih snaga gdje ga je bilo u dovoljnoj mjeri (a u prirodnim uslovima života prirodna sredina je svojim karakterom igrala ogromnu ulogu), izazivajući iskrice svijesti, dje-lovalo je na vrlo sporu promjenu odnosa zasnovanih na prirodnim vezama dok ne pređu u patrijarhalne veze, dakle direktnim uticajem, a ne preko odnosa koji su u pogledu pokretnosti u osnovi onakvi kakve ih predstavljaju funkcionalisti i strukturalisti. Tumačeći istorijsko kretanje isključivo sviješću, a nju posmatrajući samo u društvenim odnosima (njih, međutim, tada nema), funkcionalisti i strukturalisti ne mogu da izadu na kraj sa stvarnom istorijskom pokretnošću koja se kao što svako zna, u istoriji čovječanstva regionalno ostvarivala. S tim problemom ne mogu da izadu na kraj ni nedosljedni strukturalisti, od kojih M. Gross stiče nadahnuće. Apsolutizacijom uloge istorijske svijesti ona prilazi i patrijarhalnim zajednicama i tu se zbunjuje, ne znajući da li je ima ili nema. Ona se i dalje u istoriji kreće s tako apsolutizovanom ulogom istorijske svijesti shodno apsolutizaciji »povijesnog čovjeka« koju smo već ranije upoznali. Kamo sreće da je M. Gross prišla tome problemu postmarksističkim materialističkim shvatanjem, pored sve njegove dogmatičnosti i nedosljednosti! Krećući se u tako apsolutizovanoj shvaćenoj istorijskoj svijesti kroz istoriju sve do naših dana, ona istorijskoj nauci u njenoj ulozi u sadašnjem životu svojom esnaflijskom odbranom uloge istorije čini medvjedu uslugu.

BIBLIOGRAFIJA

Budimir Miličić

BIBLIOGRAFIJA

IZDANJA INSTITUTA ZA ISTORIJU U SARAJEVU I OBJAVLJENIH RADOVA SARADNIKA INSTITUTA 1959—1978.

Povodom dvadesetogodišnjice postojanja i aktivnosti Instituta za istoriju u Sarajevu prvi put se objavljuje bibliografija izdanja i publikovanih radova koji su nastali u okviru dosadašnje djelatnosti ove naučno-istraživačke ustanove s uvjerenjem da će njihov sistematski pregled korisno poslužiti naučnoj i široj javnosti.

U proteklom periodu objavljeno je ukupno 1.015 bibliografskih jedinica, od čega: 15 brojeva časopisa »Prilozi«; sedam publikacija izvora; dvije hronologije; pet knjiga zbornika radova s naučnih skupova; 15 monografija; šest knjiga zbornika članaka i rasprava; 417 članaka i rasprava; 147 priloga; 173 diskusija s naučnih skupova i 227 prikaza i osvrta. Tematska struktura ovih radova je uslovljena programskom naučno-istraživačkom orientacijom Instituta, koja je prvih 15 godina bila usredstvena na istoriju radničkog pokreta i narodnooslobodilačke borbe, a od 1973. godine proširena i na ostala područja i faze istorije od srednjovjekovnog razdoblja do perioda poslijeratne izgradnje socijalizma.

Pri izradi ove bibliografije usvojili smo princip da se sve bibliografske jedinice razvrstaju u tri osnovne grupe, i to: 1. Izdanja Instituta i publikacije izdate uz učešće Instituta, 2. Radovi stalnih saradnika i 3. Radovi spoljnih saradnika. Prvu skupinu obuhvataju publikacije u čijem su izdavanju, odnosno pripremanju učestvovali saradnici Instituta koju sačinjavaju sljedeći pododjeljci: 1. Periodika, 2. Izvori, 3. Hronologije i

4. Zbornici radova s naučnih skupova. Drugu grupu sačinjavaju: 1. Monografije i druge knjige, 2. Članci i rasprave, 3. Prilozi, 4. Diskusije i 5. Prikazi i osvrти. Treća grupacija podijeljena je na četiri podgrupe: 1. Članci i rasprave, 2. Prilozi, 3. Diskusije i 4. Prikazi i osvrti. Unutar svakog odjeljka radovi su razvrstani po abecednom redu autora, odnosno za svakog autora po hronološkom redoslijedu. U bibliografiju stalnih saradnika uvršćeni su samo oni radovi koji su nastali tokom njihovog rada u Institutu. Otuda u nekih naučnih radnika navedene bibliografske jedinice predstavljaju samo dio njihovog ukupnog dosadašnjeg stvaralačkog opusa. Isto tako uzeti su u obzir jedino radovi spoljnih saradnika koji su objavljeni u izdanjima Instituta ili su bili sastavni dio programa Instituta.

Bibliografija je rađena prema važećim bibliografskim pravilima. Pri klasifikaciji radova usvojili smo princip da sve napise objavljene u dnevnoj štampi tretiramo kao priloge. Izuzetak u tom pogledu predstavljaju prikazi i osvrti koji su svrstani u odgovarajuću podgrupu. Radovi objavljeni u časopisima u kojima nije izvršena njihova podjela na članke i rasprave i priloge po pravilu su uvršćeni u podgrupu: Članci i rasprave. Kod publikacija izvora, hronologija i zbornika radova s naučnih skupova između abecedne i hronološke klasifikacije odlučili smo se za hronološki princip. Za časopise i listove navodili smo prvi put puni naslov i podnaslov, a u daljem tekstu podnaslov je izostavljen, osim u slučajevima kada je riječ o periodici s istim nazivom i mjestom izdanja uz koje se svaki put navodi podnaslov da bi se izbjegle dileme. Isto tako, umjesto navođenja kratica za pojedine časopise i listove davali smo njihov puni naziv da bismo na taj način olaksali rad korisnicima bibliografije.

I. IZDANJA INSTITUTA I PUBLIKACIJE IZDATE UZ UČEŠĆE INSTITUTA

PERIODIKA

Prilozi (*Instituta za istoriju radničkog pokreta*), Sarajevo, I, 1, 1965,
491 str.

Prilozi (*Instituta za istoriju radničkog pokreta*), Sarajevo, II, 2, 1966,
497 str.

Prilozi (*Instituta za istoriju radničkog pokreta*), Sarajevo, III, 3, 1967,
355 str.

Prilozi (*Instituta za istoriju radničkog pokreta*), Sarajevo, IV, 4, 1968,
766 str.

Prilozi (*Instituta za istoriju radničkog pokreta*), Sarajevo, V, 5, 1969,
423 str.

Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VI, 6, 1970,
316 str.

Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VII, 7, 1971,
326 str.

Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VIII, 8, 1972,
398 str.

Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, IX/I, 9/1,
1973, 487 str.

Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, X/II, 10/2, 1974, 480 str.

Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976,
448 str.

Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIII, 13, 1977, 405 str.

Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIV, 14—15, 1978, 640 str.

IZVORI

»*Glas slobode*«, Organ Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine,
odnosno Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), 1919.
godina. — Sarajevo, Institut za istoriju radničkog pokreta, 1965.
Reprint.

Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine. Dokumenti 1943—1944. Knjiga I. Izbor dokumenata i predgovor: prof. dr Hamdija Čemerlić. Obrada dokumenata: Veselin Mitrašević. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1968, 955 str.

Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine. Dokumenti 1945. Knjiga II. Izbor dokumenata: prof. dr Hamdija Čemerlić. Obrada dokumenata: Subhija Pribulja. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1968, 560 str.

Građa o djelatnosti Komunističke partije Jugoslavije u Bosni i Hercegovini (januar 1921—april 1941). Listovi, proglaši i leci. Obrada listova: Subhija Pribulja. Predgovor, izbor i obrada proglaša i letaka: Veselin Mitrašević. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1971, 569 str.

»Radničko jedinstvo«, Organ Nezavisnih radničkih sindikata, Sarajevo, 1922—1923. Za štampu priredio i obradio: Veselin Mitrašević. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1974. Reprint.

Ivan Krndelj. *Građa za monografiju*. Priredili: dr Ahmed Hadžirović, dr Ibrahim Karabegović, Ante Ramljak. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1977, 381 str.

Žene Bosne i Hercegovine u narodnooslobodilačkoj borbi 1941—1945. godine. Sjećanja učesnika. Rukopise pripremio Institut za istoriju u Sarajevu. — Sarajevo, »Svjetlost«, 1977, 814 str.

HRONOLOGIJE

Hronologija radničkog pokreta Bosne i Hercegovine do 1941. godine. [Priredili: Nevenka Bajić, Dama Begić, mr Ilijas Hadžibegović, dr Ahmed Hadžirović, Kasim Isović, mr Tomislav Išek, Dževad Juzbašić, mr Ibrahim Karabegović, Ernest Lay, mr Uroš Nedimović, Mirjana Trninić i Dubravka Škarica]. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1971, 612 str.

ZBORNICI RADOVA S NAUČNIH SKUPOVA

Istorijske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 1—590 str.

1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 719 str.

AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 779 str.

Okrugli sto o »Mladoj Bosni«. Naučna diskusija za Okruglim stolom na temu: »Mlada Bosna«, održana u Sarajevu 18. juna 1974. u organizaciji Instituta za istoriju u Sarajevu i časopisa »Pregled«. — »Pregled«, Časopis za društvena pitanja, Sarajevo, LXIV, 7—8, 1974, 711—854 str.

Svi radovi, izuzev jednog, učesnikâ Naučnog skupa Okrugli sto o »Mladoj Bosni« objavljeni su i na engleskom jeziku u »Survey«, periodical for social studies, Sarajevo, 65th Year, No 1, 1975, 1—96.

Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine.
— Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 808 str.

II. RADOVI STALNIH SARADNIKA
MONOGRAFLJE I DRUGE KNJIGE

Antonić, Zdravko. *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941.* — Beograd — Sarajevo, Vojnoizdavački zavod — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 531+1 str.

Babić, Nikola. *Jubilej AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a (1943—1963).* — Sarajevo, »Zadrugar«, 1963, 55 str.

Babić, Nikola i dr. *ZAVNOBiH i izgradnja bosanskohercegovačke državnosti.* — Sarajevo, Muzej revolucije Bosne i Hercegovine, 1970, 157 str. Koautor: Dušan Otašević.

Babić, Nikola. *Na putevima revolucije. Članci i rasprave.* — Sarajevo, »Svjetlost«, 1972, 252 str.

Babić, Nikola. *Rat, revolucija i jugoslovensko pitanje u politici Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine.* — Sarajevo, »Veselin Mašleša«, 1974, 232 str.

Brčić, Rafael i dr. *Livanjski kraj u revolucionarnom radničkom pokretu i narodnooslobodilačkoj borbi.* Livno, Opštinski odbor Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata, 1978, str. 400+6 karata. Koautor: Mile Bogovac.

Čanković, Miodrag. *Fabrika duvana Sarajevo 1880—1970.* — Sarajevo, Fabrika duvana Sarajevo, 1970, 273 str.

Hadžirović, Ahmed. *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1935—1941.* — Sarajevo, »Svjetlost«, 1972, 203 str.

Hadžirović, Ahmed. *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1918—1941.* — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1978, 501 str.

Hurem, Rasim. *Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine.* — Sarajevo, »Svjetlost«, 1972, 322 str.

Juzbašić, Dževad. *Jezičko pitanje u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred prvi svjetski rat.* — Sarajevo, »Svjetlost«, 1973, 133 str.

Juzbašić, Dževad. *Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kállayeve ere.* — Sarajevo, ANUBiH, Djela, Knjiga XLVIII, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 28, 1974, 285 str.

Karabegović, Ibrahim. *Radnički pokret Bosne i Hercegovine između revolucionarne i reformističke orijentacije 1909—1929.* — Sarajevo, »Svjetlost«, 1973, 215 str.

Kraljačić, Tomislav i dr. *Hronologija radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta u Sarajevu i njegovoj okolini 1919—1945.* Građa za istoriju Sarajeva I. — Sarajevo, Arhiv grada Sarajeva, 1967, 137 str. Koautori: Božo Madžar i Božo Dragutinović.

Miličić, Budimir. *Grafički radnici Sarajeva 1903—1941. godine.* — Sarajevo, Istoriski arhiv Sarajevo, 1975, 100 str.

Redžić, Enver. *Društvo i kultura.* — Sarajevo, »Veselin Masleša«, 1962, 226 str.

Redžić, Enver. *Prilozi o nacionalnom pitanju.* — Sarajevo, »Svjetlost«, 1963, 292 str.

Redžić, Enver. *Tokovi i otpori.* — Sarajevo, »Svjetlost«, 1970, 342 str.

Redžić, Enver. *Austromarksizam i jugoslavensko pitanje.* — Beograd, »Narodna knjiga« — Institut za savremenu istoriju, 1977, 497 str.

Šarac, Nedim. *Gojko Vuković.* — Mostar, »Sloboda«, 1959, 94 str.

Šarac, Nedim. *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu.* — Sarajevo, »Svjetlost«, 1975, 314 str.

Šehić, Nusret. *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918—1941).* Politička uloga i oblici djelatnosti četničkih udruženja. — Sarajevo, ANUBiH, Djela, knjiga XLII, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 27, 1971, 239 str.

ČLANCI I RASPRAVE

Antonić, Zdravko. *Neke karakteristike rada KPJ na pripremanju ustanka u tuzlanskoj oblasti 1941. godine.* — Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Organ Muzeja istočne Bosne, Tuzla, VII, 1967, 55—70.

Antonić, Zdravko. *Prilog istoriji stvaranja i razvitka partijske organizacije u sarajevskoj oblasti uoči drugog svjetskog rata.* — »Vojnoistorijski glasnik«, Organ Vojnoistorijskog instituta, Beograd, XX, 2, 1969, 153—179.

Antonić, Zdravko. *Napori KPJ na sprovođenju politike bratstva i jedinstva u istočnoj i centralnoj Bosni 1941. godine.* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, V, 5, 1969, 61—85.

Antonić, Zdravko. *Veze ustnika istočne Bosne i zapadne Srbije 1941. godine.* NOR i revolucija u Srbiji 1941—1945. Naučni skup posvećen 30-godišnjici ustanka, održan na Zlatiboru 25—26. septembra 1971. — Beograd, Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, 1972, 443—455.

Antonić, Zdravko. *Reagovanje okupatora i ustaško-domobranskih snaga na pojavu i razvitak ustanka u Semeriji 1941. godine.* Semerija u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji. Savjetovanje održano 19. novembra 1971. — Sarajevo, Fakultet političkih nauka — Institut za društvena istraživanja, 1972, 85—107.

Antonić, Zdravko. *O ustanku u istočnoj Bosni poslije Savjetovanja u Stolicama 1941. godine.* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VIII, 8, 1972, 187—256.

Antonić, Zdravko. *Organizatorska djelatnost KPJ na pripremanju i pokretanju ustanka u Bosni i Hercegovini 1941. godine.* 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 162—171.

Rad je objavljen i u časopisu »Pregled«, Sarajevo, LXI, 12, 1971, 611—623.

Antonić, Zdravko. *Odnosi i veze rukovodstva ustanka u Jugoslaviji i Kominterne krajem 1941. i početkom 1942. godine.* Ustanak u Jugoslaviji 1941. godine i Evropa. Zbornik radova prikazanih na međunarodnom naučnom skupu Srpske akademije nauka i umetnosti, održanom od 24. do 26. novembra 1971. god. u Beogradu povodom tridesetogodišnjice ustanka u Jugoslaviji 1941. godine. — Beograd, Srpska akademija nauka i umetnosti — Odeljenje istorijskih nauka, 1973, 255—263.

Antonić, Zdravko. *O formiranju dobrovoljačkih jedinica u istočnoj Bosni početkom 1942. godine.* AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 31—48.

Antonić, Zdravko. *Neprijateljski i partizanski dokumenti o ustanku u Semberiji i na obrońcima Majevice*. Semberija u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941. — Bijeljina — Sarajevo, Centar za kulturu, obrazovanje i informacije — Fakultet političkih nauka — Institut za društvena istraživanja, 2, 1976, 49—62.

Antonić, Zdravko. *O specifičnostima revolucionarnih tokova u Bosni i Hercegovini 1941—1943. godine*. — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XXI—XXVII, 1976, 219—238.

Antonić, Zdravko. *O nekim problemima strukturiranja i interpretacije sadržaja iz NOR-a i revolucije u nastavnim programima i udžbenicima*. — »Nastavna povijest«, Časopis Saveza društava historičara Jugoslavije, Zagreb, 1—2, 1977, 19—27. Koautor: dr Nusret Šehić.

Antonić, Zdravko. *O narodnooslobodilačkom ustanku i revoluciji u Bosni i Hercegovini*. Ustanak i revolucija narodâ i narodnosti Jugoslavije 1941—1945. — Beograd, NIP »Narodna armija«, 1977, 5—26.

Antonić, Zdravko. *Sprovođenje odluka Partije o podizanju ustanka u sarajevskoj oblasti*. Sarajevo u revoluciji. Komunistička partija Jugoslavije u pripremama i organizaciji ustanka. — Sarajevo, Istoriski arhiv Sarajevo, II, 1978, 293—338.

Babić, Nikola. *Kratak pregled razvoja i djelatnosti KPJ u Bosni i Hercegovini od 1919—1945. godine*. — Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine, Sarajevo, X, 1959, 11—54. Koautor: Nedim Šarac.

Babić, Nikola. *Drvarska kraj u 1941. godini*. — »Pregled«, Sarajevo, XIII, 7—8, 1961, 1—28.

Babić, Nikola. *Narodnooslobodilačka borba i rješenje položaja Bosne i Hercegovine u zajednici narodâ Jugoslavije*. — »Pregled«, Sarajevo, XVIII (LVI), 11—12, 1966, 435—448.

Isti rad je objavljen na slovenačkom jeziku u časopisu »Borec«, Ljubljana, XVIII, 1967, 385—395.

Babić, Nikola. *Bosna i Hercegovina u koncepcijama građanskih političkih snaga i Komunističke partije Jugoslavije do 1941. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, III, 3, 1967, 7—45.

Babić, Nikola. *Komunistička partija Jugoslavije i pitanje položaja Bosne i Hercegovine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 219—240.

Rad je objavljen i u časopisu »Pregled«, Sarajevo, LXVIII, vанредни broj, 1968, 75—84.

Babić, Nikola. *Radnička štampa u Bosni i Hercegovini do 1941. godine kao istorijski izvor*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 633—639.

Isti rad je objavljen na njemačkom jeziku u Protokolu Četvrte internacionalne konferencije istoričara radničkog pokreta u Lincu 1968.

Babić, Nikola. *Radnički pokret Bosne i Hercegovine u 1914. godini*. — Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, VIII—IX, 1968/69, 179—183.

Isti rad je objavljen na njemačkom jeziku u Protokolu Pete internacionalne konferencije istoričara radničkog pokreta u Lincu 1969.

Babić, Nikola. *Doprinos radničkog pokreta Bosne i Hercegovine stvaranju jedinstvenog jugoslovenskog radničkog pokreta*. Naučni skup: Radnička klasa i KPJ u borbi za socijalizam u Bosni i Hercegovini. Povodom 50-godišnjice Saveza komunista Jugoslavije 6. i 7. novembra 1969. — Sarajevo, ANUBiH, Posebna izdanja, knjiga XIII, Odjelenje društvenih nauka, knjiga 3, 1970, 83—95.

Babić, Nikola. *Osnivanje organizacija radničkog pokreta Bosne i Hercegovine i njihova, društveno-politička orientacija*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VII, 7, 1971, 11—47.

Babić, Nikola. *Osnovna obilježja društveno-političkih prilika i djelatnosti Komunističke partije u Bosni i Hercegovini uoči aprilskega rata 1941. godine*. — »Pregled«, Sarajevo, LXI, 12, 1971, 601—609.

Babić, Nikola. *Razvitak radničkog pokreta u Drvaru do 1941. godine*. — Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, X—XI, 10—11, 1970/71, 113—137.

Babić, Nikola. *Od ideje o autonomiji do Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine*. Nacionalni odnosi danas. Prilog sagledavanju nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini. — Sarajevo, Zavod za izdavanje udžbenika, 1972, 159—180.

Babić, Nikola. *Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine i jugoslovensko pitanje*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VIII, 8, 1972, 33—54.

Babić, Nikola. *Višenacionalna zajednica i Savez komunista*. Značaj istorijskog iskustva. — »Opredjeljenja«, Časopis za teoriju i praksu samoupravnog društva, Sarajevo, I, 1, 1973, 55—91.

Babić, Nikola. *Bosna i Hercegovina i AVNOJ*. — »Opredjeljenja«, Sarajevo, I, 5—6, 1973, 82—93.

Babić, Nikola. *Tradicija radničkog pokreta značajna pretpostavka pokretanja ustanka i stabilizacije NOP-a u Drvaru*. — Zbornik krajiških muzeja Banja Luka, Bihać, Drvar, Jajce i Prijedor, Banja Luka, V, 1973, 43—64.

Babić, Nikola. *Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine u borbi za društveni preobražaj uoči prvog svjetskog rata*. — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XIX, 1973, 163—191.

Babić, Nikola. *Revolucionarni put Komunističke partije Jugoslavije između dva svjetska rata*. Priručnik ideoološko-političkog obrazovanja, — Sarajevo, Fakultet političkih nauka — Centar za političke studije, 2, 1974, 115—125.

Babić, Nikola. *Jedinstvo oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije narodâ i narodnosti Jugoslavije*. Uz tridesetu godišnjicu pobjede nad fašizmom. — »Pregled«, Sarajevo, LXV, 5, 1975, 519—529.

Isti rad je objavljen na engleskom jeziku u časopisu »Survey« pod naslovom *The Multi-National Yugoslav Community and the League of Communists — the Significance of Historical Experience*. — »Survey«, periodical for social studies, Sarajevo, 65th Year, International series, No 3, 1975, 284—289.

Babić, Nikola. *Selo u politici Komunističke partije Jugoslavije u periodu od 1919. do 1929. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 133—150.

Isti rad je objavljen pod naslovom *Seloto vo politikata na Komunističkата партия на Jugoslavija во периодот од 1919. до 1929. год.*, u časopisu »Glasnik« (Instituta za nacionalna istorija), Skopje, XX, 1, 1976, 31—53.

Babić, Nikola. *Osnovna obilježja društveno-političkih odnosa i djelatnosti radničkog pokreta u Sarajevu do 1937. godine*. Sarajevo u revoluciji. Revolucionarni radnički pokret 1937—1941. — Sarajevo, Istočnijski arhiv Sarajevo, I, 1976, 9—61.

Babić, Nikola. *Socijaldemokratija prema balkanskim ratovima i prvom svjetskom ratu*. Velike sile i Srbija pred prvi svetski rat. Zbornik radova prikazanih na međunarodnom naučnom skupu Srpske akademije nauka i umetnosti, održanom od 13—15. septembra 1974. godine u Beogradu. — Beograd, SANU, Naučni skupovi, knjiga IV, Odeljenje istorijskih nauka, knjiga 1, 1976, 789—808.

Babić, Nikola. *Sarajevo u borbi za slobodu i socijalizam*. Sarajevo (foto-monografija). — Sarajevo, Turistički savez, 1976, 25—38.

Bajić, Nevenka. *Uloga žena u socijalističkom pokretu u Bosni i Hercegovini*. — Glasnik arhivâ i Društva arhivista Bosne i Hercegovine, Sarajevo, II, 2, 1962, 239—250.

Bajić, Nevenka. *Komunistička partija Jugoslavije u Hercegovini u ustanku 1941. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, II, 2, 1966, 193—260 (I dio).

Bajić, Nevenka. *Komunistička partija Jugoslavije u Hercegovini u ustanku 1941. godine*. — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XVII, 1969, 131—162 (II dio).

Bajić, Nevenka. *O značaju moralnog faktora u ustanku narodâ Bosne i Hercegovine 1941. godine*. Naučni skup: Radnička klasa i KPJ u borbi za socijalizam u Bosni i Hercegovini. Povodom 50-godišnjice Saveza komunista Jugoslavije 6. i 7. novembra 1969. — Sarajevo, ANUBiH, Posebna izdanja, knjiga XIII, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 3, 1970, 207—217.

Bajić, Nevenka. *Prilog proučavanju socijalne strukture stanovništva u Bosni i Hercegovini prije rata i učešća pojedinih socijalnih kategorija u ustanku 1941. godine*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 147—161.

Bajić, Nevenka. *Neke karakteristike NOP-a u Hercegovini u prvoj polovini 1942. godine*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad«, — Institut za istoriju, 1974, 65—75.

Bajić, Nevenka. *Učešće žena u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske okupacije*. Sedamdeset godina sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini 1905—1975. — Sarajevo, Vijeće Saveza sindikata Bosne i Hercegovine — Fond za izučavanje istorije sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini »Mićo Sokolović«, 1977, 102—114.

Begić, Dana. *Antifašistički pokret žena u Bosni i Hercegovini u vremenu od 1937. do 1941. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 137—198.

Begić, Dana. *Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvetković—Maček*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, II, 2, 1966, 177—191.

Begić, Dana. *Akcije muslimanskih građanskih političara poslije skupštinskih izbora 1935. godine*. — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XVI, 1967, 173—189.

Begić, Dana. *Peta pokrajinska konferencija Komunističke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, III, 3, 1967, 145—165.

Berić, Dušan. *Ilija Garašanin i hrvatska politika u doba revolucije 1848—1849. godine*. — Istorijski časopis, (Organ Istorijskog instituta u Beogradu), Beograd, XXIII, 1976, 73—88.

Berić, Dušan. *Srpsko-austrijsko prebegličko pitanje 1841—1850. godine u dokumentima Arhive Načelnstva sreza banjskog — okružja aleksi-načkog*. — Niški Zbornik, Publikacija za društveno-istorijska i kulturna pitanja Niša i regiona, Niš, 2, 1976, 119—127.

Borovčanin, Drago. *Prvi organi narodne vlasti na Romaniji*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, II, 2, 1966, 261—283.

Isti rad je objavljen pod naslovom *Nastanak organa narodne vlasti na Romaniji 1941*, u knjizi Istočna Bosna u NOB-u 1941—1945. Sjećanja učesnika. Prva knjiga. — Beograd, Vojnoizdavački zavod, 1971, 260—267.

Borovčanin, Drago. *Nastanak, razvoj i djelatnost organa narodne vlasti u istočnoj Bosni 1941. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, III, 3, 1967, 199—224.

Borovčanin, Drago. *Prilog razmatranju pravnog značaja dokumenata Prvog i Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 423—436.

Borovčanin, Drago. *Organizacija KPJ na Romaniji od osnivanja do 1945. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, V, 5, 1969, 99—126.

Isti rad je objavljen u listu »Oslobođenje« pod naslovom *Nastanak i djelatnost organizacije KPJ na Romaniji do 1945. godine*. — »Oslobođenje«, List Socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XXXII, br. 9.750 od 27. VII 1975, 9 do br. 9.758 od 4. VIII 1975, 12.

Borovčanin, Drago. *Nastanak organizacije KPJ na Romaniji*. — Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, X—XI, 10—11, 1970/1971, 139—155.

Borovčanin, Drago. *Oblici organa narodne vlasti u BiH 1941. godine.* 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Ma-sleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 327—341.

Borovčanin, Drago. *Osnivanje i djelatnost ZAVNOBiH-a.* — »Lica«, Časopis mladih za društvena pitanja, kulturu i umjetnost, Sarajevo, III / VII /, 8—9, 1973, 33—42.

Borovčanin, Drago. *Bosna i Hercegovina u odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a.* AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 584—597.

Borovčanin, Drago. *Osnivanje organizacija AFŽ-a Bosne i Hercegovine.* — Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XIV—XV, 14—15, 1974/75, 85—89.

Borovčanin, Drago. *Elementi bosanskohercegovačke državnosti u odlukama Septembarskog savjetovanja.* — »Pregled«, Sarajevo, LXVII, 11—12, 1976, 1.337—1.341.

Borovčanin, Drago. *O izgradnji bosanskohercegovačke državnosti poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIII, 1977, 267—300.

Borovčanin, Drago. *Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti krajem i neposredno po završetku NOB-e.* — Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XVI—XVII, 16—17, 1976/77, 73—111.

Borovčanin, Drago. *Revolucija je riješila pitanje vlasništva.* — »Opređeljenja«, Sarajevo, 10—11, 1977, 142—148.

Borovčanin, Drago. *Osnivanje organa narodne vlasti u Banjoj Luci.* Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 640—649.

Brćić Rafael. *Štrajk rudara u Bosni i Hercegovini 1920. godine.* — Pri-lozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 29—54.

U skraćenoj i nešto izmijenjenoj verziji rad je objavljen pod naslovom *Štrajk rudara u Bosni i Hercegovini 1920/1921. godine*, u knjizi Drugi kongres Komunističke partije Jugoslavije — Vukovar 1920. Materijali sa simpozija održanog 22. i 23. VI. 1970. povodom 50-godišnjice Drugog (Vukovarskog) kongresa KPJ 1920. —

Slavonski Brod — Beograd, Historijski institut Slavonije — Zajednica institucija za izučavanje novije istorije narodâ i narodnosti Jugoslavije, 1972, 25—36.

Brčić, Rafael. *Njemačko-italijanske suprotnosti oko Bosne i Hercegovine u svjetlu okupacije 1941. godine.* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, III, 3, 1967, 167—198.

Brčić, Rafael. *Razlozi i pravci pojačanog angažovanja njemačkog okupatora u NDH 1942/1943. godine (s posebnim osvrtom na značaj privrednog potencijala BiH).* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 287—296.

Pod istim naslovom rad je objavljen i u časopisu »Pregled«, Sarajevo, LVIII, vanredni broj, 1968, 91—100.

Brčić, Rafael. *Prilog razmatranju okupacionih sistema u Bosni i Hercegovini 1941. godine.* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, V, 5, 1969, 217—259.

Brčić, Rafael. *Okupacioni sistemi u Bosni i Hercegovini 1941. godine.* — Vojnoistorijski glasnik, Beograd, XXII, 1, 1970, 19—87.

Brčić, Rafael. *Reagovanje okupatora i kvislinga na ustank u Bosni i Hercegovini.* — »Pregled«, Sarajevo, LXI, 12, 1971, 647—661.

Isti rad je objavljen i u knjizi: 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 454—465.

Brčić, Rafael. *Pripreme i pokretanje ustanka u livanjskom kraju i veze s ustanicima Dalmacije i Drvara.* 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 594—604.

Isti rad je objavljen i u časopisu *Zbornik krajiških muzeja Banja Luka, Bihać, Drvar, Jajce i Prijedor.* — Banja Luka, V, 1973, 65—81.

Brčić, Rafael. *Njemački i italijanski planovi u Bosni i Hercegovini u svjetlu dokumenata (1942—1943).* AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 131—155.

Pod naslovom *Odnosi i suprotnosti njemačkog i italijanskog okupatora u BiH 1941—1943.* isti rad je objavljen u listu »Oslobodenje«, Sarajevo, XXXII, br. 9. 778 od 24. VIII 1975, 6 do br. 9.786 od 1. IX 1975, 8.

Brčić, Rafael. *O iseljavanju Slovenaca u Bosnu 1941. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, IX/I, 9/1, 1973, 301—315.

Brčić, Rafael. *Bratstvo i jedinstvo na djelu. Livanjski kraj u narodnooslobodilačkoj borbi. Bosna i Hercegovina. Iseljenički almanah*. — Sarajevo, Matica iseljenika Bosne i Hercegovine, 1973, 170—173.

Brčić, Rafael. *Odjek iseljavanja Slovenaca u Bosnu i Hercegovinu 1941. godine. Otvorena srca. Hronika ljudske solidarnosti*. — Maribor, 1974, 65—68.

Brčić, Rafael. *Neke karakteristike razvoja NOP-a u livanjskom kraju i veza s Dalmacijom 1941—1943*. — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XX, 1974, 183—204.

Pod istim naslovom rad je objavljen i u Zborniku Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split, 3, 1975, 477—494.

Brčić, Rafael. *Osnovna obilježja korekcije njemačko-ustaške politike prema Srbima u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 177—206.

Brčić, Rafael. *Nezavisna Država Hrvatska instrument eksploatatorske politike Trećeg Rajha u Bosni i Hercegovini*. — Zbornik radova (Muzeja revolucije Bosne i Hercegovine), Sarajevo, II, 2, 1976, 195—219.

Brčić, Rafael. *Vojnopolitičke mjere okupatora i kvislinga na gušenju ustanka 1941. godine*. — »Pregled«, Sarajevo, LXVI, 11—12, 1976, 1.341—1.346.

Brčić, Rafael. *Kombinacije ustaša o Banjoj Luci kao »centru Nezavisne Države Hrvatske«*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 650—663.

Brčić, Rafael. *Okupacioni sistem i ustaška Nezavisna Država Hrvatska u Sarajevu 1941—1943*. Sarajevo u revoluciji. Komunistička partija Jugoslavije u pripremama i organizaciji ustanka. — Sarajevo, Istoriski arhiv Sarajevo, II, 1978, 243—283.

Prvi dio istog rada objavljen je u listu »Oslobođenje« pod naslovom: *Nacisti nadiru na Balkan. Okupacioni sistem i ustaška Nezavisna Država Hrvatska u Sarajevu (1941—1943)*. — »Oslobođenje«, Sarajevo, XXXVI, br. 10.726 od 14. IV 1978, 14 do br. 10.731 od 19. IV 1978, 14.

Brčić, Rafael. *Italijanski planovi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941—1943. godine (s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu)*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIV, 14—15, 1978, 281—308.

Čanković, Miodrag. *Komunistički list »Narodna volja« u Drvaru, Organ Mjesne organizacije SRPJ (k) u Drvaru.* — »Bibliotekarstvo«, Časopis Društva bibliotekara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, X, 4, 1964, 41—48.

Čanković, Miodrag. »*Narodni glas*« borbeni organ radničke klase Bosanske krajine. — »Bibliotekarstvo«, Sarajevo, XII, 1, 1966, 29—43.

Đaković, Luka. *Prilog osvjetljavanju političkih kretanja u jugoslovenskim zemljama Austro-Ugarske Monarhije 1917—1918. godine.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIII, 13, 1977, 167—199.

Đaković, Luka. *Bilješke uz Dnevnik iz svjetskog rata Istvana Buriána 1. januara 1917—1. januara 1919.* — Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XVI—XVII, 16—17, 1976/77, 209—247.

Đorđević, Miroslav. *Operacija »Švarc« i bitka na Sutjesci.* Prilog izučavanju ratnog iskustva. — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XII, 1962, 49—97.

Đuretić, Veselin. *Proslava Prvog maja na bosanskohercegovačkom bojištu 1942. godine.* — »Pregled«, Sarajevo, XIV, 4—5, 1962, 305—319.

Đuretić, Veselin A. *Stvaranje prvih organa narodne vlasti u Hercegovini.* »Vojnoistorijski glasnik«, Beograd, XV, 4, 1964, 3—25.

Đuretić, Veselin. *Stvaranje prvih organa narodne vlasti u zapadnoj Bosni.* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 251—299.

Đuretić, Veselin. *Teorijsko-metodološki problemi savremene istoriografije.* — »Socijalizam«, Časopis Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, VII, 1, 1965, 117—122.

Đuretić, Veselin. *Seljaštvo u februarskoj i oktobarskoj revoluciji.* — Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, VII, 1—2, 1967, 75—105.

Đuretić, Veselin. *Neke specifičnosti sovjetske istoriografije o Oktobru i sovjetskom društvu.* — »Istorijski zapisi«, Organ Istorijskog instituta i Društva istoričara Crne Gore, Titograd, godina XX, knjiga XXIV, sv. 4, 1967, 745—763.

Đuretić, Veselin. *Neka pitanja iz odnosa nacionalne i klasne komponente NOR-a.* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 457—470.

Đuretić, Veselin. *Karakteristike ustanka 1941. godine u Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini (paralela)*. — »Istorijski zapisi«, Titograd, godina XXII, knjiga XXVI, sv. 2—3, 1969, 333—362.

Đuretić, Veselin. *Obnavljanje i konstituisanje elemenata revolucionarno-demokratskog sistema u Hercegovini i istočnoj Bosni u vrijeme bitke na Sutjesci*. Neretva — Sutjeska 1943. Zbornik radova Naučnog skupa: Neretva — Sutjeska 1943, održanog od 27. juna do 2. jula 1968. god. u Sarajevu. — Beograd, Vojnoistorijski institut, 1969, 528—540.

Đuretić, Veselin. *Organi narodne vlasti u Bosni i Hercegovini uoči Prvog zasjedanja AVNOJ-a*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, V, 5, 1969, 261—279.

Đuretić, Veselin. *Stvaranje i razvitak organa narodne vlasti u istočnoj Bosni*. — »Vojnoistorijski glasnik«, Beograd, XX, 1, 1969, 9—46.

Đuretić, Veselin. *Organi narodne vlasti u Bosni i Hercegovini između Prvog i Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VI, 6, 1970, 149—174.

Hadžibegović, Ilijas. *Položaj radništva u Bosni i Hercegovini do majske štrajkova 1906. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, III, 3, 1967, 47—74.

Hadžibegović, Ilijas. *Prve radničke organizacije u Bosni i Hercegovini*. Materijali Naučnog skupa: Prvo radničko društvo u jugoslovenskim zemljama — Osijek 1867. — Slavonski Brod, Historijski institut Slavonije, 1969, 275—289.

Hadžibegović, Ilijas. *Uloga stranog radništva u organizaciji radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini 1878—1906. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, V, 5, 1969, 145—163.

Hadžibegović, Ilijas. *Uvođenje obaveznog bolesničkog osiguranja u Bosni i Hercegovini 1909—1910. godine*. — Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, VIII—IX, 1968/69, 185—204.

Hadžibegović, Ilijas. *Politika i ciljevi Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine za vrijeme prvog svjetskog rata*. — Radovi Filozofskog fakulteta, Sarajevo, VI, 1971, 481—486.

Hadžirović, Ahmed. *Donošenje Uredbe o utvrđivanju minimalnih nadnica, zaključivanju kolektivnih ugovora, pomirenju i arbitraži 13. februara 1937. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 97—108.

Hadžirović, Ahmed. *Petomajski izbori 1935. godine u bosanskom dijelu Drinske banovine*. — Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, VII, 7, 1967, 243—273.

Hadžirović, Ahmed. *Borba Komunističke partije Jugoslavije za uticaj u sindikatima u Bosni i Hercegovini uoči drugog svjetskog rata*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, V, 5, 1969, 87—97.

Hadžirović, Ahmed. *Sindikati i djelovanje KPJ u njima između dva rata*. Naučni skup: Radnička klasa i KPJ u borbi za socijalizam u Bosni i Hercegovini. Povodom 50-godišnjice Saveza komunista Jugoslavije 6. i 7. novembra 1969. — Sarajevo, ANUBiH, Posebna izdanja, Knjiga XIII, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 3, 1970, 143—159.

Hadžirović, Ahmed. *Odnos političkih partija i sindikata tridesetih godina*. — Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, VIII—IX, 8—9, 1970, 129—157.

Hadžirović, Ahmed. *Tarifne akcije radnika Zavidovića 1919—1920. godine*. — Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, X—XI, 10—11, 1970/1971, 369—395.

Hadžirović, Ahmed. *Odnos vlasti prema revolucionarnom radničkom pokretu 1919—1921*. Drugi kongres Komunističke partije Jugoslavije — Vukovar 1920. Materijali sa simpozija održanog 22—23. VI. 1970. povodom 50-godišnjice Drugog (Vukovarskog) kongresa KPJ 1920. — Slavonski Brod, Historijski institut Slavonije, 1972, 125—136.

Hadžirović, Ahmed. *Štrajkovi radnika u Bosni i Hercegovini 1919—1920*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VIII, 8, 1972, 105—156.

Hadžinović, Ahmed. *Prilog proučavanju položaja radnika u Bosni i Hercegovini između dva rata*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, X/II, 10/2, 1974, 235—266.

Hadžirović, Ahmed. *Komunistička partija Jugoslavije i sindikalni pokret*. Treći program Radio Sarajeva. — Sarajevo, 8, 1975, 97—134.

Hadžirović, Ahmed. *Borba radništva Bosne i Hercegovine za poboljšanje položaja 1921—1929*. — Zbornik radova (Muzeja revolucije Bosne i Hercegovine), Sarajevo, II, 2, 1976, 135—173.

Hadžirović, Ahmed. *Djelovanje i uticaj Komunističke partije Jugoslavije na sindikalni pokret između dva svjetska rata*. Sedamdeset godina

sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini 1905—1975. — Sarajevo, Vijeće Saveza sindikata Bosne i Hercegovine — Fond za izučavanje istorije sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini »Mićo Sokolović«, 1977, 220—257.

Hadžirović, Ahmed. *Sindikalni pravci i organizacije u Bosni i Hercegovini 1935—1941*. Sedamdeset godina sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini 1905—1975. — Sarajevo, Vijeće Saveza sindikata Bosne i Hercegovine — Fond za izučavanje istorije sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini »Mićo Sokolović«, 1977, 290—325.

Hadžirović, Ahmed. *Ekonomski položaj banjolučkih radnika i borba za njegovo poboljšanje u periodu 1929—1941*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Bamjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 298—315.

Hurem, Rasim. *Dva štrajka sarajevskih srednjoškolaca*. — Glasnik arhivâ i Društva arhivista Bosne i Hercegovine, Sarajevo, III, 1963, 133—145.

Hurem, Rasim. *Sporazum o saradnji između državnih organa Nezavisne Države Hrvatske i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, II, 2, 1966, 285—325.

Hurem, Rasim. *Rogatica za vrijeme narodnooslobodilačkog rata 1941—1945. godine*. Rogatica. — Sarajevo, »Svjetlost«, 1966, 100—144.

Hurem, Rasim. *O autonomnoj orijentaciji jednog dijela muslimanskih građanskih političara u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini 1942. godine*. Prvo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Zbornik radova naučnog skupa (održanog u) Bihaću 4—6. X 1966. — Bihać, Muzej AVNOJ-a i Pounja, 1967, 257—259.

Hurem, Rasim. *Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira Nezavisne Države Hrvatske*. — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XVI, 1967, 191—221.

Hurem, Rasim. *Koncepcije nekih muslimanskih građanskih političara o položaju Bosne i Hercegovine u vremenu od sredine 1943. do kraja 1944. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 533—548.

Hurem, Rasim. *Neke karakteristike ustanka u Bosni i Hercegovini 1941. godine*. — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XVIII, 1970, 197—235.

Hurem, Rasim. *Političke mjere okupatora i ustasha protiv ustanka i narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini 1942. godine.* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VI, 6, 1970, 125—147.

Hurem, Rasim. *Ustanak u Jugoslaviji 1941. godine u mozaiku pokreta otpora u Evropi.* Ustanak u Jugoslaviji i Evropa. Zbornik radova prikazanih na međunarodnom naučnom skupu Srpske akademije nauka i umetnosti, održanom od 24. do 26. novembra 1971. godine u Beogradu povodom proslave tridesetogodišnjice ustanka u Jugoslaviji 1941. godine. — Beograd, Srpska akademija nauka i umetnosti, Odeljenje istorijskih nauka, 1973, 431—442.

Hurem, Rasim. *Prilike u istočnoj Bosni sredinom 1942. godine.* AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 49—64.

Hurem, Rasim. *Austrijska i zapadnonjemačka istoriografija o Jugoslaviji u drugom svjetskom ratu.* — Časopis za suvremenu povijest, (Organ Instituta za istoriju radničkog pokreta), Zagreb, VII, 3 (19), 1975, 39—67.

Hurem, Rasim. *Vojna organizacija ustanka u Bosni i Hercegovini i odluke Savjetovanja u Stolicama.* — »Vojnoistorijski glasnik«, Beograd, XXVIII, 1, 1977, 111—117.

Hurem, Rasim. *O razvoju narodnooslobodilačkog pokreta u istočnoj Bosni u drugoj polovini 1942. godine.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIII, 13, 1977, 231—266.

Išek, Tomislav. *Hrvatska republikanska seljačka stranka prema Bosni i Hercegovini i orijentacija Hrvata BiH do 1923. god.* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, II, 2, 1966, 75—121.

Išek, Tomislav. *Aktivnost hrvatskih stranaka u Bosni i Hercegovini u izborima 1923. godine.* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, III, 3, 1967, 127—143.

Išek, Tomislav. *Odnos Hrvatske seljačke stranke prema Bosni i Hercegovini do 1928. godine.* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 189—217.

Išek, Tomislav. »Markov protokol« i politika sporazuma HRSS s osvrtom na Bosnu i Hercegovinu. — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XVII, 1969, 231—280.

- Išek, Tomislav. *Primjena »Obzname« na HRSS i posljedice za pristaše u Bosni i Hercegovini*. — Časopis za suvremenu povijest, Zagreb, III, 1, 1971, 27—55.
- Išek, Tomislav. *Seljaštvo Hrvatske krajem XIX i početkom XX stoljeća i pogledi Antuna Radića na njegovu društvenu ulogu*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, IX/I, 9/1, 1973, 79—96.
- Išek, Tomislav. *Hrvatska republikanska seljačka stranka na parlamentarnim izborima 1925. godine s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 151—175.
- Išek, Tomislav. *Djelatnost »Kulturbunda« i folksdojčera u Sarajevu u periodu od okupacije do početka ustanka*. Sarajevo u revoluciji. Komunistička partija Jugoslavije u pripremama i organizaciji ustanaka. — Sarajevo, Istoriski arhiv Sarajevo, II, 1977, 284—291.
- Išek, Tomislav. *Djelatnost hrvatskih građanskih stranaka u Banjoj Luci od 1918. do 1929. godine*. Banja Luka u novoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 216—239.
- Išek, Tomislav. *O socijalnoj strukturi Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do 1929. godine* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIV, 14—15, 1978, 223—240.
- Juzbašić, Dževad. *O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1880. godine*. — Sarajevo, ANUBiH, Radovi, Knjiga XXXII, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 11, 1967, 163—196.
- Isti rad je u sažetoj formi objavljen pod naslovom *O problemima utvrđivanja i ozakonjenja osnovnih principa upravljanja Bosnom i Hercegovinom na početku austrougarske okupacije*, u časopisu Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 83—87.
- Juzbašić, Dževad. *Pitanje regulisanja upotrebe zvaničnog jezika u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred prvi svjetski rat*. — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XVII, 1969, 61—130.
- Juzbašić, Dževad. *O nekim pitanjima austrougarske politike prema uređenju privrednih odnosa u Monarhiji i na Balkanu za vrijeme krize 1912/1913. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, V, 5, 1969, 165—196.

Isti rad je u skraćenoj verziji objavljen na makedonskom jeziku pod naslovom *Za nekoi prašanja na avstriskata politika spremu ureduvanjeto na stopanskite odnosi vo Makedonija i na Balkanot za vreme na krizata od 1912/1913. godina*. Rabotničkoto dviženje na Makedonija do 1929. god. — Skopje, Institut za nacionalna istorija, 1971, 209—227.

Juzbašić, Dževad. *Izvještaj Hermanna von Sautera o odnosima Bosne i Hercegovine i Monarhije u svjetlu austrougarskih ekonomskih suprotnosti*. — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XVIII, 1970, 45—104.

Juzbašić, Dževad. *Pitanje željezničke veze Monarhije sa Istokom u austrougarskoj politici gradnje priključenih željezničkih linija u pravcu Bosne poslije Berlinskog kongresa*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VII, 7, 1971, 49—82.

Juzbašić, Dževad. *Austrougarski planovi gradnje strateških željeznica na Balkanu uoči kretske krize i izgradnja željezničke pruge prema Bočki Kotorskoj, Trebinju i Dubrovniku*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VIII, 8, 1972, 11—31.

Juzbašić, Dževad. *Problemi austrougarske saobraćajne politike u Bosni i Hercegovini poslije okupacije i izgradnja željezničke linije Bosanski Brod — Sarajevo*. — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XIX, 1973, 97—138.

Juzbašić, Dževad. *Pokušaji stvaranja političkog saveza između vođstva srpskog i muslimanskog autonomnog pokreta u Bosni i Hercegovini*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIV, 14—15, 1978, 141—202.

Karabegović, Ibrahim. »*Glas slobode*« od 1909. — 1929. godine i njegov značaj za proučavanje istorije radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, II, 2, 1966, 27—74.

Karabegović, Ibrahim. *Oblici podrške radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini revolucionama u Rusiji i Mađarskoj do konca 1920. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, III, 3, 1967, 75—86.

Karabegović, Ibrahim. *Revolucionarna štampa u Bosni i Hercegovini od aprila 1919. do šestojanuarske diktature 1929. godine*. — »Novinarstvo«, Časopis Jugoslovenskog instituta za novinarstvo, Beograd, 3—4, 1968, 145—156.

Karabegović, Ibrahim. *O radničkom pokretu u Bosni i Hercegovini od polovine 1917. godine do formiranja Socijalističke radničke partije*

Jugoslavije (komunista). — Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, VIII—IX, 8—9, 1968/69, 205—233.

Karabegović, Ibrahim. *Rascjep u bosanskohercegovačkom radničkom pokretu 1919—1921. i posljedice rascjepa*. Naučni skup: Radnička klasa i KPJ u borbi za socijalizam u Bosni i Hercegovini. Povodom 50-godišnjice Saveza komunista Jugoslavije 6. i 7. novembra 1969. — Sarajevo, ANUBiH, Posebna izdanja, Knjiga XIII, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 3, 1970, 97—142.

Karabegović, Ibrahim. *Saradnja bosanskohercegovačkih i srpskih reformista 1919. i 1920. godine*. Tokovi revolucije. Zbornik istorijskih radova Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije, Muzeja radničkog pokreta i narodne revolucije Vojvodine i Zavoda za istoriju Kosova. Materijali sa simpozijuma o radničkom pokretu i KPJ u Srbiji 1919—1941. održanog u Beogradu 24—25. XI 1969. — Beograd, VI, 1971, 235—246.

Karabegović, Ibrahim. *Vukovarski kongres i pitanje daljnje izgradnje partije u BiH*. Drugi kongres Komunističke partije Jugoslavije — Vukovar 1920. Materijali sa simpozija održanog 22. i 23. VI 1970. povodom 50-godišnjice Drugog (Vukovarskog) kongresa KPJ 1920. — Slavonski Brod, Historijski institut Slavonije, 1972, 195—203.

Karabegović, Ibrahim. *Saradnja Socijalističke radničke grupe »Ujedinjenje« i Oblasnog odbora Socijalističke partije Jugoslavije za BiH 1925—1929*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, IX/I, 9/1, 1973, 243—269.

Karabegović, Ibrahim. *Konstituisanje reformističkog radničkog pokreta u Jugoslaviji koncem 1921. i početkom 1922. g.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, X/II, 10/2, 1974, 267—317.

U skraćenoj verziji rad je objavljen i na engleskom jeziku u »Survey«, periodical for social studies, Sarajevo, 66th Year, No 2, 1976, 164—179.

Karabegović, Ibrahim. *Idejno-marksistička zasnovanost i vrijednost udžbenika za društvene nauke u osnovnim i srednjim školama*. Putevi i dostignuća u obrazovanju i vaspitanju. — Sarajevo, Republički prosvjetno-pedagoški zavod, XI, 4, 1975, 386—394.

Karabegović, Ibrahim. *Istorijsko iskustvo SKJ 1919—1941. Priručnik ideoološko-političkog obrazovanja*. — Sarajevo, Studijski centar Gradske konferencije SK BiH Sarajevo, 1977, 241—256.

Karabegović, Ibrahim. »*Glas slobode*« — prvo radničko glasilo u Bosni i Hercegovini. Sedamdeset godina sindikalnog pokreta u Bosni i

Hercegovini 1905—1975. — Sarajevo, Vijeće Saveza sindikata Bosne i Hercegovine — Fond za izučavanje istorije sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini »Mićo Sokolović«, 1977, 182—219.

Karabegović, Ibrahim. *Podrška komunista u Bosni i Hercegovini Titoj antifrakcijskoj liniji*. Osma konferencija zagrebačkih komunista i razvoj KPJ-SKJ kao moderne partije radničke klase. (Zbornik radova s naučnog skupa). — Zagreb, 1978, 67—77.

Kemura, Ibrahim. *Preuzimanje »Gajreta« od strane Egzekutivnog odbora Muslimanske narodne organizacije 1907. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIV, 14—15, 1978, 203—222.

Kraljačić, Tomislav. *Razvoj i političke akcije Mjesne organizacije KPJ u Sarajevu 1919—1920. godine*. — Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, VI, 6, 1966, 181—194.

Kraljačić, Tomislav. *Narodna radikalna stranka u Bosni i Hercegovini na izborima za Ustavotvornu skupštinu*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, V, 5, 1969, 197—216.

Miličić, Budimir. *Političko organizovanje grafičkih radnika Bosne i Hercegovine 1903—1941. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, X/II, 10/2, 1974, 215—234.

Miličić, Budimir. *Sindikalni pokret grafičkih radnika Sarajeva 1903—1941. godine*. — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XXI—XXVII, 1976, 173—198.

Miličić, Budimir. *Organizaciono-politička izgradnja Socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine 1945—1963. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIV, 14—15, 1978, 309—336.

Mišković, Petar. *Špajunaža u potrazi za Vrhovnim štabom (1942 — 25. V 1944)*. — Zbornik krajiških muzeja Banja Luka, Bihać, Drvar, Jajce i Prijedor. Banja Luka, II, 1963/64, 144—165.

Mišković, Petar. *Osvrt na stanje i probleme izvora za istoriju NOR-a i socijalističke revolucije u Bosni i Hercegovini*. Zbornik radova Međurepubličkog savjetovanja o nekim problemima sakupljanja, čuvanja i obrade istorijske građe NOR-a i socijalističke revolucije. Beograd, 1968, 70—85.

Mitrašević, Veselin. *Fond ZAVNOBiH-a kao izvor za proučavanje bosanskohercegovačke državnosti*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 549—558.

Nedimović, Uroš. *Radnički pokret u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini 1921. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 55—95.

Nedimović, Uroš. *O ekonomskom položaju drvodjeljskih radnika i djelovanju Saveza drvodjeljaca u Bosni i Hercegovini 1921—1924. godine*. — Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, VIII—IX, 8—9, 1968/69, 273—294.

Nedimović, Uroš. *Savez komunističke omladine Jugoslavije u Bosni i Hercegovini 1919—1920. godine*. — »Pregled«, Sarajevo, LXI, 12, 1971, 683—692.

Nedimović, Uroš. *Nezavisni sindikati u Bosni i Hercegovini u periodu od 1921. do 1924. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VII, 7, 1971, 83—102.

Nedimović, Uroš. *Savez komunističke omladine u Bosni i Hercegovini u periodu od 1921. do 1929. godine*. — »Pregled«, Sarajevo, LXII, 7—8, 1972, 1.085—1.095.

Nedimović, Uroš. *Djelovanje komunista u sindikatima u Bosni i Hercegovini od 1925. do 1929. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VIII, 8, 1972, 157—185.

Nedimović, Uroš. *Prilog osvjetljavanju uloge komunista u razvijanju klasnog radničkog pokreta u Banjoj Luci i okolini 1921—1929. Banja Luka u novoj istoriji (1878—1945)*. Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 284—297.

Redžić, Enver. *Društveno-istorijski aspekt »nacionalnog sjedinjavanja« Muslimana Bosne i Hercegovine*. — »Socijalizam«, Beograd, IV, 3, 1961, 31—89.

Redžić, Enver. *Kautsky o naciji i nacionalnom pitanju*. — »Pregled«, Sarajevo, XIV, 6, 1962, 385—414.

Redžić, Enver. *Aktuelni problemi istoriografije našeg radničkog pokreta i revolucije*. — »Pregled«, Sarajevo, XV (LIII), 1—2, 1963, 3—22.

Redžić, Enver. *O protivrječnostima našeg kulturnog razvitka*. — »Pregled«, Sarajevo, XV (LIII), 9, 1963, 129—143.

Redžić, Enver. *O Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije*. — »Pregled«, Sarajevo, XVI (LIV), 3, 1964, 201—220.

Redžić, Enver. *Kállays Bosnische Politik*. Österreichische Osthefte, Mitteilungsorgan des Österreichischen Ost- und Südosteuropa — Instituts, vormals Arbeitsgemeinschaft Ost, Wien, 7. Jahrgang, 5. Heft, 1965, 367—379.

Redžić, Enver. *Austrijska socijalna demokratija i pitanje Bosne i Hercegovine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, II, 2, 1966, 7—25.

Redžić, Enver. *Protivrječne tendencije u socijalnoj strukturi Saveza komunista*. — »Pregled«, Sarajevo, XVIII (LVI), 3, 1966, 175—191.

Redžić, Enver. *Prilog razmatranju Engelsove teorije o istorijskim i neistorijskim narodima*. — »Filosofija«, Časopis Jugoslovenskog udruženja za filozofiju, Beograd, 3, 1967, 29—53.

Redžić, Enver. *Hasan Brkić u svome vremenu*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 619—632.

Redžić, Enver. *Društveno-istorijski i politički korijeni ZAVNOBiH-a*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 13—22.

Redžić, Enver. *KPJ i pitanje Bosne i Hercegovine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, V, 5, 1969, 19—26.

Redžić, Enver. *O posebnosti bosanskih Muslimana*. — »Pregled« Sarajevo, LX, 4, 1970, 457—488.

Redžić, Enver. *Engelsove teze o nezgodovinskih narodov in njegovi pogledi na nje*. — »Antropos — teorija in praksa«, Zbornik 1, Ljubljana, 1971, 291—309.

Šarac, Nedim. *Kratak pregled razvoja i djelatnosti KPJ u Bosni i Hercegovini od 1919—1945. godine*. — Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, Sarajevo, X, 1959, 11—54. Koautor: Nikola Babić.

Šarac, Nedim. *Gojko Vuković. Znamenja revolucije*. — Sarajevo, »Svjetlost«, 1959, 161—183.

Šarac, Nedim. *Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine i agrarno pitanje*. — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XI, 1961, 55—86.

Šarac, Nedim. *Učešće Komunističke partije Jugoslavije u opštinskim izborima u Bosni i Hercegovini*. — Glasnik arhivâ i Društva arhivista Bosne i Hercegovine, Sarajevo, I, 1, 1961, 251—271.

Šarac, Nedim. *Revolucija i Komunistička partija Jugoslavije*. — »Socijalizam«, Beograd, XVIII, 5, 1975, 556—562.

Šarac, Nedim. *Agrarni faktor društveno-političkog života Kraljevine SHS*. — »Pregled«, Sarajevo, LXV, 7—8, 1975, 861—877.

Šarac, Nedim. *O karakteru šestojanuarske diktature 1929. godine*. — Zbornik radova (Muzeja revolucije Bosne i Hercegovine), Sarajevo, I, 1, 1975, 111—116.

Šarac, Nedim. *Neka obilježja socijalističke revolucije u Jugoslaviji 1941—1945*. Priručnik ideoško-političkog obrazovanja. — Sarajevo, Studijski centar Gradske konferencije SK BiH Sarajevo, 1977, 169—186.

Šarac, Nedim. *O nekim karakteristikama idejne usmjerenosti prvih radničkih udruženja u Banjoj Luci*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 64—68.

Šarac, Nedim. *Osrt na građansku politiku Kraljevine SHS krajem 20-ih godina*. Osma konferencija zagrebačkih komunista i razvoj KPJ — SKJ kao moderne partie radničke klase. (Zbornik radova naučnog skupa). — Zagreb, 1978, 185—199.

Šehić, Nusret. *Neki momenti iz djelatnosti radničkog društva »Prijatelji prirode«*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, II, 2, 1966, 163—176.

Šehić, Nusret. *Djelatnost Udruženja četnika sarajevskog pododbora od 1933. do 1937. godine s posebnim osvrtom na nacionalnu i socijalnu strukturu njegovih članova*. — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XV, 1966, 159—180.

Šehić, Nusret. *Prilog proučavanju februarskih izbora 1925. u Bosni i Hercegovini*. — Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, VII, 7, 1967, 221—242.

Šehić, Nusret. *Srpski građanski politički krugovi prema pitanju preuređenja države i položaja Bosne i Hercegovine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 157—188.

Šehić, Nusret. *Četničke i slične nacionalističke organizacije u borbi protiv radničkog pokreta i Komunističke partije Jugoslavije u razdoblju između dva rata*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, V, 5, 1969, 27—60.

Šehić, Nusret. *Četnici kao nosioci gerilskog oblika ratovanja u planovima najviših vojnih vlasti predratne Jugoslavije*. — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XVIII, 1970, 105—139.

Šehić, Nusret. *Neka bitna obilježja četništva kao nacionalističkog pokreta do aprilskog rata 1941.* — »Pregled«, Sarajevo, LX, 6, 1970, 719—730.

Šehić, Nusret. *Problemi nacizma u istoriografiji Njemačke Demokratske Republike*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VII, 7, 1971, 137—160.

Še(hić), Nusret. *Stranke političke (u Bosni i Hercegovini) 1918—1944*. Enciklopedija Jugoslavije. — Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod, 8, MCMLXXI, 188—190.

Šehić, Nusret. *Pokret Muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju u svjetlu pregovora sa Zemaljskom vladom za Bosnu i Hercegovinu 1901. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, IX/I, 9/1, 1973, 97—161.

Šehić, Nusret. *Nacionalističke organizacije u predratnoj Jugoslaviji u ulozi privatne vojske buržoazije (1918—1929)*. — »Opredjeljenja«, Sarajevo, 5, 1974, 77—95.

Šehić, Nusret. *Četnički pokret 1918—1941*. — »Nastava povijesti«, Zagreb, 4, 1974, 231—238.

Šehić, Nusret. *Mjere Kalajevog režima u Bosni i Hercegovini na suzbijanju autonomnog pokreta Muslimana*. — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XX, 1974, 137—181.

Šehić, Nusret. *O nekim problemima struktuiranja i interpretacije sadržaja iz NOR-a i revolucije u nastavnim programima i udžbenicima*. — »Nastava povijesti«, Zagreb, 1—2, 1977, 19—27. Koautor: dr Zdravko Antonić.

Šehić, Nusret. *Neka pitanja agrarnih odnosa u politici muslimanskog autonomnog pokreta*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIII, 13, 1977, 133—166.

Šehić, Nusret. *Ustanak u Bosni i Hercegovini 1875—1878. u jugoslovenskoj istoriografiji u posljednjih deset godina (1965—1975)*. Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875—1878. godine. — Sarajevo, ANUBiH, Posebna izdanja, Knjiga XXX, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 4, tom, II, 1977, 7—17.

Šehić, Nusret. *Mjere režima na suzbijanju djelatnosti Kluba akademičara Banje Luke (KAB-a)*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978. 523—535.

Škarica, Dubravka. *Djelatnost Kluba akademičara Banja Luka*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 109—136.

Škarica, Dubravka. *Napredna srednjoškolska omladina Bosne i Hercegovine u revolucionarno-demokratskom pokretu 1937—1941. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 593—617.

Trninić, Mirjana. *Uz 50-godišnjicu »Jugoslavije« (Nacionalno-revolucionarne omladinske organizacije u Banjoj Luci)*. — »Putevi«, Časopis za književnost i kulturu, Banja Luka, X, 3, 1964, 285—300.

Trninić, Mirjana. »Otadžbina« — Kočićeva tribina. Radovi ANUBiH, XXXVII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 13, Sarajevo, 1970, 283—341.

Zlatar, Behija. *Popis vakufa u Bosni iz prve polovine XVI stoljeća*. — Prilozi za orijentalnu filologiju, Sarajevo, XX—XXI, 1970—1971, 109—158.

Zlatar, Behija. *O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIV, 14—15, 1978, 81—140.

Živković, Pavo. *Diplomatska aktivnost Braila Tezalovića*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, X/II, 10/2, 1974, 31—53.

Živković, Pavo. *Mletačka trgovina bosanskim robljem u srednjem vijeku*. — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XXI—XXVII, 1976, 51—58.

PRILOZI

Antonić, Zdravko. *O nekim problemima na realizaciji Studijskog projekta »Istorijski radnički pokret i SKJ« za period od 1941. do 1945. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, III, 3, 1967, 241—255.

Antonić, Zdravko. *Neki problemi istraživačkog rada na istoriji narodnooslobodilačke borbe i revolucije u Bosni i Hercegovini*. — Prilozi

(Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 681—691.

Antonić, Zdravko. *Veze i saradnja narodnooslobodilačkog pokreta u istočnoj Bosni i zapadnoj Srbiji 1941—1945.* — »Oslobodenje«, Sarajevo, XXXII, br. 2.809 od 24. IX 1975, 10 do br. 2.817 od 2. X 1975, 10.

Antonić, Zdravko. *O sadržaju prva tri broja ratnog »Oslobođenja«.* — Zbornik radova (Muzeja revolucije Bosne i Hercegovine), Sarajevo, II, 2, 1976, 221—228.

Antonić, Zdravko. *O nekim pitanjima revolucionarnih kretanja u Bosni i Hercegovini 1941—1945.* Treći program Radio Beograda. — Beograd, 28, 1976, 165—171.

Antonić, Zdravko. *Analiza istorijskih pojava i opšta saznanja.* Treći program Radio Beograda, Beograd, 32, 1977, 125—128.

Babić, Nikola. *Generalni štrajk radnika Bosne i Hercegovine.* Veliki radnički plebiscit. — »Oslobodenje«, Sarajevo, XVI, br. 3.952 od 21. II 1959, 2.

Babić, Nikola. *Uz četrdesetogodišnji jubilej KPJ.* Kongresi Socijaldemokratske stranke i Glavnog radničkog saveza Bosne i Hercegovine. — »Oslobodenje«, Sarajevo, XVI, br. 3.999 od 17. IV 1959, 2.

Babić, Nikola. *Proslava Prvog maja 1919. i 1920. godine u Bosni i Hercegovini.* »Ustajte vi zemaljsko roblje!« — »Oslobodenje — Svet«, Sarajevo, II, br. 49 od 28. IV 1959, 5.

Babić, Nikola. *Mostar nije osramoćen.* — »Sloboda«, List Socijalističkog saveza radnog naroda, Mostar, XX, br. 18—19 od 1. V 1959, 5.

Babić, Nikola. *Povodom 40-godišnjice KPJ.* Komunistička partija u izbornoj borbi za vrijeme stare Jugoslavije. — »Oslobodenje«, Sarajevo, XVI, br. 4.090 od 5. VIII 1959, 2 do br. 4.091 od 6. VIII 1959, 2.

Babić, Nikola. *Štrajk mostarskih srednjoškolaca — solidarnost sa beogradskim studentima.* — »Komunist«, Organ Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, XIX, br. 141 od 7. januara 1960, 10.

Babić, N(ikola). *Godišnjica zabrane Nezavisne radničke partije Jugoslavije.* — »Oslobodenje«, Sarajevo, XX, br. 5.426 od 12. VII 1963, 2.

- Babić, Nikola. *Uz 22-godišnjicu ustanka narodâ Bosne i Hercegovine*. Julski dani 1941. u drvarevkom kraju. — »Oslobodenje«, Sarajevo, XX, br. 5.440 od 28. VII 1963, 15 do br. 5.442 od 30. VII 1963, 9.
- Babić, Nikola. *Potpunije sagledavanje aktivnosti KPJ i društvenih odnosa*. — »Oslobodenje«, Sarajevo, XXI, br. 5.703 od 19. IV 1964, 7.
- Babić, Nikola. *Uz 20-godišnjicu Drugog kongresa USAOJ-a*. Začlinjemo se patnjama i nadama naših naroda. — »Oslobodenje«, Sarajevo, XXI, br. 5.716 od 4. V 1964, 2.
- Babić, Nikola. *Kako je bilo u Jugoslaviji aprila 1941*. — »Naš svijet«, Sarajevo, II, 11, 1966, 2.
- Babić, Nikola. »Die Neue Zeit« kao izvor za istoriju socijalističke političke misli i prakse krajem XIX i početkom XX vijeka. — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XV, 1966, 229—246.
- Babić, Nikola. *Uz 25-godišnjicu revolucije*. Dokumenta govore. — Bosna i Hercegovina. Iseljenički kalendar. Sarajevo, Matica iseljenika Bosne i Hercegovine, 1967, 210—213.
- Babić, Nikola. *Uz 50-godišnjicu stvaranja jugoslovenske države (1918—1968)*. Prva zajednica jugoslovenskih naroda. — »Naš svijet«, Sarajevo, IV, 43, 1968, 4—5.
Isti rad je objavljen i u: Bosna i Hercegovina. Iseljenički kalendar. Sarajevo, Matica iseljenika Bosne i Hercegovine, 1969, 166—170.
- Babić, Nikola. *Uz 60-godišnjicu prvog socijalističkog lista u Bosni i Hercegovini*. Usponi i padovi »Glasa slobode«. — »Oslobodenje«, Sarajevo, XXVI, br. 7.509 od 28. IV 1969, 5.
- Babić, Nikola. *Povodom 50-godišnjice KPJ*. Zapisi uz jubilej. — »Odjek«, (List za kulturu, umjetnost, nauku, obrazovanje i društveni život), Sarajevo, XXII, br. 10 od 15—31. V 1969, 4.
- Babić, Nikola. *Sjećanja na Mrkonjić Grad*. Trajna garancija. — »Svijet«, Nedjeljni ilustrovani list, Sarajevo, XI, br. 657 od 27. XI 1970, 5. Koautor: D(ušan) Otašević.
- Babić, Nikola. *Vrijeme husinske epopeje*. — »Odjek«, Sarajevo, XXIV, br. 3 od 1—15. II 1971, 6.
- Babić, Nikola. *Uz 50-godišnjicu generalnog štrajka rudara Bosne i Hercegovine i Slovenije*. Vrijeme husinske epopeje. — »Naš svijet«, Sarajevo, VII, 68, 1971, 4—5.

Babić, Nikola. *Bosanac — regionalno obilježje*. — »Oslobodenje«, Sarajevo, XXVIII, br. 8.157 od 16. II 1971, 7.

Babić, Nikola. *U Drvaru jula 1941. godine*. — Bosna i Hercegovina. Iseljenički kalendar. Sarajevo, Matica iseljenika Bosne i Hercegovine, 1971; 158—161.

Babić, Nikola. *Od prvog zasjedanja AVNOJ-a do samoupravljanja*. — »Prosvjetni list«, Organ Skupštine Sindikata radnika društvenih djelatnosti SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XXI, br. 407 od 1. XII 1972, 1.

Babić, Nikola. *Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a u Mrkonjić Gradu*. — Bosna i Hercegovina. Iseljenički almanah. Sarajevo, Matica iseljenika Bosne i Hercegovine, 1973, 151—155.

Babić, Nikola. *Čvrsta osnova zbratimljene Bosne i Hercegovine*. Uz 30-godišnjicu II zasjedanja Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH-a). — Bosna i Hercegovina. Iseljenički almanah. Sarajevo, Matica iseljenika Bosne i Hercegovine, 1974, 194—198.

Babić, Nikola. *Dani kada je sila bila nemoćna*. Sarajevo od 6. aprila 1941. do 6. aprila 1945. godine. — »Sarajevske večernje novine«, Sarajevo, XII, br. 3.365 od 5. IV 1975, 6—7.

Babić, Nikola. *Obilježja u trajanju*. Uloga spomenika u njegovanju tradicija narodnoslobodilačke borbe. — »Odjek«, Sarajevo, XXIX, br. 4, 1976, 6.

Bajić, Nevenka. *Devet zapisnika o radu jednog narodnooslobodilačkog odbora iz 1942. godine*. — Glasnik arhivâ i Društva arhivista Bosne i Hercegovine, Sarajevo, I, 1, 1961, 285—291.

Bajić, Nevenka. *Prilog izučavanju socioloških i društveno-psiholoških pojava kao faktora zbivanja u narodnooslobodilačkom ratu* — »Jugoslovenski istorijski časopis«, Beograd, IV, 4, 1965, 113—118. Ko-autor: Rasim Hurem.

Rad je objavljen i na češkom jeziku pod naslovom *Ke studiu sociologických a sociálne psychologických jevú faktorú v procesu jugoslávské národné osvobozeneckej války u Historie a vojenství*, Časopis Vojenského historického ústavu, Praha, 4, 1966, 679—685.

Berić, Dušan (koautor). *Bibliographia historico — oeconomica Jugoslaviae*. — Zagreb 1978, 231. Knjiga predstavlja kolektivno djelo 28 autora iz cijele Jugoslavije, u kome je mr Dušan Berić autor teksta koji se odnosi na SR Bosnu i Hercegovinu i dijela bibliografskih jedinica za čitavo područje Jugoslavije.

Borovčanin, Drago. *Formiranje i raspodjela dohotka u naučnim ustanovama*. — »Narodna uprava«, Časopis za pitanje izgradnje narodne vlasti, Sarajevo, XVII, 5, 1966, 206—212.

Borovčanin, Drago. *Naučni i stručni radnici u naučnim ustanovama*. — »Narodna uprava«, Sarajevo, XVIII, 5—6, 1967, 162—167.

Borovčanin, Drago. *Minimalna školska spremu radnika u organima državne uprave i određenim radnim organizacijama*. — »Pravna misao«, Sarajevo, I, 5—6, 1969, 65—71.

Borovčanin, Drago. *Organi istinske narodne vlasti*. (Uz 30-godišnjicu Fočanskih propisa). — Bosna i Hercegovina. Iseljenički almanah. Sarajevo, Matica iseljenika Bosne i Hercegovine, 1972, 190—193.

Borovčanin, Drago. *Žene Novog Sela u NOB-i*. Žene Bosne i Hercegovine u narodnooslobodilačkoj borbi 1941—1945. godine. Sjećanja učesnika. — Sarajevo, »Svjetlost«, 1977, 516—521.

Brčić, Rafael. *Rudari u odbrani života*. Mitar Trifunović—Učo i štrajk rudara u BiH 1920. godine. — »Oslobođenje«, Sarajevo, XXI, br. 5.942 od 17. XII 1964, 11 do br. 5.944 od 19. XII 1964, 11.

Brčić, Rafael. *Rad na hronikama u Bosni i Hercegovini — rezultati i neka iskustva*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 693—702.

Brčić, Rafael. *Povodom pet godina od pretane smrti*. Hasan Brkić — revolucionar, političar i državnik. — »Naš svijet«, Sarajevo, VI, 61, 1970, 2—3.

Brčić, Rafael. *Bratstvo i jedinstvo na djelu*. Livanjski kraj u narodnooslobodilačkoj borbi. — Bosna i Hercegovina. Iseljenički almanah. Sarajevo, Matica iseljenika Bosne i Hercegovine, 1973, 170—173.

Brčić, Rafael. *List akcije i prkosa*. Dva broja lista »Komunist«, organa pokrajinske organizacije KPJ u Bosni i Hercegovini. — »Komunist«, Organ Saveza komunista Jugoslavije i Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Beograd, XXXIII, 931, 1975, 37.

Brčić, Rafael. *Pola stoljeća od izlaženja »Glasnika istine«*. Vrijeme teških iskušenja. — »Komunist«, Organ Saveza komunista Jugoslavije i Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Beograd, XXXIV, br. 992 od 22. III 1976, 16—17 do br. 994 od 5. V 1976, 17.

Čanković, Miodrag. *Memoarska građa kao istorijski izvor i problem njenog prikupljanja, arhivističkog sređivanja i obrade*. — Prilozi (In-

stituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, II, 2, 1966, 329—342.
Koautor: Tomislav Kraljačić.

Čanković, Miodrag. *Mreža partijskih rukovodstava u tuzlanskoj oblasti pred početak ustanka i u istočnoj Bosni krajem 1941. godine (rekonstrukcija)*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, III, 3, 1967, 257—264.

Čanković, Miodrag. *Partijsko savjetovanje u Ivančićima*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 643—645.

Đorđević, Miroslav. *Uloga dokumentacije u odnosima društvenih nauka i društvene prakse*. — »Pregled«, Sarajevo, god. XII, knj. 2, br. 11—12, 1960, 363—376.

Đorđević, Miroslav. *O evidenciji i klasifikaciji građe za istoriju radničkog pokreta*. — Glasnik arhivâ i Društva arhivista Bosne i Hercegovine, Sarajevo, godina I, knjiga 1, 1961, 17—27.

Duretić, Veselin. *U predvečerje Oktobra*. — »Mostovi«, (Časopis za kulturu, umjetnost i društveni život Međurepubličke zajednice za kulturno-prosvjetnu djelatnost), Pljevlja, II, 5, 1970, 71—76.

Gaković, Ljiljana. *Hronologija važnijih događaja (u Bosni i Hercegovini) 1943—1945*. Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine. Dokumenti 1945. Knjiga II. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1968, 515—529.

Hadžibegović, Ilijas. *Socijalna zaštita radnika u Bosni i Hercegovini do 1906. godine*. — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XVI, 1967, 243—255.

Hadžirović, Ahmed. *Ekonomski položaj radnika i štrajkačko-tarifni potreti u Bosni i Hercegovini 1937—1940*. — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XI, 1962, 203—219.

Hadžirović, Ahmed. *Pregled štrajkova vođenih u Bosni i Hercegovini od 1935—1941. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, II, 2, 1966, 373—394.

Hadžirović, Ahmed. *Dejateljnost Instituta rabočeve dviženja v Sarajevu*. — Sovjetsko slavjanovedenije, Moskva, Akademija nauk SSSR — Institut slavjanovedenija i balkanistiki, No 4. iulij—avgust 1974, 121—126.

Hadžirović, Ahmed. *Odjek ustanka austrijskih radnika u socijalističkoj i komunističkoj štampi Jugoslavije*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, X/II, 10/2, 1974, 347—353. Koautor: mr Ibrahim Karabegović.

Isti rad je objavljen na njemačkom jeziku pod naslovom *Das Echo des Aufstandes der österreichischen Arbeiter in der socialistischen und kommunistischen Presse in Jugoslawien*. Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung. »X Linzer Konferenz« 1974. Europaverlag Wien, 1976, 378—384.

Hadžirović, Ahmed. *Zbijanje radničkih redova*. Generalni štrajk 1906. godine u Bosni i Hercegovini. — »Prosvjetni list«, Sarajevo, XXXI, br. 524 i 525, maj-juni 1976, 12 i 16.

Hurem, Rasim. *U prvim redovima*. Napredni omladinski pokret prije rata u Sarajevu. Veliki broj skojevaca među učenicima. — »Riječ mladih«, List školske omladine sarajevskog sreza, Sarajevo, VII, 46, 1959, 4.

Hurem, Rasim. *Sjećamo se blistavih likova sarajevskih profesora i njihovih đaka*. Napredna misao ih je zbljižila. Sretali su se i u zatvorskim celijama. — »Riječ mladih«, Sarajevo, VII, 48, 1959, 4.

Hurem, Rasim. *Đački listovi u predratnim sarajevskim školama*. Glasnici slobodarske misli. — »Riječ mladih«, Sarajevo, VII, 49, 1959, 4.

Hurem, Rasim. *Zemaljska konferencija socijalističkih radničkih organizacija Bosne i Hercegovine*. — »Oslobodenje«, Sarajevo, XX, br. 5.269 od 3. II 1963, 6.

Hurem, Rasim. *Prilog izučavanju socioloških i društveno-psiholoških pojava kao faktora zbijanja u narodnooslobodilačkom ratu*. — »Jugoslovenski istorijski časopis«, Beograd, IV, 4, 1965, 113—118. Koautor: Nevenka Bajić.

Rad je objavljen i na češkom jeziku pod naslovom: *Ke studiu sociologických a sociálně psychologických jevů faktorů v procesu jugoslávské národně osvobozenecké války, u Historie a vojenství, jugoslávské národně osvobozenecké války, u Historie a vojenství, Časopis Vojenského historického ústavu, Praha, 4, 1966, 679—685.*

Hurem, Rasim, *Rogatičani u ustanku 1941. godine*. Muslimanski bataljon na Romaniji. — »Komunist«, Organ Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, XXIV, br. 475 od 26. V 1966, 10.

Hurem, Rasim. *O kazivanjima učesnika NOB*. — »4. jul«, List Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije, Beograd, XII, od 24. VII 1973.

Hurem, Rasim. *Doba heroja*. Narodnooslobodilačka borba naroda Jugoslavije. — Bograd, »Kekec«, 28 str.

Hurem, Rasim. *Bosna i Hercegovina — kondenzacija vidikov NOB*. Oslobodilne, nacionalne, vojaške, družbene, revolucionarne, politične prvine NOB so bile v BiH prav eksemplarične. — »Naši razgledi«, Štirinajdnevnik za politična, gospodarska in kulturna vprašanja, Ljubljana, XXIV, br. 9 (560) od 9. V 1975, 230—231.

Juzbašić, Dževad. *O nastavi istorije u gimnazijama u Bosni i Hercegovini*. — »Pregled«, Sarajevo, XVI (LIV), 6, 1964, 651—655.

Juzbašić, Dževad. *Bosnia and Herzegovina (1875—1914). The Historiography of Yugoslavia 1965—1975*. — Belgrade, The Association of Yugoslav Historical Societies, 1975, 324—339. Koautor: dr Nusret Šehić.

Isti rad je objavljen na srpskohrvatskom jeziku pod naslovom: *Bosna i Hercegovina 1875—1914. u radovima jugoslovenskih istoričara u posljednjih deset godina*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 245—259.

Karabegović, Ibrahim. *Uloga »Glasa slobode« u širenju socijalističkih ideja u Bosni i Hercegovini od 1909. do 1919. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VII, 7, 1971, 183—197. Koautor: Ilijas Hadžibegović.

Isti rad je objavljen i u knjizi: Počeci socijalističke štampe na Balkanu. Međunarodni naučni skup posvećen stogodišnjici izlaska »Radnika«. — Beograd, Jugoslovenski institut za novinarstvo i Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, 1974, 315—332.

Karabegović, Ibrahim. *Aktivnost žena Modriče i okoline u NOP-u*. Žene Bosne i Hercegovine u narodnooslobodilačkoj borbi 1941—1945. godine. Sjećanja učesnika. — Sarajevo, »Svjetlost«, 1977, 658—660. Koautori: Hakija Muradbegović i Muhidin Spužić.

Karabegović, Ibrahim. *Odtek ustanka austrijskih radnika u socijalističkoj i komunističkoj štampi Jugoslavije*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, X/II, 10/2, 1974, 347—353. Koautor: dr Ahmed Hadžirović.

Isti rad je objavljen na njemačkom jeziku pod naslovom: *Das Echo des Aufstandes der österreichischen Arbeiter in der sozialistischen und kommunistischen Presse in Jugoslawien*. Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung. »X Linzer Konferenz« 1974. Europaverlag Wien, 1976, 378—384.

Kemura, Ibrahim. *Proglas muslimanske akademске omladine u Beču od 1907. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIII, 13, 1977, 334—345.

Kraljačić, Tomislav. *Politička orijentacija i neke akcije Udruženja sarađevskih studenata*. — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XVI, 1965, 257—266.

Kraljačić, Tomislav. *Memoarska građa kao istorijski izvor i problem prikupljanja, arhivističkog sređivanja i obrade*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, II, 2, 1966, 329—342. Kovautor: Miodrag Čanković.

Miličić, Budimir. *List »Oslobođenje« kao istorijski izvor*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIII, 13, 1977, 346—354.

Miličić, Budimir. *Bibliografija izdanja Instituta za istoriju u Sarajevu i objavljenih radova saradnika Instituta 1959—1978*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIV, 14—15, 1978, 471—575.

Mišković, Petar. *Njemačka špijunaža u potrazi za Titovim štabom*. Iz monografije: Istorija drvarske operacije. — »Oslobođenje«, Sarajevo, XXI, br. 5.783 od 10. VII 1964, 11 do br. 5.797 od 24. VII 1964, 7.

Mišković, Petar. *Bitka za Drvar*. Dokumentarni prikaz krvave bitke na Titov rođendan 1944. godine. — »Oslobođenje«, Sarajevo, XXII, br. 6.438 od 8. V 1966, 15 do br. 6.464 od 3. VI 1966, 11.

Mišković, Petar. *Tito u Drvaru 1944*. Dokumentarni prikaz značajnog perioda NOR-a. — »Oslobođenje«, Sarajevo, XXIII, br. 7.062 od 1. II 1968, 9 do br. 7.077 od 16. II 1968, 9.

Mitrašević, Veselin. *Principi mikrofilmovanja arhivske građe i druge dokumentacije i problem sređivanja i obrade mikrofilmova*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, II, 2, 1966, 343—371.

Mitrašević, Veselin. *Neka pitanja iz rada na rekonstrukciji i sređivanju fondova građe nastale u institucijama radničkog pokreta, NOP-a i narodne revolucije u Bosni i Hercegovini*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 669—680.

Isti rad je u proširenoj verziji objavljen pod naslovom *Neka iskustva iz rada na sređivanju arhivske građe u institucijama radničkog pokreta i NOB u Arhivu Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo*. — Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, VIII—IX, 1968/69, 3349.

Nedimović, Uroš. *Fond Zemaljskog Izvršnog (Glavnog) odbora Narodnog fronta Bosne i Hercegovine 1945—1953. godine u Arhivu Bosne i Hercegovine*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, IX/I, 9/1, 1973, 399—410.

Nedimović, Uroš. *Radnička štampa u Bosni i Hercegovini o procesu Vladimira Čopiću i drugovima početkom 1922. godine*. Život i djelo Vladimira Čopića. Materijali sa znanstvenog skupa održanog 1. i 2. listopada 1976. u Senju. — Rijeka, Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotora, 1978, 221—223.

Nilević, Boris. *Vojvoda Ivaniš Pavlović*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIV, 14—15, 1978, 349—361.

Redžić, Enver. *Prosvjeta, nauka i kultura u Prednacrtu ustava*. — »Izraz«, Časopis za književnu i umjetničku kritiku, Sarajevo, godina VI, knjiga 12, br. 12, 1962, 558—565.

Redžić, Enver. *Drugo zasjedanje AVNOJ-a živi u našoj stvarnosti*. Tako je rođena nova Jugoslavija. Zbornik sećanja učenika Drugog zasedanja AVNOJ-a. — Beograd, »Kultura«, II, 1963, 124—129.

Redžić, Enver. *Ljudi novog Egipta*. — »Odjek«, Sarajevo, XVI, br. 4 od 15. II 1963, 10.

Redžić, Enver. *Birokratija, centralizam i jugoslovenstvo*. — »NIN«, Nedeljne informativne novine, Beograd, XVI, br. 788 od 13. II 1966, 4 i 5.

Redžić, Enver. *Aktuelni problemi istorije naroda Jugoslavije u XX vijeku*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, III, 3, 1967, 227—233.

Redžić, Enver. *Partizani Cazinske krajine*. — »Život«, Časopis za kulturu i književnost, Sarajevo, XVIII, 5, 1969, 74—79.

Š(arac), N(edim). *Godišnjica osnivanja Nezavisnih sindikata*. — »Oslobodenje«, Sarajevo, XVI, br. 4.161 od 26. X 1959, 2.

Šarac, Nedim. *Julio Varesko*. — »Oslobodenje«, Sarajevo, XVIII, br. 5.664 od 7. VI 1961, 9 i br. 5.665 od 8. VI 1961, 9.

Šarac, Nedim. *The Historical Dimensions of Togetherness*. — »Survey«, periodical for social studies, Sarajevo, 65th Year, No 3, 1975, 290—294.

Šehić, Nusret. *Nekoliko podataka o proslavi Prvog maja 1920. u Banjoj Luci*. — »Putevi«, Časopis za književnost i kulturu, Banja Luka, XI, 4, 1965, 459—463.

Šehić, Nusret. *Recenzija (rukopisa udžbenika istorije za prvi razred srednjih škola)*. — »Knjiga i nastava«, Informativno-stručni list Zavoda za izdavanje udžbenika, Sarajevo, III, br. 7 od 25. VI 1974, 4 i 5.

Šehić, Nusret. *Bosnia and Herzegovina (1875—1914). The Historiography of Yugoslavia 1965—1975.* — Belgrade, The Association of Yugoslav Historical Societies, 1975, 324—339. Koautor: dr Dževad Juzbašić.

Isti rad je objavljen i na srpskohrvatskom jeziku pod naslovom: *Bosna i Hercegovina 1875—1914. u radovima jugoslavenskih istoričara u posljednjih deset godina.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 245—259.

Šehić, Nusret. *Osvrt na jugoslovensku istoriografiju o ustanku u Bosni i Hercegovini 1875—1878. godine.* — »Nastava povijesti«, Zagreb, 4, 1975, 226—231.

Škarica, Dubravka. *Nekoliko podataka o stradanju komunista u staljin-skim »čistkama«.* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, V, 5, 1969, 329—335.

Škarica, Dubravka. »Internacionalna omladina« — centralni organ IK KIM-a o omladinskom pokretu u Jugoslaviji 1936—1941. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VI, 6, 1970, 245—251.

Isti rad je objavljen u knjizi: Omladina u antifašističkom pokretu Jugoslavije 1936—1945. Zbornik radova naučnog skupa Bihać 25—26. IX 1969. — Banja Luka, Predsjedništvo SOJ — Muzej Prvog zasjedanja AVNOJ-a — Regionalni muzej Bihać, 1972, 105—112.

Trninić, Mirkana. *O djelu Veselina Masleše. Žar istinskog revolucionara.* — »Glas«, List Socijalističkog saveza radnog naroda, Banja Luka, XXXII, br. 2.135 od 10. V 1975, 5.

Vrdoljak, Željka. *Bibliografija (časopisa)* Prilozi (Instituta za istoriju u Sarajevu) 1965—1974. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, X/II, 10/2, 1974, 463—480.

Vrdoljak, Željka (koautor). *Bibliotekarstvo u bosanskohercegovačkim periodičnim publikacijama.* Bibliografska građa 1945—1975. Sastavili: Bašović dr Ljubinka, Dervišević Sedika, Leota Adela, Tadić Katica, Vrdoljak Željka i Zahirović Zumreta. — »Bibliotekarstvo«, Sarajevo, XXI, 2—3, 1975, 465 str.

Zlatar, Behija. *Neki podaci o sandžak-begu Mehmed-begu Obrenoviću.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, X/II, 10/2, 1974, 341—346.

Zlatar, Behija. *Kopčići i Vilići.* Prilog pitanju izučavanja muslimanskih begovskih porodica u Bosni i Hercegovini u XVI stoljeću. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIII, 13, 1977, 322—327.

Zlatar, Behija. *O Malkoćima.* Prilog pitanju izučavanja muslimanskih begovskih porodica u Bosni i Hercegovini u XVI stoljeću. — Prilozi za orijentalnu filologiju, Sarajevo, XXVI, 1978, 105—114.

Živković, Pavo. *Baštinici zaostavštine Braila Tezalovića*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, IX/I, 9/1, 1973, 319—325.

Živković, Pavo. *Prilog historiji bosanske Posavine*. 150 godina Osnovne škole u Tolisi 1823—1973. — Tolisa, Osnovna škola »Vladimir Nazor«, 1973, 43—68.

Živković, Pavo. *Podaci o roblju kao izvor za istorijsku geografiju srednjovjekovne Bosne*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, X/II, 10/2, 1974, 333—340.

Živković, Pavo. *Genealogija porodice Tezalovića iz Prače*. — »Pregled«, Sarajevo, LXV, 6, 1975, 755—759.

Živković, Pavo. *Bosnia in the Middle Ages. The Historiography of Yugoslavia 1965—1975*. — Belgrade, The Association of Yugoslav Historical Societies, 1975, 95—100. Koautor: Sima Ćirković.

Živković, Pavo. *Rezultati desetogodišnje historiografije o srednjovjekovnoj Bosni (1965—1975)*. — »Pregled«, Sarajevo, LXVI, 5, 1976, 561—568. Koautor: Sima Ćirković.

Živković, Pavo. *Radič Ozrisaljić, trgovac i diplomata na dvoru porodice Pavlovića*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIII, 13, 1977, 301—321.

DISKUSIJE

Antonić, Zdravko. *Diskusija o knjizi P(era) Morače: Jugoslavija 1941*. — Prilozi za istoriju socijalizma, Organ Instituta za savremenu istoriju, Beograd, 9, 1974, 303—304.

Antonić, Zdravko. *Diskusija na Naučnom skupu: AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini 1942—1943*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 715—718.

Antonić, Zdravko. *Diskusija o knjizi dr Rasima Hurema: Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*. Prilozi (Instituta za istoriju). Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 396—402.

Babić, Nikola. *Nekoliko primjedaba na »Pregled istorije SKJ« s osobitim obzirom na tematiku u pogledu Bosne i Hercegovine.* — Putovi revolucije, Organ Instituta za historiju radničkog pokreta, Zagreb, II, 3—4, 1964, 71—74.

Babić, Nikola. O »Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije« (Referat). — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 303—312.

Babić, Nikola. *Nerealan i zato neostvarljiv zadatak.* Memoari: razgovor u Redakciji lista »Komunist«. Putevi do istine. Istoričari o značaju, mestu i funkciji memoara i memoarske građe u istraživanju i utvrđivanju istorijskih činjenica. — »Komunist«, Organ Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, XXIX, br. 727 od 25. II 1971, 16—17.

Ista diskusija je objavljena i u listu »Politika« u rubrici *Istoričari o memoarima pod naslovom Autorov egocentrizam prati memoare kao senku.* (Diskusija povodom knjige Svetozara Vukmanovića. Revolucija koja teče). — »Politika«, Beograd, LXVIII, br. 20.617 od 27. februara 1971, 21.

Babić, Nikola. *Diskusija na Naučnom skupu: AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini 1942—1943.* — AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 743—745.

Babić, Nikola. *Diskusija na Naučnom savjetovanju: Semberija u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji.* Semberija u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji. Savjetovanje održano 19. novembra 1971. — Sarajevo, Fakultet političkih nauka — Institut za društvena istraživanja, 1972, 797—800.

Babić, Nikola. *Proučavanje etničke strukture i odnosa — vrlo značajan naučni problem istorije Bosne i Hercegovine.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 323—325.

Babić, Nikola. *Diskusija o knjizi dr Rasima Hurema: Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine.* Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 390—395.

Bajić, Nevenka. *Da li su u 1941—1942. godini postojale organizacije Narodnooslobodilačkog fronta.* Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 417—420.

Bajić, Nevenka. *Diskusija o knjizi dr Rasima Hurema: Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i počet-*

kom 1942. godine. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 374—378.

Begić, Dana. *Sporazum Cvetković-Maček u »Pregledu istorije SKJ«.* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 370—376.

Borovčanin, Drago. *Diskusija o knjizi dr Rasima Hurema: Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 359—363.

Brčić, Rafael. *Front slobode u Pregledu istorije SKJ.* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 421—423.

Brčić, Rafael. *Diskusija o knjizi dra Rasima Hurema: Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 343—354.

Đuretić, Veselin. *Pitanja političke strukture NOR-a.* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 412—416.

Đuretić, Veselin. *O »Predlogu studijskog projekta za istoriju SFRJ«.* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, II, 2, 1966, 395—401.

Đuretić, Veselin. *Diskusija na naučnom skupu: Istorische prepostavke Republike Bosne i Hercegovine, održanom u Sarajevu 18—20. novembra 1968.* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 586 i 587.

Hadžirović, Ahmed. *O ocjeni uloge KPJ u formiranju političke svijesti naroda u godinama pred drugi svjetski rat.* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 350—352.

Hadžirović, Ahmed. *Diskusija na Naučnom skupu »1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine».* 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 631—633.

Hadžirović, Ahmed. *Diskusija o knjizi dr Rasima Hurema: Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 354—358.

Hadžirović, Ahmed. *Diskusija povodom dodjele 27-julske nagrade dr Nedimu Šarcu za studiju Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. Treći program Radio Sarajeva. — Sarajevo, 8/1977, 641—649.

Hurem, Rasim. *Osvrt na VI glavu »Pregleda istorije SKJ« (koreferat)*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 323—328.

Hurem, Rasim. *Na marginama »Gordog posrtanja«*. — »Oslobođenje«, Sarajevo, XXV, br. 7.600 od 30. VII 1969, 3 do br. 7.601 od 31. VII 1969, 8.

Hurem, Rasim. *Povodom romana »Gordo posrtanje«. Mogu li pojedinci baciti ljagu na ceo jedan grad*. — »Front«, Nedeljni ilustrovani list, Beograd, XXV, br. 33 (575) od 16. VIII 1969, 9.

Hurem, Rasim. *Diskusija o knjizi dr Rasima Hurema: Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 402—411.

Išek, Tomislav. *Pitanje kriterija u istorijskom istraživanju*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 388—390.

Išek, Tomislav. *Diskusija o knjizi dr Rasima Hurema: Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*. Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo XI—XII, 11—12, 1975—1976, 371—374.

Juzbašić, Dževad. *Nekoliko primjedaba i mišljenja o »Pregledu istorije SKJ«*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 396—400.

Juzbašić, Dževad. *Diskusija o Predlogu studijskog projekta za istoriju SFRJ*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, II, 2, 1966, 402—406.

Juzbašić, Dževad. *Diskusija o razvoju i programskim zadacima Instituta za istoriju*. — »Opredjeljenja«, Sarajevo, I, 4, 1973, 138—139.

Juzbašić, Dževad. *Diskusija na Okruglom stolu o temi Industrijska revolucija u jugoslovenskim zemljama*, održana 18—19. decembra 1972. u Zagrebu. — Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, Časopis za ekonomsku povijest Jugoslavije, Zagreb, I, 1974, 173—174.

Juzbašić, Dževad. *Neki problemi obrade »Mlade Bosne«. Okrugli sto o »Mladoj Bosni«*. — »Pregled«, Sarajevo, LXIV, 7—8, 1974, 771—775.

Isti rad je objavljen na engleskom jeziku pod naslovom *Some Problems in studying Young Bosnia* u »Survey«, Periodical for social studies, Sarajevo, 65th Year, No 1, 1975, 47—50.

Juzbašić, Dževad. *Diskusija o marksističkoj zasnovanosti nastavnih programa, udžbenika, skripata i priručnika za predmet istoriju.* — »Opredjeljenja«, Sarajevo, IV, 7, 1976, 68—70.

Juzbašić, Dževad. *Diskusija o knjizi dra Rasima Hurema: Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 388—390.

Juzbašić, Dževad. *Neke napomene o problematici etničkog i društvenog razvitka u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 304—310.

Juzbašić, Dževad. *O austrougarskoj kolonizacionoj politici u Bosni i Hercegovini.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 325—331.

Juzbašić, Dževad. *Diskusija (o nacionalnoj politici Petra Kočića i grupe oko »Otdažbine«) na Naučnom skupu: Banja Luka u novijoj istoriji 1878—1945.* Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju u Sarajevu, 1978, 725—729.

Karabegović, Ibrahim. *Povodom jedne ocjene.* — »Pregled«, Sarajevo, LXIV 7—8, 1974, 749—751.

Isti rad je objavljen na engleskom jeziku pod naslovom *An Evalution.* — »Survey«, periodical for social studies Sarajevo, 65th Year, No 1, 1975, 33—35.

Karabegović, Ibrahim. *Diskusija o knjizi dr Rasima Hurema: Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 387—388.

Karabegović, Ibrahim. *Diskusija na Naučnom skupu: Banja Luka u novijoj istoriji 1878—1945.* Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 742—743.

Nedimović, Uroš. *Napomene o obrazovanju SKOJ-a, o donošenju »Obznaće« i obnavljanju organizacija KPJ u prvoj polovini 1921. godine.*

— Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 344—349.

Nedimović, Uroš. *Komparacija između akcija »Mlade Bosne« 1914. i »Crvene pravde« 1921.* — »Pregled«, Sarajevo LXIV, 7—8, 1974, 741—748.

Isti rad je objavljen i na engleskom jeziku pod naslovom: *A Comparison of the Actions of Young Bosnia 1914. and Red Justice 1921*, u »Survey«, periodical for social studies, Sarajevo, 65th Year, No 1, 1975, 27—32.

Šarac, Nedim. *O nekim elementima idejno-političke strukture mladobosanskog pokreta.* — »Pregled«, Sarajevo, LXIV, 7—8, 1974, 737—739.

Šarac, Nedim. *Diskusija o knjizi dr Rasima Hurema: Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 366—371.

Šarac, Nedim. *Nekoliko napomena uz diskusiju o tokovima političkog života u Bosni i Hercegovini na prelazu iz XIX u XX vijek.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 321—323.

Šehić, Nusret. *Problemi unutrašnje i spoljne kolonizacije u politici autonomnog pokreta Muslimana.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 333—342.

Šehić, Nusret. *Diskusija o knjizi dr Rasima Hurema: Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 378—386.

Šehić, Nusret. *Diskusija na Naučnom skupu: Banja Luka u novoj istoriji 1878—1945.* Banja Luka u novoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 724—725.

Škarica, Dubravka. *Uloga napredne studentske i srednjoškolske omladine u revolucionarno-demokratskom pokretu u zemlji u godinama pred II svjetski rat.* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 385—387.

Škarica, Dubravka. *Diskusija o knjizi dr Rasima Hurema: Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 364—366.

Škarica, Dubravka. *Napredna bosanskohercegovačka omladina između dva rata prema pokretu »Mlade Bosne«.* — »Pregled«, Sarajevo, LXIV, 7—8, 1974, 767—770.

Isti rad je objavljen na engleskom jeziku pod naslovom: *The Attitude of Progressive Youth of Bosnia-Hercegovina Between the Two World Wars Towards the Young Bosnia Movement.* — »Survey«, periodical for social studies, Sarajevo, 65th Year, No 1, 1975, 44—46.

Trninić, Mirjana. *Osvrt na uvodni dio »Pregleda istorije SKJ«.* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 333—339.

Trninić, Mirjana. *O karakteristikama omladinskog nacionalno-revolucionarnog pokreta Bosne i Hercegovine do 1914. godine.* »Pregled«, Sarajevo, LXIV, 7—8, 1974, 753—760.

Isti rad je objavljen na engleskom jeziku pod naslovom: *Some Features of the National Revolutionary Youth Movement in Bosnia-Hercegovina up to 1914*, u »Survey«, periodical for social studies, Sarajevo, 65th Year, No 1, 1975, 35—39.

PRIKAZI, OSVRTI I KRITIKE

Antonić, Zdravko. *Regesta dokumenata za istoriju narodnooslobodilačke borbe.* — Glasnik arhivâ i Društva arhivišta Bosne i Hercegovine, Sarajevo, VI, 6, 1966, 374—377.

Antonić, Zdravko. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja.* Zbornik rasprav in obravnav znanstvenega posvetovanja o Osvobodilni fronti slovenskega naroda. Inštitut za zgodovino delavskega gibanja. Ljubljana, VI, 1—2, 1966, 462 str. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 721—276.

Antonić, Zdravko. *Novi aspekti proučavanja bitaka u dolini Neretve i Sutjeske.* Osvrt na Naučni skup »Neretva—Sutjeska 1943.« — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 749—751.

Antonić, Zdravko. *Spomenica u čast dvadeset i pete godišnjice ZAVNOH-a.* Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 53, Zagreb, 1969, 203. str. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, V, 5, 1969, 341—343.

Antonić, Zdravko. *Naučni skup »Neretva—Sutjeska 1943.«* — Prilozi za istoriju socijalizma, Beograd, 6, 1969, 415—424.

Antonić, Zdravko. *Dr Dušan Lukač: Ustanak u Bosanskoj krajini. Vojno delo.* Biblioteka »Ratna prošlost naših naroda«, Beograd 1967, 522

str. — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XVII, 1969, 474—477.

Antonić, Zdravko. *Vlado Strugar: Osvobodilna vojna v Jugoslaviji*. »Borec«, Ljubljana 1967, 348 str. + 9 priloga. — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XVII, 1969, 477—481.

Antonić, Zdravko. *Prilozi za istoriju socijalizma br. 1—9*. Institut za savremenu istoriju, Beograd 1964 — 1974. »Socijalizam«, Beograd, XVIII, 2, 1975, 246—250.

Babić, Nikola. *Kasim Isović: Generalni štrajk u Bosni i Hercegovini 1906. godine*. Građa. Tom II, knj. 1, Sarajevo 1963. — Glasnik arhivâ i Društva arhivista Bosne i Hercegovine, Sarajevo, III, 3, 1963, 374—377.

Babić, Nikola. *Bert Andréas: Le Manifeste Communiste de Marx et Engels (Histoire et Bibliographie 1848—1918)*. Feltrinelli Editore, Milano 1963, str. 425+23. — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XV, 1966, 294—295.

Babić, Nikola. *Bihaćka Republika*. Izdanje Muzeja AVNOJ-a i Pounja u Bihaću. Bihać 1965, knj. I i II. — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XV, 1966, 291—294.

Babić, Nikola. *Treći kongres istoričara Njemačke Demokratske Republike*. — Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd, V, 1—2, 1966, 209—210.

Babić, Nikola. *Redovna skupština Društva istoričara Bosne i Hercegovine*. — Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd, V, 3—4, 1966, 190—192.

Babić, Nikola. *Stalna izložba Muzeja revolucije Bosne i Hercegovine*. — Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva, Sarajevo, Muzej grada Sarajeva, II, 1966, 381—387.

Babić, Nikola. *Atif Purivatra: Nacionalni i politički razvitak Muslimana*. (Rasprale i članci). Sarajevo, »Svjetlost«, 1969, 280. — Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, godina 1968/69, knj. VIII—IX, 1968/69, 599—602.

Babić, Nikola. *Peta internacionalna konferencija istoričara radničkog pokreta u Lincu*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, V, 5, 1969, 377—380.

Babić, Nikola. *Od izložbe do muzejskog kompleksa*. Povodom nove izložbe Muzeja »25 maj 1944« u Drvaru. — Zbornik radova (Muzeja revolucije Bosne i Hercegovine), Sarajevo, I, 1, 1975, 219—223.

Bajić, Nevenka. *Osvrt na savjetovanje o Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije*. — »Pregled«, Sarajevo, XVI (LIV), 3, 1964, 287—291.

Bajić, Nevenka. *NOB u Crnoj Gori 1941—1945. Hronologija događaja*. Istoriski Institut SR Crne Gore, Titograd 1963. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 455—456.

Begić, Dana. *Voprosi istorii KPSS, Moskva, 1—12/1965*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, II, 2, 1966, 473—478.

Berić, Dušan. *Tanasije Ž. Ilić: Beograd i Srbija u dokumentima Arhive Zemunskog magistrata od 1739—1804. godine*, knj. I (1739—1788). Beograd, 1973. — Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd, XIII, 3—4, 1974, 252—253.

Berić, D(ušan). *A. F. Giljferding: Putovanje po Hercegovini, Bosni i Starioj Srbiji*. Sarajevo, »Veselin Masleša«, 1972, 404. — Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd, XIII, 3—4, 1974, 270—271.

Berić, Dušan. *Miodrag Maticki: Srpskohrvatska graničarska epika*. Beograd, Institut za književnost i umetnost, 1974, 310. — Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd, XIV, 1—2, 1975, 205—208.

Berić, Dušan. *Šajkaška I—II*. Novi Sad, Matica srpska — Vojvodanski muzej, 1975, 417+605+41 slika +5 karata +7 ilustracija. — Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd, XIV, 3—4, 1975, 189—193.

Berić, Dušan. *Dr Slavko Gavrilović: Vojvodina i Srbija u vreme prvog ustanka*. Institut za izučavanje istorije Vojvodine, Serija: Monografije, Knj. 9, Novi Sad, 1974, 473. — Zbornik Matice srpske za istoriju, Novi Sad, 13, 1976, 233—237.

Berić, Dušan. *Nikola Gavrilović: Istorija cirilskih štamparija u Habzburškoj Monarhiji u XVIII veku*. Izdanje Instituta za izučavanje istorije Vojvodine, Serija: Monografije, Knj. 3. Novi Sad, 1974, XIV +246. — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XXI—XXVII, 1976, 310—312.

Berić, Dušan. *Triptihon o revolucionarima*. Dušan Nedeljković: Prica — Masleša — Lola. Sarajevo, 1974, 190 str. — »Zadarska revija«, Časopis za kulturu i društvena pitanja, Zadar, XXV, 3—4, 1976, 324—330.

Berić, Dušan. *Boka*. Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, Herceg Novi, 6—7, 1975, 278. — »Zadarska revija«, Zadar, V—VI, 1976, 503—505.

Berić, Dušan. *Nedim Šarac: Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo, »Svjetlost«, 1975, 314. — »Pregled«, Sarajevo, XVI, 6, 1976, 697—700.

Berić, Dušan. *Marginalije uz »Vječno progonstvo Nikole Tommaseau«*. — »Pregled«, Sarajevo, LXVI, 4, 1976, 423—431.

Berić, Dušan. *Prokopije Čokorilo, Joanikije Pamućina, Staka Skenderova: Ljetopisi*, »Veselin Masleša«, Sarajevo 1976. — Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd, 1—2, 1977, 172—174.

Berić, Dušan. *Dr Milan Vasić: Gradovi u Crnoj Gori pod turskom vlašću, u knjizi Istorija Crne Gore*, knj. III, tom 1, Titograd, 1975, 607. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIII, 13, 1977, 382—385.

Berić, Dušan. *Čedomir Popov: Od Versaja do Danciga*, Beograd, »Nolit«, 1976, 622. — Treći program Radio Sarajeva, Sarajevo, VII, 19, 1978, 683—690.

Borovčanin, Drago. *Temeljita istraživanja o ustanku u istočnoj Bosni*. Dr Zdravko Antonić: *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941. godine*. Vojnoistorijski zavod, Beograd, 1973. godine. — »Pregled«, Sarajevo, LXIII, 10, 1973, 1.288—1.294.

Isti prikaz objavljen je na njemačkom jeziku pod naslovom: *Ein bedeutender Beitrag der Aufstandsliteratur: Zdravko Antonić, Der Aufstand in Ost und Zentralbosnien 1941*. Vojnoizdavački zavod, Beograd 1973. — »Survey«, periodical for social studies, Sarajevo, International series, 64 th Year, No 1, 1974, 112—116.

Borovčanin, Drago. *Dr Nikola Babić: Rat, revolucija i jugoslovensko pitanje u politici Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, »Veselin Masleša«, 1974. — »Opredjeljenja«, Sarajevo, III, 4, 1975, 91—100.

Borovčanin, Drago. *Sedamdeset godina sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini (1905—1975)*. — »Komunist«, Organ Saveza komunista Jugoslavije i Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Beograd, XXXV, br. 1.059 od 4. VII 1977, 16.

Borovčanin, Drago. *Prof. dr Branko Petranović — dr Čedomir Štrbac: Istorija socijalističke Jugoslavije, knjiga I—III*, Beograd, »Radnička stampa«, 1977, str. 245+419+375. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIV, 14—15, 1978, 610—620.

Borovčanin, Drago. *Dr Ahmed Hadžirović: Sindikalni pokret Bosne i Hercegovine 1918—1941*. Beograd, »Rad«, 1978. — »Komunist«, Organ Saveza komunista Jugoslavije i Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Beograd, XXXVI, br. 1.121 od 1/9—1978, 15.

Brčić, Rafael. *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, br. 4/1966, str. 1—387. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 727—731.

Brčić, Rafael. *Časopis za suvremenu povijest* — IHRP, knj. I-II/1969. i I/1970. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VI, 6, 1970, 281—286.

Brčić, Rafael. F. V. Dikin: *Bojovna planina*. »Nolit«, Beograd 1973, str. 317. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, IX/I, 9/1, 1973, 435—441.

Brčić, Rafael. Nikola Babić: *Rat, revolucija i jugoslovensko pitanje u politici Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine*, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1974, str. 229. — Časopis za suvremenu povijest, Zagreb, VI, 3 (16), 1974, 160—163.

Brčić, Rafael. O knjizi Mladena Čolića: *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941*. Delta — press, Beograd 1973, str. 485 — Časopis za suvremenu povijest, Zagreb, VI, 3(16), 1974, 121—133.

Brčić, Rafael. Gert Fricke: *Kroatien 1941—1944. Der »Unabhängige Staat« in der Sicht des Deutschen Bevollmächtigten Generals in Agram, Glaise v. Horstenau*, Verlag Rombach Freiburg. Freiburg 1972. — Vojnoistorijski glasnik, Beograd, XXV, 2—3, 1974, 188—194.

U kraćoj verziji isti prikaz je objavljen u »Pregledu«, Sarajevo, LXIV, 10, 1974, 1.111—1.118.

Brčić, Rafael. Dr Nikola Živković. *Ratna šteta koju je Nemačka pričinila Jugoslaviji za vreme drugog svetskog rata*. ISINIP »Export-press«, Beograd 1975, str. 590. — »Pregled«, Sarajevo, LXV, 10, 1975, 1.193—1.197.

Isti prikaz je objavljen i u Glasniku arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XIV—XV, 14—15, 1975, 281—285.

Brčić, Rafael. *Vrijedan doprinos jubileju* (Sarajevo u revoluciji, tom I-Revolucionarni radnički pokret 1937—1941, Sarajevo 1976). — »Komunist«, Organ Saveza komunista Jugoslavije i Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Beograd, XXXIV, br. 1.010. od 26. VII 1976, 11.

Isti prikaz je u proširenoj verziji objavljen i u Glasniku arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XVI—XVII, 16—17, 1976/77, 271—275.

Čanković, Miodrag. *Franjo Tuđman: Okupacija i revolucija*, Zagreb 1963, 290. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 447—450.

Čanković, Miodrag. *Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, godina 1966, knjiga VI, Sarajevo, 1966. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, III, 3, 1967, 300—304.

Čanković, Miodrag. *Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, godina 1967, knjiga VII, Sarajevo 1967. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 718—720.

Duretić, Veselin. *Prilozi za istoriju socijalizma*. Izdaje Instituta za izučavanje radničkog pokreta — Odjeljenje za istoriju međunarodnog radničkog pokreta i socijalističke misli, Beograd. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 467—470.

Duretić, Veselin. *Mišo Leković. Ofanziva proleterskih brigada u letu 1942. godine*. Vojnoistorijski institut, Beograd 1965. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, II, 2, 1966, 446—449.

Duretić, Veselin. *Novaja i novejšaja istorija*. Izdaje dvomjesečno Akademija nauka SSSR-a, Istoriski institut, Moskva. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, II, 2, 1966, 459—462.

Duretić, Veselin. *Povodom 20-godišnjice oslobođenja zemlje* (Simpozij u organizaciji Povjesnog društva Hrvatske, SUBNOR-a Hrvatske i Instituta za radnički pokret Hrvatske, održan u Zagrebu od 17. do 19. januara 1966. godine). — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, II, 2, 1966, 485—487.

Duretić, Veselin. *Na marginama dvije sovjetske knjige o postoktobarskom periodu*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, V, 5, 1969. 344—352.

Duretić, Veselin. *Novaja i novejšaja istorija (Akademija nauka SSSR-a, Institut opšte istorije, broj 1—5, 1969)*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, V, 5, 1969, 371—373.

Duretić, Veselin. *P. N. Peršin: Agrarnaja revolucija v Rossiji*. Agrarnie preobrazovanija Velikoj Oktjabrskoj socijalističeskoj revoljuciji. Izdav. NAUKA, Moskva, knj. I, I—458, knj. II, I—574. — Prilozi za istoriju socijalizma, Beograd, 5, 1968, 671—674.

Efendić, Enisa. *Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale* (XVI, 63. i 64/1966. i XVII, 65 i 66/1967). — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, III, 3, 1967, 326—330.

Gaković, Ljiljana. *Slobodan Bosiljčić: Oktobarska revolucija 1917. i prve godine sovjetske vlasti*. Beograd, »Mladost«, 1966. — *Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, godina VII, knj. VII, 1967, 629—633.

Gaković, Ljiljana. *Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, godina X—XI, knjiga X—XI, Sarajevo, 1970/71, 575. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VII, 7, 1971, 283—286.

Hadžibegović, Ilijas. *Vlado Strugar: Jugoslovenske socijaldemokratske stranke 1914—1918*. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. — Prilozi novoj jugoslavenskoj historiji, knj. 4, Zagreb 1963, 322. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 451—454.

Hadžibegović, Ilijas. *Generalni štrajk u Bosni i Hercegovini 1906. godine*, tom II, knj. I, Sarajevo 1963, 649; knj. II, Sarajevo 1966, 614. Izbor, redakcija i prevod: Kasim Isović. Izdanje Arhiva SR Bosne i Hercegovine. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, III, 3, 1967, 267—275.

Hadžibegović, Ilijas. A. Benac, B. Čović, E. Pašalić, D. Basler, N. Miletić, P. Andelić: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine*. Sarajevo, »Veselin Masleša«, 1966, 547. Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd, V, 3—4, 1966, 145—149.

Hadžibegović, Ilijas. *Četvrta medunarodna konferencija istoričara radničkog pokreta u Lincu*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 744—748.

Hadžibegović, Ilijas. *Jugoslovenski istorijski časopis*, Beograd br. 1—2 i 3—4/1968. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, V, 5, 1969, 355—358.

Hadžibegović, Ilijas. *Povodom obilježavanja 130-godišnjice rođenja i 70-godišnjice smrti Vase Pelagića*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, V, 5, 1969, 402—405.

Hadžibegović, I(l)ijas. *Radnička klasa i KPJ u borbi za socijalizam u Bosni i Hercegovini*. (Naučni skup održan u Sarajevu 6. i 7. 11. 1969. godine). — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, V, 5, 1969, 393.

Hadžirović, Ahmed. *Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta*, Beograd, 1961, I—VII — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XII/1961, 1962, 264—266.

Hadžirović, Ahmed. Kasim Isović: *Generalni štrajk u Bosni i Hercegovini 1906*. Građa, Sarajevo 1963, tom II, knj. 1, 694. — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XIII, 1963, 385—386.

Hadžirović, Ahmed. *Vlado Strugar: Rat i revolucija naroda Jugoslavije 1941—1945*. Beograd, Vojnoistorijski institut, 1962, 474. — »Pregled«, Sarajevo, XV, (LIII), 3, 1963, 256—257.

Hadžirović, Ahmed. *Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1962. — »Prosvjetni list«, Sarajevo, 209/1963, 8.

Hadžirović, Ahmed. *Prva proleterska*. Beograd, Vojnoizdavački zavod JNA, »Vojno delo«, 1963, knj. I i II, str. 753+765. — »Oslobodenje«, Sarajevo, god. XX, br. 5.297 od 3/3—1963, 8.

Hadžirović, Ahmed. *Ilegalne akcije u gradovima*. Zbornik, Beograd, »Kultura«, 1963, 265+1. — »Oslobodenje«, Sarajevo, god. XX, br. 5.587 od 22/12—1963, 8.

Hadžirović, Ahmed. *Prva monografska obrada. Savjetovanje o Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije*. — »Odjek«, Sarajevo, XVII, br. 6 od 15. III 1964, 5.

Hadžirović, Ahmed. *Izabrani spisi Moše Pijade*, tom I, knj. 1—3. Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1964—1965, str. 1.277. Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, II, 2, 1966, 435—439.

Hadžirović, Ahmed. *Povodom objavljivanja dveju knjiga građe Arhiva Bosne i Hercegovine u Sarajevu o majskim štrajkovima 1905*. Sarajevo 1963. i 1966, tom II, knj. 1 i 2, str. 694+614. — Prilozi za istoriju socijalizma, Beograd, 4, 1967, 627—633.

Hadžirović, Ahmed. *Kotorski naučni skup: Oktobarska revolucija i narodi Jugoslavije*. — »Pregled«, Sarajevo, LVII, 11—12, 1967, 577—586. Koautor: Ibrahim Karabegović.

Hadžirović, Ahmed. *Istorijske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine*. — »Odjek«, Sarajevo, XXII, br. 15—16, 1969, 20.

Hadžirović, Ahmed. *Peti kongres istoričara Jugoslavije*, Ohrid 5—7. IX 1969. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, V, 5, 1969, 386—389.

Hadžirović, Ahmed. *Politika velikih sila na Balkanu uoči i na početku drugog svjetskog rata*. Međunarodna konferencija, Sofija 21—26. april 1971. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VII, 7, 1971, 305—309. Koautor: Ibrahim Karabegović.

Hadžirović, Ahmed. *Skupština Društva istoričara Bosne i Hercegovine*. — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XIX/1970/1971, 1973, 323—330.

Hadžirović, Ahmed. *Dr Zdravko Antonić, Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941.* Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1973, 529. — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XX, 1972—1973, 1974, 281—285.

Hadžirović, Ahmed. *Dr Nikola Babić: Rat, revolucija i jugoslovensko pi- tanje u politici Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine.* Sarajevo, »Veselin Masleša«, 1974, 229+3. »Oslobodenje«, Sarajevo, XXXII, br. 9.506 od 19/11—1974, 13.

Hadžirović, Ahmed. *Dr Atif Purivatra: Jugoslavenska muslimanska or- ganizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.* Sarajevo, »Svjetlost«, 1974, 658+2. — Radio Sarajevo — Treći pro- gram, 8/1975, 479—481.

Hadžirović, Ahmed. *Predgovor za monografiju Budimira Miličića: Gra- fički radnici Sarajeva 1903—1941. godine.* Sarajevo, Istoriski arhiv Sarajevo, 1975, 5—7.

Hadžinović, Ahmed. *Radnički pokret u Bosni i Hercegovini 1907. godine.* Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1975, 471. Izbor i redakcija: Kasim Isović. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 429—431.

Hadžirović, Ahmed. *Sarajevo u revoluciji.* Revolucionarni radnički po- kret 1937—1941. Sarajevo 1976, knj. 1, str. 750. — Prilozi (Insti- tuta za istoriju), Sarajevo, XIII, 13, 1977, 389—382.

Hurem, Rasim. *Zagrebački simpozijum o Pregledu istorije Saveza komu- nista Jugoslavije.* — »Pregled«, Sarajevo, XVI (LIV), 1—2, 1964, 161—163.

Hurem, Rasim. *Dr Jovan Marjanović: Ustanak i narodnooslobodilački po- kret u Srbiji 1941.* Izdanje Instituta društvenih nauka, Odjeljenje za istorijske nauke, Serija I — Monografije, 3. Beograd 1963, 571+1 karta. Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sa- rajevu, I, 1, 1965, 441—446.

Hurem, Rasim. *Neka zapažanja o radu na novijoj istoriji u NR Polj- skoj.* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, II, 2, 1966, 488—491.

Hurem, Rasim. *O rezultatima i problemima rada na istoriji narodnooslo- bodilačkog rata i socijalističke revolucije.* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, III, 3, 1967, 235—240.

Hurem, Rasim. *Savjetovanje istoričara narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u Sarajevu.* — Jugoslovenski istorijski ča- sopis, Beograd, VI, 1—4, 1967, 327—329.

Hurem, Rasim. *Istorija na makedonskiot narod*, knjiga I—III, Izd. NIP »Nova Makedonija«, Skopje, 1969, — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, V, 5, 1969, 339—340.

Hurem, Rasim. *Dane Olbina: Ratni dani — dnevnik*, Sarajevo 1972, 411. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VIII, 8, 1972, 379—381.

Isti prikaz objavljen je pod naslovom *Kazivanje o vremenu i ljudima. Dane Olbina: Ratni dani*, Sarajevo, »Svetlost«, 1972. u listu »Oslobodenje«, Sarajevo, XXIX, br. 8.824 od 26. XII 1972, 7.

Išek, Tomislav. *Historiographie Yougoslavie (1955—1965)*, Federation des Societes Historique de Yougoslavie, Belgrade 1965, 525+2. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, II, 2, 1966, 440—443.

Išek, Tomislav. *Savjetovanje jugoslovenskih istoričara o realizaciji studijskog projekta Istorija radničkog pokreta i SKJ za period 1918—1941. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, III, 3, 1967, 337—339.

Išek, Tomislav. *Putovi revolucije*, Zagreb, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 7—8, 1966, 319. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, III, 3, 1967, 305—312.

Išek, Tomislav. *Janković dr Dragoslav: Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*, Beograd, Savremena administracija 1967, 517. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 705—708.

Išek, Tomislav. *Djelatnost Saveza arhivskih radnika Jugoslavije u periodu izmedu V i VI kongresa i rad VI kongresa (Cetinje — Kotor, 16—19. X 1968)*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 752—754.

Išek, Tomislav. *Zvonimir Kulundžić: Atenat na Stjepana Radića*, Zagreb, »Stvarnost«, 1967, XX+614. — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XVII/1966—1967, 1969, 461—469.

Išek, Tomislav. *Da li je »logika indicija« primjenljiva u istoriografiji? (Zvonimir Kulundžić: Politika i karupcija u kraljevskoj Jugoslaviji*, Zagreb, »Stvarnost«, 1968, 755). — »Pregled«, Sarajevo, LIX, 11—12/1969, 609—614.

Išek, Tomislav. *Historijski zbornik*, Zagreb, XIX—XX, 1966/1967, 701. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, V, 5, 1969, 359—364.

Išek, Tomislav. *Planovi, zadaci i realizacija izrade vodiča kroz fondove naših arhivskih ustanova*. Savjetovanje u Subotici — maj 1969. godine. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, V, 5, 1969, 411—413.

Išek, Tomislav. *Benedetto Croce: Theoire et histoire de l' historiographie*, Paris, Droz 1968, 241 p. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VII, 7, 1971, 269—275.

Išek, Tomislav. *Ahmed Hadžirović: Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1935—1941*, Sarajevo, »Svjetlost«, 1972, 203. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VIII, 8, 1972, 373—378.

Isti prikaz u skraćenoj verziji objavljen je pod naslovom: *Mnogovrsnost pravaca*, u listu »Oslobodenje«, Sarajevo, XXIX, br. 8.774 od 4. XI 1972, 7.

Išek, Tomislav. *Uz treće izdanje jedne knjige. Purivatra Atif: Nacionalni i politički razvitak Muslimana*. Sarajevo, »Svjetlost«, 1972, 278. — »Pregled«, Sarajevo, LXIII, 4, 1973, 459—466.

Išek, Tomislav. *Stjepan Radić kao politički mislilac*. U povodu knjige: S. Radić, *Politički spisi*. Autobiografija (članci, govor, rasprave). Prijedio: Z. Kulundžić, Zagreb, »Znanje«, 1971, 620. — Časopis za suvremenu povijest, Zagreb, IV, 1 (8), 1972, 187—199.

Išek, Tomislav. *Milan Ljiljak: Pošta, telegraf i telefon u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, Preduzeće PTT saobraćaja Sarajevo, 1975, 194. — Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XIV—XV, 14—15, 1974/75, 301—306.

Išek, Tomislav. *Purivatra Atif: Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo, »Svjetlost«, 1974, 658. — Časopis za suvremenu povijest, Zagreb, VIII, 3, 1976, 126—132.

Išek, Tomislav. *Sarajevo u revoluciji*. Revolucionarni radnički pokret 1937—1941. Sarajevo, Izdanje Istoriskog arhiva Sarajevo, tom I, 1976, 752. — »Pregled«, Sarajevo, LXVII, 4, 1977, 549—551.

Išek, Tomislav. *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanaka u Bosni i Hercegovini 1875*. — Sarajevo, ANUBiH, Posebna izdanja, knj. XXX, Odjeljenje društvenih nauka 4, tom III, 1977, 281—283.

Juzbašić, Dževad. *Savjetovanje istoričara Bosne i Hercegovine o Pregledu istorije SKJ*. Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd, III, 2, 1964, 150—154.

Juzbašić, Dževad. *Putovi revolucije*, časopis Instituta za historiju radničkog pokreta, Zagreb, 1963, godina I, broj 1—2, strana 552. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 457—460.

Juzbašić, Dževad. *Osterreich und Europa*. Festgabe für Hugo Hantsch zum 70. Geburstag. Herausgegeben vom Institut für österreichische Geschichtsforschung und von der Wiener Katholischen Akademie. Verlag Styria, Graz—Wien—Köln 1965, s. 616. — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XV, 1966, 296—299.

Juzbašić, Dževad. *Prilozi — Institut za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu*, godina I, Sarajevo 1965, br. 1, str. 491; godina II, Sarajevo, 1966, br. 2, str. 497. — Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd, V, 3—4, 1966, 179—182.

Juzbašić, Dževad. *Österreichische Osthefte*. Mitteilungsorgan des Österreichischen Ost-und Südosteuropa — Instituts, vormals Arbeitsgemeinschaft Ost 8. Jahrgang, 1966, No 1—6; 9. Jahrgang 1967, No 1—4. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, III, 3, 1967, 319—325.

Juzbašić, Dževad. *Doprinos novijoj istoriji*. Uz knjigu članaka i rasprava dra Hamdije Kapidžića: *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom vlašću*, u izdanju sarajevske »Svjetlosti«. — »Oslobodenje«, Sarajevo, XXV, br. 7.390 od 28. XII 1968, 7.

Karabegović, Ibrahim. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, godina XV/1964, Sarajevo 1966. godine, str. 343. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, III, 3, 1967, 290—293.

Karabegović, Ibrahim. *Kotorski naučni skup: Oktobarska revolucija i narodi Jugoslavije*. — »Pregled«, Sarajevo, LVII, 11—12, 1967, 577—586. Koautor: Ahmed Hadžirović.

Karabegović, Ibrahim. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, godina XVI/1965, Sarajevo 1967, godine, str. 314. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 715—717.

Karabegović, Ibrahim. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, godina XVII/1966—1967, Sarajevo 1969. godine, str. 483. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, V, 5, 1969, 353—354.

Karabegović, Ibrahim. *Naučni skup: Radnički pokret i KPJ u Srbiji 1919—1941*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, V, 5, 1969, 394—397.

Karabegović, Ibrahim. *Prilozi za istoriju socijalizma*. Institut za savremenu istoriju, Beograd, 6, 1969, str. 593. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VI, 6, 1970, 278—280.

Karabegović, Ibrahim. *Drugi (Vukovarski) kongres KPJ 1920*. Simpozijum održan u Vukovaru 22. i 23. juna 1970. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VI, 6, 1970, 295—298.

Karabegović, Ibrahim. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, godina XVIII, 1968/69, Sarajevo, 1970, str. 325. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VII, 7, 1971, 279—281.

Karabegović, Ibrahim. *Počeci socijalističke štampe na Balkanu*. Osrv na međunarodni naučni skup održan 20. i 21. XII 1971. u Beogradu. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VII, 7, 1971, 299—303.

Karabegović, Ibrahim. *Politika velikih sila na Balkanu uoči i na početku drugog svjetskog rata*. Međunarodna konferencija, Sofija 21—26. april 1971. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VII, 7, 1971, 305—309. Koautor: Ahmed Hadžirović.

Karabegović, Ibrahim. *Deveta internacionalna konferencija istoričara radničkog pokreta u Lincu od 11. do 15. septembra 1973. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, IX/I, 9/1, 1973, 469—474.

Karabegović, Ibrahim. *Dr Nedim Šarac: Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo, »Svetlost«, 1975, 314. Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XXI—XXVII, 1976, 322—325.

Kemura, Ibrahim. *Klaus Kreiser, Werner Diem, Hans Georg Majer: Lexicon der Islamischen Welt*, 1—3 BD. Stuttgart 1974, 210 + 212 + 202. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 428—429.

Kemura, Ibrahim. *Prilozi Instituta za istoriju*, Sarajevo, XIII, 13, 1977. — »Pregled«, Sarajevo, LXVIII, 1, 1978, 143—147.

Kraljačić, Tomislav. *Glavna izložba Muzeja revolucije Bosne i Hercegovine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, III, 3, 1967, 333—336.

Lay, Ernest. *Franz Osterroth—Dieter Schuster: Chronik der Deutschen Sozialdemokratie*, Izdanje J. H. W. Dietz nacht. GMBH, Hannover 1963, str. 671. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, II, 2, 1966, 427—429.

Lay, Ernest. *Bert Andréas: Le Manifeste communiste de Marx et Engles (Histoire et bibliographie 1848—1918)* — Feltrinelli editore, Milano 1963, str. 425 + 23. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, II, 2, 1966, 430—434.

Lay, Ernest. *Dva pristupa 27. marta 1941. u našoj istoriografiji* (Nikola B. Milovanović: *Vojni puč 27. mart 1941. godine*. — izdanje: »Prosveta«, Beograd 1960, 301; i dr Ferdo Čulinović: *Dvadeset sedmi mart, izdanje JAZU*, Zagreb, 1965, 364). — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, III, 3, 1967, 281—284.

Lay, Ernest. *Arhivski vjesnik* (svezak I/1958, II/1959, III/1960, IV-V/1962, VI/1963, VII-VIII/1964—1965) — Zagreb. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, III, 3, 1967, 313—318.

Miličić, Budimir. *Radnički pokret u Bosni i Hercegovini 1907. godine*. Izbor i redakcija: Kasim Isović. Sarajevo, 1975, tom V, str. 471. Izdanje Arhiwa SR Bosne i Hercegovine. — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XXI—XXVII, 1976, 320—322.

Miličić, Budimir. *Sedamdeset godina sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini 1905—1975*. Izdanje Vijeća Saveza sindikata Bosne i Hercegovine — Fond za izučavanje istorije sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini »Mićo Sokolović«, Sarajevo 1977, 619. — »Pregled«, Sarajevo, LXVII, 11—12, 1977, 1.497—1.501.

Miličić, Budimir. *Dr Ahmed Hadžirović: Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1918—1941*. Izdanje Instituta za istoriju u Sarajevu i Izdavačke organizacije »Rad« u Beogradu. Beograd 1978, 501 str. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIV, 14—15, 1978, 601—605.

Mitrašević, Veselin. *Savezno savjetovanje arhivskih radnika Jugoslavije u Ohridu 3. i 4. septembra 1969. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, V, 5, 1969, 406—410.

Mitrašević, Veselin. *Treće savezno savjetovanje arhivskih radnika Jugoslavije*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VI, 6, 1970, 302—305.

Nedimović, Uroš. *Sa nepoznatih stranica*. Trgovinski i ugostiteljski radnici Bosne i Hercegovine u borbi za svoja prava. Izdavač Sindikat trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika Jugoslavije — Republički odbor za SR Bosnu i Hercegovinu. Sarajevo, 1964, 362. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, II, 2, 1966, 450—455.

Nedimović, Uroš. *Istorijski radnički pokret*. Zbornik radova II. Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1965. — Istorijski glas-

nik, Organ Društva istoričara SR Srbije, Beograd, 2—3, 1966, 231—235.

Nedimović, Uroš. *Istorijski radovi* VII i VIII (Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, Beograd, 1965. i 1966. g., 492 + 420 strana). — Prilozi za istoriju socijalizma, Beograd, 4, 1967, 647—653.

Nedimović, Uroš. *International Review of Social History*, volume XIII — 1968 — Part 1—3. Izdavač International Institut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, V, 5, 1969, 368—370.

Nedimović, Uroš. *International Review of Social History*, volume XIV — 1969 — Part 1—3. Published by International Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VI, 6, 1970, 287—289.

Nedimović, Uroš. *International Review of Social History*, volume XV, 1970, Part 1—3. Izdavač International Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VII, 7, 1971, 291—295.

Nedimović, Uroš. *Sedma internacionalna konferencija istoričara radničkog pokreta u Lincu od 15—18. septembra 1971.* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VII, 7, 1971, 311—315.

Nedimović, Uroš. *International Review of Social History*. Volume XVI, 1971, Part 1—2. Izdavač International Institut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VIII, 8, 1972, 385—388.

Nedimović, Uroš. *Dr Petar Milosavljević: Položaj radničke klase u Srbiji 1918—1929.* Beograd, »Rad« — Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, 1972, 300. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VIII, 8, 1972, 369—372.

Nedimović, Uroš. *International Review of Social History*, Volume XVII, 1972, Part 1—3. Izdavač International Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, IX/I, 9/1, 1973, 453—459.

Nedimović, Uroš. *Lukač dr Dušan: Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje 1918—1941.* Izdavač Institut za savremenu istoriju NIP »Export-press«, Beograd, 1972, 421. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, IX/I, 9/1, 1973, 421—429.

Nedimović, Uroš. *International Review of Social History*, Volume XVIII, 1973, Part 1—3. Izdavač International Instituut voor Sociale Ge-

schiedenis, Amsterdam. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, X/II, 10/2, 1974, 413—419.

Nedimović, Uroš. *Dr Toma Milenković: Socijalistička partija Jugoslavije 1921—1929*. Institut za savremenu istoriju — NIP »Export-press«, Beograd 1974. — »Oslobodenje« (dodatak Nedjelja), Sarajevo, XXXII, br. 9.714 od 21/6—1975, 7.

Nedimović, Uroš. *XI međunarodna konferencija istoričara radničkog pokreta u Lincu 9—13. septembra 1975*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 435—438.

Nedimović, Uroš. *Naučni skup: Život i djelo Vladimira Čopića, Senj 1—2. X 1976*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIII, 13, 1977, 386—389.

Nilević, Boris. *Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*. Radovi III. Izdanie Muzeja grada Zenice, 1973, 536. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, X/II, 10/2, 1974, 375—380.

Nilević, Boris. *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, br. 9/1, Sarajevo 1973. — »Pregled«, Sarajevo, LXV, 4, 1975, 499—502.

Nilević, Boris. *Dr Pavao Andelić: Historijski spomenici Konjica i okoline I*, Konjic 1975, 324. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 413—415.

Nilević, Boris. *Rade Mihaljić: Kraj srpskog carstva*. Beograd 1975. — »Pregled«, Sarajevo, LXVI, 11—12, 1976, 1376—1379.

Nilević, Boris. *Zdravko Kajmaković: Georgije Mitrofanović. Biblioteka »Kulturno nasljeđe«*, Sarajevo, 1974, 406 str. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIV, 14—15, 1978, 582—585.

Pelidija, Enes. *Ešref Kovačević: Granice bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici po odredbama Karlovačkog mira*, Sarajevo, »Svjetlost«, 1973, 325. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, X/II, 10/2, 1974, 391—393.

Pelidija, Enes. *Halil Inalžik: Osmansko carstvo klasičnog doba od 1300—1600*, Beograd, Srpska književna zadruga, 1974, 357. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 424—425.

Pelidija, Enes. *Dr Radovan Samardžić: Sulejman i Rokselana*. Beograd, Srpska književna zadruga, Kolo LXIX, knj. 463, 1976, 692. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIV, 14—15, 577—582.

Pribulja, Subhija. *Bibliografija izdanja u narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945*. Izdanie Vojnoistorijskog instituta, Beograd, 1964, 824.

— Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, II, 2, 1966, 456—458.

Pribulja, Subhija. *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije (znanosti i umjetnosti)*, Zagreb, sveska 5, 1963. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, III, 3, 1967, 294—299.

Redžić, Enver. *Kongres Socijalističke partije Austrije*. — »Pregled«, Sarajevo, XV (LIII), 7—8, 1963, 92—96.

R(edžić), E(nver). *Hans Mommesen: Socijalna demokratija i nacionalno pitanje u habsburškoj mnogonarodnoj državi*. — »Pregled«, Sarajevo, XVII (LV), 7—8, 1965, 115—124.

Redžić, Enver. *Treća medunarodna konferencija istoričara radničkog pokreta u Lincu*. — »Pregled«, Sarajevo, LVII, 11—12, 1967, 570—577.

Redžić, Enver. *Raspad Austro-Ugarske Monarhije i pojava nasljednih država u svjetlu internacionalnog simpozijuma u Beču od 21. do 25. oktobra 1968. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 737—743.

Redžić, Enver. *O sudbini Marx-Engelsovog nasljeda. Osvrt na Archiv für Sozial-Geschichte Nr VI/VII*, 1967. Godišnjak za istoriju njemačkog i međunarodnog radničkog pokreta. — »Pregled«, Sarajevo, LVIII, 4, 1968, 397—402.

Redžić, Enver. *Trideset pet godina Internacionalnog instituta za socijalnu istoriju u Amsterdamu*. — »Pregled«, Sarajevo, LIX, 4—5, 1969, 519—524.

Redžić, Enver. *Agrarno-socijalni pokreti i promjene u jugoistočnoj Evropi*. (Osvrt na međunarodni naučni simpozijum održan u Salzburgu 13—15. oktobra 1969). — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, V, 5, 1969, 381—385.

Redžić, Enver. *Deset godina rada Instituta za istoriju radničkog pokreta*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, V, 5, 1969, 9—16.

Šehić, Nusret. *Drugi svjetski rat u svjedočanstvima istaknutih ličnosti*. Ratni memoari državnika, vojskovoda iz drugog svjetskog rata. Novinsko izdavačko preduzeće »Svjetlost«, Sarajevo 1963, god., str. 599. — »Pregled«, Sarajevo, XVI (LIV), 10, 1964, 365—371.

Šehić, Nusret. *Jedno mišljenje o nastavnom programu privredne historije za ekonomski škole u SR Bosni i Hercegovini*. — »Istorijski pregled«, Zagreb, 4, 1964, 245—249.

Šehić, Nusret. *Četvrti kongres istoričara Jugoslavije*. — »Pregled«, Sarajevo, XVII (LV), 12, 1965, 622—627.

Šehić, Nusret. *Trinaest brojeva banjolučkog socijalističkog lista »Narodni glas«*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 471—476.

Šehić, Nusret. *Jedna istorijska čitanka za drugi razred gimnazije*. — »Historijski pregled«, Zagreb, 3, 1965.

Šehić, Nusret. *Redovna Skupština Društva istoričara Bosne i Hercegovine*. — »Pregled«, Sarajevo, XVIII (LVI), 6, 1966, 587—589.

Šehić, Nusret. *Voprosi istorii v 1965 (1—12 sveska)*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, II, 2, 1966, 463—472.

Šehić, Nusret. *Zvonimir Kulundžić: Atentat na Stjepana Radića*. Novinska izdavačka kuća, »Stvarnost«, Zagreb, 1967, 614 str. — Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, VII, 7, 1967, 623—629.

Šehić, Nusret. *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i valjkufsko-mearifsku autonomiju*. Knjiga građe u izdanju Arhiva SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1967. Sabrao i uredio: dr Ferdo Hauptmann. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VI, 6, 1970, 265—269.

Šehić, Nusret. *Mitar Papić: Istorija srpskih škola u Bosni i Hercegovini*, IP »Veselin Masleša«, Biblioteka »Kulturno nasljeđe«, Sarajevo 1978, str. 191. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIV, 14—15, 1978, 591—596.

Škarica, Dubravka. *Moni Finci: Na Sutjesci*. Sarajevo, »Veselin Masleša«, 1961. — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XII, 1962, 266—267.

Škarica, Dubravka. *Dr Slavoljub Cvetković: Napredni omladinski pokret u Jugoslaviji 1919—1928. g.* IDN, Odeljenje za istorijske nauke, Beograd 1966, 284. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 713—714.

Škarica, Dubravka. *Novaja i novejšaja istorija*, Institut za istoriju Akademije nauka SSSR-a, Moskva, 1—6, 1967. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 732—733.

Škarica, Dubravka. *Naučni skup: Omladina u antifašističkom pokretu Jugoslavije 1935—1945*. (održan 25—26. septembra 1969. u Bihaću). — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, V, 5, 1969, 398—401.

Škarica, Dubravka. *Voprosi istorii*, Moskva, 1—12, 1969. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VI, 6, 1970, 290—292.

Škarica, Dubravka. *Voprosi istorii*, Moskva, 1—12, 1974. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, X/II, 10/2, 1974, 409—411.

Šotra, Ljiljana. *Hronologija oslobođilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945*. Vojnoistorijski institut, Beograd, 1964, 1.265. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, II, 2, 1966, 444—445.

Trninić—Đurić, Mirjana. *Vlado Strugar: Jugoslavenske socijaldemokratske stranke 1914—1918*. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1963. — »Historijski pregled«, Zagreb, X, 2, 1964, 131—135.

Trninić, Mirjana. *Osvrt na savjetovanje istoričara Srbije o knjizi »Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije«*. — »Historijski pregled«, Zagreb, X, 3—4, 1964, 210—214.

Vrdoljak, Željka. *Georges Haupt: Druga internacionala 1889—1914*. Kritička studija izvora. Bibliografski eseji. Pariz 1964. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VI, 6, 1970, 275—277.

Vrdoljak, Željka. *Revue d' histoire de la deuxième guerre mondiale*, Paris, XX, 77—80, 1970. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VII, 7, 1971, 287—289.

Zlatar, Behija. *Toma Popović: Dubrovnik i Turska u XVI veku*. Beograd, 1973, 506. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, X/II, 10/2, 1974, 385—389.

Žlatar, Behija. *Dr Adem Handžić: Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*. Sarajevo, »Svjetlost«, 1975, 401. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 426—428.

Zlatar, Behija. *Prilozi za orijentalnu filologiju XXV/1975*, Sarajevo 1977. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIV, 14—15, 1978, 620—623.

Živković, Pavo. *Dinić — Knežević dr Dušanka: Položaj žena u Dubrovniku u XIII i XIV veku*. SANU, Posebna izdanja, knj. CDLXIX, Odeljenje istorijskih nauka, Beograd, 1974, 223 str. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, X/2, 10/2, 1974, 381—384.

Živković, Pavo. *Jaroslav Šidak: Studije o »Crkvi bosanskoj« i bogumilstvu*, Zagreb 1974, 400 str. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 419—424.

Živković, Pavo. *Dr Franjo Šanjek: Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*. Zagreb, »Kršćanska sadašnjost«, 1975, 216 str. — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XXI—XXVII, 1976, 299—300.

Živković, Pavo. *I. Voje: Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*. ANUBiH, Djela, knj. 49. Odjeljenje društvenih nauka, Sarajevo 1976, 390 str. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIII, 13, 1977, 373—381.

III. RADOVI SPOLJNIH SARADNIKA

ČLANCI I RASPRAVE

Andđelić, Pavao. *Barones regni i državno vijeće srednjovjekovne Bosne*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 29—48.

Andđelić, Pavao. *O usorskim vojvodama i političkom statusu Usore u srednjem vijeku*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIII, 13, 1977, 17—45.

Apostolski, Mihailo. *Značaj i odraz odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a za razvoj ustanka u Makedoniji*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 557—569.

Babić, Anto. *Mjesto i uloga ZAVNOBiH-a u izgradnji državnosti Bosne i Hercegovine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 317—330.

Babić, Nikola. *Banja Luka u središtu društveno-političkih zbivanja zapadne Bosne*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju 1978, 13—21.

Bajalica, Dimitrije. *Kongres učitelja u Banjoj Luci 1939. godine*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 536—547.

Bajalica, Dimitrije. *Učiteljska škola u Banjoj Luci za vreme šestojanuarske diktature*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 380—397.

Basler, Duro. *Bosanska crkva za vladavine bana Kulina*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, IX/I, 9/1, 1973, 13—22.

Basler, Duro. *Proglašenje Bosne kraljevinom 1377. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 49—61.

Besarović, Risto. *Neki značajniji momenti u kulturnom razvitku Banje Luke 1878—1918*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 83—104.

Bjelica, Obrad. *Saradnja ustnika i naroda Crne Gore i Hercegovine jun 1941 — maj 1942. godine*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 300—317.

Bjelica, Obrad. *Borbeno jedinstvo i saradnja bosanskohercegovačkih i crnogorskih jedinica i naroda u drugoj i trećoj godini NOR-a (sredina 1942—1943)*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 185—205.

Bjelica, Obrad. *Borbeno jedinstvo i saradnja naroda i jedinica istočne Bosne, Srema i Slavonije (sredina 1942—1943/44)*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 243—253.

Bodrožić, Milica. *Prilog razmatranju držanja građanskih stranaka u Bosni i Hercegovini 1942—1943*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 113—130.

Borković, Milan. *NOP u Srbiji u svetlosti odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a i saradnja sa NOP-om u BiH u tom periodu*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 632—654.

Bosnić, Milan J. *Neke specifičnosti vojne i političke organizacije ustanka u jugozapadnom dijelu Bosanske krajine. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine*. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9.

oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 608—614.

Bošnjak, Ljubomir. *Partizanske diverzantske akcije na području Banje Luke 1941—1945*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 616—626.

Brajković, Bogomir. *Djelatnost ZAVNOBiH-a u oblasti pravosuđa*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV/4, 1968, 351—365.

Butić-Jelić, Fikreta. *Ustaška Nezavisna Država Hrvatska u drugoj polovici 1943. god.* (s kratkim osvrtom na pitanje BiH). — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 297—305.

Butić-Jelić, Fikreta. *Bosna i Hercegovina u koncepciji stvaranja Nezavisne Države Hrvatske*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 43—49.

Butić-Jelić, Fikreta. *O nekim karakterističnim momentima ideološko-političke djelatnosti ustaša protiv narodnooslobodilačkog pokreta 1941—1943. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943)*. Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 156—164.

Celer, Martin. *Aktivnost J. J. Štrosmajera u vezi s istočnom krizom*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 63—78.

Colić, Mladen. *Oružane snage NDH u Bosni i Hercegovini 1941. godine*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 498—517.

Colić, Mladen. *Oružane snage NDH u Bosni i Hercegovini 1942—1943. godine*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu, 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 344—360.

Čolaković, Rodoljub. *Borba KPJ za jedinstvo ustaničkih snaga i proširenje baze ustanka u istočnoj Bosni 1941. godine*. 1941. u istoriji na-

rodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 186—217.

Čolaković, Rodoljub. *Pravi odgovor na pitanje: čija je Bosna i Hercegovina*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 11—20.

Čubrilović, Vaso. *Istorijski osnovi Bosne i Hercegovine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 23—42.

Čulinović, Ferdo. *Značaj ZAVNOBiH-a za međunacionalne odnose u Jugoslaviji*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 447—455.

Čemerlić, Hamdija. *Položaj Bosne i Hercegovine u jugoslavenskoj zajednici od ZAVNOBiH-a do Ustava SRBiH*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 331—350.

Čemerlić, Hamdija. *Normativna djelatnost organa narodne vlasti u Bosni i Hercegovini u toku narodnooslobodilačke borbe*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 547—556.

Degan, Đuro-Vladimir. *Međunarodnopravno uređenje položaja Muslimana sa osvrtom na uređenje položaja drugih vjerskih i narodnosnih skupina na području Jugoslavije*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VIII, 8, 1972, 55—104.

Dimitrijević-Kolar, Mira. *Rad Ivana Krndelja u gradskom zastupstvu Zagreba od 1925. do 1928. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, IX/I, 9/1, 1973, 227—241.

Dizdar, Mujo. *Djelatnost livanjske partijske organizacije na pripremanju i pokretanju ustanka*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 252—257.

Đukić, Branko. *Narodnooslobodilačka borba u nekim delima strane istoriografije*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sar-

jevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 440—453.

Đukić, Branko. *Drugo zasjedanje AVNOJ-a u stranoj istoriografiji. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943).* Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 534—546.

Durdev, Branislav. *Značaj istorije u našem savremenom društvu.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, X/II, 10/2, 1974, 11—30.

Durđev, Branislav. *Dolazak Josipa Broza Tita na čelo Partije 1937. i Titovo ne 1948. godine.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIII, 13, 1977, 11—16.

Durđev, Branislav. *Prilog diskusiji o osmanskom društvenom poretku.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIII, 13, 1977, 63—72.

Duretić, Veselin. *Regionalne specifičnosti prvih organa narodne vlasti u Bosni i Hercegovini.* 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 318—326.

Filipović, Nikola. *Aktivnost KPJ u Ljubuškom 1941. godine.* 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 246—251. Koautor: Galić Jure.

Finci, Moni. *Sarajevo 1941. godine.* 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 401—416.

Gajić, Milorad. *Kulturna aktivnost u Bosni i Hercegovini u toku narodnooslobodilačkog rata.* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 413—422.

Gajić, Milorad. »*Gerilac*« — prvi partizanski list. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 575—581.

Gajić, Milorad. *Partijska organizacija Banje Luke 1929—1935.* Banja Luka u novoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 335—353.

Gaković, Milan. *Rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini 1918—1921.* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VI, 6, 1970, 9—116.

Gaković, Milan. *Zemljoradnički poslanički klub u Ustavotvornoj skupštini Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIII, 13, 1977, 201—230.

Galić, Jure. *Aktivnost KPJ u Ljubuškom 1941. godine.* 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 246—251. Koautor dr Nikola Filipović.

Gavrić, Milan. *Napad na nadnlice rudara Kreke krajem XIX vijeka.* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 9—28.

Glišić, Venceslav. *Veze narodnooslobodilačkog pokreta zapadne Srbije i istočne Bosne 1942—1943. godine.* AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 176—184.

Hadri, Ali. *Značaj odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a za razvitak narodnooslobodilačkog pokreta na Kosovu.* AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 610—621.

Hadžibegović, Ilijas. *O privrednim prilikama u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija osmanske vladavine.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIII, 13, 1977, 97—131.

Hadžijahić, Muhamed. *O jednom manje poznatom domaćem vrelu za proučavanje crkve bosanske.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, X/II, 10/2, 1974, 54—109.

Hadžijahić, Muhamed. *Muslimanske rezolucije iz 1941. godine.* 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 275—282.

Handžić, Adem. *Postanak i razvitak Dervente u XVI stoljeću.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, X/II, 10/2, 1974, 111—133.

Handžić, Adem. *Najraniji turski izvori o rudnicima i trgovima u Bosni.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, X/II, 10/2, 1974, 155—162.

Handžić, Adem. *O značaju putova za razvitak gradskih naselja u Bosni u XVI i XVII stoljeću*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIII, 13, 1977, 73—78.

Hrabač, Bogumil. *Momci iz Hercegovine i Bosne u dubrovačkom zanatstvu, trgovini i pomorstvu u XIV, XV i XVI stoljeću*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, IX/I, 9/1, 1973, 23—62.

Hrabač, Bogumil. *Metali i otopine iz Bosne i Srbije na tržištima arapskih zemalja XV—XVI v.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIII, 13, 1977, 47—61.

Hrečkovski, Slavica. *O političkim previranjima u Slavoniji u vrijeme dolaska grupe proleterskih brigada sa Vrhovnim štabom na zapadnu Bosnu i Prvog zasjedanja AVNOJ-a*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 227—242.

Hrelja, Kemal. *Industrija i saobraćaj u Bosni i Hercegovini 1929—1941. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, II, 2, 1966, 123—161.

Huljić, Veseljko. *O uslovima otpora i oružane borbe i odnosima snaga u Bosni i Hercegovini 1941. godine*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 107—129.

Huljić, Veseljko. *Međupovezanost razvitka NOP-a u Dalmaciji i Bosni i Hercegovini do kapitulacije Italije*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 206—226.

Humo, Avdo. *Moralne i političke pretpostavke za ustank 1941. godine*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 81—106.

Ibrišagić, Ibro. *Radnički pokret Banje Luke 1919—1921*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 265—283.

Ibrišagić, Ibro. *Neke karakteristike djelovanja Radničkog kulturno-umjetničkog društva »Pelagić« u Banjoj Luci u periodu od 1927—1941*.

godine. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 509—522.

Imamović, Enver. »*Interpretatio romana*« u odnosu na indigene kultove rimske Provincije Dalmacije. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII- 11—12, 1975—1976, 13—27.

Imamović, Mustafa. *Banja Luka u doba okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 22—35.

Ivanovski, Vlado A. *Sistem narodne vlasti u Makedoniji za vreme održavanja Drugog zasedanja Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) 1943. godine*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd—Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 671—677.

Jelić, Ivan. *Hrvatska uoči Drugog zasjedanja AVNOJ-a*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 598—609.

Jelić, Ivan. *O vezama komunista Banje Luke i Zagreba 1934—1941*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 423—436.

Jerković, Bogdan A. *O listu »Narodna pravda«*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 474—483.

Kačavenda, Petar. *Prilog pitanju odnosa Komande bosanskih četnika i Vrhovne komande Draže Mihailovića 1942*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VIII, 8, 1972, 257—270.

Kačavenda, Petar. *Omladina Bosne i Hercegovine u oružanom ustanku 1941. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine*. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 172—178.

Kačavenda, Petar. *Stvaranje Narodnooslobodilačkog saveza omladine Bosne i Hercegovine*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i

Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 21—30.

Kandić, Boris. *Neke pojave u kulturnom životu Banje Luke pod austro-ugarskom okupacijom s posebnim osvrtom na djelatnost nastavnika velike realke*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 105—114.

Kapidžić, Hamdija. *Položaj Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske uprave — državnopravni odnosi*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 59—81.

Karaman, Igor. *Problemi ekonomske integracije hrvatskih zemalja u Habzburškoj Monarhiji 1850—1918*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, IX/I, 9/1, 1973, 63—77.

Kecman, Vlado. *Omladinski pokret u južnom dijelu Bosanske krajine u 1941. godini*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 565—574.

Kesić, Stojan. *Stvaranje prvih sindikalnih organizacija i generalni štrajk 1906. godine u Banjoj Luci*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 69—82.

Klaić, Nada. *Iz problematike srednjovjekovne povijesti Bosne*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIV, 14—15, 1978, 17—80.

Kljaković, Vojmir. *Jugoslavenska emigrantska vlada prema pitanju Bosne i Hercegovine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 307—315.

Kljaković, Vojmir. *Bosna i Hercegovina u njemačko-talijanskim dogovorima do ustanka 1941. godine*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 50—62.

Kljačović, Vojmir. *Drugo zasjedanje AVNOJ-a i Teheranska konferencija*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22.

i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 487—502.

Kljaković, Vojmir. *Mjesto prve banjolučke operacije u planovima Vrhovnog štaba NOV i POJ*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 664—670.

Končar Ranko. *Problem autonomije Vojvodine u kontekstu odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 622—631.

Konjević, Mile. *Mjesto i uloga »Hrvatskog državnog sabora« u ustaškoj politici 1942. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VII, 7, 1971, 115—135.

Konjević, Mile. *Općinski izbori u Banovini Hrvatskoj 19. maja 1940. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, IX/I, 9/1, 1973, 271—300.

Konjević, Mile. *O nekim pitanjima politike ustaša prema bosanskohercegovačkim Muslimanima 1941. godine*. 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 263—274.

Konjević, Mile. *Neke informacije Hrvatskom državnom saboru o prilikama u Bosni 1942. i 1943. godine*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju 1974, 165—175.

Konjević, Mile. *Odnos Izvršnog odbora Hrvatske (republikanske) seljačke stranke prema JNOF (NF) 1944—1945*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 207—220.

Konjević, Mile. *O izvorima za proučavanje revolucionarnog radničkog pokreta Banje Luke*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 215—264.

Kovačević, Dušanka. *Značaj programskog načela KPJ o ravnopravnosti žena za njihovo okupljanje i učešće u ustanku Bosne i Hercegovine*

1941. godine. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 179—185.

Kovačević, Dušanka. *Iz rada organizacije KPJ u Banjoj Luci 1935—1941. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945)*. Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 398—422.

Kovačević, Dušanka. *Neki podaci o djelovanju narodnooslobodilačkog pokreta u okupiranoj Banjoj Luci*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 585—603. Koautor: Umičević Zaga.

Kraljačić, Tomislav. *Organizacija Radikalne stranke u Banjoj Luci 1919—1925*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 240—250.

Kreso, Muhamet. *Izmjene u aparatu njemačke okupacione uprave u Jugoslaviji u prvoj polovini 1943. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VI, 6, 1970, 175—202.

Kreso, Muhamet. *Forme i stepen ostvarivanja okupacione vlasti u Bosni i Hercegovini 1941. godine*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 381—400.

Kreso, Muhamet. *Njemačko shvatanje situacije u Jugoslaviji uoči Drugog zasjedanja AVNOJ-a 1943*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 503—517.

Krizman, Bogdan. *Bosna i Hercegovina i jugoslovensko pitanje u 1918. godini*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 89—122.

Krndija, Drago. *Aktivnost ZAVNOBiH-a u oblasti privrede*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 367—387.

Lakić, Zoran. *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Sandžaka*. Prilog proučavanju pitanja osnivanja i rada ZAVNO Sandžaka 20. XI 1943 — 29. III 1945. AVNOJ i narodnooslobodilačka

borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 678—694.

Latas, Branko. *Četnici Draže Mihailovića u borbi za uništenje »Bihaćke Republike« decembar 1942 — februar 1943*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 361—375.

Latas, Branko. *O organizaciji četništva na području Banje Luke 1941—1945. (u svjetlu dokumenata)*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 693—704.

Leković, Mišo. *Reagovanje Italijana na ustank u Bosni i Hercegovini. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine*. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 466—484.

Leković, Mišo. *Neki podaci o sednicama Centralnog komiteta KPJ održanim u Glamoču potkraj leta 1942*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 391—406.

Lukač, Dušan. *Banja Luka u prvim danima okupacije*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 229—249.

Lukač, Dušan. *Prilog izučavanju nacionalnog pitanja u BiH u periodu NOR-a*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 471—490.

Lukač, Dušan. *Garancija nacionalne ravnopravnosti preduslov uspjeha ustanka u Bosni i Hercegovini 1941. godine*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 258—262.

Lukač, Dušan. *Učvršćenje ustanka u Drvaru i okolini 1941/42. godine*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 562—564.

Lukač, Dušan. *Banjolučki komunisti u ustanku u Bosanskoj krajini 1941/1942. godine*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbor-

nik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 578—584.

Madžar, Božo. *Konvencija o položaju pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini zaključena 1880. godine između Austro-Ugarske i Carigradske patrijaršije*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 79—97.

Madžar, Božo. *Trgovinsko-industrijska komora za Vrbasku banovinu u Banjoj Luci (1932—1941)*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 316—334.

Marjanović, Jovan. *Jugoslovenska istoriografija o ratu i revoluciji*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 434—439.

Mihaljević, Jovo. *KPJ u organima narodne vlasti 1943. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943)*. Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 439—450.

Miladinović, Milan M. *Moralna snaga partizanskih jedinica Bosne i Hercegovine 1941. godine*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 130—146.

Milanović, Branko. *Književna nastojanja u Banjoj Luci između dva svjetska rata*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 548—565.

Miletić, Anton. *Prilog proučavanju eksploracije prirodnog i privrednog potencijala Bosne i Hercegovine od strane Trećeg Rajha novembar 1942 — novembar 1943. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943)*. Materijali su naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 254—267.

Miletić, Anton. *Mere i dejstva nemačkog okupatora na području Banje Luke 1941—1943. godine*. Banja Luka u novijoj istoriji (1978—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20.

novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 671—692.

Miljanić, Gojko. *Razvoj oružanih snaga NOP-a između dva zasedanja AVNOJ-a*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 451—465.

Miljanović, Mitar. *Povodom pedesetogodišnjice Komunističke internacionalne*. Marginarije uz teorijsku i praktičnu djelatnost Kominterne. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, V, 5, 1969, 127—143.

Mišković, Petar. *Pokret otpora u Bosanskoj krajini od kapitulacije do ustanka 1941. godine*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 70—80.

Morača, Pero. *NOP u Bosni i Hercegovini u vrijeme osnivanja ZAVNOBiH-a* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 241—252.

Morača, Pero. *Partizanski rat i selo u našem NOP-u* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VII 7, 1971 103—114.

Morača, Pero. *Problemi rukovođenja ustankom u BiH u 1941. godini*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 283—290.

Morača, Pero. *Mjesto ustanka u Drvaru u okvirima ustanka u Jugoslaviji*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 554—561.

Morača, Pero. *O jednoj interpretaciji razvitka NOP-a u BiH krajem 1941. i početkom 1942. godine*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 97—112.

Morača, Pero. *Grad u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji (s posebnim osvrtom na Banju Luku)*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci

od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 566—577.

Nečas, Ctibor. *Aneksija Bosne i Hercegovine i češka buržoaska politika*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 99—112.

Nešović, Slobodan. *Dokument o prvoj zamisli sazivanja bihaćkog skupa i međunarodni aspekt priprema Prvog zasedanja AVNOJ-a*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 407—425.

Obradović, Milan. *Obaveštajna služba i sistem bezbednosti NOP-a u Bosni i Hercegovini 1941. godine*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 342—364.

Obradović, Milan. *Škola nemačkih »Trupova« u Trapistima za specijalna dejstva protiv NOP-a*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20 novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 705—717.

Odić, Slavko F. *Vojnopolitički položaj okupatora i kvislinga i njihovih saradnika krajem 1943. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 267—285.

Odić, Slavko. *Njemački planovi i djelatnost u vezi s Drugim zasjedanjem AVNOJ-a*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 518—527.

Odić, Slavko. *Od prvih oružanih grupa do Četvrtog krajiškog NOP odreda*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 604—615.

Oštrić, Vlado. *O odnosima između Vase Pelagića i radničkog pokreta u Hrvatskoj*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, V, 5, 1969, 293—314.

Pajović, Radoje. *O saradnji kontrarevolucionarnih snaga u Crnoj Gori i Hercegovini 1941. i u prvoj polovini 1942. godine*. 1941. u istoriji

narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 518—524.

Pajović, Radoje. *Crna Gora i Drugo zasjedanje AVNOJ-a*. Prilog proglašavanju uticaja nacionalne komponente na razvitak narodnooslobodilačkog pokreta. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 655—670.

Papić, Mitar. *O razvoju školstva u Banjoj Luci u XIX i prvoj polovini XX stoljeća*. Banja Luka u novoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 56—63.

Pavličević, Dragutin. *Hrvatsko novinarstvo o Bosni s posebnim osvrtom na Bosansku krajinu i Banju Luku u doba okupacije 1878. godine*. Banja Luka u novoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 36—55.

Petranović, Branko. *Odnos lokalne, regionalne i opše istorije (s osvrtom na istoriju Bosanske krajine i Banje Luke 1918—1945)*. Banja Luka u novoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 194—203.

Piljević, Đorđe. *Hercegovina 1941. godine*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 218—245.

Piljević, Đorđe. *Narodnooslobodilački pokret u Hercegovini u drugoj polovini 1943. godine*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 279—315.

Pleterski, Janko. *Perspektiva federativnog ujedinjenja u novoj Jugoslaviji kao faktor narodnooslobodilačke borbe*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 376—390.

Popović, Nikola. *Odjek banjolučkog veleizdajničkog procesa u propagandi jugoslovenskog pokreta*. Banja Luka u novoj istoriji (1878—1945).

Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 166—174.

Preda, Savo. *Ustaška nadzorna služba u borbi protiv ustanka u Bosni i Hercegovini 1941. i početkom 1942. godine*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 485—497.

Preda, Savo. *Obaveštajna služba i služba bezbednosti NOP-a u Bosni i Hercegovini do Drugog zasedanja AVNOJ-a*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1943. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 330—343.

Purivatra, Atif. *Političke partije prema agrarnoj reformi u Bosni i Hercegovini neposredno poslije 1918. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, III, 3, 1967, 87—126.

Purivatra, Atif. *Stav Komunističke partije Jugoslavije prema nacionalnom pitanju Muslimana u toku narodnooslobodilačkog rata*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 491—531.

Raičević, Gorčin. *Stvaranje i razvoj vojnopožadinskih organa u BiH 1941—1942. godine*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 365—380.

Raičević, Gorčin. *Stvaranje i djelatnost komandi područja kao višeg stepena vojnopožadinske vlasti u Bosni i Hercegovini septembar 1942 — februar 1944*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 316—329.

Ravlić, Aleksandar. *RŠK »Borac« — stalno uporište Partije*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 484—508.

Redžić, Enver. *Političko jedinstvo narodâ Bosne i Hercegovine u svjetlu ustanka 1941.* 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo,

jevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 11—33.

Redžić, Enver. *Pripremanje, osnivanje i djelatnost Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine sa posebnim osvrtom na njeno stanište prema nacionalnom pitanju na I i II kongresu*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, IX/I, 9/1, 1973, 163—226.

Redžić, Enver. *Nacionalno pitanje u političkoj aktivnosti Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine od Drugog kongresa do Kongresa ujedinjenja*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, X/II, 10/2, 1974, 163—214.

Redžić, Enver. *Lik i djelo Petra Kočića u studijama Veselina Masleše*. Banja Luka u novoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 115—141.

Sala, Teodoro. *Italijanske baze hrvatskog separatizma 1929—1940. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIV, 14—15, 1978, 241—280.

Sarajlić, Abdulah. *Bosna i Hercegovina u NOR-u*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo IV, 4, 1968, 253—265.

Sarajlić, Abdulah. *Otpor u okupiranoj Tuzli 1941. godine*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 424—433.

Sarajlić, Abdulah. *Odluke AVNOJ-a i dalje jačanje bosanskohercegovačkih jedinica NOVJ*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 268—278.

Smlatić, Sulejman. *Prilog proučavanju banjolučke privrede 1918—1941*. Banja Luka u novoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 204—215.

Stanislavljević, Đuro. *Problemi saradnje ustaničkih snaga Bosne i Hercegovine i Hrvatske u 1941. godini*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 291—299.

Stojnić, Velimir. *Predratna i ratna partijska organizacija u Drvaru*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u

Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 543—553.

Sućeska, Avdo. *Neke specifičnosti istorije Bosne pod Turcima*. — Pri-lozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 43—57.

Sućeska, Avdo. *Novi podaci o nastanku i visini taksita u Bosni*. — Pri-lozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, X/II, 10/2, 1974, 135—154.

Šarac, Nedim. *Bosna i Hercegovina u koncepcijama ustavâ jugoslovenske države 1920—1921. godine*. — Pri-lozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 123—155.

Šarac, Nedim. *Osvrt na politiku KPJ u Bosni i Hercegovini pred Petu zemaljsku konferenciju 1940. godine*. — Pri-lozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VI, 6, 1970, 117—124.

Šarac, Nedim. *Promjena naziva i podjela na banovine jugoslovenske monarhije 1929. godine*. — Pri-lozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, X/II, 10/2, 1974, 319—330.

Škerl, France. *Jugoslovenska ideja kod Slovenaca i Drugo zasjedanje AVNOJ-a 1941—1943*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 570—583.

Terzioski, Rastislav. *Sovjetska literatura u periodu drugog svjetskog rata o zbivanjima u Bosni i Hercegovini od 1942. do 1943. godine*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 76—96.

Tomić, Stojan. *AVNOJ, politička orijentacija i socijalizacija*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 477—486.

Tomić, Stojan T. *Sistem vrijednosti i politička ponašanja u djelima Petra Kočića*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 142—165.

Trgo, Fabijan. *Vojni položaj narodnooslobodilačkog pokreta u vrijeme Drugog zasjedanja AVNOJ-a*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba

u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 466—476.

Trnjaković, Mile. *Specifičnosti stvaranja prvih partizanskih jedinica na jugu Bosanske krajine, u Lici i sjevernoj Dalmaciji 1941. godine*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 615—628.

Trnjaković, Mile. *Operativno-strategijski položaj i uloga Banje Luke u toku narodnooslobodilačkog rata (1941—1945)*. Banja Luka u novoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 628—639.

Umićević, Zaga. *Neki oblici rada i borbe ilegalnog NOP-a u okupiranoj Banjaluci 1941. godine*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 417—423.

Umićević, Zaga. *Neki podaci o djelovanju narodnooslobodilačkog pokreta u okupiranoj Banjoj Luci*. Banja Luka u novoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 585—603. Koautor: Dušanka Kovačević.

Vranešević, Branislav. *Napredna politička misao na XV profesorskom kongresu u Banjoj Luci 1934. godine*. Banja Luka u novoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 464—473.

Vražalić, Ešref. *Dokumenti ZAVNOBiH-a u svjetlu Povelje Ujedinjenih nacija*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 437—446.

Vražalić, Ešref. »Bihaćka Republika« temelj državnosti buduće Jugoslavije i njen značaj za ujedinjene narode. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 426—438.

Vukmanović, Milan. *Partijska konferencija u Banjoj Luci 1934. godine i njen društveno-politički značaj u istoriji radničkog pokreta*. Ba-

nja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 354—379.

Vukmanović, Milam. *Partijska i skojevska organizacija Banje Luke na udaru režima 1935—1936. godine*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 437—463.

Vukomanović, Mladen. *Ustanak u gornjoj Hercegovini juna 1941. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 199—228.

Vukomanović, Mladen. *Delatnost Vase Pelagića na organizovanju radnika u Srbiji devedesetih godina XIX veka*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 281—292.

Zaničinović, Mate. *Djelatnost ZAVNOBiH-a u oblasti prosvijete*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 389—412.

Zirdum, Andrija. *Motivi pisanja i svrha Lastrićeva povijesnog djela Epitome vetustatum Bosnensis provinciae*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIII, 13, 1977, 79—96.

Zrilić, Kosta. *Organizacija i rad radionica za opravku pješadijskog oružja i proizvodnju ručnih bombi i nagaznih mina u Drvaru za vrijeme ustanka 1941. godine*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 582—593.

Živković, Nikola. *Eksploracija nacionalnog bogatstva Bosne i Hercegovine u toku 1941. od strane Nemačke*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 63—69.

Živojinović, Dragan. *Pomilovanje osuđenih u banjolučkom procesu 1916—1917. godine*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 175—193.

PRILOZI

- Begović, Branislav. *Osnivanje i početak rada industrije za preradu drveta u Zavidovićima.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIV, 14—15, 1978, 399—414.
- Bešlagić, Šefik. *Stari grad Jeleč u Podrinju.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 221—235.
- Bojović, Jovan R. *Obavještenost sovjetske javnosti o smrti Đura Đakovića.* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, V, 5, 1969, 317—328. Koautor: Radoman Jovanović.
- Čulić, Branko. *Izbor iz bibliografije o »Mladoj Bosni« i sarajevskom atentatu. Okrugli sto o »Mladoj Bosni.«* — »Pregled«, Sarajevo, LXIV, 7—8, 1974, 849—854.
Isti rad je objavljen i na engleskom jeziku pod naslovom *Selected Literature on Young Bosnia and the Assassination in Sarajevo.* — »Survey«, periodical for social studies, Sarajevo, 65th Year, No 1, 1975, 90—96.
- Danilović, Uglješa. *Savjetovanje u Ivančićima.* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VI, 6, 1970, 253—262.
- Danilović, Uglješa. *O knjizi Svetozara Vukmanovića »Revolucija koja teče.«* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VIII, 8, 1972, 337—362.
- Despot, Miroslava. *Prilog proučavanju trgovine Hrvatske s Bosnom i Hercegovinom 1873—1880.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 237—244.
- Ekmečić, Milorad. *Rad Ipolita Terleckoga na ujedinjenju hrišćanskih crkava 1848. godine.* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VIII, 8, 1972, 273—280.
- Grbelja, Tonči. *Nemiri seoskog stanovništva na livanjskom području 1906. godine.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, IX/I, 9/1, 1973, 365—371.
- Hajdarhodžić, Hamdija. *Prilog proučavanju prilika u Popovom polju posetkom 18. vijeka.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, IX/I, 9/1, 1973, 327—332.
- Hamović, Miloš V. *Socijalna, polna i starosna struktura poginulih boraca Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u bici na Sutjesci 1943. godine.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, X/II, 10/2, 1974, 355—372.
Pod istim naslovom rad je u skraćenoj verziji objavljen u knjizi AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22.

i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 528—533.

Hauptmann, Ferdo. *Internacija hercegovačkog ustaničkog vojvode Miće Ljubibratića u Grazu (Gracu) god. 1876/77.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIV, 14—15, 1978, 363—370.

Humo, Avdo. *O partijskom savjetovanju u Ivančićima.* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 645—651.

Imamović, Enver. *Da li je rimska Arđuba današnji Vranduk u Bosni?* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIV, 14—15, 1978, 337—347.

Jovanović, Jovan. *Izvještaj Atanasija Vasiljevića Vasiljeva o završetku hercegovačkog ustanka 1875—1878. godine.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIII, 13, 1977, 328—333.

Jovanović, Radoman. *Obaviještenost sovjetske javnosti o smrti Đura Đakovića.* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, V, 5, 1969, 317—328. Koautor: Jovan R. Bojović.

Kovačević, Brana. *Sjećanje na pokrajinsko partijsko savjetovanje u Ivančićima januara 1942.* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 662—667.

Kristić, Slobodan. *Cenzurom izostavljeni tekstovi u »Glasu slobode« 1919. godine.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, IX/I, 9/1, 1973, 373—397. Koautor: Katica Tadić.

Kristić, Slobodan. *Osvrt na izvore i literaturu o društveno-ekonomskim promjenama u Bosni i Hercegovini 1945—1950. godine.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIV, 14—15, 1978, 427—440.

Kruševac, Todor. *Listovi Don Franje Milićevića.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, IX/I, 9/1, 1973, 333—363.

Levi, Moni. *Iz revolucionarnog studentskog pokreta u Beču.* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VI, 6, 1970, 217—243.

Levi, Moni. *U kazamatima Kraljevine Jugoslavije.* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VII, 7, 1971, 225—266.

Mićanović, Slavko. *O procesu političkog opredjeljivanja u Semberiji posljednjih godina pred rat i u toku rata.* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VII, 7, 1971, 199—223.

Mitrović, Pavle. *Iz kulturne istorije radničkog pokreta Bosne i Hercegovine do 1918. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VIII, 8, 1972, 281—304.

Oštrić, Vlado. *Veze i suradnja tipografa u Bosni i Hercegovini i Hrvatskog tipografskog društva do 1903. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VII, 7, 1971, 163—182.

Papić, Mitar. *Šezdeset godina časopisa »Pregled«*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VI, 6, 1970, 205—215.

Petrović, Rade. *Otpor austrougarskoj okupaciji i prilike u Bosni i Hercegovini 1878. godine (prema izvještajima talijanskog konzulata u Sarajevu)*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo XIV, 14—15, 1978, 371—398.

Sarić, Sajma. *Prilog proučavanju kolonizacije u Bosni i Hercegovini 1918—1934. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIV, 14—15, 1978, 415—425.

Tadić, Katica. *Cenzurom izostavljeni tekstovi u »Glasu slobode« 1919. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, IX/I, 9/1, 1973, 373—397. Koautor: Slobodan Kristić.

Vojnović, Perko. *Radničko kulturno-sportsko društvo »Pelagić« u Banjaluci (1928—1941)*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VIII, 8, 1972, 305—321.

Vukmanović, Svetozar. *U Sarajevu i istočnoj Bosni 1941. i početkom 1942. Savetovanje u Ivančićima*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 651—661.

Živković, Nikola. *Eksplatacija železa u Bosni od strane Nemaca u toku drugog svetskog rata*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VIII, 8, 1972, 323—336.

DISKUSIJE

Babić, Ante. *Kratke primjedbe i predlozi. Diskusija o »Pregledu istorije SKJ«*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 382—384.

Babić, Nikola. *Diskusija na Naučnom skupu: Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine*. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 746, 747, 761 i 777.

Begović, Vlajko. »Mlada Bosna« i radnički pokret u Bosni i Hercegovini. Neka upoređivanja i zaključci. Okrugli sto o »Mladoj Bosni«. — »Pregled«, Sarajevo, LXIV, 7—8, 1974, 727—735.

Isti rad je objavljen i na engleskom jeziku pod naslovom *Young Bosnia and the Workers Movement in Bosnia—Hercegovina*. — »Survey«, periodical for social studies, Sarajevo, 65th Year, No 1, 1975, 17—23.

Besarović, Risto. Neki momenti u razvitku ekonomskih odnosa u Bosni i Hercegovini i njihov odraz na kulturni život u periodu od 1878. do 1918. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 318—320.

Bjelajac, Stojan. Pozdravna riječ na Naučnom skupu: Istorische pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 9—10.

Bogićević, Miodrag. Diskusija o »Predlogu studijskog projekta za istoriju SFRJ«. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, II, 2, 1966, 416—418.

Bošan, Branko. O mjestu i ulozi Bosanske krajine u narodnoj revoluciji 1941—1945. godine. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 391—395.

Bulatović, Radomir. Diskusija na Naučnom skupu: AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 745—747.

Buturović, Fadil. Diskusija o »Predlogu studijskog projekta za istoriju SFRJ«. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, II, 2, 1966, 419—421.

Cengle, Franc. Za marksističku interpretaciju političke istorije. Okrugli sto o »Mladoj Bosni«. — »Pregled«, Sarajevo, LXIV, 7—8, 1974, 841—846.

Isti rad objavljen je na engleskom jeziku pod naslovom *Towards a Marxist Interpretation of Political History*. — »Survey«, periodical for social studies, Sarajevo, 65th Year, No 1, 1975, 54—57.

Čubrilović, Vasa. Pozdravna riječ na Naučnom skupu: Istorische pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 11—12.

Ćemerlić, Hamdija. *Pitanje nacionalnog osjećanja Muslimana*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 377—381.

Ćemerlić, Hamdija. *Diskusija na Naučnom skupu: Istorische pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 571—575 i 585—586.

Ćemerlić, Hamdija. *Diskusija na Naučnom skupu: AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini 1942—1943*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 706—708 i 768—769.

Čirković, Sima. *Problemi izučavanja etničkih odnosa u srednjem veku*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 267—270.

Čirković, Sima. *O jeziku i otadžbini u bosanskom srednjem veku*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 271—273.

Čirković, Sima. *Jedno metodološko upozorenje*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 302—303.

Danilović, Uglješa. *Diskusija na Naučnom skupu: 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 660—669.

Dedić, Fikret. *Diskusija na Naučnom skupu: Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945)*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 755—756.

Dimitrijević, Sergije. *Diskusija o »Pregledu istorije SKJ«*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 427—437.

Džaja, Mato. *Diskusija na Naučnom skupu: Banja Luka u novijoj istoriji 1878—1945*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 722—723.

Đukić, Branko. *Diskusija na Naučnom skupu: AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943)*. AVNOJ i narodno-

oslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 751—752.

Đurđev, Branislav. *Potreba sagledavanja kompleksnosti komunističkog pokreta*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 329—332.

Đurđev, Branislav. *Pozdravna riječ na Naučnom skupu: Istorische pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 10—11.

Đurđev, Branislav. *Diskusija na Naučnom skupu: Istorische pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 565—567.

Đurđev, Branislav. *Diskusija na Naučnom skupu: 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 642, 712 i 713.

Đurđev, Branislav. *Akciono jedinstvo »Mlade Bosne« protiv austrohungarske okupacije*. Okrugli sto o »Mladoj Bosni«. — »Pregled«, Sarajevo, LXIV, 7—8, 1974, 803—805.

Isti rad objavljen je na engleskom jeziku pod naslovom *Young Bosnia's Unity of Action Against Austro-Hungarian Occupation*. — »Survey«, periodical for social studies, Sarajevo, 65th Year, No 1, 1975, 62—63.

Đurđev, Branislav. *Neke opšte napomene o problemu etničkog razvijatka u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 261—267.

Đurđev, Branislav. *Jezik i otadžbina u određivanju prirodoetničkih odlika*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 271.

Đurđev, Branislav. *O nekim istorijsko-etničkim problemima u obradi turskog perioda*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 283—287.

Đurđev, Branislav. *Vrhunska i narodna kultura u XIX vijeku*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 320.

Đurđev, Branislav. *Povodom jednog priručnika za istoriju istoriografije i istorijsku metodologiju*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIII, 13, 1977, 355—372.

Đurđev, Branislav. *Istorija ljudi ne može biti potpuna negacija njihove prirodnosti, nego...* (Povodom napada Mirjane Gross na »moje« shvatanje istorije). — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIV, 14—15, 1978, 441—470.

Durićković, Dejan. *Pjesnici »Mlade Bosne»*. Okrugli sto o »Mladoj Bosni«. — »Pregled«, Sarajevo, LXIV, 7—8, 1974, 821—839.

Isti rad objavljen je i na engleskom jeziku pod naslovom *The Poets of Young Bosnia*. — »Survey«, periodical for social studies, Sarajevo, 65th Year, No 1, 1975, 74—87.

Erić, Milivoje. *Osvrt na uvod i prvu glavu »Pregleda istorije SKJ«*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 340—343.

Filipović, Nedim. *Diskusija na Naučnom skupu: Istorische prepostavke Republike Bosne i Hercegovine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 559—565.

Filipović, Nedim. *O problemima društvenog i etničkog razvitka u doba osmanske vlasti*. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 274—282.

Filipović, Nikola S. *Diskusija na Naučnom skupu: 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 648—649.

Gaković, Milan. *Diskusija na Naučnom skupu: 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 644—646.

Gavrić, Milan. *Kominterna i KPJ*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 361—369.

Gavrić, Milan. *Diskusija na Naučnom skupu: Istorische prepostavke Republike Bosne i Hercegovine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 578—579.

Glišić, Venceslav. *Diskusija na Naučnom skupu: AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine.* — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 719—721.

Hadžibegić, Hamid. *O izvorima za utvrđivanje broja stanovništva u periodu turske vladavine.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 303—304.

Hadžibegović, Ilijas. *Uloga Socijaldemokratske partije Bosne i Hercegovine u političkom životu pred prvi svjetski rat.* Okrugli sto o »Mladoj Bosni«. — »Pregled«, Sarajevo, LXIV, 7—8, 1974, 815—820.

Isti rad objavljen je i na engleskom jeziku pod naslovom *The Role of the Social Democratic Party of Bosnia-Hercegovina in Political Life Before the First World War.* — »Survey«, periodical for social studies, Sarajevo 65th Year, No 1, 1975, 64—67.

Hadžibegović, Ilijas. *Migracije stanovništva u Bosni i Hercegovini 1878—1914. godine.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XIII, 11—12, 1975—1976, 310—317.

Hadžibegović, Ilijas. *Marginalije o građanstvu i građanskoj politici u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 331—333.

Hadžijahić, Muhamed. *Neki rezultati ispitivanja etničkih kretanja u Bosni u XVIII i prvoj polovici XIX stoljeća.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 289—300.

Hadžijahić, Muhamed. *Metodološki postupci kod utvrđivanja broja bosanske populacije u kasnjem turskom periodu.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 300—301.

Handžić, Adem. *O etničkim kretanjima u ranjem turskom periodu.* — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 387—389.

Hrelja, Kemal. *Diskusija o Predlogu studijskog projekta za istoriju SFRJ.* — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, II, 2, 1966, 409—411.

Humo, Avdo. *Diskusija o Naučnom skupu: 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine.* 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo,

»Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 642—644, 654—659.

Humo, Avdo. *Diskusija na Naučnom skupu: AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943)*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 755—767.

Humo, Avdo. *Mjesto »Mlade Bosne« u političkoj borbi protiv Austro-Ugarske*. Okrugli sto o »Mladoj Bosni«. — »Pregled«, Sarajevo, LXIV, 7—8, 1974, 777—790.

Imamović, Mustafa. *Nekoliko metodoloških napomena za istraživački pristup »Mladoj Bosni«*. Okrugli sto o »Mladoj Bosni«. — »Pregled« Sarajevo, LXIV, 7—8, 1974, 797—802.

Isti rad objavljen je na engleskom jeziku pod naslovom *Some Methodological Notes for a Scientific Approach to Young Bosnia*. — »Survey«, periodical for social studies, Sarajevo, 65 th Year, No 1, 1975, 58—61.

Imamović, Mustafa. *Diskusija na Naučnom skupu: Banja Luka u novoj istoriji (1878—1945)*. Banja Luka u novoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 723, 724, 729, 730, 749, 750.

Jakšić, Božo. *Diskusija o Predlogu studijskog projekta za istoriju SFRJ*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, II, 2, 1966, 406—409.

Kačavenda, Petar. *Diskusija na Naučnom skupu: AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini 1942—1943*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 710—712.

Kadić, Munir. *Diskusija na Naučnom skupu: Banja Luka u novoj istoriji (1878—1945)*. Banja Luka u novoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 773—777.

Kapor, Momir. *Pozdravna riječ Naučnom skupu: AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943)*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Ma-

terijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 7 i 8.

Kapor Momir. *Diskusija na Naučnom skupu: Banja Luka u novoj istoriji (1878—1945)*. Banja Luka u novoj istoriji (1878—1945). Zbirnik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 765—767.

Karabegović, Osman. *Diskusija na Naučnom skupu: 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 639—642, 669—676.

Kljaković, Vojmir. *Diskusija na Naučnom skupu: Istorische Voraussetzungen der Republike Bosne und Herzegowina*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 568—571.

Kljaković, Vojmir. *Diskusija na Naučnom skupu: 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 637—638, 679—680 i 687—689.

Kljaković, Vojmir. *Diskusija na Naučnom skupu: AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943)*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 735—736 i 748.

Končar, Ranko. *Diskusija na Naučnom skupu: AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943)*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 722—723.

Kotle, Nikola. *Diskusija na Naučnom skupu: 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 703—709.

Kreso, Muharem. *Diskusija na Naučnom skupu: AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943)*. AVNOJ i na-

rodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 713—715.

Krizman, Bogdan. *Diskusija na Naučnom skupu: Istorische Voraussetzungen der Republike Bosne und Herzegowina*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 567—568 i 575—577.

Kušmić, Mustafa. *Diskusija na Naučnom skupu: Banja Luka u novoj istoriji (1878—1945)*. Banja Luka u novoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 768—769.

Lakić, Zoran. *Diskusija na Naučnom skupu: AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943)*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 741—743 i 767—768.

Latas, Branko. *Diskusija na Naučnom skupu: Banja Luka u novoj istoriji (1878—1945)*. Banja Luka u novoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 772 i 773.

Leković, Mišo. *Diskusija na Naučnom skupu: AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943)*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 729—735.

Lukač, Dušan. *O potrebi šireg izučavanja uslova koji su doprinijeli različitom odnosu pojedinih slojeva i grupa prema ustanku 1941. godine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 401—404.

Lukač, Dušan. *Diskusija na Naučnom skupu: 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 652—653.

Maglajlić, Šefket. *Diskusija na Naučnom skupu: Banja Luka u novoj istoriji (1878—1945)*. Banja Luka u novoj istoriji (1878—1945). Zbor-

nik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 735—738.

Marjanović, Joco. *Vizija i djelo mladobosanaca*. Okrugli sto o »Mladoj Bosni«. — »Pregled«, Sarajevo, LXIV, 7—8, 1974, 791—796.

Isti rad objavljen je i na engleskom jeziku pod naslovom *Vision and Action of the Young Bosnians*. — »Survey«, periodical for social studies, Sarajevo, 65 th Year, No 1, 1975, 50—53.

Marjanović, Jovan. *Diskusija na Naučnom skupu: 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 646—648.

Miletić, Anton. *Diskusija na Naučnom skupu: AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943)*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 727.

Miljanović, Gojko. *Diskusija na Naučnom skupu: AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943)*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 721—722.

Mišković, Petar. *Diskusija na Naučnom skupu: 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 638, 639, 689—696 i 701—703.

Mišković, Petar. *Diskusija na Naučnom skupu: AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943)*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 702—706 i 749—751.

Morača, Pero. *Diskusija o »Pregledu istorije SKJ«*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 424—426.

Morača, Pero. *Diskusija na Naučnom skupu: 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Na-

učni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 653—654.

Morača, Pero. *Diskusija na Naučnom skupu: AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943)*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 725—729 i 752—754.

Muftić, Aziz. *Diskusija na Naučnom skupu: Banja Luka u novijoj istoriji 1878—1945*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 743.

Nešović, Slobodan. *Diskusija na Naučnom skupu: AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943)*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 712—713 i 736—741.

Odić, Slavko. *Diskusija na Naučnom skupu: Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945)*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 738—741, 751—753, 756, 757, 771 i 772.

Oljača, Mladen. *Diskusija na Naučnom skupu: Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945)*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 767 i 768.

Otašević, Duško. *Diskusija o Predlogu studijskog projekta za istoriju SFRJ*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, II, 2, 1966, 411—413.

Papić, Mitar. *Srednjoškolska omladina i »Mlada Bosna«*. Okrugli sto o »Mladoj Bosni«. — »Pregled«, Sarajevo, LXIV, 7—8, 1974, 761—766.

Isti rad je objavljen na engleskom jeziku pod naslovom *Secondary School and Young Bosnia*. — »Survey«, periodical for social studies, Sarajevo, 65 th Year, No 1, 1975, 40—43.

Papić, Mitar. *Diskusija na Naučnom skupu: Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945)*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 723.

Petranović, Branko. *Diskusija o Predlogu studijskog projekta za istoriju SFRJ*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, II, 2, 1966, 421—424.

Petranović, Branko. *Diskusija na Naučnom skupu: 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 635—637, 649—652 i 682—684.

Piljević, Đorđe. *Diskusija na Naučnom skupu: 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 684—687.

Piljević, Đorđe. *Diskusija na Naučnom skupu: AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943)*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 697—702.

Popović, Milorad-Mišo. *Diskusija na Naučnom skupu: Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945)*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 770 i 771.

Popović, Nikola. *Diskusija na Naučnom skupu: Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945)*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 741, 742, 749 i 750.

Purivatra, Atif. *Tri pitanja iz političkog života BiH*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 405—411.

Purivatra, Atif. *Diskusija o Predlogu studijskog projekta za istoriju SFRJ*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, II, 2, 1966, 414—416.

Purivatra, Atif. *Diskusija na Naučnom skupu: Istoriske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 587—589.

Ravlić, Aleksandar. *Diskusija na Naučnom skupu: Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945)*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20.

novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 753—755.

Redžić, Enver. *Diskusija na Naučnom skupu: 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 711—712.

Redžić, Enver. *Diskusija na Naučnom skupu: Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945)*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 731, 732, 751.

Stanislavljević, Đuro. *Diskusija na Naučnom skupu: 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 633—635 i 680—682.

Stojnić, Velimir. *Diskusija na Naučnom skupu: 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 697—701 i 709—711.

Šarac, Nedim. *Prikaz I—V glave »Pregleda istorije SKJ« (koreferat)*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 313—322.

Šarac, Nedim. *Diskusija na Naučnom skupu: Istorische Voraussetzungen der Republik Bosna und Herzegowina*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 577—578.

Šarac, Nedim. *O nekim elementima idejno-političke strukture mladobosanskih pokreta*. Okrugli sto o »Mladoj Bosni«. — »Pregled«, Sarajevo, LXIV, 7—8, 1974, 737—739.

Isti rad objavljen je i na engleskom jeziku pod naslovom *On Some Elements of the Ideological-Political Structure of the Young Bosnia Movement*. — »Survey«, periodical for social studies, Sarajevo, 65 th Year, No 1, 1975, 24—26.

Šiljegović, Boško. *Diskusija na Naučnom skupu: Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945)*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 721, 722, 731, 744—746, 750, 751, 758—760.

Tadić, Simo. *Diskusija na Naučnom skupu: Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945)*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 763—765.

Tomić, Stojan. *Diskusija na Naučnom skupu: AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943)*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 769—772.

Tomić, Stojan T. *Razmišljanja o »Mladoj Bosni«*. Okrugli sto o »Mladoj Bosni«. — »Pregled«, Sarajevo, LXIV, 7—8, 1974, 807—813.

Isti rad je objavljen i na engleskom jeziku pod naslovom *Reflections on Young Bosnia*. — »Survey«, periodical for social studies, Sarajevo, 65 th Year, No 1, 1975, 68—73.

Tomić, Stojan T. *Diskusija na Naučnom skupu: Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945)*. Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 732—735, 761—763.

Trgo, Fabijan. *Diskusija na Naučnom skupu: AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943)*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943). Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine. — Beograd — Sarajevo, »Rad« — Institut za istoriju, 1974, 724—725.

Vražalić, Ešref. *Diskusija na Naučnom skupu: Istorische Voraussetzung der Republike Bosne und Herzegowina*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 581—583.

Vukmanović, Milan. *Diskusija na Naučnom skupu: Banja Luka u novoj istoriji (1878—1945)*. Banja Luka u novoj istoriji (1878—1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18—20. novembra 1976. godine. — Sarajevo, Institut za istoriju, 1978, 747—748.

Zöller, Martin. *Diskusija na Naučnom skupu: 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naучни skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša« — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 696—697.

Zrilić, Kosta. *Diskusija na Naučnom skupu: 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine*. 1941. u istoriji narodâ Bosne i Hercegovine. Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine. — Sarajevo, »Veselin Masleša«, — Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973, 676—679.

PRIKAZI, OSVRTI I KRITIKE

Arslanagić, Miralem. *VI jugoslovenski simpozijum o nastavi istorije*, Banja Luka 1—3. septembra 1978. godine. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIV, 14—15, 1978, 623—627.

Bodrožić, Milica. *I. I. Ziljberfarb: Ideji i tradiciji velikoj francuzskoj revoljuciji v borbe sil demokratiji i fašizma*, Izdateljstvo »Nauka«, Moskva 1971, 229. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VIII, 8, 1972, 383—384.

Bodrožić, Milica. *Gligo Mandić: 17. istočnobosanska NOU divizija*, Beograd 1976, 353. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIII, 13, 1977, 392—396.

Branković, Slobodan. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu narodâ Jugoslavije*, tom 12, knjiga 3, Vojnoistorijski institut, Beograd 1978. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIV, 14—15, 1978, 605—610.

Butić—Jelić, Fikreta. *Teorija i praksa KPJ-SKJ u borbi za slamanje kapitalizma i izgradnju socijalističkog društva*. (Naučni skup u povodu 50-godišnjice SKJ, održan u Splitu 29—31. X 1969). — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, V, 5, 1969, 390—392.

Hadžibegović, Ilijas. *Dr Enver Redžić: Austromarksizam i jugoslavensko pitanje*, Institut za savremenu istoriju, IP »Narodna knjiga«, Beograd 1977, str. 497. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIV, 14—15, 1978, 596—601.

Huljić, Veseljko. *Aprilski rat 1941. Zbornik dokumenata*. Izdanje Vojnoistorijskog instituta, knjiga 1, Beograd 1969. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VI, 6, 1970, 270—274.

Ilić, Vera. *Dr Galib Šljivo: Klek i Sutorina u međunarodnim odnosima 1815—1878. godine*, Beograd, Filozofski fakultet, 1977. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIV, 14—15, 1978, 588—591.

Imamović, Mustafa. *Dr Atif Purivatra: Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*,

Sarajevo 1974, 658. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XI—XII, 11—12, 1975—1976, 431—435.

Isović, Kasim. *Dr Hamdija Kapidžić: Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine* (članci i rasprave), »Svjetlost«, Sarajevo, 1968, 397. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, IV, 4, 1968, 709—712.

Jovanović, Žarko. *Milica Damjanović: Napredni pokret studenata Beogradskog univerziteta 1919—1929*, knjiga I, »Nolit«, Beograd 1966, 173 str. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, III, 3, 1967, 276—280.

Kojović, Dušan. *Glasnik na Institutot za nacionalna istorija*, godina 1968, knjiga I i II, Skopje 1968. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, V, 5, 1969, 365—367.

Konjević, Mile. *Dr Rene Lovrenčić: Geneza politike »Novog kursa«*, Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1972, 324. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VIII, 8, 1972, 365—367.

Krhen-Knapič, Cvetka. *Gerhard Botz: »Die Eingliederung Österreichs in das Deutsche Reich«*, Planung und Verwirklichung der politisch administrativen Anschlusses (1938—1940), Linc 1972. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, IX/I, 9/1, 1973, 417—420.

Lukač, Dušan. *Dr Zdravko Antonić: Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941*, Vojnoistorijski zavod, Beograd 1973, 529. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, IX/I, 9/1, 1973, 431—434.

Lukač, Dušan. *Dr Najdan Pašić: Nacionalno pitanje u savremenoj Evropi*, Beograd 1973. godine, 231. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, X/II, 10/2, 1974, 421—425.

Mušeta, Vesna. *Noviji udžbenici o pomoćnim istorijskim naukama: dr Stjepan Jantoljak, Pomoćne istorijske nauke*, Kraljevo 1971, 394; *Bartol Zmajić, Heraldika, Sfragistika, genealogija*, »Školska knjiga«, Zagreb 1971, 81; *J. Stipišić, Pomoćne povjesne znanosti u istoriji i praksi*, »Školska knjiga«, Zagreb 1972, 227. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, IX/I, 9/1, 1973, 443—448.

Nikolić, Danka. *Stevan Belić: Na bojnim poljima Španije*. »Narodna armija«, Beograd, 1970, 164. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, VII, 7, 1971, 277—278.

Purivatra, Atif. *Tri godišnjaka »Glasnika arhivâ i Društva arhivista Bosne i Hercegovine«*. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, I, 1, 1965, 461—466.

Purivatra, Atif. *Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, godina 1964—1965, knjiga IV—V, Sarajevo 1965. — Prilozi (Instituta za istoriju radničkog pokreta), Sarajevo, II, 2, 1966, 479—482.

Slipičević, Fuad. *Osvrt na knjigu: Od tradicije do identiteta*. (Dr. Muhammed Hadžijahić: Od tradicije do identiteta — geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana, »Svjetlost«, Sarajevo, 1974. godine, 272). — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, X/II, 10/2, 1974, 433—445.

Slipičević, Fuad. E. P. Naumov: *Gospodstvujuščij klass i gosudarstvennaja vlast u Serbii XIII—XV v. v.* Izdavateljstvo »Nauka«, Moskva 1975, 336. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo XII—XIII, 11—12, 1975—1976, 415—419.

Tadić, Katica. Radmila Buzeljko: *Bibliografija o SKJ*, Marksističke sveske, Sarajevo 1973. godine III, br. 1—4, str. 229—465. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, X/II, 10/2, 1974, 427—429.

Tepić, Ibrahim. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XIX godina, 1970—1971, Sarajevo, str. 342. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, IX/I, 9/1, 1973, 449—452.

Tošić, Đuro. Nadežda D. Pavlović: *Despot Đurađ Branković, »Minerva«*, Beograd — Subotica, 1973, 275. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, IX/I, 9/1, 1973, 413—416.

Zdraveva, Milka. Dr Aleksandar Matkovski: *Kreposništvo vo Makedonija vo vreme na turskoto vladeenje*. Le servage en Macédoine pendant la domination turque. Izd. Institut za nacionalna istorija, Skopje, 1978, str. 411. — Prilozi (Instituta za istoriju), Sarajevo, XIV, 14—15, 1978, 585—588.

INFORMACIJA O RUKOPISIMA U ŠTAMPI

Borovčanin, Drago. *Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima narodnooslobodilačkog rata.* — Sarajevo, »Svjetlost« — Institut za istoriju.

Đaković, Luka. *Građa za demografiju i onomastiku Bosne i Hercegovine (na osnovu popisa katoličkog stanovništva 1743. i 1768. godine).* Knjiga prva: Dragičevićev popis iz 1743. godine. — Sarajevo, ANUBiH, Građa, Knjiga XXIII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 19.

Karađbegović, Ibrahim. *Reformistički pravac u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine 1919—1941. godine.* — Sarajevo, »Svjetlost« — Institut za istoriju.

OCJENE I PRIKAZI

Radovan Samardžić, SULEJMAN I ROKSELANA, Srpska književna zadruga, kolo LXIX, knjiga 463, Beograd 1976 (str. 691)

Pored ranije poznate studije *Mehmed Sokolović*, dr Radovan Samardžić je, u izdanju srpske književne zadruge, nedavno objavio i novu knjigu pod naslovom *Sulejman i Rokselana*, koja govori o istoriji Turskog Carstva u vrijeme njegovog najvećeg uspona. Ova knjiga rađena je na osnovu zapadnih izvora i literature, kao i na osnovu izvora iz carigradskih arhiva. Kako i autor na početku studije napominje, najvažniji podaci o Sulejmanu Zaškonodavcu (1520—1566) i događajima u Turskom Carstvu zasnovani su na dokumentima toga vremena iz mletačkih arhiva. Sve ljude, pojave i događaje u vrijeme Sulejmanove vladavine autor je pokušao da prikaže onako kako su doista i bili. U tome je, mislim, i uspio, tim prije, što je knjiga pisana lijepim stilom koji je pristupačan i široj čitalačkoj publici. Knjiga *Sulejman i Rokselana* se sastoji od *Prolegomena*, sedam poglavljja, epiloga, autorove napomene o nastanku ove studije i registra ličnih imena.

U *Prolegomenu* (str. 5—11) se govori o obavezi svih podanika Mletačke Republike koji su boravili na teritoriji Turskog Carstva da po dolasku u Veneciju podnesu Senatu izvještaj o svojim zapažanjima i događajima u Turskom Carstvu. Naročitu pažnju Senata privlačila je sultanova ličnost, pa su mletački podanici bili dužni da sve što saznaju o osmanskom vladaru podnesu opširniji izvještaj. Najviše podataka o Sulejmanu, Republika je dobivala od svojih poslanika na Porti za vrijeme uprave velikog vezira Ibrahim-paše, koji je bio veliki mletački prijatelj. Autor u *Prolegomenu* spominje i Rokselanu, ženu Sulejmana Veličanstvenog.

Naslov prvog dijela knjige je *Putovanje u istoriju* (str. 11—120). Ovdje su prikazane prilike na dvoru i odnosi među najuticajnjim ljudima u vrijeme vladavine Selima I. Stilski su veoma lijepo opisane ličnosti Selima I i njegovog sina Sulejmana, te smjena na turskom prijestolu 1520. godine. Veći dio poglavlja posvećen je opsadi i zauzimanju Beograda 1521. godine, prvom većem ratnom Sulejmanovom poduhvatu. Na slikovit način prikazana je osmanska vojska, njeni vojnički rodovi, ratna tehnika i taktika kojom su se Turci služili prilikom osvajanja. Među vojnicima, kako se i u ovom poglavlju ističe, nalazili su se i Srbi s dijelom svoje vlastele koja je bila u sultanovoju službi. Najviše ih je bilo u riječnoj floti pod zapovjedništvom Petra Ovčarevića. Po uspješnom zauzimanju grada, sultan se vratio u Carigrad, gdje ga pored zakonite žene Mahidevran (Proljetna Ruža), željno očekuje i mlada ruska robinja Rokselana, koju je pred ovaj ratni pohod i upoznao i koja je, za razliku od većine drugih robinja, privukla njegovu pažnju.

Začarano ostrvo (str. 120—198) je naslov drugog dijela ove studije. Ovdje se govori o drugom vojnem pohodu osmanskog vladara na Rodos, koji je u to vrijeme bio najutvrđenije hrišćansko ostrvo. Vojnim poduhvatom na Rodos, mlađi je car želio da provjeri sposobnost onih velikodostojnika Carstva koji su se poslije smrti Selima I zadržali na svojim položajima. Drugi cilj ovog poduhvata bila je Sulejmanova želja da stekne naklonost islamskog svijeta, jer mu je kao halifi bila dužnost da širi teritoriju islama, a kao caru osvajanje. I treći, ne manje važan razlog za osvajanje Rodosa bila je namjera da u ovom pohodu »pročisti« vojsku i njen uticaj svede u granice razumnosti i snošljivosti, te time izbjegne sukob između pojedinih vojnih rodova. Borbe za Rodos bile su oštре i oko 100 000 ljudi je izgubilo život. Zahvaljujući vojnoj premoći i urođenoj turskoj upornosti, Osmanlije su osvojile ostrvo 10. decembra 1522. godine. Sultan se u toku borbe nalazio među vojnicima i poslije zauzeća tvrđave, koju su branioci časno pod oružjem napustili, proglašio zauzeto ostrvo novim pašalukom i vratio se u Carigrad. Cijelu zimu i proljeće proveo je u svom saraju, u vrijeme kada je kuga harala po prijestonici.

U trećem dijelu pod naslovom *Ibrahim* (str. 199—274) opisani su svi događaji u Carstvu u periodu od 1523—1525. godine. Ovaj dio osmanske istorije poznat je po dolasku mlađih ljudi na najviše državne položaje. Starog velikog vezira Porte, Piri Mehmed-pašu, 1523. godine je zamijenio sultanov miljenik Ibrahim-paša. Dosta obrazovan, vješt velikim državnim poslovima, mlađi vezir ubrzo je pokazao svoje sposobnosti u Egiptu, kada je bez većih poteškoća ugušio pobunu Ahmed-paše, namjesnika ove bogate provincije Carstva. Na drugoj strani, Gazi Husrev-beg je vršio nova osvajanja i proširivao državne granice u evropskom dijelu Turskog Carstva. U želji da opiše sve događaje autor govori i o najuticajnijem tadašnjem srpskom velikašu Pavlu Bakiću i njegovom životnom putu.

Sljedeći, četvrti dio pod naslovom *Mohač* (str. 275—361) opisuje treći vojni pohod osmanskog vladara. Ovog puta su Turci poveli rat protiv Ugarske. Razlog za ovako česte vojne pohode ležao je u suštini ideje i društva osmanske države. Ratni pohod iz 1526. godine bio je dobro pripremljen. Ni nevrijeme, koje ga je od početka pratilo, nije ništa smetalo lagandom i sigur-

nom nastupanju Osmanlija na teritoriju Ugarske Kraljevine i zauzimanju velikog broja gradova i tvrdava koje su se predavale ili su vojničke zauzimane. Kod Osijeka Turci su podigli most preko koga je prešla sva vojska, a onda je po sultanovom naredenju taj most srušen, pa je tako povratak vojske bez pobjede bio onemogućen. Usporenim maršom Turci su došli do Mohača, gdje ih je s vojskom čekao ugarski kralj Ludvik II Jagelović. Borba do koje je došlo između dva neprijateljska tabora odvijala se onako kako je Osmanlijama najviše odgovaralo, te je poraz Ugara bio neminovan. Prilikom bježstva ugarske vojske s ratišta, kralj Ludvik II se utopio, a najveći dio njegovog plemstva je izginuo. Po sultanovo dozvoli, vojnici su opljačkali mnoga naseljena mjesta. Od pustošenja nisu bili pošteđeni ni Budim i Pešta. Kada je došao u osvojeni Budim, sultan je naredio da se između ova dva grada podigne most koji će ih spajati, što je i urađeno. Smatrujući da se Ugarska može zadržati pod vlašću i sa manjim vojnim snagama, car se s glavninom vojnih snaga vratio u prijestonicu. Pri povratku u Carograd saznao je za pobunu turkmenskih plemena i kada anadolski beglerbeg nije mogao da ih umiri, na sultanovo zadovoljstvo, to je uradio miljenik Ibrahim-paša.

Poslije mohačkog poraza u Ugarskoj su nastali neredi o kojima se govorи u petom dijelu pod naslovom *Pohod na Beč* (str. 361—454). Dva glavna pretendenta na ugarsku круну, austrijski nadvojvoda Ferdinand i tadašnji najmoćniji ugarski velikaš Jovan Zapolja, vodili su bespoštenu borbu. Zahvaljujući većoj vojnoj premoći, Ferdinand Habsburški je uspio da pobijedi Zapoli i njegove pristalice i da se proglaši ugarskim kraljem. Želeći da povrati svoje posjede i da on bude kralj Ugarske, Zapoli se obratio za pomoć sultanu.

U ovo vrijeme u Ugarskoj se javlja do tada nepoznata ličnost pod imenom Jovan Nenad, koji je zbog svoje crne puti dobio nadimak »crni čovjek«. On je oko sebe okupio veliki broj pristalica iz redova siromašnjeg stanovništva i proglašio se carem. Ovaj pokret, u kome se nalazio i veliki dio Srba koje je predvodio Čelnik Radosav, njegov brzi uspon, borbe i poraz, autor je opširno prikazao. Sve ove dogadaje, kao i situaciju u drugim evropskim državama toga vremena, Porta je pratila s velikom pažnjom, dok su njeni namjesnici u evropskom dijelu Carstva i dalje osvajali nove teritorije i gradove. Gazi Husrev-beg je u toku 1528. godine osvojio jajačku banovinu, što je uticalo da ugled Ferdinanda, kao ugarskog gospodara toga doba, među plemstvom u velikoj mjeri opadne.

Odazivajući se Zapolijskoj molbi da od habsburškog nadvojvode preotme Ugarsku i da njega, Zapoli, postavi za njenog kralja, Sulejman je 1529. godine preuzeo i svoj četvrti vojni pohod. Još ni jednom do tada turski vojni pohod nije izgledao pompezniji kao ovoga puta. Iako je i sam lično učestvovao, pa mu je, prema tome, pripadalo i zvanje seraskera, vrhovnog zapovjednika u ratnom pohodu, car je na opšte iznenadenje svih svojih velikodostojnika to zvanje ovog puta prepustio velikom veziru Ibrahim-paši s prawom da ga i u drugim vojnim pohodima zadrži. U ovom zvanju, pored sultana Sulejmana, Ibrahim-paša je sjedinio i civilnu i vojnu vlast, što je bio prvi slučaj u dotačnoj istoriji Turske. Rat je u Ugarskoj bio uspješan i ubrzo se svršio. Za kratko vrijeme sva zemlja bila je osvojena, a Zapoli je proglašen ugarskim kraljem. No, time ratni pohod nije bio završen. Osmanlije su nastavili s osva-

janjem novih teritorija u pravcu austrijske prijestonice Beča, pred čijim su zidovima, i pored vojne nadmoćnosti, bili odbijeni. Zaustavljanje turske vojske pred bečkim zidinama podiglo je Austriji ugled i od tada ona dobija na Zapadu naziv bedem hrišćanstva protiv islamskog napadača. S već umornom vojskom i po velikom nevremenu, decembra 1529. godine, Sulejman se vratio u prijestonicu, proglašavajući i ovaj vojni pohod uspješnim zbog osvajanja ugarskog kraljevstva i dovođenja na njegov prijesto svog kandidata Zapolje.

Sesti dio, pod naslovom *Prvi mir sa Austrijom* (str. 455—516), opisuje događaje u Ugarskoj poslije osmanlijskog povlačenja, te o toku daljih borbi između Ferdinanda i Zapolje, kao i o njegovom primirju na godinu dana uz zadržavanje status quo-a. Dok su se glavni pretendenti borili i pogadali između sebe, ugarsko plemljstvo je izjavljivalo da će za svog kralja priznati onog kandidata koji će uspjeti da sačuva jedinstvo zemlje, a u suprotnom da će priznati vlast sultana.

Bojeći se novog osmanskog pohoda, Ferdinand Habsburški je poslao jedno svoje izaslanstvo da pregovara s Portom. Pregovori su bezuspješno vođeni, tim više što se u međuvremenu Ferdinandov brat Karlo V proglašio carem, pa je to izazvalo sultanovu ljutnju. Ne želeći da pored njega još neko nosi carsku titulu, Sulejman je sa 150 000 vojnika i 300 topova, aprila 1532. godine, pošao u svoj peti ratni pohod, proglašavajući Karla V za svog glavnog neprijatelja. Na putu prema Beču turskoj vojsci se ispriječio Kiseg, mala tvrđava pod zapovjedništvom Nikole Jurišića. Borbe za Kiseg i njegovo simbolično zauzimanje od strane Osmanlija, kao i druge borbe do tada, detaljno su opisane. Kada su Turci na petnaest kilometara od Beča osvojili Šoprom, sultan je naredio da vojska krene u pravcu Štajerske. Prolazeći pored naseđenih mjesta, vojnici su ubijali ljude, palili im kuće i odnosili imovinu, a zatim se sa 30 000 zarobljenih ljudi vratili u Carograd. Austrija je i ovim pohodom osmanske vojske bila dobrim dijelom opustošena i ekonomski oslabljena. Želeći da sa sultanom ugovori mir, Ferdinand, poslije turskog povlačenja, šalje u Carograd jedno novo poslanstvo koje pregovara s Portom. U toku ovih austrijsko-turskih pregovora najzapaženiju ulogu imao je veliki vezir Ibrahim-paša. Poslije dužeg pregovaranja, koje je ovdje detaljno opisano, Austrija je s Portom uz velike žrtve i odricanja izvjesnih prava u Ugarskoj na neodređeno vrijeme s Turskom sklopila mir. To je bio prvi mirovni ugovor koji je zaključen između dvije zemlje. Blizak prijatelj Ibrahim-paše Alvize Griti, vanbračni sin mletačkog dužda i jedne Turkinje, po ovom ugovoru, dobio je pravo da između Ferdinanda i Zapolje izvrši teritorijalno razgraničenje, a Karlo V da može poslati svoje poslanike u Carograd.

Posljednji, sedmi dio ima naslov *Krvavi pečat* (str. 517—666). Mirom sa Austrijom, Sulejman je osigurao evropske granice Carstva i 1534. godine preuzima vojni pohod protiv Persije. Ovaj rat je vođen pod plaštom vjerskih sukoba sunita i šiita, a osnovni cilj pohoda bio je novo teritorijalno širenje Turskog Carstva u njegovom azijskom dijelu na račun Persije. I ovog puta Ibrahim-paša je bio serasker. On je veoma uspješno započeo ratne operacije i ubrzo zauzeo persijsku prijestonicu Tebriz, koju je bez borbe napustio persijski šah. U međuvremenu, po Sulejmanovom naređenju, bogati trgovac i vezirov prijatelj Alvize Griti odlazi u Ugarsku. Svojim ponašanjem Griti je

stvorio veliki broj neprijatelja koji su ga u jesen 1534. godine ubili. Ovaj incident nije bio slučajan. Još odranije, sultan je budno pratio kako se njegovi ljubimci, a naročito Ibrahim, polako mijenjaju i svakim danom postaju sve lakomiji na novac i zvanja. Zbog toga su odnosi između Sulejmana i Ibrahim-paše postajali sve hladniji, a u tome veliki je udio imala i Rokselana, čiji je uticaj nad Sulejmanom postao sve veći i koja je 1534. godine i zavnično postala njegova supruga.

Poslije prvih vojnih uspjeha u Persiji, na ratište dolazi i sultan Sulejman. U toku rata Turci su zauzeli veliki dio persijske teritorije i dosta gradova, među kojima i Bagdad. Od osvojene teritorije Osmanlije su stvorile nove pašaluke prepustajući ih na upravu domaćim ljudima koji su priznali sultanova vlast. Pohodom u Persiju i ratnim osvajanjima, Tursko Carstvo je došlo do vrhunac svoje moći i ugleda. U jesen 1536. godine car je dao velike trgovačke povlastice Francuskoj sa čijim je kraljem Fransoa I od početka svoje vladavine održavao prijateljske odnose. Ove trgovačke povlastice u istoriji su poznate pod nazivom kapitulacije i u kasnijoj istoriji Carstva dobile su ih i druge velike evropske države. Poslije dužeg razmišljanja, u martu iste godine sultan je naredio da ubiju velikog vezira Ibrahim-pašu, koji je u posljednjim godinama postao sve nezajažljiviji u gomilanju svog bogatstva. Njegova imovina je konfiskovana i postala državno vlasništvo.

Drugi dio ovog poglavlja govori o događajima koji su se desili u Carstvu u periodu od 1537—1555. godine. Ovdje su opisani svi ratovi Turskog Carstva u navedenom periodu, njegove unutrašnje prilike, jačanje turske mornarice pod komandom Hajrudina Barbarose, konačno osvajanje Ugarske 1544. godine i sklapanje novog mira sa Austrijom 1547, te ubistvo carevog najstarijeg sina Mustafe 1553. godine. Posljednji veliki poduhvat osmanske vojske pod Sulejmanovom komandom bio je u Jermeniji 1554. i 1555. godine. Ovaj pohod je predstavljao jedno od najsvirepijih ratovanja u XVI vijeku. Utvrdivši svoju vlast u Đurđijanskoj Jermeniji i Iraku, a prethodno sklopivši mir sa Persijom, Sulejman se u avgustu 1555. godine vratio u Carigrad.

U *Epilogu* (str. 667—672) su opisani sukobi između prinčeva za prijesto u kojima je, zahvaljujući Mehmed-paši Sokoloviću, pobijedio princ Selim, nasljednik Sulejmanov. Godinu dana prije ovih ratova između prinčeva oko nasljeđa umrla je 1558. godine Rokselana, koja je, zahvaljujući svojoj obrazovanosti i sposobnosti, imala velikog uticaja na Sulejmana. Do svog posljednjeg velikog pohoda na Beč 1566. godine, posljednjih deset godina svoje vladavine Sulejman provodi u usamljenosti, trošeći velike sume novca na podizanju raznih zadužbina.

U napomeni pod naslovom *O nastanku knjige*, autor iznosi kako je na osnovu istorijskih izvora želio da prikaže ljudе i događaje toga vremena. Na kraju knjige je registar ličnih imena.

U ovoj studiji se govori o istoriji Turskog Carstva u vrijeme njegovog najvećeg uspona. Ovom knjigom i knjigom *Mehmed Sokolović* dr Radovan Samardžić je želio da u cijelosti opiše vladavinu Sulejmana Veličanstvenog (1520—1566. godine). To je jedan od najinteresantnijih perioda istorije Turskog Carstva koje tada dostiže vrhunac moći i ugleda. Najveći značaj knjige je u tome što je iz raznih aspekata dočarana atmosfera i događaji koji su se zbivali na teritoriji Carstva. Za našu istorijsku nauku, posebno je značajno

Što su opisani događaji i ljudi iz naših krajeva koji su bili akteri mnogih značajnih događaja u Carstvu u ovo vrijeme i koji su zauzimali najistaknutije položaje i lično doprinosili širenju i učvršćenju Carstva. Gledajući u cjelini, knjiga dra Radovana Samardžića *Sulejman i Rokselana* predstavlja vrijedan doprinos istorijskoj nauci.

Enes Pelidija

Zdravko Kajmaković, GEORGIJE MITROFANOVIĆ, »Veselin Masleša«, Biblioteka »Kulturno nasljeđe«, Sarajevo 1977 (str. 406)

Ima nečeg tragičnog u srpskoj slikarskoj umjetnosti ranijih epoha i pored njenog možda ponajvećeg dostignuća na kulturnom polju. O starim slikarima se zna veoma malo, jer se o njima i malo pisalo. Oni koji su se bavili pisanjem i bilježenjem (ljetopisci, književnici i drugi) potomstvu u spomen ostavljaju čitavu piramidu duhovnjaka (od običnih sveštenika do patrijarha) ponekad istorijski beznačajnih, a prečutkuju gotovo redovno svoje savremenike, stare slikare. Može se stoga pretpostaviti s kakvim se teškoćama susreao Zdravko Kajmaković pri monografskoj obradi jednog od najvećih srpskih slikara turskog perioda, Georgija (Đorđa) Mitrofanovića, umjetnika s početka XVII vijeka. Autoru je ostao »...hod po pomrčini u kojoj svjetluca samo poneki nesiguran žižak. Biće to mučno povezivanje i vaspostavljanje razbijenih ostataka jedne davno zapretene i zaboravljene priče« (str. 9).

Knjiga je sadržajno podijeljena na: Uvod (9); I Istorijografiju (11—16); II Kratak osvrt na epohu (17—23); III Život i rad (25—64); IV Djela (Opisi i ikonografska analiza) (65—300); V Stil (301—330); VI Tehnika (331—341); VII Savremenici i učenici (343—360) i VIII Mjesto Georgija Mitrofanovića u istoriji domaćeg slikarstva — Zaključna razmatranja (361—383). Tu su još i Rezime (385—390) kao i Opšti register (391—404).

U istraživanju lika Hilandarca Georgija Mitrofanovića učestvovali su mnogi domaći i strani naučnici, istraživači i putopisci. Znanja o njemu teku počev od ruskog »pješohodca« i putopisca iz druge četvrtine XVIII vijeka Vasilija Grigoroviča Barskog, pa Dimitrija Avramovića iz XIX koji je bio slikar i jedan od prvih domaćih ljudi koji su se bavili istraživanjem starina, te u našem stoljeću ruskog istraživača svetogorskog živopisa Leonida Nikoljanskog, Vladimira Petkovića, Vojislava J. Đurića, Sretena Petkovića i Anike Skovran. Plejadi tih naučnika i istraživača pridružio se i Zdravko Kajmaković, koji je Georgija svestrano i monografski obradio s novim metodološkim postupcima koje nam pruža moderna istorija umjetnosti.

Vrijeme u kojem je djelovao Mitrofanović, koliko je do sada poznato, jeste druga i treća decenija XVII vijeka. Balkan je tada već preko dva stoljeća bio pod turskom vlašću. Iako poraženo kod Lepanta (1571) i Siska (1593) Carstvo će imati dugu silaznu liniju. U Peći, patrijarsi obnovljene srpske crkve iz kuće Sokolovića, počev od Makarija (1557—1571), pa do Savatija (izgleda

umro iste godine kada je i ustoličen 1586) će naći modus vivendi s Portom. Za njihova patrijarhovanja učinjeni su veliki poduhvati na kulturnom i umjetničkom polju.

Harmoniju Crkve i Porte u atmosferi ustaničkih valova od Banata do teritorije Brđana, Drobnjaka i Pivljana, narušiće 1592. godine novoizabrani patrijarh Jovan I Kantul. On je bio u vezi sa zapadnim zemljama. Zauzetost političkim radom nije mu dozvoljavala da se aktivnije bavi kulturnim i umjetničkim područjem, što ne znači da se u njegovo vrijeme nije radilo i na ovom polju. Godine 1614. Jovan je otišao u Carigrad i otuda se nije vratio.

Srpski ustanci s kraja XVI i početka XVII vijeka završili su se krahom simbolizovanim osvetničkim spaljivanjem moštiju sv. Save od strane Turaka. Iskustva iz tragedije će pobratiti Jovanov nasljednik patrijarh Pajšije, koji je izabran 1614. godine. Njegov pogled na politiku u priličnoj mjeri je bio sličan pogledu patrijarhâ iz kuće Sokolovića. U snošljivim odnosima s Turcima on će se posvetiti i kulturnom radu, te napisati Žitije cara Uroša V.

Georgije Mitrofanović, kao slikar patrijarha Pajšije, prihvatio je, donekle, njegovo viđenje stvarnosti, bilo kao umjetnik koji je izražavao stav najvišeg crkvenog velikodostojnika, a možda i iz sličnosti ličnih nazora s duhovnikom — intelektualcem. Neka za primjer posluže planovi Rimske kongregacije oko unije katoličke crkve i Patrijaršije u Peći. Toj katoličkoj ofanzivi kao njena protivakcija Mitrofanovićevu sveukupno djelo »... propovjeda suprotna načela, usko monaška i crkvena, svakako ista ona u koja je iskreno vjerovao i patrijarh Pajšije, načela koja su sasvim u skladu s kulturno-duhovnom klimom koja se u tom vremenu osjećala« (str. 23).

Vaspostavljati život Georgija Mitrofanovića nije nimalo zahvalan posao s obzirom na mali broj podataka o njemu, »... Sve što znamo o ovome slikaru crpi se iz sedamnaest autorskih ili književnih zapisa koje je Mitrofanović svojom rukom ispisao na freskama i ikonama...« (str. 25). Prvi spomen pada u 1615—1616. godinu, jer iz tog vremena potiču dva njegova datirana djela: raskošne carske dveri iz hilendarskog muzeja i ikona sv. Trojice, umjetnikov poklon manastiru u Pljevljima, a pronađena u maloj crkvici sv. Nikole u selu Čelebići kod Foče. Ali on je tada već zreo umjetnik. Posljednju vijest o Mitrofanoviću nalazimo u natpisu u hilendarskoj trpezariji, čiju je sliku završio 16. septembra 1622. godine. Ispada da su mu sva djela nastala u kratkom vremenskom periodu od sedam godina. Izgubljen je kontakt s njim prije 1615. godine.

Gotovo je uzaludno traganje za Georgijevim mjestom rođenja. U skladu s obavezama jednog monaha on u svim zapisima ističe da je »od manastira Hilandara«. Analizirajući sadržajne, idejne i jezičke osobine njegovih tekstova, zatim neke faktografske elemente utkanih u njegovo slikarstvo, kao i stazu kojom se kretao, autor ga nedvosmisleno određuje kao Srbina.

Georgije Mitrofanović je stvarao u južnim krajevima naše zemlje, počeo je od crkve manastira Dobrićeva u Hercegovini čije bi freske mogle da budu njegovo najranije slikarsko djelo. One su do sada bez jačih argumenata datirane u vrijeme oko 1619. godine. Kajmaković im nastanak, s obzirom na neke stilske nedostatke, na primjer osjetnu početničku tvrdoću, pomiče u 1615—1616. godinu, iako i to ostaje djelimično otvoreno za još nižu granicu.

U ljetu 1616. godine Georgije je doputovao u manastir Moraču, koji je izrastao u svjetovni i politički centar porobljenog srpskog naroda. To doba je, počev od 1594. godine pa dalje, bremenito dramatikom crnogorsko-hercegovačkog ustanka. Mitrofanović je dio manastira ukrasio probranim ikonografskim sadržajem. Njegovo nježno, pastelno i graciozno slikarstvo je dozvilo kao tješiteljski melem u nesigurnom vremenu. Odslikavanje je završio u jesen iste godine.

Nakon obavljenog posla u Morači, Mitrofanovića nalazimo oko 1617—1618. godine u manastiru Krupi kod Zadra gdje u Uspenskoj crkvi radi fresko-ansambl. Freske se odlikuju razvijenim ikonografskim sadržajem i izraženom baroknom uzinemirenošću. Boravak u Krupi je bio najzapadnija tačka na njegovom životnom putu.

Živopis u Donjoj isposnici sv. Save u selu Savovu iznad manastira Studenice se nakon precizne ikonografske i stilске analize može pripisati Georgiju Mitrofanoviću. Riječ je o arhitektonski skromnoj crkvi pravougaone osnove, koju je po narodnom predanju i mišljenjima pojedinih autora sagradio Sava Nemanjić u vremenu svoga igumanovanja u Studenici 1212—1217. godine. Datum izrade fresaka je oko 1618. godine.

Zidne dekoracije u crkvi Bogorodičnog vavedenja u manastiru Zavali, udaljenom 12 km od mjesta Slano na morskoj obali, iako djelimično oštećene, najsvježije su i najočuvanije freske Georgija Mitrofanovića. »Hilandarske freske su jako potamnile, pećke su malobrojne a sve ostale su fragmentarno sačuvane. Jedino je živopis u moračkoj priprati izuzetno dobro sačuvan, ali tu se radi samo o tri freske« (str. 48, nap. 81). Nastanak im određujemo u proljeće ili ljetu 1619. godine.

Zograf Georgije je 1620. godine boravio u Peći, gdje je u avgustu u kompleksu patrijaršije naslikao manastirske trpezariju. Nažalost, njegov živopis je potpuno uništen. Iskustvima ovdje stečenim, koristio se dvije godine kasnije pri izradi freski hilandarske trpezarije.

U Peći je iste, 1620. godine, obnovio stariji živopis u crkvi Sv. Dimitrija, a u crkvi Sv. apostola naslikao portret preminulog patrijarha Jovana.

Freske u velikoj trpezariji manastira Hilandara iz 1622. godine predstavljaju posljednje do sada poznato djelo Georgija Mitrofanovića. Sumnjamo da je uzrok njegovom nejavljanju poslije te godine staračka nemoć! Tada se mogao približavati pedesetim godinama života, zrelom dobu čovjeka. Biće da je podlegao epidemiji kuge koja je tada harala Balkanom, te je zahvatila i Svetu Goru.

Georgije Mitrofanović se javio u vrijeme srpske istorije kada se, poslije tragičnih ustanaka krajem XVI vijeka, pred narod postavilo pitanje kuda dalje? Bila je to kriza kako politike tako i umjetnosti. U doba patrijarhâ iz kuće Sokolovića (1557—1592) na umjetničkom polju je djelovao znameniti slikar Longin. Patrijarh Jovan (1592—1614) je bio okrenut više politici. Područje umjetnosti je bilo ispunjeno radom drugorazrednih zografa koje je predvodio pop Strahinja iz Budimlja, više vrijedan i ambiciozan nego obdarjen. U vrijeme kad je patrijarh Jovan pokušao da uz pomoć pape i katoličkih dvorova poboljša teško stanje svoga naroda, Strahinja je i sam bio podložan ne samo uticajima zapadne umjetnosti već i ideologiji katoličke crkve.

Patrijarh Pajsije (1614—1647) je u takvoj stvarnosti propovijedao filozofiju strpljenja i čekanja. Pokušaju katoličanstva da prodre i u srpski narod on suprotstavlja vraćanje u krilo pravoslavlja, tradiciji i iskrenom služenju crkvi. Umjetnost Mitrofanovića je bila u velikoj mjeri odraz kako patrijarhovih, tako i njegovih ličnih nazora. Srpskom slikarstvu on je obnovio poljuljane estetske norme. Njegove freske i ikone su svojom otmenom i nježnom ljepotom bliže snu nego surovosti vremena u kojem je živio.

Monografijom o Georgiju Mitrofanoviću Zdravko Kajmaković nas je još više približio saznanju da smo, i pored teških uslova, na periferiji evropske civilizacije njegovali svoju umjetnost.

Mr Boris Nilević

Dr Aleksandar Matkovski, KREPOSNIŠTVOTO VO MAKEDONIJA VO VREMENI NA TURSKOTO VLADENJE. — Le servage en Macédoine pendant la domination turque. Izd. Institut za nacionalna istorija. Skopje 1978, str. 411

U izdanju Instituta za nacionalnu istoriju u Skoplju, ovih dana je objavljen rad dra Aleksandra Matkovskog *Kreposništvo vo Makedonija vo vreme na turskoto vladeenje*, koji se sastoji od kratkog uvoda, šest delova, rezimea na francuskom jeziku i registra ličnih i geografskih imena. Obim rada iznosi 407 stranica.

Na početku rada primećuje se da *Uvod* nije formalno izdvojen od teksta prvog dela ovog rada. Inače, iako kratak, *Uvod* upoznaje čitaoca s problematikom koja je predmet autorovog proučavanja pri čemu autor napominje da ne proučava timarsko-spahijски sistem u celini, već se zadržava samo na kmetskim odnosima na relaciji spahija—raja—zemlja.

Prvi deo, pod naslovom *Kreposnite odnosi vo Makedonija neposredno pred i po doađanjeto na Turcите* obuhvata od 6. do 18. stranice. Pozivajući se na autoritativne istoričare koji su proučavali srednji vek, Matkovski zaključuje da je i pre dolaska Turaka u Makedoniju i na Balkanu osnovna masa stanovništva bila vezana za zemlju i nije smela da je napušta. Posle dolaska Turaka na Balkan, oni su, u stvari, nastavili da žive u feudalizmu, prilagođavajući svoj život prilikama. Dalje se govori o turskom feudalizmu, koji se karakteriše timarsko-spahijskim sistemom, u kojem su, za razliku od klasične feudalne hijerarhije, sve spahije zavisile od sultana, pri čemu je u njegovu klasu bio uključen i veliki deo stare balkanske feudalne klase. Do kraja XVI veka, nastavlja autor, definitivno je bio uveden timarsko-spahijski sistem, a stanovništvo postalo raja u Makedoniji, i već je od narednog veka započeo obratni proces — bežanje raje sa feudalnih poseda i rušenje kmetskih odnosa.

U drugom delu rada data su objašnjenja suštine termina raja i beraja (str. 19—98). Osvrćući se na dosadašnja dostignuća istoriografije u objašnjenuju suštine ovih termina, autor iznosi svoje stavove o njima. Prema njegovom

mišljenju, termin raja označava kmeta, odnosno lice vezano za spahiju i za zemlju, nezavisno od profesije, od verske i narodnosne pripadnosti, i nezavisno od visine poreza koje je plaćalo, odnosno označava lice koje je bilo registrovano u popisnim defterima s ovim statusom. U zavisnosti od poseda i gospodara kojima je pripadala, raja je mogla biti timarska, raja zearmeta i raja hasa, a najčešće je bio upotrebljavani termin spahijska raja.

Dalje, nastavlja autor, status raje imalo je i stanovništvo sa specijalnim zaduženjima, u koje su ubrajani vojnuci, dogandžije, čuredžije, jagdžije, derbendžije, martolozi, iako su oni zbog svojih zaduženja imali olakšice u plaćanju dažbina, te su od nekih autora smatrani privilegovanim. Konstatujući da je jedan deo stanovništva (slobodnjaci, bezemljaši, hajmani, došljaci, levendi, gurbet-tajfe i dr.) u vreme popisa izbegavao da bude registrovan u popisnim ili drugim finansijskim defterima, autor tvrdi da je taj deo, iako nije figurirao u defterima i nije bio »zakrepošćen«, imao status raje, i da su specijalna lica (zakupci) s pratnjom išla iz sela u selo da takvim licima naplate porez. Status raje imao je i onaj deo stanovništva, koji je zbog svog načina života teško mogao da bude vezan za zemlju, kao, na primer, Vlasti-stočari, koji su bili oslobođeni poreza koji su plaćali zavisni seljaci, ali su plaćali filuriju i imali su druga vojna zaduženja. I Romi, Juruci i skitnice, takođe su imali status raje — zaključuje autor. Dalje je objašnjena suština gradske raje, odnosno lica koja su živela u gradu i koja su se bavila zanatstvom i trgovinom, ali su bila registrovana u popisnim defterima i smatrana su se kmetskim sve do zakonom određenog roka kada im je prestao status raje i kada su prelazila u beraju (šeherli).

Krajem XVIII veka, a naročito pre Tanzimata, kada su kmetski odnosi bili ne samo prevaziđeni nego su predstavljali anahronizam, termin raja izgubio je svoj osnovni značaj »kreposnika«, zaključuje dalje autor, i on se odnosio samo na nemuslimansko stanovništvo, a posle zvaničnog ukipanja kmetstva, pored nemuslimana, odnosio se i na čifčijsku raju i na slobodna lica koja nisu imala čiflik-sahibiju.

Zatim se autor osvrće na dosadašnje objašnjenje suštine termina beraja i iznosi da, prema njegovom mišljenju, ovim terminom označeni stanovnici nisu bili kmetovi. U to stanovništvo su spadala: slobodna lica, odnosno pripadnici feudalne klase, vojničkih redova, klera bez razlike na religiju (ulema, hodže, derviši, episkopi, deo sveštenika i kaludera), zatim deo gradskog stanovništva (trgovci, zanatlije, gradski proletarijat, koji nisu imali status raje), seljaci koji su imali svoje nasleđe (baštinu), zatim deo nomada, Vlaha, Juruka, Roma, razne skitnice, prosjaci i ljudi bez određenog mesta boravka, kao i oni koji su imali berate, tj. beratlje. Termin beraja, zaključuje dalje autor, označavao je razne društvene slojeve, od najsromotnijih do najbogatijih i od najprivilegovanijih do najeksploatisanijih, bez razlike na religiju, narodnost, davanje dažbina i klasnu pripadnost.

U poslednjim odeljcima označenim podnaslovima drugog dela govori se o prelasku iz raje u beraju i obratno, koji je bio veoma složen, naročito u prvom slučaju. Od sredine XVIII veka ovaj prelaz je bio olakšan time što su posle 10 godina življenja lica sa statusom raje u gradu prelazila u šeherli (gradane). Lica sa statusom beraje koja nisu obavljala savesno svoju dužnost

bila su degradirana u status raje. Pri tome i za prvi i za drugi slučaj autor daje više primera.

Iako u vezi sa značenjem suštine termina raja i beraja autor daje više primera, čini nam se da i dalje ostaju određeni problemi za diskusiju koji u daljim proučavanjima treba da budu osvetljeni.

Treći deo rada nosi naslov *Pričini za beganje na rajata od feudalnите posedi* (str. 99—135). Konstatujući tradicionalnu okrenutost i vezanost makedonskog zemljoradnika za zemlju, autor navodi razloge koji su ga terali da je napusti. Kao osnovni, navedeni su privredni razlozi, u koje su ubrajani spahiski i državni porezi, koji su se povećali naročito u XVII i XVIII veku, zatim crkvene dažbine, dugovi raznim vrstama zelenaša (vakufi, Turci, Jevreji) i razne elementarne nepogode, epidemije i dr., kao i razlozi političkog karaktera, u koje su ubrajani zulumi spahija, ajana i drugih gradskih prvaka, subaša i vojvoda, zatim ratovi i ustanci (navodeći kao primer velike talase migracije posle austro-turskog rata, Karpošev i Neguški ustanački), kao napadi raznih hajduka, haramija, albanskih i dr. begova, krdžalija i dr. Pri tome, autor zaključuje da su bekstva iz privrednih razloga delovala u širim vremenskim i prostornim razmerama, za razliku od političkih, koja su bila povremena i lokalna, i koja su motivisana željom za oslobođenjem od ugnjavanja i verom da će na drugom mestu naći podnošljivije uslove za život. To je teralo raju da menja mesto svoga življenja, iako kmetsko pravo to nije dozvoljavalo.

U četvrtom delu rada objašnjena su bežanja raje s feudalnih poseda i pravci njenog kretanja (str. 137—233). Ovde su izneti načini preseljavanja, koja su u početku bila individualna, a zatim grupna, odnosno kolektivna, zatim preseljavanja sa i bez pokućstva, preseljavanja iz jedne u drugu kategoriju zemlje i unutar jedne kategorije, što su zbog nedostatka radne snage podržavale one spahije kod kojih se raja doseljavala, o čemu su dati i primeri. Dalje su navedeni primjeri bežanja raje sa specijalnim zaduženjima (derbendžije, madenđije, vojnuci, sokolari, orizari i dr.).

Govoreći o pravcima preseljavanja raje, autor naglašava da su to najčešće bili gradovi u kojima je bila zagarantovana veća lična i imovinska sigurnost. Kmetovi su preseljavali takođe u čiflikčijska, batandžijska i kurudžijska sela, šume i planine. Odlazili su, isto tako, u hajduke i na kraju u susedne oblasti Makedonije i van granica Osmanskog Carstva. Napuštanje feudalnih poseda od strane raje autor je pravilno okarakterisao kao jedan od oblika antifeudalnog otpora. Kad su ova selenja poprimala šire razmere, državna vlast je preduzimala razne mere za vraćanje izbegle raje. S druge strane, zaključuje autor, masovne migracije govore o dubokoj krizi koju je doživljavao timarsko-spahiski sistem u ovom periodu. Ovde želimo da primetimo da se u naslovu četvrtog, petog i šestog dela, i u nekim podnaslovima dalje u tekstu provlači termin »samovoljno bežanje raje«, iz čega bi se mogao dobiti utisak da su neka preseljavanja bila prisilna, a neka dobrovoljna. Međutim, autor kroz čitav rad nedvosmisleno govori o samoinicijativnom i samovoljnom bežanju raje. U stvari, spahije nisu imale pravo da teraju raju sa zemlje; naprotiv, sprečavale su njeno bežanje, što i autor naglašava.

Dalje autor objašnjava odnos između raje i zemlje i pravo na njeno nasleđivanje, što je bilo regulisano šerijatskim pravom, i čime je bio sank-

cionisan kmetski položaj raje. Zatim je objašnjena uloga popisnih deftera, čiji je zadatak bio da obezbede tačnu evidenciju stanovništva zbog sakupljanja poreza, što je preseljavanjem bilo poremećeno. Dalje su navedene razne ekonomske mere (nametanje duplih poreza »čift bozan«, »dupli ušur«, »resmi duhan« i dr.), koji su imali cilj da otežaju raji napuštanje mesta boravka, a isto tako su navedene razne olakšavajuće mere da bi se raja zadržala na feudalnim posedima.

U poslednjem delu rada govori se o posledicama bežanja raje (str. 333—371), što je bilo negativno po postojeći timarsko-spahijski sistem, i što je dovelo do promena u zemljишnim odnosima, do naseljavanja makedonskih gradova hrišćanskim stanovništvom iz okolnih sela, poznatog kao »makedoniziranje gradova«, a to je doprinelo buđenju i makedonske narodnosti, samosvijesti i dr., tako da je zvanično ukidanje kmetstva, u stvari, značilo sankcionisanje položaja koji je nastao u XVIII veku.

Na kraju, od 372—379. stranice sledi rezime na francuskom jeziku, zatim kratice i registar ličnih i geografskih imena i drugih pojmljiva.

Jako tekst prate kratki zaključci posle svakog pododeljka, pada u oči da na kraju teksta nedostaje uobičajeni zaključak ili rezime. Isto tako, nedostaje rečnik mnogih reči turskog, arapskog i persijskog porekla, iako su one objašnjene u tekstu. Na kraju, radi veće preciznosti, mogli su bili izdvojeni registri ličnih od geografskih imena.

S obzirom na problematiku koja je predmet proučavanja i na činjenicu da su prilikom obrade obilno korišćeni originalni turski dokumenti iz bitoljskih sidžila i muhime defteri, rad *Kreposništvo vo Makedonija vo vreme na turskoto vladeenje* predstavlja značajan doprinos ne samo makedonskoj nego i balkanskoj istoriografiji, a takođe i orientalistici i islamistici uopšte.

Milka Zdraveva

Galib Šljivo: KLEK I SUTORINA U MEĐUNARODNIM ODНОСИМА 1815—1878, Filozofski fakultet u Beogradu, Beograd 1977. godine, (183 str.).

Ova knjiga je napisana kao magistarska teza koju je Galib Šljivo 1972. godine odbranio na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Izdao ju je pomenuti fakultet sredstvima Zajednice za usmjereno obrazovanje u Tuzli i školskog centra u Orašju. Tri godine kasnije autor je doktorirao na temu »Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850—1852. godine«. Knjiga pod naslovom *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850—1852.* izašla je u Sarajevu 1977. godine u izdanju »Svjetlosti«. Galib Šljivo sada radi kao profesor istorije na Pedaškoj akademiji u Banjoj Luci.

Problemi austrijsko-tursko-mletačkih odnosa u XVII i XVIII stoljeću na području zemljouza Kleka i Sutorine koji su spajali bosanski pašaluk s morem obradivani su dosta iscrpno. Nisu, međutim, obradivani problemi u XIX stoljeću. Istoričari koji su obradivali bosanskohercegovačku prošlost

u XIX stoljeću samo su se parcijalno dodirnuli te teme u svojim studijama ili prilozima, samo onoliko koliko je to bilo neophodno, a posebne studije nije bilo. Magistarska teza prof. Šljive predstavlja lijep prilog našoj istoriografiji, a posebno bosanskohercegovačkoj u osvjetljavanju ovoga problema. Prikazao je svu političko-ekonomsku problematiku na monografski način u cjelini sa svim potrebnim pojedinostima. Posebnu vrijednost i zanimljivost daju ovoj knjizi fusnote na gotovo svakoj stranici koje nam predočavaju materijal (gradu) kojom se autor služio. Svoja istraživanja je zasnivao na dosada slabo ispitanoj građi iz Bečkog i Državnog arhiva u Zadru. Osim arhivske građe, konsultovao je i literaturu koja je samo fragmentarno obrađivala ovaj problem.

Studija Galiba Šljive nam pregledno i s puno smisla za logično rasudjivanje na 193 strane daje istoriju bosanskohercegovačkog izlaza na Jadran od Bečkog do Berlinskog kongresa. U uvodnom dijelu autor nas upoznaje veoma kratko s političkim položajem enklava Kleka i Sutorine od Karlovačkog mira do Bečkog kongresa. Time nas autor postepeno uvodi u problematiku koju će analizirati u glavnom dijelu knjige. Knjiga je podijeljena u tri dijela. Određenim tematskim i hronološkim redoslijedom pisac vodi čitaoca iz poglavlja u poglavlje. U prvoj glavi pod naslovom »Prvo razdoblje: 1815—1849« pregleđeno je prikazao austrijsko-turske odnose od 1815. godine kada Austrija dobiva Dalmaciju na upravu do 1849. godine i završetka revolucionarnog perioda (str. 9—73). Ovo razdoblje, da bi ga što kompleksnije obradio, podijelio je u četiri dijela i dao im posebne naslove: 1. Enklave Klek i Sutorina i organizacija austrijske uprave u Dalmaciji; 2. Misija Bernarda Kaboge; 3. Nastojanje Austrije da rekonstruiše cestu preko Kleka i Sutorine i 4. Prijedlog Austrije za razmjenu teritorija. Da bi se razumjeli svi kasniji problemi na ovom području, autor polazi od organizacije austrijske uprave u Dalmaciji, a posebno od položaja enklave Kleka i Sutorine u tom sistemu. Kada je Austrija 1815. godine dobila na upravu Dalmaciju, Turska je i dalje zadržala odlukom Bečkog kongresa Klek i Sutorinu kao zemljouze koji su spajali bosanski pašaluk. Austrija je svim silama nastojala da održi onaku upravu kakvu su ustanovili Mlečani. Enklave Klek i Sutorina razdvajali su austrijsku Dalmaciju i onemogućili kontinuiranu upravu na jadranskoj obali. Beč je nastojao da se ove enklave ustupe Austriji. Na razne načine je to činio. Prvo izolacijom Turske obale na Jadranu, ometanjem pomorskih i trgovačkih veza, a posebno stalnim diplomatskim pritiskom na Portu preko svoga internuncija. Porta je to odbijala i stalno osporavala više iz političkih nego iz stvarnih razloga. Tridesetih godina XIX stoljeća, evropske sile su nastojale preko diplomatskih krugova proširiti trgovačke interese u Turskom Carstvu, što je umnogome zabrinulo Austriju. Da bi ravnopravno učestvovala u tim događajima i ona je postala aktivnija na tom planu. Kako se javila i neka aktivnost Turaka na enklavama, Beč je dao zadatok Kabogi da obide obalska utvrđenja na Jadranskem moru i da procijeni vrijednost Kleka i Sutorine. Bernard Kaboga (Bernhard Caboga) bio je Dubrovčanin. Rođen je 1785. godine u Dubrovniku, a umro je u Beču 1855. godine. Završio je austrijsku vojnu školu i iz nje izašao kao oficir fortifikator. Godine 1815. bio je mjesni komandant artiljerije u Dubrovniku, a 1832. godine vršio je inspekciju utvrđenja na Jadranskem moru kao austrijski general. U službi Austrije 1848. godine postao

je generalni direktor inženjerije. Kaboga je dao sumarne pregledе Kleka i Sutorine i procijenio da enklave vrijede 17.400 dukata. Međutim, ni nastup Beča s prijedlogom da se Austriji ustupe enklave za obeštećenje u novcu nije naišao na razumijevanje. Porta je razmatrala i ponudu Austrije da rekonstruira cestu preko Kleka i Sutorine, ali je odgovrila s odgovorom, jer joj to nije išlo u prilog. Pokušaj Austrije da se izvrše razmjene teritorija nije prihvaćen od turskih vlasti. Mada su nastojanja Austrije neslavno završavala, ona nije odustajala od svojih namjera.

Napori Austrije da poveže svoje istočne teritorije preko Kleka i Sutorine oživjeli su tek nakon završetka revolucionarne 1848—1849. godine, čime počinje i druga glava ove knjige pod naslovom »Drugo razdoblje: 1849—1853« (str. 73—151). Ovo pitanje došlo je u prvi plan kada su se počeli uplatiti interesi drugih evropskih sila na Balkanu. Austrija je nastojala svim silama da onemogući razna uplitanja i da prevashodno učvrsti svoje političke interese, a ne zanemarujući i trgovačke. Od polovice 1850. godine, dolaskom Omer-paše Latasa u Bosnu, ovo pitanje postalo je aktuelnije. U ovom periodu Austrija je veoma jakim diplomatskim pritiskom nastojala da riješi ovo pitanje na međunarodnom nivou, da iskoristi vrijeme nereda u Turskom Carstvu i da ugrozi trgovački i politički interes zapadnoevropskih sila na Balkanu.

Treće razdoblje u rješavanju problema spornih enklava od 1853. do 1878. godine je tematika treće glave u ovoj knjizi pod naslovom »Treće razdoblje: 1853—1878« (str. 151—181). Stanje na enklavama se komplikiralo tursko-crnogorskim ratom i Vukalovićevim ustankom, ali vremenom ovaj problem gubi na značaju, mada ne dolazi do rješavanja njihovog statusa. Austrija je stvarala planove širih razmjera. Godine 1878. Austro-Ugarska je dobila mandat za okupaciju Bosne i Hercegovine, a enklave Klek i Sutorina ostali su sastavni dio bosanskohercegovačke teritorije pod sultanovim suverenitetom sve do aneksije 1908. godine.

Mada je ovaj problem bio stalno prisutan u odnosima ove dvije carevine, a i veoma važan, nije bio i jedini. Austrija je, prije svega, nastojala potisnuti interes drugih država i sila koje su se željele infiltrirati preko turskih posjeda na Balkanu, stalno držeći otvoren problem enklava Kleka i Sutorine, i neutralizirati međunarodni i turski promet, a u pogodnom trenutku uključiti ih u svoj teritorij.

Da bismo razumjeli političke i trgovačke interese kao i ponašanje pojedinih država, zainteresovanih za ovo područje, moramo se ukratko upoznati i sa geografskim, demografskim i privrednim prilikama koje su vladale na ovim enklavama. U geografskom pogledu Klek je bio kraško brdovito područje obraslo šipražjem. Sutorina je bila uska plodna dolina okružena brežuljcima. Uglavnom je to bilo slabo naseljeno područje, gotovo pust teren, s malim brojem naselja i ljudi u njima. Žitelji tih raštrkanih sela bili su nepovezani i u političkom i u privrednom pogledu. Bavili su se, uglavnom, zemljoradnjom i stočarstvom. Na ova zanimanja ih je, u prvom redu, uputila konfiguracija tla. Uspjevala je vinova loza, pšenica, zob, kukuruz i druge kulture. Za stočarstvo su bile pogodne uzvišice za ispašu stoke u zimskom periodu s širem područjem Hercegovine. Bilo je razvijeno i voćarstvo, jer mu je pogodovala blaga klima i sunčane padine pojedinih brežuljaka. Interesantno

je da u ovom području nije bilo ribara. Godišnje prihode od žetve, glavarinu i druge obaveze morali su podmirivati turskim feudalcima u novcu i u naturi.

Obradujući razne oblike kontakata između Austrije i Turske, i osvjetljavajući ovo pitanje s mnogo detalja, Galib Šljivo je u potpunosti uspio da obradi složene odnose između ta dva susjeda koja su kroz stoljeća bili upućeni jedan na drugoga. Autorov pristup i način obrade ove teme je naučnoistraživački. Šljivo je uspio sliti tekst u čvrstu cjelinu. Vrijednost djelu daju jednostavan stil i jezik, koji čine knjigu pristupnom svakom čitaocu. Ovaj rad predstavlja vrijedan doprinos poznавању bosanskohercegovačke istorije u XIX stoljeću.

Vera Ilić

Mitar Papić, ISTORIJA SRPSKIH ŠKOLA U BOSNI I HERCEGOVINI, IP »Veselin Masleša«, Biblioteka »Kulturno nasljeđe«, Sarajevo 1978, s. 191.

Interesovanje za istorijski razvoj školstva u Bosni i Hercegovini zaokupljao je niz godina pažnju autora gore naslovljene knjige. I kao istaknuti prosvjetni radnik, posebno u periodu naše socijalističke izgradnje, Papić je pokazivao poseban interes za kulturnu prošlost naših naroda. Zanimljivosti iz te sfere našeg života on je objavljivao u našim časopisima i u dnevnoj štampi. Jedan broj tih svojih napisa on je prikupio i objavio u posebnim knjigama (*Stazama prosvjete i kulture* u izdanju Zavoda za izdavanje udžbenika, Sarajevo 1966. i *Tragom kulturnog nasljeđa* u izdanju »Svjetlosti«, Sarajevo 1976). U novije vrijeme Papić se isključivo orijentisao na istraživanje istorije školstva u Bosni i Hercegovini. Te svoje istraživačke rezultate on je prije nekoliko godina objavio u knjizi pod naslovom *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije* u izdanju IP »Veselin Masleša«, Sarajevo 1972.

Najnovijom knjigom o istoriji srpskih škola u Bosni i Hercegovini Papić je potvrdio svoju namjeru da i dalje ispituje ovu oblast naše kulturne istorije koja je na žalost sve do danas nedovoljno istražena. Nekim svojim nedavno objavljenim člancima on kao da nagovještava čitaocima da je svoja najnovija istraživanja istorije školstva usmjerio i na period između dva rata i u toku rata. Time bi on svoja istraživanja na neki način zackružio u jednu cjelinu što bi onda u svojoj ukupnosti značilo vrijedan doprinos osvjetljavanju kulturne prošlosti naroda Bosne i Hercegovine uopće.

U uvodu knjige *Istorija srpskih škola u Bosni i Hercegovini* autor se našao pobuđen da naglasi da je školstvo na ovom našem tlu kako u periodu turske uprave tako isto i u vrijeme austrougarske okupacije imalo izuzetno mjesto u istoriji srpskog naroda u Bosni i Hercegovini. On s tim u vezi konstatuje da sve do 1878. godine nisu postojale državne škole i da su srpske škole, nastale kao rezultat privatne inicijative i ličnih napora poduzetnih pojedinica, pružile određene mogućnosti za opismenjavanje srpskog stanovništva. Takve škole bile su ujedno najpodesniji posrednik u povezivanju i podsticanju

medusobne saradnje učitelja i drugih kulturnih i političkih radnika sa ljudima iz naših susjednih krajeva. U postojećim društveno-političkim uslovima škole su postajale središta odakle je cirkulirao kulturno-prosvjetni život.

Ako se želi objasniti zanimljiv fenomen da privatna inicijativa i pre-galaštvo pojedinaca ima presudan značaj za pojavu srpskih škola kao organizovanih prosvjetnih institucija onda se treba da uzmu u obzir dvije činjenice: prvo da turska uprava u Bosni i Hercegovini nije bila zainteresirana za razvitak takvih prosvjetnih institucija i drugo da Grci-fanarioti, koji su imali vodeće pozicije u crkvenoj hijerarhiji, takođe nisu imali razumijevanja za kulturno-prosvjetni rad unutar srpskog stanovništva u Bosni i Hercegovini. Tako se istaknutiji i imućniji trgovci među Srbima, najčešće lično motivisani, pojavljuju kao inicijatori osnivanja fondova za prosvjetne svrhe. Oni zavještavaju novac, zemlju, knjige i sl. u korist pojedinih škola. Ova pojava uzima nešto više maha potkraj XVIII i u prvoj polovini XIX stoljeća u koje vrijeme u stvari i pada obrazovanje u Bosni i Hercegovini uticajnog srpskog trgovackog staleža. To vrijeme je i obilježeno obrazovanjem škola kao organizovanih prosvjetnih ustanova, jer sve do tada srpsko-pravoslavna crkva predstavljava je jedinu organizaciju okupljanja hrišćanskog stanovništva unutar čijih okvira se razvijala crkveno-slavenska pismenost. Dinamičnom i poduzetnom trgovackom staležu koji je uspostavljaо poslovne veze sa više evropskih centara nije više moglo odgovarati ono što je crkva pod rukovodstvom njenih polupismenih i primitivnih sveštenika činila u oblasti opismenjavanja i uopšte prosvjetnog rada. U škole, koje se u svom najvećem broju osnivaju u prvoj polovini prošlog stoljeća, unose se elementi savremenog evropskog školstva.

Razvoj mreže srpskih škola u prvoj polovini XIX stoljeća uzeo je takav mah da je gotovo u svakoj regiji Bosne i Hercegovine, a pogotovo u većim varošima, srpskom stanovništvu bilo omogućeno da njihova djeca stiču osnovne elemente pismenosti u novoosnovanim školama. M. Papić je izvršio brižljivu rekonstrukciju mreže svih tih škola, navodeći i podatke o udžbenicima koji su bili korišteni u nastavi, a takođe nisu izostali ni podaci o nastavnom programu, zatim o učiteljima koji su izvodili nastavu i dr. Sedamdesetih godina prošlog stoljeća broj srpskih osnovnih škola popeo se na 57 sa ukupno 75 učitelja i 3.523 učenika. Autor smatra da srpske osnovne škole u razvijenijim varošima Bosne i Hercegovine nisu ozbiljnije zaostajale u pogledu svoje organizovanosti i pedagoške ispreme njenog kadra sa sličnim institucijama na području Vojvodine i Srbije. Doduše u seoskim srpskim školama stanje nije bilo tako povoljno, jer se u njima još uvijek očuvala ona karakteristika značajna za raniji stupanj u razvoju pismenosti u Bosni i Hercegovini i one su još bile pod snažnim uticajem crkve. Ove škole su se i programski još prilagodavale potrebama crkve.

Stalno živ problem kroz cij XIX vijek u razvoju srpskih škola bilo je pitanje nastavnih kadrova. U Bosni i Hercegovini nije u to vrijeme postojala nijedna institucija koja bi školovala učiteljski kadar. Zbog toga je bilo nužno da se nastavni kadar za srpske škole regrutuje iz razvijenijih krajeva, konkretno iz Hrvatske, Vojvodine i Srbije. Zanimljivo je da su u početku najviše stizali učitelji iz Dalmacije, a zatim iz Vojvodine. Papić skreće pažnju na či-

njenicu da su turske vlasti, a naročito kasnije austrougarske, sa velikom pozdrivošću gledale na zapošljavanje u Bosni i Hercegovini učitelja iz Srbije. Činjene su i brojne prepreke da se učitelji iz Srbije zaposle u Bosni i Hercegovini. Položaj učitelja nije bio zavidan. Neredovno i slabo su plaćani i stoga dolazak na primjer učitelja iz Vojvodine, gdje je njihov status bio dosta povoljan, značio je svojevrsnu žrtvu i bio je izraz naglašenog patriotizma. Srpske škole koje su, inače, bile pod neposrednim nadzorom crkveno-školskih opština, održavale su se dobrovoljnim prilozima pojedinaca. Obrazovanje školskih fonda, kao trajnijih institucija za financiranje srpskih škola teklo je teško i sporo. Turske vlasti su, na primjer, povremeno davale sredstva za te škole, a pod austrougarskom upravom one su samo simbolično subvencionirane.

Kao što su postojale teškoće u pogledu nastavnog kadra takođe ne manje teškoće su bile i u pogledu udžbeničke literature. U tome nije postojao nikakav jedinstven kriterij. U početku u srpskim školama uz crkve, časlavac i psalтир predstavljali su jedine užbenike. Unošenjem u nastavni program sve više svjetovnih elemenata problem udžbenika se zaoštrio. Tad se svaka škola snalažila kako je znala i umjela. Bukvare, čitanke i druge udžbenike, kao što su udžbenik istorije, geografije, svaka škola je nabavljala na način kako je to njoj bilo najzgodnije. Stoga je vladalo šarenilo u udžbeničkoj literaturi koja je korištena u srpskim školama. Tek od 1866. kada je osnovana vilajetska štamparija u Sarajevu počelo je i u Bosni i Hercegovini štampanje udžbenika. Prvo je štampan Bukvar za osnovne škole. To je poslije Vukovog bukvara iz 1827. godine prvi bukvare štampan Vukovom azbukom i pravopisom. Bosna i Hercegovina time predstavlja područje na kome je među prvima u našoj zemlji došlo do primjene Vukovog pravopisa.

Na nastavni nivo u srpskim osnovnim školama negativno se odražavala činjenica da nije postojao jedinstven plan i program za ove škole. On je često zavisio od nivoa obrazovanja pojedinih učitelja koji su krojili taj plan i program prema svom nahođenju. Takođe nije postojao ni stalni stručni nadzor rada učitelja. Crkveno-školske opštine su s vremenom na vrijeme vršile kakav takav nadzor koji je najmanje bio strogo stručan.

Dok se tek potkraj turske vladavine osjećao jači politički nadzor vlasti nad radom srpskih škola, austrougarske vlasti su naprotiv nastojale te škole staviti pod svoju punu kontrolu. One su željele da sprječe dalje otvaranje ovih škola, pogotovo tamo gdje su otvarane državne osnovne škole. Pored ostalog i ovo pitanje izazvaće zaoštren sukob vlasti i crkveno-školskih opština koji će prerasti u pravi pokret Srba za ostvarenje crkveno-školske samouprave.

U vrijeme neposredno nakon austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine nije se znatnije proširila mreža srpskih škola. Prema statističkim podacima iz 1895. godine njihov broj se u odnosu na stanje u trenutku okupacije povećao samo za 10 novih škola. Vlasti su, na primjer, 1894. godine zabranile da se bez njenog odobrenja grade nove i proširuju stare škole. Bez odobrenja vlasti nisu se mogli namjestiti novi učitelji. Autor smatra da se ni nakon okončanja borbe Srba za ostvarenje crkveno-školske samouprave stanje srpskih

škola nije bitnije izmijenilo. Doduše, statistika prati njihov stalan porast tako da ih je školske 1900/1901. godine bilo ukupno 64, a školske 1910/1911. godine 115. Pred prvi svjetski rat ukupno su bile 123 srpske škole sa 9.736 učenicima. S ovim njihovim porastom slijedilo je i proširenje školske mreže na području sela, i to je uzeo takav mah da je statistika zabilježila u školskoj 1909/10 godini da ih na selu ima 54,76% u odnosu na 43,24% koliko ih ima na gradskom području. Međutim, ovu u prvi mah paradoksalnu pojavu za to vrijeme svakako treba dovesti u vezu s činjenicom da su u međuvremenu vlasti razvijale mrežu državnih osnovnih škola koje obuhvataju u sve većem broju i srpsku djecu, i to s vremenom i više nego u postojećim srpskim školama. Tako je, na primjer, u školskoj 1907/1908. godini u srpskim osnovnim školama bilo obuhvaćeno 7.124 učenika, a u državnim osnovnim školama te iste školske godine 8.184 učenika iz srpskih porodica. Taj odnos se s vremenom sve nepovoljnije izražavao na štetu srpskih osnovnih škola. Za ovakvu pojavu razloge treba tražiti prije svega u činjenici da su državne osnovne škole bile bolje opremljene i u pogledu nastavnog kadra i modernije u pogledu koncipiranja savremenih nastavnih planova i programa. Učitelji u državnim osnovnim školama bili su i bolje plaćeni službenici. Ne treba izgubiti izvida da srpske osnovne škole nisu imale stalan i bogat izvor financiranja. I srpsko građanstvo u Bosni i Hercegovini bilo je podijeljeno u tome da li treba i dalje zadržati srpsku osnovnu školu ili orijentisati djecu isključivo na obrazovanje u državnim osnovnim školama. Kod mnogih je počelo da pobjeđuje realnije procjenjivanje tadašnjih prilika i odnosa i shvatanje da državne škole, kako osnovne tako i druge, ne pružaju učenicima samo bolju naobrazbu nego isto tako sigurniju perspektivu u pogledu njihovog daljeg školovanja na univerzitetu. Posebno su crkveni krugovi, koji su preko crkveno-školskih opština ostvarivali svoj uticaj na rad srpskih škola, bili oni koji su pružali otpor vladinim mjerama daljem razvitku srpskih osnovnih škola. Naglašavao se pri tome kulturni i nacionalni značaj srpskih škola i neadekvatan odnos vlasti prema nastavnom programu tzv. nacionalnih predmeta kao što su istorija i jezik. Nije na odmet ovdje istaći da i muslimanski vjerski krugovi u ovo vrijeme takođe nisu imali razumijevanja za razvoj državnih osnovnih škola i daleko su više pridavali značaj vjersko-školskim institucijama muslimanskih pripadnika. Međutim, za razliku od srpskih škola u kojima je nastava tzv. svjetovnih predmeta dobila svoje odgovarajuće mjesto, u muslimanskim vjersko-školskim institucijama (mektebima) nastava ovih predmeta nije bila uopće zastupljena. Stoga se ovdje prvenstveno zaoštravalo pitanje na tome kako i u kojoj mjeri treba modernizovati muslimanske vjersko-školske institucije i da li i dalje nastavu izvoditi na arapskom, odnosno turskom ili na narodnom jeziku.

U svojoj knjizi o srpskim osnovnim školama M. Papić obradio je i nastanak i razvoj nekih drugih škola koje su u pojedinim slučajevima imale karakter srednjih škola. Međutim, dok je on u analizi srpskih osnovnih škola bio iscrpljeni i detaljniji, pa je i tekst njegove knjige najvećim dijelom tome posvećen, u prikazu ovih drugih škola on je govorio o tome gotovo marginalno.

Među ovim srpskim školama on je pomenuo trgovačku, odnosno građansku školu, koja je počela sa radom 1855. godine sa ciljem da pripremi jedan broj djece za trgovačka zvanja. Pored čisto stručnih predmeta u ovoj školi se posebno pridavao značaj učenju stranih jezika. Pisac je u kategoriju srednjih škola uvrstio i Školu Stake Skenderove, koja je okupljala žensku djecu. Ova škola počela je sa radom 1858., a prestala je neposredno prije početka ustanka u Bosni i Hercegovini 1875. godine. Kada pominjemo ovaj ustanač, onda treba upozoriti na jedno interesantno razdoblje u razvoju srpskih škola. One su za cijelo vrijeme trajanja ustanka radile u posebnim uslovima na području Hrvatske. Autor je o tome ranije nešto pisao, a ovdje je u svojoj knjizi pregleđno rezimirao te svoje istraživačke rezultate. O Zavodu Mis Irbijevi, koji je veoma rano izazvao interes pojedinih pisaca naše kulturne istorije, autor je sažeto izložio sve ono što je u vezi s ovom školskom institucijom i još više o osnivaču ovog zavoda Mis Irbijevi, kojoj su se, uprkos neosporno dokazanog humanizma, pripisivale i neke njene druge namjere i ciljevi. Podaci i o nekim drugim školama (Srpsko-pravoslavna bogoslovija u Reljevu, Pelagićeva bogoslovija u Banjoj Luci, Viša djevojačka škola u Sarajevu) vrijedni su i zanimljivi i sigurno podsticajni za onog ko se želi temeljnije baviti njihovom prosvjetno-pedagoškom misijom.

Kao i ranije Papićeve knjige, tako i ova o srpskim školama naći će svoje dostoјno mjesto u literaturi koja obraduje istoriju školstva kod nas. Ona ima i svoje šire značenje u osvjetljavanju prošlosti Bosne i Hercegovine s obzirom na neospornu činjenicu da u istorijskoj literaturi još uvijek dominiraju radovi koji osvjetljavaju isključivo političku stranu razvjeta, često otrgnutu od komponenti ekonomskog kulturnog razvjeta. Sigurno da je pisac u prikupljanju *grade* imao ozbiljnih teškoća i da je to, pored ostalog, uticalo da on nije bio u mogućnosti da u jednom kontinuiranom istorijskom slijedu prati nastanak srpskih škola od pojave prve takve institucije pa sve dalje kada se stvara u pravom smislu mreža tih škola. I svi oni koji se ubuduće budu bavili istraživanjem istorije srpskog školstva u Bosni i Hercegovini sigurno će se susresti sa sličnim teškoćama jer su te škole nastajale na specifičan način, kao rezultat napora dalekovidnijih i inicijativnijih pojedinaca. One su u svojim počecima, kako svojom organizacijom rada tako i programskom orientacijom, teško mogle biti označene školama u pravom smislu te riječi. O takvim školama ne postoje arhivski podaci o njihovom osnivanju, kao što je to normalno za one škole gdje se država i državni organi pojavljuju kao njeni osnivači. Pored navedenog, autor je imao teškoća da nastanak i razvitak srpskih škola dovede u najužu vezu s procesima tadašnjeg društveno-ekonomskog i političkog razvjeta u Bosni i Hercegovini. On se, na primjer, zadovoljio da nastanak savremenih školskih institucija u Srba dovede u vezu sa razvojem trgovine i trgovačkog staleža, ali u formi jedne uopštene konstatacije. Mislimo da nije ni lako istorijski razvoj jedne specijalne oblasti, kakvu u konkretnom slučaju predstavlja školstvo, prikazati u skladnom odnosu sa svim komponentama koje su taj razvoj omogućile ili posješile, posebno stoga što niz pitanja iz naše prošlosti

traži svoje osvjetljavanje i što su određena razdoblja istorije Bosne i Hercegovine u XIX stoljeću samo u najopštijim linijama markirana.

Potrebno je, na kraju, istaći da pomenute primjedbe, više metodološke prirode, ne umanjuju vrijednost napora i rezultata koji je postignut objavljenjem Papićeve knjige o istoriji srpskog školstva u Bosni i Hercegovini. Knjiga prije svega sadrži vrijedne podatke koje je autor brižljivo prikupio u arhivima i raznim, širem krugu čitalaca, često nepristupačnim i rijetkim časopisima i novinama. Shvatajući školstvo u svom širem značaju, što je potpuno ispravno, pisac nas je u ovoj knjizi upoznao s prvim domaćim piscima u redovima Srba u Bosni i Hercegovini, zatim o pedagoškoj štampi, o đačkim domovima i dr. U sažetom prikazu pobrojanih pitanja on kao da nehotice upozorava našu kulturnu javnost na potrebu da se ona šire i temeljnije obrade.

Dr Nusret Šehić

Dr Enver Redžić, AUSTROMARKSIZAM I JUGOSLAVENSKO PITANJE. Institut za savremenu istoriju, IP »Narodna knjiga«, Beograd 1977, 497 str.

Obimna studija Envera Redžića koja na iscrpan i kompleksan način govori o austromarksizmu i jugoslovenskom pitanju biće dugo vremena neophodna u proučavanju oba naznačena fenomena koja se međusobno isprepliću i prožimaju od kraja XIX vijeka do stvaranja prve jugoslovenske države 1918. godine. O pojedinim naučnim pitanjima vezanim za ovu temu pisano je i ranije u našoj i stranoj istoriografiji, ali je ovo nesumnjivo prvo djelo koje je obrađuje u cijelosti i s jasno utvrđenim metodološkim pristupom. Čitavo djelo zasnovano je na širokom istraživanju naučne literature, časopisa, štampe, objavljene i neobjavljene arhivske građe iz više domaćih (Sarajevo, Beograd, Zagreb, Ljubljana) i stranih arhiva (Beč, Prag, Amsterdam).

Termin »austromarksizam« potiče iz godina pred prvi svjetski rat, a koliko se zna prvi ga je upotrijebio američki novinar i socijalista Louis Boudin. Kao ideološki i politički pravac pojavio se krajem XIX vijeka i razvijao se u dva istorijska razdoblja koja dijeli kraj prvog svjetskog rata, odnosno, raspad Habsburške Monarhije i stvaranje prve austrijske republike 1918. godine. U ovoj studiji govori se o prvom razdoblju u kojem najuži krug teoretičara čine Karl Kaucki, Karl Rener, Oto Bauer, Rudolf Hilferding i Maks Adler. Redžić ne obrađuje austromarksizam u najširem smislu nego se s pravom ograničava na Rener-Bauerovu teoriju o nacionalnom pitanju koja je bitna za ovu temu.

Studija je podijeljena na 11 glava od kojih su prve tri uvodne. U prve dvije autor analizira korijene austromarksizma u radovima Marks-a, Engelsa i Kauckog, a u trećoj glavi govori o razvoju socijalističkog radničkog pokreta u Austriji do Brnskog kongresa 1899. godine. Narednih šest glava posvećeno je obradi osnovnih teorijskih stavova austromarksizma u postavljanju i rješavanju jugoslovenskog pitanja (glava IV—VI), kao i analizi uticaja koje je austromarksistička teorija nacionalnog pitanja imala na rad jugoslovenskih socijaldemokratskih partija za ostvarenje »istorijskog cilja jugoslavenske ideje — nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja Jugoslavena« (gl. VI—IX). U desetoj glavi prikazani su stavovi srpske SDP prema nacionalnom pitanju, a u posljednjoj, XI glavi, data su sintetizovana zaključna razmatranja čitave pretходne materije. Ovakva kompozicija djela odražava autorovu namjeru da u središte istraživanja stavi problem teorije austromarksizma o nacionalnom pitanju i njenu primjenu u političkoj praksi austrijske socijaldemokratije i socijaldemokratskih stranaka u jugoslovenskim zemljama pod habzburškom vlašću.

Austromarksistička teorija o nacionalnom pitanju u Habzburškoj Monarhiji, prema autoru, ima korijene u radovima Marks-a i Engelsa koje su pisali o Južnim Slovenima povodom revolucije 1848/49, krize istočnog pitanja 1853/54. i krivošijskog i hercegovačkog ustanka 1882. godine. (gl. I, str. 5—22.) Jelatičćevo učešće u gušenju madarske revolucije i pohod na Beč 1848/49. odredilo je negativan stav Marks-a i Engelsa prema »austrijskim« Jugoslovenima. Polazeći od činjenice da se interesima revolucije moraju podrediti interesi svakog naroda koji se nalazi u njenom neposrednom domaćaju, Marks i Engels su identifikovali nacionalne interese kao interes revolucije, odnosno kontrarevolucije. S obzirom na to da su »austrijski« Jugosloveni odigrali kontrarevolucionarnu ulogu, oni su ih u više navrata nazvali »otpacima naroda« koje je sama istorija zbog njihovog »reakcionarnog bića« osudila da nestanu s njene pozornice. Svrstavajući ih u grupu »neistorijskih« naroda, Engels odriče Južnim Slovenima sposobnost budućeg samostalnog nacionalnog razvoja. Engelsova teza o »istorijskim« i »neistorijskim« narodima, preuzeta od Hegela, ušla je u modifikovanom obliku u ideoološko nasleđe austromarksizma. U kritici ove teorije Redžić ukazuje da ju je prevazišao sam istorijski razvoj.

U osnove svoje teorije o nacionalnom pitanju austromarksisti su ugradili Marksova i Engelsova shvatanja o istorijskoj ulozi velikih i malih naroda i država, istorijskom mjestu Austrije i opravdanosti njenog postojanja s obzirom na njenu ulogu u sprečavanju turskog prodora u Evropu i zaštite evropske demokratije od despotije ruskog carizma. Osim ovih i još nekih vanjskih faktora, na putu stvaranja jugoslovenske države Marks i Engels su računali i sa unutrašnjim teškoćama koje nameće vjerska netolerancija između pravoslavnih, katolika i muslimana koji su podijeljeni u tri nepomirljiva tabora.

U drugoj glavi (s. 23—46) autor je obradio stavove Karla Kauckog o modernoj naciji, austrijskom nacionalnom problemu i nacionalnom oslobođenju Južnih Slovena. Teoretičari austromarksizma oslanjali su se na radeve Kauckog, a često su se s njim savjetovali i u praktično-političkim pitanjima svoje partije. Otuda su navedena pitanja koja Redžić razmatra od velikog značaja za ovu temu.

U obrazovanju moderne nacije Kaucki poseban značaj pridaje teritoriji, geografskom i vojnom položaju, saobraćaju i jeziku. Ispred svih navedenih faktora stavlja zajednicu jezika. U modernom kapitalističkom društvu jezgro nacije čini proletarijat čiji će interesi i pogledi određivati budući razvoj nacije. Mada je Kaucki nacionalnu državu smatrao najpotpunijim oblikom moderne države, on je bio za federalno preuređenje Monarhije kako bi se spriječile težnje za njenim razbijanjem. Samostalnoj jugoslovenskoj državi pretpostavio je austrijsko-balkansku i dunavsku federaciju kao mogućnost i realnu formu za ujedinjenje Južnih Slovena.

U trećoj glavi (s. 47—56) obrađena je istorija socijalističkog radničkog pokreta u Austriji od njegovih prvih organizovanih oblika do usvajanja nacionalnog programa u Brnu 1899. godine. Radnički pokret u Austriji potcenjivao je nacionalno pitanje sve do potkraj XIX vijeka. Godine 1867. istaknuto je »da je gledište koje dijeli radnike prema porijeklu i jeziku nespojivo sa idejom proletarijata«, a u prvom nacrtu programa austrijske socijaldemokratije pravo samopredjeljenja definisano je kao demokratsko, a ne nacionalno pitanje. Takođe je smatrano da se nacionalno pitanje rješava ostvarivanjem socijaldemokratskih principa. I poslije Hajnfeldskog kongresa (1888. g.), pod uticajem SDP Njemačke, austrijska SDP ignoriše nacionalni problem i svojom istorijskom zadaćom smatra modernizaciju Austrije. Prekretnica nastupa Badeni-jevom jezičkom reformom i konferencijom njemačko-čeških socijaldemokrata u Pragu 1897. godine koji su nacionalno pitanje stavili na dnevni red. Iste godine, na Kongresu u Beču austrijska SDP podijeljena je u pet samostalnih nacionalnih SDP (njemačka, česka, poljska, italijanska i jugoslovenska). Ujedno su otpočele diskusije o nacionalnom pitanju koje su privедene kraju izradom i usvajanjem poznatog Brnskog nacionalnog programa 1899. godine koji će ostati na snazi sve do 1918.

Naredne tri glave (IV—VI- s. 57—190.) posvećene su analizi ideja Karla Renera, Ota Bauera i Viktora Adlera o nacionalnom pitanju. Shvatanje Marks-a, Engelsa i Kauckog da je nacija prvenstveno zajednica jezika, teoretičari austro-marksizma nisu slijedili. Prema Reneru, naciju određuje ličnost, a ne teritorij i druga vanjska obilježja. Nacija predstavlja personalnu uniju jezika, kulture i istorije. U svom prvom radu »Država i nacija« (1899. g.) Rener je pisao da nacionalno pitanje predstavlja u osnovi kulturno pitanje. U svojim narednim radovima on se opredijelio za personalni princip prema kome nacija treba da se organizuje slično vjerskim zajednicama, ali zbog nacionalne izmiješanosti stanovništva u Austriji neophodno je kombinovati teritorijalni i personalni princip. Brnski nacionalni program usvojio je princip teritorijalne, a ne personalne autonomije. Oba ova principa razrađivana su i dalje, a povezivala ih je činjenica da su oba odbacivala pravo nacija na samopredjeljenje i čuvali integritet Monarhije. Rener odbacuje svaku mogućnost rješenja jugoslovenskog pitanja izvan Monarhije. Trebalo je da Jugosloveni umjesto vlastite samostalne države uživaju prednosti velikog državnog prostora austrijske i balkanske federacije.

Svoje osnovne teze o nacionalnom pitanju Oto Bauer razradio je u knjizi *Pitanje nacionalnosti i socijalna demokratija* koju je objavio 1907. godine. Nacija je definisana kao zajednica karaktera koja je nastala iz zajednice sudbina.

U svom istorijskom razvoju nacija se formirala u nekoliko faza. Prvobitne nacije predstavljaju zajednicu porijekla, zatim se u uslovima privatnog vlasništva pretvaraju u kulturnu zajednicu koja se cijepa u »vladajuće klase« i »kmetove nacije« kojima pripadaju eksplatisane klase. Tek socijalizam pruža mogućnost ujedinjavanja čitavog naroda u kulturnu zajednicu, u naciju. Bauer daje prednost višenacionalnoj državi i uvodenje autonomije na personalnom principu osiguralo bi nacijama u Austriji jednakе uslove za razvoj. Dualizam je opasnost koja prijeti egzistenciji Monarhije i njegovo prevaziilaženje je neophodno. Za Bauera je realna prepostavka za to formiranje jugoslovenske autonomne jedinice koja bi predstavljala rješenje jugoslovenskog pitanja. Na kraju rata on je, u okviru lijevog krila partije, prihvatio princip samoopredjeljenja nacija i pravo Slovenaca, Hrvata i Srba da se ujedine u jedinstvenu jugoslovensku državu.

Za razliku od Renera i Bauera vodstvo austrijske socijaldemokratije sa V. Adlerom na čelu odlučilo se za teritorijalni princip nacionalne autonomije koji je usvojen na partijskom kongresu u Brnu. Za to je bio najzaslužniji V. Adler, čije je shvatanje jugoslovenskog pitanja došlo do izražaja na Jugoslovenskoj socijalističkoj konferenciji u Ljubljani 1909. i u toku priprema za internacionalnu socijalističku mirovnu konferenciju u Štokholmu 1917. godine. On je ostao dosljedan suštini Brnskog nacionalnog programa i očuvanja integriteta Monarhije. Da bi spasio partiju, Adler je prihvatio nacionalni program lijevog krila i stvaranje jugoslovenske države kao političku realnost.

U sljedeće četiri glave (gl. VII—X, s. 190—430) autor je obradio stavove socijaldemokratskih stranaka u jugoslovenskim zemljama pod habzburškom vlašću i SDP Srbije prema jugoslovenskom nacionalnom pitanju. U svakoj glavi dat je pregled razvoja radničke klase i socijalističkog radničkog pokreta u pojedinim zemljama do njihovog konstituisanja u socijaldemokratske stranke. Nakon toga autor je iscrpno pratio njihove stavove prema nacionalnom i jugoslovenskom pitanju koje su zauzimale u svojim programima, na socijalističkim konferencijama (Ljubljana 1909, Beograd 1910), a isto tako povodom određenih krupnih istorijskih događaja, kao što su aneksiona kriza 1908, balkanski ratovi 1912—1913, prvi svjetski rat i stvaranje jugoslovenske države 1918. godine.

Jugoslovenske socijaldemokratske stranke u jugoslovenskim zemljama djeluju u uslovima sve većeg produbljanja krize u Habzburškoj Monarhiji i zaoštravanju nacionalnih suprotnosti u okviru kojih se sve više nametalo jugoslovensko pitanje. U osnovi sve socijaldemokratske stranke u jugoslovenskim zemljama bile su jugoslovenski opredijeljene, ali je državno-politička podijeljenost ovih partija odredila razlike njihovih pogleda o putevima koji vode ka ujedinjenju. Shvatanje da su Jugosloveni jedan narod nije bilo dovoljno da se stvori jedinstven program koji bi bio osnova za zajedničku političku akciju. Dok je na jugoslovenske SDS u okviru Austro-Ugarske snažno uticala austromarksistička teorija nacionalnog pitanja, SDP Srbije, zahvaljujući D. Tucoviću, stvorila je vlastitu koncepciju rješenja jugoslovenskog pitanja.

Značajnu pažnju Redžić je posvetio prvoj Jugoslovenskoj socijalističkoj konferenciji održanoj u Ljubljani 21. i 22. XI 1909. godine. Prisustvovali su joj predstavnici svih jugoslovenskih SDS iz Monarhije i SDP Srbije uz aktivno

učešće V. Adlera, Renera i drugih vođa austrijske SDP. Na konferenciji je usvojena tzv. »Tivolska rezolucija«, u kojoj se predviđa rješenje jugoslovenskog pitanja na osnovama Brnskog nacionalnog programa i u formi nacionalne kulturne autonomije u okvirima Monarhije koju treba preuređiti u demokratsku narodnu republiku. Ova rezolucija, naglašava autor, predstavljala je stvarno nacionalni program jugoslovenskih SDS u Monarhiji sve do pred kraj prvog svjetskog rata. Srpska SDP usvojila je rezoluciju prve balkanske socijalističke konferencije kao svoj nacionalni program. Ona predviđa federalivnu balkansku republiku kao najbolji oblik za rješenje nacionalnog pitanja na Balkanu. Ovdje se Redžić nije upuštao u detaljnije analize odnosa SDS Bosne i Hercegovine prema ove dvije rezolucije s obzirom na postojeću interpretaciju tog odnosa u istoriografiji (vidi: Nikola Bašić, *Rat, revolucija i jugoslovensko pitanje u politici Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1974).

Jugoslovenskom pitanju za vrijeme balkanskih ratova takođe je posvećena značajna pažnja s obzirom na to da su ratni uspjesi Srbije izazvali plimu jugoslovenskog pokreta u Monarhiji. Redžić konstatiše da jugoslovenske SDS u Monarhiji nisu shvatile značaj balkanskih ratova za ostvarenje devize »Balkan balkanskim narodima« nego su se uključile u živu antiratnu kampanju austrijske socijaldemokratije. Redžićeve interpretacije i ocjene čitave materije vezane za problem balkanskih ratova i jugoslovenskog pitanja (kao i neke ranije) ukazuju na potrebu daljeg istraživanja i proučavanja ovih složenih pitanja.

Odvajanje jugoslovenskih socijaldemokratskih stranaka u Monarhiji od austrijske SDP počelo je u posljednjim godinama prvog svjetskog rata. Poslije februarske revolucije u Rusiji 1917. godine došlo je do promjene političkih odnosa u Monarhiji. Postavljeni su zahtjevi za prekid rata, uspostavljanje mira i demokratizaciju političkog života. Jugoslovenska ideja postaje »nenadoknadi program i putokaz za oslobođenje i ujedinjenje Jugoslavena«. Princip samopredjeljenja koji je oktobarska revolucija proklamovala kao osnovu njenog mirovnog dekreta s oduševljenjem su prihvatile jugoslovenske SDS u Monarhiji jer su u njegovom provodenju vidjele put ka oslobođenju i ujedinjenju Jugoslovena.

Odbacivanjem nacionalnog programa austrijske SDP jugoslovenske SDS, iz više razloga, nisu uspjele da stvore sopstveni revolucionarni program rješenja jugoslovenskog nacionalnog pitanja, pa su se našle »... na začelju jugoslovenskog pokreta koji je pod vodstvom građanskih partija ušao u završnu fazu borbe za oslobođenje i ujedinjenje Jugoslavena u jedinstvenoj jugoslovenskoj državi«. To je bila skupa cijena, veli autor, koju su platile jugoslovenske SDS u Monarhiji slijedeći nacionalni program austrijske SDP.

Austromarksistička teorija nacionalnog pitanja — piše Redžić — doživjela je na jugoslovenskom tlu svoj potpuni slom. Dva oprečna istorijska fenomena, austromarksizam i jugoslovensko pitanje nisu se mogla pomiriti. Prvi je išao za očuvanjem integriteta habzburške podunavske države, a drugi za stvaranjem političkog integriteta Jugoslovena.

Mada studija Envera Redžića nije bez određenih slabosti, treba reći da je ona, u cjelini uzevši, veoma uspjela. Autor je postavio i rasvijetlio niz zna-

čajnih pitanja, iako će neka od njih, kao na primjer problem uticaja liberalno–buržoaske ideologije na austromarksizam ili tretman balkanskih ratova i s njima u vezi jugoslovenskog pitanja, sigurno biti predmet naučne diskusije i daljih istraživanja. Dosta prostora u Redžićevoj studiji posvećeno je analizi privrednih i društveno-političkih uslova u kojima se formirala radnička klasa i razvijao radnički pokret u jugoslovenskim zemljama. Međutim, stiče se utisak da prilikom donošenja određenih zaključaka o politici i djelovanju pojedinim jugoslovenskim socijaldemokratskim stranakama, a posebno Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, ti uslovi nisu u dovoljnoj mjeri uvažavani. Autor je takođe propustio da u popis literature uvrsti nekoliko značajnih novijih djela koja se odnose na njegovu temu (studije Nikole Babića, Ibrahima Karabegovića, Stojana Kesića, Sergija Dimitrijevića). Bez obzira na ove primjedbe, djelo Envera Redžića predstavlja krupan naučni poduhvat i vrijedan doprinos našoj istorijskoj nauci. Pisano je sa veoma širokim poznavanjem materije, a uz to lijepim i bogatim jezikom, što nije uvijek odlika istoriografskih radova.

Redžićeva knjiga nastala je kao plod dugogodišnjeg rada autora na izučavanju nacionalnog pitanja. Njoj su prethodili brojni članci i rasprave. To je omogućilo piscu da kao prvi u jugoslovenskoj istoriografiji cijelovito obradi istoriju i teoriju austromarksizma o nacionalnom pitanju, kao i nacionalnu politiku socijaldemokratskih stranaka u jugoslovenskim zemljama.

Dr Ilijas Hadžibegović

Dr Ahmed Hadžirović: SINDIKALNI POKRET U BOSNI I HERCEGOVINI 1918—1941. Izdanje Instituta za istoriju u Sarajevu i Izdavačke organizacije »Rad« u Beogradu, Beograd 1978, 501 str.

Relativno obimna istoriografska literatura o bosanskohercegovačkom radničkom pokretu do 1941. godine obogaćena je još jednom monografskom studijom dra Ahmeda Hadžirovića o sindikalnom pokretu u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata. Hadžirović je do sada o ovoj temi napisao više radova manjeg obima i monografiju pod naslovom *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1935—1941*. Rezultate svojih ranijih istraživanja, prezentiranih naučnoj javnosti, autor je ukomponovao u novoizašlu studiju, s tim što ih je osvježio novim podacima. Konceptualno, pisac je studiju podijelio na pet poglavlja, i to: 1. Uvod, 2. Privredne prilike, 3. Sindikati u Bosni i Hercegovini i njihove organizacije, 4. Borba radnika za poboljšanje ekonomskog i socijalnog položaja i 5. Odnos političkih partija i državne vlasti prema sindikatima. Svako od ovih poglavlja podijeljeno je na dva i više potpoglavlja. Na kraju knjige dati su: spisak izvora i literature, registar ličnih imena i registar geografskih imena.

Da bi dao zaokruženo i naučno fundirano djelo, pisac je izvršio opsežna istraživanja arhivske građe i publikovanih izvora. Isto tako je konsultovao

obimnu istoriografsku i drugu literaturu. Zamašnost istraživačkih napora najbolje ilustruje podatak da je pregledao 43 arhivska fonda i zbirke i konsultovao 59 listova i časopisa, 134 razne publikacije izvora i političkih rasprava, 50 istoriografskih i drugih studija i 39 istoriografskih članaka. Sve to doprinosi da je ovo djelo zanimljivo ne samo za istoričare nego i za širu čitalačku publiku. U daljem tekstu ukratko ćemo izložiti, koliko to dozvoljavaju okviri jednog prikaza, rezultate autorovih istraživanja i naša zapažanja.

U prikazu privrednih prilika pisac je težište stavio na industriju. Osnovna karakteristika bosanskohercegovačke privrede međuratnog perioda bila je nestabilnost ekonomskih prilika, nizak stepen razvitka proizvodnih snaga, nagnjena usitnjenošću proizvodnje, ekstenzivnost privređivanja i mala apsorpciona moć slobodne radne snage. Bosanskohercegovačko društvo imalo je izrazito agrarno obilježje, što potvrđuje podatak da je 1931. od ukupnog broja privredno-aktivnih lica na poljoprivredu, šumarstvo i ribolov otpadalo 84,1%. Proces industrijalizacije odvijao se usporenim tempom, tako da je uoči izbijanja drugog svjetskog rata bilo svega 299 industrijskih preduzeća. Uglavnom su to bile manje proizvodne organizacije koje su 1938. raspolagale sa ukupno 31.158 radnih mjesta. Iste godine Bosna i Hercegovina je učestvovala u industriji Jugoslavije sa svega 7,8% tvornica, 9,8% kapitala, 10,8% mašinskih postrojenja i 10,4% radnih mjesta. Glavne teškoće s kojima se suočeljavala privreda predstavljao je nedostatak kapitala i povoljnijih kredita, mala kupovna moć domaćeg tržišta, slabe mogućnosti plasmana proizvoda na svjetskom tržištu i nizak stepen tehničke kulture proizvođača. Spor razvoj industrije nije omogućio brži porast i jaču koncentraciju radničke klase, koja se gubila u moru seljačke stihije. Ni u vrijeme najpovoljnije privredne konjunkture broj radnika nije prelazio 85.000, čiju je pretežnu većinu činila nekvalifikovana radna snaga.

Nizak stepen razvitka proizvodnih snaga i konstantno nepovoljne ekonomske prilike još više su uslovili pojačanu težnju vlasnika proizvodno-životnih sredstava za prekomjernom eksplatacijom radne snage, koja se ogledala u nepoštovanju zakonskih propisa o zaštiti radnika, nezakonitom produženju radnog vremena, zavođenju rada od komada, istiskivanju odraslih i kvalifikovanih radnika jeftinjom malodobnom, ženskom i nekvalifikovanom radnom snagom, nehigijenskim uslovima rada i niskom najamninom. Između 1920—1935. u Jugoslaviji je registrovano 7.714 slučajeva bespravnog produženja radnog vremena, 5.917 slučajeva protivzakonitog zavođenja noćnog rada i 4.500 slučajeva nepoštovanja prava radnika na nedjeljni i godišnji odmor. U toku čitavog međuratnog perioda visina najamnine osjetno je zaostajala za troškovima života. Tako je između 1922—1927. nominalna najamnina u prosjeku bila niža za 45 do 52% od troškova života. Za svega četiri godine 1930—1933. u Bosni i Hercegovini je najamnina smanjena za čitavih 40%. Nezaposlenost, nepotpuna zdravstvena zaštita i loše stambene prilike predstavljali su vjernog sputnika radničke klase.

Uspješna borba radničke klase za zaštitu svojih interesa pretpostavlja snažan radnički pokret. Taj uslov ispunjen je 1919—1920. kada su postignuti značajni rezultati na planu akcionog, organizacionog i idejnog objedinjavanja radničkih snaga. Krajem 1920. u Bosni i Hercegovini je broj sindikalno orga-

nizovanih radnika iznosio 25.772. Buržoazija se nije mogla pomiriti s revolucionisanjem radničkih masa i bujanjem revolucionarnog radničkog pokreta, kome je nizom iznimnih mjera onemogućeno legalno djelovanje. Zavođenje režima reakcije krajem 1920. imalo je za posljedicu pojavu krize u radničkom pokretu, razbijanje jedinstva radničkih redova, postojanje više radničkih sindikalnih saveza različite idejne orijentacije i malobrojnost sindikalnog članstva. Na području Bosne i Hercegovine za uticaj u radničkoj sredini borili su se sindikati reformističke, komunističke, socijal-patriotske, klerikalne, nacionalne, režimske i partijsko-politički nezavisne i neutralne orijentacije. Najjaču sindikalnu grupaciju poslije 1920. predstavljali su reformistički sindikati, koji su 1928. brojali 4.983 člana. To nije predstavljalo ni 10% od ukupnog broja radnikâ, koji najvećim dijelom nisu bili uključeni u klasnoborbene organizacije već su stajali po strani klasnih sukoba ili su živjeli u iluziji da će naslonom na nacionalnu buržoaziju i režim osvojiti povoljnije uslove života i rada.

Nepostojanje jedinstvenog i snažnog sindikalnog pokreta uveliko je otežavalo borbu radničke klase za poboljšanje svog ekonomskog, socijalnog i društvenog položaja. Najživljja aktivnost ispoljena je 1919—1920, što je bio rezultat revolucionarnog raspoloženja proletarijata i političkih i ekonomskih teškoča s kojima se borila novoformirana jugoslovenska država. Radničke akcije su se odlikovale masovnošću učesnika i njihovom odlučnošću da istraju u borbi za svoje zahtjeve. Najčešće su se završavale uspješno. Samo ni ovaj period nije prešao bez nasilnog slamanja radničkog otpora, kao u slučaju generalnog štrajka željezničara i generalnog štrajka rudara 1920, kada je došlo do upotrebe čak i vatretnog oružja, kad je izvršena militarizacija željezničkog saobraćaja i rudnika i uhapšen, otpušten s posla i protjeran u zavičajna mjesta veći broj radnika. Bio je to uvod u frontalni napad buržoazije na radnički pokret, koji je uslijedio krajem 1920. Zavođenje režima reakcije, nepovoljne privredne prilike, prezasićenost tržišta rada slobodnom radnom snagom i duboka kriza radničkog pokreta između 1921—1934. imali su za posljedicu naglo splašnjavanje borbenog raspoloženja radništva, djelimičnost uspjeha radničkih tarifno-štrajkačkih akcija, gubitak mnogih ranije izvođenih tekovina klasne borbe i vidno pogoršanje položaja svih kategorija radnika. Ublažavanjem privredne krize, slabljenjem režima monarhodiktature, narastanjem demokratskog i revolucionarnog pokreta i snaženjem sindikalnog pokreta poslije 1934. nastupio je period poleta radničke aktivnosti. To potvrđuje podatak da je između 1935—1941. u Bosni i Hercegovini izvedeno preko 300 radničkih ekonomskih akcija, od kojih se većina završila uspješno.

Za čitavo vrijeme od 1919. do 1941. godine KPJ je poklanjala veliku pažnju djelovanju u sindikalnom pokretu. Sindikalnu politiku KPJ do 1929. karakteriše stavljanje težišta na stvaranje legalnih Nezavisnih sindikata, zapostavljanje rada u sindikatima ostalih idejnih pravaca, sektašenje i potcjenjivanje sindikalnog rada od strane dobrog dijela komunista i uporno zalažanje za ostvarenje akcionog i organizacionog jedinstva radničke klase. Takva politika nije donijela željene rezultate, tome su glavni uzrok bile duboke ideološke razlike između KPJ i SPJ, borba socijalista i komunista za primat u radničkom pokretu, destruktivno držanje socijalista u pregovorima o uje-

dinjenju sindikalnog pokreta i pogrešno uvjerenje da se taj cilj može ostvariti putem sporazumijevanja sindikalnih centrala umjesto kroz akcije radnikâ. Još manje je uspjeha imala orijentacija Partije u prve tri godine monarho-diktature na stvaranje ilegalnih sindikata komunističke orijentacije. Tek usvajanjem i provođenjem odluka Četvrte zemaljske konferencije KPJ, održane krajem 1934., učinjen je u tom pogledu radikalni zaokret. Rezultat toga bio je porast radničkih akcija, vidno povećanje broja sindikalnog članstva, osvajanje rukovodećih pozicija u sindikalnim organizacijama od strane komunista i materijalizovanje ideje akcionog jedinstva proletarijata. Međutim, nastojanja KPJ da akcionali i organizacioni objedini radničke snage u borbi za zaštitu radničkih interesa i da nesocijalističke, partijsko-politički neutralne i reformističke sindikate prevede na klasno-borbene i revolucionarne pozicije nisu prošla bez otpora čak ni u njenim vlastitim redovima. To naročito važi za Bosnu i Hercegovinu, gdje je organizovanom sprovođenju u život zaključaka IV zemaljske konferencije KPJ o djelovanju komunista u sindikalnim organizacijama svih idejnih pravaca pristupljeno sa znatnim zakašnjenjem tek krajem 1938. i početkom 1939. Tome je bilo više uzroka: jak uticaj socijalista u organizacijama URSSJ i radničkim socijalnim institucijama; policijska pravila i razbijanje KPJ 1936., čijoj je obnovi pristupljeno tek krajem 1937. i početkom 1938.; sektaški odnos dijela partijskog kadra prema radu u reformističkim i nesocijalističkim sindikalnim organizacijama. Navedene slabosti nisu u potpunosti prevladane sve do sredine 1940. godine. Na ovladavanje komunističke ideologije radničkim masama i usvajanje revolucionarne orijentacije od strane klasno-borbenih radničkih organizacija socijalističko vođstvo URSSJ je reagovalo pojačanom antikomunističkom propagandom i isključenjem iz URSSJ dva sindikalna saveza i pristalica KPJ.

Slično kao KPJ i Socijalistička partija Jugoslavije (SPJ) bila je životno zainteresovana da ostvari što jači uticaj u radničkim redovima i sindikalnom pokretu u čemu njen vođstvo nije bilo jedinstveno. Centralna partijska uprava SPJ stajala je na stanovištu idejnog i akcionog jedinstva političkog i sindikalnog dijela radničkog pokreta i potčinjenosti sindikata radničkoj političkoj formaciji preko kojih ova treba da obezbijedi masovnost baze. Ni onda kada se SPJ iz taktičkih razloga, pod pritiskom sindikalne opozicije partijskoj politici, izjašnjavala za političko-partijsku nezavisnost i neutralnost GRSJ, odnosno URSSJ, njena sindikalna politika nije se u suštini mijenjala. Bosanskohercegovačko vođstvo SPJ zastupalo je gledište da u postojećim društveno-ekonomskim i političkim prilikama i kod duboke krize radničkog pokreta i oštре idejne podvojenosti radničke klase sindikalni pokret treba da usvoji orijentaciju političke neutralnosti i pune nezavisnosti od vlasti bilo koje partije, ukoliko želi da zadobije povjerenje radnikâ, da omasovi svoje redove i da izraste u značajan faktor klasne borbe proletarijata. Pretpostavljanje u Bosni i Hercegovini sindikata radničkoj partiji imalo je za posljedicu otuđivanje SPJ od baze i znatno smanjenje njenog političkog značaja i uticaja.

Gradanske političke partije nastojale su da osnivanjem nacionalnih i režimskih radničkih sindikata i na druge načine otupe štricu klasne borbe proletarijata, stave radničku klasu u službu interesa buržoazije i ostvare klasni mir. S tim ciljem osnovani su Hrvatski radnički savez (HRS), Jugoslovenski

nacionalni radnički savez (JNRS), Jugoslovenski radnički savez (Jugoras) i drugi. Koristeći se zaostalošću, klasnom nesvesnošću i političkom nezrelošću radničkih masa i širokom primjenom sredstava prinude neki od ovih saveza postigli su visok stepen masovnosti članstva. Tako je sredinom 1940. Jugoras brojao preko 70.000 članova. Do početka 1941. kod HRS narastao je broj članova na 130.000. Realno se može pretpostaviti da su ovi podaci preuveličani s obzirom na to da potiču iz izvora provenijencije sindikalnih saveza na koje se odnose i da su korišćeni u propagandne svrhe.

Odnos vlasti prema radničkom sindikalnom pokretu revolucionarne orijentacije karakteriše široka primjena represivnih mjera, koje su u Bosni i Hercegovini sprovedene s daleko više upornosti nego u drugim jugoslovenskim zemljama. Ilustrativan je u tom pogledu slučaj Nezavisnih sindikata, kojima u Bosni i Hercegovini poslije julске zabrane 1924. nikada nije dozvoljen rad, što nije bio slučaj u ostalim krajevima zemlje. To se objašnjava činjenicom da ovdje demokratske slobode nisu uspjеле da se utemelje i da postanu sastavni dio života, mišljenja i ponašanja širokih društvenih slojeva. Režim je sve preduzimao da onemogući širenje komunističkog uticaja u radničkoj sredini. U socijalističkim klasnim organizacijama vlasti su našle vjernog saradnika u borbi protiv komunizma. Zato su se, prema njima, odnosile pokroviteljski, predajući im u vlasništvo domove, arhivu i ostalu imovinu zabranjenih komunističkih organizacija. Isto tako, predale su im na upravljanje radničke socijalne institucije. Ipak, ni reformističke radničke organizacije nisu bile sasvim poštedene od represalija. Čim bi koja od njih pokušala da se osloboди podaničkog odnosa prema buržoaziji, dočekivana je na nož i proglašavana agenturom KPJ. Krajnji cilj vladinih iznimnih mjera protiv naprednih snaga bio je razaranje i likvidacija klasno-borbenog radničkog pokreta. Što buržoazija u tome nije uspjela, zasluga u prvom redu pripada KPJ, koja je znala da mobiliše radničku klasu i demokratsku javnost u borbi protiv političke reakcije i bijelog terora. Zahvaljujući tome, napredni radnički pokret je u drugoj polovini tridesetih godina doživio snažan polet.

Iz svega izloženog može se zaključiti da Hadžirovićeva studija predstavlja ozbiljno istoriografsko djelo i jednu stepenicu više na putu svestranog naučnog sagledavanja fizionomije, društvenog položaja, razvoja, socijalnih i političkih stremljenja, klasnog organizovanja, rezultata klasne borbe i društvenog značaja i moći radničke klase Bosne i Hercegovine između dva svjetska rata.

Budimir Miličić

ZBORNIK DOKUMENATA I PODATAKA O NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU NARODA JUGOSLAVIJE, tom 12, knjiga 3, Vojnoistorijski institut, Beograd 1978.

Krajem juna ove godine Vojnoistorijski institut je, u redakciji svog stajnog saradnika potpukovnika Antona Milića, izdao, treću po redu, knjigu dokumenata jedinica, komandi i ustanova nemačkog Rajha o događajima na

jugoslovenskom ratištu i jugoistoku Evrope u vremenu od 31. januara do 31. decembra 1943. u okviru već dobro poznate i jedinstvene edicije u jugoslovenskoj istoriografiji — *Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*.

Knjiga sadrži 184 dokumenta, selektivno odabranih, na 732 stranice, koji su u međusobnom logičkom skladu, a hronološki se nadovezuju na dokumenta iz druge knjige XII toma. Na kraju knjige, pored tri posebno vredna priloga, dat je registar ličnih imena, geografskih naziva, spisak vojnih jedinica i komandi, ustanova, organizacija, kompletan popis operacija o kojima se u dokumentima govori (ukupno 42), prema njihovim originalnim, šifriranim názivima, što sve skupa čini *Zbornik* potpunijim, a istraživaču omogućava bolji uvid i lakšu upotrebu. Redaktor je redovno, sa mnoštvom sadržajnih, aktuelnih i pouzdanih napomena uz tekst, u vezi s gotovo iole značajnjim događajem, omogućio uporednu analizu i kritičko konfrontiranje s drugim dokumentima i već utvrđenim istoriografskim činjenicama.

I nepotpuna analiza sadržaja izdvojenih dokumenata po jedinstvenom naučnom kriterijumu iz sve obilnijih fondova arhivske građe ukazuje da ova knjiga *Zbornika* predstavlja bogat izvor podataka i obilje činjenica, među njima i novih, neophodnih za naučno fundiranu obradu niza tematskih celina, počev od velikih bitaka NOR-a, okupatorsko-kvislinških operacija, nemačkog okupacionog sistema, pa do kolaboracionističkih snaga, zatim međunarodnih implikacija s obzirom na unutrašnje stanje i razvoj događaja na jugoslovenskom ratištu. Knjiga sadrži i neke posebne dosad manje zastupljene izvore, na primer o nemačko-italijanskim suprotnostima, odnosima u satelitsko-kvislinškom taboru, itd.

Prezentirana dokumenta su nezaobilazna izvorna osnova za sagledavanje šireg strategijskog značaja jugoslovenskog ratišta i rasvetljavanje pojedinih vojno-političkih aspekata iz vremena kada je, nakon pobeđe Sovjetske armije u staljingradskoj bici i uspeha anglo-američkih trupa kod El Alamejna, nastupila odlučujuća prekretnica u drugom svetskom ratu, a za nemačku Vrhovnu komandu približavanje saveznika jugoistočnom evropskom rubu značilo je novu, neposrednu opasnost od invazije na Balkan u koordinaciji sa snagama NOVJ.

Stoga je u Berlinu planirano da se, jednim širim operativnim zahvatom, razbiju glavne snage jugoslovenske narodnooslobodilačke vojske u centralnom delu njene zemlje i obezbedi sigurnija »pozadina« i uslovi za stvaranje povoljnije situacije za održanje fronta koji se približavao južnim granicama Apenina i Balkana, o čemu svojevrsno svedoči manji broj priloženih dokumenata.

Već prvi dokumenat — zapovest komandanta nemačkih trupa u NDH za operaciju »Vajs«, odnosno IV-tu neprijateljsku ofanzivu u vezi sa zapovešću komandanta Jugoistoka, general-pukovnika Lera, koja datira od 27. decembra 1942. godine — predstavlja relevantnu faktografsku činjenicu za potpuniju analizu vojno-političke situacije i iz toga proisteklih opsežnijih priprema okupatora i kvislinga za razbijanje »Titove države« (»Reich des Tito«). Prve ideje za operaciju »Vajs« javljaju se, dakle, još krajem 1942. godine, što predstavlja novi izazov istraživačima za dublje naučno poniranje i suptilnije rekonstruk-

cijé. Sadržaji narednih dokumenata omogućavaju uporedno praćenje razvoja operacija »Vajs I« i »Vajs II« — s promenama na celom okupacionom području u Jugoslaviji, i situacijom na Sredozemlju i Šire, na ostalim frontovima.

Koncentričan ofanzivni poduhvat okupatorskih i kvislinških (vojnih) snaga u dolini Neretve s jedinstvenim ciljem uništenja glavnine NOVJ pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, zbog neočekivano nepovoljnog ishoda po okupatora, preko operacije »Mostar«, faktički prerasta u još zamašniju operaciju »Švarc«, poznatu kao V-a neprijateljska ofanziva. To najbolje svedoči o vitalnosti oslobođilačkih snaga i gotovo virtuznoj partizanskoj ofanzivnoj strategiji, koja se zasnivala na specifičnom i originalnom izvođenju manevra iz krajnje složenih defanzivnih situacija, na izboru najpovoljnijeg odseka za proboj, usmeravanju glavnih udarnih grupacija da na slabije posednutom području, uz sadejstvo lokalnih partizanskih snaga, stvore novu, veću slobodnu teritoriju.

Sačinjen je opsežan izbor zapovesti, izveštaja, zabeležaka, počev od najviših okupatorskih instanci, pa do najnižih, izveštaja i jednog specijalnog nemačkog voda, u vezi sa pripremama, tokom, rezultatima, posledicama i iskustvima iz operacije »Švarc«. Prema prvom Lerovom (Komanda Jugostoka) predlogu, trebalo je da se ofanzivni poduhvat poduzme protiv četnika Draže Mihajlovića, jer je smatrao da je »Titova država« uništena (dokument 42) i da u vreme približavanja savezničkih trupa sa Zapada Balkanu četnici postaju »opasnost« za nemačkog okupatora. No, gotovo u isto vreme se pokazalo da je to krajnje nerealna pretpostavka koju najbolje opovrgava dramatični dijalog jednog italijanskog komandanta s nemačkim oficirom o »neophodnom« angažovanju četnika u borbi protiv »fanatično borbenih« partizana.

Posebno ilustrativni i značajni, naročito s aspekta izučavanja sudara dveju »vojnih škola«, su opširniji i sumarni izveštaji nemačkih komandanata o toku i ishodu ovih dotad najvećih operacija u kojima se izražava i borbena vrednost oružanih partizanskih jedinica i njihov gotovo »nemoguć« proboj na izuzetnom planinskom prostoru (vidi posebno dokumenta pod brojem od 90 do 94, zatim 103, 110 i 131).

Daljim sledom dokumenata još uverljivije dolazimo do zaključka da su brojčano i tehnički moćnije okupatorsko-kvislinške snage već u toku operacije »Švarc« iz koncentričnog rasporeda zapadale u podređeni položaj, nášavši se na repu glavnine NOVJ, koja je preuzimala inicijativu i dalje širila oslobođene oblasti (u istočnoj Bosni).

Pored dokumenata koji se odnose na operacije »Vajs« i »Švarc«, kao i drugih manjih po obimu i značaju, objavljen je veći broj izveštaja komandanata nemačkih trupa u NDH, koji reljefno govore o složenim političkim prilikama, haotičnoj privredi, političkom raspoloženju stanovništva, kao i o stalnom porastu ustaničkog pokreta, što je uslovilo da teritorija ove »suvrene hrvatske države« bude proglašena za operativno područje.

Uništenje partizanskih snaga u istočnoj Bosni ubrzo postaje sledeći cilj u operativnom poduhvatu nemačke SS divizije »Princ Eugen« (dokument 102).

Upravo tada, u julkim danima 1943. godine, Balkan, a posebno jadranska oblast, zauzimaju novu strategijsku dimenziju u planovima Vrhovne ne-

mačke komande u Berlinu, jer se po mnogim »unutrašnjim znacima« očekivala kapitulacija italijanskih oružanih snaga.

Kada je maršal Badoljo, nakon preuzimanja komande nad italijanskim oružanim snagama 24. jula, pošto je Veliki fašistički savet izglasao nepovrerenje dotadašnjem predsedniku italijanske vlade Benitu Musoliniju, poslao obavest »da ne treba više računati na Kraljevinu Italiju kao na saveznika nemačkog Rajha (str. 485, napomena 2), iz Berlina su već stizale direktive i uputstva o preuzimanju komande i posedanju italijanskog okupacionog područja. Komanda Jugoistoka i štabovi potčinjenih jedinica užurbano su radili po planu »Akse« (dokumenti 109, 111, 115, 116).

Jedan broj dokumenata govori o posledicama kapitulacije italijanskih oružanih snaga, pregrupisavanju okupatorskih trupa i krupnim promenama u sistemu nemačkog komandovanja. Specijalnim naređenjem Hitler prenosi komandu u celokupnoj operacijskoj zoni Jugoistoka na komandanta Grupe armija »F« — barona von Vajksa sa središtem u Beogradu (dokument br. 117).

Iz manjeg broja nemačkih dokumenata saznajemo da su »komunističke snage« spremno dočekale italijansku kapitulaciju i da je ubrzo došlo do plime NOP-a gotovo na celom jugoslovenskom području (dokument 142). Od tada, pa do kraja rata stizali su sve nepovoljniji izveštaji po Vermaht iz Bosne, Dalmacije i Hercegovine. Tako se i u naslovima izveštaja zapažalo odsustvo naziva NDH, čija sudbina se sada svodila samo na očuvanje jezgra i važnijih objekata i saobraćajnica od strane Vermahta.

U Vajksovim oktobarskim procenama o području Jugoistoka, koje nije imalo više status »okupirane teritorije«, već strategijski značaj za ishod rata, kako je navedeno u dokumentu (br. 156), zaključuje se, između ostalog, da »glavna opasnost preti iz Hrvatske« i da se protiv Titovih snaga, koje su neprijatelj broj jedan na Balkanu, povedu borbe u »velikom stilu angažovanjem svih raspoloživih rezervi« u okviru ciklusa operacija. Posebno je značajno da je u dokumentu istaknuto da su oslobođena područja organizovana u »obliku ježa«, kako bi se danas reklo jezikom koncepcije opštenarodne odbrane čitave jugoslovenske teritorije u eventualnom ratu. Iz Vrhovne nemačke komande telegramom je preneseno firerovo naređenje »da se iskorene ustanici« u Istri (dokument br. 143), zbog ugrožavanja komunikacija koje su vodile do »apeninskog fronta«. U tromesečnom izveštaju o vojno-političkoj i privrednoj situaciji u letu 1943. godine na teritoriji NDH, koji je odisao posve realističkim tonom, ukazano je kako je na ruševinama NDH »na velikim područjima (istaknuto u dokumentu masnim slovima) — kako u selima tako i u gradovima« — nikla, po uzoru na sovjetsku, nova država.

Da bi se »obezbedile« važne komunikacije koje vode iz središta zemlje ka Jadranskom moru, te provelo zatvaranje pravaca do kraja godine premljeno je i izvedeno više operacija (zimske operacije) o kojima svedoče dokumenti u završnom delu knjige.

Vredno je istaći da su u objavljenim dokumentima često sadržani različiti, izuzetno značajni, podaci vojne i političko-ekonomske prirode, koji se odnose gotovo na celo jugoslovensko područje, što je i razumljivo, jer su nemački organi i jedinice imali dominantnu ulogu u odnosu na svoje brojne unutrašnje i spoljašnje saradnike, posebno u drugoj polovini 1943. godine.

Srbija je za nemačkog okupatora imala strategijski značaj u toku čitavog rata, a posebno u 1943. godini, kada su i saveznici »jednom nogom stali na Balkan«. Objavljen je veći broj dokumenata iz kojih se reljefno crta »porast komunizma« i »otpor širokih slojeva stanovništva«. Zato su ulagani posebni naporci za jačanje »Srpske vlade« Milana Nedića, koga je i Hitler u septembru primio u svom glavnom stanu, što je u isto vreme izazvalo uzne-mirenost u vrhovima NDH zbog eventualnih ustupaka Berlina »Velikoj Srbiji«.

U brojnim izveštajima nemačkih okupacionih jedinica s terena, na veoma reljefan način, govori se o pojavi i žarištima »ustaničkih nemira« i reakciji okupatorsko-kvislinških snaga u Donjoj Štajerskoj i Gorenjskoj, na Papuku i Bilogori, u Dalmaciji, na jugu Srbije, u Sremu i u drugim krajevima. U vreme »Nacionalne uprave« u Crnoj Gori pod okriljem Hermana Nojbahera, gotovo cela njena teritorija, osim pet srezova, bila je pod kontrolom snaga NOVJ i POJ.

Više dokumenata, zajedno s isto tako dokumentovanim i gotovo iscrpljnim napomenama, govore ne samo o međusobnim odnosima osovinskih partnera, nacističke Nemačke i fašističke Italije, nego o odnosima prema kolaboracionistima i kvislinzima, s kojima su sarađivali u borbi protiv oslobođilačko-revolucionarnih snaga. Brojna su dokumenta na osnovu kojih se može rasvetliti saradnja četnika s italijanskim i nemačkim okupacionom upravom i jedinicama. Saradnju su nametali i neposredni vojni razlozi, pa je ona ostvarena uprkos anglofilskoj orientaciji četnika.

Upravo stalno »rastezanje« i pojedinačno angažovanje nemačkih trupa u centralnim područjima jugoslovenskog ratišta, kao i jačanje NOP-a u Srbiji, nametalo je potrebu širenja bugarskog okupacionog područja, što se idealno uklapalo u njihove izražene aspiratorske kombinacije, pa i angažovanje vojnih snaga u odsudnim borbama duboko u jugoslovenskom središtu. Za vanrednu borbenost u operaciji »Švarc« bugarski puk je specijalno pohvalila nemačka komanda. Po broju angažovanih trupa Bugarska uz Nemačku postaje glavna okupaciona sila u Jugoslaviji u jesen 1943. godine. O njenoj politici i teritorijalnim pretenzijama u Makedoniji i Srbiji svedoče pojedina nemačka dokumenta, iz kojih se vidi krajnji nepovoljan odjek i porast nezadovoljstva u narodu.

Među dokumentima susrećemo i ona koja govore o Srpskom dobrovoљačkom korpusu, čiji »patriotizam«, zasnovan na osnovnim načelima Ljotiće-vog »Zbora«, počiva na istovetnim ideološkim, fašističkim osnovama; zatim dokumenta o Ruskom zaštitnom korpusu, koja su dragocena za izučavanje teme o ruskim emigrantima u Jugoslaviji u toku drugog svetskog rata, te dokumenta o brojčanim podacima izbeglica, zarobljenika, stanju u logorima. Posebno interesantna dokumenta su, svakako, ona koja govore o vezama i saradnji predstavnika NOP-a s oslobođilačkim snagama u Albaniji.

U knjizi su objavljena i tri priloga koja omogućavaju celovitiji pristup u analitičkom praćenju osnovnog dela objavljene građe i rasvetljavanje pojedinih, naročito ekonomskih, aspekata nemačke okupacione uprave i vojno-političkih akcija protiv NOVJ i POJ.

Prvi prilog (str. 743—814) sadrži sumarni izveštaj nemačkog opunomoćenika za privredu u Srbiji, Franca Nojhauzena o eksplotaciji prirodnih i

privrednih bogatstava Jugoslavije za potrebe Trećeg Rajha od druge polovine 1942. do kraja 1943. godine, koji predstavlja nastavak prethodnog Nojhauzenovog izveštaja objavljenog u drugoj knjizi ovog toma.

U drugom prilogu (str. 815—838) je objavljen preostali deo teksta elaborata pod naslovom »Borba protiv ustaničkog pokreta na području Jugostoka od juna 1941. do avgusta 1942. godine, kapetana Ernesta Vishaupta, nemačkog višeg arhivskog savetnika koji se nalazio pri Komandi oružanih snaga na jugoistoku. Elaborat je izvorni dokumenat, studijskog karaktera, pisan u toku rata na osnovu zapovesti, izveštaja, zabeležaka i najviših komandnih instanci Wermalta, što mu daje posebnu autentičnost i vrednost. Značajno je da su objavljene i naknadno pronađene strane iz originala koje su nedostajale u delu teksta u prilogu I u drugoj knjizi ovog toma (od str. 1102—1104, 1105, 1109 i 1112).

U trećem prilogu (str. 839—874) su navedena dokumenta nemačkog Rajha iz 1943. godine, koja su, odabrana iz čitave mase nemačke arhivske građe, koja je bila dostupna još prvih poračnih godina, objavljena u prethodnim knjigama *Zbornika* zajedno s dokumentima o NOP-u iz istog perioda u pojedinim nacionalnim pokrajinama.

S obzirom na zaista obiman izbor dokumenata, koji je sačinjen uz korišćenje 800 drugih pomoćnih izvora, pretežno autentičnih, ukazali smo samo na neka značajnija pitanja koja su predmet izučavanja novije jugoslovenske istoriografije i šire naučne javnosti.

Ova knjiga *Zbornika* je komponovana od znalački izabranih i pažljivo razlučenih i klasifikovanih dokumenata iz bogate arhivske građe strane provenijencije, koja je pribavljena osobito poslednjih godina iz arhiva SAD i SR Nemačke i čuva se u arhivu Vojnoistorijskog instituta JNA. Neposredna zasluga za njenu pojavu u ovako kvalitetnom izdanju pripada redaktoru, kome je to istovremeno treća i, svakako, najbolja zbirka dokumenata nakon petnaestogodišnjeg istraživanja nemačke arhivske građe. Sve je to predstavljalo istovremeno i poseban razlog da se na prvim stranicama nađe i reč autora, koja je ovom prilikom izostala, što je jedna od retkih zamerki ovoj knjizi.

Slobodan Branković

Dr Branko Petranović i dr Čedomir Štrbac: ISTORIJA SOCIJALISTIČKE JUGOSLAVIJE, »Radnička štampa«, Beograd 1977, knjiga I, II i III

Izdavačko preduzeće »Radnička štampa« iz Beograda izdalo je tokom 1977. godine tri knjige autora dra Branka Petranovića i dra Čedomira Štrbca pod naslovom *Istorijska socijalistička Jugoslavija*.

U prvoj knjizi autori su pokušali da na sintetičan način pokažu kakva su bila politička kretanja u Jugoslaviji od 1945. godine, dok je u drugim dvjema knjigama objavljena istorijska građa na kojoj se zasnivaju ocjene i zaključci dati u prvoj knjizi.

Prva knjiga, za koju autori kažu da predstavlja opšti pregled, sadrži uvod, prvi dio sa pet glava i drugi dio sa, takođe, pet glava.

U uvodnom dijelu prikazana je situacija u Evropi i svijetu poslije završetka drugog svjetskog rata s naglaskom da se u ovom vremenu pojavilo više socijalističkih zemalja, da je došlo do zaoštravanja odnosa između velikih sila, saveznica u drugom svjetskom ratu, i da je kao posljedica tih zaoštravanja došlo do podjele svijeta na blokove, što je izazvalo ogromne negativne posljedice. Autori konstatuju da se Jugoslavija poslije 1945. godine nalazila u prvim redovima borbe za otklanjanje posljedica drugog svjetskog rata, za poštovanje principa samoopredjeljenja svih naroda, za mir i uzdržavanje od rata. Nova Jugoslavija se izjasnila za pomoć demokratskim i oslobodilačkim pokretima u njihovoј borbi protiv imperijalizma, a posebnu pomoć je pružila »narodnim demokratijama« da savladaju unutrašnje otpore građanskih snaga, kako bi se što prije stabilizovale u međunarodnim odnosima.

U prvom dijelu svoje studije autori su obradili probleme državnog konstituisanja nove Jugoslavije, period njene obnove, objasnili odnose države i privrede, odbranu nezavisnosti i radničko samoupravljanje. Pri tome su konstatovali da je Drugo zasjedanje AVNOJ-a označilo novu etapu u razvoju NOR-a i revolucije u Jugoslaviji i da AVNOJ predstavlja ozakonjenje rezultata dotadašnje narodnooslobodilačke borbe, postavljajući privremenu ustavnu osnovu nove Jugoslavije. Postojeća organizacija državne vlasti dobila je na skupštini u Jajcu vrhovne organe vlasti na čelu sa AVNOJ-em i NKOJ. Odluka AVNOJ-a da se Jugoslavija izgradi na federalnom principu izražava državno-pravni vid rješenja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji u toj fazi revolucije. AVNOJ je proklamovao i princip integriteta Jugoslavije, jer je pošao od činjenice da njeni narodi nisu priznali okupatorsku podjelu zemlje.

Revolucionarni centar vlasti s AVNOJ-em i NKOJ oslanjao se na novi raspored društvenih snaga u zemlji, posjedujući stvarnu vlast na oslobođenim područjima Jugoslavije. Ali, kada je riječ o međunarodnom priznanju ovih revolucionarnih organa vlasti, autori ističu da se to pretvorilo u osjetljivo političko pitanje u toku 1944. i 1945. godine između saveznika i nove Jugoslavije. Međutim, NKOJ nije težio zaoštravanju odnosa, čime je doprinio snaženju antihitlerovske koalicije i održavanju jedinstvenog antifašističkog fronta u svijetu i na taj način preko međunarodnog priznanja želio da osigura legitimnost promjena u Jugoslaviji.

Autori analiziraju i razvoj političkog sistema nove Jugoslavije pa, pored ostalog, ističu da je Prvo zasjedanje AVNOJ-a dovelo do odvajanja političke od vojne vlasti, a da je poslije Drugog zasjedanja izvršeno razgraničenje državne vlasti i političkih funkcija. Rezultat toga razgraničenja je i osnivanje jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta kao političke organizacije nove Jugoslavije. Došlo je do osnivanja i drugih masovnih političkih organizacija.

Medutim, formiranjem Privremene vlade DFJ nestao je i paralelizam vlada, NKOJ i kraljevske vlade. Obrazovanjem jedinstvene vlade, NKOJ je na osoben način obezbijedio legitimitet revolucionarnih promjena.

Autori u ovom dijelu detaljno analiziraju i Treće zasjedanje AVNOJ-a, njegovo preimenovanje u Privremenu narodnu skupštinu, kao i njenu zakonodavnu djelatnost i konstatuju da je ona predstavljala tipičnu prelaznu usta-

novu ka ustavotvornoj skupštini. Posebno se osvrću na izbor i rad Ustavotvorne skupštine izabrane 11. novembra 1945. godine i ukazuju na značaj Deklaracije o proglašenju Federativne Narodne Republike Jugoslavije i donošenje Ustava FNRJ 30. januara 1946. godine, odnosno njegovo proglašenje, kao i na njeno produženje rada kao Narodne skupštine FNRJ.

Analizirajući stanje u KPJ, istakli su da je ona iz rata izašla sa 141.066 članova, imajući rukovodeću i nedjeljivu ulogu u svim organima vlasti, oružanoj sili, organima bezbjednosti i masovnim antifašističkim organizacijama, kao i neposredan uticaj na radne mase. Ona je za sobom imala pobjedonosnu revoluciju i perspektivu novih društvenih promjena. KPJ je u ovom periodu rukovodila i kontrolisala rad svih grana državne vlasti i uprave. Kao najviša forma klasne organizacije, KPJ je usmjeravala rad masovnih političkih organizacija. Autori, pri obradi masovnih političkih organizacija, naglašavaju da je NFJ na svom Prvom kongresu usvojio Program NOF-a, koji polazi od državne cjeline, nezavisnosti Jugoslavije, bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije i njihove ravnopravnosti, borbe protiv ekonomске eksploatacije, poboljšavanja životnih uslova radnika i seljaka, davanja podrške srednjim slojevima, razvijanju prosvjete za cijeli narod. Što se tiče međunarodnih pitanja, NFJ je naglašavao solidarnost balkanskih naroda, jačanje saveza sa SSSR-om i prijateljstva sa svim demokratskim državama.

Zatim se analizira period obnove zemlje i pri tome se ističe da je Jugoslavija u drugom svjetskom ratu pretrpjela ogromne ljudske gubitke i materijalna pustošenja. U periodu obnove prvenstvo je dato industriji, rudarstvu, saobraćaju i poljoprivredi.

Kada su slikovito prikazali na koji je način vršena obnova, autorи konstatuju da je organizovanim radom organa narodne vlasti i radom bez predaha obnova zemlje izvršena u roku od dvije godine i da je Jugoslavija jedna od prvih evropskih zemalja koje su završile obnovu.

Autori posebno analiziraju proces mijenjanja društveno-ekonomskih odnosa u Jugoslaviji, zadržavajući se na eksproprijaciji, nacionalizaciji i agrarnoj reformi i kolonizaciji, kao i otporima razvlašćene buržoazije i vjerskih organizacija tim promjenama. Istovremeno govore o akcijama i mjerama koje su te snage preduzimale da onemoguće revolucionarne promjene u Jugoslaviji. Posebno se govori o pritisku zapadnih zemalja na novu Jugoslaviju.

Autori su analizirali i faze administrativnog rukovodenja privredom i ukazali na objektivne faktore koji su uticali na takav sistem rukovodenja.

Autori posebno ističu napore KPJ da, poslije obnove zemlje, usredsrijedi svoje snage na izvlačenju naroda iz naslijedene privredne i kulturne zaostalosti. To je mogla učiniti samo putem ubrzane industrijalizacije i elektrifikacije zemlje. Kad su prikazali stanje u zemlji, autorи su naglasili da su opšti zadaci petogodišnjeg plana određeni zakonom na slijedeći način: savlađivanje privredne zaostalosti u što doglednije vrijeme, postizavanje ekonomski stabilnosti, snaženje obrambene moći, razvijanje državnog sektora privrede i odnosa koji iz njega proizlaze, podizanje »opštег blagostanja« trudbenika. Kao poseban zadatak naglašeno je uklanjanje neravnopravnosti u privrednom razvitu Bosne i Hercegovine, Makedonije, Crne Gore i drugih zaostalih rejonima. Odlučujući se na tako zamašan plan razvoja zemlje 1947. godine, KPJ je raču-

nala na revolucionarni polet masa, bogate sirovinske izvore, perspektivu mirnog razvoja i pomoć SSSR-a i drugih socijalističkih zemalja. Autori ukazuju i na činjenicu da je borba za izvršenje plana postala prvorazredan zadatak KPJ.

Kad su analizirali ekonomski položaj države i ekonomске odnose, autori su istakli da je, podruštvenjem krunpe privatne svojine nacionalnih buržoazija, stranih državljana i stranih država i njihovim rukovođenjem na administrativno-centralistički način KPJ do 1949. godine izgradila institucionalno cijelovit sistem državnog socijalizma. Državna svojina i centralistički način rukovodenja privredom i društvenim poslovima davali su osnovu za visoki stepen akumulacije, grupisanja radne snage na najvažnije zadatke, za najuspješniju odbranu od razaranja unutrašnjeg neprijatelja koji se nije bio odrekao težnje za restauracijom građanskog društva i ugrožavanja novog poretku. Autori ukazuju i na činjenice da je proces stvaranja sistema administrativnog rukovođenja privredom uslovljavao zaoštrevanje odnosa između viših i nižih organa vlasti, ministarstva i NO, saveznih i republičkih ministarstava, da je usvojeni sistem akumulacije vremenom pretvorio narodne odbore sve više u administrativne jedinice viših organa uprave, centralizacija federacije vodila je smanjenju uloge republičkih organa i sputavanju njihove inicijative. Autori su dali podrobnu analizu otpora tim pojavama, kao i mjera KPJ da se ozakoni decentralizacija iz vremena NOR-a.

U četvrtoj glavi autori na početku konstatuju da je Jugoslavija, uoči izbijanja sukoba sa Informbiroom 1948. godine, bila u najtješnjim ekonomskim odnosima sa SSSR-om i zemljama narodne demokratije. Ali, Jugoslavija je u ekonomskoj saradnji težila razvijanju vlastitih privrednih izvora.

Autori su detaljno prikazali stanje u zemlji poslije napada Informbiroa na KPJ i kampanje koju su socijalističke zemlje vodile protiv Jugoslavije, pa su konstatovali da je Peti kongres KPJ analizirao predeni put jugoslovenskih komunista i dao pozitivnu ocjenu i jednodušno odobrio stav CK KPJ prema Informbirou. Međutim, komunističke partije i državni organi socijalističkih zemalja počinju, zajedno s akcijama SSSR-a, sinhronizovanu propagandu i druge pritiske na Jugoslaviju. Od napada na KPJ sve se više prelazi na napad državne politike FNRJ. Ekonomска blokada stavila je Jugoslaviju u izuzetno težak položaj, a stezao se oko Jugoslavije i vojni obruč. Jugoslovenska vlada je u periodu 1948—1953. godine bila angažovana na odbrani svoje nezavisnosti, ali je ipak izbjegavala zaoštrevanje i pogoršavanju međunarodnih odnosa sa socijalističkim zemljama do kritične tačke.

Autori s pravom konstatuju da odbrana nezavisnosti Jugoslavije 1948. godine nije bila samo odbrana jedne ugrožene revolucije i njenog prava na vlastiti život, nego i borba za nove odnose i praksu u međunarodnim odnosima. Godina 1948. je pokazala da nacionalna samostalnost nije bila smetnja već pretpostavka ostvarenja istinskog internacionalizma. Na istorijskom ispitu 1948. godine pao je prvi put staljinski monolitizam sa svojim poricanjem nacionalnih iskustava, posebnih puteva borbe za socijalizam, sa svojom apsolutizacijom uniformisanog i vječećeg univerzalnog iskustva, prevaziđenih i krutih zaškona, discipline i podređivanja nasuprot snazi dobrovoljnosti.

U petoj glavi su razmatrani problemi dalje industrijalizacije i kolektiv-

vizacije, nastanak i djelatnost radničkih savjeta, odluke Šestog kongresa KPJ i ustavna reforma u Jugoslaviji.

U dijelu teksta o nastavljanju industrijalizacije i kolektivizacije autori su naglasili da rukovodstvo Jugoslavije nije poslije 1948. godine odustalo od izvršenja petogodišnjeg plana, ali je suzilo investicije i okrenulo se još više nacionalnim izvorima i mobilizaciji svih materijalnih i ljudskih snaga zemlje. CK KPJ je naglašavao značaj štednje, radne discipline, suzbijanja rasipništva i zloupotreba, podsticao je takmičenje i prebacivanje planskih zadataka, isticao vrijednost usvajanja novih tehnoloških iskustava i sl. Prvi petogodišnji plan je ispunjen prvenstveno zahvaljujući naporu naroda i ogromnim žrtvama radnih ljudi.

S borbom za očuvanje nezavisnosti zemlje i pronalaženjem puteva za nastavljanje socijalističke izgradnje, rukovodstvo Jugoslavije se poslije sukoba sa Kominformom našlo i pred složenim teorijsko-političkim pitanjima daljeg razvoja socijalizma u Jugoslaviji. U teoriji i praksi počinju da se postavljaju pitanja o karakteru svojine (državna ili društvena) i društveno-ekonomskim odnosima uopšte, o odumiranju države poslije osvajanja političke vlasti od strane radničke klase, o ulozi države u rukovođenju privredom, planiranju u socijalizmu, o suštini proleterskog internacionalizma i odnosima među socijalističkim državama; stavu prema nacionalno-oslobodilačkim i drugim revolucionarnim pokretima; ulozi političkog subjektivnog faktora i uopšte političkoj organizaciji društva prelaznog perioda. U kontekstu razmatranja tih pitanja i u vrijeme kada je administrativno-centralistička struktura društva bila dostigla maksimum razvitka u Jugoslaviji, sa svim pojavnim manifestacijama koje se uporno odupiru novoj praksi, nastali su radnički savjeti u Jugoslaviji. Autori su podrobitno analizirali nastanak i oživljavanje ovih organa samoupravljanja u Jugoslaviji.

U prikazivanju značaja Šestog kongresa KPJ, poslije ukazivanja na brojčano i organizaciono jačanje organizacije SKJ od 1948. do polovine 1952. godine, autori ističu da se glavni problem kojim se bavio Šesti kongres odnosio na ulogu SKJ u uslovima samoupravljanja. Kongres je osudio blokovsku podjelu svijeta, metode »hladnog rata«, agresivnu politiku, kolonijalizam, izjašnjavajući se za miroljubivu koegzistenciju, nemiješanje u unutrašnje poslove drugih država, za davanje pomoći nerazvijenim zemljama i ravнопravnost u međunarodnim odnosima. Podvrgnuta je kritici Staljinova revizija marksizma i ukazano na posljedice revizije na razvoj odnosa među socijalističkim zemljama, u međunarodnom radničkom pokretu i u borbi za socijalizam u svijetu. Na Šestom kongresu je izvršeno odvajanje SKJ od državne vlasti i promijenjena je njegova uloga u metodu političke akcije, što je proizlazilo iz usmjerenosti revolucionarnih snaga na izgradnju samoupravnog društva u Jugoslaviji.

Prelaz na samoupravljanje, demokratizaciju uprave i promjene u privrednom sistemu početni su koraci razgrađivanja administrativnog sistema socijalizma koji se u Jugoslaviji razvijao prvih poslijeratnih godina. Proces deetatizacije vršen je u krajnje nepovoljnim uslovima: birokratske snage u društvu bile su veoma jake, oskudica prehrambene i tehničke robe osjetna, izdaci za narodnu odbranu ogromni, planovi izgradnje »prenapregnuti«. Ali,

i pored toga, proces deetatizacije je krčio sebi put. U tom smislu je izmijenjen i Ustav donošenjem Ustavnog zakona 1953. godine, u kome je samoupravljanje dobilo adekvatno mjesto.

U drugom dijelu prve knjige autori obrađuju probleme borbe za samoupravno društvo, aktivnu miroljubivu koegzistenciju, samoupravljanje kao cjelovit društveni sistem, usmjerenost politike ka republici udruženog rada i međunarodnog određenja.

U šestoj glavi autori analiziraju razvoj samoupravnih odnosa, SKJ i otpore samoupravljanju i prikazuju novu ekonomsku politiku, materijalni uspon i privrednu reformu.

Kad analiziraju borbu za samoupravno društvo, ističu da je ideja o stvaranju komune, kao osnovne čelije društva u sistemu socijalističke demokratije, sazrela u rukovodstvu SKJ razvijškom prvih oblika samoupravljanja. Stvaranje komunalnog uređenja, kažu autori, znači pokušaj oživljavanja Marksove ideje da se lokalni organi vlasti razvijaju kao asocijacija neposrednih proizvođača, udruženih na teritorijalnoj osnovi. Promjene u društvenim odnosima nisu ograničene samo na oblast privrede nego postepeno obuhvataju cjelokupni život zajednice. Organi samoupravljanja s izvjesnim samoupravnim pravima uvode se 1957. godine i u ustanove javnih službi, a time i princip dohotka počinje da se primjenjuje u toj oblasti. Istina, to je išlo postepeno, jer su u prvo vrijeme organi upravljanja bili obrazovani od lica izvan ustanova koje su delegirale društvene organizacije i organi vlasti.

Ustav iz 1963. godine je ustavno-pravno učvrstio samoupravni socijalizam u Jugoslaviji, potvrđio je dostignuti razvoj društvenih odnosa i dotadašnju rascjepkanost ustavno-pravne materije zamjenio jedinstvenim ustavno-pravnim dokumentom. Ustav je proklamovao jedinstveni društveno-ekonomski položaj svih radnih ljudi. Kolektivi u ustanovama dobili su status kakav imaju i radni ljudi u organizacijama u privredi. Novi Ustav je pošao od čovjeka — građanina i proizvođača, slobodnog udruženog rada, društvene svjchine i od raspodjele prema radu. Rad je proglašen za jedino mjerilo materijalnog i društvenog položaja čovjeka, a samoupravljanje je »neotudivo pravo građanina Jugoslavije«. I naziv države je promijenjen, pa se FNRJ od 1963. godine zove Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija.

Posebno je naglašen značaj Sedmog kongresa SKJ, ne samo što je na njemu usvojen Program SKJ već i po tome što je na njemu drug Tito sređivanje i poboljšavanje odnosa između Jugoslavije i SSSR i ostalih zemalja ocijenio kao najvažniji događaj poslije 1948. godine u odnosima Jugoslavije sa spoljnjim svijetom. Pored toga, istakao je značaj borbe za mir, razoružanje, za odbacivanje rata kao sredstva u rješavanju međunarodnih problema, za obustavljanje agresivnog pritiska protiv azijskih i afričkih zemalja i oslobođilačkih pokreta u kolonijama. Autori ukazuju i na sve druge mjere vrhovnih partijskih organa koje su preduzimali u borbi za razvoj samoupravnih socijalističkih odnosa. Tako se, prema autorima, na Osmom kongresu, decembra 1964. godine, ponovo u središtu razmatranja nalazi samoupravna konцепcija društvenog razvoja u Jugoslaviji. Kongres se izjasnio za dalji razvoj samoupravnih socijalističkih odnosa, zasnovanih na principima društvenog samoupravljanja i raspodjele dohotka prema radu, na jačanju uloge radnog

čovjeka u svim oblastima odlučivanja o društvenim poslovima. Kongres je istakao nužnost učvršćenja ravnopravnosti, bratstva i jedinstva između naroda i narodnosti Jugoslavije.

Autori su, analizirajući ekonomsko stanje, istakli da je, poslije zastaja u privredi 1950—1952. godine, počeo brži ekonomski razvoj završetkom ključnih objekata prvog petogodišnjeg plana. Ekonomска politika od 1955. godine nastoji da osigura skladniji privredni razvoj poslije napora za industrijalizacijom, da stabilizuje tržiste i ostvari bolji društveni standard. U tom cilju u privredi se uvode razni oblici integracije kako bi se izvršila bolja podjela rada, uvodi se specijalizacija preduzeća, radi se na snižavanju troškova poslovanja, povećanju proizvodnje, boljem organizovanju preduzeća, ali sve pod uslovom da se ne povrijede samoupravni odnosi u preduzeću. Kad su konstatovali porast industrijske proizvodnje i zaposlenost od 1953. do 1957. godine, autori su istakli da je već u to vrijeme Jugoslavija izgubila karakter zaostale zemlje.

Da bi se u tom pravcu kretao dalji pozitivni razvoj privrede i izvršila promjena društveno-ekonomskih odnosa u tom kontekstu, 1964. godine su utvrđene mjere privredne reforme u Jugoslaviji. Prema društveno-ekonomskoj koncepciji SKJ, put uspostavljanja novog privrednog sistema, zasnovanog na samoupravnim društveno-ekonomskim odnosima, vodi, u dатој jugoslovenskoj situaciji, preko intenzifikacije privrede, napuštanja ekstazivnih ulaganja, obustavljanja porasta investicija, kao i povećanja proizvodnje i podizanja društvenog standarda. Ekonomski razvoj upućen je u pravcu modernizacije tehnološkog procesa, podizanja produktivnosti rada, kooperacije, uključivanja privrede u svjetsko tržište i u međunarodnu podjelu rada.

U glavi VII autori su obradili problem aktivne miroljubive koegzistencije, gdje su naročito istakli pitanje koegzistencije u načelu i praksi, ulogu SKJ u međunarodnom radničkom pokretu i Beogradske konferencije nesvrstanih zemalja.

Jugoslavija je u periodu sređivanja odnosa sa susjednim zemljama i drugim državama Zapada u vrijeme borbe za očuvanje svoje nezavisnosti razgranavala svoje međunarodne veze i s novooslobodenim zemljama Azije i Afrike. Tako je već 1953. godine Jugoslavija imala odnose sa Burmom, Egiptom, Etiopijom, Indijom, Iranom, Japanom, Jordanom, Libanom, Pakistanom i Sirijom. S političkim odnosima razvijale su se i ekonomске veze zaključivanjem trgovinskih ugovora, slanjem stručnjaka, davanjem tehničke pomoći, izvođenjem radova jugoslovenskih preduzeća. Naglasili su da ni sređivanje odnosa sa socijalističkim zemljama nije dovodilo u pitanje razvijanje saradnje Jugoslavije sa zapadnim zemljama i »trećim svijetom«.

Jugoslavija je i na zasjedanjima Ujedinjenih nacija istupala za ostvarenje prava nacija na samoopredjeljenje, podržavala težnje zavisnih naroda za oslobođenje, borila se za jačanje OUN, njegovanje međunarodne saradnje na principima dobrovoljnosti i ravnopravnosti. Jugoslovenska shvatanja miroljubive aktivne koegzistencije podrazumijevala su aktivan odnos prema svjetskim zbivanjima i posebno prema svim akutnim krizama koje su gotovo svakodnevno uznemiravale svijet. »Putevi mira« jugoslovenskog predsjednika u

zemlje Azije, Afrike i Latinske Amerike vodili su učvršćenju postojećih veza između Jugoslavije i ovih zemalja.

Autori su posebno obradili pitanje aktivnosti SKJ u međunarodnom radničkom pokretu, osvrćući se na proces destalinizacije u socijalističkim zemljama i otpor konzervativnih snaga u njima tome procesu. Prikazali su i Beogradsku i Kairsku konferenciju nesvrstanih zemalja.

U osmoj glavi autori obrađuju samoupravljanje kao cjelovit društveni sistem. Odmah su naglasili da je borba za samoupravljanje, kao osnovni društveni odnos, počela i dobrim dijelom se vodila u uslovima oskudne materijalne osnove, relativno malobrojne radničke klase, sa znatnom prevagom seoskog stanovništva. Otuda i oštro suočavanje sa složenim unutrašnjim protivrječnostima i materijalnim teškoćama. Autori su podrobno analizirali i sve otpore koji su sejavljali razvoju samoupravnih odnosa u državnim i partiskim vrhovima, jer je od toga zavisila akcija na provođenju privredne reforme, bez čega nije moglo biti daljeg razvoja samoupravnog socijalizma. Posebno je istaknut značaj odluka Četvrte sjednice CK SKJ koja je suzbila etastičko-birokratske koncepcije i politički otpor reformi. Tako je Brionska sjednica podstakla veću demokratizaciju svih odnosa u društvu i područtvljenje politike.

Uporedo s razvojem privrednih odnosa, kao sastavni dio političkog sistema, počele su, poslije Brionskog plenuma CK SKJ, promjene u karakteru federacije i odnosima u njoj, koji su obezbjeđivali proširivanje osnova ravнопravnosti republika i pokrajina i jačanje njihove neposredne odgovornosti i za sopstveni socijalistički razvoj i za razvoj jugoslovenske zajednice.

U cilju razvoja samoupravnih socijalističkih odnosa 1963. godine je donijet i novi Ustav SFRJ, koji omogućava povećanu ulogu radnih ljudi u radnim organizacijama i društveno-političkim zajednicama da učestvuju u utvrđivanju opštedruštvene politike. Proces mijenjanja odnosa federacija — republike, koji je doveo do temeljnog preobražaja federacije, počeo je poslije Osmog kongresa SKJ 1964. godine. Međutim, ova opredjeljenja su se teško i nedovoljno izražavala sve do Četvrtog plenuma CK KPJ 1966. godine. I, tek ustavni amandmani 1967. godine označuju početak konkretne primjene stava o Osmog kongresu o novoj fazi razvoja jugoslovenske federacije. Još krupnije izmjene su izvršene 1968. godine, a 1971. godine, donošenjem takozvanih radničkih amandmana, već je zaokružen sistem reforme federacije započet 1968. godine. Oni se odnose na ulogu i karakter federacije, na prirodu odnosa između republika i pokrajina, a i među nacijama i narodnostima.

Autori su u ovoj glavi obradili i pojave koje su kao slabosti i opasnosti uočene na Devetom kongresu SKJ, a koje su poslije Kongresa dovele do ozbiljne društvene krize. Naime, autori konstatuju da je započelo organizованo nastupanje antisocijalističkih i antisamoupravnih snaga, pa je stihija prodrla u ekonomski, socijalni, politički i idejni život. Kada su detaljno analizirali pojavu liberalizma i nacionalizma, konstatovali su da izrazitijeg političkog stabilizovanja nije bilo ni poslije ustavne reforme federacije. Otuda je krajem 1971. godine došlo do odlučne Titove inicijative i 21. sjednice Predsjedništva SKJ, koja je značila odlučan trenutak u presijecanju sve izrazi-

tijeg nastupa antisocijalističkih i nacionalističkih zastranjivanja kao njihovog osobnog vida ispoljavanja, što je tada naročito došlo do izražaja u SR Hrvatskoj. Smjenjivanjem dijela rukovodstva u Hrvatskoj, a nešto kasnije i značajnije kadrovske promjene u pojedinim partijskim rukovodstvima Srbije, Slovenije i Makedonije, kao posljedica utvrđene političke odgovornosti za određeno stanje i sprovođenje političke linije SKJ, došlo je do okretanja SK klasnim ishodištima socijalističke revolucije, jačanju idejno-političkog jedinstva i akcione sposobnosti SKJ.

U IX glavi autori analiziraju nove revolucionarne inicijative, Deseti kongres SKJ i jačanje uloge udruženog rada.

Odmah na početku autori konstatuju da je Druga konferencija SKJ, održana od 25. do 27. januara 1972. godine, dalje razradila osnovne smjernice 21. sjednice Predsjedništva SKJ i da je jasno utvrdila kurs jačanja SKJ kao jedinstvene klasne organizacije jugoslovenskih komunista s orientacijom na razvijanje njegove socijalno-klasne osnove i jačanje uticaja članstva i radničke klase na njegovu politiku i praksu. Od posebnog je značaja istaći da su ti stavovi i akcije SK dobili zaista široku i aktivnu podršku radničke klase i radnih ljudi u cijeloj zemlji.

Poslije Druge konferencije SKJ i Pisma Izvršnog komiteta SKJ i druga Tita, započela je i razvijala se široka i odlučna borba SKJ, radničke klase i ostalih radnih ljudi, protiv društvenih deformacija i prakse koja ugrožava socijalistički i samoupravni karakter društveno-ekonomskih odnosa. Uporedo s tim razvijala se i jačala politička i društvena akcija za snažnu reafirmaciju moralnih normi ponašanja u socijalističkom društvu, za afirmaciju rada i stvaralaštva, za solidarnost i druge idejne i moralne vrijednosti samoupravnog društva.

U analizi Desetog kongresa KPJ, održanog 1974. godine u Beogradu, konstatovali su da su prije njega u martu i aprilu održani kongresi SK u republikama i konferencije u pokrajinama i da je Deseti kongres temeljito i kritički analizirao iskustva pređenog puta i zacrtao pravce daljeg društvenog razvoja.

Analizirajući jačanje uloge društvenog rada, konstatovali su da je novi ustavni sistem SFRJ utvrđen 1974. godine dao veliki podsticaj tome procesu. Posebno su naglasili da je Ustav u osnovnim načelima utvrdio da se socijalističko društveno uređenje u SFRJ zasniva na vlasti radničke klase i svih radnih ljudi i na odnosima među ljudima kao slobodnim i ravnopravnim proizvođačima i stvaraocima, čiji rad služi isključivo zadovoljenju njihovih ličnih i zajedničkih potreba. Ustav je utvrdio i načine kako se to obezbjeđuje, odnosno utvrdio je jedinstveni delegatski sistem, koji ima za cilj da uklida otudene centre političke moći. Autori su analizirali i skupštinski sistem, utvrđen novim Ustavom, pa su konstatovali da je Ustav iz 1974. godine rezultat revolucionarne akcije SKJ i drugih organizovanih socijalističkih snaga. Doноšenjem Ustava SFRJ, odlukama Desetog kongresa SKJ i sistemskim zakonima (Zakon o udruženom radu i Zakon o društvenom planu Jugoslavije) data je jasna i cijelovita platforma nove etape u razvoju jugoslovenske socijalističke zajednice na samoupravnoj osnovi.

Na kraju su autori obradili međunarodna određenja, gdje su analizirali nesvrstanost, saradnje u međunarodnoj zajednici i evropsku bezbjednost i nove osnove odnosa u medunarodnom radničkom pokretu.

Dajući definiciju nesvrstanosti, autori su analizirali konferenciju nesvrstanih zemalja i istakli njihov značaj. Posebno su naglasili da je na Desetom kongresu SKJ podvučeno da nesvrstana politika Jugoslavije nije ograničena ni geografski ni na uža područja društvene prakse i državne djelatnosti. Ona se potvrđuje na svim relacijama — u zajedničkom dještanju sa nesvrstanim zemljama Azije, Afrike i Latinske Amerike, u odnosu na susjedne zemlje, u saradnji sa socijalističkim zemljama u Evropi, u saradnji sa svim zemljama svijeta na principima miroljubive koegzistencije. Ona je integralna po sadržaju i odnosi se na ekonomski, politički, naučno-tehnički, kulturni i druge međunarodne odnose, zalažeći se za progresivne društvene promjene.

Analizirajući nove osnove odnosa u medunarodnom radničkom pokretu, autori su konstatovali da u pogledu osnovnog pitanja — ili samostalna nacionalna strategija i taktika ili obavezna jedinstvena idejno-politička linija, u SKJ već odavno nije bilo dileme. SKJ je svojom ukupnom međunarodnom aktivnošću nastojao da doprinese razrješavanju toga pitanja na širem planu odnosa u međunarodnom radničkom pokretu. Bitni elementi platforme ovih odnosa, prema shvatanjima jugoslovenskih komunista, sastoje se u: primjenjivanju različitih puteva u izgradnji socijalizma i pravu svake partije da svoje zadatke utvrđuje prema sopstvenim uslovima i u skladu s principima pune odgovornosti svakog pokreta za progresivni društveni razvoj u svojoj zemlji i u svijetu, zatim u odbacivanju postojanja i nametanja bilo kakvog međunarodnog centra za rukovodenje radničkim pokretom, pošto bi on bio u suprotnosti sa stvarnim potrebama pokreta u cjelini i sa stvorenom autonomijom i nezavisnošću svake partije i zemlje. Saglasno sa ovakvim osnovnim odrednjima, SKJ, kao dio međunarodnog radničkog pokreta, bio je spremjan da razvija ravnopravnu saradnju sa svim dijelovima radničkog, kao i drugih progresivnih, miroljubivih i oslobodilačkih pokreta koji takvu saradnju prihvataju, bez obzira na razlike u nekim političkim i ideoškim pogledima. U tom kontekstu su obrađena i pitanja međunarodnih komunističkih savjetovanja i odnos SKJ prema njima.

Druga i treća knjiga su po svom sadržaju zbornici dokumenata o poslijeratnom razvitku socijalističke Jugoslavije. Autori su u zbornik uvrstili zakone i druge propise objavljene u Službenom listu DFJ, FNRJ i SFRJ, određene materijale iz Stenografskih bilješki kongresa i predstavničkih tijela, novina (»Borbe«, »Politike«, »Komunista«), časopisa (»Nova Jugoslavija«, »Jugoslovenski pregled«, »Socijalizam«), određena dokumenta iz zbornika objavljene grade za period narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije, posebnih izdanja »Komunista«, »Međunarodne politike«, Instituta za međunarodni radnički pokret, rade istoričara i publicista u kojima su navedeni neki podaci koji se nisu mogli nigdje drugdje pronaći. Ove knjige su dosti slične (podjela, glave, pa i većina formulacija naslova) prvoj knjizi — opštem pregledu o društveno-političkom razvitku SFRJ, tako da zajedno s njom čine prvi pokušaj da se cjelokupni razvitak SFRJ predstavi u formi jednog opšteg

istorijskog osvrta za tri i po decenije jugoslovenskog razvoja. Dokumenti su doneseni, uglavnom, integralno ili u skraćenom obliku.

Kao prilog prvoj knjizi dat je pregled literature, a drugoj i trećoj knjizi spiskovi dokumenata objavljenih u njima. Na kraju sve tri knjige dati su predmetni i imenski registri, što knjige čini kompletlijim, a čitaocima omogućava lakše snalaženje i brzu manipulaciju podacima.

Osnovna zamjerka ovom djelu je u tome što su mu autori dali preambicizan naslov. Ako se objektivno posmatra sadržaj sve tri knjige, onda to nije istorija socijalističke Jugoslavije, kako ovo djelo nosi naslov. Naime, samo u prvoj knjizi je analiza zbivanja i događaja, dok su druge dvije knjige zbornici dokumenata. Istina, autori su se ogradiili i kazali u tekstu da je prva knjiga samo opšti pregled istorije socijalističke Jugoslavije. Ali, i pored te ograde, naslov nije adekvatan. Na ovakav zaključak upućuje činjenica da su autori, uglavnom, pratili odluke i akcije CK SKJ i organa federacije i što su se koristili uskim krugom listova i časopisa. Naime, u opštem pregledu, autori nisu analizirali, ili su to činili nedovoljno, kako su se odluke saveznih organa provodile u život, kakvih je bilo objektivnih poteškoća, na koji način je vršena mobilizacija masa od nižih organa, što je za istoriju od velikog značaja. Isti je slučaj i s knjigama dokumenata. Svi odabrani dokumenti su provenijencije saveznih organa, a na njima je zasnovana i cijelokupna istorijska analiza u prvoj knjizi.

Međutim, i pored navedenih zamjerki, knjige mogu vrlo dobro poslužiti đacima, studentima, polaznicima političkih škola i marksističkih tribina, nastavnicima, kao i širem krugu drugih mogućih korisnika. Pored toga, knjiga će postići istraživače da se više počnu baviti izučavanjem istorije socijalističke Jugoslavije, na čemu je do sada vrlo malo rađeno.

Dr Drago Borovčanin

PRILOZI ZA ORIJENTALNU FILOLOGIJU XXV/1975, Sarajevo 1977.

Najnoviji broj »Priloga za orijentalnu filologiju« posvećen je dvadesetpetogodišnjici postojanja i rada Orientalnog instituta u Sarajevu. Orientalni institut osnovan je u januaru 1950. godine i od tada je izašlo 25 brojeva »Priloga«, koji je za sada jedini časopis ovakve vrste u našoj zemlji. U »Prilozima za orijentalnu filologiju« zastupljena je raznovrsna problematika. Najviše radova ima iz oblasti naše istorije u doba turske vladavine; značajno mjesto zauzimaju radovi iz oblasti orijentalne filologije, književnosti pisane na turskom, arapskom i perzijskom jeziku, kao i radovi o spomenicima osmanlijske arhitekture itd. Niz prikaza raznih djela objavljenih u 25 brojeva ovog časopisa upućuje čitaoca na razvoj orientalistike kod nas i u svijetu. Zbog obilja problematike, a i po nivou radova, »Prilozi za orijentalnu filologiju« zauzimaju istaknuto mjesto u našoj nauci.

Jubilarni broj »Priloga« donosi na prvom mjestu rad direktora Orijentalnog instituta S. Grozdanica o osnivanju i djelovanju Orijentalnog instituta u proteklih 25 godina.

Korisne podatke o zbirci orijentalnih rukopisa u Institutu (rukopisna zbirka iznosi 4.850 brojeva), daje rad S. Trake i L. Gazić *Rukopisna zbirka Orijentalnog instituta u Sarajevu*. Zbog velikog broja rukopisa autori ovoga rada ograničili su se uglavnom na djela koja su nastala na našem tlu, kao i na djela koja su veoma stara po svome nastanku. Rukopisi su ovdje predstavljeni u dvadeset grupa: Kur'an i fragmenti Kur'ana, nauka o Kur'anu, hadis, teologija, pravo i obredoslovje, molitve, propovijedi, mistika, filozofija, enciklopedije, prirodno-matematske nauke, okultizam, geografija, istorija, politika, lingvistika, lijepa književnost, epistolografija, muzika i medžmije. S obzirom na to da je rukopisna zbirka Orijentalnog instituta veoma bogata, autorima je bilo nemoguće da se upuštaju u detaljniju obradu rukopisa. Ali bez obzira na to, rad pruža istraživačima naše kulturne istorije dobar uvid u ovaj bogati fond manuskriptata.

Kako je najvažniji zadatak Orijentalnog instituta da »sakuplja, čuva, obrađuje i objavljuje turski arhivski i ostali orijentalni rukopisni materijal«, to se čine veliki napor da se Arhiv ovoga Instituta stalno dopunjava i proširuje. Rad F. Spahe *Arhiv Orijentalnog instituta* u cjelini prikazuje današnje stanje građe u pomenutom Arhivu koja se dijeli na originalnu i fotokopiranu i mikrofilmovanu građu. Originalna grada razvrstana je u četiri grupe: Manuskrpta turcica, Zbirka sidžila, Vilajetski arhiv i Zbirka tapija. Drugi dio rada daje pregled mikrofilmovane i fotokopirane građe. Ovaj materijal je snimljen u raznim ustanovama u zemlji (Historijski arhiv u Dubrovniku, Arhiv Makedonije, Gazi Husrev-begova biblioteka, Orijentalna zbirka JAZU i u inostranstvu, arhivi u Istanbulu i Ankari, Nacionalna biblioteka u Beču, Nacionalna biblioteka u Parizu, te privatna grada prof. Rajhmana u Varšavi). Na kraju ovoga rada istaknuta su mnogobrojna naučna djela koja su nastala na osnovu građe koja se čuva u Arhivu Orijentalnog instituta.

Rad B. Nurudinović *Pregled izdanja Orijentalnog instituta sa bibliografijom radova u njima* pruža uvid u sva izdanja Orijentalnog instituta. To je, u prvom redu, časopis Instituta »Prilozi za orijentalnu filologiju«, čiji je naslov bio do broja VIII—IX »Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda u doba turske vladavine«, zatim serija *Monumenta turcica historiam Slavorum Meridionalium illustrantia* i Posebna izdanja instituta. U bibliografiji doneseni su svi naslovi radova koji su objavljeni u izdanjima Instituta. Ti radovi razvrstani su u devet grupa: rasprave i članci, sitni prilozi, prevodi, diskusije, ustanove, bibliografija, nekrolozi, te ocjene i prikazi.

Problematika iz istorije turskog perioda zastupljena je u radovima B. Đurđeva, A. Handžića i A. Aličića.

Rad B. Đurđeva, *Turski prevod rudarskog zakona za Novo Brdo despota Stefana Lazarevića* predstavlja proširen i dopunjeno referat održan u Parizu 1973. godine pod naslovom *Version turque de la loi miniére du despote Stefan Lazarević*. Turski prevod ovoga zakona nalazi se u Nacionalnoj biblioteci u Parizu. Autor u ovom članku daje kritički osvrt na prevod rudarskog zakona

despota Stefana Lazarevića za Novo brdo. Ukazuje na izvjesna odstupanja u prevodu gdje je čak na nekim mjestima promijenjen i smisao.

Članak A. Handžića, *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću* (*Uloga države i vakufa*), predstavlja značajan doprinos izučavanju istorije naših gradskih naselja. Nastao je na osnovu deftera (turskih popisa) iz perioda XVI—XVII stoljeće. Poznato je da je uloga vakufa odigrala veliku ulogu u razvijanju naših gradova u vrijeme osmanske uprave. U ovom radu autor iznosi dokaze da je pored vakufa »nastanak gradova u Bosni, odnosno podizanje prvih džamija, mnogo više bio rezultat osmišljene državne politike uslovljene vojno-administrativnim, komunikacionim, strategijskim, privrednim i drugim državnim potrebama, nego što je to bilo prosto realizovanje pobožne volje konkretnog vakifa«. Ovdje je riječ o gradovima koji niču kao sasvim novi urbani centri, kao i o gradovima koji se razvijaju iz srednjovjekovnih varoši. Najranija osnovana naselja u Bosni su Sarajevo i Zvornik. Podizanjem carskih džamija, počinje formiranje gradova. Takve džamije bile su podignute u Foči, Rogatici, Višegradu, Srebrenici, Travniku, Pruscu, Prozoru, Doboju, Jajcu, Banjoj Luci itd. Autor u ovom radu donosi niz primjera o formiranju gradskih naselja podizanjem vakufskih objekata istaknutih ličnosti turske vojne upravne hijerarhije, koji su većinom porijeklom iz Bosne, a koji su podizanjem svojih objekata, u stvari, udovoljavali državnim potrebama. Na osnovu svega što je iznijeto u ovom radu vidi se da je uloga vakufa bila primarna u formiranju gradskih naselja, a da se ti vakufi pojavljuju »kao objekat osmišljene državne politike uslovljene javnim potrebama najviše komunikacionim i strategijskim«.

I rad A. Aličića, *Popis bosanske vojske pred bitku na Mohaču 1526. godine* pruža veoma interesantne i nove podatke. Rad je zanimljiv i po tome što je taj popis bosanske vojske pronađen u najstarijem poznatom joklama defteru (defter ratnog vojnog rasporeda) iz naših krajeva. Popis nam daje uvid o učeštu naših ljudi u vojnim pohodima Osmanlija. Može se vidjeti i porijeklo učesnika pohoda. Tu je riječ, uglavnom, o ljudima iz naših krajeva, jer je gotovo uz svako ime stavljena oznaka Hrvat ili Bosna. Ovaj popis, prema riječima autora, »pruža mogućnost istraživanja u više pravaca: struktura osmanske vojske i stanovništva; udio naših ljudi u toj vojsci i njihov društveni i ekonomski položaj; način odlaska u rat; titule i nazivi za različite kategorije vojnika i komandanata; identificiranje velikog broja begova i vojvoda koji su tada ili će kasnije igrati značajnu ulogu u političkom i društvenom životu Bosne; pitanje islamizacije u našim krajevima, naročito imajući u vidu veoma veliki broj ličnosti koje su označene kao Hrvati; konačno, ovaj popis će pomoći da se razjasne neke ustanove i njihov značaj u organizaciji osmanske vlasti u našim krajevima«. Velika je šteta što ovaj popis nije kompletan niti ima datum, ali je autor uspio da sam riješi to pitanje posrednim putem s obzirom na to da se u popisu među zaimima Bosne spominje i »Murat-beg vojvoda kao merd Husrev-begov«. Utvrđeno je da je riječ o pohodu tadašnjeg bosanskog sandžak-bega Gazi Husrev-bega. Autor u ovom radu donosi prevod ovoga deftera u obliku koji je sačuvan. Čitaocima bi bilo korisno da su doneseni i snimci originalnog teksta deftera.

Vakuf-name predstavljaju prvorazredne izvore za izučavanje niza pitanja iz naše istorije u doba turske vladavine. U radu M. Mujića, *Jezičke i sadržinske osobenosti vakuf-nama iz Mostara (druga polovina XVI vijeka)* obrađene su jezičke i sadržinske osobenosti nekoliko mostarskih vakuf-nama iz XVI stoljeća, i to: dvije vakuf-name Čejvan-čehaje sina Abdurahmana, i po jedna vakuf-nama Nesuh-age Vučjakovića, Hadži Mehmed-bega poznatog kao Karađozbeg i Derviš-paše Bajezidagića. Upoređujući druge vakuf-name nastale na teritoriji jugoslovenskih zemalja, autor rada je došao do zanimljivih rezultata. Naime, ovi dokumenti su pisani dotjeranijim jezikom, »uvodni dio tih vakuf-nama, dispositio, predstavlja svojevrsnu filozofiju«, i za razliku od drugih vakufnama imaju neke institucije kojih nema u drugim dokumentima ove vrste.

Dva rada u »Prilozima« tretiraju problematiku iz oblasti orijentalne filologije. To su radovi T. Muftića, *Leksika za boje u arapskom (morphološko-semantički osvrt)* i S. Jankovića, *Polovi diglosije u arapskom*.

Članak F. Nametka *Tursko društvo u ranim romanima Rešada Nurija Güntekina* predstavlja značajan prilog izučavanju turske književnosti. Autor je na osnovu nekoliko romana R. N. Güntekina, čija su djela prevođena i na naš jezik, uspio da prikaže prilike u Turskoj s početka XX stoljeća.

U rubrici Osvrti »Prilozi za orijentalnu filologiju« donose osvrt A. Ljubovića na monografiju o Hasanu Kafiji Prušćaku, autora Omara Nakićevića.

Na kraju časopis donosi više ocjena i prikaza knjiga objavljenih posljednjih godina iz oblasti istorije, književnosti, filozofije. F. Nametak je prikazao knjigu N. Filipovića, *Princ Musa i šejh Bedredin*, M. Imamović knjigu A. Handžića, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, F. Spaho knjigu D. Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, A. Ljubović rječnik T. Muftića, *Arapsko-srpskohrvatski rječnik*, L. Gazić knjigu S. Grozdanića, *Na horizontima arapske književnosti*, F. Nametak knjigu S. Balića, *Kultura Bošnjaka — muslimanska komponenta*, A. Ljubović prevod *Historije logike* i knjigu N. Smailagića, *Klasična kultura islama*, te F. Nametak *Bulbulistan* F. Mostarca čiji je prevod, uvod i komentar napisao Dž. Čehajić i knjigu E. Kovačevića, *Granice bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici po odredbama Karlovačkog mira*.

Behija Zlatar

VI JUGOSLOVENSKI SIMPOZIJUM O NASTAVI ISTORIJE, Banjaluka
1, 2. i 3. septembra 1978. godine

Domaćin i organizator ovog naučnog skupa bilo je Društvo istoričara SR Bosne i Hercegovine. Osnovna tema Simpozijuma bila je »Upotreba izvornog teksta u nastavi istorije«. Skup kojem je prisustvovalo 260 nastavnika istorije, metodičara i naučnika iz cijele zemlje otvorio je predsjednik Društva

istoričara SR Bosne i Hercegovine dr Ibrahim Karabegović iz Sarajeva. U ime grada domaćina istoričare je pozdravila i poželjela im uspješan rad drugarica Branislava Trivić, predsjednik Opštinske konferencije SSRN Banjaluke. Ona ih je upoznala s poslijeratnim burnim razvojem grada u svim oblastima života i obnovi porušene Banjaluke poslije katastrofalnog zemljotresa, koji je zadesio ovaj grad oktobra 1969. godine.

Uvodnu riječ dao je predsjednik Stalne komisije za nastavu istorije i potpredsjednik Saveza društava istoričara SFRJ prof. dr Ignacije Voje iz Ljubljane, upoznavši prisutne s aktuelnošću tematike i osnovnim ciljevima ovog skupa. Zatim je predsjedavajući prof. dr. Rade Petrović iz Sarajeva podsjetio prisutne da ovaj Simpozijum svojim radom i prilozima koji se od njega očekuju treba da bude intenzivan doprinos funkcionalnijem marksističkom i stručnom vrednovanju programske osnove nastave istorije i plastičnjem prikazivanju istorijskih slika mladima. Time će ovaj skup oživotvoriti neke od zaključaka donesenih na VII kongresu istoričara Jugoslavije, a posebno one zaključke koji se odnose na efikasnije društveno obrazovanje i vaspitanje kroz nastavu istorije.

Prvi dio naučnog skupa bio je posvećen stručnoj raspravi koja je trebalo da rasvijetli mogućnost izrade nastavnih programa istorije u kojima će se produbiti njihova marksistička zasnovanost.

Uvodnim izlaganjem »Problematika izrade programa istorije kao obveznog predmeta zajedničkih osnova srednjeg usmijerenog obrazovanja u reformisanoj školi« akademik dr Bogo Grafenauer dao je vrijedan prilog u pronalaženju osnove za koncipiranje novog programa nastave istorije u srednjim školama u Jugoslaviji. Polazeći od činjenice da se istorija kao predmet izučava znatno duže u osnovnim školama u toku školovanja nego u školama srednjeg usmijerenog obrazovanja, akademik Grafenauer se založio za napuštanje tzv. »cikličnih krugova« u srednjoj školi, jer se u njoj, u stvari, ponavljaju istorijski sadržaji iz osnovne škole, i to na znatno nižem nivou. Karakter istorije kao predmeta u srednjoj školi proizlazi iz potrebe da se svoj omladini koja pohađa bilo koji vid usmijerenog obrazovanja moraju pružiti šire informacije, koje su, pored programa istorije u osnovnoj školi, potrebne prosječnom jugoslovenskom samoupravljaču za razumijevanje današnjeg svijeta. S druge strane, akademik Grafenauer se zalaže za takvu programsku koncepciju koja će izvršiti raspoređivanje istorijskih sadržaja na takav način »da omogući formiranje 'istorijskog mišljenja', tj. što samostalnije kritičko razumijevanje konkretnih događaja, procesa i struktura našeg vremena u smislu zakonitosti istorijskog razvoja«.

Osnova iznesenog prijedloga za organizaciju nastave u »zajedničkim programskim osnovama« oslanja se na dvije postavke:

— da se težište istorije prenese s dosadašnjeg evropskog istorijskog kruga na istoriju svijeta (jer to posebno zahtijeva položaj Jugoslavije u sastavnom svijetu);

— da se pređe sa vojno-političke prirode postojećih istorijskih sadržaja u opštoj istoriji na cjelovitu istoriju čovjeka u prostoru.

Obrazlažući svoju drugu tezu, akademik Grafenauer konstatiše: »To je upravo karakteristika marksističke istorije 'u nastajanju', kako karakterišu

današnje stanje ovog pravca istorije akademik Branislav Đurđev i Pier Vilar, da spomenemo jedino ta dva dosta zapažena marksistička pisca o teoriji istorije, njenog izražavanja i prikazivanja.«

U svom izlaganju akademik Grafenauer je dao spektar tema koje treba uzimati u obzir kada se daje slika svijeta u pojedinim velikim epohama. On je naglašio da se samo uz povezivanje izloženih tema u prikazivanju konkretnih istorijskih odnosa može dati cjelovito istorijska pojava i upravo takvim pristupom se omogućava razvijanje marksističkog istorijskog dijalektičkog mišljenja.

Iznoseći suštinu prijedloga programske orijentacije zasnovane na širem naučnom pristupu, koji bi neosporno dao cjelovitiju sliku onih istorijskih vrijednosti koje su spajale vremena i ljude, akademik Grafenauer ukazuje i na bitne prednosti koje bi novi program ostvario u školovanju načina mišljenja kod mlađih generacija i naglašava: »Izolovano prikazivanje ne odgovara školovanju mišljenja, već samo učenju teorijskih teza i vjerovanju u njih; isto takvu školu mišljenja, već samo nije moguće postići uz ograničenje na savremenu istoriju (naročito stoga što se u posmatranju tog razdoblja isprepliću s istorijskim posmatranjem i elementi političkog uvjerenja, pa traži kontrolu njihovih uticaja na zaključivanja — što je poseban napor). Tek na toj osnovi školovano mišljenje s manje napora može da analizira i najnovije i savremene probleme. Kao dokaz su Marks i Engels koji su gradili marksističko mišljenje u istraživanjima te vrste i ne polazeći iz unaprijed određenih usamljenih socioloških ili drugačijih teorema.«

Izlaganje akademika Grafenauera i rezultati koje je dala veoma dinamična rasprava, u kojoj su učestvovali: prof. dr Avdo Sučeska, dr Hrvoje Matković, prof. dr Rade Petrović, mr Milutin Perović, dr Lazar Rakić i drugi, pridonijela je izgradivanju nove koncepcije programa istorije u srednjim školama Jugoslavije. Učesnici Simpozija su bili jedinstveni u zahtjevu da ideje akademika Grafenauera treba da što prije nađu mjesto u nastavi istorije. Njegovi prijedlozi poslužiće kao osnova koncepcije jedinstvenog programa istorije u srednjim školama u Jugoslaviji, koju će istoričari ponuditi našem društву.

Na Simpozijumu je podneseno trinaest referata koji se odnose na osnovnu temu Simpozijuma »Upotreba izvornog teksta u nastavi istorije«. S upotrebom izvorne građe na slovenačkom jeziku u nastavi nacionalne istorije u slovenačkim školama prisutne je upoznao Štefan Trojar, profesor iz Ljubljane, dok je o upotrebi izvorne građe na makedonskom jeziku i njenoj naučnoj, idejnoj i metodičkoj vrijednosti govorio Naum Dimovski, profesor iz Skoplja. Naučnu i idejnu vrijednost hrestomatija i istorijskih čitanki tretirao je i dao korisne sugestije za njihovo suštinsko poboljšanje Tomaž Veber, profesor iz Ljubljane. O koncepciji moderne istorijske čitanke i načinu njenog korišćenja u nastavi istorije govorio je Blagota Drašković, profesor iz Zagreba. Slikovit prikaz načina upotrebe izvornih tekstova u nastavi istorije u Vojvodini dao je dr Đerđ Gal iz Novog Sada, dok je Hranislav Živković, profesor iz Beograda, prikazao načine korišćenja izvornog teksta u srednjoj školi. Zanimljiv prilog skupu dao je prof. dr Zef Mirdita iz Prištine govoreći o specifičnostima izvornog teksta iz istorije starog vijeka. O mogućnosti korišćenja djela klasičnog marksizma posvećen je referat mr Miladina Perovića iz Beograda.

Skup je pažljivo saslušao izlaganje Petra Strčića, profesora iz Rijeke, koji je govorio o korišćenju memoara, dnevnika i hronika i prof. mr Miomira Dašića iz Titograda, o korišćenju romana u nastavi istorije. Oba autora su se zadržala na naučnoj procjeni konkretnih istorijskih izvora, naglašavajući potrebu da svaki istorijski izvor, a posebno romani, treba da budu istorijski i idejno vrednovani prije nego uđu u nastavni proces. Ta djela mogu poslužiti i pomoći formirajući prave istorijske slike ukoliko imaju punu istorijsku i umjetničku vrijednost. O mogućnosti korišćenja političkih eseja u nastavi istorije govorio je Stanko Perazić, profesor iz Sarajeva. On se osvrnuo na politički esej između dva rata kod nas kao svojevrsno svjedočanstvo o tom vremenu. Osnovna i zajednička vrijednost tih eseja koji su tada izašli iz pera Krleže, Keršovanija, Vidmara, Masleše i drugih je u tome što su pred javnošću razotkrili istine o savremenom društvu, konfrontirajući buržoaskom romantizmu i nacionalizmu marksistički metod u analizi kulturno-istorijskih i socijalno-klasnih kretanja. Izdvajajući po svojoj misaonosti i istorijskoj podlozi Krležin politički esej koji u užem smislu dobiva okvire istorijskog teksta autor naglašava izvanredne mogućnosti upotrebe Krležinovih eseja, jer oni podstiču učenika na dublje razmišljanje o jednom vremenu i bude težnju za širim saznanjima.

Mr Milorad Kesić iz Sombora i Miralem Arslanagić, profesor iz Sarajeva, govorili su o mogućnostima korišćenja izvornih tekstova Josipa Broza Tita u nastavi istorije NOR-a, revolucije i socijalističke Jugoslavije.

Svoj najpotpuniji doprinos vaspitanju i obrazovanju mlađih nastava istorije treba da ostvari prilikom izučavanja istorijskog razdoblja NOR-a i socijalističke revolucije i poslijeratnog razvitka SFRJ. U obilju izvornih tekstova koji se nastavniku nude iz tog perioda centralno mjesto pripada djelima Josipa Broza Tita. Naglašeno je da je moć Titove misli i u tome što sadrži veliko i nepresušno vrelo nadahnuće revolucionarnog stvaralaštva. Titova riječ i djelo, kao pouzdan i jedinstven izvor, treba da bude u funkciji nastave na onom mjestu i u onom vremenu i istorijskoj epizodi koja se objašnjava mlađima. Na taj način će upotreba izvornog teksta druga Tita doprinijeti uvjerljivom i plastičnom prikazivanju naše socijalističke revolucije mlađima, koji nisu bili njeni svjedoci. Titova misao izrečena jezgrovito, jasno i jednostavno daje upečatljiv komentar događajima koji su se desili u određenom vremenu. Bogatstvo dijalektički osmišljenih spoznajnih istorijskih istina datih u izvornom tekstu druga Tita snažno se odražavaju na učenikov emotivni svijet i imaju izvanrednu ulogu u nastavi. U referatima je dato više konkretnih primjera iz nastavne prakse samih autora, koji istovremeno naglašavaju da ti primjeri i izlaganja treba da posluže kao podsticaj nastavnicima prilikom pripremanja za nastavu da u svakodnevnom radu kreativno prilaze izboru iz ove izuzetne istorijske građe, koju im pruža Titova izvorna riječ.

Učesnicima Simpozijuma ostaće u priyatnoj uspomeni ekskurzija na legendarnu Kozaru gdje su istoričari posjetili Spomenik i izložbenu postavku na Mrakovici.

Puna vrijednost ovog naučnog skupa namijenjenog nastavnicima u školi treba tek da dođe do izražaja. Referate i raspravu koja je vodena na Simpo-

zijumu trebalo bi što prije publikovati kako bi bili dostupni svim nastavnicima istorije u našoj zemlji.

Nesumnjiva je korist od ovakvog oblika marksističkog i stručnog obrazovanja, koji pruža nova saznanja i nove mogućnosti stručnog i metodskog usavršavanja nastave istorije i razmjene iskustava u radu. Odlučeno je da tema sljedećeg simpozija bude »Umjetnička djela o NOR-u i revoluciji i mogućnosti njihovog korišćenja u nastavi istorije«. Domaćin tog simpozijuma će biti Društvo istoričara SR Srbije.

Miralem Arslanagić

IZ INSTITUTA

DJELATNOST INSTITUTA U 1977. GODINI

Nije moguće u jednom ovakovom prikazu dati detaljniju informaciju o radu Instituta u toku jedne, relativno, plodne godine. Međutim, smatramo da i ovakva informacija može biti dovoljna da čitaoci dobiju predstavu o aktivnostima kojima se Institut bavio.

Zadaci Instituta za istoriju u Sarajevu u cjelini i njegovih saradnika pojedinačno bili su određeni planom rada Instituta za 1977. godinu, koji je izrađen na bazi Programa rada Instituta za period 1976—1980. godina. Tako su u toku 1977. godine rađene teme iz svih razdoblja: srednjeg vijeka, osman-skog perioda, perioda austrougarske vladavine i nove i najnovije istorije naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine. Međutim, treba odmah kazati da je, s obzirom na strukturu naučnog kadra i njegovo predmetno opredjeljenje, kao i raniju orientaciju Instituta, težište rada je bilo i ove godine usmjereni na tematiku novije istorije. Pored pojedinačnih i grupnih projekata i tema koje su rađene prema planu rada Instituta, treba istaći da je sedam saradnika i tokom 1977. godine bilo angažovano na pisanju osnovnih dijelova IV., V. i VI. knjige višetomne istorije naroda Bosne i Hercegovine, čiji je neposredni organizator i nosilac Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

U okviru dokumentacije rađeno je na bibliografskoj obradi radničkih listova, te sređivanju dokumentacionog materijala i obavljanju drugih poslova.

Tokom godine saradnici Instituta su bili angažovani i na raznim drugim poslovima od značaja za razvoj istorijske nauke u Bosni i Hercegovini i Ju-goslaviji. To se ogleda u aktivnom učešću saradnika Instituta na naučnim

skupovima, publikovanju knjiga i naučnih radova u naučnim časopisima, učešća u radu brojnih redakcija i u emisijama radija i televizije, kao i u raznim drugim vidovima aktivnosti posvećenoj jubileju SKJ i druga Tita. Institut je ostvario i određenu saradnju s više naučnih ustanova u zemlji i nekim ustanovama i pojedincima u inostranstvu.

Zadaci Instituta, određeni planom rada, uglavnom su izvršeni. Određena odstupanja od plana javljala su se samo kao posljedica objektivnih razloga. Svako odstupanje od plana bilo je naknađeno drugim poslovima koji su se javljali kao nužni u određenom vremenu.

Evo pregleda konkretnе aktivnosti i izvršenja planskih zadataka.

U realizaciji tematskog plana rada učestvovalo je 27 saradnika, i to: jedan naučni savjetnik, pet viših naučnih saradnika, četiri naučna saradnika, dva stručna savjetnika, jedan viši stručni saradnik, četiri asistenta — istraživača, tri asistenta i osam spoljnih saradnika. U radu je bilo 14 posebnih tema, 3 magisterska rada mlađih saradnika, dok je 7 saradnika radio na višetomnoj istoriji naroda Bosne i Hercegovine. Prema razdobljima: dvije teme su iz srednjeg vijeka (od kojih jedna magisterski rad), tri teme iz osmanskog perioda (od kojih jedna magisterski rad), četiri teme iz austrougarskog perioda, četiri teme su iz perioda 1919—1941. godine, tri teme iz perioda NOR-a, dok tri teme zahvataju šire vremensko razdoblje.

U toku 1977. godine završene su sljedeće teme:

1. »Vjerske zajednice i politička zbivanja u Bosni i Hercegovini od austrougarske okupacije 1878. do 1945. godine«, grupa autora.
2. »Istorijski razvoj SSRN Bosne i Hercegovine«, autora mr Uroša Nedimovića i Budimira Miličića.

3. »Tvrtko II Tvrtković — Bosna u prvoj polovini XV stoljeća«, autora mr Pave Živkovića.

4. »Posljednji Pavlovići — Bosna sredinom XV stoljeća«, autora mr Boris Nilevića.

Dva saradnika su odbranila magisterske rade, i to:

1. Mr Behija Zlatar, asistent, pod naslovom »Porijeklo muslimanskih aristokratskih porodica u Bosni i Hercegovini do kraja XVI stoljeća«.
2. Mr Boris Nilević, asistent, pod naslovom »Posljednji Pavlovići — Bosna sredinom XV stoljeća«.

U radu su bile sljedeće teme:

1. »Sarajevo u XVI vijeku«, obradivač mr Behija Zlatar, asistent — istraživač.
2. »Turska i revolucija 1848—1849. godine u jugoslovenskim zemljama«, obradivač mr Dušan Berić, asistent — istraživač.
3. »Pokušaj Porte da raseli Crnogorce početkom XVIII stoljeća s posebnim osvrtom na naseljavanje na teritoriji istočne Bosne«, obradivač Enes Pešić, asistent.

4. »Djelatnost bosansko-hercegovačkog sabora«, obrađivač dr Dževad Juzbašić, viši naučni saradnik.

5. »Bosna i Hercegovina i stvaranje jugoslovenske države 1918. godine«, obrađivač dr Luka Đaković, naučni saradnik.

6. »Borba Srba Bosne i Hercegovine za crkveno-školsku autonomiju«, obrađivač Božo Madžar, spoljni saradnik.

7. »Uloga Gajreta i Narodne uzdalice u političkom životu Muslimana do 1941. godine«, obrađivač Ibrahim Kemura, asistent.

8. »Nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini u svjetlu razvitka socijalističkog radničkog pokreta i narodnooslobodilačkog rata«, obrađivač dr Enver Redžić, spoljni saradnik.

9. »Đuro Đaković, monografija«, obrađivač, dr Ibrahim Karabegović, naučni saradnik.

10. »Radikalna stranka u Bosni i Hercegovini 1919—1941. godine«, obrađivač mr Tomislav Kraljačić, spoljni saradnik.

11. »Djelatnost HSS u Bosni i Hercegovini 1929—1941. godine«, obrađivač dr Tomislav Išek, naučni saradnik.

12. »Narodnooslobodilački pokret u Hercegovini 1942. godine«, obrađivač Nevenka Bajić, stručni savjetnik.

13. »Odnos Trećeg Rajha i NDH«, obrađivač mr Rafael Brčić, stručni savjetnik.

14. »Razvoj školstva u Bosni i Hercegovini 1941—1955. godine«, obrađivač Mitar Papić, spoljni saradnik.

15. »Sto godina socijalnog osiguranja u Bosni i Hercegovini«, autori:

a) dr Ilijas Hadžibegović, spoljni saradnik — dio teme pod naslovom »Socijalno osiguranje u Bosni i Hercegovini 1878—1919. godine«,

b) dr Ibrahim Karabegović, naučni saradnik — dio teme pod naslovom »Socijalno osiguranje u Bosni i Hercegovini 1919—1941. godine«,

c) dr Drago Borovčanin, naučni saradnik — dio teme pod naslovom »Penziono osiguranje u Bosni i Hercegovini 1945—1978. godine« i

d) dr Zvonimir Stenek, spoljni saradnik dijelove teme: »Zdravstveno osiguranje u Bosni i Hercegovini 1945—1978. godine« i »Dječiji dodatak u Bosni i Hercegovini 1945—1978. godine«.

16. Istorija naroda Bosne i Hercegovine, tri knjige na kojoj rade saradnici Instituta, i to:

a) knjiga IV: dr Nusret Šehić i dr Dževad Juzbašić,

b) knjiga V: dr Nedim Šarac i dr Ahmed Hadžirović,

c) knjiga VI: dr Zdravko Antonić, mr Rafael Brčić i dr Rasim Hurem.

Pored rada na temama utvrđenih planom rada za 1977. godinu, Institut se tokom godine angažovao i na drugim značajnim naučnim zadacima.

Tako je Institut bio suorganizator ili je preko svojih saradnika uzeo učešća na nizu naučnih skupova i konferencija. To su:

a) VII konferencija istoričara Jugoslavije, održana u Novom Sadu, na kojoj su uzeli učešća:

1. mr Dušan Berić, referatom »Socijalna kretanja u Bosni 1848 godine«,

2. dr Luka Đaković, referatom: »Katoličko stanovništvo u Bosni i Hercegovini sredinom osamnaestog vijeka — u svjetlu podataka popisa iz 1743—1768. godine«,

3. dr Ahmed Hadžirović, referatom »Dinamika štrajkačko-tarifnog pokreta u Bosni i Hercegovini 1935—1941. godine«,

4. dr Tomislav Išek, referatom »Struktura HSS u Bosni i Hercegovini do 1929. godine«,

5. dr Dževad Juzbašić, referatom »O pitanju zaključenja ugovora o političkom savezu između vođstva srpskog i muslimanskog autonomnog pokreta u Bosni i Hercegovini«,

6. dr Ibrahim Karabegović, referatom »Idejne osnove i socijalna baza reformističkog radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini«,

7. dr Nusret Šehić, referatom »Agrarno pitanje u programu muslimanskog autonomnog pokreta«.

b) Na naučnom skupu »Tito i revolucija«, održanom od 14. do 16. 12. 1977. godine u Kumrovcu, učestvovali su: dr Drago Borovčanin, referatom »Uloga Josipa Broza Tita u izgradnji narodne vlasti tokom NOR-a i revolucije«, te dr Zdravko Antonić i dr Ibrahim Karabegović.

c) Na naučnom skupu »Kozara u NOB-i i socijalističkoj revoluciji 1941—1945. godine«, održanom 27. i 28. oktobra 1977. godine, a čiji je suorganizator bio Institut, učestvovali su:

1. dr Drago Borovčanin, referatom »Nastanak i razvoj organa narodne vlasti na Kozari 1941—1945. godine«,

2. mr Rafael Brčić, referatom »Razlozi pojačanim vojnim i političkim mjerama njemačkog okupatora i ustaša na Kozari 1941—1942. godine«,

3. dr Luka Đaković, referatom »Postanak i razvoj rudnika Ljubije do 1941. godine«,

4. mr Uroš Nedimović, referatom »Prilog izučavanju NOF-a na Kozari«,

5. dr Zdravko Antonić, član Organizacionog odbora, uzeo učešće u diskusiji i

6. dr Ibrahim Karabegović, prisustvovao skupu u ime Društva istoričara Bosne i Hercegovine.

d) Na naučnom skupu »*Život i djelo Veselina Masleše*« održanom u Banjoj Luci, tokom godine, učestvovao je dr Nusret Šehić.

e) Na naučnom skupu »*Durmitorska partizanska republika 1941—1942. godine*«, održanom od 24. do 27. avgusta 1977. godine na Žabljaku, učestvovao je Budimir Miličić, referatom »*Društveno-ekonomski politički pretpostavci ustanka u durmitorskom kraju*«.

f) Na naučnom skupu »*Pedeset godina istorijskih zapisa i crnogorske istoriografije*«, održanom od 20. do 22. oktobra 1977. godine na Cetinju, učestvovao je dr Dževad Juzbašić.

g) Na savjetovanju »*Radnički pokret u Tuzli između dva svjetska rata*«, održanom u decembru 1977. godine u Tuzli, učestvovali su:

1. dr Zdravko Antonić, referatom »*Aprilski rat, okupacija i uspostavljanje okupatorsko-ustaške vlasti u tuzlanskoj oblasti*«,

2. mr. Rafael Brčić, referatom »*Rad organizacije KPJ u Tuzli u legalnom periodu djelovanja (1919—1920) i Husinska buna*«,

3. dr Luka Đaković, referatom »*Osrt na razvoj ogranka mladobosanskog pokreta u tuzlanskoj gimnaziji 1906—1914. godine*«,

4. mr Uroš Nedimović, referatom »*Osrt na djelatnost Nezavisnih sindikata u tuzlanskom bazenu 1921—1929*« i

5. dr Ibrahim Karabegović, referatom »*Stanje arhivske i druge građe o Mitru Trifunoviću-Ući*«.

h) Okruglom stolu »*Istorijski promet u jugoslovenskim zemljama*«, koji je održan od 23. do 29. oktobra 1977. godine u Ljubljani, učestvovao je dr Dževad Juzbašić.

i) Na savjetovanju »*Semberija u NOB-i i revoluciji 1941—1945. godine*«, održanom 15. i 16. 12. 1977. godine u Bijeljini, učestvovao je dr Zdravko Antonić, referatom »*O saradnji NOP-a u istočnoj Bosni, Srbiji i Vojvodini 1944—1945. godine*«.

j) Savjetovanju »*Četiri decenije Saveza komunista Hrvatske*«, održanom u organizaciji Marksističkog centra CK SKH, Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske i Fakulteta političkih nauka u Zagrebu, 25. i 26. novembra 1977. godine u Zagrebu, prisustvovao je dr Zdravko Antonić.

k) Savjetovanju »*Njegovanje i razvijanje revolucionarnih tradicija u udarničkom radu*«, koje je organizovalo Vijeće SSJ, održanom 10. i 11. novembra 1977. godine u Beogradu, prisustvovao je dr Zdravko Antonić.

l) Na naučnom skupu »*L' imperialismo italiano e l' occupazione fascista della Jugoslavia*«, održanom u Ankoni od 14. do 16. oktobra 1977. godine, učestvovao je mr Rafael Brčić referatom »*I piani Italiani nello 'Stato Indipendente Croato' 1941—1943 (con particolare riguardo alla Bosnia ed Erzegovina)*«.

lj) Na konferenciji Jugoslovensko-čehoslovačke komisije za istoriju, održanoj 1977. godine u Čehoslovačkoj, učestvovao je dr Ibrahim Karabegović, referatom »Uticaj oktobarske revolucije na obnovu radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini».

U toku 1977. godine Institut je pripremio za štampu ili izdao sljedeće publikacije:

1. »Žene Bosne i Hercegovine u NOB-i«, koju je pripremila redakcija u sastavu: dr Zdravko Antonić, Nevenka Bajić, dr Drago Borovčanin, dr Rasim Hurem (odgovorni urednik) i mr Dubravka Škarica, a izdalo Izdavačko preduzeće »Svetlost« Sarajevo.

2. »Ivan Krndelj — građa za monografiju«, koju su pripremili: dr Ahmed Hadžirović i dr Ibrahim Karabegović, a izdao Institut i Izdavačko preduzeće »Rad« Beograd.

3. »Priloge« Instituta za istoriju, br. 13, koje je pripremila redakcija u sastavu: dr Adem Handžić, dr Zdravko Antonić, dr Pavo Andelić, dr Nikola Babić i dr Dževad Juzbašić (glavni i odgovorni urednik).

4. »Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini između dva rata«, autora dra Ahmeda Hadžirovića.

5. »Reformistički pravci u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine 1921—1941. godine«, autora dra Ibrahima Karabegovića (u štampi).

6. »Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a«, autora dra Draga Borovčanina (u štampi).

7. »Banja Luka u novijoj istoriji 1878—1945. godine«, referati istoimenog naučnog skupa, koju je priredila redakcija u sastavu: dr Nikola Babić (odgovorni urednik), dr Zdravko Antonić, mr Rafael Brčić, dr Nusret Šehić i Dušanka Kovačević.

Saradnici Instituta su objavili veći broj naučnih i stručnih radova, i to:

a) Članci i rasprave:

1. Dr Zdravko Antonić: 1. »Razvoj i specifičnosti ustanka u pojedinim zemljama i pokrajinama Jugoslavije«, za omladinsku školu »Borbe«, 2. »O narodnooslobodilačkom ustanku i revoluciji u Bosni i Hercegovini«, Ustanak i revolucija naroda i narodnosti Jugoslavije, Narodna armija, Beograd 1977. i 3. s drom Nusretom Šehićem »O nekim problemima strukturiranja i interpretacije istorije iz NOB-e i revolucije u nastavnim programima i udžbenicima«, časopis »Nastava povijesti«, br. 1—2/77.

2. Dr Drago Borovčanin: 1. »O izgradnji bosanskohercegovačke državnosti poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a«, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, br. 13/77. i 2. »Revolucija je riješila pitanje vlasništva«, »Opredjeljenja«, časopis za teoriju i praksu samoupravnog socijalističkog društva, br. 10—11/77.

3. Dr Luka Đaković, »*Prilog osvjetljavanju političkih kretanja u jugoslovenskim zemljama Austro-Ugarske 1917—1918. godine*«, Prilozi Instituta za istoriju, br. 13/77.

4. Dr Ahmed Hadžirović: 1. »*Djelovanje i uticaj Komunističke partije Jugoslavije na sindikalni pokret između dva rata*«, *Sedamdeset godina sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini*, Republičko vijeće sindikata, Sarajevo 1977. godine i 2. »*Sindikalni pravci i orientacije u Bosni i Hercegovini 1935—1941. godine*« u već pomenutoj publikaciji.

5. Dr Rasim Hurem: »*O razvoju narodnooslobodilačkog pokreta u istočnoj Bosni u drugoj polovini 1942. godine*«, Prilozi Instituta za istoriju, br. 13/77.

6. Ibrahim Kemura: »*Proglas muslimanske akademske omladine u Beču od 1907. godine*«, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, br. 13/77.

7. Budimir Miličić, prilog »*List 'Oslobodenje' kao istorijski izvor*«, Prilozi Instituta za istoriju, br. 13/77.

8. Dr Nedim Šarac: »*Odnos socijaldemokratske stranke i sindikata u jugoslovenskim zemljama 1917. godine*«, *Zbornik radova Fakulteta političkih nauka u Sarajevu*, Sarajevo 1976.

9. Dr Nusret Šehić: 1. »*Neka pitanja agrara u politici muslimanskog autonomnog pokreta*«, Prilozi Instituta za istoriju, br. 13/77. i 2. sa dr Zdravkom Antonićem: »*O nekim problemima strukturiranja i interpretacije sadržaja iz NOB-e i revolucije u nastavnim programima i udžbenicima*«, časopis »*Nastava i povijest*«, br. 1—2/77.

10. Mr Behija Zlatar: »*Kopčići i Vilići — prilog pitanju izučavanja muslimanskih begovskih porodica u Bosni i Hercegovini u XVI stoljeću*«, Prilozi Instituta za istoriju, br. 13/77.

11. Mr Pavo Živković: »*Radić Ozrisaljić, trgovac i diplomata na dvoru Pavlovića*«, Prilozi Instituta za istoriju, br. 13/77.

b) Kritike i prikazi:

1. Mr Dušan Berić: »*Dr Milan Vasić, Gradovi pod turskom vlašću*«, u knjizi *Istorijski Crne Gore*, knjiga 3, tom 1, Titograd, str. 503—607, posebni otisak.

2. Dr Drago Borovčanin: »*Sedamdeset godina sindikalnog pokreta između dva svjetska rata*«, grupa autora, Republičko vijeće Saveza sindikata Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1977. godine, »*Komunist*«, organ Saveza komunista Jugoslavije i Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Beograd, godina XXXV, br. 1.059 od 4. 7. 1977. godine, str. 16.

3. Dr Ahmed Hadžirović: »*Sarajevo u revoluciji — revolucionarni radnički pokret 1937—1941*«, Prilozi Instituta za istoriju, br. 13/77.

4. Dr Tomislav Išek: »*Sarajevo u revoluciji — revolucionarni radnički pokret 1937—1941*«, Sarajevo 1976, »*Pregled*«, br. 4/77.

5. Ibrahim Kemura, prikaz »Priloga« br. 13/77, »Pregled«, LXVIII/1978, 1, 143—147.

6. Budimir Miličić: »Sedamdeset godina sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini 1905—1975. godine«, Republičko vijeće Saveza sindikata Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1976, »Pregled«, br. 11—12/77.

7. Mr Uroš Nedimović, osvrt na naučni skup »Život i djelo Vladimira Copicā, Prilozi Instituta za istoriju, br. 13/77.

8. Mr Pavlo Živković, kritički osvrt na knjigu I. Voje »Kreditne trgovine u srednjovjekovnom Dubrovniku«, Prilozi Instituta za istoriju, br. 13/77.

c) Ostalo:

1. Dr Zdravko Antonić, učestvovao u razradi projekta »Velike bitke u Jugoslaviji«, koji realizuje Jugoslovenska radio-televizija i s drom Nikolom Babićem recenzirao jedan dio rukopisa — Statistički podaci — koji je ušao u knjigu »Borbeni put Šeste istočnobosanske brigade«.

2. Nevenka Bajić je izradila stručni projekt o sredivanju građe i njenom korištenju u Dokumentacionom centru pri Konferenciji za društvenu aktivnost žena BiH.

3. Mr Rafael Brčić, završio je monografiju »Livanjski kraj u revolucionarnom radničkom pokretu i NOB-i«.

4. Dr Nedim Šarac, držao redovno nastavu na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu, a mr Pavlo Živković na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

5. Dr Zdravko Antonić i dr Drago Borovčanin su učestvovali u televizijskoj dvočasovnoj emisiji »Fočanski propisi«, a dr Ahmed Hadžirović u šest polučasovnih emisija »Likovi revolucionara između dva rata«.

6. Dr Drago Borovčanin održao je tri predavanja na Radio-Sarajevu — program Radio-škola, a dr Tomislav Išek i dr Ibrahim Karabegović su održali više predavanja koje je organizovao Marksistički centar Gradske konferencije SK Sarajevo.

7. Saradnici Instituta su radili u izdavačkim savjetima izdavačkih kuća, i to:

a) dr Zdravko Antonić u Izdavačkom odboru edicije »Istorijska socijalistička Jugoslavija«, koju je izdala »Radnička štampa« Beograd,

b) dr Drago Borovčanin u Izdavačkom savjetu Vannovinskih izdanja NIŠRO »Oslobodenje« Sarajevo i

c) mr Rafael Brčić u žiriju za dodjelu nagrada za najbolje izdanje Izdavačkog preduzeća »Svetlost« Sarajevo.

Veći broj saradnika Instituta angažovan je u jednoj ili više redakcija naučnih i stručnih časopisa i knjiga u Institutu i van njega. Tako u redakciji časopisa *Prilozi* Instituta rade: dr Zdravko Antonić, dr Ahmed Hadžirović,

dr Dževad Juzbašić (odgovorni urednik) i Ibrahim Kemura, sekretar. U redakciji knjige »Banja Luka u novijoj istoriji 1878—1945. godine« radili su: Zdravko Antonić, mr Rafael Brčić, dr Nedim Šarac i dr Nusret Šehić. U redakciji zbornika »Ivan Krndelj — građa za monografiju«, radili su: dr Zdravko Antonić, dr Ahmed Hadžirović i dr Ibrahim Karabegović; u redakciji naučnog skupa »Kozara u NOB-i« radili su: dr Zdravko Antonić i mr Rafael Brčić; u redakciji časopisa »Pregled« dr Nedim Šarac; u redakciji časopisa »Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine«, dr Nedim Šarac i mr Rafael Brčić; u redakciji časopisa »Acta historico-oeconomicia Iugoslaviae«, dr Dževad Juzbašić; u redakciji naučnog skupa »Otpor austro-ugarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine«, dr Luka Đaković; u redakciji naučnog skupa »Život i djelo Petra Kočića« dr Nusret Šehić i redakciji edicije »Sarajevo u revoluciji«, dr Zdravko Antonić i mr Rafael Brčić.

U dokumentaciji Instituta je radena istorijska obrada »Glasa slobode«, na redovnoj nabavci knjiga, časopisa i dnevne štampe za potrebe Instituta, te na evidentiranju cjelokupnog dokumentacionog materijala i mikrofilmova pohranjenih u depou dokumentacije.

Institut je ostvario dosta plodnu saradnju s naučnim ustanovama u zemlji. Ona se ogleda, prije svega, u činjenici da su, na naučnom skupu »Kozara u NOB-i i revoluciji 1941—1945. godine«, čiji je suorganizator bio Institut, uzeli učešće saradnici Vojnoistorijskog instituta iz Beograda, Instituta za savremenu istoriju iz Beograda, Vojnoizdavačkog zavoda »Vojno delo« iz Beograda, Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske iz Zagreba, Instituta za istoriju radničkog pokreta Slavonije iz Slavonskog Broda, Fakulteta političkih nauka iz Sarajeva, Muzeja revolucije BiH iz Sarajeva i nekih drugih institucija.

S Katedrom za istoriju Filozofskog fakulteta u Sarajevu razvijena je, takođe, široka saradnja o nizu pitanja od zajedničkog interesa. Profesori ove katedre su članovi organa upravljanja u Institutu, članovi Naučnog vijeća, članovi komisija za izbor kandidata u naučna i stručna zvanja i sl.

I sa Katedrom za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu i s Katedrom za istoriju Fakulteta političkih nauka u Sarajevu je ostvarena dobra saradnja. Tako mladi saradnici Instituta završavaju postdiplomski studij na Odjeljenju za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu, prijavljuju doktorske disertacije i dr.

Posebno je ostvarena plodna saradnja sa Zajednicom institucija za noviju istoriju naroda i narodnosti Jugoslavije o nizu pitanja od interesa za istoriografiju naroda i narodnosti Jugoslavije. Naročito je značajna saradnja na organizaciji naučnih skupova o problemima od značaja za istoriju naroda i narodnosti Jugoslavije u cjelini. U tome sklopu su saradnici Instituta uzeli učešće na nizu naučnih skupova koje je organizovala Zajednica ili neka njezina članica.

I s Akademijom nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine ostvaruje se dobra saradnja. Sedam saradnika Instituta: dr Zdravko Antonić, mr Rafael Brčić, dr Ahmed Hadžirović, dr Rasim Hurem, dr Dževad Juzbašić, dr Nedim Šarac i dr Nusret Šehić saraduju na izradi istorije naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine, a dr Dževad Juzbašić je i rukovodilac Potkomisije za austro-ugarski period.

Kada je riječ o međunarodnoj naučnoj saradnji, onda treba naglasiti da predstavnici Instituta redovno učestvuju na Evropskoj konferenciji za istoriju radničkog pokreta koja se svake godine održava u Lincu, Austrija. U 1977. godini je u Čehoslovačkoj održana i Konferencija jugoslovensko-čehoslovačke komisije za istoriju na kojoj je učestvovao dr Ibrahim Karabegović.

Organzi upravljanja, izvršni i stručni organi Instituta su obavljali redovne poslove prema planu rada Instituta. Jedan od važnijih zadataka koji je obavljen u toku 1977. godine jeste to da su radnici Instituta, prilagođavajući svoju organizaciju i upravljanje Zakonu o udruženom radu i Zakonu o Institutu za istoriju u Sarajevu, donijeli Samoupravni sporazum o udruživanju u Institut za istoriju u Sarajevu. Ovim Sporazumom su određeni organi Instituta: Zbor radnika, Savjet Instituta i Naučno vijeće. Utvrđene su i njihove nadležnosti.

Odmah poslije izglasavanja Samoupravnog sporazuma izvršeni su i izbori za organe upravljanja.

Za predsjednika Zbora radnih ljudi izabran je dr Nusret Šehić.

U Savjet Instituta, koji broji 11 članova, izabrani su, imenovani i delegirani.

I Iz sastava radnika Instituta:

1. dr Ahmed Hadžirović, viši naučni saradnik, koji je izabran za predsjednika,
2. mr Rafael Brčić, stručni savjetnik,
3. Fatima Fejzagić, radnica,
4. Dragica Gerzić, daktilograf,
5. Budimir Miličić, viši stručni saradnik,
6. mr Uroš Nedimović, asistent — istraživač,
7. dr Pavo Živković, asistent — istraživač.

II Imenovani od Skupštine SRBiH:

1. Veselin Mitrašević, stručno-politički radnik u CK SKBiH,
2. Matko Kovačević, stručno-politički radnik u Republičkom vijeću sindikata.

III Delegirani od:

- a) Filozofskog fakulteta u Sarajevu: dr Rade Petrović, redovni profesor, i od
- b) Republičke zajednice za naučni rad: dr Ilijas Hadžibegović, docent.

Naučno vijeće Instituta ima 13 članova, koje sačinjavaju: dr Nedim Šarac, naučni savjetnik, predsjednik, dr Zdravko Antonić, viši naučni saradnik, direktor Instituta, dr Nikola Babić, naučni savjetnik, predsjednik Komisije za

istoriju Predsjedništva CK SKBiH, mr Rafael Brčić, stručni savjetnik, dr Ilijas Hadžibegović, docent, akademik Nedim Filipović, redovni profesor, dr Milan Gaković, docent, dr Rasim Hurem, viši naučni saradnik, dr Tomislav Išek, naučni saradnik, Božo Madžar, direktor Arhiva SRBiH, dr Nusret Šehić, viši naučni saradnik, mr Behija Zlatar, asistent — istraživač i dr Pavlo Živković, asistent — istraživač.

Direktor Instituta je dr Zdravko Antonić, viši naučni saradnik.

Zaključujući ovaj prikaz, može se kazati da je aktivnost Instituta u 1977. godini bila plodna i da su saradnici, uglavnom, izvršili svoje radne zadatke.

Dr Drago Borovčanin

Prilozi
Instituta za istoriju u Sarajevu

Za izdavača
Dr Zdravko Antonić

Lektor
Muris Idrizović

Prevodi rezimea na njemački jezik
Ingrid Kostić

Tehnički urednik i korektor
Ibrahim Kemura

Tiraž
1.000 primjeraka

Štampa NIŠRO »Oslobođenje«, Sarajevo

Za štampariju
Graf. ing. Petar Skert

Štampanje završeno
novembra 1978. godine

Izdavač: Institut za istoriju u Sarajevu. Adresa: PRILOZI, Sarajevo, Đure Đakovića 9, telefon 38-899, žiro-račun: 1010-603-175, poštanski fah 310.

Časopis izlazi povremeno.

U troškovima štampanja ovog broja učestvovala je i Republička zajednica za naučni rad Sarajevo.

